

ELMİ İŞ

Beynəlxalq elmi jurnal

SCIENTIFIC WORK
International scientific journal

www.aem.az

ISSN: 2663-4619
e-ISSN: 2708-986X

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

ELMİ İŞ

Beynəlxalq elmi jurnal

İmpakt Faktor: 2.255

Cild: 17 Sayı: 4

SCIENTIFIC WORK

International scientific journal

Impact Factor: 2.255

Volume: 17 Issue: 4

**Bakı – Baku
2023**

Jurnal 25.04.2007-ci ildə
Azərbaycan Respublikası
Ədliyyə Nazirliyi
Mətbu nəşrlərin
reyestrinə daxil edilmişdir.
Reyestr № 2212

The journal is included in the
register of Press editions of the
Ministry of Justice
of the Republic of Azerbaijan on
25.04.2007.

Registration No. 2212

Redaksiyanın ünvanı

AZ1073, Bakı şəh.,
Mətbuat prospekti 529,
“Azərbaycan” nəşriyyatı,
6-cı mərtəbə

Editorial address

AZ1073, Baku,
Matbuat avenue 529,
“Azerbaijan” Publishing House,
6-th floor

Tel.: +994 50 209 59 68
+994 55 209 59 68
+994 99 809 67 68
+994 12 510 63 99

e-mail
elmmmerkezi@aem.az

Beynəlxalq indekslər / International indices

ISSN: 2663-4619
e-ISSN: 2708-986X
DOI: 10.36719

Scilit

WorldCat®

idealonline

OpenAIRE

SEMANTIC SCHOLAR

OA·mg

Academia.edu
share research

CiteFactor
Academic Scientific Journals

MENDELEY

ORCID

© Jurnalda çap olunan materiallardan istifadə edərkən istinad mütləqdir.
© It is necessary to use reference while using the journal materials.
© <https://aem.az>
© info@aem.az

Təsisçi və baş redaktor

Tədqiqatçı Mübariz HÜSEYİNOV, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan
+994 50 209 59 68
tedqiqat1868@gmail.com
ORCID ID 0000-0002-5274-0356

Founder and Editor-in-Chief

Researcher Mubariz HUSEYINOV, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan
+994 50 209 59 68
tedqiqat1868@gmail.com
ORCID ID 0000-0002-5274-0356

Redaktor

Prof. Dr. Mahirə HÜSEYNOVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
huseynova.mahira@yandex.ru

Editor

Prof. Dr. Mahira HÜSEYNOVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
huseynova.mahira@yandex.ru

Redaktor köməkçisi

Tədqiqatçı Gülnar ƏLİYEVƏ, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan
gulnar.musayeva1982@gmail.com

Assistant editor

Researcher Gulnar ALIYEVA, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan
gulnar.musayeva1982@gmail.com

Dillər üzrə redaktorlar

Prof. Dr. Abbas ABBASOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Nəriman SEYİDƏLİYEV, AMEA Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan

Language editors

Prof. Dr. Abbas ABBASOV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Nariman SEYİDALIYEV, ANAS Institute of Linguistics / Azerbaijan

Elmi sahələr üzrə redaktorlar

Prof. Dr. Əlövsət QULİYEV, AMEA Torpaqşünaslıq və Aqrokimya İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Əmir ƏLİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. İradə HÜSEYNOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Zahid MƏMMƏDOV, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Əli ZALOV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Şəkər MƏMMƏDOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Yaşar MEHRƏLİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Şahlar BABAYEV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. İlham MƏMMƏDLİ, AMEA Ədəbiyyat İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Rövşən VƏLİYEV, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Rəfail HƏSƏNOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Rəşid CABBAROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Həbibə ALLAHVERDİYEVƏ, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Elza ORUCOVA, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Akif AĞBABALI, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Eldar MƏSİMOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Editors in scientific fields

Prof. Dr. Alovzat GULIYEV, ANAS Institute of Soil Science and Agrochemistry / Azerbaijan
Prof. Dr. Amir ALIYEV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Irada HUSEYNOVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Zahid MAMMADOV, Azerbaijan State Economic University / Azerbaijan
Prof. Dr. Ali ZALOV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Shakar MAMMADOVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Yashar MEHRALIYEV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Shahlar BABAYEV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. İlham MAMMADLI, ANAS Institute of Literature / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Rovshan VALIYEV, Nakhchivan Institute of Teachers / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Rafail HASANOV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Rashid JABBAROV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Habiba ALLAHVERDIYEVA, Nakhchivan Institute of Teachers / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Elza ORUJOVA, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Akif AGHBABALI, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Eldar MASIMOV, Baku State University / Azerbaijan

REDAKSİYA HEYƏTİ

Humanitar və ictimai elmlər

Prof. Dr. Möhsün NAĞISOYLU, AMEA / Azərbaycan
Prof. Dr. Nadir İLHAN, Ahi Evran Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Ceyran MAHMUDOVA, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Juliboy ELTAZAROV, “İpək Yolu” Beynəlxalq Turizm və Mədəni İrs Universiteti / Özbəkistan
Prof. Dr. Mehmet YÜCE, Bursa Uludağ Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. İrina KREYDİÇ, Ukrayna Milli Texniki Universitetinin “İqor Sikorski adına Kiyev Politexnik İnstitutu” / Ukrayna
Prof. Dr. Qazənfər KAZIMOV, AMEA Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Coanna MARŞALEK-KAVA, Nikolay Kopernik Universiteti / Polşa
Prof. Dr. Kərim ŞÜKÜROV, AMEA Tarix İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Kairbek ARISTANBEKOV, İqtisadi Siyasət İnstitutu / Qazaxıstan
Prof. Dr. İzzət RÜSTƏMOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Şirindil ALIŞANOV, AMEA Ədəbiyyat İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Natalya MIŞİNA, Odessa Hüquq Akademiyası / Ukrayna
Prof. Dr. Funda TOPRAK, Ankara Yıldırım Beyazıt Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Anar İSGƏNDƏROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Boris KAYQORODOV, Həştərxan Dövlət Universiteti / Rusiya
Prof. Dr. Vidat KAVALIUSKAS, Vilnus Biznes Universiteti / Litva
Prof. Dr. Rulfət RÜSTƏMOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Firuzə ABBASOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Saodat MUXAMEDOVA, Daşkənd Dövlət Özbək dili və Ədəbiyyatı Universiteti / Özbəkistan
Prof. Dr. Məhəbbət DƏMİRÇİYEVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Nigar VƏLİYEVA, Azərbaycan Dillər Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Svetlana KOJİROVA, L.N.Qumilyov adına Avrasiya Milli Universiteti / Qazaxıstan
Prof. Dr. Elşad MİRBƏŞİR OĞLU, Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası / Azərbaycan
Prof. Dr. Məhərrəm MƏMMƏDLİ, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Yelena ŞİŞKİNA, Həştərxan Dövlət Memarlıq-İnşaat Mühəndisliyi Universiteti / Rusiya
Prof. Dr. Şikar QASIMOV, Azərbaycan Texniki Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. İya ZUMBULADZE, Kutaisi Dövlət Universiteti / Gürcüstan
Assoc. Prof. Dr. Aqıl ŞİRİNOV, Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu / Azərbaycan
Assos. Prof. Dr. İosefina BLAZSANİ-BATTO, Rumın Dili və Mədəniyyəti Mərkəzi / Rumıniya
Assoc. Prof. Dr. Ziyadxan ƏLİYEV, Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyası / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Xatirə HÜSEYNOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Aydan XƏNDAN, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Elçin BAYRAMOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Əbülfət PƏLƏNGOV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Dr. Aqşin ƏLİYEV, Pekin Xarici Dillər Universiteti / Çin
Dr. Rövşən RAMİZOĞLU, Səlcuq Universiteti / Türkiyə

Təbiət elmləri

Prof. Dr. Vaqif ABBASOV, AMEA Neft-Kimya Prosesləri İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Onur URAL, Selcuk Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Georgi DUKA, Moldova Elmlər Akademiyası / Moldova
Prof. Dr. Məsud AŞİNA, Kopenhagen Universiteti / Danimarka
Prof. Dr. Ələddin ABBASOV, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Nikolay BRİKO, İ.M.Seçenov adına Birinci Moskva Dövlət Tibb Universiteti / Rusiya
Prof. Dr. Mehmet KARATAŞ, Necmettin Erbakan Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. İbrahim CƏFƏROV, AMEA / Azərbaycan
Prof. Dr. Elşad QURBANOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Mətanət ƏFƏNDİYEVA, Milli İdman Tibbi və Reabilitasiya İnstitutu / Rusiya
Prof. Dr. Eldar QASIMOV, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Duyğu KILIÇ, Amasya Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Yasin BABAYEV, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Nuran ABDULLAYEV, Köln Universiteti / Almaniya
Prof. Dr. Afət MƏMMƏDOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Zöhrab QARAYEV, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Şahanə HÜSEYNOVA, Berlin Texniki Universiteti / Almaniya
Prof. Dr. İbrahim MƏMMƏDOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Mehmet ÜNLÜ, Marmara Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. İlham KAZIMOV, M.Topçubaşov adına Elmi Cərrahiyyə Mərkəzi / Azərbaycan
Prof. Dr. Rajesh KUMAR, Mərkəzi İpək İdarəsi, Tekstil Nazirliyi / Hindistan
Prof. Dr. David MENABDE, Kutaisi Dövlət Universiteti / Gürcüstan
Prof. Ali AZQANI, Taylerdəki Texas Universiteti / ABŞ
Dr. Erdəyliem TÖLEQENOV, Qızlar Universiteti / Qazaxıstan
Assoc. Prof. Dr. Bilal BÜŞRA, Ali Cinnah Universiteti / Pakistan İslam Respublikası
Assoc. Prof. Dr. Fuad KƏRİMLİ, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Məhiyyəddin MEHDİYEV, Mingəçevir Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Ramiz ƏHLİMANOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Dr. Svetlana QORNOVSKAYA, Beloserkovsk Milli Aqrar Universiteti / Ukrayna
Dr. Asif MANAFOV, AMEA Zoologiya İnstitutu / Azərbaycan
Dr. Elçin HÜSEYN, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti / Azərbaycan
Dr. Fuad RZAYEV, AMEA Zoologiya İnstitutu / Azərbaycan

Dəqiq elmlər

Prof. Dr. Yusif MƏMMƏDOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Məsud ƏFƏNDİYEV, “Helmholtz” Elmi-Tədqiqat Mərkəzi / Almaniya
Prof. Dr. Qərib MÜRŞÜDOV, Molekulyar Biologiya tədqiqat İnstitutu / Böyük Britaniya
Prof. Dr. Arzu SƏRDARLI, Kanada Birinci Millətlər Universiteti / Kanada
Prof. Dr. Eldar VƏLİYEV, Milli Texniki Universitet / Ukrayna
Prof. Dr. Yalçın ƏFƏNDİYEV, Texas A&M Universiteti / ABŞ
Prof. Dr. Həmzəğa ORUCOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Eldar MƏSİMOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Maarif CƏFƏROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Sarvan HÜSEYNOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Yusif ŞÜKÜRLÜ, AMEA Şəki Regional Elmi Mərkəzi / Azərbaycan
Dr. Billurə HACIYEVA / Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Texnika elmləri

Prof. Dr. Əminəğa SADIQOV, AMEA İdarəçilik Sistemləri İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Xəlil KƏLƏNTƏR, Tohoku Universiteti / Yaponiya
Prof. Dr. Qərib CƏLALOV, AMEA Geologiya və Geofizika İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Şahnaz ŞAHBAZOVA, Azərbaycan Texniki Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Cəlaləddin MƏMMƏDOV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Valeriy LİSENKO, Ümumrusiya Metroloji Xidmət Elmi-Tədqiqat İnstitutu / Rusiya
Prof. Dr. Yasin RÜSTƏMOV, AMEA Torpaqşünaslıq və Aqrokimya İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Elov BOTİR, Ə.Nəvai adına Daşkənd Dövlət Özbək Dili və Ədəbiyyatı Univeristetii / Özbəkistan
Assoc. Prof. Dr. Fazil KAZIMOV, “Neftqazəlmütədqiqatlayihə” İnstitutu / Azərbaycan

EDITORIAL BOARD

Humanities and social sciences

- Prof. Dr. Mohsun NAGHISOYLU**, ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Nadir ILHAN, Ahi Evran University / Turkey
Prof. Dr. Jeyran MAHMUDOVA, Azerbaijan State University of Culture and Arts / Azerbaijan
Prof. Dr. Juliboy ELTAZAROV, «Silk Road» International University of Tourism and Cultural heritage / Uzbekistan
Prof. Dr. Mehmet YUJE, Bursa Uludagh University / Turkey
Prof. Dr. Irina KREYDICH, National Technical University of Ukraine «Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute» / Ukraine
Prof. Dr. Gazanfar KAZIMOV, Institute of Linguistics of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Joanna MARSZALEK-KAVA, Nicolaus Copernicus University / Poland
Prof. Dr. Karim SHUKUROV, ANAS Institute of History / Azerbaijan
Prof. Dr. Kairbek ARISTANBEKOV, Institute of Economic Policy / Kazakhstan
Prof. Dr. Izzet RUSTAMOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Shirindil ALISHANOV, Institute of Literature of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Natalya MISHINA, Odessa Law Academy / Ukraine
Prof. Dr. Funda TOPRAK, Ankara Yildirim Beyazit University / Turkey
Prof. Dr. Anar ISGANDAROV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Boris KAYGORODOV, Astrakhan State University / Russia
Prof. Dr. Vidas KAVALIUSKAS, Vilnius Business University / Lithuania
Prof. Dr. Rufat RUSTAMOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Firuza ABBASOVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Saodat MUKHAMEDOVA, Tashkent State University of Uzbek Language and Literature / Uzbekistan
Prof. Dr. Mahabbat DAMIRCHIYEVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Nigar VALIYEVA, Azerbaijan University of Languages / Azerbaijan
Prof. Dr. Svetlana KOJIROVA, L.N.Gumilyov Eurasian National University / Kazakhstan
Prof. Dr. Elshad MIRBASHIR OGHLU, Academy of Public Administration under the President of the Republic of Azerbaijan / Azerbaijan
Prof. Dr. Maharram MAMMADLI, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Yelena SHISHKINA, Astrakhan State University of Architecture and Construction Engineering / Russia
Prof. Dr. Shikar GASIMOV, Azerbaijan Technical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Iya ZUMBULADZE, Kutaisi State University / Georgia
Assoc. Prof. Dr. Agil SHIRINOV, Azerbaijan Institute of Theology / Azerbaijan
Assos. Prof. Dr. Iosefina BLAZSANI-BATTO, Romanian Language and Cultural Center / Romania
Assoc. Prof. Dr. Ziyadkhan ALIYEV, Azerbaijan State Art Academy / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Khatira HUSEYNOVA, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Aydan KHANDAN, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Elchin BAYRAMOV, Baku State University / Azerbaijan
Assos. Prof. Dr. Abulfat PALANGOV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Dr. Agshin ALIYEV, Beijing Foreign Studies University / The Republic of China
Dr. Rovshan RAMIZOGHLU, Seljuk University / Turkey

Natural sciences

- Prof. Dr. Vagif ABBASOV**, Institute of Petrochemical Processes of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Onur URAL, Seljuk University / Turkey
Prof. Dr. Georgi DUKA, Moldova Academy of Sciences / Moldova
Prof. Dr. Masud ASHINA, University of Copenhagen / Denmark
Prof. Dr. Aladdin ABBASOV, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Nikolay BRIKO, First Moscow State Medical University named after I.M.Sechenov / Russia
Prof. Dr. Mehmet KARATASH, Nejmettin Erbakan University / Turkey
Prof. Dr. Ibrahim JAFAROV, ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Elshad GURBANOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Matanat AFANDIYEVA, National Institute of Sports Medicine and Rehabilitation / Russia
Prof. Dr. Eldar GASIMOV, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Duyghu KILICH, Amasya University / Turkey
Prof. Dr. Yasin BABAYEV, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Nuran ABDULLAYEV, University of Cologne / Germany
Prof. Dr. Afat MAMMADOVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Zohrab GARAYEV, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan

Prof. Dr. Shahana HUSEYNOVA, Technical University of Berlin / Germany
Prof. Dr. Ibrahim MAMMADOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Mehmet UNLU, Marmara University / Turkey
Prof. Dr. Ilham KAZIMOV, Scientific Surgery Center named after M.Topchubashov / Azerbaijan
Prof. Dr. Rajesh KUMAR, Ministry of Textiles, Central Silk Office / India
Prof. Dr. David MENABDE, Kutaisi State University / Georgia
Prof. Ali AZGANI, University of Texas at Taylor / USA
Dr. Erdeyliem TOLEGENOV, Girls' University / Kazakhstan
Assoc. Prof. Dr. Bilal BUSRA, Ali Jinnah University / The Islamic Republic of Pakistan
Assoc. Prof. Dr. Fuad KERIMLI, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Mahiyaddin MEHDIYEV, Mingachevir State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Ramiz AHLIMANOV, Baku State University / Azerbaijan
Dr. Svetlana GORNOVSKAYA, Beloserkovsk National Agrarian University / Ukraine
Dr. Asif MANAFOV, Institute of Zoology of ANAS / Azerbaijan
Dr. Elchin HUSEYN, Azerbaijan State University of Oil and Industry / Azerbaijan
Dr. Fuad RZAYEV, Zoology Institute of ANAS / Azerbaijan

Exact sciences

Prof. Dr. Yusif MAMMADOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Masud AFANDIYEV, «Helmholtz» Scientific Research Center / Germany
Prof. Dr. Garib MURSHUDOV, Research Institute of Molecular Biology / Great Britain
Prof. Dr. Arzu SARDARLI, First Nations University of Canada / Canada
Prof. Dr. Eldar VALIYEV, National Technical University / Ukraine
Prof. Dr. Yalchin AFANDIYEV, The University of Texas at Austin / USA
Prof. Dr. Hamzaagha ORUJOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Eldar MASIMOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Maarif JAFAROV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Sarvan HUSEYNOV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Yusif SHUKURLU, Shaki Regional Scientific Center of ANAS / Azerbaijan
Dr. Billura HAJIYEVA / Nakhchivan State University / Azerbaijan

Technical sciences

Prof. Dr. Aminagha SADIGOV, Institute of Management Systems of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Khalil KALANTAR, Tohoku University / Japan
Prof. Dr. Garib JALALOV, Institute of Geology and Geophysics of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Shahnaz SHAHBAZOVA, Azerbaijan Technical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Jalaladdin MAMMADOV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan
Prof. Dr. Valeriy LISENKO, All-Russian Metrological Service Research Institute / Russia
Prof. Dr. Yasin RUSTAMOV, Institute of Soil Science and Agrochemistry of ANAS / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Elov BOTIR, Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after A.Navai / Uzbekistan
Assoc. Prof. Dr. Fazil KAZIMOV, Oil Gas Scientific Research Project Institute / Azerbaijan

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR
HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/89/8-13>

Rafail Əhmədli

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
fəlsəfə elmləri doktoru
ehmedli.rafail@mail.ru

Lalə Əhmədova

Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
lala.ahmadova@sport.edu.az

MİRZƏ KAZIMBƏYİN DİLÇİLİK HAQQINDA DÜŞÜNCƏLƏRİ
VƏ FƏALİYYƏTİ

Xülasə

Məqalədə görkəmli alim M.Kazımbəyin Azərbaycan, rus, ərəb, fars, türk dillərinə və digər humanitar elmlərin müxtəlif sahələrinə dair dəyərli əsərləri, Rusiya türkologiya elminin inkişafında dönüş nöqtəsi olan “Türk-tatar dilinin qrammatikası” adlı əsəri və onun türk dillərinin tədris edildiyi əksər məktəb, gimnaziya və universitetlərdə tədris edilməsindən bəhs olunur.

Eyni zamandam mütəfəkkirin “Qrammatika”sı haqqında görkəmli alimlərin yüksək fikirləri, mövcud olan dilçilik kitablarından üstünlükləri, əsərin həm elmi əsər, həm də tədris vəsaiti kimi uğurları, bütün XIX əsr boyu türk dilinin öyrənilməsi Avropa ali və orta məktəblərində əsas tədris vasitələrindən biri olması araşdırılır.

Açar sözlər: Türk-tatar dilləri, şərqşünaslıq, qrammatika, Şərq dilləri, dərs vəsaiti, Türkologiya, universitet

Rafail Ahmadli

Azerbaijan State Pedagogical University
Doctor of Philosophy
ehmedli.rafail@mail.ru

Lala Ahmadova

Azerbaijan State Physical Culture and Sports Academy
Ph.D. in Philology
lala.ahmadova@sport.edu.az

Views and activities of Mirza Kazembek on linguistics

Abstract

The article discusses the valuable works of the outstanding scientist M.Kazembek on the Azerbaijani, Russian, Arabic, Persian, Turkic languages and other humanities, his work “Grammar of the Turkic-Tatar language”, which is a turning point in the development of Russian Turkic science. And also its teaching in most schools, gymnasiums and universities where Turkic languages were taught is also discussed.

At the same time, discusses the high marks of prominent scientists about the “Grammar” of the thinker, its advantages over existing linguistic books, the success of both scientific work and textbook as one of the main means of education in European higher and secondary schools, where the Turkish language was studied in throughout the 19th century.

Keywords: Turk-tatar language, oriental studies, grammar, Eastern languages, schoolbook, Turkology, university

Giriş

Mirzə Kazımbəyin dilçilik haqqında düşüncələri və fəaliyyəti

Görkəmli azərbaycanlı, alim-şərqşünas, dilçi, tarixçi, ədəbiyyatşünas, pedaqoq, maarifçi mütəfəkkir və ictimai xadim Məhəmməd Əli Hacı Qasım oğlu Mirzə Kazımbəy (1802-1870) təzadlı XIX əsrin yetirdiyi nadir şəxsiyyətlərdəndir. Bütün məlum məhrumiyyətlərə baxmayaraq, həmin dövrdə Azərbaycanda elmin müxtəlif sahələri də inkişaf edir. A.Bakıxanov, M.J.Topçubaşov, H.Z.Şirvani, M.F.Axundov, H.Zərdabi və başqa elm xadimlərinin bütöv bir nəsli meydana gəlir. O zamanlar azərbaycanlı alimlərdən bəziləri də Rusiyada yaşamış və burada şərqşünaslıq elminin əsasının qoyulması və inkişafında mühüm rol oynamışlar. Bunların sırasında M.Kazımbəyin özünəməxsus yeri vardır (Əfəndiyev, 2006).

Atasının Həştərxana sürgün edilməsi ilə əlaqədar olaraq on doqquz yaşlı Mirzə Kazımbəy vətəni Azərbaycanı tərk etməyə məcbur olmuş və sonrakı bütün şüurlu həyatını Rusiyada keçirmişdir. Özünün fitri istedadı, bacarığı, zehni qabiliyyəti və təbiətən əzmkarlığı sayəsində doğma ana dili-azəri turkçəsi ilə yanaşı, fars, ərəb, rus, ingilis, alman, fransız dillərinə, dini və dünyəvi elmlərin əsaslarına mükəmməl yiyələnmiş gənc Kazımbəy heç bir ali məktəb qurtarmadan qısa bir müddət ərzində adi mədrəsə şagirdliyindən universitet professorluğuna qədər yüksəlməsinə müvəffəq ola bilmiş, 33 yaşında Rusiya Elmlər Akademiyasının müxbir üzvi seçilmişdir. 1826-cı ildən Kazan universitetində Şərq dilləri üzrə mühazirəçiliklə pedaqoji fəaliyyətə başlamış M.Kazımbəy çox keçmədən burada türk-tatar dilləri kafedrasının müdiri (1828), fəlsəfə fakültəsinin birinci şöbəsinin dekanı (1845) kimi məsul vəzifələrə irəli çəkilmişdir. O, eyni zamanda Peterburq xüsusi pansion və məktəblərinin müfəttişi vəzifəsində də çalışmış, 1855-ci ildən isə ömrünün axırınadək Sankt-Peterburq Universitetinin şərqşünaslıq fakültəsinin ilk dekanı olmuş, həm də çar imperiyası paytaxtının bu möhtəşəm ali təhsil ocağında Şərq dilçiliyi kafedrasına rəhbərlik etmişdir. Yeri gəlmişkən, qeyd etmək lazımdır ki, ümumiyyətlə, “Rusiyada ali təhsilin təşkilində, dərs vəsaitlərinin yazılmasında, müəllim-professor kadrlarının hazırlanmasında Kazımbəyin xidmətləri böyükdür” (Fəlsəfə ensiklopedik lüğəti, 1997: 213).

Kazan şərqşünaslıq məktəbinin banisi, Kazan və Peterburq Universitetlərində fars, ərəb dili və ədəbiyyatı kafedralarının yaradıcısı və ilk müdiri, həmin ali məktəblərin əməkdar professoru, Peterburq universitetində şərqşünaslıq fakültəsinin təşkilatçısı olmuş M.Kazımbəy heç də təsadüfi deyildi ki, “Rusiyada şərqşünaslığının patriarxı” kimi şərəfli bir ad qazanmışdır. Ömrünün 45 ildən çoxunu elmə, maarifə həsr etmiş alim M.Kazımbəy ümumrusiya məkanında böyük nüfuzla malik olmuş, Rusiyada şərqşünaslığın yaranması və təşəkkülündə öndə getmişdir. Bu münasibətlə akademik V.V.Bartold vaxtilə yazmışdır ki, məhz “Senkovski və Kazımbəy öz mühazirələri ilə rus şərqşünaslığını yaratmışlar: demək olar ki, sonrakı şərqşünaslar nəslinin hamısı bu alimlərdən birinin tələbəsi və ya onların tələbələrinin tələbələri olmuşlar” (11, 22-283).

Bu da danılmaz bir həqiqətdir ki, M.Kazımbəy hələ öz sağlığında belə dünya şöhrəti qazanmış, əsərlərinin böyük əksəriyyəti ingilis, fransız, alman dillərinə də tərcümə edilərək nəşrləri Avropa və Asiya ölkələrində yayılmış, elmi ictimaiyyət arasında ciddi maraq doğurmuşdur. Məhz bu səbəbdən idi ki, o, Rusiya Elmlər Akademiyasından savayı, həm Böyük Britaniya, Almaniya, Fransa, Danimarka, Amerika Birləşmiş Ştatları və bir sıra digər ölkələrin Elmlər Akademiyalarının və elmi cəmiyyətlərinin üzvü seçilmişdir. Fərəhli haldır ki, səkkiz dildə sərbəst danışan və yazan M.Kazımbəy Rusiya şərqşünasları içərisində ilk dəfə “Şərq filologiyası doktoru” kimi yüksək elmi ada layiq görülmüş, dünya şərqşünaslıq elmini misilsiz töhfələri ilə zənginləşdirən filologiya, dilçilik və tarix sahəsindəki qiymətli tədqiqat əsərlərinə görə üç dəfə Rusiya Elmlər Akademiyasının “Demidov mükafatı”na, Böyük Britaniya kraliçasının brilyant üzüyünə layiq görülmüş, İran şahının ordeni ilə təltif edilmişdir (Əhmədli, 2012).

Ensiklopedik biliyə malik bir elm xadimi olan M.Kazımbəy bugününümüzün özündə belə aktuallığını saxlayan Azərbaycan, rus, ərəb, fars, türk ədəbiyyatı və dillərinə, Azərbaycan, Şərq xalqları tarixinə, müsəlman hüququna, ədəbi tənqiddə, etnoqrafiyaya, etimologiyaya, nümizmatikaya,

mifologiyaya, etika, pedaqogiya və digər humanitar elmlərin müxtəlif sahələrinə dair yüzdən çox dəyərli əsərlər qoyub getmişdir. Şərq xalqlarının zəngin və çoxşaxəli ictimai-siyasi və fəlsəfi fikirlərinin araşdırılması onun əsərlərinin başlıca mövzularından olmuşdur. M.Kazımbəy müsəlman hüququnun Rusiyada ilk tədqiqatçısı, müsəlman Şərqində milli oyanış və qurtuluş mücadiləsinin tarixən bariz nümunəsi olan və mütəfəkkirin öz sözləri ilə desək, “şüurlu azadlığa doğru cəhdləri daha çox səciyyələndirən” (Kazımbəy, 62) Babilər hərəkatının elmi araşdırıcılarından biri, Azərbaycan dilinin ilk elmi qrammatikasının müəllifidir. O, hələ 17 yaşında ikən “Ərəb dilinin müxtəsər qrammatikası” əsərini yazmışdır.

Zəngin elmi potensiala və nəzəri təfəkkürə malik olan Mirzə Kazımbəy Avropa şərqşünaslarının əsərlərini mütəmadi oxuyur, dilin qrammatik və nəzəri əsaslarını mənimsəyir, tədrislə yanaşı, metodik vasitələr hazırlayır, elmi əsərlər üzərində yorulmadan çalışırdı. Alim 1836-cı ildə “Birinci Kazan gimnaziyasında ərəb, fars və türk-tatar dilləri tədrisinin bölüşdürülməsi” kitabçasını yazaraq universitetin mətbəəsində çap etdirmişdir. Bu metodik vəsaitdə M.Kazımbəy gimnaziyada Şərq dillərinin tədrisinin birinci sinifdən başlanmasını və yeddinci sinfə qədər davam etdirilməsini irəli sürmüş, tədris prosesini üç dövrə ayırmışdı. Birinci dövrə iki il davam etməli və bu müddətdə gimnaziya şagirdləri məşğul olacaqları müvafiq Şərq dilinin əlifbasını öyrənməli, qrammatikanın əsasları ilə tanış olmalı və asan mətnləri oxumalı, iki il davam edən ikinci dövrdə qrammatika sahəsində biliklərini təkmilləşdirməli, lüğət ehtiyatlarını zənginləşdirməli, bir dildən başqa dilə tərcümənin əsasları ilə tanış olmalı, üç il davam edən üçüncü dövrdə isə qrammatikanı tam şəkildə təkrar etməli, A.V.Boldirevin hazırladığı müntəxəbatdan müxtəlif xarakterli Şərq əlyazmalarından oxuyub tərcümə etməyi, habelə şifahi nitqlərini formalaşdırmağı bacarmalı idilər. Mirzə Kazımbəy bu metodik vəsaiti özünün elmi-pedaqoji təcrübəsi əsasında hazırlamış, hər üç Şərq dilinin öyrədilməsindəki spesifik cəhətləri də nəzərə almışdı.

Mirzə Kazımbəyə qədər ərəb və fars dillərinin qrammatikasına aid Avropa və Rusiyada müəyyən əsərlər yazılmışdısa da, türk dilinin qrammatikasına dair yalnız Holdermanın “Türk dili qrammatikası” adlı kitabı rusçaya tərcümə olunaraq Peterburq və Moskvada çap olunmuşdu. Lakin bu kitab artıq XIX əsrin 30-cu illərində Rusiya universitetlərinin tələblərinə cavab vermirdi. Artıq 1835-ci ildə Rusiyanın universitet və gimnaziyalarında yeni, elmi prinsiplərə cavab verəcək türk dilləri qrammatikasına böyük ehtiyac yaranmışdı. Mirzə Kazımbəy bu çətin və məsuliyyətli vəzifəni öz üzərinə götürmüş və bu münasibətlə popeçitel Musin-Puşkinə yazılı bir məlumat göndərmiş və bildirmişdi: “Mənə məlum olduğuna görə bizim universitetdə (Kazan Universiteti nəzərdə tutulur R.Ə.) türk dilinin (Türkiyə türkcəsi nəzərdə tutulur - R.Ə.) tədrisi siz əlahəzrətin çoxdankı arzusudur. Həqiqətən də, türk dili türk ləhcələri içərisində əsas yer tutur, öz zənginliyi ilə seçilir və bu mənada mühüm diqqət tələb edir. Onun tədrisi üçün çoxlu vəsait lazımdır. Lakin nədənsə türk dili digər Şərq dilləri ilə müqayisədə Avropa şərqşünaslarının nəzərini o qədər də cəlb etməmişdir. Rusiyada bəzi köhnəlmiş kitablar (çox güman ki, Holdermanın və O.Y.Senkovskinin əsərləri nəzərdə tutulur - R.Ə.) istisna olunarsa bu dili öyrənmək üçün heç bir vəsait yoxdur” (9, 14).

Mirzə Kazımbəy yalnız türk dilinin qrammatikasının deyil, türk ədəbiyyatının da Rusiyada öyrədilməsini qarşısına məqsəd qoymuş və bu münasibətlə popeçitələ müraciət edərək bildirmişdi ki, Almaniya, Fransa, İngiltərə və s. kimi Qərb ölkələri ilə müqayisədə türk xalqlarının dilini, ədəbiyyatını və tarixini tədqiq etmək, onlarla mədəni əlaqələri genişləndirmək üçün Rusiyanın daha real və geniş imkanları vardır. Bu əlaqələr həm türk dilinin, həm də öz tarixi taleyini Rusiya ilə bağlayan digər türk xalqlarının dillərinin öyrənilməsi ilə inkişaf etdirilə bilərdi. Bu məqsədlə Kazımbəy, ilk növbədə, yazılacaq əsərin planını tərtib edib, Rusiya Elmlər Akademiyası konfransının müzakirəsinə təqdim etmişdir. Planla tanış olan akademik X.D.Fren və professor O.İ.Senkovski onu yüksək qiymətləndirmiş və Mirzə Kazımbəyin bu işi tamalamaq üçün 6 aylığa paytaxt Peterburqa gəlməsini və burada ilkin mənbələr və mövcud ədəbiyyatla tanış olmasını zəruri hesab etmişlər. Nəhayət uzun yazışmalardan sonra Xalq Maarif Naziri Mirzə Kazımbəyin 4 aylıq paytaxta gəlməsinə və Peterburq kitabxanalarında işləməsinə icazə vermişdi (Hüseynov, 2006: 14).

1837-ci ilin fevral ayının 1-dən may ayının 25-ə qədər Peterburqda elmi ezamiyyətdə olan Mirzə Kazımbəy əsəri üçün lazımi materiallar toplamış, hələ Kazanda ikən hazırladığı qrammatika

üzərində redaktə işi aparmış, Şərq şair və tarixçilərinin əsərlərindən alınacaq nümunələri dəqiqləşdirmiş və nəhayət, 1839-cu ildə 525 səhifəlik məşhur “Türk-tatar dili qrammatikası” adlı əsərini çap etdirməyə müvəffəq olmuşdu.

“Qrammatika”nın ilk nəşri üç hissədən ibarət idi. Birinci hissədə türk dillərində istifadə olunan ərəb əlifbası, onun tələffüzü, sait səsləri, tələffüz işarələri, sifət, say, əvəzlik haqqında, ikinci hissədə fel, zərf, bağlayıcı, nida haqqında məlumat verilmiş, əsas və köməkçi fellərin şəxslər üzrə dəyişməsinə göstərən cədvəllər əlavə olunmuş, üçüncü hissə isə türk dillərinin tamamilə orijinal xarakter daşıyan sintaksisinə həsr edilmişdi. Müəllif sonradan əsərin yeni nəşri üzərində işləmiş, “Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası” adı altında 1846-cı ildə Kazanda çap etdirmişdi. Əsərə yazdığı “Müqəddimə”dən də görünür ki, müəllif onu yenidən işləmiş, ilk iki hissəni tədqiqatlarla zənginləşdirmiş, üçüncü hissəni genişləndirmiş və tamamilə yeni sistemə salmış, fonetika və morfologiyamı əhatə edən birinci hissəni 8 fəslə, fərdən başlamış köməkçi nitq hissələrini əhatə edən ikinci hissəni 11 fəslə, sintaksisdən bəhs edən üçüncü hissəni isə 3 fəslə ayırmış, müqayisəli linqvistik təhlili daha da genişləndirmiş və yeni nümunələrlə zənginləşdirmişdi (6).

Rusiya türkologiya elminin inkişafında dönüş nöqtəsi olan Mirzə Kazımbəyin “Qrammatika”sı Rusiyada türk dillərinin tədris edildiyi əksər məktəb, gimnaziya və universitetlərdə tədris edilmiş, əsər rəsmi dairələrdə də razılıq hissi ilə qarşılanmış, onun bir nüsxəsi şəxsən çara təqdim edilmiş və çar II Nikolay tərəfindən Kazımbəy brilyant üzüklə mükafatlandırılmış, 1841-ci ildə Rusiya Elmlər Akademiyasının “Demidov mükafatı”na layiq görülmüş, dövrün bütün şərqşünas alimləri tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. Belə ki, akademik Dorn əsərə yazdığı rəydə onu “Rusiyada şərqşünaslıq elminin son illərdəki coşqun inkişafının qanunauyğun nəticəsi hesab etmiş və göstərmişdi: “Türk-tatar dilinin qrammatikası” Rusiya üçün çoxdan hiss olunan bir ehtiyac idi. Həm də belə bir əsərin dilə tam bələd olan, hələ uşaq yaşlarından, beşikdən başlayaraq onun bütün incəliklərini mənimsəyən və bunu Avropa elmi ilə məharətlə sintez edən bir şərqli tərəfindən yazılması daha çox arzu olunurdu. Biz elə “Qrammatika” almışıq ki, tərəddüd etmədən indiyə qədər nəşr olunmuş dilçilik kitabları ilə müqayisədə ona üstünlük verə bilərik” (8,169).

Bu əsərdə həmin vaxta qədər türkologiya elminin diqqətindən kənar qalan Azərbaycan türkcəsinə mühüm diqqət yetirməsini akademik Dorn əlamətdar bir hal saymış və göstərmişdi ki, “təkcə bu dil (Azərbaycan türkcəsi nəzərdə tutulur - R.Ə.) haqqında kitabda irəli sürülən fikirlər Kazımbəyin əsərinə xüsusi əhəmiyyət gətirir... “Qrammatika” həm elmi əsər, həm də tədris vəsaiti kimi eyni dərəcədə uğurludur. Bir sözlə, biz tərəddüd etmədən bu vaxta qədər nəşr olunmuş bütün qrammatikalardan üstün olduğunu təsdiq etdiyimiz qrammatika əldə etmişik”.

İ.N.Berezin, V.V.Qriqoryev, V.Şott və digər tanınmış rus və alman türkoloqları da əsərin əhəmiyyəti və elmi məziyyətləri haqqında nüfuzlu jurnallarda məqalələr çap etdirmişdilər. Bu əsəri ilə Mirzə Kazımbəy türk dillərinin sintaksisini öyrənmək sahəsində təkcə Rusiyada deyil, Avropada da ilk addım atanlardan olmuşdur. Akademik İ.Y.Kraçkovski əsəri yüksək qiymətləndirmiş, məşhur türkoloq A.N. Kononov göstərmişdi ki, A.N. Samoyloviçin türk dili qrammatikasına dair türkologiyada dönüş nöqtəsinə çevrilən kitabı çapdan çıxana qədər (1925-ci ildə - R.Ə.) Mirzə Kazımbəyin əsəri təxminən yüz ilə yaxın müddət ərzində elmi fikirdə və tədris prosesində öz birinciliyini qoruyub saxlamışdır (Bartold, 1925: 52).

Əsər xarici şərqşünasların da diqqətini cəlb etmiş və 1848-ci ildə alman şərqşünası D.Y.Senker onu alman dilinə çevirib Leypsiqdə Berezinin “Mirzə Kazımbəyin “Qrammatika”sına əlavələri “ilə birgə çap etdirmiş və bu” bütün XIX əsr boyu türk dilinin öyrənilməsi Avropa ali və orta məktəblərində əsas tədris vasitələrindən biri olmuşdur (Bartold, 1925: 52). Mirzə Kazımbəyin şəxsiyyətini və yaradıcılığını yüksək qiymətləndirən fransız türkoloqu O.Bothinqə görə “bu istedadlı alimin əsərlərində biz həmişə fikir inciləri tapa bilirik. Dilin əsasları onun əsərində son dərəcə aydın şəkildə izah olunmuşdur” (Krachkovskiy, 1950: 556).

Türk dilləri üzrə mükəmməl dərs vəsaiti hazırlamağı qarşısına məqsəd qoyan Mirzə Kazımbəy “Qrammatika”nı çap etdirdikdən sonra əsas diqqətini müntəxəbatın tərtibinə yönəlmiş, onun birinci hissəsini hazırlamış, buraya tatar, Azərbaycan və Türkiyə türkcələrində materiallar, Bulqar tarixindən fraqmentlər, “Dərbəndnamə”dən müxtəlif parçalar, Azərbaycan atalar sözləri, Təbəri

tarixi və “Qabusnamə”nin türkcə tərcüməsindən seçilmiş parçalar daxil etmiş, müntəxəbatın sonuna 50 səhifəlik izah və şərhərdən ibarət hissə əlavə etmişdir. Müntəxəbat çap üçün mətbəyə göndərilmiş, lakin şrift çatışmamazlığı üzündən çap işi ləngiməmiş və sonda 1842-ci il Kazanda baş verən dəhşətli yanğın nəticəsində şəhərin böyük bir hissəsi ilə yanaşı universitetin mətbəəsinə də ciddi ziyan dəymiş, oradakı “Müntəxəbat” və “Dərbəndnamə”nin də böyük bir hissəsi yanmış və məhv olmuşdu. Bu münasibətlə V.A.Dorna yazdığı bir məktubunda M.Kazımbəy deyir: “Bizim zavallı şəhər üç günlük dəhşətli yanğından böyük ziyan çəkmiş, Kazanın yarısı demək olar ki, yanmış külə dönmüşdür. Mənim yaşadığım... evin içərisindəki əşyaların hamısı yararsız hala düşüb... “Müntəxəbat”ın və “Dərbəndnamə”nin bəzi hissələri həmişəlik məhv olub... Kitablarımın da çoxu yanmış. Vəziyyətimi bir az düzəltməkdən ötrü əlimdə olan əsərləri çap etmək üçün yollar axtarıram...” (Quliyev, 1987: 16).

M.Kazımbəy Kazanda olarkən lüğət üzərində də işləmiş, təxminən üç min sözdən ibarət Türkcə-rusca sözlük hazırlamış, lakin bir çox səbəblərə görə onu çap etdirməyə müvəffəq olmamışdı. Bu sözlük Tatarıstan Mərkəzi Dövlət Arxivində alimin şəxsi fondunda saxlanılır. Həmin sözlükdə Kazımbəy (Türkiyə türkcəsini) əsas götürərək dövrün “elmi fikrinin imkanları səviyyəsində bu sistemə daxil olan dillərin müqayisəli qrammatikasını yaratmağa çalışmışdı. Eyni prinsip lüğətin təbrikində də gözlənilmişdi” (Qasıмова, 1999: 80).

Bir maarifçi kimi Mirzə Kazımbəyi düşündürən ən mühüm məsələlərdən biri də mənsub olduğu xalqın övladlarının, ümumiyyətlə çar Rusiyasındakı türk xalqlarının nümayəndələrinin ali təhsil alması olmuş, bununla bağlı o çox düşünüb-daşınmış, yollar axtarmış, din xadimləri, mədrəsə müdirləri ilə əlaqə saxlamış, nüfuzlu müsəlman feodallarını xalqın maariflənməsi işinə cəlb etməyə səy göstərmiş, Kazan Universitetinin fəxri üzvlərindən olan, elmə rəğbət bəsləyən qazaxların Bukey ordasının xanı Cahangir Bukayevin köməyi ilə bir sıra tatar və qazax gənclərin universitet tələbəsi olmasına nail olmuş, onların elmlərə yiyələnmələri üçün əlindən gələni əsirgəməmişdir. Rektor Lobaçevski və popeçitel Musin-Puşkinlə yaxınlığı Kazımbəyi müsəlman gənclərinin gimnaziya və universitetlərə cəlb etməkdə konkret addımlar atmağa ruhlandırmış, bu məqsədlə o, rus, tatar və fars dillərində ölkənin müsəlman əhalisinə bir “Müraciət” hazırlamış, Musin-Puşkinin vasitəsilə Xalq Maarifi Nazirliyindən icazə alınmış, universitet mətbəəsi direktorunun səyi nəticəsində türk-tatar dilində 500, fars dilində 400 nüsxə tirajla çap edilərək yerli müftilərin köməyi ilə yaymaq üçün Tavriya və Tiflis mülki qubernatorlarına göndərilmişdi. Kazımbəy hazırladığı bu geniş “Müraciət” də Rusiyanın türkdillili əhalisini fikrən də olsa tarixi keçmişə nəzər salmağa və öz əcdadlarının şanlı ənənələrini yaşatmağa, davam etdirməyə səsləyir, Şərqi zəngin mədəni ənənələrini qorumağı və türk xalqlarını həmin ənənələrin davamçısı kimi görmək istəyir. O yazırdı: “Onlar bir zaman müsəlmanların maarif sükanını öz əllərində tutduqlarını və maarifin buradan Avropaya yayıldığını ya unutmuş, ya da bilmirlər... Şöhrətlərinin əks-sədasi hələ də dillərdə dolayan müsəlman alimlərinin həyatlarının mənasını, cəhərini təşkil edən yorulmaz elmi fəaliyyət ehtirası haradadır? Hamının maarifə can atdığı, hər bir müsəlmanın ləyaqət və əməllərinin onun savadlılığı ilə ölçüldüyü zamanlar harada qalmışdır?... Qoy onlar (Rusiyadakı türklər nəzərdə tutulurdu - R.Ə.) bu həqiqətə şahid olsunlar! Qoy onlar sizin uşaqlarınızı dəvət etdiyimiz təhsilin faydası və əhəmiyyəti barəsində sizə zəmin dursunlar” (13, 2-3).

Nəticə

Nəticə olaraq qeyd etmək olar ki, böyük alim, mütəfəkkir uzun müddət vətənindən uzaqlarda yaşayıb, fəaliyyət göstərsə də, daim vətəninin, millətinin, dininin, təəssübünü çəkmiş, millətinin yüksəlişinə, mənəvi dəyərlərinin inkişafına çalışmışdır. Onun mədrəsə təhsilindən yüksək elmi adlara və rütbələrə nail olması bir daha sübut etmişdir ki, o, nə qədər istedadlı və zəhmətkeş bir ziyalı olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Əfəndiyev, M. (2006). Siyasi və hüquqi təlimlər tarixi. Bakı.
2. Fəlsəfə ensiklopedik lüğəti. (1997). Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası.
3. Tatarıstan MDA, f. 92, iş 5596.11.
4. Əhmədli, R.A. (2012). Mirzə Kazımbəyin ictimai fikirləri. Bakı: ADPU-nin nəşri.
5. Rusiya MDTA. f. 778, iş 130.
6. Hüseyinov, H.N. (2006). XIX əsr Azərbaycan ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən. Bakı.
7. “Dirçəliş-XXI əsr”. (1998). № 1.
8. Russkiy arxiv. (1983). SPB.
9. Bartol'd, V.V. (1925). Istoriya izucheniya Vostoka v Yevrope i Rossii. Izd.2-ye. L.
10. Krachkovskiy, I.Yu. (1950). Ocherki po istorii russkoy arabistiki. M. L.
11. Quliyev, V. (1987). Mirzə Kazımbəy. Bakı: Yazıçı.
12. Qasımova, S.B. (1999). Mirzə Kazımbəyin tarixi baxışları. Avtoreferat. Bakı.
13. Tatarıstan MDA, f. 92, iş 4333.

Göndərildi: 19.12.2022

Qəbul edildi: 14.03.2023

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/89/14-20>**Lalə Allahverdiyeva**Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
lale.allahverdiyeva.81@bk.ru**MAGİSTRATURA SƏVİYYƏSİNDƏ GƏLƏCƏK
PEDAQOQLARDA TƏŞKİLATİ-İNZİBATÇILIQ SAHƏSİ ÜZRƏ
FORMALAŞMASI ZƏRURİ OLAN KOMPETENSİYALAR****Xülasə**

Məqalədə magistratura səviyyəsində gələcək pedaqoqlarda təşkilati-inzibatçılıq sahəsi üzrə formalaşması zəruri olan kompetensiyalara dair təhlillər aparılmışdır. Müasir qanunvericilik bazası kontekstində kompetensiya əsaslı yanaşmanın tətbiqi təhsil sisteminin idarə edilməsinin yeni keyfiyyətlərini təmin edə bilən pedaqoqlar hazırlanmasını tələb edir. Bu da peşə kompetensiyalarının formalaşmasının əhəmiyyətini artırır, bu kompetensiyanın formalaşması problemini nəzərdən keçirməyi aktuallaşdırır. Təşkilati-inzibatçılıq kompetensiyasının formalaşması və inkişafı təhsil fəaliyyətinin xüsusi şəraitində peşəkar hərəkətləri yerinə yetirməyə imkan verən komponentlər toplusu kimi təkə bir tələb deyil. Həmçinin Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin magistratura səviyyəsində ixtisas üzrə təhsil Proqramında əksini tapan peşə kompetensiyaları sırasında yer alan peşəkar fəaliyyətin keyfiyyətinin göstəricisidir. Magistratura səviyyəsində gələcək pedaqoqun təşkilati-inzibatçılıq sahəsi üzrə formalaşması zəruri olan kompetensiyaları ilə yanaşı, innovativ təfəkkürün inkişafına da diqqət edilməlidir. Çünki təkə tipik problemləri deyil, həm də pedaqoji problemləri müəyyən etməyi, hərtərəfli düşünməyi bacaran mütəxəssisin hazırlanması nəzərdə tutulur.

***Açar sözlər:** magistratura səviyyəsi, təşkilati-inzibatçılıq, pedaqoji kadr, peşə kompetensiyaları, idarəetmə fəaliyyətinə hazırlıq, peşəkar fəaliyyət*

Lala Allahverdiyeva Nakhchivan Institute of Teachers
Ph.D in Pedagogy
lale.allahverdiyeva.81@bk.ru**Competences required for the formation of future teachers at the master's
level in the organizational and management field****Abstract**

In the article, analyzes were made on the competences necessary to be formed in the field of organizational-administrative field in future teachers at the master's level. In the context of the modern legislative framework, the application of the competency-based approach requires the training of educators who can provide new qualities of the management of the education system. This increases the importance of the formation of professional competences, making it more urgent to consider the problem of the formation of this competence. The formation and development of organizational-administrative competence is not only a requirement, as a set of components that allow to perform professional actions in the special conditions of educational activity. It is also an indicator of the quality of professional activity, which is included among the professional competencies reflected in the Master's level education program of the Ministry of Education of the Republic of Azerbaijan. At the master's level, attention should be paid to the development of innovative thinking, along with the competencies that the future teacher needs to develop in the field of organization and administration. Because it is intended to prepare a specialist who is able to identify not only typical problems, but also pedagogical problems and think comprehensively.

Keywords: *master's level, organizational-administrative, pedagogical staff, professional competencies, preparation for management activity, professional activity*

Giriş

Müasir insanların sürətlə həyat tempi, informasiya cəmiyyətinə keçid, toplanmış bilik, bacarıq və vərdişlərin real həyat tərzinə tez uyğunlaşdırılmasına bilən mütəxəssislər tələb edir. Hazırkı gündə yaxşı mütəxəssis tədris olunan mövzu üzrə və fənn üzrə ensiklopedik biliyə malik olan deyil, peşəkar fəaliyyətdə biliklərdən uğurla istifadə edə bilən mütəxəssis hesab edilir.

Azərbaycan Respublikasının Boloniya Bəyannaməsinə qoşulması nəticəsində təhsil standartlarının tətbiqi təlim nəticələrinin qiymətləndirilməsinin kompetensiyalara istiqamətləndirilməsinə gətirib çıxardı. “Müasir dövrdə cəmiyyətdə intensiv olaraq dəyişən sosial – iqtisadi münasibətlər təhsil sisteminin bu proseslərə çevik, dinamik adaptasiya olunmasını tələb etdiyindən, təhsilin keyfiyyətli və onun səmərəli idarə olunması problemi ön plana çəkilir. Yeni istehsal və mülkiyyət münasibətlərinin formalaşdığı, beynəlxalq əlaqələrin genişləndiyi, təhsilin qabaqcıl dünya təcrübəsinə istiqrasiya olunduğu XXI əsrdə təhsil menecer korpusunun əsasını təşkil edəcək ixtisaslı idarəedici kadrların hazırlanması üzrə sistemli işin aparılmasına zəruri tələbat yaranmışdır” (Rzayev, 2010: 6).

“Hazırda istənilən fəaliyyət sahəsində ixtisaslaşmış bilik və peşəkar mövqeyin olması çox vacibdir. Adi şüur səviyyəsində istənilən sahənin optimal idarəsi və təşkili tamamilə, ideal formada mümkün olmadığı kimi, təhsil sahəsində də belə hallara ciddi nəzarət edilməlidir. Ona görə də müasir dövrdə istər insanın tərbiyəsi, istərsə də həyat üçün hazırlanması, bilik və bacarıqlara yiyələnməsi məsələləri insan və cəmiyyət, insan və dünya problemlərinin tərkib hissəsinə çevrilməlidir” (Mehrabov, 2012: 74).

İnsanın özünü təkmilləşdirməsi və fərdi inkişafı onun özünü öyrənmək və inkişaf etdirmək bacarığında təzahür edir və insanın öz bilik, bacarıq və qabiliyyətlərini idarə etməyi öyrətmək kompetensiya əsaslı yanaşmanın əsas vəzifələrindən biridir.

Müasir qanunvericilik bazası kontekstində kompetensiya əsaslı yanaşmanın tətbiqi təhsil sisteminin idarə edilməsinin yeni keyfiyyətlərini təmin edə bilən pedaqoqlar tələb edir ki, bu da peşə kompetensiyalarının formalaşmasının əhəmiyyətini artırır, bu kompetensiyaların formalaşması problemini nəzərdən keçirməyi aktuallaşdırır.

Qeyd olunmalıdır ki, “təhsildə səriştəlilik (kompetentlik) – şərəf, ləyaqət, məsuliyyət; mükəmməl bilik; aldığı biliyi həzm etmək; ondan istifadə edərək xeyir vermək və bunu başqalarına çatdırmaq (ziyalı olmaq); bunlara mane olan əməllərə qarşı barışmaz olmaq mövqə tutmaq bacarıqları formalaşdırır. Deməli, yüksək səviyyədə səriştəlilik, geniş bilik, bacarıq və vərdişlər toplusunun formalaşdırılmasında şəxsi, institusional və ictimai inkişafın əsas amili kimi, tədris-təlim prosesinin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə və onun səmərəli idarə olunmasına imkan verən əsas göstərici hesab edilir (Abbasov, 2011: 5).

Müasir təhsil sistemində kompetensiyaya əsaslanan yanaşma prioritet istiqamətlərdən birinə çevrilib. Bu yanaşma təşkilati-inzibatçılıq sahəsi üzrə formalaşması zəruri olan kompetensiyaların magistratura səviyyəsində gələcək pedaqoqların əldə edilmiş bilik, bacarıq və vərdişlərdən, qazanılmış təcrübədən və şəxsi keyfiyyətlərdən istifadə etməklə idarəetmə problemləri və vəzifələrini peşəkar şəkildə həll etməyə hazırlığı kimi ortaya qoyulur.

Müasir mərhələdə tələbənin aldığı təhsili təsvir edən kompetensiyaların formalaşmasına diqqətin artması təkcə bilik və bacarıqlara deyil, həm də keyfiyyətə olan tələblərin artmasının nəticəsidir. Bu işə kompetensiyaya əsaslanan yanaşmanın bir növ sistemli konsepsiya kimi üstünlük təşkil etdiyini göstərir.

Məlumdur ki, kompetensiya əsaslı yanaşmanın əsas məqsədi konkret pedaqoji situasiyalarda onlardan istifadə etmək üçün bilik, bacarıq və vərdişlərin əldə edilməsidir. Təbii ki, magistratura səviyyəsində gələcək pedaqoqların təşkilati-inzibatçılıq kompetensiyasının formalaşdırılması modelinin hazırlanması bu fəaliyyətin həyata keçirilməsi meyarlarını və göstəricilərini müəyyən etmək və sistemli və planlı şəkildə həyata keçirməyə imkan verəcəkdir.

Ali məktəblərdə təşkilati-inzibatçılıq kompetensiyasının formalaşması və inkişafı problemi ilə bağlı tədqiqatlar xarici ölkə nümayəndələrindən A.E.İslamova, L.V.Lvova, O.V.Perevozova, N.A.Ran, O.V.Porova, A.E.Şastina və başqalarının əsərlərində əksini tapmışdır.

Azərbaycan elmi-pedaqoji ədəbiyyatlarını təhlil edərkən məlum olur ki, təhsil sahəsində təşkilatçılıq, idarəetmə məsələləri araşdırılmış, mühüm əhəmiyyətə və dəyərə malik olan əsərlər yaranmışdır. H.Ə.Əhmədov, A.V.Həsənov və N.B.Bayramovun müəllifi olduqları “İdarəetmənin pedaqogikası və psixologiyası” (2004); O.H.Rzayev, S.M.Məmmədov və Ş.N. İsmayılovun birgə tərtib etdikləri “Təhsilin idarə olunmasının əsasları” (2010); R.Məmmədov, A.Abdullayev, F.Kərimova, R.Cabbarov, S.Rəsulov, Ə.Quliyevin müəllifi olduqları “Təhsilin idarə edilməsinin bəzi problemləri” (2008) adlı dərs vəsaitləri və təlim-təhsil işinin təşkilində təşkilatçılıq və idarəetmənin müxtəlif məsələlərinin şərhinə həsr olunmuş, eləcə də bu məsələləri əks etdirən onlarla məqalə və tezislər yazılmışdır. Ancaq magistratura səviyyəsində gələcək pedaqoqların təşkilati-inzibatçılıq kompetensiyalarının təhlilinə həsr edilmiş əsərlərə təsadüf edilmir.

Təhlillər göstərir ki, magistratura proqramlarının həyata keçirilməsində respublikada fəaliyyət göstərən ali məktəblərdə təşkilati-inzibatçılıq kompetensiyasının inkişafı problemi ilə bağlı elmi mənbələrin təhlili onun qeyri-kafi olduğunu göstərir. Bu məqsədlə də biz magistratura səviyyəsində bu kompetensiyanın inkişafı ilə bağlı gələcək pedaqoqların təşkilati-inzibatçılıq fəaliyyətinə hazırlığı pedaqoji-metodiki problemlərini öyrənməyə çalışırıq.

Ali məktəblərdə magistratura səviyyəsində gələcək pedaqoqların hazırlanması ali təhsil üçün sosial sifarişin ödənilməsi üçün təhsil sisteminin müasirləşdirilməsi çərçivəsində həyata keçirilir. Ali məktəblərdə kadr hazırlığı bakalavr, magistratura və doktorantura proqramlarının həyata keçirilməsi ilə baş tutur. Bu hazırlıq prosesində bakalavrların hazırlanması fundamental təhsil və ilkin peşəkarlaşma elementlərinin mənimsənilməsinə əhatə edirsə, magistratura təhsil səviyyəsində isə elmi-tədqiqat və peşə fəaliyyəti üçün ixtisaslaşdırılmış hazırlıq mərhələsi sayılır. Magistratura səviyyəsində təhsil almaq magistrantların peşə və tədqiqat hazırlığında imkanları genişləndirir.

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin 31 avqust 2012-ci il tarixli əmri ilə “Ali təhsil pilləsinin dövlət standartı. Magistratura səviyyəsində ixtisas üzrə təhsil proqramı (060119 – Pedaqogika)” təsdiq edilmişdir. Proqramda məzunun aşağıdakı peşə kompetensiyalarına yiyələnməsi qeyd olunur:

- elmi-tədqiqat sahəsi üzrə;
- pedaqoji sahə üzrə;
- təşkilati-inzibatçılıq sahəsi üzrə.

Qeyd edilməlidir ki, təşkilati-inzibatçılıq kompetensiyasının formalaşması və inkişafı təhsil fəaliyyətinin xüsusi şəraitində peşəkar hərəkətləri yerinə yetirməyə imkan verən komponentlər toplusu kimi tək-cə bir tələb deyil, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin “Ali təhsil pilləsinin Dövlət Standartı. Magistratura səviyyəsində ixtisas üzrə Təhsil Proqramı”nda əksini tapan peşə kompetensiyaları sırasında yer alan peşəkar fəaliyyətin keyfiyyətinin göstəricisidir. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin 1463 sayılı 31 avqust 2012-ci il tarixli əmri ilə təsdiq edilmiş 060119

Pedaqogika ixtisasları üçün nəzərdə Təhsil Proqramında təşkilati-inzibatçılıq sahəsi üzrə formalaşması nəzərdə tutulan 17 kompetensiya qeyd edilmişdir.

Təşkilati-inzibatçılıq sahəsi üzrə:

- fənn qrupları üzrə ümumi formaları və qanunauyğunluğu müəyyənləşdirmək;
- sosial-iqtisadi və pedaqoji proseslərin təhlilində pedaqoji və texnoloji modelləşdirilmə üsullarından istifadə etmək;
- pedaqogika, sosial pedaqogika, monitoring və qiymətləndirmə sahəsində bilikləri təqdim etmək və onları iş şəraitinə adaptasiya etmək;
- kollektivlərin elmi-tədqiqat işlərinə rəhbərlik etmək;
- pedaqoji biliklərdən optimal şəkildə istifadə etmək;
- mövcud pedaqoji, sosial-pedaqoji və təhsildə monitoring və qiymətləndirmə nəzəriyyələrinə yiyələnmək və onların əsasında pedaqoji nəzəriyyənin inkişaf etdirilməsinə nail olmaq;

- pedaqoji, sosial pedaqoji və monitoring və qiymətləndirmə nəzəriyyələrinin praktikaya tətbiqi imkanlarına bələd olmaq;
- müasir pedaqoji, sosial pedaqoji və monitoring və qiymətləndirmə nəzəriyyələrinin optimal praktik həllinə nail olmaq;
- fəaliyyət və təhsil sahəsi ilə bağlı problemlərin həlli zamanı şəxsi davranışlarını tənqidi şəkildə qiymətləndirməyə;
- fəaliyyət və təhsil sahəsi üzrə bağlı problemləri Azərbaycan və xarici dildə şifahi və yazılı olaraq təqdim etmək və əsaslandırmağa, həmçinin mütəxəssis və qeyri-mütəxəssislərlə birgə müvafiq müzakirələrdə iştirak edə bilməyə;
- innovativ yanaşma tələb edən mürəkkəb və gözlənilməz şəraitlərdə müstəqil şəkildə fəaliyyət göstərməyə;
- təşkilat və ya qrupların strateji fəaliyyəti ilə bağlı məsuliyyət daşımağa;
- mürəkkəb şəraitlərdə etik qaydalara uyğun şəkildə davranma bilməyə, şəxsi davranışların etik aspektləri, imkanları, məhdudiyət və sosial rolunu anlamağa, fəaliyyət və təhsil sahəsi ilə bağlı məsələlərdə əsaslandırılmış qiymətləndirmə aparmağa;
- davamlı təlim və peşəkar inkişafı ilə bağlı şəxsi və digərlərinin ehtiyaclarını qiymətləndirməyə, həmçinin müstəqil təhsil üçün zəruri olan səmərəli metodlardan istifadə edə bilməyə;
- peşəkar fəaliyyəti çərçivəsində gözlənilməz və mürəkkəb məsələləri həll etməyə;
- müvafiq fəaliyyət və metodları təklif etmək və planlaşdırmağa, onların qısa və uzunmüddətli nəticələrini təhlil etməyə;
- fəaliyyət və ya təhsil sahəsi ilə bağlı problemləri yaradıcı şəkildə müəyyənləşdirmək və ortaya qoya bilməyə, konkret vaxt çərçivəsində və məhdud informasiya şəraitində onları həll edə bilməyə;
- fəaliyyət və təhsil sahəsi ilə bağlı problemlərin həlli zamanı müvafiq texnologiya və metodları seçmək və onlardan istifadə edə bilməyə, həmçinin potensial nəticələri müəyyənləşdirmək və ya qiymətləndirə bilməyə.

Təhsil prosesində təşkilati və inzibatçılıq fəaliyyətinin spesifikliyi təlim prosesi iştirakçılarının hərəkətlərini və qarşılıqlı əlaqələrini idarə etmək üçün məqsədyönlü fəaliyyət kimi dəyərləndirilə bilər. Ali təhsil müəssisələrinin magistratura səviyyəsində gələcək pedaqoqların peşə hazırlığının tərkib hissəsi kimi təşkilati və inzibatçılıq hazırlığı da tələb olunur.

Yuxarıda adı qeyd edilən təhsil Proqramına əsasən magistratura səviyyəsində təhsil alan pedaqoqların hazırlıq səviyyəsinə təşkilati-inzibatçılıq sahəsi üzrə qoyulan tələblər sırasına aiddir:

- müasir hesablama texnikasından və proqram təminatından istifadə etmək;
- informasiyanı əldə etmək və emalının müasir üsullarından istifadə etmək;
- şagid və tələbələrin elmi-tədqiqat qruplarının işini təşkil etmək;
- fəaliyyət nəticələrini proqnozlaşdırmaq üçün elmi yenilikləri tətbiq etmək;
- qəbul olunmuş qərarların nəticələrini kəmiyyət və keyfiyyətə qiymətləndirmək.

Magistratura səviyyəsində gələcək pedaqoqların təşkilati-inzibatçılıq sahəsi üzrə kompetensiyalara yiyələnməsi onların öz müqəddəratını təyin etmək, özünüinkişaf etdirmək, insan davranışının ən müxtəlif formalarını və növlərini tam mənimsəməsi üçün təkə öyrənmə məkanını deyil, sosial qarşılıqlı əlaqə üçün xüsusi təşkil edilmiş emosional cəhətdən rahat təhsil mühitini yaratmağa hazır olmaqdır.

O.V.Popova qeyd edir ki, “bu gün bir şəxsə təşkilati və idarəetmə bacarıqlarının formalaşması üçün iki strategiya nəzərdən keçirilir. Birinci strategiya komandanın iş prosesini təşkil etmək bacarığının inkişafı üçün şəraitin olmasını əhatə edir. Komanda üzvlərini və ya tabeliyində olanları idarə etmək üçün effektiv alqoritmləri və strategiyanın həyata keçirilməsi nəticəsində tələbələrin təşkilati və idarəetmə fəaliyyətlərində təcrübə topladığını ehtiva edir. İkinci strategiya isə tələbələrin idarəetmə və təşkilatçılıq fəaliyyət problemlərinin həlli üçün idarəetmə subyektlərinə təsir üsullarını və hansı vasitələrdən istifadə etməyə hazırlığının inkişafı ilə bağlıdır” (Popova, 2013: 24).

Yuxarıda qeyd edilən magistratura səviyyəsi üçün əsas təhsil Proqramı cəmiyyətin gələcək pedaqoqlara olan tələblərinin davamlı artmasını nəzərə alır, fənlərarası inteqrasiya üçün böyük potensiala malikdir və magistrantlara təşkilati-inzibatçılıq bacarıqlarını inkişaf etdirməyə imkan verir. Magistratura proqramına hazırlıq prosesində təşkilati və inzibatçılıq kompetensiyasının inkişafı gələcək pedaqoqların fəaliyyətinin çoxfunksiyalı olduğunu və təlim prosesinin təşkilində iştirakçıların fəaliyyətlərini istiqamətləndirməyə və əlaqələndirməyə yönəldiyini müəyyən etməkdən irəli gəlir.

Müasir müəllimi tədris prosesinin meneceri adlandıran İ.A.Şirşova qeyd edir ki, “o, əmək bazarında mütəşəkkilliyin, məsuliyyətin, ünsiyyət bacarıqlarının, rəqabət qabiliyyətinin formalaşmasına töhfə verməlidir” (Shirshova, 2013: 24).

Magistrantlarda təşkilati-inzibatçılıq kompetensiyalarının formalaşması onları xüsusi pedaqoji və idarəetmə hazırlığına malik edir və təkcə özünü inkişaf etdirməklə deyil, həm də tabeliyində olanların fərdi qabiliyyətlərini inkişaf etdirməklə peşəkar təşkilati-inzibatçılıq fəaliyyətini həyata keçirməyə səbəb olur.

V.V.İvanov qeyd edir ki, “Təşkilati və idarəetmə kompetensiyalarının formalaşması işləmək istəyi, məsələyə diqqətli və vicdanlı yanaşmaq, öz qabiliyyətlərinin dəyərini əmək bazarında adekvat qiymətləndirməklə real nəticələr əldə etməyə çalışmaqla mümkündür” (Ivanov, 2015: 36).

“Şəxsiyyət düşünülmüş fəaliyyət prosesində xeyli müvəffəqiyyətlər əldə edə bilər. Bu müvəffəqiyyət təşkilatçılıq mədəniyyətinin yüksək səviyyədə formalaşması ilə əlaqələndirilə bilər” (Əhmədov, 2004: 188). Digər insanların fəaliyyətinin təşkilinə və peşəkar qrupun idarə olunmasına yönəlmiş peşəkar fəaliyyətin xüsusi bir növü kimi seçilən təşkilati-inzibatçılıq fəaliyyətini nəzərə alaraq fəaliyyət anlayışına diqqət yetirmək lazımdır.

Psixologiyanın bir kateqoriyası kimi fəaliyyət psixologiyaya aid elmi-nəzəri ədəbiyyatlarda tədqiq edilmişdir. Psixoloji ədəbiyyatlarda fəaliyyətin təhlili zamanı fəaliyyətin motivləri, məqsədi və digər əməliyyatların tətbiqi və s. şərh olunur. “Fəaliyyət insanın onu əhatə edən əşyavi aləmlə, onun özünə və başqalarına fəal münasibətini əks etdirən, onun tələbatlarını ödəməyə yönəldilmiş prosesdir” (Seyidov, 2007: 67).

Magistratura səviyyəsində gələcək pedaqoqların təşkilati-inzibatçılıq kompetensiyasının inkişafını başa düşmək üçün zəruri olan təşkilati və idarəetmə fəaliyyətinin əsas xüsusiyyətlərinə diqqət yetirək. Fəaliyyət aşağıdakı quruluşa malikdir:

- Motiv – insanı fəaliyyətə yönəldən səbəblərdir;
- Məqsəd - insanın fəaliyyət zamanı hansı nəticəyə nail olmağa yönəlməsidir. Təşkilati-inzibatçılıq fəaliyyətləri aşağıdakı məqsədlər üçün həyata keçirilə bilər. Müəyyən edilmiş məqsədlərə uyğun olaraq resurslardan planlı və səmərəli istifadə. İnzibatçılıq sisteminin tələbləri və təşkilati strukturunun tərtibi fəaliyyətin istiqamətinə uyğun olaraq müəyyən edilir;
- Şüurlülük insan fəaliyyəti üçün əsasdır. Təşkilati-inzibatçılıq fəaliyyətinin subyektləri tərəfindən məqsədlərin təşviqi şüurlü şəkildə baş verir.

Qarşıya qoyulan məqsədlərin həyata keçirilməsi və yeni məqsədlərin qoyulması subyektlərin daimi fəaliyyətini tələb edir. Təşkilati-inzibatçılıq fəaliyyətinin qeyd olunan əlamətləri gələcək pedaqoqların peşəkar fəaliyyətində özünü göstərir. Bu isə onun köməyi ilə təhsil-təlim proseslərini və texnologiyalarını idarə etmək, təşkil etmək və bunun üçün məsuliyyət daşımaq öhdəliyi yaranır.

Təşkilatçılıq və inzibatçılıq birləşdirən təşkilati və idarəetmə fəaliyyətidir ki, bu da ümumi formada “kollektiv məqsədlərin hazırlanması və onlara nail olmaq üçün vasitələrin həyata keçirilməsi” kimi müəyyən edilə bilər (Shabaykin, 201: 179).

“Təşkilatçılıq” və “inzibatçılıq” anlayışlarının vahid məqsədə istiqamətlənməsi ona əsaslanır ki, təşkilatçılıq və inzibatçılıq birgə mövcuddur. Bu obyektlərə xas olan fəaliyyətlər sistemli olaraq müəyyən xassələr vəhdətində ayrılmazdır. Təşkilatçılıq və idarəetmə fəaliyyətini inkişaf etdirmək və təkmilləşdirməklə biz avtomatik olaraq digər fəaliyyətləri də inkişaf etdiririk.

Pedaqoji kadr hazırlığı “insan-insan” peşə növünə daxil olması səbəbilə təşkilati-inzibatçılıq kompetensiyasının formalaşmasında şəxsiyyətyönümlü yanaşmadan istifadə edilməsi uyğun hesab edilir. Bu yanaşma daim dəyişən iş şəraitini nəzərə alaraq fərdin formalaşması, səmərəli işləməsi və

peşəkar inkişafı imkanlarını təmin etməklə yanaşı, eyni zamanda özünü təşkil etməyə və şəxsi inkişafa, onun yaradıcılıq qabiliyyətlərinin həyata keçirilməsinə və fəaliyyət göstərməsi hər bir magistranın öz imkanları əsasında təşkilati-inzibatçılıq kompetensiyasının səmərəli formalaşdırılması üçün əlverişli şəraitin yaradılmasına kömək edəcəkdir.

Təşkilati-inzibatçılıq kompetensiyasının formalaşmasında şəxsiyyətyönümlü yanaşma magistranın idarəetmə fəaliyyətinin səmərəliliyini artırmaq üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu zaman magistranın şəxsi inkişafı və onun peşəkar inkişafı, bacarıqlarını inkişaf etdirməsi, bilik, bacarıq və vərdişlərini peşə fəaliyyətində tətbiq etməsi və şəxsi inkişaf potensialını aşkar etməsinə şərait yaranır. Magistratura səviyyəsində gələcək pedaqoqların təşkilati-inzibatçılıq kompetensiyasının formalaşdırılması problemini öyrənərkən resurs yanaşmasında diqqət edilməlidir. Resurs yanaşmasının ideyaları şəxsiyyətyönümlü və humanist əsaslara malikdir. “Şəxsiyyətyönümlü yanaşma müasir dövrdə təhsilalanın inkişafını stimullaşdıran, düzgün yanaşma kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. ... Məhz şəxsiyyətyönümlü yanaşmanın nəticəsində təhsilalanlar ilk növbədə təşəbbüskar olur, özünə inamlı, yaradıcı və müstəqil inkişaf edirlər” (Cəbrayilov, 2015: 22).

Tədqiqatın bir hissəsi olaraq gələcək pedaqoqların təşkilati-inzibatçılıq kompetensiyasının formalaşması üçün resursları və potensialı müəyyən etmək üçün bu yanaşmadan istifadəni zəruri hesab edirik. Çünki təşkilati-inzibatçılıq resursların idarə edilməsi prosesidir. Tədqiqatçılar E.V.Polyakova və T.V.Qorbunova (7) təşkilati-inzibatçılıq kompetensiyasının formalaşmasında resursların 9 qrupunu müəyyən etmişlər:

- 1) “inzibati resurslar (pedaqoji universitetin dövlət və regional hakimiyyət orqanları ilə əlaqəsi, dövlət, regional və bələdiyyə sifarişlərinin icrası);
- 2) vaxt resursları (müəyyən bir prosesi təkmilləşdirmək üçün fəaliyyət növlərinə sərf olunan vaxtın həcminə məqsədyönlü nəzarət);
- 3) informasiya resursları (məlumat mənbələri, informasiyanın emalı vasitələri və üsulları, həmçinin müxtəlif obyektlərin, modellərin, standartların, elektron resursların və unikal texnologiyaların ətraflı siyahısını ehtiva edir);
- 4) tədris-metodiki resurslar (ali təhsilin dövlət təhsil standartı, fənlərin və təcrübələrin iş proqramları, tədris planları və cədvəlləri, metodiki və informasiya təminatı, fənlərin tədrisində istifadə olunan təlim texnologiyaları və s.);
- 5) maddi ehtiyatlar (torpaq, binalar, tikililər, avadanlıqlar, istehsal vasitələri, infrastruktur və s.);
- 6) qeyri-maddi resurslar (lisensiyalar, patentlər, brendlər, innovasiyalar, proqram təminatı, məlumat bazaları və s.);
- 7) təşkilati və idarəetmə resursları (planlaşdırma, resursların bölüşdürülməsi, nəzarət, ölçü və qiymətləndirmə göstəriciləri və s.);
- 8) sosial və əmək ehtiyatları (professor-müəllim heyəti, peşəkar işçi heyəti və s.);
- 9) maliyyə resursları (pul vəsaitləri, müqavilələr, qrantlar, sığorta və s.) (7) (Polyakova, 2020).

Qeyd olunan resurslardan səmərəli istifadə magistratura səviyyəsində gələcək pedaqoqların təşkilati-inzibatçılıq kompetensiyasının formalaşmasının keyfiyyətini artırmağa yönəlmişdir.

L.V.Lvov qeyd edir ki, “...təhsilin idarə edilməsində təşkilati və idarəetmə fəaliyyətinin uğurla həyata keçirilməsinə yönəlmiş təşkilati və idarəetmə səlahiyyətlərinin formalaşması pedaqoji idarəetmənin əsas məqsədidir” (Lvov, 2008: 33).

“Bu gün getdikcə qloballaşan dünya müasir insanın, şəxsiyyətin qarşısına çox ciddi tələblər qoyur. Öyrənilən biliklər dəyər yönümlü olmalı, təhsilalanın intellekti ilə bərabər onun dünyagörüşünün, xarakterinin, həyat tərzinin də inkişafına təsir göstərməlidir” (Cəbrayilov, 2016: 30).

Nəticə

Magistratura səviyyəsinin ixtisas üzrə Təhsil Proqramının təhlili göstərir ki, müasir təhsil sistemi təkcə magistratura səviyyəsində təhsil almış pedaqoq deyil, həm də idarəetmə bacarıqlarına malik olan mütəxəssisin yetişdirilməsini qarşıya məqsəd qoyur. Təşkilati-inzibatçılıq kompetensiyalarına sahib olmaq gələcək pedaqoqların müxtəlif təzahürlərdə təhsil və idrak prosesinin idarəçisi olmaq bacarığı deməkdir. Magistranın səmərəli rəhbərliyinin təşkili üçün zəruri

olan daxili resurslar sistemi pedaqoji fəaliyyətin bütün komponentlərinə – məqsədlərinə, prinsiplərinə, məzmununa, texnologiyalarına uyğun olaraq pedaqoqun idarəetmə kompetensiyasının mahiyyətini təşkil edir. Magistratura səviyyəsində gələcək pedaqoqun təşkilati-inzibatçılıq sahəsi üzrə formalaşması zəruri olan kompetensiyaları ilə yanaşı, innovativ təfəkkürün inkişafına da diqqət edilməlidir. Çünki təkcə tipik problemləri deyil, həm də pedaqoji problemləri müəyyən etməyi, hərtərəfli düşünməyi bacaran mütəxəssisin hazırlanması nəzərdə tutulur.

Gələcək pedaqoqların təşkilati-inzibatçılıq fəaliyyəti çətinliyi ilə innovasiyaların tətbiqi kontekstində idarəetmə funksiyaları vasitəsilə qarşıya qoyulmuş müasir idarəetmə tələblərinin məqsədlərinə nail olmağa yönəlmiş bir fəaliyyətdir. Bu peşə kompetensiyasının təhlili və mövcud vəziyyətin təhlili göstərir ki, magistratura səviyyəsini bitirmiş məzunun təşkilati-idarəetmə fəaliyyətini dərhal yerinə yetirməyə və istənilən fəaliyyətə hazır olması subyektin funksiyalarını yerinə yetirmək üçün zəruri olan keyfiyyətlərə malik olmasıdır. Təşkilati-inzibatçılıq fəaliyyəti ilə subyektin keyfiyyətlərinə qoyulan konkret tələblər bir kompetensiyanın formalaşması və inkişafı üçün əsasdır.

Ədəbiyyat

1. Rzayev, O.H., Məmmədov, S.M., İsmayılov, Ş.N. (2010). “Təhsilin idarə olunmasının əsasları”. Dərs vəsaiti. Bakı: Mütərcim, 476 s.
2. Mehrabov, A.O. (2012). Müasir təhsilin metodoloji problemləri. Bakı: Mütərcim, 252 s.
3. Təhsil sisteminin idarə olunmasının pedaqoji-psixoloji problemləri (nəşrə haz.: A.N.Abbasov). (2011). Bakı: Mütərcim, 340 s.
4. Popova, O.V. (2013). Formirovaniye organizatsionno-upravlencheskikh kompetentsiy u studenta vuza v protsesse vneuchebnoy deyatel'nosti: Avtoref. dis. ... kand. ped. nauk. 13.00.08: Moskva, 24 s.
5. Shirshova, I.A. (2013). Razvitiye upravlencheskoy kompetentnosti budushchikh uchiteley v komplekse distsiplin psixologo-pedagogicheskoy podgotovki. Uchenyye zapiski Tavricheskogo natsional'nogo universiteta imeni V.I.Vernandskogo. Seriya «Problemy pedagogiki sredney i vysshey shkoly». Tom 26 (65). № 2, s.125-139.
6. Gorbachev, A.A., Manvelyan, M.A., Ivanov, V.V. (2015). Pedagogicheskiye usloviya formirovaniya organizatsionno-upravlencheskikh kompetentsiy u studentov vuze. Kul'turnaya zhizn' Yuga Rossii. №2 (57), s.36-40. URL: <http://kjur.kguki.com/content/cms/files/33748.pdf>
7. Əhmədov, H.Ə., Həsənov, A.V., Bayramov, H.B. (2000). İdarəetmənin pedaqogikası və psixologiyası. Bakı: Maarif, 324 s.
8. Psixologiya. (2007). Elmi red.: S.İ.Seyidov və M.Ə.Həməzəyev. Ali pedaqoji məktəblərin bakalavr pilləsi tələbələri üçün dərslik. Bakı: Maarif, 650 s.
9. Shabaykin, A.Yu. (2014). Sotsial'no-filosofskiy analiz organizatsionno-upravlencheskoy deyatel'nosti i yeye optimizatsii v sovremennykh usloviyakh. Diss. kand. fil, nauk 09.00.11 Moskva, 179 s.
10. Müasir təhsilə innovativ yanaşmalar (nəşrə haz.: İ.H.Cəbrayilov). (2016). Bakı: ARTPI nəş., 250 s.
11. Polyakova, Ye.V., Gorbunova, T.V. (2020). Nauchnyye podkhody k formirovaniyu upravlencheskoy kompetentnosti budushchikh pedagogov. Sovremennyye problemy nauki i obrazovaniya. № 3. URL: <https://science-education.ru/ru/article/view?id=29873> (data obrashcheniya: 06.02.2023).
12. L'vov, L.V. (2008). Pedagogicheskiy menedzhment: uchebnoye posobiye. Chelyabinsk: Chgau, yuunots rao, 178 s.

Göndərildi: 28.01.2023

Qəbul edildi: 19.03.2023

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/89/21-26>

Abdussamed Yeshildagh
Kırıkkale University
Associate Professor, Dr.
abdussamed@kku.edu.tr

DRAMA METHOD APPLICATION IN LANGUAGE EDUCATION: EXAMPLE OF ARABIC PRONOUNS

Abstract

In Turkish, Personal Pronouns, Possessive Suffixes, and Genitive Suffixes are derived from the common root. However, in Arabic, they come in different forms. For this reason, students have difficulties in learning the subject. Socio-cultural differences, individual differences, and readiness affect the education and training process.

To minimize these differences in individuals learning Arabic and to increase the class level, it is aimed to use creative drama as a method, to affirm this process and to shorten the education process.

Keywords: *Drama in education, Arabic teaching, personal pronouns, possessive suffixes, genitive pronouns*

Abdussamed Yeşildağ
Kırıkkale Üniversitesi
Dozent, Dr.
abdussamed@kku.edu.tr

Dil tədrisində dram idarəsinin tətbiqi: ərəb dilində əvəzlilik örnəyi

Xülasə

Türk dilində şəxs əvəzlilikləri, yiyəlik şəkilciləri, əlaqə şəkilciləri ortaq kökdən gəlir. Ərəb dilində isə fərqli formalarda gəlməkdədir. Tələbələr də bu baxımdan mövzunu öyrənməkdə çətinliklərlə qarşılaşmaqdadırlar. Sosyo-mədəni fərqliliklər, şəxsi fərqliliklər və hazırlıqlar tədris prosesinə təsir etməkdədir.

Ərəb dilini öyrənən tələbələrdə bu fərqlilikləri ən aza endirib sinfin səviyyəsini yüksəltmək üçün yaradıcı dramın metod olaraq istifadə edilib bu prosesə müsbət şəkllə gətirmək və tədris müddətini qısaltmaq hədəflənmişdir.

Açar sözlər: *dram, ərəb dili tədrisi, şəxs əvəzlilikləri, yiyəlik şəkilciləri, əlaqə şəkilciləri*

Introduction

Languages have been the most important communication tool of humanity throughout history, and since languages are a special agreement system shaped according to the social structure of each tribe, there are as many languages as the number of tribes in the world (Korkmaz, 2009: LXII).

Turkish is a member of the Ural-Altai language family in terms of origin and is an agglutinative language in terms of structure. In related languages, word roots remain unchanged and suffixes are added to the root and stem end. However, Arabic is one of the inflective languages belonging to the Semitic languages (Korkmaz, 2009: LXIII).

In these languages belonging to different families, the pronouns also differ. For instance: personal pronoun, possessive suffix, and genitive suffix cases of “ben” (I) are as follows in both languages.

	Turkish	Arabic
Personal Pronoun	Ben (I)	أنا
Possessive suffix	Ben-im kitab+ı+m (my book)	كتاب+ي
Genitive suffix	Ben-im-ki (mine)	لي

This change can cause problems for Arabic learners. The use of classical methods in language teaching takes time to feel these differences.

To accelerate this process, it is necessary to apply new methods. One of these methods is the “Drama” method.

Drama is improvisational animations created by the participants without binding to any text in the light of their creativity, original thoughts, subjective memories, and knowledge (San, 1998: 267). It is the act of improvising a purpose or an idea by using the methods such as improvisation, role playing (taking a role), etc., based on the life experiences of the members of a group (Adıguzel, 2014: 43).

Due to the physical or cultural, cognitive, affective, and psychomotor distinctions that occur in the individuals as a result of heredity characteristics and individuals’ interaction with their environment (Ustundagh, 2010: 145) individual differences between students are also minimized and brought together at a common point.

Pronouns

The pronouns are grammatical categories that take the place of nouns and represent or point to people and objects (Korkmaz, 2009: 399; Meral, 2019: 190). With Vardar's definition, the pronouns are morphemes that indicate a previously mentioned element, person, and object, and grammatical relations formed by morphemes that have this characteristic (Vardar, 1998: 15).

Pronouns in Arabic are not classified according to their functionality as in Turkish, but according to whether they are attached to a word or not. Pronouns that attach to a noun or a verb are called “Muttasil Pronouns” (Contiguous Pronouns) and they act as a possessive when attached to a noun and as an object/complement when attached to a verb. The pronouns that do not attach to any noun and have meanings on their own are also called “Munfasil Pronouns” (Unattached Pronouns) (Ibn Hisham 1993: 105; Akshit, 2018: 47). These are the equivalents of personal pronouns in Turkish.

The forms of contiguous and unattached ones are different from each other.

For instance:

Sen (You): أنت

Senin kalemin (Your pen): قلمك (ك+قلم)

Seni seviyorum (I love you): أحبك (ك+أحب)

In general, pronouns are classified as personal pronouns, reflexive pronouns, demonstrative pronouns, possessive pronouns, indefinite pronouns, interrogative pronouns, and relative pronouns (Korkmaz, 2009: 399-450). Although the classification is like this, we applied the drama method for the following pronouns.

Personal Pronouns

These are pronouns that represent entities as persons and replace personal names. These are divided into 3 groups as singular forms and plural forms (Korkmaz, 2009: 405).

The definition of the pronoun in Arabic sources is “*The words indicating Theologian (first person), Collocutor (second person) and Absentee (third person)* (Ibn 'Aqil, 1974: 104).” These form the group called Munfasil (Unattached).

In addition, in Arabic, persons and their pronouns consist of a total of 14 persons, including masculine and feminine in terms of gender; and singular, dual, and plural in terms of number (Ekinci, 2017:134; Tayfur, 2022: 259).

	Singular	Dual	Plural
First-person masculine+feminine	Ben (I)/أنا	Biz (We)/نحن	Biz (We)/نحن
Second-person masculine	Sen (You)/أنت	İkiniz (Both of you)/أنتما	Sizler (You)/أنتم
Second-person feminine	Sen (You)/أنت	İkiniz (Both of you)/أنتما	Sizler (You)/أنتن
Third-person masculine	O (He)/هو	İkisi (Two of them)/هما	Onlar (They)/هم
Third-person feminine	O (She)/هي	İkisi (Two of them)/هما	Onlar (They)/هن

Possessive Suffix

The possessive suffixes are also considered possessive pronouns and these are suffixes that indicate who or what the object corresponds to the noun belongs to, show possession, and establish a connection between nouns and nouns (Korkmaz, 2009: 259-260; Erten, 2007: 225). For instance:

What is meant by the phrase “*aklım eriyor*” (my mind can understand) is that the mind belongs to “me”.

“*Dün akşam mektubunu aldım.*” (I received your letter last night.) Wherein, it means that the letter belongs to “you”.

These form the group called Muttasil (Contiguous) in Arabic. They attach to the end of the noun as in Turkish, but their forms are different.

	Singular	Dual	Plural
First-person masculine+feminine	Kitap+ım/كتاب+ي (My book)	Kitap+ımız/كتاب+نا (Our book)	Kitap+ımız/كتاب+نا (Our book)
Second-person masculine	Kitap+ın/كتاب+ك (your book)	Kitap+ınız/كتاب+كما (Your book)	Kitap+ınız/كتاب+كم (Your book)
Second-person feminine	Kitap+ın/كتاب+ك (Your book)	Kitap+ınız/كتاب+كما (Your book)	Kitap+ınız/كتاب+كن (Your book)
Third-person masculine	Kitap+ı/كتاب+ه (His book)	ikisinin Kitap+ı/كتاب+هما (Book of two of them)	Onların Kitap+ı/كتاب+هم (Their book)
Third-person feminine	Kitap+ı/كتاب+ها (Her book)	ikisinin Kitap+ım/كتاب+هما (Book of two of them)	Onların Kitap+ı/كتاب+هن (Their book)

Genitive Suffix

The genitive case is the case of possession and establishing a possessive connection between the name to which it is attached and another name. This suffix corresponds to a concept in the nominative case with which it relates (Korkmaz, 2009: 268; Erten, 2007: 222). These are the pronouns formed by removing the defined items in noun phrases formed with personal or demonstrative pronouns and replacing them with the suffix “-ki” (-s) (Korkmaz, 2009: 430).

For instance: Hasanın arabası - Hasanınki (Hasan’s car - Hasan’s)

Genitive suffixes also form the group called Muttasil (Contiguous) in Arabic. They attach to the end of the noun as in Turkish, but their forms are different from personal pronouns.

	Singular	Dual	Plural
First-person masculine+feminine	Benimki (Mine)/ل+ي/ل	Bizimki (Ours)/ل+نا	Bizimki (Ours)/ل+نا
Second-person masculine	Senin (Yours)/ل+ك	İkinizinki (Yours)/ل+كما	Sizinki (Yours)/ل+كم
Second-person feminine	Senin (Yours)/ل+ك/ل	İkinizinki (Yours)/ل+كما	Sizinki (Yours)/ل+كن
Third-person masculine	Onunki (His)/ل+ه	İkinizinki (Of the two)/ل+هما	Onlarınki (Theirs)/ل+هم
Third-person feminine	Onunki (Hers)/ل+ها	İkinizinki (Of the two)/ل+هما	Onlarınki (Theirs)/ل+هن

Drama application in teaching pronouns

Method

First of all, the subject of pronouns was taught in general in the lesson. At the end of the subject, the papers on which the pronouns were written and the subject cards were provided and the drama method was used to reinforce the learning.

Population and Sample

The population of the research consists of the first-year students of Kırıkkale University, Department of Arabic Translation and Interpreting, who take the “*Lexicology*” lesson in the fall semester of the 2022-2023 academic year. The sample, on the other hand, consists of students in the same class, who were chosen according to the principle of voluntariness. Three groups of ten people were formed from these students. One of these groups was randomly determined as the control group and the others as the experimental group.

A. Preparation-Warm-up:

Before starting the activities related to the pronouns taught in the previous lesson, the leader distributes papers on which various pronouns are written to the students. The leader asks students to read them in 5 minutes and change them with their friends' papers. The leader also asks students to guess the meaning of the pronoun they read. After the time is up, the activities begin.

Activity 1: The name of the game is “find the match”. The students are given papers on which various pronouns are written. Everyone tries to find the pronoun that matches the one they have. The game continues until all pronouns match. Each matched pair is asked to hold the papers together and say its meaning and a sample sentence containing this pronoun.

Activity 2: The “gossip ring” game is played. The class is divided into three groups. The leader says a sentence containing a pronoun to the student in the first row, and this pronoun is whispered from ear to ear until the end of the row. The group that correctly reaches the given sentence to the end of the row wins.

Activity 3: The class is divided into groups of three. Written texts are distributed to students, and the fields where the pronouns are written are left blank. The leader reads the text and the students are asked to write the correct pronouns in the blanks. The group that writes correctly wins.

Activity 4: The students are given small papers on which various pronouns are written and A4 paper with the same pronouns and the students are asked to put the pronouns belonging to the same group together on the A4 paper and put them in order.

B. Animation:

The students are divided into three groups. Each group is given subject cards to animate and is given 10 minutes to animate.

1. Worker, chief: In the factory, the department chief tells the work to be completed on time. The worker states that he/she is tired and has a headache and wants the work to be finished early.

During the animation, the words (ben/أنا (I), yorgun/متعب (tired), baş ağrısı/صداع (headache), benim/عندي (my)) are used.

2. Cashier-customer: The customer waiting in a line asks the cashier to act faster in order not to be late in the evening hours. The cashier shows the people waiting in line and the full shopping carts and asks her/him to wait in the line silently.

During the animation, the words (sıra/دور (line), onlar/هم (they), onların/لهم (their), sen/أنت (you), senin/لك (your)) are used.

3. Coach-female athlete: Because she is late, the coach does not want to take the female athlete to training. The female athlete says that she is late because of the traffic jam and wants to join the training.

During the animation, the words (antrenman/تدريب (training), onlar/هن (they), onların/لهن (their), sen/هي (you), senin/لها (your)) are used.

C. Evaluation:

Activity 5: Students are asked to write a slogan sentence in which at least one of these pronouns is used.

Criteria: The student recognizes, knows, and uses all forms of pronouns in a text they read.

Results and interpretation

The subject of pronouns in Arabic was taught in 4 lesson hours in the two weeks before the drama is applied with the direct instruction method. In the next week, the subject of pronouns was taught again with the drama technique during the lesson hour and it was determined that the rate of participation in the lesson increased with the desire to take part in the drama. As a result of the application, the rate of understanding the subject in the lesson hour in which the drama technique was used was found to be higher than the lesson hours in the previous two weeks in which the direct instruction method was used. With the drama technique, rote learning was prevented in language teaching, and academic success was increased. This result showed that new teaching methods and techniques should be used in language teaching.

The use of a different technique in the lesson motivated the students towards the lesson by providing a different experience and increased the level of participation in the lesson, as well as breaking the prejudices of the students against grammar issues. They felt that pronouns are used in every moment of life. By participating in the lesson, their self-confidence increased, they had the courage to speak freely in society, and they were encouraged to participate in teamwork.

Drama activities should be included in language teaching books where traditional methods are used commonly.

Conclusion

Positive developments were observed in the behavior of students with a shy attitude in lessons taught with traditional methods such as direct instruction, rote, and question-answer to work together in the game process and develop group dynamics. It had an effect to facilitate learning for students who had difficulties in participating in lessons before.

In the lessons in which creative drama is used as a method of teaching Arabic as a second foreign language, the students actively participated in the lesson both mentally and physically. This situation has been a facilitating factor in reaching the objectives of the lesson.

The use of creative drama as a teaching method has decreased the academic anxiety of the students by feeling themselves in a more free environment in Arabic education and has had positive results on the students by keeping the permanence of the acquired knowledge alive for a longer period.

References

1. Korkmaz, Z. (2009). Turkey Turkish Grammar. Ankara: TDK Spring.
2. San, I. (1998). Past and Present of Creative Drama Studies in Turkey. 2nd National Child Culture Congress. (Ed. Bekir Onur). Ankara: AU Child Culture Research and Application Center Publications. pp.267-273.
3. Adiguzel, O. (2014). Creative drama in education. Ankara: Pegem Academy.

4. Ustundagh, T. (2010). Multiple Intelligences. From Concepts of Emotional Intelligence and Individual Differences to Creative Drama. A gift to Tamer Levent. creative drama (1999-2002 articles). (Ed. Omer Adıguzel) Natural publications. Ankara. pp.141-149.
5. Hasan Mesut, M. (2019). The Use of Pronouns in Textbooks for Teaching Turkish to Foreigners. International Journal of Textbooks and Educational Materials, 2/2, pp.187-202.
6. Vardar, B. (1998). Annotated glossary of linguistic terms. Istanbul: ABC Bookstore.
7. Ibn Hisham, C. (1993). Sharh Qatr al-Nada wa-Ball al-Sada. Compiled By Mohammed Muhiyuddin Abdul Hamid. Beirut: al-Maktabah al-Asriyyah.
8. Akshit, E. (2018). Introducing the Name Where Pronouns Should Be Used in Some Verses of the Qur'an and Its Reasons. Dokuz Eylül University Faculty of Theology Journal, 48, pp.43-76.
9. Ibn Aqil. (1974). Sharh Ibn Aqil. Compiled By Mohammed Muhiyuddin Abdul Hamid. Beirut: Dar al-Fikr.
10. Ekinci, K. (2017). 133-147.
11. Tayfur, S. (2022). The Preference Rules Regarding the Mercis of Pronouns in the Qur'an in the Context of Huseyn al-Harbi's *Qava'idu't-Tercih Inde'l-Mufessirin*. Journal of the Faculty of Theology of Kafkas University. 9/18, pp.256-281.
12. Erten, M. (2007). On Relative and Possessive Pronouns. Electronic Journal of Social Sciences. 6/20, pp.221-228.

Received: 06.01.2023

Accepted: 09.03.2023

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/89/27-33>

Seyfəddin Səməndərov
Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi
İqtisadiyyat İnstitutu
iqtisad elmləri doktoru
seyfeddinsamaandarov@mail.ru
Natavan Vahidova
111 № li tam orta məktəb
natavan1968@inbox.ru

HEYDƏR ƏLİYEV MÜASİR AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ QURUCUSU VƏ BÖYÜK MEMARI

Xülasə

Məqalədə tarix səhnəsində iz buraxan qüdrətli şəxsiyyət cənab Heydər Əliyevin illər ərzində formalaşan dövlətçilik praktikasının inzibati amirlik sistemindən bazar iqtisadiyyatına keçid prosesində düzgün qərarların qəbul edilməsinə təsiri məsələsi dəyərləndirilmişdir. Eyni zamanda məqalədə keçid prosesində bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan üç vəzifənin həll edilməsinə diqqət çəkilir. Buraya 1) makroiqtisadi sabitlik və iqtisadiyyatın sağlamlaşdırılması, iqtisadiyyatın böhrandan çıxarılması; 2) bazar iqtisadiyyatı sistemi institut və mexanizmlərinin formalaşdırılması; 3) dayanıqlı iqtisadi artımın təmin olunması daxildir.

Açar sözlər: *iqtisadi sistem, inzibati amirlik sistemi, planlı iqtisadiyyat, bazar iqtisadiyyatı, özəlləşdirmə*

Seyfəddin Samandarov
Ministry of Science and Education of the Republic of Azerbaijan
Institute of Economics
Doctor of Economic Sciences
seyfeddinsamaandarov@mail.ru
Natavan Vahidova
Secondary school No. 111
natavan1968@inbox.ru

Haydar Aliyev founder and great architect of the modern Azerbaijan Republic

Abstract

Haydar Aliyev is a great historical personality. The article assesses the impact of Haydar Aliyev's public administration practice in solving issues of the transition period. Attention is paid to solving such problems that interact with each other in the transition process. This includes 1) macroeconomic stability and economic recovery, economic recovery from the crisis; 2) the formation of institutions and mechanisms of the market economy system; 3) ensuring sustainable economic growth.

Keywords: *economic system, administrative-command system, planned economy, market economy, privatization*

Giriş

XX əsrin fərqli xüsusiyyətlərindən bir kimi dünyanın müxtəlif yerlərində xalqların siyasi və milli oyanışının baş verməsi qeyd olunmalıdır. Həmin ölkələrdə xalq kütlələri fəal surətdə ictimai-siyasi proseslərdə iştirak etməyə başladılar (Makhmudov, 2016: 116). Lakin xalq kütlələrinin artan fəallığının uzaqgörən və bacarıqlı lider olmadan uğur qazanması qeyri-mümkündür. Heydər Əliyev

tarix səhnəsində iz buraxan qüdrətli şəxsiyyətlərdən biridir. Belə bir zəmində qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrdə Azərbaycan xalqı dəfələrlə əsarət zülmünə qarşı mübarizəyə qalxaraq millət olmaq əzmini nümayiş etdirdi. Azərbaycan xalqının millət olmaq savaşında Heydər Əliyevin tarixi şəxsiyyət kimi misilsiz xidmətləri var.

Müvafiq olaraq Heydər Əliyevin dövlətçilik praktikasını, həyata keçirilən dövlət siyasəti ilə əlaqədar faktlara diqqət yetirilməsi yerinə düşərdi.

Heydər Əliyevin dövlətçilik praktikasını

Heydər Əliyevin dövlətçilik praktikasını uzun illər ərzində formalaşmış və XX əsrin 60-cı illərindən başlayır. XX əsrin 60-cı illərinin sonlarında Azərbaycanda rəhbərliyin dəyişməsi ilə Azərbaycan xalqının müqəddəratına təsir edən tarixi hadisələr baş verdi. 1969-cu ildə Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi vəzifəsinə seçilən Heydər Əliyev bu vəzifədə 1982-ci ilə kimi fəaliyyət göstərmiş, 1976-cı ildən Siyasi Büroya namizəd, 1982-ci ilin dekabrında Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsi Siyasi Bürosunun üzvü seçilmişdir. Heydər Əliyev SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini vəzifəsinə təyin edilmiş, ölkə sənayesinin kuratoru kimi nəinki Azərbaycan Respublikasında, eyni zamanda bütün Sovetlər Birliyində nüfuzlu dövlət xadimi kimi fəaliyyət göstərmişdir (Heydər Əliyev, 2003: 30). Göründüyü kimi, 1970-1982-ci illərdə Heydər Əliyev respublikaya rəhbərlik edir, 1982-1986-cı illərdə Ümumittifaq rəhbərliyində ən əhəmiyyətli vəzifələrdən birində çalışmışdır. Təbiidir ki, respublika və ümumittifaq rəhbərliyində çalışarkən Heydər Əliyevin amalı Azərbaycan xalqına xidmət etmək, Azərbaycan millətini dünyanın ən qabaqcıl millətləri sırasında görmək, Azərbaycan Respublikasının bütün sahələrdə sürətlə inkişaf etməsinə nail olmaq idi. Deyilən fikrin təsdiqi üçün sadəcə müasiri olduğumuz tarixi hadisələrin bir daha göz önünə gətirilməsi bəs edər. İlk növbədə cənab Heydər Əliyevin Azərbaycan Respublikasına rəhbərliyinin birinci mərhələsinə, yəni XX əsrin 60-cı illərinin sonundan 80-ci illərin əvvəllərinə qədər olan dövrə diqqət yetirək. Bu illər Azərbaycan Respublikasının tarixində məhsuldar qüvvələrin inkişafında yüksək nailiyyətlər əldə edilməsi ilə diqqəti cəlb edir. Respublika ərazisində sənayenin, kənd-təsərrüfatı və nəqliyyatın mühüm sahələri inkişaf etməkdə idi. Azərbaycanın şəhərləşməsi prosesi uğurla gerçəkləşdirilirdi (Heydər Əliyev, 2013: 14). Respublikamızda bu illər ərzində geniş infrastruktur sistemi formalaşdı. Azərbaycan ərazisində şəhərlərin sayı 69-a çatdı. Onlardan 1-ində, Bakı şəhərində 1,5 milyondan yuxarı əhali məskunlaşmışdı. Gəncə və Sumqayıt iri, 7 şəhər – Naxçıvan, Mingəçevir, Əlibayramlı (Şirvan), Şəki, Lənkəran, Yevlax, Xankəndi şəhərləri orta (əhalisi 50-100 min civarında olan şəhərlər), qalan 59 şəhər kiçik şəhərlər idi. Bu şəhərlərin hamısında sənaye potensialı və nəqliyyat sistemi yaradılmışdı. Eyni zamanda 60-cı illərin sonu və 80-ci illərin əvvəllərində kənd təsərrüfatı respublikanın imkan və şəraitinə uyğun inkişaf etdirilirdi, böyük həcmdə xam mal hasil edilmiş və müvafiq emal sənayesi yaradıldı. İqtisadi ədəbiyyatlardan bu illər ərzində Azərbaycan Respublikasında Məcmu İctimai Məhsulun 2,38 dəfə, Milli gəlirin 2,35 dəfə, Əsas istehsal fondlarının 3,19 dəfə, sənayedə Məcmu İctimai Məhsulun 2,68 dəfə, kənd-təsərrüfatında isə 1,35 dəfə artdığı məlumdur. Ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə aparılan məqsədyönlü dövlət siyasəti Respublika iqtisadiyyatının elmi əsaslarla inkişaf istiqamətləri və metodikalarının müəyyənləşdirilməsinə yönəldilmişdi. Bu illərdə iqtisadçı alimlərimiz sənayenin, kənd-təsərrüfatının, nəqliyyatın inkişaf etdirilməsi imkanları, əmək ehtiyatlarının formalaşması və onların rəşional istifadəsi, məhsuldar qüvvələrin səmərəli yerləşdirilməsi, iqtisadi rayonlar üzrə respublikadaxili istehsal kompleksləri, mövcud istehsal strukturu və onlardan effektiv istifadə edilməsi məsələləri ilə əlaqədar nəzəri və praktiki əhəmiyyət daşıyan araşdırmalar aparırdılar. Respublika rəhbərliyi bir tərəfdən iqtisadçı alimlərin formalaşmasına, digər tərəfdən isə mütəxəssislərin respublika iqtisadiyyatının daha səmərəli inkişaf etdirilməsi imkanlarının müəyyənləşdirilməsi istiqamətində araşdırmalarının nəticələrinin istehsala tətbiqinə xüsusi diqqət yetirirdi. Heç də təsadüfi deyil ki, məhz bu illərdə və sonrakı illərdə Azərbaycan cəmiyyətinin müstəqil toplum kimi fəaliyyət göstərə bilməsi üçün potensial formalaşmışdır. Təbiidir ki, bütün bunlar böyük siyasətçi Heydər Əliyevin gələcək illərə hesablanmış, bilavasitə rəhbərliyi ilə ardıcıl olaraq həyata keçirilən siyasət kimi dəyərləndirilə bilər. Heç də təsadüfi deyil ki, sonradan 90-cı

illərin əvvəllərində cənab Heydər Əliyev çıxışlarında, nitq və bəyanatlarında keçid dövrünün spesifik cəhətlərindən biri kimi Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyinin yenidən bərpasını, eyni zamanda müstəqilliyin əldə olunmasını hələ ötən əsrin 70-80-ci illərindən başlayaraq gedən proseslərin məntiqi nəticəsi kimi dəyərləndirmiş, keçid dövrünün vəzifəsi kimi mövcud olan iqtisadiyyatı əldə saxlamaq və sərbəst iqtisadiyyat prinsipləri əsasında yeni iqtisadi sistemin qurulması, həmin sistemin daha artıq səmərə verməsinin sənayedə də, kənd təsərrüfatında da, bir sözlə iqtisadiyyatın bütün sahələrində təmin olunmasını xüsusi olaraq qeyd etmişdi.

Lakin çox təəssüf ki, 80-ci illərin ikinci yarısından Azərbaycan ümumittifaq rəhbərliyində baş verən dəyişikliklərdən və “yenidənqurma” eksperimentlərindən ən çox zərər çəkən respublikalardan oldu.

Heydər Əliyev 1987-ci ilin oktyabrında Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsi Siyasi Bürosunun və Baş katib Mixail Qorbaçovun yeritdiyi siyasi xəttə etiraz əlaməti olaraq, tutduğu vəzifələrdən istefa etdi və daha sonra 1990-cı ilin 20 yanvarında sovet qoşunlarının Bakıda törətdiyi qanlı faciə ilə əlaqədar ertəsi gün Azərbaycanın Moskvadakı nümayəndəliyində bəyanatla çıxış edərək, Azərbaycan xalqına qarşı törədilmiş cinayətlərin təşkilatçıları və icraçılarının cəzalandırılmasını tələb etmiş, Dağlıq Qarabağda yaranmış kəskin münaqişəli vəziyyətlə bağlı SSRİ rəhbərliyinin siyasətinə etiraz əlaməti olaraq, 1991-ci ilin iyulunda Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının sıralarını tərk etmişdir. Bütün bunlar isə öz növbəsində respublikada vəziyyətə ciddi təsir göstərdi.

İqtisadiyyat “təsərrüfat hesabı” əhkamlarına uyğun əsas istehsal fondlarının yenilənməsi üçün tələb olunan maliyyə ehtiyatlarından məhrum edildi. Təkcə bir faktı demək kifayətdir ki, 1988-ci ildə respublikada sənaye fondlarının köhnəmə dərəcəsi 48 %, yanacaq sənayesində 62,9 % idi (4). Yenidən pambıq, yun, tütün məhsullarının 92-93 %-i xam məhsul kimi respublikadan kənara göndərilirdi. Respublikamız yenə də kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracatçısı və sənaye məhsullarının idxalatçısı kimi çıxış etməkdə idi. Nəhayət, 1991-ci ildə Azərbaycan Respublikası öz siyasi müstəqilliyini bərpa edə bildi. Lakin 80-ci illərin ikinci yarısında və müstəqilliyin ilk illərində respublikada baş verən neqativ proseslər bütünlükdə Azərbaycan iqtisadiyyatına ciddi təsir göstərmişdi. Mütəxəssis dəyərləndirmələrinə görə 1991-1993-cü illərdə Ümumi Daxili Məhsulun həcmi 2 dəfə azalmış, inflyasiya hər ay 26-30 % artmaqda idi. Real əmək haqlarının artımı qiymətlərin artımından 2 dəfə aşağı idi. 1992-ci ilə nisbətən 1995-ci ildə milli valyuta xarici valyutalarla müqayisədə 150 dəfə ucuzlaşmışdı. İqtisadiyyat ötən illərin təsərrüfatsızlığının nəticəsi kimi böhran keçirirdi.

80-ci illərin sonlarından yaranmış situasiya Azərbaycan xalqının və Azərbaycan dövlətçiliyinin Heydər Əliyev cənablarının zəngin siyasi dünyagörüşü və idarəçilik təcrübəsinə müraciət etməsini günbəgün aktuallaşdırırdı. Bu xüsusda qeyd etmək lazımdır ki, 1990-cı ilin iyulunda Azərbaycana qayıdan Heydər Əliyev əvvəl Bakıya, sonra isə Naxçıvana qayıtmış, həmin ildə Azərbaycan Ali Sovetinə deputat seçilmişdir. Heydər Əliyev 1991-1993-cü illərdə Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri, Azərbaycan Respublikası Ali Soveti sədrinin müavini olmuş, 1993-cü ilin may-iyun aylarında son dərəcə kəskinləşmiş hökumət böhranının qarşısı onun siyasi müdrikliyi və xalq arasında olan nüfuzu sayəsində aradan qaldırılmışdır.

Heydər Əliyev 1993-cü il iyunun 15-də Azərbaycan Ali Sovetinin sədri seçildi, iyulun 24-də isə Milli Məclisin qərarı ilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin səlahiyyətlərini həyata keçirməyə başladı. 1993-cü il oktyabrın 3-də ümumxalq səsverməsi nəticəsində Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçildi.

1993-cü ildə xalqın təkidli tələbi ilə hakimiyyətə qayıdan ulu öndər Heydər Əliyev Azərbaycanın sağlam, düşünülmüş, uzaqgörən dövlət siyasətinin formalaşması istiqamətində ciddi və məqsədyönlü şəkildə fəaliyyət göstərmişdir. Hər şeydən öncə xüsusi olaraq qeyd edilməlidir ki, ümummilli lider ölkəmizin dövlət siyasətinin əsas müddəalarını müəyyənləşdirmiş oldu. Həyata keçirilən dövlət siyasətinin əsas məqsədləri Azərbaycanın dünya dövlətləri birliyində layiqli öz yerini tutmasına nail olmasına, Azərbaycanın bütün dövlətlərlə əlaqə yarada bilməsinə, Azərbaycanın dövlət mənafeyinin tam təmin edilməsinə və Azərbaycanın faktiki olaraq bütün

dünyada bir müstəqil dövlət kimi tanınmasına yönəlmişdi. Eyni zamanda dövlət siyasətində əsas və mühüm istiqamətlərdən biri inzibati amirlik sistemindən bazar iqtisadiyyatına keçid problemlərinin həlli ilə bağlı idi.

Daha sonra ümummilli lider cənab Heydər Əliyev 1998-ci il oktyabrın 11-də xalqın yüksək fəallığı şəraitində keçirilən seçkilərdə səsə 76,1 faizini toplayaraq, yenidən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçildi. Göründüyü kimi, çox uzun və məşəqqətli tarixi siyasi proses baş verməkdə idi. Bu hadisə və proseslər ilk növbədə Azərbaycan xalqının və dövlətinin müqəddəratı ilə bağlı olan proseslər idi. Eyni zamanda Azərbaycan Respublikasında iqtisadi situasiya ilə əlaqədar qeyd etmək lazımdır ki, cənab Heydər Əliyevin apardığı məqsədyönlü dövlət siyasəti nəticəsində sonrakı illərdə böhranın nəticələrini aradan qaldırmaq mümkün oldu. Demək olar ki, hər gün ümummilli lider Heydər Əliyev Azərbaycan iqtisadiyyatında böhranın aradan qaldırılması və dinamik inkişaf yoluna qədəm qoyması üçün, keçid dövrünün çox spektrli problemlərinin daha tez və keyfiyyətli həll edilməsi üçün müvafiq təsərrüfat orqan və təşkilat rəhbərlərinə olduqca dəyərli göstərişlər verirdi. Keçid dövrünün problemləri, onların həlli yolları, münasib mexanizm və vasitələrin müəyyənləşdirilməsi, bu istiqamətdə operativ tədbirlərin həyata keçirilməsi ümummilli lider Heydər Əliyev idarəçilik praktikasının başlıca məqsədlərindən biri kimi diqqəti cəlb edir. Bütün bunlara nail olmaq isə asan məsələ deyildi. Azərbaycan Respublikasında mövcud vəziyyətə təsir edən ciddi destruktiv qüvvə və faktorların böyük məharətlə zərərsizləşdirilməsi xüsusi olaraq qeyd olunmalıdır.

Heydər Əliyev və keçid dövrü problemlərinin həlli praktikası

Öncə qeyd etmək yerinə düşərdi ki, son yüz illiklərdə dünya iqtisadiyyatında mövcud bir neçə əsas tip diqqəti cəlb edir. Bunlar iki bazar iqtisadiyyatı sistemi və iki qeyri bazar sistemi- ənənəvi, inzibati amirlik sistemləridir. Bazar iqtisadiyyatının iki əsas modeli –liberal və sosial təmayüllü bazar iqtisadiyyatı modelləridir. Bazar iqtisadiyyatı modelinin birinci tipinə ABŞ modelini, ikinci tipinə Avropanın Skandinaviya ölkələrində (İsveç, Danimarka, Norveç, Finlandiya) bərqərar olan model tipini göstərmək olar. Liberal və sosial təmayüllü bazar iqtisadiyyatı tiplərində əsas fərq dövlətin sosial-iqtisadi prosesləri tənzimlənməsindəki rolu məsələsidir. Bazar iqtisadiyyatının liberal tipində dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsi minimal səviyyədədir, yəni sahibkar maraqları cəmiyyət maraqlarından üstün sayılır. Sosialtəmayüllü bazar iqtisadiyyatı modelində dövlətin iqtisadiyyatdakı rolu dəfələrlə artmışdır (Quliyev, 2015: 32).

Azərbaycan Respublikasının XX əsrin sonu və XXI əsrin əvvəllərində yaşadığı keçid dövrü prosesləri mərkəzləşdirilmiş, planlı iqtisadiyyatdan bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinə keçid dövrü kimi xarakterizə edilir. Belə bir zəmində qeyd etmək lazımdır ki, mərkəzləşdirilmiş-planlı iqtisadiyyatdan bazar iqtisadiyyatına keçid uzun müddətli tarixi prosesdir.

Ümumiyyətlə, ötən əsrin 80-ci illərinin sonlarından etibarən mərkəzləşdirilmiş planlı iqtisadiyyatdan bazar iqtisadiyyatına keçid SSRİ, Çin, Avropanın sosialist ölkələrində həyata keçirilmişdir (6). Keçid prosesi iqtisadi liberallaşdırma, özəlləşdirmə və xüsusi kapitalın formalaşması şəraitində baş vermişdir.

Keçid dövrünün əsas indikatorları 1) qiymətlərin liberallaşdırılması, 2) makroiqtisadi sabitlik, 3) restrukturizasiya və özəlləşdirmə, 4) leqal instituoanl islahatlar hesab olunur.

Müxtəlif dövlətlərdə keçid müxtəlif formada olmuşdur. Bəzi dövlətlərdə keçid prosesini bir neçə həftəlik eksperimentlər kimi dəyərləndirmişlər (Makedoniya, Serbiya, Çernoqoriya), bəzi dövlətlərdə siyasi çevrilişlərə (Rumıniya) müşayiət olunmuş, bəzi dövlətlərin tənəzzül etməsi (SSRİ), bəzi dövlətlərin digər dövlətə inteqrasiyası (ADR), bəzi dövlətlərin adoptasiya olması (Çin, Laos, Kambodja) müşahidə olunmuşdur. XX əsrin 90-cı illərində keçid prosesini yaşayan dövlətlər qismində Azərbaycan, Albaniya, Belarus, Bolqarıstan, Kampuçiya, Çin, Xorvatiya, Çex Respublikası, Estoniya, Laos, Latviya, Litva, Kosovo Respublikası, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Makedoniya, Polşa, Rumıniya, Slovak Respublikası, Tacikistan, Türkmənistan, Ukrayna, Vyetnam, Ermənistan göstərilə bilər. Avropa Birliyinə daxil olan 8 ölkədə Çex Respublikası, Estoniya, Macarıstan, Latviya, Litva, Polşa, Slovakiya və Sloveniyada keçid prosesi qurtarmışdır. Müvafiq

olaraq qeyd etmək yerinə düşərdi ki, bütün postsovet məkanında müstəqillik əldə edən dövlətlərdə olduğu kimi, Azərbaycan Respublikasında da artıq keçid dövrü başa çatmışdır.

Azərbaycan Respublikasında keçid prosesi, eyni zamanda Azərbaycan Respublikasının müstəqil dövlət kimi tarix səhnəsində öz yerini tutması ilə müşayiət olunmuşdur. Belə bir zəmində konkret olaraq Azərbaycan Respublikası reallıqlarına bir qədər daha ətraflı diqqət yetirilərsə qeyd etmək olar ki, müstəqillik illərində planlı iqtisadiyyatdan bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinə keçid prosesində bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan üç vəzifə həll edilmişdir. Buraya 1) makroiqtisadi sabitlik və iqtisadiyyatın sağlamlaşdırılması, iqtisadiyyatın böhrandan çıxarılması, 2) bazar iqtisadiyyatı sistemi institut və mexanizmlərinin formalaşdırılması, 3) dayanıqlı iqtisadi artımın təmin olunması daxildir. Lakin bütün bu qeyd edilənlər illəri əhatə edən proseslərin nəticəsi kimi dəyərləndirməlidir. Ümumiyyətlə, keçid prosesləri özünün mərhələliyi ilə diqqəti cəlb edir. Keçid dövrünün birinci mərhələsində dövlətin iqtisadiyata təsiri azalır. Bu isə öz növbəsində istehsalın həcmində azalmasına, iş yerlərinin ixtisar edilməsinə, təsərrüfat əlaqələrinin qırılmasına, həyat səviyyəsinin xeyli aşağı düşməsinə səbəb olur. İkinci mərhələdə yeni təsərrüfat əlaqələri, bazar infrastrukturunu formalaşdırır. İxrac yönümlü məhsullar istehsal edən sahələr istehsalın həcmində artmış olurlar. Əhəlinin həyat səviyyəsi tədricən yüksəlir. Üçüncü mərhələ iqtisadi artımın başlanması ilə müşahidə edilir.

Mövcud dövlət idarəçiliyi modeli və tiplərinin seçilməsində XX ərin 90-ci illərində Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi siyasət mühüm rol oynamışdır. Məhz bu baxımdan qeyd etmək lazımdır ki, müasir Azərbaycan dövlətçiliyi praktikasını və ənənələrindən danışarkən, ilk növbədə, Heydər Əliyev dühası göz önünə gəlir. Azərbaycan Respublikasında siyasi və iqtisadi sabitliyin təmin olunması cənab Heydər Əliyevin Azərbaycan xalqı və dövlətçiliyi qarşısında yerinə yetirdiyi tarixi missiyası kimi dəyərləndirilə bilər. Ümummillə lider Heydər Əliyev yüksək tribunallardan bəyan etmişdir ki, Azərbaycan dövlətinin iqtisadiyyat sahəsində strateji yolu, strateji xətti bundan ibarətdir ki, bizdə mülkiyyət formasını tədricən dəyişdirilməli, iqtisadiyyatımız bazar iqtisadiyyatı əsasında qurulmalı, təşəbbüskarlığa geniş meydan verilməlidir. Məhz bu, iqtisadiyyatımızın strateji yoludur (Heydər Əliyev, 1994).

1993-cü il təsdiq edilmiş “Azərbaycan Sahibkarlığının İnkişafı” (1993-1995) adlı Dövlət proqramı Azərbaycanda kiçik və orta sahibkarların sayının artmasına, xarici ölkələrlə iqtisadi ticarət əlaqələrinin yaranmasına müsbət təsir göstərmişdir (8).

Heydər Əliyevin missiyasının zirvələrindən biri kimi 1994-cü ildə sentyabrın 20-də Bakıda neft hasilatı üzrə ixtisaslaşmış dünyanın 8 ölkəsini təmsil edən dünyanın 12 iri neft şirkəti arasında Xəzər dənizinin Azərbaycana aid sektorunda yerləşən üç neft yatağının “Azəri”, “Çıraq” və “Günəşli” neft yataqlarının birgə işlənilməsinə nəzərdə tutan “Əsrin müqaviləsi”ni göstərmək olar (9). Əsrin müqaviləsi siyasətçi Heydər Əliyev dühasının tənənəsi kimi qiymətləndirilməlidir.

Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, 1995-ci ildən respublikada makroiqtisadi sabitləşmə və struktur dəyişikliklərini nəzərdə tutan dövlət proqramları həyata keçirilməyə başlandı və müvafiq olaraq Azərbaycan Respublikasında 1996-cı ildə Ümumi Daxili Məhsulun həcmi 1,3 %, 1997-ci ildə 5,8 % artmış oldu. 1997-ci ilə kimi Milli Məclis 120-dən çox qanunvericilik sənədlərini qəbul etdi, 15 neft kontraktı bağlandı, 1997-ci ildə Azərbaycan iqtisadiyyatına 1,2 milyard dollar investisiya qoyuldu. 1997-ci ildən xüsusi fərmanla xarici ticarətin liberallaşmasına başlandı. Bütün kəmiyyət məhdudiyyətləri ləğv edildi. Hökumət vahid tarif strukturunu müəyyənləşdirdi. İxrac məhsullarına 15%-lik rüsum müəyyənləşdirildi. 1997-ci ildən xarici ticarət dövrüyəsində müsbət saldo əldə edildi. Milli valyutanın dəyəri ABŞ dollarına nisbətə 10 % bahalaşdı. Göründüyü kimi, Azərbaycanda 1995-ci ildən sonra iqtisadi böhranın qarşısı alınmış, 1998-ci ildən sonra isə davamlı iqtisadi artıma nail olundu. Keçid dövrünün olduqca destruktiv faktorlarına baxmayaraq, həyata keçirilən uğurlu iqtisadi inkişaf strategiyası öz bəhrəsini verdi. Müvafiq olaraq qeyd etmək yerinə düşərdi ki, müstəqillik illərində planlı iqtisadiyyatdan bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinə keçid prosesində bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan üç vəzifə həll edildi. Buraya 1) makroiqtisadi sabitlik və iqtisadiyyatın sağlamlaşdırılması, iqtisadiyyatın böhrandan çıxarılması; 2) bazar iqtisadiyyatı

sistemi institut və mexanizmlərinin formalaşdırılması; 3) dayanıqlı iqtisadi artımın təmin olunması daxildir.

Bu illər ərzində bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinin bərqərar olmasından sonra dayanıqlı iqtisadi artımın təmin olunması üçün xeyli işlər görülmüş, bazar iqtisadiyyatının tənzimlənməsi kimi olduqca mürəkkəb, xüsusən də ölkə iqtisadiyyatının böhrandan çıxması ilə müşayiət olunan prosesdə Azərbaycanın dövlət və hökumət rəhbərləri tərəfindən bir çox ciddi problemlər həll edilmişdir. Buraya inflyasiya, işsizliyin artması, istehsalın həcmnin aşağı düşməsinin qarşısının alınması və s. kimi məsələlərin həlli daxildir. Təbiidir ki, bütün bunlar əsas ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən müəyyənləşdirilən və bu gündə reallaşdırılması davam etdirilən dövlət siyasətinin nəticəsi kimi dəyərləndirilə bilər.

Azərbaycan Respublikasında keçid dövrü ilə əlaqədar həyata keçirilən mühüm tədbirlərdən biri kimi özəlləşdirmə strategiyasının işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi göstərilə bilər. 1993-cü ilin yanvarında Azərbaycan Respublikasında Dövlət Əmlakının özəlləşdirilməsi Proqramı qəbul edildi. Daha sonra 1994-cü ilin iyununda Milli Məclis “Azərbaycan Respublikası Dövlət Əmlakının Özəlləşdirilməsinin I Dövlət Proqramını təsdiq etdi. Proqramda 1995-1998-ci illərdə dövlət əmlakının $\frac{3}{2}$ hissəsinin özəlləşdirilməsi nəzərdə tutulurdu. Özəlləşdirmə prosesi isə faktiki olaraq 1996-cı ilin mart ayında başlandı (Qasanov, 2005: 96).

1998-ci ilə qədər 28 mindən çox kiçik müəssisə özəlləşdi və demək olar ki, kiçik özəlləşdirmə başa çatdırıldı. 1997-ci ildən isə özəlləşdirmənin həlledici mərhələsi olan böyük özəlləşdirməyə – orta və iri dövlət müəssisələrinin səhmdar cəmiyyətlərinə çevrilməsi prosesinə başlandı. Təkcə 1998-ci ildə 800-dən çox orta və iri dövlət müəssisəsi səhmdar cəmiyyətlərə çevrildi.

Daha sonra 2000-ci ilin avqust ayında “Dövlət Əmlakının Özəlləşdirilməsi haqqında “Azərbaycan Respublikasının Qanunu və “Azərbaycan Respublikasında Dövlət Əmlakının Özəlləşdirilməsinin İkinci Dövlət Proqramı “qüvvəyə mindi. I Dövlət Proqramı ilə müqayisədə ikinci Dövlət Proqramına 40-dan çox yeni müddəə daxil edildi. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab Heydər Əliyevin 2001-ci ilin mart ayındakı fərmanından sonra özəlləşdirmənin ikinci mərhələsi başladı. Bütünlükdə fərmana əsasən, 300 iri müəssisənin özəlləşdirilməsi həyata keçirilmişdir.

1993-2003-cü illərdə Heydər Əliyevin rəhbərliyi və bilavasitə dəstəyi ilə Azərbaycanda aqrar islahat həyata keçirildi. 1996-cı ildə avqustun 2-də Azərbaycan Respublikasının “Torpaq islahatı haqqında Qanun” qüvvəyə mindi. Yeni Qanuna əsasən Azərbaycan Respublikasının vahid torpaq fondu əsasında üç torpaq mülkiyyəti növü 1) dövlət, 2) bələdiyyə, 3) özəl mülkiyyət növləri yaradıldı. Aqrar islahatın həyata keçirilməsi nəticəsində ölkədə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı yüksəldildi, əsas istehsalçı kütləsi olan kənd əhalisinin rifahı xeyli yüksəldi (Nizməzadə, Ramazanov, 2015).

Öz torpağının tam hüquqlu sahibinə çevrilmiş Azərbaycan kəndlisində torpağı səmərəli becərmək, torpağa səmərəli qayğı göstərmək həvəsi yarandı. 1999-ci ildən başlayaraq kənd təsərrüfatı məhsullarının 80%-i özəl sektorda istehsal olundu (Məmmədov, 2008: 67).

Nəticə

XX əsrdə Azərbaycan xalqı dəfələrlə əsarət zülmünə qarşı mübarizəyə qalxaraq millət olmaq əzmini nümayiş etdirsə də, ancaq XX əsrin sonlarında gerçəkləşən və daimi olan müstəqillik uğurları məhz ümummilli lider Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Heydər Əliyev tarix səhnəsində iz buraxan qüdrətli şəxsiyyətlərdən biridir. Heydər Əliyev müstəqil Azərbaycan Respublikasının dövlət quruculuğu, eyni zamanda inzibati-amirlik sistemindən bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinə keçid proseslərinə rəhbərlik etmişdir. Bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinə keçid prosesində bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan üç vəzifə həll edildi. Buraya 1) makroiqtisadi sabitlik və iqtisadiyyatın sağlamlaşdırılması, iqtisadiyyatın böhrandan çıxarılması; 2) bazar iqtisadiyyatı sistemi institut və mexanizmlərinin formalaşdırılması; 3) dayanıqlı iqtisadi artımın təmin olunması daxildir.

Ədəbiyyat

1. Makhmudov, K.F. (2016). Geydar Aliyev kak odin iz liderov SSSR. EESJ. №2 , s.116-118. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/geydar-aliev-kak-odin-iz-liderov-sssr>
2. Heydər Əliyev. (2003). Biblioqrafik məlumat kitabı. Bakı: BDU nəşriyyatı, 434 s.
3. Heydər Əliyev. (2013). İki cliddə, I cild. Bakı: “Turxan”, NPB, 500 s.
4. <https://www.stat.gov.az>
5. Guliyev, R.A. (2015). Sovremennye ekonomicheskiye modeli i Azerbaydzhan. Vestnik Kievskogo natsionalnogo universiteta im. Tarasa Shevchenka. Seriya Ekonomika. № 6 (171), s.32 (s.31-35). <https://cyberleninka.ru/article/n/sovremennye-ekonomicheskie-modeli-i-azerbaydzhan>
6. <https://www.ebrd.com/downloads/research/economics/litsR.pdf>
7. Heydər Əliyev. (1994). Elektron sənədlər toplusu: nitqləri, çıxışları, məruzələri, müsahibələri, bəyanatları. <https://heydaraliyev.preslib.az>
8. <https://sesqazeti.az/news/politics/867295.html>
9. <https://azerbaijan.az/related-information/131>
10. Gasanov, R. (2005). Privatiziya v Azerbaydzhane relii i problemy. Nauchnyye izvestiya Sumgait'skogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya «Sotsial'nyye i gumanitarnyye nauki», tom 1, №3-4, s.96-104.
11. Nizamzaade, T.N., Ramazanov, S.I. (2015). Provedenie zemelnoy reformy v Azerbaydzhane. Selskoxozyaystvennyye nauki i agropromyshlenny kompleks na rubezhe vekov, №9. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/provedenie-zemelnoy-reformy-v-azerbaydzhane-i-ee-rezultaty>
12. Məmmədov, Q. (2008). Heydər Əliyev torpaq islahatları regionların sosial-iqtisadi inkişafının əsasıdır. 232 s.

Göndərildi: 12.11.2022

Qəbul edildi: 20.03.2023

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/89/34-39>

Aynurə Qurbanova
Odlar Yurdu Universiteti
dissertant
aynuragurbanova84@gmail.com

DİL MATERIALININ EKSPERİMENTAL-FONETİK TƏHLİLİ

Xülasə

Elliptik söyləmlərin eksperimental-fonetik təhlili dialoji nitqin, birincisi, intonasiya modellərini müəyyənləşdirməyə, ikincisi, intonasiya və leksik-qrammatik xüsusiyyətlərini təyin etməyə, üçüncüsü, seçilmiş dil materialında intonasiyanın praqmatik, ritorik funksiyalarını aşkar etməyə imkan verir. Dil materialının təhlili göstərir ki, sintaqmların sonunda qeydə alınmış tonun qalxması və ya hamar ton tipik və müntəzəm ton konturlar deyil, yəni sintaqmların prosodik tərtibini semantik (kommunikativ) məzmunla əlaqələndirmək olmur.

Söyləmin prosodik təşkili hazırda yalnız fonetik deyil, həm də sintaktik, semantik, diskursiv və koqnitiv tədqiqatların diqqət mərkəzindədir. İntonasiya vasitələri söyləmin real danışiq prosesində əlaqəliliyin və bütövlüyün təmin edilməsinə xidmət edir. İntonasiya konkret kommunikasiya şəraitində danışığın adekvat qavranılmasını təmin edir.

Açar sözlər: sintaqm, prosodika, kontekst, intonasiya, ton, supraseqment

Aynura Gurbanova
Odlar Yurdu University
dissertatist
aynuragurbanova84@gmail.com

Experimental-phonetic analysis of language material

Abstract

The experimental-phonetic analysis of elliptic utterances allows, firstly, to determine the intonation patterns of dialogic speech, secondly, to determine the intonation and lexical and grammatical features, and thirdly, to identify the pragmatic, rhetorical functions of intonation in the selected language material. An analysis of the linguistic material shows that the raised tone or smooth tone recorded at the end of syntagmas are not typical and correct tonal contours, that is, the prosodic composition of syntagmas can not be associated with semantic (communicative) content. The prosodic organization of speech is currently the focus of not only phonetic, but also syntactic, semantic, discursive and cognitive studies. Intonation means serve to ensure coherence and integrity in the real conversational process of speech. Intonation provides an adequate understanding of speech in specific communication conditions.

Keywords: syntagma, prosody, context, intonation, tone, supersegment

Giriş

Fonetik ədəbiyyatda eksperimental tədqiqatların əhəmiyyəti xüsusi qeyd edilir. Dilçilər öz araşdırmalarında eksperimental tədqiqatların nəticələrinə əsaslanan fikirlərə xüsusi əhəmiyyət verirlər. Bu faktı nəzərə alan akademik L.V.Şerba sintaksisdə və leksikoqrafiyada və əlbəttə, üslubiyyatda eksperimentin xüsusi ilə məhsuldar olduğunu yazırdı. Müəllifə görə, “... *ixtiyarı olaraq sözləri birləşdirmək, birini digəri ilə sistemli şəkildə əvəz etmək, onların sırasını və intonasiyasını dəyişmək və s. olar və bu zaman əldə olunmuş məna fərqlərini müşahidə edə bilərik. Mən deyərdim ki, eksperimentsiz dilçiliyin bu sahələri ilə məşğul olmaq mümkün deyildir*” (Sherba, 1963: 32).

Danışığın yaranması prosesində yalnız qrammatik qaydalar kimi alt qatları deyil, məlumatın propozisiya forması olan məzmun da nəzərə alınmalıdır. Bundan başqa, danışığın baş verdiyi konsituasiya, dinləyicinin məlumatlılıq dərəcəsi, kommunikasiyanın ümumi məqsədi, yəni yaranan sözlərin konkret məzmununu müəyyənləşdirən ekstralinqvistik amillər nəzərə alınmalıdır. Nitqin yaranmasının müxtəlif modellərini təhlil edərkən nəzərə almaq lazımdır ki, yalnız leksik və sintaktik vasitələr sözlərdə əks olunan əhvali-ruhiyyənin ümumi qammasını vermək iqtidarında deyildir. Danışığ müəyyən prosodik cizgilərlə boyanmamışsa, onun dinləyənlə təsir imkanları xeyli azalır. A.R.Luriyanın qeyd etdiyi kimi, “*sintaktik formalar özləri sözlərin daxili məzmununun ifadəsi üçün yetərinə vasitələrə malik deyildir*” (Luriya, 1975: 38).

Bunun üçün sözlərin təşkilinin digər tərəfinə, yəni onun prosodiyasına xüsusi fikir vermək lazımdır. N.Xomskinin qeyd etdiyi kimi, [Xomski] “*mətnin prosodik təşkili üst-sintaktik strukturlarda qorunub saxlanılaraq onlarda əhəmiyyətli rol oynamağı davam etdirir*”. Qeyd edək ki, sözlərin formalaşmasında motiv və niyyətin olması ilkin və ən vacib şərtlərdir. Daha sonra bu proses daxili nitq mərhələsini keçir, alt-sintaktik strukturların yaranmasına gətirib çıxarır, daha sonra üst-sintaktik strukturlara əsaslanan xarici nitqdə təzahür edir və A.R.Luriyanın da qeyd etdiyi kimi, “*sözlərin formalaşması mərhələsində son həlqələr fonetik səviyyədə baş verən proseslərdir*” (Luriya, 1975: 40).

Səsli danışığın prosodik tərtibatının eksteriorizasiyası alt-sintaktik strukturların formalaşması ilə paralel prosesdir. Danışığı təhlil edərkən, qeyd etmək olar ki, sözlərin mənasından asılı olaraq nitq strukturları danışığ situasiyasına uyğun müəyyən intonasiya ilə tələffüz edilir.

Məlumdur ki, intonasiya öz-özlüyündə deyil, sözlərin formalaşma vasitəsi olmaqla dil sisteminin tərkib hissəsi kimi fəaliyyət göstərir. Bir halda ki, dil, hər şeydən əvvəl, informasiyanın ifadəsi və ötürülməsi vasitəsidir, onda “*öz məşğuliyyətinə görə təbii dildə mətnlərin yaradılması və təhlili ilə məşğul olan hər bir dilçi, ümumiyyətlə, linqvistik semantikanı öyrənməlidir*” (Kobzeva, 2010: 8) ideyasını irəli sürən İ.M.Kobzevanın qeyd etdiyi kimi, “*onun formal strukturunun istənilən aspekti, son nəticədə, semantik motivləşməyə malikdir*” (Kobzeva, 2010: 8).

Sözlərin prosodik təşkili hazırda yalnız fonetik deyil, həm də sintaktik, semantik, diskursiv və koqnitiv tədqiqatların diqqət mərkəzindədir. İntonasiya vasitələri sözlərin real danışığ prosesində əlaqəliliyin və bütövlüyün təmin edilməsinə xidmət edir. İntonasiya konkret kommunikasiya şəraitində danışığın adekvat qavranılmasını təmin edir. İntonasiya dilin yalnız səsli materiyasını, prosodik tərtibatını deyil, heterogen xarakterli dil vasitələrinin kommunikativ semantikasının mərkəzləşmiş ifadəsi kimi danışığ aktında linqvistik və qeyri-linqvistik amillərin balanslaşdırılmış qarşılıqlı təsirinin yekunu kimi təmsil olunur. Danışığ aktında peyda olan sintaqmların delimitativ (sərhədləyici) markerləri kimi fasilə, intonasiya konturunun modifikasiyası – əsas ton tezliyinin qalxan-ənən xarakterik hərəkətinin təzahür etməsi, dinamikliyin artıb-azalması, sintaqmların sərhədində tələffüz sürətinin variativləşməsi – enmə, qalxma, davamedicilik və s. qəbul edilmişdir. İntonasiyanın mühüm xüsusiyyətlərindən biri danışığ axınının təşkili və üzvlənməsindən ibarətdir. L.V.Şerba qeyd edirdi ki, *dilçilikdə intonasiya altında hər şeydən çox ayrı-ayrı səslərin (prosodiya) yüksəkliyinin dəyişməsi (melodika), səsin gücü (ritm), nisbi uzunluğu (və ya kəmiyyət) və nəhayət, bu və ya digər nitq vahidinin – cümlədən başlayaraq heca və ya ayrı-ayrı səslərə qədər, tembrinə başa düşülür* (Sherba, 1963:158). Onun fikrincə, “*bəzi tədqiqatçılar intonasiyadan tembr və gücün dəyişməsinə istisna edərək intonasiya anlayışını “nitqin melodiya”sı anlayışına qədər daraldırlar*” (Sherba, 1963:158).

İntonasiyanın köməyi ilə fasiləsiz səslər zənciri bir-biri ilə fasilənin vasitəsilə ayrılan müxtəlif uzunluqlu hissələrə bölünür və müəyyən səslənmə tipi ilə tələffüz edilir, yəni danışığ axınından mənalı vahidlər kimi üzvlənir. L.R.Zinderin qeydinə görə, “*cümlənin mənası və intonasiyası arasındakı sıx əlaqə onu ünsiyyətin mühüm amillərindən birinə çevirir. ... hər hansı bir cümlənin başa düşülməsi üçün onun tərkibindəki bütün sözlərin tanınması vacib şərt deyildir. Kontekst eşidilməmiş sözü bərpa etməyə imkan verir, hətta “bərpa” baş verməsə də, cümlənin mənasının anlaşılması istisna edilmir ...bu zaman intonasiya mühüm rol oynayır*” (Zinder, 1964: 268).

İntonasiya danışanın ifadə olunmuş fikrə münasibətinin ötürülməsinə xidmət edir, o, insanın hissələrinin rəngarəngliyini – sevinc, kədər, təəccüb, istehza, etiraz və s. ötürür. İntonasiyanın əsas funksiyası informasiyanın ötürülməsi prosesini səmərələşdirməyə yönəlmişdir. İ.Q.Torsuyeva hesab edir ki, *“intonasiyaya məlumatın qurulmasının əsas vasitələrindən biridir. Onu leksik və qrammatik vasitələrə münasibətdə bərabərhüquqlu kimi nəzərdən keçirmək lazımdır”* (Torsuyeva, 1979: 3). Sintaqmanın fonetik və semantik cəhətdən bütövü təmsil edən sintaktik vahid olduğunu nəzərə alsaq, onda sözlərin intonasiya xüsusiyyətlərinin təhlilində konkret sözlərin məzmun-niyyətinə uyğun olaraq danışanın seçdiyi və prosodik vasitələrlə həyata keçirilən sintaqmatik üzvlənməsindən başlamaq məqsəduyğundur. Düzgün sintaqmatik üzvlənmə, şübhəsiz ki, fonetik cəhətdən normativ danışığın markeri keyfiyyətində nəzərdən keçirilə bilər.

Tədqiqat işində dil materialının eksperimental-fonetik təhlilində onun sintaqmatik üzvlənməsinə xüsusi diqqət yetirilmişdir və akustik nəticələrin təhlilində sintaqma əsas kommunikativ vahid kimi götürülmüşdür. İşdə sintaqma L.V.Şerbanın təklif etdiyi anlamda götürülmüşdür. Akademik L.V.Şerba sintaqma danışığı aktında hər hansı bir cümlənin intonasiya və məna baxımından kiçik hissələrə parçalanmasından alınan vahid kimi izah etmişdir. Onun izahına görə, sintaqma *“nitq-fikir prosesində yaranan, vahid bütöv məna ifadə edən, bir ritmik qrupdan, və yaxud da onların bir neçəsindən təşkil olunmuş fonetik vahidi”* təmsil edir (Sherba, 1977: 87).

Bütövün konsituasiyaya uyğun şəkildə üzvlənməsindən alınan sintaqma sintaktik və intonasiya mənasının təzahür etdiyi ən kiçik nitq kəsiyidir. İntonasiyanın mühüm komponentləri məhz sintaqma ilə bağlıdır. N.V.Çeremisinin də qeyd etdiyi kimi, *“intonasiya zərif sintaktik strukturun representantı”, “sözlərin sintaqmlara üzvlənməsi isə, sözsüz ki, intonasiyanın sintaktik funksiyasıdır”* (Cheremisina, 1989: 27). İstənilən sintaktik məna yalnız sintaqma tərkibində intonasiya baxımından ifadəsini tapa bilər. Onun fikrincə, *“sintaqmanın yalnız semantik-sintaktik plan kimi qiymətləndirilməsi geniş tərəfdar tapmadı, çünki sintaqmanın tərkibinə daxil olan fonetik sözlər arasındakı “qarşılıqlı münasibətlər” sintaqmanın tərifinin çərçivəsini təkcə məna və sintaktik cəhətdən deyil, həm də ritmik və intonasiya baxımından genişləndirir”* (Cheremisina, 1989: 80). N.V.Çeremisinin sintaqma verdiyi yekun tərif dolğunluğu ilə diqqəti cəlb edir. Müəllifə görə, *“sintaqma həm semantik-sintaktik, həm ritmik-intonasiya, həm də üslubi vahiddir”*. Müəllifin sintaqma verdiyi bu tərifdə yalnız üslubi məqam istisna olmaqla, əslində, akademik L.V.Şerbanın sintaqma verdiyi təriflə tam üst-üstə düşür.

Məlumdur ki, ton (melodiklik) intonasiyanın əsas parametri kimi daha dəqiq qavranılır və danışığı aktında aydın təəcəssüm edir. Məsələn, D.Kristal da intonasiyanın komponentləri arasında melodikliyin əhəmiyyətini xüsusi qeyd edir. Onun fikrincə, *“müəyyən situasiyalar üçün konkret tonlardan söhbət açmaq daha düzgündür”* (Crystal, 1995: 306). Burada maraqlı məqam ondan ibarətdir ki, D.Kristal sözlərin daxilində intonasiya konturunun melodik əyriyənin dəyişməsinə paralel olaraq, qeyri-paralel (paralingvistik) parametrlərin də olduğunu göstərə bilmişdir. Müəllifin fikrincə, *“qrammatik vasitələr intonasiya vasitəsi ilə nadir hallarda ifadə olunur, modal və emotiv mənalar kommunikasiya aktında paralingvistik vasitələrin köməyi ilə ifadə olunur”* (Crystal, 1995: 248).

Sintaqmanın mənası, ilk növbədə, bütövün mənasından asılıdır, amma adresantın (danışanın) niyyətinə asılı olaraq onun mənası qismən və ya tam dəyişə bilər. O, (sintaqma – A.Q.) yalnız reallaşdığı danışığı kontekstində məna dolğunluğu qazana bilər. Danışığı aktının sintqamatik üzvlənməsinin əsas xüsusiyyəti kimi sintaqmanın intonasiya baxımından bölünməzliyini göstərmək olar. F.Y.Veysəllinin fikrincə, *“cümlənin intonasiya xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi ilə bağlı dil materialının seçilməsində həm cümlələrin sintaktik tərkibinə, həm də sintaqmların sintaktik quruluşlarına fikir verilməlidir”* (Veysəlli, 1993:174). Bütövün sintaqmlara üzvlənməsində aparıcı rol oynayan sintaqma vurğusunun yeri də nəzərdən qaçırılmamalıdır. Bu amili nəzərə alan müəllif *“nitq axınının sintaqmlara parçalanması heç də təkcə intonasiya ilə deyil, həm də semantik və sintaktik amillərlə sıx bağlıdır”* müddəasının da unudulmasını tövsiyə etmir (Veysəlli, 2009: 269).

Nitqin müəllif tərəfindən sərhədlənməsinə istinadən qeyd edə bilərik ki, şifahi danışığın onun subyektivi tərəfindən intonasiya baxımından üzvlənməsi həcmcə sintaqmdan kiçik dil vahidinin

olmadığını sübut edir. Danışığın sintaqlara üzvlənməsi onun təbii üzvlənməsinin ilkin səviyyəsidir ki, bunun da əsas məqsədi danışığın subyektini üçün məzmunun şərhini, onun adresatı üçün isə (danışığın – A.Q.) eyniləşdirilməsidir. Bu tədqiqat işində sintaqm L.V.Şerbanın işlətdiyi nəzəri anlamda, yəni “*sintaqm intonasiya baxımından bölünməz mənalı bütöv*”dür (Sherba, 1974: 87) kimi işlədilmişdir, çünki ayrı-ayrı sintaqların (proqrediyent, terminal) intonasiya tərtibatı ümumilikdə söyləmlərin intonasiya konturunu təyin etməyə imkan verir.

Supraseqment vasitələrə aid intonasiyanın iştirakı ilə danışmaq aktında söyləmi müxtəlif ölçüdə, biçimdə və semantik çalarda vermək mümkündür. İntonasiya seqmentüstü vasitə kimi, söyləmin mənasının dəqiqləşdirilməsində, omonimlik və polisemiyanın kimi dil fenomenlərinin aradan qaldırılmasında əsas prosodik vasitədir. F.Y.Veysəllinin fikrincə, “*cümlədə müşahidə olunan omonimlik və çoxmənalılığın intonasiya vasitəsi ilə dəqiqləşdirilməsində, cümlədə ifadə olunan fikrin aydın və birmənalılıq şəkildə dərk olunmasında üç mühüm dildaxili: intonasiya, söz sırası və semantik prinsiplərdən və bir dilxarici amildən - presuppozisiyadan istifadə edilir*” (Veysəlli, 2008: 237).

İntonasiya vasitəsi ilə fərqli semantik mənalara ifadə etmək mümkündür, lakin bu fərqlilik eyni konsituasiyaya daxilində baş vermir. F.Y.Veysəlli “... *eyni fonem düzümünə malik sintaktik strukturun müxtəlif mənalarda işlənməsini onların intonasiya qəlibində olan fərqlərlə*” şərtləndiyini qeyd edir (Veysəlli, 2007: 238). Müəllifin qeydinə görə, intonasiya “*linqvistik baxımdan cümləni bütövləşdirir, ona müəyyən informasiya yükü daşıyan kommunikativ yönüm verir*” (Veysəlli, 2009:188). Başqa sözlə desək, eyni fonem ardıcılığına malik söyləmin intonasiya tərtibatından asılı olaraq həm fərqli mənaya, həm də fərqli təyinata (bitkinlik, davamedici, sual) malik ola bilər. Məsələn, Azərbaycan dilindəki /hə/ söyləminin müxtəlif konsituasiyalarda fərqli intonasiya tərtibatına malik olmalarını bu deyilənə nümunə kimi göstərmək olar:

- 1) /Sən də gəlirsən?// - /Hə↓// (Bəli, gəlirəm – razılıq, təsdiq);
- 2) /Gəlirsən, ya yox?// - /Hə↓// (əsəbləşərək cavab vermək);
- 3) /Gələcəksənmi?// - /Hə↓// (qətiyyət bildirmək);
- 4) /Onu tanıyırsan?// - /Hə↓// (təəccüb bildirmək);
- 5) /Sən istəsən də olmayacaq// /Hə↘// (narazılıq bildirmək);
- 6) /Özün demədin bəyəm?// - /Hə// - (təkidlə cavab almaq);
- 7) /Hə"// - (bərk vur, indi sınaq);
- 8) /Həəə // - (təəccüb); (Veysəlli, 2008: 238).

Söyləmlərin təhlilindən məlum olduğu kimi, intonasiya vasitəsi ilə fərqli mənə çalarları ifadə etmək mümkündür. Lakin söyləmin mənə qatında müşahidə olunan bu müxtəliflik eyni konsituasiyada reallaşa bilmir. Danışan konsituasiyaya uyğun intonasiya variantını seçir və /h+ə/ seqmentlərini bir elliptik cümlə kimi öz danışığında işlədir.

Qeyd edək ki, danışmaq aktında söyləmlərin üzərinə sərilən intonasiya danışmada insanın emosiyalarının, yaşantılarının ifadəsinin əsas prosodik vasitəsidir. L.R.Zinder öz tədqiqatlarında intonasiyanın bu funksiyasını qəbul edir, lakin bununla bərabər, “*intonasiyanın emosional sahəsində onun linqvistik və qeyri-linqvistik aspektlərini fərqləndirmək lazımdır*” (Zinder, 1969: 268) fikrini də irəli sürür. Onun qənaətinə görə, “*danışmaq aktında danışanın söylənilənə münasibətini səciyyələndirən cəhətləri emosional intonasiyanın linqvistik cəhətinə aid etmək olar*” (Zinder, 1979: 269).

Nəzəri mənbələrdən də məlum olduğu kimi, söyləmin intonasiya konturunu təyin edilməsində əsas tonun tezliyi (melodiklik) digər parametrlərlə müqayisədə daha geniş imkanlara malikdir.

Melodik təhlil: Dil səslərinin akustik parametrləri arasında melodiklik əsas (əsas tonun tezliyi) yer tutur. L.R.Zinderin fikrincə, “*melodiklik intonasiyanın başqa komponentləri ilə müqayisədə daha çox cümlənin kommunikativ növünün - nəqli, sual və təsdiq formada ifadəsinə yardımçı olur. Melodiklik yalnız danışmaq aktının üzvlənməsinə yox, həm də onun ayrı-ayrı hissələrinin qarşılıqlı əlaqələnməsində birbaşa iştirak edir. ...söyləmin sonunda tonun qalxması onun sual, nida və ya fikrin bitmədiyini hallarda özünü büruzə verir. Danışmaq kəsiyində tonun enməsi isə əksinə, onun ya müstəqil mənə və sintaktik vahid, ya da hansısa bir mürəkkəb cümlənin bitdiyindən xəbər verir*” (Zinder, 1979: 272).

Söyləmin intonasiya konturunun müəyyən edilməsində melodiklik parametrlərinin göstəricilərinin vacibliyini F.Y.Veysəlli də qeyd edir. Müəllifə görə, “...səs tonunun qalxıb-enməsi onun melodiyasını təşkil edir” (Veysəlli, 2009: 177). Söyləmin kommunikativ təyinatından asılı olmayaraq, intonasiya konturunun tərtibində melodiklik göstəriciləri vacib olduğu üçün onların dəqiq hesablanmasına xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Fonetik planda söyləmin sintaqlara parçalanması, əsasən, intonasiyanın komponentlərinin qarşılıqlı köməyi ilə yerinə yetirilir. Söyləmin tərkibinə daxil olan sintaqlar arasında fasilə yaranır ki, buna da müasir dilçilikdə sintaqmatik fasilə deyilir. Başqa sözlə desək, “melodiya, fasilə, vurğu, temp, ritm hər biri müəyyən dərəcədə nitqin parçalanmasında iştirak edir, lakin onların heç də hamısı həmişə eyni dərəcədə deyil, müxtəlif şəraitdə özlərini bürüzə verirlər. Şübhəsiz ki, burada əsas rol melodiya oynayır” (Veysəlli, 2009: 269).

Dinamik təhlil: Müasir fonetik ədəbiyyatda dil səslərini bir-birindən fərqləndirən “intensivlik” fonetik baxımdan səsin eşidilməsini və ucalığını müəyyənləşdirən fiziki xüsusiyyət kimi başa düşülür [Veysəlli]. Söyləmin intonasiya konturunda zirvənin (sintaqm vurğusunun) və ümumiyyətlə, intonasiyanın dinamikasının müəyyən edilməsində dinamiklik göstəricilər melodiklik göstəricilərindən az əhəmiyyət kəsb etmir. L.R.Zinderin fikrincə, “intensivliyin əsas funksiyası söyləmin hər hansı bir hissəsinin fərqləndirilməsindən ibarətdir, hərçənd ki, bu zaman melodika da mühüm əhəmiyyətə malikdir” (Zinder, 1979: 275).

Cümlənin intonasiya xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsində intensivlik parametrlərinin vacibliyini qeyd edən L.R.Zinder yazır ki, “saitin intensivliyi ümumilikdə danışığın intensivliyindən, həmçinin onun söyləm daxilində söz və ya söyləm vurğusuna münasibətdə yerləşdiyi mövqedən çox asılıdır” (Zinder, 1979: 84). Dil səslərinin intensivliyi heç də saitin səslənməsində sabit xarakter daşmır. L.R.Zinderin fikrincə, “əksər hallarda saitlərdə intensivliyin hərəkəti müxtəlif fonetik şəraitlərdən, saitin vurğuya münasibətdə tutduğu yerindən, hecanın təbiətindən (açıq və ya qapalı olmasından), samitlərlə qonşuluğundan, sözdəki hecaların sayından və s. asılıdır” (Zinder, 1979:182).

Söyləmlərin intonasiya konturunun təyin edilməsində dil səslərinin intensivlik parametrlərinin vacibliyini F.Y.Veysəlli də qeyd edir. Onun qeydinə görə, “səsin gücü amplitudların genişlənmə dərəcəsindən birbaşa asılıdır, yəni rəqsin amplitudları artdıqca səsin intensivliyi də artmış olur” (Veysəlli, 1993: 182). Müəllifə görə, “cümlənin intonasiyası təkcə onun daxilində tonun artıb-azalması və zaman dəyişiklərində müşahidə olunan amillərlə deyil, həmçinin cümlənin ayrı-ayrı komponentlərinin tələffüzünə sərf olunan gücün paylanmasıdır” (Veysəlli, 1993: 182).

Temporal təhlil: Dil səslərinin fonetik səciyyəddə uzunluq, intensivlik və melodiklik komponentləri ilə bərabər xüsusi linqvistik əhəmiyyət kəsb edir. Bununla bağlı L.R.Zinder yazırdı ki, “səslərin dəyişməsinə danışq tempi ciddi təsir edir. Şübhəsiz ki, ləng tempdə səslər daha aydın tələffüz edilir, nəinki sürətli tempdə, bir səsin tələffüzündən digərinə keçidin çox və ya qismən yayıldığı göstərir” (Zinder, 1979: 68).

Dil səslərinin uzunluğu onların reallaşdıqları fonetik əhatədən, söz strukturundakı fonetik mövqelərdən və hecanın açıq və ya qapalı olmasından birbaşa asılıdır. Eyni bir dil səsinin uzunluğu, bir qayda olaraq, açıq və qapalı hecalarda fərqli göstəricilərlə ifadə olunur. L.R.Zinderin fikrincə, “danışq səslərinin sürətini tədqiq edərkən, öncə, tələffüz üslubunu nəzərdə saxlamaq lazımdır, çünki ondan asılı olaraq, ayrı-ayrı səslər keyfiyyət və kəmiyyət reduksiyasına uğrayır, yəni hansısa xarakterik əlamətlərini itirir və tam itənə qədər qısalır” (Zinder, 1979: 3).

Dil səslərinin akustik parametrləri arasında zaman sərfi (uzunluq) söyləmlərin kommunikativ tipinin müəyyənləşdirilməsində mühüm yer tutur. F.Y.Veysəlli isə “danışq səslərinin də digər səslər kimi səslənmə vaxtına görə müxtəlif uzunluqda olduqlarını ... bəzi səslərin tələffüzünə az, bəzilərinə isə çox vaxt sərf olunduğunu” qeyd edir (Veysəlli, 1993: 184). Söyləmlərin kommunikativ tipinin müəyyən edilməsində dil səslərinin zaman parametrlərinin göstəriciləri digər parametrlərlə müqayisədə az əhəmiyyət kəsb etmir.

Nəticə

Elliptik söyləmlərin intonasiya xüsusiyyətlərinin müqayisəsi göstərir ki, onlarda ton konturları söyləmlərin intonasiya növlərinə uyğun olaraq reallaşır. Onlar arasında oxşar cəhət söyləmlərin nüvə hissəsində əsas ton tezliyinin hərəkət isitqamətinin identik ifadəsi, intensivlik və əsas ton tezliyinin enən konturlu olması, intensivlik və əsas ton tezliyinin maksimum və minimum qiymətlərinin lokallaşmasında öz əksini tapır. Elliptik söyləmlər dialoji nitqdə intonasiyanın nüvəsini təşkil edir və söyləmin dərk olunması üçün zəruri olan prosodik informasiyanı özlərində mərkəzləşdirir.

Ədəbiyyat

1. Sherba, L.V. (1963). Fonetika frantsuzskogo yazyka. Izdaniye 7-ye. Moskva: Vysshaya shkola, 308 s.
2. Luriya, A.R. (1975). Osnovnyye problemy neyrolingvistiki. Moskva: Izd-vo Moskovskogo universiteta, 253 s.
3. Kobozeva, I.M. (2010). Lingvisticheskaya semantika. Moskva: Yeditorial URSS, 352 s.
4. Zinder, L.R. (1964). Vliyaniye tempa rechi na obrazovaniye otdel'nykh zvukov. Leningrad: Uchenyye zapiski LGU, Seriya filologicheskikh nauk, vyp. 69, № 325, s.3-27.
5. Torsuyeva, I.G. (1979). Intonatsiya i smysl vyskazyvaniya. Moskva: Nauka, 110 s.
6. Sherba, L.V. (1977). Azykovaya sistema i rechevaya deyatel'nost. Leningrad: Prosveshcheniye, 428 s.
7. Cheremisina, N.V. (1989). Russkaya intonatsiya: poeziya, proza, razgovornaya rech. Moskva: Russkiy yazyk, 240 s.
8. Crystal, D. (1995). The Cambridge Encyclopaedia of the English Language. Cambridge: Cambridge University Press, 488 p.
9. Yadigar, (Veysəlli) F.Y. (1993). Fonetika və fonologiya məsələləri. Bakı: Maarif, 192 s.
10. Veysəlli, F.Y. (2009). Seçilmiş əsərləri. Bakı: Mütərcim, s.1., 640 s.
11. Veysəlli, F.Y. (2008). Struktur dilçiliyin əsasları. Studia Philologica II: Morfemika, sintaqmatika. Bakı: Mütərcim, 308 s.
12. Veysəlli, F.Y. (2007). Dil. Bakı: Təhsil NPM, 298 s.
13. Zinder, L.R. (1979). Obshchaya fonetika: Ucheb.posobiye, izd.2-oye. Moskva: Vysshaya shkola, 312 s.

Göndərildi: 12.12.2022

Qəbul edildi: 13.03.2023

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/89/40-44>

Elzanə Musayeva
Gəncə Dövlət Universiteti
dissertant
elzane.musayeva21@gmail.com

REKLAM MƏTNLƏRİNİN DİL VƏ ÜSLUB XÜSUSİYYƏTLƏRİ HAQQINDA

Xülasə

Bu məqalədə reklam mətnlərinin linqvistik və üslub xüsusiyyətlərindən bəhs edilir. Müəlliflər reklam mətnlərini daha təsirli və yaddaqalan edən dil xüsusiyyətlərini təhlil edirlər. Xüsusilə, lüğət seçimi, alliterasiya, antiteza, qafiyə, metafora və s. kimi üslub vasitələrinin istifadəsi müzakirə olunur. Təhlil belə nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, reklam mətnlərində linqvistik və üslubi vasitələrin istifadəsi onların effektivliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırır və reklam məqsədlərinə çata bilər. Nəticə etibarilə məqalə marketing, reklam və linqvistika sahəsində mütəxəssislərin marağına səbəb olur və həmçinin dilin kommersiya məqsədləri üçün səmərəli istifadəsi ilə maraqlanan hər kəs üçün faydalı ola bilər.

Açar sözlər: *reklam mətnləri, linqvistika, dil elementləri, üslubi vasitələr, marketing*

Elzana Musayeva
Ganja State University
dissertatist
elzane.musayeva21@gmail.com

Language and stylistic characteristics of advertising texts

Abstract

This article examines the language and stylistic characteristics of advertising texts. The author analyzes language features that make advertising texts more effective and memorable. In particular, they discuss the choice of vocabulary and the use of stylistic devices such as alliteration, antithesis, rhyme, metaphors, and others. The analysis leads to the conclusion that the use of language and stylistic devices in advertising texts can significantly increase their effectiveness and achieve advertising goals. Ultimately, the article is of interest to specialists in the fields of marketing, advertising, and linguistics, and may be useful for anyone interested in effectively using language for commercial purposes.

Keywords: *advertising texts, linguistics, language elements, stylistic devices, marketing*

Giriş

Reklam diskursu, reklam mətnlərinin dil və ifadə formasıdır. Bu diskurs, reklam verən şirkətin məhsul və xidmətlərini potensial müştərilərə çatdırmaq və onların marketinginin reallaşdırılması məqsədi ilə istifadə etdiyi dil və ifadələrdən ibarətdir.

Reklam diskursu, ümumiyyətlə mənbələrə, mətnin strukturuna və hədəf auditoriyasına və reklamın istənilən effektivinə uyğun olmaqla hazırlanır. Bu diskurs, reklamın məzmununu təsvir edərkən müştərilərin fikirlərinə, maraqlarına və istəklərinə uyğun olmalıdır. Reklam diskursu, müxtəlif dil texnologiyalarından istifadə edir, məsələn, ironiya, humor, yaradıcılıq və qəzəb və s. Həmçinin reklam diskursu, müştərilərin diqqətini cəlb etmək və onları hədəf auditoriyasına çevirmək üçün vizual və səsli texnologiyalardan da istifadə edir (1).

Reklam diskursu, reklamın əsas məqsədi olan məhsul və xidmətin satışını təmin etmək üçün istifadə edilir və reklam verənin brend və ya şirkətinin istehlakçı kütləsi arasında tanınmış olmasına xidmət edir.

Reklam mətnlərinin əsas məqsədi, bir məhsul, xidmət, brend və ya iş haqqında məlumat vermək və bu məlumatın təsiri altında insanların bu məhsul, xidmət, brend və ya işlərin alınması, istifadəsi və ya tərəfdaşlıq qurmaq üçün təşviq etməkdir.

Reklam mətnləri, reklam verənlərin məhsullarını və xidmətlərini müştərilərə təqdim edir, yeni müştərilərin qazanılmasına kömək edir və mövcud müştərilər üçün qiymət və xidmətlər haqqında məlumatlandırma imkanı yaradır. Bu məqsədlərə çatmaq üçün reklam mətnləri müxtəlif platformalarda, məsələn, sosial şəbəkələrdə, telekanallarda, xəbərlər saytlarında, jurnallarda və ya internet səhifələrində yayımlanır.

Kanadalı yazıçı Stiven Likok qeyd edirdi ki, “reklam insanlardan daha çox pul qoparmaq üçün insan təfəkkürünü müəyyən bir müddətə söndürmək incəsənətidir”. Bu tezis XX əsrin əvvəllərində Qərb mediasında daha çox yayılmışdır. Amerikalı publisist Vans Pakard isə qeyd edir ki, “reklam başı hədəf alaraq cibə girə bilmək incəsənətidir”. İngilis yazıçısı Corc Helber Uells isə yazır ki, “reklam qanunla icazə verilmiş yalandır”. Amerikalı reklamçı Edgar Şoaff isə deyir ki, “reklam yarımçıq həqiqətdən bütöv bir yalan yaratmaq bacarığıdır” (Ilichenko, 2019: 86-87).

Reklamların linqvistik xüsusiyyətləri reklamın hədəf auditoriyaya çatdırmaq istədiyi mesajın qrammatik xüsusiyyətlərinin toplusudur desək, yanılımarıq. Bu xüsusiyyətlər reklamın effektiv çatdırılmasını təmin edir və hədəf auditoriyaya çatmaq üçün dildən istifadəyə diqqət yetirir. Aşağıda reklamaların bəzi linqvistik xüsusiyyətlərini sadalamaq yerinə düşərdi:

1) İxtisarlardan geniş istifadə: İxtisarlar reklamaların vacib hissəsidir, çünki reklamlar qısa, təsirli və yaddaqalan olmalıdır. Məsələn, “VIP”, “CEO”, “ASAP” kimi abbreviaturalardan istifadə etməklə reklamçılar öz mesajlarını daha yığcam şəkildə hədəf auditoriyaya çatdırırlar.

2) Söz oyunlarından istifadə: Reklamçılar reklamalarını maraqlı və yaddaqalan etmək üçün söz oyunlarından istifadə edirlər. Bu söz oyunlarında söz oyunu, söz təkrarı, söz oyunu kimi üsullar ola bilər.

3) Özünəməxsus üslubunun olması: Reklamçılar hədəf auditoriyanı ən yaxşı şəkildə əks etdirmək üçün reklamın üslubunu müəyyən edirlər. Reklamın üslubu işlənən sözlərin, dilin tonunun, istifadə olunan cümlə strukturlarının və digər qrammatik elementlərin birləşməsindən formalaşır.

4) Reklam ifadələrinin şüarlar kimi səslənməsi: Şüarlar reklamaların ən mühüm linqvistik xüsusiyyətlərindən biridir. Yaxşı bir şüar reklamın mesajını yığcam və yaddaqalan şəkildə ifadə edir. O, həmçinin hədəf auditoriyanı marka və ya məhsul haqqında məlumatlandırır.

5) Arqolardan geniş istifadə sərgiləməsi: Arqo istifadəsi gənc auditoriyaya yönəlmiş reklamaların linqvistik xüsusiyyətlərindən biridir. Arqodan istifadə reklamın dilini hədəf auditoriyaya daha uyğun edir, reklamın başa düşülməsini asanlaşdırır (Blinov, 1998).

Bu linqvistik xüsusiyyətlərin hər birinə ayrı-ayrılıqda geniş şəkildə nəzər yetirək. Məsələn, ixtisarlar reklamlarda istifadə edilən bir marketing taktikasıdır və bir neçə məqsədə xidmət edir: 1) Məhsul və ya xidmətin diqqəti cəlb etməsi: Reklamların ən əsas məqsədi, müştərilərin diqqətini çəkməkdir. İxtisarlar, mövzuya bağlı bir şok hissi yaratmaq, müştəriyə qısa vaxtda məhsul haqqında bir neçə əsas məlumat verərək və ya təqdimatı maraqlı hala gətirərək bunu edir; 2) Müştəriləri həyəcanlandırmaq: Reklamların məqsədi, müştərilərin həyəcanlandırılması və onlara yeni pozitiv emosiyaların bəxş edilməsinə xidmət edir. İxtisarlar, potensial müştərilərə məhsul və ya xidmətin faydalarını göstərərək, müştəriləri motivasiya edərək onların alış-veriş etməsinə səbəb olur və bir çox hallarda brendlərin adının ixtisarı kimi təqdim edilir. Məsələn, LCW (LC wai-kiki), GJ (Gloria Jeans) və s.; 3) Məhsul və ya xidmətin maraqlılığını artırmaq: Reklamlar, müştərilərə bir məhsul və ya xidmətin maraqlılığını artırmaq üçün istifadə edilir. İxtisarlar, müştərilərin məhsul və ya xidmətlərin xüsusiyyətlərinə və faydalarına qısa vaxtda nəzər salaraq, müştərilərin bu məhsullara və ya xidmətlərə maraqlanmasına səbəb olur. Məsələn, Procter & Gamber şirkətinin fərqli məhsullarının üzərində istehsalçı şirkət olaraq PG qeyd edilir və bu da artıq özünü doğrultmuş bir brend kimi tanınır və alıcı kütləsinin rəğbətində səbəb olur (Qurbanov, 2014).

Abbreviaturaların reklamlardakı pragmatik özəlliklərini tədqiq edən M.İ.Tibilova ixtisarlı və ixtisarsız reklam mətnlərinin müqayisəli təhlilini aparır. Təhlil nəticəsində müəllif belə qənaətə gəlir

ki, reklam mətnlərində abbreviaturalardan istifadə reklam kampaniyasının effektivliyini artırır və reklam dilinin tanınan üslubunu yarada bilər (Tibilova, 2015: 11-13).

Ümumi mənzərəyə nəzər saldıqda, belə məlum olur ki, reklam dilində ixtisarlardan istifadə etmək üçün onların növünü, kontekstini və hədəf auditoriyasını nəzərə almaq, həmçinin bu üsulun reklam mesajının başa düşülməsinə mane olmamasını təmin etmək lazımdır.

Diqqəti cəlb etmək və istehlakçının yaddaşında qalması üçün reklamlarda tez-tez dil oyunlarından istifadə edilir. Reklamlardakı dil oyunlarının aşağıdakı variasiyalarına rast gəlinir:

Söz oyunu. Bu, reklamda ən çox yayılmış dil oyunları növüdür. Bu, qeyri-müəyyən və ya gözlənilməz mənə daşıyan söz və ya ifadələrdən istifadə etməkdən ibarətdir. Məsələn, “World of Doors” firmasının “Yeni dünyaya qapını aç” şüarı ilə reklamında diqqəti cəlb etmək üçün “dünya” sözünün qeyri-müəyyənliyindən istifadə edilir.

Səs oyunu. Bu zaman reklam mesajları sözlərin səsləri və ritmi üzərində oynayır. Məsələn, Head & Shoulders şampunu reklamında saçların yumşaq və yüngül olması fikrini çatdırmaq üçün “Kəpəksiz Çiyinlər, Pıçılıqlı Pıçılıqlar” şüarı istifadə olunur.

Alliterasiya. Bu, eyni hərflər və ya səsli başlayan sözlər üzərində oyundur. Məsələn, “*Hər fındanda 31 flomaster*” şüarı olan “Baskin-Robbins” dondurma brendinin reklamında diqqəti cəlb etmək üçün “f” səsinə alliterasiyadan istifadə edilir.

Paradoks. Bu, ilk baxışda bir-birinə zidd olan ifadə və ibarələrin istifadəsidir. Məsələn, KitKat şokoladı üçün “Fasilədən həzz alın” şüarı ilə reklamda məhsulun istehlakının eyni zamanda həm enerji, həm də rahatlatıcı ola biləcəyini göstərmək üçün paradoksdan istifadə edilir.

Kulturoloji elementlərdən istifadə etməklə dil oyunu. Hədəf auditoriyası ilə əlaqə yaratmaq üçün məşhur nişanlar və ya simvolların istifadəsidir. Məsələn, “Fərqli Düşün” şüarı ilə Apple reklamı texnologiya və yaradıcılıq həvəskarları ilə əlaqə yaratmaq üçün 90-cı illərin məşhur reklam kampaniyası ilə əlaqəli ifadədən istifadə edir.

“Bu xüsusiyyətlərinə görə, reklam dili cəmiyyətdə kommunikativ funksiyasını yerinə yetirir. Qısalıq və lakoniklik reklam üçün mühüm xüsusiyyətlərdəndir. Dil oyunu və kommunikativ məkan reklam dilinin əlverişli təyini. Reklam mətnləri müəyyən funksiyaları yerinə yetirməyə meyildir, həvədir, tələbdir, çağırışdır. Reklam mətnlərindən əsas məqsəd tələb olunan xidmətlərin yayılmasıdır; müxtəlif əşyalar, mallar, xidmətlər, brendlər, kompaniyalar və s.” (Kazımov, 2018).

Müasir dilçilik ədəbiyyatında reklamlarda söz oyunları ilə bağlı bir çox elmi araşdırmalara rast gəlinir. Belə ki, koqnitivlik baxımından bu, reklam mətnlərinin ən çox müzakirə edilən linqvistik xüsusiyyəti kimi diqqəti cəlb edir və bu istiqamətdə bir çox variasiyalara, rəngarəng dil oyunlarına rast gəlmək mümkündür. Bu istiqamətdə araşdırma aparən, İ.A.Pisareva avtomobil reklamında istifadə olunan dil oyunlarının bir neçə növünü, məsələn, söz oyunu, alliterasiya, paradoks, metafora və s. dil texnikalarından istifadə edən reklam nümunələri təqdim edir. Müəllif qeyd edir ki, avtomobil reklamında dil oyunlarından istifadə potensial alıcıların diqqətini cəlb etməyə və onların yaddaşında qalmağa kömək edə bilər. Bundan əlavə, dil oyunları məhsulu bazardakı digər oxsar məhsullardan fərqləndirməyə kömək edə bilər.

Ümumilikdə, məqalədə dil oyunlarından istifadənin avtomobil reklam kampaniyasının effektivliyini artırmağa necə kömək edə biləcəyi ilə bağlı maraqlı bir fikir təqdim olunur (Pisareva, 2015: 181-183). Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, dil oyunlarının reklamda effektivliyi bir çox amillərdən, o cümlədən hədəf auditoriyadan, kontekstdən və reklam kampaniyasının ümumi konsepsiyasından asılıdır.

Reklam mətnlərinin fərqli üslubunu adi mətnlərin üslubundan fərqlənən yazı tərzini kimi təsvir etmək olar. Reklam mətnləri adətən diqqəti cəlb etmək və potensial müştəriləri məhsul və ya xidmət almağa inandırmaq məqsədi ilə yaradılır. Onlar cəlbedici, başa düşülən və yaddaqalan olmalıdır.

Reklam mətnlərinin üslubunun əsas xüsusiyyətlərindən bəziləri bunlardır:

Oxucunu maraqlandıracaq parlaq və cəlbedici başlıqlardan istifadə;

Təkrar, alliterasiya, qafiyə və digər dil vasitələri kimi diqqəti cəlb edən dil vasitələrindən və elementlərdən istifadə (Reformatskiy, 2010).

Lakoniklik və yığcamlıq: reklam mətnləri, adətən, əsas mesajı çatdırmaq üçün minimum sözlərdən ibarətdir: Susuzluğuna güvən (Sprite); Hər zaman Coca-cola! Ac olanda sən o sən deyilsən (Snickers) və s.

Potensial müştəriləri inandırmaq üçün güclü emosiyalardan istifadə etmək: məsələn, qorxu, xoşbəxtlik, sevgi, həzz və s. hisslərin ifadəsinə geniş yer verilir.

Məhsul və ya xidmətin xüsusiyyətlərinə deyil, üstünlüklərinə diqqət yetirilir.

Potensial müştərilərə məhsulu daha yaxşı təqdim etmək üçün şəkillər və metaforalardan istifadə edilir.

Ümumiyyətlə, reklam mətnlərinin üslubu potensial müştərilərin diqqətini cəlb etməyə və onları məhsul və ya xidmətin alınması zərurətinə inandırmaya imkan verən linqvistik və emosional texnikanın unikal birləşməsidir.

Bəllidir ki, reklam mətnləri çağırış xarakterli olduğundan çox vaxt şüar kimi səslənir. Məsələnin bu qisminə diqqət yetirən A.D.Karamatdinova reklam sloqanların yaradılmasının xüsusiyyətlərini müzakirə edir, məsələn, onların qısa məzmununa malik olmasını, yaddaqalanlığını, fərdiliyini və s. xüsusilə ön plana çəkir. O, araşdırmalarının birində effektiv reklam sloqanlarının yaradılması üçün bəzi tövsiyələr də verir və qeyd edir ki, effektiv reklam sloqanı yaratmaq üçün uyğunluq, aliterasiya, təkrar və s. kimi üslubi priyomlardan istifadə etmək mütləq şərtlərdən biridir (Karamatdinova, 2020: 41-43).

Reklam sloqanlarının funksiyaları və onların tərcümə problemlərini işıqlandıran N.V.Samoteykina reklam şüarlarının başqa dillərə tərcüməsi problemini, daha doğrusu, şüarın mənə və üslubunu qoruyub saxlamaqla onun effektivliyini və fərdiliyini necə qoruyub saxlamağı müzakirə edir. Müəllif bu araşdırmasında reklam şüarlarının tərcüməsinə müxtəlif yanaşmaların, o cümlədən transliterasiya, transkripsiya, hərfi tərcümə və sərbəst mövzuda tərcümənin təhlilini aparır, reklam şüarlarının başqa dillərə tərcüməsi zamanı kulturoloji fərqlərin və perspektivlərin rolunu müzakirə edir (Samoteykina, 2021: 66-680).

Reklam mətnlərinin tərcüməsi məsələsi azərbaycandilli auditoriya üçün də müəyyən problemlərlə, xüsusilə də tərcümə xətalrı ilə müşayiət edilir. Məsələn, saç şampunu reklamlarının birində (Head & Shoulders) “gənəgərçək yağı” ifadəsi əvəzinə dilimizin lüğət tərkibində olmayan “kastor yağı” ifadəsi işlədilir ki, bu da kobud səhvdir. Reklam mətnlərində bu kimi hallar, təəssüf ki, olduqca çoxdur.

Arqo arqotizmlərin, yəni müəyyən bir qrup insan daxilində istifadə olunan xüsusi ifadələrin və sözlərin qısaltılmış formasıdır. Reklamda xüsusi atmosfer yaratmaq və həmin qrupa daxil olan hədəf auditoriyanın diqqətini cəlb etmək üçün bu jarqonlardan da istifadə edilir. Reklamda arqodan istifadə hədəf auditoriya ilə daha sıx əlaqə qurmağa kömək edə bilər, şirkətin öz auditoriyasının dəyərlərini və maraqlarını başa düşdüyünü və paylaştığını göstərə bilər. Bundan əlavə, arqo daha parlaq və yaddaqalan reklam kampaniyası yaratmağa kömək edə bilər.

“Bu mətnlərdə dil normasının, məsələn, leksik normanın jarqonlar, vulqar sözlər və s. hesabına pozulması məqamlarını nəzərdə tutur və onları doğuran mühiti, subyektin psixoloji xüsusiyyətləri, hansı sosial qrupa aid olması məsələlərini üzə çıxarır və belə halların yolverilməzliyini sübut edir. Yerindən asılı olaraq reklam mətnlərindəki fikirliliyə yol verilməsi məqbul sayılır. Belə hallarda daha çox etik normalar pozulur və əksər hallarda hüquqi normaların da pozulması hüquqi məsuliyyət daşıyır” (Məmmədova, 2019: 80).

Bununla belə, reklamda arqodan istifadə edərkən nəzərə alınmalıdır ki, o, bütün növ məhsul və xidmətlər üçün uyğun olmaya bilər. Bəzi şirkətlər reklamlarının geniş auditoriya tərəfindən başa düşülməməsi problemi meydana çıxara bilər. Buna görə də arqodan istifadə yalnız o zaman məhdudlaşdırılmalıdır ki, o, həqiqətən də şirkətin arzu olunan imicini yaratmağa və reklam kampaniyasının məqsədlərinə çatmağa kömək etmiş olsun (Əlisova, 2007: 2).

Nəticə

Bütün bunları ümumiləşdirdikdə aşağıdakı qənatə gəlmək olar:

- ✓ Reklam məhsul və xidmətlərin bazarda təşviqi üçün mühüm vasitədir.
- ✓ Reklamda diqqəti cəlb etmək və potensial müştərilər tərəfindən yadda qalmaq üçün metafora, təsvir, söz oyunu kimi müxtəlif dil üsullarından geniş istifadə olunur.
- ✓ Reklam mətnləri, adətən potensial müştəriləri maraqlandırmaq və onları məhsul və ya xidmət almağa inandırmaq məqsədi daşıyan adi mətnlərin üslubundan fərqli olan özünəməxsus üsluba malikdir.

Ədəbiyyat

1. Entsiklopedicheskiy slovar' lingvisticheskikh terminov i ponyatiy. (2008). Russkiy: v 2 t. T. 1. Pod obshch. izd. A.N.Tikhonova, R.I.Khashimova. M.: Flinta: Nauka, 840 s.
2. Il'chenko, S. (2019). Kak nas obmanyvayut SMI: Manipulyatsiya informatsiyey. SPb.: Piter. 320 s.
3. Blinov. (1998). Chtets po kursu «Vvedeniye v yazykoznaniye». Dlya studentov filologicheskikh fakul'tetov. M.: MGU, filologicheskii fakul'tet, 326 s.
4. Qurbanov, A.M. (2014). Ümumi dilçilik: 3 cildə T. 2. M.: Prospekt, 312 s.
5. Tibilova, M.I. (2015). Pragmaticheskiy aspekt upotrebleniya abbreviaturnykh innovatsiy v yazyke reklamy. Vestnik Vladikavkazskogo nauchnogo tsentra. T. 15, № 4, s.11-13.
6. Kazımov, İ. (2018, 06 iyun). “Dil və biz, biz və dil” sisiləsindən. Kaspi qəzeti. <https://kaspi.az/az/dil-ve-biz-biz-ve-dil-silsilesinden/>
7. Pisareva, I.A. (2015). Priyem yazykovoy igry v reklame avtomobiley. Simvol nauki: Mezhdunarodnyy zhurnal. № 8, s.181-183.
8. Reformatskiy, A.A. (2010). Vvedeniye v yazykoznaniye [Tekst]: ucheb. posobiye: Uchebnik dlya vuzov. Reforma; Redaktor V.A.Vinogradov. 5-ye izdaniye, red.: Aspect Press, (Klassicheskiy uchebnik).
9. Karamatdinova, A.D. (2020). Osobennosti reklamy i reklamnogo slogana. Yevraziyskiy soyuz uchenykh. № 6-7 (75), s.41-43.
10. Samoteykina, N.V. (2021). Reklamnyy slogan: funktsii i osobennosti perevoda. Mezhdunarodnyy zhurnal gumanitarnykh i yestestvennykh nauk. № 12-13 (63), s.66-68.
11. Məmmədova, F. (2019). Reklam mətnlərinin strukturu və “dil oyunu”. İpək yolu, № 1, s.81-89.
12. Əlisova, T.B. (2007). Romantika Filologiyasına giriş: dərslik. M .: Vıış. təhsil, 453 s.

Göndərildi: 12.01.2023

Qəbul edildi: 30.03.2023

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/89/45-48>

Salbina Hatamli

Azerbaijan State Pedagogical University
shatamli6535@ada.edu.az

UNDERSTANDING ASSESSMENT AND FEEDBACK IN HIGHER EDUCATION

Abstract

This paper draws upon on a wider study on importance of assessment in higher education. The study reviewed literature of assessment in higher education to understand to develop an understanding of essence of assessment of education at university level or beyond. Furthermore, the new assessment methods are reviewed by author in detail. Assessment is an integral part of any successful learning period. Assessment is able to alter the students' perception and approaches towards the learning process. Effectiveness of any assessment highly depends on usage of right assessment methods and tools. In this paper, an attempt has been made to analyze assessment types, steps, possible challenges and feedback in higher education.

Keywords: *higher education, assessment, feedback, universities, assessment types*

Səlbina Hətəmli

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
shatamli6535@ada.edu.az

Ali təhsil müəssisələrində qiymətləndirmə və rəyi anlamaq

Xülasə

Bu məqalədə ali təhsil müəssisələrində qiymətləndirilmənin önəminin geniş şəkildə işlənməsinə diqqət çəkilir. Araşdırma qiymətləndirilmənin təbiətini dərinlən mənimsəmək üçün bir çox ədəbiyyatdan istifadə etmişdir. Əlavə olaraq yeni qiymətləndirmə metod və növləri ədəbiyyata istinad olaraq müzakirə edilmişdir. Effektiv qiymətləndirmə və rəy olmadan tələbələrin bilik və bacarıqlarını inkişaf etdirmək olduqca çətinidir. Qiymətləndirmə prosesi tələbələrin təhsilə olan münasibətini dəyişdirir və inkişaf etdirir bilər. Qiymətləndirilmənin uğurla yerinə yetirilməsi üçün hər şeydən əvvəl uyğun və düzgün qiymətləndirmə metodu seçilməlidir.

Açar sözlər: *ali təhsil, qiymətləndirmə, əlaqə, universitetlər, qiymətləndirmə növləri*

Introduction

Assessment plays a crucial role in the process of learning, teaching, and motivating. The word “assessment” is often described as a process of gathering accurate information about student achievement while using a wide variety of tools and methods that used to measure their learning progress, support learning, and meet college students' needs. The types of assessments used and how they are delivered also have a significant impact on college students' success. Group works, pair works, assignments, interactive quizzes, and presentations are the most utilized forms of formative assessment. Final exams, which hold at the end of the semester, shape summative assessment. It is worth to mention that assessment methods applied in higher education have increased and slightly changed (McConlogue, 2020). The difficulty is that workload has increased both for the learner and assessor. It is challenging yet awarding to provide quality feedback for both sides.

The Main Steps

Primarily, it is necessary to explicate and identify the learning outcomes (Boyce, 2008). The knowledge, abilities, and skills are often depicted as student learning outcomes that students should accomplish throughout the academic year (Carter, 2015). Setting the most essential goals

transparently for learners to achieve as a result of getting involved in academic experience is the starting point of successful outcomes assessment.

The second step is about selecting appropriate assessment methods for each student's learning outcome, gathering evidence, and assessing them. There is no sole best method for assessment in higher education. Self and peer assessment, portfolios, rubrics, assignments, midterm exams, etc. are some of the few examples of assessment methods that are used to assess learning in higher education intuitions (Alquraan, 2012).

Analyzing the data gathered through the assessment measures for information relevant to the academic experience is the next step. The assessment results need to be examined to acquire knowledge of whether or not the criteria for the student learning outcomes were met. Analyzing data involves determining how to arrange, synthesize, associate, compare, and present the assessment results. Which assessment questions are asked, the types of data are available, besides the needs and wants of the instructor or university are the matters that will be guided after these resolutions. As the information may be able to be interpreted in many different ways, it may be acute to include others in reviewing the results.

Finally, assessment results are usually used to “close the loop” like changing, improving, or adjusting curriculum, program, and pedagogy in response to the assessment results. The assessment is might be modified based on the characteristics of the learners, programs, and intuitions. In other words, it means there is a need to improve student learning outcomes, and actions should be taken as soon as possible (Carter, 2015).

Types of assessment

Choosing the appropriate assessment type depends on exactly which needs to be demonstrated by the learner as an evidence that they have achieved the targeted learning outcomes of the program (Lei, 2008). There is a great range of ways to assess knowledge, skill or application, and there is a scope of evidence that supports the use of several types of assessments over others, depending upon what you are trying to achieve. Nevertheless, the central principle here is not the type of assessment but the effectiveness of the assessment as a whole.

Assessment for Learning – A type of formative assessment that aims to provide instructors and professors with essential data to adjust and improve the learning process while it is happening. They are comparatively low-stakes, cover a rather small amount of material, and apprise both the educator and learner where you stand in your academic experience. Completing a formative assessment will encourage students to acknowledge which materials come to them without much effort and which aspects they need to keep studying and revising. The instructor may and should offer feedback to learners based on the results. This type of assessment mostly includes written assignments, discussion forum entries, quizzes, reflective journals, classroom activities and observations, self/peer assessment, In-focus group discussions, practical workshops, presentation, homework exercises, etc. (Bloxham & Boyd, 2007).

Assessment of Learning – Summative assessments, also known as assessment of learning, aims to evaluate students' knowledge of given area through a grade (Khaled & El, 2020). When they are used to reflect students' learning, is usually to be compared against a standard or a benchmark. Assessment of Learning usually takes place at the end of the program or a semester. It summarizes both the teaching and the learning process and provides the educator with a clear idea of what achievements were done throughout the learning process. In this case, grades are outcomes of the assessment of learning. They indicate that whether the learner has a sufficient level of knowledge, is he/she able to successfully progress in the next step or not. Summative assessment has several types such as final exams, mid-term exams, projects, portfolios, instructor self-evaluation, student evaluation of the course etc. (Khaled & El, 2020).

Portfolios – it is one of the contemporary methods of summative assessment that the instructors prefer to apply while assessing college students. A portfolio is “systematic collection of a student’s work and related material that depicts a student's activities, accomplishments, and achievements in one or more school subjects. The collection should include evidence of student reflection and self-

evaluation, guidelines for selecting the portfolio contents, and criteria for judging the quality of the work. The goal is to help students assemble portfolios that illustrate their talents, represent their writing capabilities, and tell their stories of school achievement” (Venn, 2000). A number of advantageous have been found to accrue to students as a result of using this approach to assessment, some which are that learners have the chance to have an objective self-evaluation and make an individual reflection in their learning. It is also delivers practical evidence on the learner’s work.

Self and Peer Assessment – Tasks that involve assessing the skills, abilities and performances outputs of student themselves and peers are also valuable learning tools. Self-assessment includes students in understanding criteria to apply to their own work and deciding the extent to which they have met these criteria. Peer assessment involves the process in which students assess the achievements, learning outcomes, and performances of their peers, in this case fellow members of the class at university.

The core function of peer assessment is being able to not judge only your own work, as well as other students’ work (Carless, 2015; Sambell et al., 2013) believes that these activities encourage independence, personal responsibility, and critical thinking. In additionally, peer assessment also helps students to deal with criticism effectively and be responsible while judging other learners’ work.

Rubrics – A rubric is an excellent assessment tool which comprehensibly specifies the achievement criteria across all the details of any kind of student work, from written to oral to visual. It can be utilized for marking written assignments, class participation, or overall grades (Pang et al., 2022; Whittaker et al., 2001) state there is many other advantages of the utilization of rubrics for students and teachers at the same time. Firstly, students are provided with specific criteria needed for success in an assignment or assessment. Additionally, learners are able to develop their metacognitive or thinking skills by monitoring their own progress on their works. They may also be encouraged to improve their self-assessment skills by becoming updated about the standards needed for success and students are able to use the rubric as a final check before submitting their work.

Understanding Feedback

According to Carless (2022), “Feedback is a powerful tool for improvement of student learning, yet complex to implement effectively. Feedback involves processes in which learners make use of performance-related inputs to enhance their work or learning strategies” Carless, (2009) states that feedback is feedforward which means to support learning. The learners use instructor’s comments to feedforward to task they will do in the future. He also believed that feedback is not only one way transmission from educator to learner, which identifies feedback as a product, not just a process. When it comes to how assess effective feedback, first of all, it should be timely. Providing feedback as soon as possible is necessary that the learning experience is recent in the learner’s mind. In this case, student will have enough time to make use of the feedback in his upcoming academic experiences.

Furthermore, feedback needs to be specific and concrete while using details, examples and clear expectations. On the other hand, assessor needs to use non-judgmental language as the intention should be focusing on better outcomes rather than labeling their work as good or bad. Quality feedback is provided to build self-esteem and help encourage students to make changes. Finally, instructors should discuss their feedback with students in order to ensure they indeed understand what assessor trying to tell them.

Possible Challenges

Even if assessment is one of the most essential factors that contribute to students’ learning, it still faces many challenges and misunderstood by some assessors and learners at the same time. Insufficiency of instructional materials, instructor’s unmotivated approach to assessment process, limited knowledge and efficiency in assessment, limited instructional time, and lack of instructional resources are the examples of the most frequent challenges of assessment in higher education (Moges, 2018).

Conclusion

Assessment, in higher education strongly influences students' learning, involves what they study, when they study, and the outlook they have on their learning. After attempting to research, investigate and understand the assessment in higher educational context, I acknowledge that assessment is very challenging process. However, if it is correctly done it could be very beneficial for the both sides. It is the responsibility of the instructors to redefine the assessment activities and fairly assess the learners.

References

1. Mc.Conlogue, T. (2020). *Assessment and Feedback in Higher Education: A Guide for Teachers*. UCL Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctv13xprqb>
2. Boyce, E.G. (2008). Finding and using readily available sources of assessment data. *American Journal of Pharmaceutical Education*, 72(5), 102-102. doi:10.5688/aj720510
3. Carter, Shani. (2015). Comparison of Student Learning Outcomes Assessment Practices Used Globally. *ATHENS JOURNAL OF EDUCATION*. 2. 179-192. 10.30958/aje.2-3-1.
4. Alquraan, M.F. (2012). "Methods of assessing students' learning in higher education: An analysis of Jordanian college and grading system", *Education, Business and Society: Contemporary Middle Eastern Issues*, Vol. 5 No. 2, pp.124-133. <https://doi.org/10.1108/17537981211251160>
5. Lei, S.A. (2008). Assessment techniques of instructors in two community colleges in a state-wide system. *Education*. 128(3), 392-411.
6. Bloxham, S., & Boyd, P. (2007). *Developing effective assessment in higher education: a practical guide*. Open University Press
7. Khaled, S., & El, K.S. (2020). *Summative Assessment in Higher Education: A Feedback for Better Learning Outcomes*.
8. Venn, J.J. (2000). *Assessing students with special needs*. 2nd Edn., Upper Saddle River, NJ: Merrill.
9. Carless, D. (2015). *Excellence in university assessment: Learning from award-winning teaching*. Abington: Routledge.
10. Sambell, K., McDowell, L., & Montgomery, C. (2013). *Assessment for Learning in Higher Education*. Abington: Routledge.
11. Pang, T., Kootsookos, A., Fox, K., & Pirogova, E. (2022). Does an assessment rubric provide a better learning experience for undergraduates in developing transferable skills?. *Journal of University Teaching & Learning Practice*, 19(3). <https://ro.uow.edu.au/jutlp/vol19/iss3/03>
12. Whittaker, C., Salend, S., & Duhaney, D. (2001). Creating instructional rubrics for inclusive classrooms. *Teaching Exceptional Children*, 34(2), 8-13.
13. Carless, D. (2022). Feedback for student learning in higher education. 10.1016/b978-0-12-818630-5.14066-7.
14. Moges, B. (2018). The Implementations and Challenges of Assessment Practices for Students' Learning in Public Selected Universities, Ethiopia. *Universal Journal of Educational Research*. 6. 2789-2806. 10.13189/ujer.2018.061213.

Received: 16.10.2022

Accepted: 01.03.2023

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/89/49-53>

Fəridə Dadaşzadə
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
farida-41@mail.ru

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ MÜLKİ PROSESSUAL QANUNVERİCİLİYİNDƏ PROSES İŞTİRAKÇILARININ HÜQUQ VƏ VƏZİFƏLƏRİ

Xülasə

Məqalə mövcud mülki prosesual qanunvericilikdə proses iştirakçılarının hüquqi vəziyyətindən bəhs edir. Mülki Prosesual Məcəllənin fəsiləri proses iştirakçılarının hüquqi vəziyyətini müəyyən edir. Məqalədə prosesdə iştirak edən şəxslər barəsində məlumat verilir. Həmçinin iddiaçı və cavabdeh qismində iştirak edənlərin hüquq və vəzifələri haqqında ətraflı məlumat verilir. Bundan əlavə mülki məhkəmə icraatının tərəfləri barədə məlumat verilir. Mülki məhkəmə icraatında üçüncü şəxslər barədə və onların prosesual hüquq və vəzifələri təqdim edilib. Mülki məhkəmə icraatında müstəqil tələblər irəli sürən üçüncü şəxslər və mübahisə predmeti barəsində müstəqil tələblər irəli sürməyən üçüncü şəxslərin fərqi önə sürülür. Azərbaycan Respublikasının Mülki Prosesual Məcəlləsinin müddəalarının birbaşa şərhinə əsaslanaraq, mülki prosesdəki tərəflərin yalnız iddia çərçivəsində mövcud olduğu, yəni işdə iştirak edən, aralarında maddi və hüquqi mübahisənin məhkəmədə baxılmalı və həll edilməli olduğu qənaətinə gəldim.

Açar sözlər: proses iştirakçıları, iddiaçı, cavabdeh, üçüncü şəxslər, hüquq və vəzifələr, mülki məhkəmə, icraat

Farida Dadashzade
Baku State University
master student
farida-41@mail.ru

Rights and duties of process participants in civil procedure legislation of the Republic of Azerbaijan

Abstract

The article tells about the legal status of the participants in the process in the current civil procedural legislation. The chapters of the code of Civil Procedure determine the legal status of the participants in the process. The article provides information about the persons involved in the process. Also, the rights and obligations of those involved as claimants and defendants are detailed. In addition, information is provided on the parties to civil proceedings. In civil proceedings, third parties and their procedural rights and obligations were presented. In civil proceedings, the distinction of third parties that make independent demands and third parties that do not make independent demands on the subject of the dispute is put forward. Based on a direct interpretation of the provisions of the Code of Civil Procedure of the Republic of Azerbaijan, it can be concluded that the parties in the civil process exist only within the framework of the claim, that is, the parties involved in the case, the material and legal dispute between them must be considered and resolved in court.

Keywords: participants in the process, claimant, defendant, third parties, rights and obligations, civil court, proceedings

Giriş

Tərəflər İnstitutunun mülki məhkəmə icraatındakı problemlərini, onların anlayışını nəzərdən keçirməyə başlayarkən, Roma Qanununa müraciət etmək lazımdır, çünki bu, əslində müasir mülki məhkəmə icraatının inkişaf etdiyi və inkişaf etdiyi əsasdır.

Roma qanunlarında öz şəxsi hüquqlarının qorunması və bərpası üçün hüquqi və ya hüquqi tədbirlər bu cür mübahisələrə baxılması üçün səlahiyyətli orqanlara, ictimai və ya dövlət Məhkəməsinə (iudicium) müraciət etməyi nəzərdə tuturdu. Maraqlı tərəflər iddiaçı və cavabdehin xüsusi rollarında çıxış etdilər, hərəkətləri ümumi formada iddia etmək (agere) və etiraz etmək (negare) hüququ olaraq təyin edildi. Bu hərəkətlərin tənzimlənməsinin ümumi formaları qəbul edildi: beləliklə, iddiaçı yalnız qanun tərəfindən deyil, həm də faktiki hallarla bağlı olduqca konkret bir tələb təqdim etməli idi, cavabdeh isə iddianın həqiqi hallarını bilməməsi üzrlü ola bilər və bu cəhalət işin itirilməsinə səbəb deyildi; iddianın etibarlılığını sübut etmək yükü iddiaçının üzərinə düşdü – “sübut etməmək üçün inkar”.

Beləliklə, Justinian Digest-ə görə, “kim iddia qaldırmaq istəyirsə, əvvəlcə cavabdehə bildirməlidir... cavabdehin təslim olub-olmadığını və ya daha çox mübahisə etməli olduğunu bilməsi üçün”.

Beləliklə, Roma hüququndakı hər bir iddia, ən azı iki şəxsin mövcudluğunu nəzərdə tuturdu, onlardan bir iddia qaldıran şəxs iddiaçı (actor) adlanırdı və iddiaçının iddiasının cavabdeh olduğu şəxs (reus). Digər mübahisələrdə hər bir tərəf həm iddiaçı, həm də cavabdeh ola bilər, məsələn, əmlak bölgüsü iddialarında (judicia duplicia).

Grimm D.D.-nin qeyd etdiyi kimi, Roma qanunlarında iddiaçı və cavabdehin rolları tam əksinədir, iddiaçı öz hüququnun tanınmasını tələb edir, cavabdeh iddiaçının iddiadan imtina etməsini tələb edir. İddiaçı və cavabdehin prosessual hüquq və vəzifələrinin hüquqi mahiyyətini daha da araşdırmaq üçün mülki məhkəmə prosesində tərəflərin özləri anlayışına diqqət yetirəcəm.

Beləliklə, müasir mülki məhkəmə prosesində tərəflər iddiaçı və cavabdeh adlanır. İddiaçı-pozulmuş və ya mübahisəli Subyektiv, maddi hüquqlarını və ya qanunla qorunan maraqlarını qorumaq üçün məhkəməyə müraciət edən şəxs. Cavabdeh, iddiaçının Subyektiv, maddi hüquqlarını və ya qanunla qorunan maraqlarını pozan kimi göstərdiyi və nəticədə məhkəmə tərəfindən cavaba cəlb olunan şəxsdir.

İddiaçı və cavabdehin Mülki icraatında iştirak etmək üçün ilkin şərt hüquq mübahisəsidir.

Prosesdə tərəf ya fiziki, ya da hüquqi şəxs ola bilər, bəzən – maraqlı qurum tərəfindən təmsil olunan dövlət (1).

İddiaçı və cavabdeh Mülki prosesdə əsas Prosessual rəqiblərdir, yəni onların hüquqi mövqeləri əksinədir. Beləliklə, tərəflərin hər biri, hətta aralarında barışıq sazişi bağlansa da, mövqə baxımından digər tərəfdən müəyyən bir güzəşt alır (2).

İşdə iştirak edən digər şəxslərdən fərqli olaraq, tərəflər işin həm Prosessual, həm də maddi-hüquqi tərəfdən nəticəsi ilə maraqlanırlar və “ən azı məhkəmədə baxılan işin, mübahisənin iştirakçılarıdır”.

Tərəflər bərabər Prosessual hüquqlara malikdirlər və bərabər Prosessual vəzifələrə malikdirlər. Qanunverici digər şəxslərə qanuni maraqlarını təmsil etmək imkanı verir (3).

Prosesdə tərəflərin bərabər olmasına və müvafiq olaraq bərabər prosessual hüquq və vəzifələrə malik olmasına baxmayaraq, tərəflərin hər biri Prosessual mövqeyinə görə yalnız ona xas olan hüquqlara malikdir. Beləliklə, bəzi hüquqlar yalnız iddiaçıya aiddir (məsələn, mövzunu dəyişdirmək hüququ; iddianın əsasını dəyişdirmək hüququ; iddiadan imtina etmək hüququ; iddiaların ölçüsünü dəyişdirmək hüququ). Digərləri yalnız cavabdehə məxsusdur (iddianı tanımaq və ya tanımamaq hüququ; əks iddia qaldırmaq hüququ) (4).

Azərbaycan Respublikasının Mülki Prosessual Məcəlləsinin müddələrinin birbaşa şərhinə əsaslanaraq, Mülki prosesdəki tərəflərin yalnız iddia çərçivəsində mövcud olduğu, yəni işdə iştirak edən, aralarında maddi və hüquqi mübahisənin məhkəmədə baxılmalı və həll edilməli olduğu qənaətinə gəlmək olar. Mülki prosessual qanunvericiliyə əsasən mülki məhkəmə icraatın iştirakçıları qismində tərəflər, üçüncü şəxslər, ərizəçilər, maraqlı şəxslər, pozulmuş və ya barəsində

mübahisə edilən hüquqlarının müdafiəsi üçün məhkəməyə müraciət etmək hüququ olan ictimai təşkilatlar, dövlət orqanları və digər orqanlar çıxış edir. İşdə iştirak edən şəxslərin prosesual qanunvericiliyə uyğun hüquqlar əldə edir və vəzifələr daşıyırlar. Qanunvericik Mülki Prosesual Məcəllənin 47.1-ci maddəsində işdə iştirak edən şəxslərin prosesual hüquqlardan vicdanla istifadə etməsini iştirak edən şəxslər üzərində vəzifə qismində vurğulamışdır. İşdə iştirak edən şəxslər işin materialları ilə tanış olmaq, onlardan çıxarışlar etmək və surət çıxarmaq, etirazlar vermək, sübutlar təqdim etmək və onların tədqiqində iştirak etmək, işdə iştirak edən digər şəxslərə, şahidlərə, ekspertlərə və mütəxəssislərə suallar vermək, vəsatətlər, o cümlədən də əlavə sübutların tələb edilməsi barədə vəsatətlər vermək, məhkəməyə şifahi və yazılı izahatlar vermək, məhkəmə prosesinin gedişi vaxtı ortaya çıxan bütün məsələlər barədə dəlillər gətirmək, işdə iştirak edən digər şəxslərin vəsatət və dəlillərinə etiraz etmək, məhkəmə qərarlarından şikayət etmək və mülki məhkəmə icraatı barədə qanunvericilikdə verilən digər prosesual hüquqlardan istifadə etmək hüququna malikdirlər.

Tərəfə xas olan əlamətlərdən biri işin nəticəsinə maddi və hüquqi marağın olmasıdır. Məhkəmə prosesində iddiaçının iddia etdiyi iddia hüququnun ona aid olmadığı aşkar edildikdə, iddiaçı uyğun olmayan tərəf hesab olunur. Bu vəziyyətdə məhkəmə iddiadan imtina və ya tələb barədə qərar verəcəkdir (Abbasov, 2002).

Eyni zamanda, hüquqşünaslar qeyd edirlər ki, məhkəmədə həll edilməli olan hüquq və ya qorunan marağ mübahisəsi yalnız tərəflərin əlaməti deyil, çünki tərəflərdən əlavə, iddia üçün müstəqil tələblər irəli sürən üçüncü şəxsləri də xarakterizə edir (Abushenko, 2002).

Mülki Prosesual qanunvericiliyin əsas prinsiplərindən biri qanun və məhkəmə qarşısında bərabərlik prinsipidir, bu prinsipə əsasən məhkəmə irqindən, milliyətindən, dinindən, dilindən, cinsindən, mənşəyindən, əmlak vəziyyətindən, qulluq mövqeyindən, əqidəsindən, siyasi partiyalara, həmkarlar ittifaqlarına və digər ictimai birliklərə mənsubiyyətindən, hüquqi şəxsin olduğu yerdən, tabeliyindən, mülkiyyət formasından və qanunda nəzərdə tutulmayan başqa fərqlərdən asılı olmayaraq işdə iştirak edən bütün şəxslərə eyni cür yanaşır. Hər bir fiziki və hüquqi şəxs eyni dərəcədə qanunla müəyyən edilən və qanunla yol verilən mülki prosesual hüquqlar əldə etmək və vəzifələr daşımaq qabiliyyətinə malikdir. Mülki Prosesual qanunvericiliyə əsasən tam həcmdə yetkinlik yaşına çatmış hər bir fiziki şəxs və qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada qeydə alınmış hüquqi şəxs öz fəaliyyəti ilə məhkəmədə hüquqlarını həyata keçirmək və vəzifələrini yerinə yetirmək, işin aparılmasını nümayəndəyə tapşırmaq qabiliyyətinə malikdir. On altı yaşlı olan yetkinlik yaşına çatmamış şəxs tam fəaliyyət qabiliyyətli elan edildiyi halda (emansipasiya) o, məhkəmədə şəxsən öz hüquq və vəzifələrini həyata keçirə bilər, bundan başqa yetkinlik yaşına çatmayan on dörd yaşından on səkkiz yaşınadək şəxslərin, habelə məhdud fəaliyyət qabiliyyətli hesab edilən şəxslərin hüquq, azadlıq və qanunla qorunan mənafeləri məhkəmədə onların qanuni nümayəndələri tərəfindən qorunur. Lakin məhkəmə yetkinlik yaşına çatmayanların və ya məhdud fəaliyyət qabiliyyətli hesab edilən şəxslərin özlərini bu işlərdə iştirak etməyə cəlb edə bilər. On dörd yaşınadək yetkinlik yaşına çatmayanların, habelə fəaliyyət qabiliyyəti olmayan hesab edilən şəxslərin hüquq, azadlıq və qanunla qorunan mənafelərini məhkəmədə onların qanuni nümayəndələri qoruyurlar (Avdukov, 1972).

Mülki məhkəmə icraatında tərəflər qismində iddiaçı və cavabdeh çıxış edir. İddiaçı və cavabdeh qismində fiziki və hüquqi şəxslər, dövlət orqanları və başqa orqanlar çıxış edə bilər. İddiaçı hesab edilir: 1) Özünün və ya başqasının mənafeyi naminə iddia qaldırmış fiziki və hüquqi şəxslər, habelə 2) Dövlət idarə və təşkilatlarının və ya təsisçisi dövlət və ya dövlət idarəsi, yaxud təşkilatı olan hüquqi şəxslərin müvafiq müraciəti olduğu hallarda dövlət mənafeyinin müdafiəsi üçün iddia qaldırmış prokuror. İddia tələbinin yönəldiyi fiziki və hüquqi şəxslər cavabdeh hesab olunurlar (Agarkov, 1940).

Prosesdə iddiaçıların və ya cavabdehlərin hər biri qarşı tərəfə qarşı müstəqil şəkildə çıxış edir, şəriklər işin aparılmasını bir və ya daha çox tərəfdaşa həvalə edə bilərlər (Baulin, 2004).

Məhkəmə, öz təşəbbüsü ilə, mübahisəli hüquqi münasibətlərin xarakteri ilə əlaqədar olaraq, onların iştirakı olmadan işə baxılması mümkün olmadıqda, cavabdeh və ya cavabdehləri işə cəlb

etmək hüququna malikdir. Onları cəlb etdikdən sonra işin hazırlanması və baxılması əvvəldən aparılır (Bratus, 1950).

Tərəfə xas olan əlamətlərdən biri işin nəticəsinə maddi və hüquqi marağın olmasıdır. Məhkəmə prosesində iddiaçının iddia etdiyi iddia hüququnun ona aid olmadığı aşkar edildikdə, iddiaçı uyğun olmayan tərəf hesab olunur. Bu vəziyyətdə məhkəmə iddiadan və ya iddia edilən tələbdən imtina etmək barədə qərar verəcəkdir (Babakov, 1999).

Tərəflər hüquq qabiliyyətinin və hüquq qabiliyyətinin hüquqi xüsusiyyətləri ilə xarakterizə olunur.

Vətəndaşların Mülki prosessual hüquq qabiliyyəti doğulduğu andan yaranır və vətəndaşın ölümü ilə sona çatır. Mülki prosessual hüquq qabiliyyəti mülki hüquq qabiliyyəti ilə əlaqələndirilir (Malyshev, 1883).

Mülki hüquqlara sahib olmaq və məsuliyyət daşımaq qabiliyyəti (mülki hüquq qabiliyyəti) bütün vətəndaşlar üçün bərabər dərəcədə tanınır. Eyni zamanda Mülki prosessual hüquq qabiliyyəti mülki hüquq qabiliyyəti ilə eyni deyil. Müəyyən dərəcədə müstəqildir. Mülki prosessual qaydada mənzil, müəllif hüquqları, evlilik və ailə və digər münasibətlərdən irəli gələn müxtəlif hüquqlar və qanunla qorunan maraqlar qorunur. Bu baxımdan mülki hüquq qabiliyyəti bütün işlər üçün həlledici əhəmiyyət kəsb edə bilməz. Məhkəmənin, şahidlərin, mütəxəssislərin, prokurorun və mülki prosesin bəzi digər iştirakçılarının prosessual hüquq qabiliyyəti onların mülki hüquq qabiliyyəti ilə əlaqəli deyil (Mixaylova, 2003).

Eyni zamanda ümumi qaydanın istisnaları var. Mülki, ailə, əmək, ictimai və digər hüquqi münasibətlərdən irəli gələn işlərdə qanunla nəzərdə tutulmuş hallarda, 14-18 yaş arası yetkinlik yaşına çatmayan vətəndaşlar öz hüquqlarını, azadlıqlarını və qanunla qorunan maraqlarını məhkəmədə şəxsən müdafiə etmək hüququna malikdirlər. Lakin məhkəmə yetkinlik yaşına çatmayanların qanuni nümayəndələrini bu cür işlərdə iştirak etmək hüququna malikdir (Moleva, 1993).

Beləliklə, Mülki prosessual qabiliyyət qanunda göstərilən hallarda 18 yaşına çatana qədər tam şəkildə baş verə bilər.

Yetkinlik yaşına çatmayanların, habelə ruhi xəstəlik və ya demans səbəbiylə fəaliyyət qabiliyyəti olmayan kimi tanınan vətəndaşların hüquqları və qanunla qorunan maraqları məhkəmədə qanuni nümayəndələri tərəfindən qorunur. Valideynlər övladlarının qanuni nümayəndələridir və hər hansı bir fiziki və hüquqi şəxslə, o cümlədən məhkəmələrdə, xüsusi səlahiyyət olmadan münasibətlərdə hüquq və mənafeələrini müdafiə edirlər (Abbasov, 2002: 2-8).

İddia şəxs tərəfindən tək və ya müştərək şəkildə bir və ya bir neçə cavabdehə qarşı qaldırıla bilər. Birgə iştirakçılar işin aparılmasını həmin iştirakçılardan birinə tapşırıla bilər. Hər bir iddiaçı verdiyi iddiadan imtina etmək hüququna malikdir. İddiadan imtina yazılı formada məhkəməyə təqdim edilməlidir. Həmçinin, cavabdeh ona qarşı verilən iddianı tam və ya qismən etiraf etmək hüququna malikdir, iddia etirafı ilə bağlı cavabdeh tərəfindən yazılı ərizə yazılır və ya protokolda qeyd olunur. Tərəflər məhkəmə işini bilavasitə özləri, yaxud mediasiya vasitəsilə barışıq sazişi bağlamaqla qurtara bilərlər. Məhkəmə prosesin istənilən mərhələsində tərəflərə mübahisənin hüquqi həlli ilə bağlı məlumat və barışıq sazişi, yaxud mübahisənin mediasiya vasitəsilə həlli üçün təkliflər verməyə haqlıdır. İddiaçının iddiadan imtina etməsi, iddianın cavabdeh tərəfindən etiraf edilməsi və tərəflərin barışıq sazişi qanuna zidd olarsa və ya hər hansı bir şəxsin hüquqlarını və qanunla qorunan mənafeyini pozarsa, məhkəmə belə hərəkətləri qəbul etmir və mübahisəyə mahiyyəti üzrə baxır.

İddiaçı iddianı dəyişdirmək hüququna malikdir, lakin iddiaçı işin məhkəmədə baxılmağa hazırlanması yekunlaşana qədər iddianın əsasını və ya predmetini dəyişməyə, iddia tələbinin həcmi artırmağa və ya azaltmağa haqlıdır. Məhkəmə baxışı zamanı iddianın əsasını və ya predmetini dəyişməyə, iddia tələbinin həcmi artırmağa və ya azaltmağa o halda yol verilir ki, bunun üçün əsaslar məhkəmə baxışı gedişində əmələ gəlmiş olsun və ya iddiaçı bu hərəkətlərin işin məhkəmədə baxılmağa hazırlanması yekunlaşana qədər edilməsinin ondan asılı olmayan səbəblərə görə mümkün olmadığını əsaslandırсын.

Nəticə

Bu mövzuda mövcud mülki prosesual qanunvericilikdə proses iştirakçılarının hüquqi vəziyyətindən bəhs etdim. İddiaçı və cavabdehin anlayışı haqqında məlumat verməklə yanaşı, onların hüquq və vəzifələrindən ətraflı məlumat verdim.

Bütün fiziki və hüquqi şəxslər özlərinin qanunla qorunan hüquq və azadlıqlarını, eləcə də maraqlarını qorumaq və təmin etmək məqsədi ilə qanunla müəyyən edilmiş qaydada məhkəmə müdafiəsindən istifadə etmək hüququna malikdirlər. Bunun üçün onlar məhkəməyə iddia ərizəsi ilə müraciət edə bilirlər. Mülki işlər və kommersiya mübahisələri üzrə ədalət mühakiməsi hamının qanun və məhkəmə qarşısında bərabərliyi prinsipinə əsasında həyata keçirilir. Ədalət mühakiməsi çəkişmə, tərəflərin bərabərliyi və faktlar əsasında həyata keçirilir. Məhkəmələrdə işlərə aşkarlıq prinsipi əsasında baxılır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. (1995). Bakı, Maddə 25.
2. Azərbaycan Respublikasının Mülki Prosesual Məcəlləsi. (1999). Bakı, Maddə 49-75.
3. “Mediasiya haqqında” Azərbaycan Respublikasının 29 mart 2019-cu il tarixli, 1555-VQ nömrəli Qanunu.
4. «Məhkəmələr və hakimlər haqqında» Azərbaycan Respublikasının 10 iyun 1997-ci il tarixli Qanunu. Maddə19, s.42-45.
5. Abbasov, N.F. (2002). Storony v grazhdanskom protsesse. Arbitrazhniy i grazhdanskiy protses, № 4.
6. Abushenko, D.B. (2002). Sudebnoe usmotreniye v grazhdanskom i arbitrazhnom protsesse. M. Izdatelstvo Norma.
7. Avdukov, M.G. (1972). Raspredeleniye obazannostey po dokazyvaniyu v grazhdanskom protsesse. Sovetskoe gosudarstvo i pravo, № 5.
8. Agarkov, Y.M. (1940). Obyazatelstvo po sovetskomu grazhdanskomu pravu. Moskva.
9. Baulin, O.V. (2004). Bremya dokazivaniya pri razbiratelstve grazhdanskix del. M.: Gorodes.
10. Bratus, C.N. (1950). Subyekty grazhdanskogo prava. Gosudarstvennoye izdatelstvo yuridicheskoy literatury. Moskva.
11. Babakov, V.A. (1999). Grazhdanskaya protsessualnaya obazannost. Diss. k. y. n. Saratov.
12. Malyshev, K.I. (1883). Grazhdanskoye sudoproizvodstvo. S-Pb.
13. Mixaylova, E.V. (2003). Ponyatiye, protsessualniye prava i obyazannosty storon v grazhdanskom sudoproizvodstve. Yuridicheskiy analiticheskiy jurnal. Izdatelstvo Samarskiy Gosudarstvenniy Universitet. № 2(6).
14. Moleva, G.V. (1993). Pravo na sudebnuyu zashitu otvetchika. Saratov.
15. Abbasov, N.F. (2002). Storony v grazhdanskom protsesse. Arbitrazhniy i grazhdanskiy protsess. № 4, s.2-8.

Göndərildi: 28.01.2023

Qəbul edildi: 28.03.2023

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/89/54-57>**Babək Məmmədzaadə**

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

magistrant

bmammadzada2021@ada.edu.az

ƏMƏK KOLLEKTIVİNDƏ MOTİVASİYAYA MƏNFİ TƏSİR EDƏN AMİLLƏR

Xülasə

Kəskin rəqabət mühitində fəaliyyət göstərən müəssisələr fəaliyyətlərinin məhsuldarlığını və səmərəliliyini yüksəltmək və rəqabət mövqelərini gücləndirmək məqsədilə daima heyətin motivasiyasının yüksəldilməsinə xüsusi önəm verirlər. Motivasiya insan resurslarında mühüm amildir, çünki o, işçiləri əllərindən gələni etməyə və məqsədlərinə çatmağa sövq edir, nəticədə təşkilat üçün məhsuldarlığın və uğurun artmasına gətirib çıxarır. Bu baxımdan rəhbər şəxslər, idarəedicilər motivasiya üsulları ilə əmək kollektivinin fəaliyyətində müsbət təsirlər əldə etməyə çalışırlar. Bütün bunlara baxmayaraq, əmək kollektivində motivasiyaya mənfə təsir edəcək amillər mövcuddur:

- Zəif idarəedicilik
- İşdən məmnuniyyətsizlik
- Qeyri-adekvat kompensasiya
- İş etibarsızlığı

İşçilərdə motivasiyanın olmaması insan resurslarında motivasiya mədəniyyətinin yaradılmasının vacibliyini vurğulayaraq, işdən uzaqlaşmaya, aşağı məhsuldarlığa və yüksək iş dövryyəsinə səbəb ola bilər. Bu məqalədə biz əmək kollektivində əməkdaşların daha səmərəli çalışa bilmələri üçün onların performanslarına mənfə təsir edə biləcək amilləri araşdıracağıq.

***Açar sözlər:** motivasiya, əmək kollektivi, zəif idarəedicilik, işdən məmnuniyyətsizlik, qeyri-adekvat kompensasiya, iş etibarsızlığı*

Babək Məmmədzaadə

Azerbaijan State Economic University

master student

bmammadzada2021@ada.edu.az

Factors that negatively affect motivation in the workforce

Abstract

Enterprises operating in a fiercely competitive environment always pay special attention to improving the motivation of staff in order to increase the productivity and efficiency of their activities and strengthen their competitive positions. Motivation is an important factor in human resources because it motivates employees to do their best and achieve their goals, ultimately leading to increased productivity and success for the organization. From this point of view, leaders and managers try to achieve positive effects in the work collective by means of motivational methods. Despite all this, there are factors that will negatively affect motivation in the labor force:

- Poor governance
- Job dissatisfaction
- Inadequate compensation
- Job insecurity

Lack of employee motivation can lead to disengagement, low productivity and high turnover, emphasizing the importance of creating a motivational culture in human resources. In this article,

we will examine the factors that can negatively affect the performance of employees in the workforce so that they can work more efficiently.

Keywords: *motivation, human resource, poor governance, job dissatisfaction, inadequate compensation, job insecurity*

Giriş

Performans, təşkilatlarda idarəedicilər baxımından önəmli bir məsələdir və müəssisə əməkdaşlarının əmək davranışının nəticəsidir. Performans, bir əməkdaşın fəaliyyət göstərdiyi təşkilatın məqsədinə çatmaq üçün təsvir edilən termindir. Göründüyü kimi, fərdi iş performansı, təşkilati perspektivdən vacib rol oynayır. İşçi performansı və motivasiyası hər hansı bir təşkilatın uğurunun kritik aspektləridir. Motivasiya edilmiş işçilər olmadan təşkilatlar məqsədlərinə çata və ya müştərilərinin ehtiyaclarını ödəyə bilməzlər. İşçilərin performansı və motivasiyası bir-biri ilə sıx bağlıdır (1). Motivasiya işçiləri hərəkətə keçirməyə sövq edən təkandır. Maslovun ehtiyaclar iyerarxiyasına görə, motivasiya əsas fizioloji və təhlükəsizlik ehtiyaclarını, eləcə də özünü həyata keçirmə və özünə hörmət kimi daha yüksək səviyyəli ehtiyacları ödəməkdən əldə edilə bilər (Maslow, 1943). İşçilərin motivasiyasına töhfə verən əsas amillərdən biri işçilərin öz təşkilatı tərəfindən dəyərli və dəstək hiss etmə dərəcəsidir. Armstrong və Taylorun (Armstrong, Taylor, 2014) araşdırması göstərib ki, təşkilatları tərəfindən dəyərli hiss edən işçilər yaxşı işləmək üçün daha çox motivasiya olurlar. Buna effektiv ünsiyyət, tanınma proqramları və işçilərin töhfələrinə görə minnətdarlığı nümayiş etdirən digər təşəbbüslər vasitəsilə nail olmaq olar.

Motivasiya üsullarının müəssisə daxili tətbiqi onlar üçün hər zaman vacib və həssas bir mövzu olaraq qalır. Belə ki, əmək kollektivini motivasiya etmək hər zaman idarəedicilər üçün məsuliyyətli və vacib missiya olaraq qalır. Ancaq, təəssüf ki, əmək kollektivində motivasiyaya mane ola biləcək bir neçə amillər mövcuddur:

- Zəif idarəedicilik
- İşdən məmnuniyyətsizlik
- Qeyri-adekvat kompensasiya
- İş etibarsızlığı

Zəif idarəçilik bir neçə yolla özünü göstərə bilər. Zəif idarəedicilik qərarların qəbulu proseslərində şəffaflığın, hesabatlılığın və ədalətin olmaması kimi mənfi nəticələrə səbəb ola bilər. Belə bir vəziyyət işçilər arasında gücsüzlük və nəzarətsizlik hissəsinə səbəb ola bilər ki, bu da onların motivasiya səviyyələrinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edə bilər.

Stiglitz (Stiglitz, 2002) tərəfindən aparılan araşdırmaya görə, zəif idarəçilik qurumlara inamın olmamasına və nəticədə işçilər arasında motivasiyanın olmamasına səbəb ola bilər. Tədqiqat göstərir ki, işçilər öz liderlərinə və ya işlədikləri qurumlara etibar etmədikdə, onların ən yaxşı şəkildə işləmək üçün motivasiya olma ehtimalı azalır. Bundan əlavə, Walker və Armenakis (Walker, Armenakis, 2001) tərəfindən aparılan bir araşdırma göstərdi ki, işçilər təşkilatlarının idarəetmə təcrübələrini qeyri-adekvat qəbul etdikdə, onların motivasiya səviyyəsinin aşağı düşməsinə səbəb ola biləcək qəzəb və məyusluq kimi mənfi emosiyalar yaşama ehtimalı daha yüksəkdir. Tədqiqat göstərir ki, şəffaflıq və ədalətlik kimi yaxşı idarəetmə təcrübələri işçilərin motivasiyası və öhdəliklərinin artmasına səbəb ola bilər. Təşkilatlar işçilərin motivasiyasını və öhdəliklərini təşviq etmək üçün yaxşı idarəetmə təcrübələrinə üstünlük verməlidirlər.

İşçilər motivasiyalı və məşğul olduqlarını hiss etdikdə, daha məhsuldar və işlərindən məmnun olurlar. Bununla belə, işçilər motivasiya olunmadıqda, onlar işdən narazılıq hiss edə bilərlər ki, bu da aşağı məhsuldarlıq, yüksək yerdəyişmə əmsalları və zəif təşkilati performans kimi bir sıra mənfi nəticələrə gətirib çıxara bilər (Alan, 2006). İşdən narazılığa təsir edən əsas amillərdən biri iş yerində motivasiyanın olmamasıdır. Hakanen, Bakker və Schaufeli (Hakanen, Bakker, Schaufeli, 2006) tərəfindən aparılan bir araşdırma göstərdi ki, motivasiya çatışmazlığı işçilər arasında tükənmişlik və işdən narazılıq üçün əhəmiyyətli bir proqnozlaşdırıcıdır. Tədqiqat göstərdi ki, motivasiyası olmayan işçilər daha çox emosional tükənmə, depersonallaşma və şəxsi nailiyyətlərin azalması ilə üzləşirlər. De Cooman, Stynen, and Sels (De Cooman, Stynen, Sels, 2017) tərəfindən

edilən başqa bir araşdırma, motivasiya çatışmazlığının daha yüksək səviyyəli iş etibarsızlığı və aşağı səviyyəli iş məmnuniyyəti ilə əlaqəli olduğunu göstərdi.

Tədqiqat göstərdi ki, motivasiyası olmayan işçilər daha çox iş etibarsızlığı yaşayırlar və öz işlərindən narazıdırlar. Üstəlik, öz müqəddəratını təyin etmə nəzəriyyəsi fərd daxilindən gələn daxili motivasiyanın iş məmnunluğunda kritik amil olduğunu irəli sürür. Deci, Ryan, and Guay (2013) daxili motivasiyanın iş məmnuniyyəti ilə müsbət əlaqədə olduğunu və işlərində daha çox muxtariyyət, səriştə və əlaqəlilik hissi olan şəxslərin daxili motivasiya və işlərindən məmnun olma ehtimalının daha yüksək olduğunu aşkar etdilər. İşəgötürənlər işçilərin iş məmnuniyyətini və təşkilatı performansını artırmaq üçün daxili motivasiya və bağlılığı gücləndirən dəstəkləyici iş mühiti yaratmaq üçün çalışmalıdırlar.

Kompensasiya işçilərin motivasiyasında vacib bir faktordur. İşçilər öz işlərinə görə ədalətli maddi qarşılıq alacaqlarını gözləyirlər və qeyri-adekvat kompensasiya motivasiyanın və iş məmnunluğunun azalmasına səbəb ola bilər. Tett və Meyer (Tett, Meyer, 1993) tərəfindən aparılan bir araşdırma, təminat və işçilərin motivasiyası arasında güclü əlaqənin olduğunu göstərdi. Tədqiqat göstərdi ki, təminatlarını ədalətli hesab edən işçilər, təminatlarını ədalətsiz hesab edənlərlə müqayisədə daha motivasiyalı və işdən məmnunluq səviyyəsi yüksəkdir. Bundan əlavə, Kosteaş (Kosteaş, 2011) tərəfindən aparılan bir araşdırma, təminat və işçilərin məhsuldarlığı arasında müsbət əlaqənin olduğunu göstərdi. Tədqiqat, daha yüksək təminat alan işçilərin daha az təminat alanlarla müqayisədə daha məhsuldar və daha yaxşı iş performansına sahib olduğunu göstərdi. İşəgötürənlər işçilərin əsas ehtiyaclarını ödəmək üçün ədalətli təminat almasını və öz işlərində dəyərli olduqlarını hiss etmələrini təmin etməlidir. Bununla onlar işçilərin motivasiyasını, məhsuldarlığını və iş məmnuniyyətini artırma bilər ki, bu da müsbət iş mühitinə və təşkilat uğurunun artmasına səbəb ola bilər.

İş etibarsızlığı işçinin motivasiya səviyyələrinə əhəmiyyətli təsir göstərə bilən önəmli faktorlardan biridir. Bir sıra tədqiqatlar göstərmişdir ki, iş etibarsızlığı işdən məmnunluq və işçilərin motivasiyası ilə mənfi əlaqəlidir.

Məsələn, De Witte və Näswall (De Witte, Näswall, 2003) tərəfindən aparılan bir araşdırmada müəyyən edilmişdir ki, iş etibarsızlığı işçilər arasında iş məmnunluğunun və motivasiyanın azalmasına əhəmiyyətli bir göstəricisidir. Eynilə, Sverke və Hellgren (Sverke, Hellgren, 2002) tərəfindən aparılan bir araşdırmada, iş etibarsızlığının azaldılmış işə cəlb edilməsinin və iş motivasiyasının əhəmiyyətli bir göstəricisi olduğu aşkar edilmişdir. İş etibarsızlığı bir neçə yolla motivasiya səviyyəsinin azalmasına səbəb ola bilər. Birincisi, iş etibarsızlığı gələcəklə bağlı qeyri-müəyyənlik və narahatlıq hissi yarada bilər ki, bu da işçilər üçün motivasiyaya səbəb ola bilər. İkincisi, iş təhlükəsizliyindən narahat olan işçilər, söylərinin mükafatlandırılmayacağını və ya şirkətlə gələcəyinin olmaya biləcəyini hiss etdikləri üçün işlərinə vaxt və səy sərf etmək ehtimalı daha az ola bilər. Üçüncüsü, iş etibarsızlıq işəgötürənə inamın azalmasına səbəb ola bilər ki, bu da işçilərin motivasiyasına və öhdəliklərinə təsir edə bilər.

İş təhlükəsizliyinin mənfi təsirlərini azaltmaq üçün işəgötürənlər bir sıra tədbirlər görə bilərlər. Birincisi, işəgötürənlər şirkətin vəziyyəti və iş təhlükəsizliyinə təsir göstərə biləcək hər hansı dəyişikliklər haqqında öz işçiləri ilə açıq və şəffaf ünsiyyət qura bilərlər. Bu, işçilər arasında qeyri-müəyyənlik və narahatlığı azaltmağa kömək edə bilər. İkincisi, işəgötürənlər işçilərə təlim və inkişaf imkanları təqdim edə bilər ki, bu da onların bacarıqlarını inkişaf etdirməyə və məşğulluq imkanlarını artırmağa kömək edə bilər. Bu, işçilərə məqsəd və istiqamət hissi verməklə motivasiya səviyyələrini artırmağa kömək edə bilər.

Nəhayət, işəgötürənlər işçilər arasında aidiyyət hissini və sosial dəstəyi gücləndirən müsbət iş mühiti yarada bilər ki, bu da stressi azaltmağa və motivasiya səviyyələrini artırmağa kömək edə bilər. Açıq ünsiyyət, təlim və inkişaf imkanları və müsbət iş mühiti işəgötürənlərin iş etibarsızlığı qarşısında işçilərin motivasiya səviyyələrini qorumaq üçün istifadə edə biləcəyi bəzi strategiyalar işəgötürənlər tərəfindən iş etibarsızlığının mənfi təsirlərini azaltmaq üçün tətbiq olunmalı vasitələrdir.

Nəticə

Nəticə olaraq, motivasiya əmək kollektivində iş performansına təsir edən kritik amildir və işçilərin məhsuldarlığına, iş məmnunluğuna və işdə saxlanılmasına əhəmiyyətli təsir göstərir. Ümumiyyətlə, motivasiya hər hansı bir təşkilatın uğurunun vacib bir elementidir və işçilərin motivasiyasını prioritetləşdirən işəgötürən menecerlər, çox güman ki, işçiləri arasında məhsuldarlığın artdığını, dövryyənin azaldığını və iş məmnunluğunun yüksəldiyini araşdırmalar nəticəsində müşahidə edə bilirlər. Bu səbəbdən, insan resursları üzrə mütəxəssislər əmək kollektivində əmək kollektivinin motivasiyasına mənfi təsir edə biləcək amillərin risklərini əvvəlcədən nəzərə almalı və müvafiq strategiyalar ilə təşkilat daxili yarana biləcək problemlərin qarşısını almalıdırlar.

Ədəbiyyat

1. ADİU. İnsan Resurslarının İdarə Edilməsi. 19.04.2017: <http://unec.edu.az/application/uploads/2015/07/Muhazire-Insan-resurslarinin-idaraedilmesi.pdf>
2. Maslow, A.H. (1943). A theory of human motivation. *Psychological Review*, 50(4), 370–396.
3. Armstrong, M., & Taylor, S. (2014). *Armstrong's handbook of human resource management practice*. Kogan Page Publishers.
4. Stiglitz, J.E. (2002). Governance as a development tool: A framework and some preliminary results. *Oxford Review of Economic Policy*, 18(2), 191-214.
5. Walker, A.G., & Armenakis, A.A. (2001). The role of trust in organizational governance. *Journal of Managerial Issues*, 13(3), 310-329.
6. Alan, U. (2006). *Motivation Theories and Effects of Motivation on Work Life*. (Master's Thesis). Beykent University, Institute of Social Sciences, Istanbul, p.11, p.56.
7. Hakanen, J.J., Bakker, A.B., & Schaufeli, W.B. (2006). Burnout and work engagement among teachers. *Journal of School Psychology*,
8. De Cooman, R., Stynen, D., & Sels, L. (2017). Work motivation and job satisfaction as antecedents of research performance: Investigating complementary and substitute relationships. *Journal of Business and Psychology*, 32(2), 215-225. doi: 10.1007/s10869-016-9464-4
9. Tett, R.P., & Meyer, J.P. (1993). Job satisfaction, organizational commitment, turnover intention, and turnover: Path analyses based on meta-analytic findings. *Personnel Psychology*, 46(2), 259-293. doi: 10.1111/j.1744-6570.1993.tb00874.x
10. Kosteaş, V.D. (2011). Job satisfaction and promotions. *Journal of Economics and Finance*, 35(1), 48-64. doi: 10.1007/s12197-009-9119-7
11. De Witte, H., & Näswall, K. (2003). Objective'vs 'subjective'job insecurity: Consequences of temporary work for job satisfaction and organizational commitment in four European countries. *Economic and Industrial Democracy*, 24(2), 149-188
12. Sverke, M., & Hellgren, J. (2002). The nature of job insecurity: Understanding employment uncertainty on the brink of a new millennium. *Applied Psychology: An International Review*, 51(1), 23-42.

Göndərildi: 12.11.2022

Qəbul edildi: 18.03.2023

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/89/58-64>

Shabnam Mahmudlu
Baku State University
master student
shmmakhmud@gmail.com

BASIC CONCEPTS OF TAXATION

Abstract

Each state has the sovereign right to exercise jurisdiction over its own territory. However, double taxation belongs to a category that is regulated not only by national legal instruments but also by international ones. Therefore, it should be noted that the problem of preventing an unreasonable increase in the tax burden on taxpayers requires special attention in the implementation of an appropriate analysis. Double taxation was also a problem faced in the practice of the states during the past period. However, during that period, a certain practice was formed in the direction of regulating this issue. The double taxation problem is highly connected with the tax sovereignty. Tax sovereignty means that a state has the right to tax any individual or legal entity for their activity that must be taxed if there is any nexus. It is not rare in practice, for the same person to be subject to full tax liability in two or more states. Depending on the applicable laws, each of these criteria can lead to full tax liability.

Keywords: *international tax law, double taxation, economics, economic development, tax jurisdiction*

Şəbnəm Mahmudlu
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
shmmakhmud@gmail.com

İkiqat vergitutmanın əsas anlayışları

Xülasə

Hər bir dövlət öz sərhədləri daxilində yurisdiksiyaya malikdir və öz daxili işlərini həll etməkdə müstəqil və suverendir. Lakin ikiqat vergitutma sırf dövlətin daxili məsələsi ilə tənzimlənmə bilən kateqoriya sayıla bilməz. Belə olan halda məsələnin beynəlxalq vergi hüququ çərçivəsində tənzimlənməsi və vergi ödəyicilərinin vergi yükünün əsassız olaraq artmasının qarşısının alınması üçün tədbirlər görmək lazımdır. Ötən dövr ərzində də dövlətlərin təcrübəsində ikiqat vergitutma problemi yaranmışdır. Lakin həmin dövrdə bu məsələnin tənzimlənməsi istiqamətində müəyyən təcrübə formalaşmışdı. İkiqat vergitutma problemi vergi suverenliyi ilə çox bağlıdır. Vergi suverenliyi o deməkdir ki, dövlət hər hansı fiziki və ya hüquqi şəxsə hər hansı əlaqə varsa, vergiyə cəlb edilməli olan fəaliyyətinə görə vergi tutmaq hüququna malikdir. Eyni şəxsin iki və ya daha çox dövlətdə tam vergi öhdəliyinə tabe olması praktikada nadir deyil. Tətbiq olunan qanunlardan asılı olaraq, bu meyarların hər biri tam vergi öhdəliyinə səbəb ola bilər.

Açar sözlər: *beynəlxalq vergi hüququ, ikiqat vergitutma, iqtisadiyyat, iqtisadi inkişaf, vergi yurisdiksiyası*

Introduction

To an international lawyer, the question posed above probably seems ridiculous. Of course international tax law is part of international law, just like tax treaties are treaties. But to an international tax lawyer, the question probably seems less obvious, because most international tax lawyers do not think of themselves primarily as international lawyers (public or private), but rather as tax lawyers who happen to deal with cross-border transactions. And indeed, once we delve into

the details, it becomes clear that in some ways international tax law is different from “regular” international law. For example, international tax lawyers talk about residence and source jurisdiction, not nationality and territoriality – and as we shall see, the different names also carry different content. And while tax treaties are indeed treaties, they are concluded differently than other treaties (e.g., they are negotiated by the Treasury, not the State Department), are subject to different modes of interpretation (the Vienna Convention on the Law of Treaties (“VCLT”), the “Bible” of the international lawyer, is rarely invoked), and in the United States are subject to a rather peculiar mode of unilateral change, the treaty override.

International tax law regulates the tax law relations between taxpayers and states which include “foreign element”. But no definition of international tax law is formulated in the legal norms or the doctrine. In general two relations that have critical importance for the state budget and the economy are regulated under the name of “the international tax law” (Avi-Yonah, 2004): First, taxation of residents of the country who have income from foreign activity. Second, taxation of foreigners that gain profit from their activity within the borders of country. One of the main problems arises in the international tax law is originated from how to tax these activities of residents and non-residents (Arnold, 2013). Because their cross-border activities affects the interest of several countries and are subject different jurisdictions. In this case the questions arise “who will be tax?”, “which jurisdiction have the right to tax?”, “which country's laws must the taxpayer obey?”, “How will the interests of states be compromised?”. As a result of the relevance of the mentioned problematic issues, the issue of double taxation has now become the main research object of international tax law. Improving economic relations, cross-border transactions, growing transnational investment and trade and the process of globalization demand reasonable adjustment which protects and secures the interests of states (Crow, 1999).

Although the issue of double taxation has a long history, it came to the fore in the 20th century (Radu, 2012). This is a manifestation of the globalization process, as we mentioned. Each state has jurisdiction within its own borders and is independent and sovereign in resolving its own internal affairs. However, double taxation cannot be considered a category that can be regulated purely by the internal issue of the state. Because in this case, we are talking about an activity that crosses the country's border (Aguzarova, 2020). When a subject participating in any economic relationship and a taxpayer carry out their activities outside the country of residence, from the aspect of the sovereignty of the country of residence or of the other country where the taxpayer carries out his activities, being taxed in both countries can have a strong impact on his activity. Of course, this can lead to the weakening of the activity of a legal or individual who is a participant in economic relations and, as a result, to the economic relations of the state and the weakening of the domestic economy. In this case, it is necessary to take measures to regulate the issue within the international tax law and prevent an unreasonable increase in the tax burden of taxpayers (Kysar, 2015).

Let's look at the history of double taxation. As we mentioned in the beginning, double taxation was also a problem faced in the practice of the states during the past period (Brooks, Krever, 2015). However, during that period, a certain practice was formed in the direction of regulating this issue. We are talking about tax treaties. It is necessary to mention in this part that the first tax treaties were signed 100 years ago. Continental European countries had come to such an agreement that they distribute the taxable earnings between themselves by allocating the tax right to only one state, making these earnings tax-exempt in the other. Until World War II, this was the method unanimously applied by all double taxation conventions between continental European states (Holmes, 2007).

The double taxation problem is highly connected with the tax sovereignty. Tax sovereignty means that a state has the right to tax any individual or legal entity for their activity that must be taxed if there is any nexus. This involves personal or objective nexus in itself. Personal nexus differs in respect of the individuals and legal entities. So, connecting factors for individuals are domicile, residence or citizenship (Lang, 2021). We must clarify the difference between domicile and residence. In general, the domicile and residence are the terms that mistaken as the same. The

truth is that domicile means permanent home, while residence means temporary settlement. For legal entities, not these three elements, but the place of incorporation and the place of effective management are considered basic factors (Məmmədov, Musayev, Sadıqov, Kəlbiyev, Rzayev, 2010).

Two principles are taken into account during taxation. These are the principle of universality and the principle of territory (Ring, 2006). The mentioned principles, in turn, lead to full and partial tax liability. Let's explain it like this: under many domestic tax law systems, a person's worldwide income is taxed if a close personal connection exists between the taxable person and that state (universality principle). This is called full tax liability. However, if the connection is weak or consists only of objective factors, only the income earned in that state is taxed (principle of territoriality). This is called limited tax liability (12).

Nationality is usually understood as equivalent to citizenship. However, except for the United States, almost no other country in the world claims the right to tax its citizens on foreign source income when they live permanently in another country.

The United States insists on the right to tax its citizens on worldwide income no matter where they live. This was upheld by the Supreme Court in *Cook v. Tait* because of the benefits the US provides its citizens even if they live overseas. But the opinion is weak, its underlying rationale is doubtful (are these benefits really so great?) and almost no other country follows the rule. Thus, although international law seems to sanction the US practice (and the US has written it into all its tax treaties), it seems a dubious rule to follow, and it has been criticized by academics.

Instead, every country in the world (including the United States) has adopted a definition of nationality for tax purposes that is much broader than how nationality is commonly understood. That definition is residence, which usually implies mere physical presence in the country for a minimum number of days. In the U.S., physical presence for 183 days in a given year is generally sufficient to subject an individual to taxing jurisdiction on her world-wide income for that year.

Even fewer days suffice if added to days spent in the U.S. in the previous two years. Other countries follow a similar rule, although they sometimes supplement it with a "fiscal domicile" test that looks to less bright line factors such as location of principal abode, family ties, and the like. The two tests (physical presence and fiscal domicile) are also incorporated into tax treaties.

This definition is a remarkable expansion of the concept of nationality. I doubt there is another substantive area of international law in which nationality jurisdiction for individuals rests on so flimsy a ground as mere physical presence. In fact, because of this expansive view, it is easy to be subject to residence-based taxation by a country in one year and not in the next, and it is also easy for individuals to have dual tax residency. Elaborate rules are needed to address situations in which individuals move in and out of resident status from year to year (e.g., rules on deemed sales of their property when they leave), and to avoid dual residence double taxation.

Why has nationality based jurisdiction been so expanded in tax law? The reason is easy to see if one considers the implications of the relative ease of acquiring a tax haven nationality. If tax law followed the general international law rule and imposed world-wide taxation only on citizens, then a lot of U.S. citizens would acquire citizenship in some Caribbean tax haven jurisdiction and thereby avoid taxation on their foreign source income while living permanently in the United States. In general, living in a country for over half a year is considered a sufficient ground for worldwide taxation because of the presumed benefits derived from that country.

The residence rule is so widely followed and incorporated into so many treaties that it can be considered part of customary international law, even though it seems contrary to widely shared understandings of nationality (see part 4 below). It is thus appropriate for the United States to follow this rule. It is doubtful, however, whether the U.S. should continue to insist on taxing its citizens living overseas, especially since because of a combination of exemptions and credits (and enforcement difficulties) it collects little tax from them.

The nationality of corporations is a thorny issue, which comes up in other areas of the law as well. In general, corporations are considered nationals based either on the country in which they are

incorporated (the U.S. approach), or the country from which they are managed and controlled (the U.K. approach), or both. Each approach has its advantages and disadvantages; the U.S. approach is the easiest to administer but also the most manipulable, as shown recently by so-called “inversion” transactions in which corporations shifted their nominal country of incorporation to Bermuda while retaining all of their headquarters and management in the United States. The U.K. approach is less easily manipulated but requires more administrative resources to police.

The interesting aspect of nationality jurisdiction for corporations in tax law is the gradual adoption of a rule that permits countries to tax “controlled foreign corporations” (CFCs), i.e., corporations controlled by nationals, as if they were nationals themselves. This rule originated with the United States. Because the definition of corporate nationality in the U.S. is formal (country of incorporation), it is easy for U.S. nationals (residents) who have foreign source income to avoid taxation on such income by shifting it to a corporation incorporated in another country, preferably a tax haven, where it can accumulate tax free. For example, Jacob Schick, the inventor of the Schick disposable razor, transferred his patent to it to a Bermuda corporation which accumulated the royalties; Schick later proceeded to retire to Bermuda, gave up his US citizenship, and lived on the accumulated tax-free profits.

To address this problem, the US adopted in 1937 a rule which taxed shareholders in “foreign personal holding corporations” (FPHCs). FPHC was defined as a foreign corporation controlled (over 50 % by vote) by five or fewer U.S. resident individuals, and whose income was over 60 % passive (since passive income was considered easier to shift than active income). Interestingly, at the time, the US considered it a breach of international law to tax a FPHC (a foreign national) directly on foreign source income; instead, it adopted a rule that taxed the US shareholders on a deemed dividend of the accumulated passive income of the FPHC. This rule can be compared to the personal holding company (PHC) regime adopted at the same time, which applied to domestic corporations and taxed them directly on their accumulated income at the shareholder rate (PHCs were used by shareholders to shelter US source income from the higher individual rate by earning the income through a corporation subject to tax at a lower rate).

The deemed dividend rule was upheld by Judge Frank of the Second Circuit without paying any attention to its international law implications.

And yet, it clearly represented a major expansion of US residence taxing jurisdiction, since taxing a deemed dividend is economically equivalent to taxing a foreign corporation directly on foreign source income. It could certainly be argued in 1943 that this rule was a breach of international law, just like Judge Hand’s Alcoa decision (1945), which invented the effects doctrine, was likewise arguably a breach of international law.

The impact of the deemed dividend rule was greatly expanded when the Kennedy administration decided in 1961 to propose applying the same rule to all income of corporations that are over 50% controlled by large (10 % by vote each) US shareholders, i.e., to subsidiaries of US multinationals (CFCs). Ultimately, this resulted in the enactment in 1962 of “Subpart F” which applied the deemed dividend rule to certain types of income (mostly passive income) of all CFCs.

Again, there was no international law challenge to the deemed dividend rule. Instead, other countries began to copy the CFC regime: Germany (1972), Canada (1975), Japan (1978), France (1980), the UK (1984). Currently, there are 23 countries with CFC rules (mostly developed ones), and the number is likely to increase. Thus, it would seem that the CFC concept has arguably become part of customary international law, just like the expansion of territorial jurisdiction over international waters rapidly changed international law from the 1970s onward.

Even more striking is the fact that many of the countries adopting the CFC rule abandoned the deemed dividend idea, which can lead to significant difficulties in practice, in favor of direct taxation of the CFC- i.e., direct taxation of a foreign corporation on foreign source income just because it is controlled by residents.

Thus, the jurisdictional rule has been changing and no longer seems to require a deemed dividend. Indeed, the IRS itself has adopted this view, because it now believes that the PHC regime,

as well as the older accumulated earnings tax regime, both apply directly to foreign corporations even though their effect is to tax the corporation on foreign source income. This is particularly striking for PHCs, because it was so clear in 1937 that the U.S. had no jurisdiction to tax foreign corporations on foreign source income that Congress did not bother to specify that a PHC could not be a foreign corporation (while at the same time adopting the parallel FPHC regime explicitly for foreign corporations). Now this oversight enables the IRS to argue that under the new understanding of jurisdictional limits, the PHC rules as well as the FPHC rules apply to foreign corporations.

Claiming that nationality jurisdiction applies to foreign corporations just because they are controlled by nationals is a striking departure from ordinary international law.

Compare, for example, the oft recurring disputes about the extraterritorial application of international sanctions. In both the Fruehauf (1965) and Sensor (1982) cases, the foreign courts explicitly rejected U.S. claims to require foreign subsidiaries of US multinationals to obey US sanctions aimed at China and the USSR, respectively. In Sensor, the Dutch court went through all the possible grounds for jurisdiction and explicitly found that none applied. It was clear that nationality jurisdiction did not apply even though the subsidiary was controlled from the United States.

What, then, enables the United States and other countries to expand nationality jurisdiction to subsidiaries in the tax area? The explanation is the “first bite at the apple rule”, adopted by the League of Nations in 1923. Under that rule, the source (territorial) jurisdiction has the primary right to tax income arising within it, and the residence (nationality) jurisdiction is obligated to prevent double taxation by granting an exemption or a credit. Thus, permitting the expansion of residence jurisdiction to CFCs does not harm the right of source jurisdictions to tax them first; residence (nationality) jurisdiction only applies as a residual matter when the source jurisdiction abstains from taxing. This still leads sometimes to complaints by source jurisdictions that the residence jurisdiction is taking away their right to effectively grant tax holidays to foreign investors, but even that is mitigated by the restricted application of CFC rules to passive income. In general, I believe this story is a good illustration of the growth of customary international law in the tax area. In the 1930-1960s period, there was a clear rule of customary international law that prohibited taxing foreign corporations on foreign source income. That rule was universally observed and was considered binding, as illustrated by the US avoiding an outright breach through the deemed dividend mechanism. However, once a lot of countries changed the rule by taxing CFCs directly, the US did not consider it binding any more, as indicated by applying the PHC regime to foreign corporations. The next step for the US, as advocated by many, would be to abolish the obsolete deemed dividend rule and replace it by a direct tax on the CFCs.

The right of countries to tax income arising in their territory is well established in international law. In fact, some countries (e.g., France) begin with the assumption that the only income they have the right to tax is domestic source income, although France and other territorial jurisdictions have long since begun to tax some income of nationals from foreign sources. And even countries that begin with worldwide taxation of nationals, like the US and the UK, in practice do not tax as heavily foreign source income.

The special problem of territoriality in the tax area is that the source of income is very difficult to define. In fact, most public finance economists would deny that it is a meaningful concept in the majority of cases. Think of a law firm in country A that provides advice on the legal implications of a merger of two multinationals whose parents are in countries A and B and whose operations are in twenty countries around the globe. What is the economic source of the law firm’s income?

Ideally, one could imagine a world in which all countries tax only on a nationality (residence) basis, and the only problem would be assigning residence to individuals (not too hard) and to corporations (quite difficult). But in practice, as long as countries desire to tax non-residents on domestic source income, as they have every right to do under international law, the problem of defining source would persist.

To some extent the problem has been solved by arbitrary rules embodied in tax treaties (and that in my view may form part of customary international law) that define the source of various categories of income. For example, income from services is sourced where the services are provided (and not where they are consumed); dividend and interest income are sourced by the residence of the payor; capital gains are sourced by the residence of the seller; and so on. The difficulty then becomes deciding which category income falls into, which is sometimes very hard (consider for example how to distinguish between sales, services and royalty income when downloading software off the internet, buying it in a store, or receiving it in a pre-installed package on a PC).

In the case of multinationals, the sourcing issue becomes even harder because taxing them requires allocating the income of a controlled group of corporations among taxing jurisdictions. If tax authorities merely followed the form (regarding which subsidiary nominally earned the income from inter-group transactions), all income of multinationals would be booked in tax haven subsidiaries. A whole branch of tax law called transfer pricing is devoted to resolving this problem. In Part 4, I will return to this point, because it provides a good illustration of customary international tax law.

The main point here is simply that territoriality, which is a relatively easy concept to define in international law in general, becomes very hard when tax law is concerned.

And it may be a pity that international law makes it so easy to tax foreigners on a territoriality basis, although as long as we want to tax corporations, I suspect that source-based taxation is inevitable (since the residence of corporations is inherently more manipulable and less meaningful than the residence of individuals).

A taxable person can have close personal connections with two or more states. Under the tax laws of various states, for example, the person's domicile is a connecting factor. In others, residence and citizenship are connecting factors. Depending on the applicable laws, each of these criteria can lead to full tax liability. Therefore, it is not rare in practice, for the same person to be subject to full tax liability in two or more states. This can lead to the levying of taxes on worldwide income in two or more states. The discussion has focused on double taxation arising from the taxation of the same person concerning the same income in two or more states (juridical double taxation) (1). However, it is also possible for the same income to be taxed in the hands of different persons. This situation is known as economic double taxation.

Conclusion

The main reasons contributing to the occurrence of double and multiple taxations in international practice include imperfect tax laws of countries (in different countries, objects of taxation are regulated differently by tax legislation, and articles are interpreted ambiguously and multi-directionally); the lack of clear provisions on the offsetting of certain types of taxes paid by residents in another country; the application of different principles of taxation in interacting states (in one based on the principle of residency, in the other based on the principle of territoriality); taxation of the same income by tax payments simultaneously in different countries.

References

1. Avi-Yonah, R.S. (2004). International tax as international law. Available at SSRN 516382.
2. Arnold, B. (2013). An introduction to tax treaties. http://www.un.org/esa/ffd/wpcontent/uploads/2015/10/TT_Introduction_Eng.pdf
3. Crow, S.R. (1999). United Nations Model Double Taxation Convention between Developed and Developing Countries: article 26, information exchange: international tax cooperation and related issues.
4. Radu, M.E. (2012). International double taxation. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 62, pp.403-407.
5. Aguzarova, L.A., Aguzarova, F., & Aguzarova, M.T. (2020). Double taxation: concept, causes, and procedure for elimination. In *European Proceedings of Social and Behavioral*

Sciences EpSBS. International Scientific Conference dedicated to the 80th anniversary of Turkeyev Hassan Vakhitovich. Kh. I. Ibragimov Complex Research Institute (pp. 1290-1295).

6. Kysar, R.M. (2015). Interpreting tax treaties. *Iowa L. Rev.*, 101, 1387.
7. Brooks, K., & Krever, R. (2015). The troubling role of tax treaties. *Tax design issues worldwide, Series on International Taxation*, 51, 159-178.
8. Holmes, K. (2007). *International tax policy and double tax treaties: an introduction to principles and application*. IBFD.
9. Lang, M. (2021). *Introduction to the law of double taxation conventions*. Linde Verlag GmbH.
10. Məmmədov, F.Ə., Musayev, A.F., Sadıqov, M.M., Kəlbəyev, Y., & Rzayev, Z.H. (2010). *Vergilər və vergitutma. Dərslik*. Bakı, 106 s.
11. Ring, D. (2006). *International tax relations: Theory and implications*. *Tax L. Rev.*, p.60, 83.
12. *Taxation*, United Nations Conference on Trade and Development. United Nations Publications, New York and Geneva, 2000.

Received: 24.11.2022

Accepted: 03.04.2023

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/89/65-69>

Khanim Rahimova
Baku State University
master student
rehimova.xanim97@mail.ru

BRETTON WOOD ACCORDS AND FOMATION OF IMF AND WB

Abstract

The Bretton Woods system was a monetary management system established in 1944, in the aftermath of World War II. Under the Bretton Woods system, other countries could exchange their dollars for gold at a fixed rate, but only the US could do so freely. This led to imbalances in the global economy, as the US ran large trade deficits while other countries accumulated large amounts of dollars. The system began to break down in the 1960s, as the US ran out of gold reserves to back its currency and the dollar was devalued. In 1971, President Richard Nixon ended the convertibility of the dollar to gold, effectively ending the Bretton Woods system. Despite its eventual collapse, the Bretton Woods system had a significant impact on the global economy and international finance. It helped to promote economic growth and stability in the post-war period and established the US dollar as the dominant global currency.

Keywords: *international economic law, Bretton Wood Accords, global currency, International Monetary Fund, World Bank*

Xanim Rəhimova
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
rehimova.xanim97@mail.ru

Bretton-Vuds müqaviləsi və BMF və DB-nın formalaşması

Xülasə

Bretton Woods sistemi 1944-cü ildə, İkinci Dünya müharibəsindən sonra yaradılmış pul idarəetmə sistemi idi. Bretton Woods sisteminə görə, digər ölkələr dollarlarını sabit bir məzənnə ilə qızıla dəyişdirə bilərdi, lakin bunu yalnız ABŞ sərbəst edə bilərdi. Bu, qlobal iqtisadiyyatda tarazlığın pozulmasına gətirib çıxardı, çünki ABŞ böyük ticarət kəsiri ilə üzləşdi, digər ölkələr isə böyük miqdarda dollar topladılar. Sistem 1960-cı illərdə ABŞ-ın öz valyutasını dəstəkləmək üçün qızıl ehtiyatları tükəndiyi və dolların devalvasiyası nəticəsində dağılmağa başladı. 1971-ci ildə prezident Riçard Nikson dolların qızıla konvertasiyasını dayandırdı və Bretton Woods sisteminə faktiki son qoydu. Bretton Woods sistemi sonda çökməsinə baxmayaraq, qlobal iqtisadiyyata və beynəlxalq maliyyəyə əhəmiyyətli təsir göstərdi. O, müharibədən sonrakı dövrdə iqtisadi artımı və sabitliyi təşviq etməyə kömək etdi və ABŞ dollarını dominant qlobal valyuta kimi qurdu.

Açar sözlər: *beynəlxalq iqtisadi hüquq, Bretton Vuds müqaviləsi, qlobal məzənnə, Beynəlxalq Maliyyə Fondu, Dünya Bankı*

Introduction

The Bretton Woods Agreement was negotiated in July 1944 by delegates from 44 countries at the United Nations Monetary and Financial Conference held in Bretton Woods, New Hampshire. Thus, the name “Bretton Woods Agreement. Under the Bretton Woods System, gold was the basis for the U.S. dollar and other currencies were pegged to the U.S. dollar’s value. The Bretton Woods System effectively came to an end in the early 1970s when President Richard M. Nixon announced that the U.S. would no longer exchange gold for U.S. currency (Bordo, Michael, 1993: 690).

Approximately 730 delegates representing 44 countries met in Bretton Woods in July 1944 with the principal goals of creating an efficient foreign exchange system, preventing competitive devaluations of currencies, and promoting international economic growth. The Bretton Woods Agreement and System were central to these goals. The Bretton Woods Agreement also created two important organizations — the International Monetary Fund (IMF) and the World Bank. While the Bretton Woods System was dissolved in the 1970s, both the IMF and World Bank have remained strong pillars for the exchange of international currencies (Gardner, Richard, 1980: 423); (Kindleberger, Charles, 1984: 548).

Though the Bretton Woods conference itself took place over just three weeks, the preparations for it had been going on for several years. The primary designers of the Bretton Woods System were the famous British economist John Maynard Keynes and American Chief International Economist of the U.S. Treasury Department Harry Dexter White. Keynes' hope was to establish a powerful global central bank to be called the Clearing Union and issue a new international reserve currency called the *bancor*. White's plan envisioned a more modest lending fund and a greater role for the United States dollar, rather than the creation of a new currency. In the end, the adopted plan took ideas from both, leaning more toward White's plan (Skidelsky, Robert, 2001: 603).

It wasn't until 1958 that the Bretton Woods System became fully functional. Once implemented, its provisions called for the United States dollar to be pegged to the value of gold. Moreover, all other currencies in the system were then pegged to the U.S. dollar's value. The exchange rate applied at the time set the price of gold at \$35 an ounce (Steil, Benn, 2013: 449).

The Bretton Woods System included 44 countries. These countries were brought together to help regulate and promote international trade across borders. As with the benefits of all currency pegging regimes, currency pegs are expected to provide currency stabilization for trade of goods and services as well as financing (Truman, Edwin, 1947: 160).

All of the countries in the Bretton Woods System agreed to a fixed peg against the United States dollar with diversions of only 1% allowed. Countries were required to monitor and maintain their currency pegs which they achieved primarily by using their currency to buy or sell United States dollars as needed. The Bretton Woods System, therefore, minimized international currency exchange rate volatility which helped international trade relations. More stability in foreign currency exchange was also a factor for the successful support of loans and grants internationally from the World Bank (Warburton, Clark, 1920: 273).

The Bretton Woods Agreement created two Bretton Woods Institutions, the International Monetary Fund and the World Bank. Formally introduced in December 1945 both institutions have withstood the test of time, globally serving as important pillars for international capital financing and trade activities (White, Harry Dexter, 1948: 472).

A fixed exchange rate is a regime applied by a government or central bank that ties the country's official currency exchange rate to another country's currency or the price of gold. The purpose of a fixed exchange rate system is to keep a currency's value within a narrow band. The purpose of the International Monetary Fund was to monitor exchange rates and identify nations that needed global monetary support. The World Bank, initially called the International Bank for Reconstruction and Development, was established to manage funds available for providing assistance to countries that had been physically and financially devastated by World War II. In the twenty-first century, the IMF has 190 member countries and still continues to support global monetary cooperation. Tandemly, the World Bank helps to promote these efforts through its loans and grants to governments.

- The purpose of a fixed exchange rate system is to keep a currency's value within a narrow band.
- Fixed exchange rates provide greater certainty for exporters and importers and help the government maintain low inflation.
- Many industrialized nations began using the floating exchange rate system in the early 1970s.

Fixed rates provide greater certainty for exporters and importers. Fixed rates also help the government maintain low inflation, which, in the long run, keep interest rates down and stimulates trade and investment (Woods, Ngaire, 2006: 263).

Most major industrialized nations have had floating exchange rate systems, where the going price on the foreign exchange market (forex) sets its currency price. This practice began for these nations in the early 1970s while developing economies continue with fixed-rate systems.

The International Monetary Fund is the world's premier international financial institution. The International Monetary Fund was conceived at the Bretton Woods conference in 1944 as part of a global response to the Great Depression of the 1930s. The basic idea was to set up an international financial institution that would help the beggar neighbour policies that had characterized that period. The Fund was seen as providing short to medium term finance to member countries facing balance of payments difficulties, in order to allow them to pursue policies of economic adjustment that did not rely on competitive devaluation and protectionist trade policies (Graham Bird, Dane Rowlands, 2016: 234).

In 2015 it had a total of 188 member countries spanning all geographical regions of the world and all levels of economic development from the richest economies to poorest.

The World Bank Group is a family of five international organizations that make leveraged loans to developing countries. The World Bank is an international financial institution that provides loans, grants, and other assistance to developing countries for the purpose of promoting economic development and reducing poverty. It is the largest and best-known development bank in the world and an observer at the United Nations Development Group. The bank is headquartered in Washington, D.C. in the United States. It provided around \$98.83 billion in loans and assistance to "developing" and transition countries in the 2021 fiscal year. The bank's stated mission is to achieve the twin goals of ending extreme poverty and building shared prosperity. Total lending as of 2015 for the last 10 years through Development Policy Financing was approximately \$117 billion. Its five organizations are:

1. The International Bank for Reconstruction and Development (IBRD)
2. The International Development Association (IDA)
3. The International Finance Corporation (IFC)
4. The Multilateral Investment Guarantee Agency (MIGA)
5. The International Centre for Settlement of Investment Disputes (ICSID).

The first two are sometimes collectively referred to as the World Bank. The IBRD provides loans and other financial assistance to middle-income countries, while the IDA provides interest-free loans and grants to the world's poorest countries.

The World Bank's (The International Bank for Reconstruction and Development and The International Development Association) activities focus on developing countries, in fields such as human development (e.g. education, health), agriculture and rural development (e.g. irrigation and rural services), environmental protection (e.g. pollution reduction, establishing and enforcing regulations), infrastructure (e.g. roads, urban regeneration, and electricity), large industrial construction projects, and governance (e.g. anti-corruption, legal institutions development). The The International Bank for Reconstruction and Development and The International Development Association provide loans at preferential rates to member countries, as well as grants to the poorest countries. Loans or grants for specific projects are often linked to wider policy changes in the sector or the country's economy as a whole. For example, a loan to improve coastal environmental management may be linked to the development of new environmental institutions at national and local levels and the implementation of new regulations to limit pollution.

The World Bank also provides technical assistance and advice to developing countries in areas such as education, health, infrastructure, and environmental sustainability. The bank's mission is to promote sustainable economic growth, reduce poverty, and improve living standards around the world (11).

In 1971, concerned that the United State gold supply was no longer adequate to cover the number of dollars in circulation, President Richard M. Nixon devalued the United State dollar relative to gold.

After a run on gold reserve, he declared a temporary suspension of the dollar's convertibility into gold. By 1973 the Bretton Woods System had collapsed. Countries were then free to choose any exchange arrangement for their currency, except pegging its value to the price of gold. They could, for example, link its value to another country's currency, or a basket of currencies, or simply let it float freely and allow market forces to determine its value relative to other countries' currencies.

A sizable increase in domestic spending on President Lyndon Johnson's Great Society programs and a rise in military spending caused by the Vietnam War gradually worsened the overvaluation of the dollar. A sizable increase in domestic spending on President Lyndon Johnson's Great Society programs and a rise in military spending caused by the Vietnam War gradually worsened the overvaluation of the dollar.

Many feared that the collapse of the Bretton Woods system would bring the period of rapid growth to an end. In fact, the transition to floating exchange rates was relatively smooth, and it was certainly timely: flexible exchange rates made it easier for economies to adjust to more expensive oil, when the price suddenly started going up in October 1973. Floating rates have facilitated adjustments to external shocks ever since (12).

The International Monetary Fund responded to the challenges created by the oil price shocks of the 1970s by adapting its lending instruments. To help oil importers deal with anticipated current account deficits and inflation in the face of higher oil prices, it set up the first of two oil facilities.

From the mid-1970s, the International Monetary Fund sought to respond to the balance of payments difficulties confronting many of the world's poorest countries by providing concessional financing through what was known as the Trust Fund. In March 1986, the IMF created a new concessional loan program called the Structural Adjustment Facility. The SAF was succeeded by the Enhanced Structural Adjustment Facility in December 1987.

The Bretton Woods Agreement remains a significant event in world financial history. The two Bretton Woods Institutions it created in the International Monetary Fund and the World Bank played an important part in helping to rebuild Europe in the aftermath of World War II. Subsequently, both institutions have continued to maintain their founding goals while also transitioning to serve global government interests in the modern-day (Yergin, Daniel, and Joseph Stanislaw, 2002: 464).

Conclusion

While the Bretton Woods system initially succeeded in promoting economic stability and growth, it faced challenges in the 1960's as the United States began running large trade deficits and its gold reserves were being depleted. In 1971, the United States unilaterally suspended the convertibility of the dollar into gold, effectively ending the Bretton Woods system.

The legacy of Bretton Woods includes the creation of the International Monetary Fund (IMF) and the World Bank, which continue to play important roles in the global economy today. It also sparked discussions about alternative systems of international monetary arrangements, including floating exchange rates, which have been adopted by most countries since the collapse of Bretton Woods.

Overall, the Bretton Woods Agreement remains an important historical event in the development of the global economic system, and its legacy continues to shape economic policy discussions and decisions today.

References

1. Bordo, Michael, D., and Barry, Eichengreen, editors. (1993). *A Retrospective on the Bretton Woods System: Lessons for International Monetary Reform*. University of Chicago Press, 690 p.
2. Gardner, Richard, N. (1980). *Sterling-Dollar Diplomacy in Current Perspective: The Origins and the Prospects of Our International Economic Order*. Oxford University Press, 423 p.
3. Kindleberger, Charles, P. (1984). *A Financial History of Western Europe*. Oxford University Press, 548 p.
4. Skidelsky, Robert. (2001). *John Maynard Keynes: Fighting for Britain 1937-1946*. Penguin Books, 603 p.
5. Steil, Benn. (2013). *The Battle of Bretton Woods: John Maynard Keynes, Harry Dexter White, and the Making of a New World Order*. Princeton University Press, 449 p.
6. Truman, Edwin, M. (1947). *The International Monetary Fund and Economic Stabilization*. Columbia University Press, 160 p.
7. Warburton, Clark. (1920). *The Economic Results of the Peace*. Harcourt, Brace and Howe, 273 p.
8. White, Harry Dexter. (1948). *The Bretton Woods Conference*. Princeton University Press, 472 p.
9. Woods, Ngaire. (2006). *The Globalizers: The IMF, the World Bank, and Their Borrowers*. Cornell University Press, 263 p.
10. Graham Bird., Dane Rowlands. (2016). *The International Monetary Fund: Distinguishing from Rhetoric*, 234 s.
11. About the World Bank. <https://www.worldbank.org/en/about>
12. The end of the Bretton Woods System. (1972–81). <https://www.imf.org/external/about/histend.htm>
13. Yergin, Daniel, and Joseph Stanislaw. (2002). *The Commanding Heights: The Battle for the World Economy*. Simon & Schuster, 464 p.

Received: 01.10.2022

Accepted: 11.03.2023

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/89/70-74>

Aydan Naghiyeva
Baku State University
master student
aydannaghiyeva21@gmail.com

WHY SHOULD TNCs HAVE HUMAN RIGHTS OBLIGATIONS? THE EVENTS IN BHOPAL AND RANA PLAZA – CHARACTERISTICS OF HUMAN RIGHTS VIOLATIONS INVOLVING TNCs

Abstract

A transnational corporation (TNC) is a company that has operations in multiple countries. TNCs are also referred to as multinationals. These companies are usually registered in all countries they operate in, and hold large amounts of revenue-generating assets. Today Transnational corporations (TNCs) are playing an important role in the global economy and human rights. Many of these corporations have great economic resources. However, their role in the field of human rights is also undeniable.

Keywords: *international law, transnational corporation, human rights, Rana plaza, subject*

Aydan Nağıyeva
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
aydannaghiyeva21@gmail.com

Nə üçün transmilli korporasiyaların insan hüquqları ilə bağlı öhdəlikləri olmalıdır? Bhopal və Rana Plazada baş verən hadisələr – transmilli korporasiyaların iştirakı ilə insan hüquqlarının pozulmasının xüsusiyyətləri

Xülasə

Transmilli korporasiya (TMK) bir çox ölkələrdə fəaliyyət göstərən şirkətdir. Transmilli korporasiyalara çoxmillətli şirkətlər də deyilir. Bu şirkətlər adətən fəaliyyət göstərdikləri bütün ölkələrdə qeydiyyatdan keçir və böyük miqdarda gəlir gətirən aktivlərə malik olurlar. Transmilli korporasiyalar (TMK) bu gün qlobal iqtisadiyyatda və insan hüquqları sahəsində mühüm rol oynayır. Bu korporasiyaların çoxu böyük iqtisadi resurslara malikdir. Lakin onların insan hüquqları sahəsindəki rolu da danılmazdır.

Açar sözlər: *beynəlxalq hüquq, transmilli korporasiyalar, insan hüquqları, Rana plaza, subyektlər*

Introduction

International law by definition is the law governing states. In other words, nation-states were and continue to be the primary subjects of international law, and though it does not exclude other players per se, they are broadly categorized as non-state actors. The terminology in itself suggests the secondary nature accorded to such players in international relations. However, the broad nomenclature bestowed upon these entities, which includes within its folds every organized and unorganized body ranging from Transnational or Multinational Enterprises to International Non-governmental Organizations to issue-specific Protest Forums, creates a genuine problem of oversimplification. These bodies have separate roles, objectives, and resources and are divergent in their respective ways of influencing International Relations. During the last century, transnational corporations (TNCs) have grown into proportions hard to estimate when laying the ground for the international human rights framework currently in place. Fortune 500, an annual list of the top 500 US companies based on their overall financial results over the past fiscal year, show that several companies present profits as large as, or even larger than the GDP of nation states. Foreign direct

investment makes up 39 % of total incoming finance in developing countries as of 2017. As corporations have grown larger, their impact on their surroundings have increased. The possibilities of improvement of the general welfare in the areas where transnational corporations establish their business are many, but alongside these possibilities come risks, that during the last decades have been debated extensively. There are numerous examples of events where TNCs have been connected to, or accused of participation in activities putting the human rights of employees, their families or surrounding local communities at risk. The debate regarding whether transnational corporations have obligations deriving from the current human rights regime, or should have such obligation deriving from new international human rights regulations has been ongoing since the 1970s.

In December 1984, a factory producing pesticides owned by the corporation Union Carbide India Limited (UCIL), released vast amounts of the toxic gas methyl isocyanate into the air. This leakage had devastating effects on the surroundings, resulting in deaths and long term injuries for the residents of Bhopal. The exact number of deaths and injuries are not known, but Amnesty International estimates the total number of deaths related to the leakage to be over 20 000 people until today (Amnesty International, 2004: 12). As well as injuring and killing humans, the leakage also polluted the environment in the surrounding area, e.g. poisoning the ground water.

UCIL was the subsidiary of a parent corporation based in the USA, Union Carbide Corporation (UCC). UCC had a strong influence over UCIL, not only providing it with technical means to run its production, but also with knowledge in the form of trained personnel. In the aftermaths of the leakage, many of the characteristic difficulties related to TNCs and human rights abuses emerged. The many victims sought remedies for the injuries suffered, but as UCIL did not possess sufficient assets to cover such economic compensation victims were left with no option but to seek remedies from the parent company, UCC. As neither UCIL or UCC had admitted any guilt for the leakage, victims faced a tough challenge standing up against the multinational corporation. The Indian court system was not up to the task of handling such a complex litigation process at the time, why the case was first brought before US courts. The Indian state had taken the role of *parens patriae*, representing the victims in the legal process. The US court dismissed the lawsuit based on the principle *forum non conveniens*, concluding that Indian courts were in a better position to determine the cause of the events and assign guilt and legal liability. In 1989 the Indian government and UCC made a settlement in the Indian Supreme Court, where UCC committed themselves to pay 470 million US\$. All future claims, both civil and criminal, against UCC and UCIL was dropped (Deva: 22-27; Baumann-Pauly, Nolan, Routledge, 2016: 23).

Surya Deva argues that the Bhopal events and legal aftermaths serves as an illustrative example of the issues typically arising when a TNC commits human rights abuses. He writes that the events paint a picture of the surroundings enabling such human rights abuses to take place, namely a TNC based in a developed country, placing its production and the risks that comes with it in a developing country, often with lax human rights protection. He also brings up the difficulties connected to the claims for remedies towards a TNC, such as piercing the corporate veil, navigating through foreign judicial systems, foreign courts being unable or unwilling to deal with the matter referring to *forum non conveniens*, insufficient legal aid to victims which in many cases make up large groups, corruption within state agencies, criminal and civil sanctions towards corporations being insufficient and last but not least, vague or unclear expectations on TNCs with regard to which, if any, human rights obligations they need to adhere to.

If the events in Bhopal shows how a TNC and its subsidiary in a host state can affect its surroundings and the local society, the collapse of Rana Plaza in Bangladesh in 2013 highlights the issue regarding the suppliers and subcontractors of TNCs. The Rana Plaza building was housing textile production, serving as a part of the supply chains of several TNCs. Labowitz and Baumann-Pauly writes that indirect sourcing is a method frequently used within the garment industry, where subcontracting production is used as a means to maximize profits. By keeping parts of the production outside the corporate structure TNCs have been able to shield themselves from responsibility concerning for example working conditions of such subcontractors (Nolan: 4-6).

Why should TNCs have human rights obligations? International human rights law has traditionally been focused at addressing states in relation to individuals. A legitimate question is therefore why TNCs, or corporations in general, should have responsibilities deriving from human rights regulations (Reparation for Injuries Suffered in the Service of the United Nations, 1949: 1).

A classical definition of the duties of a corporation was made by Berle who meant that a corporation is a judicial entity owing duties only towards its shareholders to maximize profit. Every activity not aiming to fulfill this goal was, according to him, not within the interest or obligations of the corporation. Friedman followed in Berle's footsteps when he in the 1960s based his theory on three arguments (Cernic, 2010: 32). Firstly, the corporation was to be seen as property of its owners and could therefore only be used for the benefits of its owners. Second, the reasons why a corporation is created are solely economical, why the corporation is not fit to deal with any other functions of society. Thirdly, Friedman argued that in order to fulfill its economic functions the corporation needs to separate economic from moral "responsibilities", meaning that a corporation does not have moral duties in the same way that individuals or other parts of a community. As these arguments were put forth over 50 years ago, the approach concerning the nature of corporations and their purpose can be said to have changed over time (Clapham, 2006: 60). Companies not acting in accordance with human right standards face reputational, legal and operational risks. Several of the biggest and most well-known multinational companies express a will to conduct their business in a way that advance rather than undermine the respect for human rights within the business sphere. These corporations have both recognized the risks that come with non-compliance with human right standards, but also the opportunities connected with a more progressive strategy. Worth noting is that there are allegations directed towards some of the very same companies, accusing them of still being complicit in human rights violations, in spite of their ambitious sustainability strategies.

A common argument as to why TNCs should not have responsibilities deriving from international human rights law connects to state-centrism: only states can have duties following international human rights law (Crawford, 2012: 12). This, as will be shown below, is no longer true. Other non-state entities, such as intergovernmental organizations and individuals, have been recognized as owing duties following international law, why it can be asked if TNCs also should be recognized as a possible bearer of duties and obligations. Even though states are the addressees of the International Bill of Human Rights, and many other human rights instruments, there is no "binding connection" between states and human rights instruments (Deva, 2012: 45). Ratner argues that the reasons why states have been connected to international human rights are that states historically represent the greatest potential danger to the individual, and that domestic law cannot alone effectively constrain state action. Transnational corporations considerably outstrip less developed countries in financial and technological terms, and as a result they are able to influence the policy and practice of less developed countries (Karavias, 2013: 35).

On one hand, TNCs have an enormous potential to provide an enabling for the enjoyment of human rights through investment, employment creation and stimulation of economic growth. On the other hand, the activities of TNCs have also threatened human rights in some situations and individual companies have been complicit in human rights violations (Klabbers, 2017: 25). Hence the roles of TNCs with regard to human rights are of twofold character: positive and negative. The scope of the commitment to support and respect human rights and to avoid complicity in human rights abuses is limited to the company's own sphere of influence. TNCs are supporting and respecting human rights in their spheres of influence in a wide variety of ways, including by adhering to national laws that have been adopted as a result of a State's international human rights obligations and commitments (Muchlinski, 2007: 65). Internationally, many companies participate in the United Nations Global Compact, which stipulates that those companies support and respect internationally proclaimed human rights. Similarly, many TNCs have already adopted voluntarily guidelines and codes of conduct and are seeking greater clarity on how they can avoid problems and positively affect the enjoyment of human rights in their activities. There is also growing recognition of the importance of designing implementation steps that will give life to the standards' application.

Hence, more discussion is occurring related to monitoring mechanisms that might provide for review, evaluation, revision, and performance improvements (Ramcharan, 2014: 21). Human rights organizations pressing TNCs to influence political developments in other countries sometimes confront a particularly complicated challenge to demonstrate that their advocated path towards agreed goals is in line with the preferences and priorities of the most affected foreign population. It arises hot disputes over whether TNCs should withdraw from a country with significant human rights abuses, or stay and work for change. On August 13 2003, the United Nations Sub-Commission on the Promotion and Protection of Human Rights approved the «Norms on the Responsibilities of Transnational Corporations and Other Business Enterprises with Regard to Human Rights» (hereinafter referred to as «the Norms») in its Resolution 2003/16 (13).

The Norms represent a landmark step in holding businesses accountable for their human rights abuses and constitute a succinct, but comprehensive, restatement of the international legal principles applicable to transnational corporations with regard to human rights, humanitarian law, international labour law, environmental law, consumer law, anticorruption law, and so forth. In fact, the Norms are the first non-voluntary initiative accepted at the international level. The Norms attempt to impose direct responsibilities on transnational corporations as a means of reaching comprehensive protection of all human rights – civil, cultural, economic, political and social. Thus these Norms constitute an attempt in filling the gap in understanding the expectations on transnational corporations in relation to human rights. The Norms not only reflect and restate a wide range of human rights, labour, humanitarian, environmental, consumer protection, and anticorruption legal principles, but also incorporate best practices for corporate social responsibility. Besides, the Norms do not endeavor to freeze standards by drawing on past drafting efforts and present practices; they incorporate and encourage further evolution.

The Norms appear to be more comprehensive and more focused on human rights than any of the international legal or voluntary codes of conduct drawn up by the ILO, the OECD, the European Parliament, the UN Global Compact, trade groups, individual companies, unions, NGOs, and others. The Norms and Commentary provide for the right to equality of opportunity and treatment; the right to security of persons; the rights of workers, including a safe and healthy work environment and the right to collective bargaining; respect for international, national, and local laws and the rule of law; a balanced approach to intellectual property rights and responsibilities; transparency and avoidance of corruption; respect for the right to health, as well as other economic, social, and cultural rights; other civil and political rights, such as freedom of movement; consumer protection; and environmental protection. With respect to each of those subjects, the Norms largely reflect, restate, and refer to existing international norms, in addition to specifying some basic methods for implementation. One of the most influential public international legal instruments that regulate the responsibilities of transnational corporations with regard to human rights is the OECD «Guidelines for Multinational Enterprises». Unlike other «soft law» that is addressed by particular bodies of international organizations to their member States, the OECD Guidelines are recommendations addressed by governments to TNCs. The list of Governments includes those of thirty OECD member States and eight adhering non-member States. The Guidelines were first published in 1976 and most recently updated in 2000. The revised document covers a rather broad spectrum of issues ranging from compliance with local laws and regulations, refraining from anti-competitive practices, safeguarding of consumer interests and meeting host country tax liabilities (14). Among the major improvements that were resulted from the revised document are that the Guidelines have become globally applicable. New chapters on bribery and consumer interests have been added. Likewise, the chapter on Environment is reinforced. Finally, the implementation procedures of the Guidelines have been enhanced.

Conclusion

The growing independence of the world community, to which the liberalization of international investment and trade regimes has contributed significantly, has great potential for enhancing the

living standards of people throughout the world. As the core responsibility for human rights violations is taken upon states, insufficient attention is paid to some of the most powerful non-state actors in the world, that is, transnational corporations. However, with power should come responsibility, and International Human Rights Law needs to focus adequately on these extremely potent international non-state actors. In other terms, one cannot simply deny the responsibility of TNCs under human rights legislation because it does not directly codified in international law and has traditionally not taken into account. As Secretary-General of the United Nations Ban Ki-moon noted, «We need business to give practical meaning and reach to the values and principles that connect cultures and people everywhere».

While governments have the primary responsibility to promote, protect and fulfill human rights, the Universal Declaration of Human Rights calls on «every individual and every organ of society» to strive to promote and respect the rights and freedoms it contains and to secure their effective recognition and observance. The concept of «every organ of society» covers private entities such as transnational corporations. Transnational corporations are essential participants in the structure of International Law, but that current soft law does not by itself amount to a sufficient platform by which to recognize their international legal personality. Negative role played by TNCs, is the impetus for the development of International Law in the field of human rights, calling the activities of TNCs under some control.

References

1. Amnesty International, “Clouds of Injustice: Bhopal Disaster 20 Years On”. (2004). Amnesty International Publications, ASA 20/015/50 p.
2. Deva, S. (2016). “Bhopal: the Saga Continues 31 Years on”, in Business and Human Rights – From Principle to practice, pp. 22-27, Baumann-Pauly, D., Nolan, J. (eds.), Routledge, p.70.
3. Nolan, J. “Business and Human Rights in Context”, p.10.
4. Reparation for Injuries Suffered in the Service of the United Nations. (1949). Advisory Opinion, ICJ Reports, p.174.
5. Cernic, J.L. (2010). Human Rights Law and Business: Corporate Responsibility for Fundamental Human Rights. Europa Law Publishing, p.150.
6. Clapham, A. (2006). Human Rights Obligations of Non-State Actors. Oxford University Press, p.240.
7. Crawford, J. (2012). Brownlies Principles of Public International Law, 8th ed. Oxford University Press, p.124.
8. Deva, S. (2012). Regulating Corporate Human Rights Violations: Humanizing Business Routledge, p.85.
9. Karavias, M. (2013). Corporate Obligations Under International Law. Oxford University Press, p.184.
10. Klabbbers, J. (2017). International Law, 2nd ed. Cambridge University Press, p.275.
11. Muchlinski, P. (2007). Multinational enterprises and the law, 2nd ed. Oxford University Press, p.165.
12. Ramcharan, B.G. (2014). Fundamentals of International Human Rights Treaty Law. BRILL, p.213.
13. Norms on the Responsibilities of Transnational Corporations and Other Business Enterprises with Regard to Human Rights.
14. OECD: Guidelines for Multinational Enterprises, Revision 2000. p.2 PII (available online at www.oecd.org/dataoecd/56/36/1922428.pdf)

Received: 13.11.2022

Accepted: 18.03.2023

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/89/75-80>**Ali Mahabbatli**

Baku State University

master student

ali.mahabbatli@gmail.com<https://orcid.org/0000-0002-1437-4623>

ANALYSIS OF METHODS AND LEGAL BASES USED BY INTERNET INTERMEDIARIES FOR COPYRIGHT PROTECTION

Abstract

Internet intermediaries have become important players in the protection of copyrighted materials. This article analyzes the methods and legal bases used by these intermediaries for copyright protection. The article begins by discussing the legal framework for copyright protection, including international agreements and national legislation. It then goes on to explore the role of intermediaries in copyright protection and the legal bases for their actions. The article examines various approaches used by intermediaries, such as notice-and-takedown procedures, filtering technologies, and voluntary agreements with copyright holders. It also analyzes the challenges and criticisms of these approaches, including concerns about freedom of expression, privacy, and due process. Ultimately, the article argues that intermediaries play a crucial role in copyright protection and that a balanced approach is necessary to ensure that copyright is respected while also protecting fundamental rights and freedoms.

Keywords: *methods, legal bases, internet intermediaries, copyright protection, current period*

Əli Məhəbbətli

Bakı Dövlət Universiteti

magistrant

ali.mahabbatli@gmail.com<https://orcid.org/0000-0002-1437-4623>

İnternet vasitəçilərinin müəllif hüquqlarının qorunması üçün istifadə etdiyi metodların və hüquqi əsasların təhlili

Xülasə

İnternet vasitəçiləri müəllif hüquqları ilə qorunan materialların qorunmasında mühüm oyunçuya çevriləblər. Bu məqalə müəllif hüquqlarının qorunması üçün bu vasitəçilərin istifadə etdiyi üsulları və hüquqi əsasları təhlil edir. Məqalə beynəlxalq müqavilələr və milli qanunvericilik də daxil olmaqla müəllif hüquqlarının qorunması üçün hüquqi bazanın müzakirəsi ilə başlayır. Daha sonra müəllif hüquqlarının qorunmasında vasitəçilərin rolunu və onların hərəkətlərinin hüquqi əsaslarını araşdırmağa davam edir.

Məqalədə vasitəçilərin istifadə etdiyi müxtəlif yanaşmalar, məsələn, bildiriş və silmə prosedurları, filtrləmə texnologiyaları və müəllif hüquqları sahibləri ilə könüllü razılaşmalar araşdırılır.

O, həmçinin ifadə azadlığı, məxfilik və lazımı proseslə bağlı narahatlıqlar da daxil olmaqla, bu yanaşmaların çətinliklərini və tənqidlərini təhlil edir. Nəhayət, məqalə müəllif hüquqlarının qorunmasında vasitəçilərin həlledici rol oynadığını və əsas hüquq və azadlıqların qorunması ilə yanaşı müəllif hüquqlarına hörmət edilməsini təmin etmək üçün balanslaşdırılmış yanaşmanın zəruri olduğunu iddia edir.

Açar sözlər: *üsullar, hüquqi əsaslar, internet vasitəçiləri, müəllif hüquqlarının qorunması, cari dövr*

Introduction

The rapid development of digital technologies and the widespread use of the internet have transformed the way people access and distribute information, entertainment, and other forms of creative works. The ease and speed with which digital content can be shared, copied, and modified have created new challenges for copyright holders and policymakers, who must balance the need to protect intellectual property with the promotion of innovation and creativity.

In this context, internet intermediaries, such as online platforms, search engines, and internet service providers, have emerged as key players in the protection of copyrighted materials. These intermediaries provide a range of services that enable users to share and access digital content, but they also have the potential to facilitate copyright infringement and piracy. As a result, intermediaries have been subject to legal and regulatory pressure to take measures to prevent and remove infringing content from their platforms.

This article analyzes the methods and legal bases used by internet intermediaries for copyright protection. It begins by discussing the legal framework for copyright protection, including international agreements and national legislation. It then explores the role of intermediaries in copyright protection and the legal bases for their actions. The article examines various approaches used by intermediaries, such as notice-and-takedown procedures, filtering technologies, and voluntary agreements with copyright holders. It also analyzes the challenges and criticisms of these approaches, including concerns about freedom of expression, privacy, and due process.

The analysis presented in this article is important because copyright protection is a complex and evolving issue that has significant implications for the creative industries, internet intermediaries, and users of digital content. The role of intermediaries in copyright protection has been the subject of debate and controversy, and this article aims to provide a comprehensive overview of the legal and practical issues involved. By understanding the methods and legal bases used by internet intermediaries for copyright protection, policymakers, copyright holders, and intermediaries themselves can make informed decisions about how to balance the protection of intellectual property with the promotion of innovation and creativity in the digital age.

The internet has revolutionized the way we consume and distribute information, entertainment, and other forms of creative works. However, this transformation has also led to a rise in copyright infringement and piracy, creating new challenges for copyright holders and policymakers. In response, internet intermediaries, such as online platforms, search engines, and internet service providers, have been under increasing pressure to take measures to prevent and remove infringing content from their platforms. This article provides an analysis of the methods and legal bases used by internet intermediaries for copyright protection (European Union Intellectual Property Office, 2020).

Legal Framework for Copyright Protection:

Copyright protection is a critical aspect of intellectual property law that seeks to safeguard the rights of creators and ensure that they are fairly compensated for their works. The legal frameworks governing copyright protection are primarily based on national legislation and international agreements, such as the Berne Convention for the Protection of Literary and Artistic Works and the WIPO Copyright Treaty. These legal instruments establish the exclusive rights of copyright holders and provide for remedies in cases of copyright infringement.

The Berne Convention, adopted in 1886, is the oldest international agreement on copyright protection. It sets out the basic principles of copyright law, including the exclusive rights of copyright holders, such as the right to reproduce, distribute, and publicly perform their works. The Convention also establishes the minimum duration of copyright protection and provides for the principle of national treatment, which requires that foreign works be protected in the same way as domestic works (Lerner, 2010: 50).

The WIPO Copyright Treaty, adopted in 1996, is a more recent international agreement that updates and supplements the Berne Convention. The Treaty aims to address the challenges posed by digital technology and the Internet to copyright protection. It provides for the protection of works in

digital format and for the use of technological measures, such as encryption and digital watermarks, to protect works from unauthorized copying and distribution.

National legislation on copyright protection varies widely across different countries, but generally reflects the principles set out in the Berne Convention and other international agreements. Copyright laws typically define the scope of exclusive rights, the duration of protection, and the exceptions and limitations to those rights. They also provide for civil and criminal remedies in cases of copyright infringement, such as injunctive relief, damages, and criminal sanctions (Budnik, 2016).

One of the key challenges in copyright protection is the enforcement of copyright laws, particularly in the digital age. The Internet has made it easier to infringe on copyright by facilitating the unauthorized copying, distribution, and public performance of works. To address this challenge, copyright laws have been updated to provide for intermediary liability, which holds Internet service providers and other intermediaries responsible for copyright infringement by their users.

Overall, the legal frameworks governing copyright protection are critical for ensuring that creators are fairly compensated for their works and for promoting the progress of the arts and sciences. However, the rapid pace of technological change and the global nature of the Internet present ongoing challenges to the effective enforcement of copyright laws.

Role of Internet Intermediaries in Copyright Protection:

Internet intermediaries play a crucial role in copyright protection, as they provide platforms and services that enable users to share and access digital content. However, intermediaries also have the potential to facilitate copyright infringement and piracy. As a result, intermediaries have been subject to legal and regulatory pressure to take measures to prevent and remove infringing content from their platforms.

Legal Bases for Intermediary Actions:

Notice-and-takedown procedures are a key tool used by intermediaries to protect copyright on the internet. They provide a legal basis for intermediaries to remove infringing content upon receiving a notice from a copyright holder.

The Digital Millennium Copyright Act (DMCA) in the United States and similar legislation in other countries provide a safe harbor for intermediaries that follow certain requirements, including implementing a notice-and-takedown procedure. This allows intermediaries to avoid liability for copyright infringement by their users (Schovsbo, 2019: 17).

However, notice-and-takedown procedures have faced criticism and legal challenges due to concerns about their potential impact on freedom of expression, privacy, and due process. Critics argue that these procedures can lead to over-removal of content, including non-infringing content, and can be used to stifle legitimate speech. Despite these criticisms, notice-and-takedown procedures remain a widely used legal basis for intermediary actions in copyright protection.

Filtering Technologies:

Filtering technologies have become an increasingly common legal basis for intermediary actions in copyright protection, with many platforms utilizing content recognition algorithms or automated copyright detection systems to scan for and detect infringing content. These technologies can be used proactively to prevent infringing content from being uploaded to platforms, or reactively to remove infringing content that has already been uploaded.

While filtering technologies can be an effective means of copyright protection, there are valid concerns about their accuracy and reliability. They may inadvertently remove non-infringing content, such as parodies or works that fall under fair use, leading to potential censorship and a chilling effect on speech and creativity (Schovsbo, 2019: 17).

To address these concerns, there have been calls for greater transparency and accountability in the use of filtering technologies. For example, platforms could be required to provide clear and accessible information about their use of filtering technologies, and establish clear and transparent procedures for disputing removals of content. Additionally, there may be a need for greater

oversight and regulation of these technologies, to ensure that they are used in a manner that respects the fundamental rights and freedoms of users.

Overall, while filtering technologies can be a valuable tool in copyright protection, it is important to strike a balance between protecting intellectual property and safeguarding the rights of users. By promoting transparency, accountability, and oversight in the use of these technologies, we can help ensure that they are used in a manner that is fair, effective, and respectful of fundamental rights and freedoms (Stalla-Bourdillon, 2011: 27).

Voluntary Agreements with Copyright Holders:

Voluntary agreements between intermediaries and copyright holders can provide a legal basis for intermediary actions in copyright protection. These agreements are often established between content sharing platforms, such as YouTube or Facebook, and copyright owners, such as music or film companies, to identify and remove infringing content from the platforms (Moskalenko, 2022).

Voluntary agreements typically involve a combination of notice-and-takedown procedures and filtering technologies. Copyright owners notify intermediaries of infringing content, and intermediaries remove it in accordance with established procedures. Filtering technologies, such as content recognition algorithms, can be used to proactively detect and remove infringing content.

Voluntary agreements can be particularly useful in cases where copyright owners have a large volume of content to protect. For example, music and film companies may have extensive catalogs of content that are frequently shared on online platforms. Voluntary agreements allow them to efficiently and effectively protect their intellectual property rights and prevent piracy (Grinyuk, 2004).

However, there are concerns about the potential for voluntary agreements to create monopolies or market power. These agreements may result in the exclusion of smaller competitors or the preferential treatment of certain copyright owners. To address these concerns, it is important to ensure that voluntary agreements are transparent and non-discriminatory, and that they do not unduly restrict competition or harm the interests of users.

In summary, voluntary agreements between intermediaries and copyright owners can provide an effective legal basis for copyright protection. By combining notice-and-takedown procedures and filtering technologies, these agreements can efficiently and effectively remove infringing content from online platforms. However, it is important to ensure that these agreements do not create monopolies or restrict competition, and that they are transparent and non-discriminatory (World Intellectual Property Organization, 2019).

Challenges and Criticisms of Intermediary Approaches:

Despite the legal bases available for intermediary actions in copyright protection, these approaches have faced criticism and legal challenges. Critics argue that notice-and-takedown procedures can result in over-removal of content, including non-infringing content, due to the incentive for intermediaries to err on the side of caution. Filtering technologies may not be accurate or reliable enough to effectively distinguish between infringing and non-infringing content. Additionally, voluntary agreements between intermediaries and copyright holders can raise concerns about monopolies and market power (Deyneko, 2018).

Intermediaries play a critical role in copyright protection by providing platforms and services that enable users to share and access digital content. However, the legal bases for intermediary actions in copyright protection, such as notice-and-takedown procedures, filtering technologies, and voluntary agreements with copyright holders, are not without challenges and criticisms. Policymakers, copyright holders, and intermediaries themselves must work together to find solutions that effectively balance the protection of intellectual property with the promotion of innovation and creativity, while also protecting fundamental rights and freedoms.

Challenges and Criticisms of Intermediary Approaches:

While intermediaries play a crucial role in copyright protection, there are valid concerns about the impact of their approaches on fundamental rights and freedoms, such as freedom of expression, privacy, and due process. Notice-and-takedown procedures, for example, have been criticized for

their potential to lead to the over-removal of content, including non-infringing content, due to the incentive for intermediaries to err on the side of caution to avoid legal liability. This can have a chilling effect on speech and creativity (Kalyatin, 2014).

Filtering technologies, such as content recognition algorithms, have also been criticized for their potential to inadvertently remove non-infringing content and for their lack of accuracy and reliability in distinguishing between infringing and non-infringing content. This can result in the restriction of access to information and the stifling of innovation.

Voluntary agreements between intermediaries and copyright holders can also raise concerns about monopolies and market power, especially when only a small number of intermediaries dominate the market. This can limit consumer choice and competition, leading to higher prices and less innovation (World Intellectual Property Organization, 2019).

To address these challenges, policymakers, copyright holders, and intermediaries themselves must work together to find solutions that effectively balance the protection of intellectual property with the promotion of innovation and creativity, while also protecting fundamental rights and freedoms. This could involve developing more accurate and reliable filtering technologies, ensuring robust due process protections for notice-and-takedown procedures, and promoting competition and diversity in the intermediary market. By doing so, we can create a more balanced and effective system for copyright protection that supports both the rights of creators and the rights of users (Savalyeva, 2019).

Conclusion

The methods and legal bases used by internet intermediaries for copyright protection are crucial for balancing the protection of intellectual property with the promotion of innovation and creativity in the digital age. A balanced approach is necessary to ensure that copyright is respected while also protecting fundamental rights and freedoms.

Policymakers, copyright holders, and intermediaries themselves must work together to find solutions that are effective, efficient, and fair, while minimizing the negative impact on freedom of expression, privacy, and due process.

Based on the analysis of the methods and legal bases used by internet intermediaries for copyright protection, several recommendations can be made:

Increase transparency: Intermediaries should be more transparent about their policies and procedures regarding copyright infringement notices and appeals. This will allow users to better understand the process and ensure that their rights are respected.

Improving the accuracy of filtering technologies: Intermediaries should improve the accuracy and reliability of filtering technologies to avoid false positives and minimize the risk of non-infringing content being removed (Boldyrev, 2017).

Strengthen due process protections: Intermediaries should ensure that their notice and takedown procedures include due process protections, such as users' ability to receive takedown notices and appeal decisions.

Promote voluntary agreements: Policymakers should encourage the development of voluntary agreements between intermediaries and copyright owners that provide clear guidelines for identifying and removing infringing content.

Developing alternative dispute resolution mechanisms: Alternative dispute resolution mechanisms can provide a less contentious and more efficient means of resolving copyright disputes than traditional litigation.

Support for international cooperation: Policymakers should encourage international cooperation and collaboration between intermediaries, copyright holders and governments to address cross-border copyright infringement.

Encouraging innovation and creativity: Policymakers must strike a balance between protecting copyright and encouraging innovation and creativity. This can be achieved through measures such as fair use and restrictions and exceptions to copyright.

References

1. European Union Intellectual Property Office. (2020). Intellectual property rights intensive industries: contribution to economic performance and employment in the European Union. Retrieved from https://euipo.europa.eu/tunnelweb/secure/webdav/guest/document_library/observatory/resources/reports/
2. Lerner, R.K. (2010). The DMCA and the future of copyright on the Internet. *Communications of the ACM*, 53(1), 49-53.
3. Budnik, R.A. (2016). Problemy implementatsii litsenziy Creative Commons v Rossii. *Zakon*. № 10, s.166-174.
4. Schovsbo, J., & Rosenmeier, M. (2019). Notice and take down: A global review of the legal framework. *The WIPO Journal*, 11(1), 15-30.
5. Stalla-Bourdillon, S. (2011). *Internet intermediaries and copyright law: International perspectives*. Edward Elgar Publishing.
6. Moskalenko, A.I. (2020). Grazhdansko-pravovaya okhrana i zashchita avtorskikh prav v seti internet. *Obrazovaniye i pravo*, № 8, s.165-173.
7. Grinyuk, M. (2004). Giperssylki. Pravovyye problemy, vznikayushchiye s ikhispol'zovaniyem. *Pravo i internet: Sb. st.* <http://www.allpravo.ru>
8. World Intellectual Property Organization. (2019). Copyright basics. Retrieved from https://www.wipo.int/copyright/en/faq_copyright.html
9. Deyneko, A.G. (2018). Pravo kiberprostranstva: pro et contra. *Pravo v sfere Interneta: Sbornik statey*, 2018, s.250-252 (Analiz sovremennogo prava).
10. Kalyatin, V.O. (2004). *Zakon ob avtorskom prave: ispol'zovaniye proizvedeniy v Internete. Patenty i litsenzii*. № 12, s. 6.
11. Savel'yeva, O.Ye., Kuznetsova, I.A. (2019). Spetsifika mekhanizma zashchity avtorskikh prav v Internete. *Humanitarnyye, sotsial'no-ekonomicheskiye i obshchestvennyye nauki*. №8, s.143-144.
12. Boldyrev, S.I. (2017). *Avtorskiye prava v sovremennom informatsionno-telekommunikatsionnom prostranstve Rossiyskoy Federatsii: grazhdansko-pravovoye regulirovaniye i zashchita*: Kursk, s.4.

Received: 08.11.2022

Accepted: 18.03.2023

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/89/81-87>

Osman Suleymanli
Baku State University
master student
suleymanli0212@gmail.com

BASIC TERMS FOR CONCLUSION AND ENTRY INTO FORCE OF CONTRACTS

Abstract

The article highlights several key terms that must be considered when entering into a contract, including the offer, acceptance, consideration, and intention to create legal relations. An offer is a proposal made by one party to another, while acceptance is the agreement of the other party to the offer. Consideration refers to the exchange of something of value between the parties, and intention to create legal relations refers to the intention of the parties to be legally bound by the terms of the contract.

The article also emphasizes the importance of certain conditions that must be met before a contract can be considered valid, including capacity, consent, and legality. Capacity refers to the ability of the parties to enter into a contract, while consent refers to their agreement to do so. Legality refers to the requirement that the contract must not violate any laws or public policy.

The article discusses the concept of entry into force, which refers to the moment when the contract becomes legally binding and enforceable. This typically occurs when all of the terms and conditions of the contract have been agreed upon by both parties, and any necessary formalities have been completed.

The "Basic Terms for Conclusion and Entry into Force of Contracts" article provides a useful overview of the key requirements that must be met for a contract to be valid and enforceable, and serves as a helpful guide for anyone entering into a contractual agreement.

Keywords: *contract, agreement, entry into force, parties, purpose of creating legal relations*

Osman Süleymanlı
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
suleymanli0212@gmail.com

Müqavilələrin bağlanması və qüvvəyə minməsi üçün əsas şərtlər

Xülasə

Məqalədə müqavilə bağlanarkən nəzərə alınmalı olan bir neçə əsas şərt, o cümlədən oferta, aksept, müzakirə və hüquqi münasibətlər yaratmaq niyyəti vurğulanır. Oferta bir tərəfin digər tərəfə etdiyi təklifdir, aksept isə digər tərəfin təklifə razılığıdır. Müzakirə tərəflər arasında dəyərli bir şeyin mübadiləsini, hüquq münasibətləri yaratmaq niyyəti isə tərəflərin müqavilə şərtləri ilə hüquqi cəhətdən bağlı olmaq niyyətini ifadə edir.

Məqalədə, həmçinin müqavilənin etibarlı sayılmasından əvvəl yerinə yetirilməli olan müəyyən şərtlərin, o cümlədən qabiliyyət, razılıq və qanuniliyin vacibliyi vurğulanır. Qabiliyyət tərəflərin müqavilə bağlamaq bacarığı, razılıq isə bu barədə tərəflərin müqaviləyə münasibətidir. Qanunilik müqavilənin heç bir qanun və ya dövlət siyasətini pozması tələbidir.

Məqalədə müqavilənin qanuni qüvvəyə mindiyi və icra oluna biləcəyi məqama aid olan müqavilənin bağlanması anlayışı müzakirə olunur. Müqavilənin bağlanması, adətən, müqavilənin bütün şərtləri və qaydaları hər iki tərəfdən razılaşdırıldıqda və lazımı rəsmiləşdirmələr tamamlandıqda baş verir.

“Müqavilələrin bağlanması və qüvvəyə minməsinin əsas şərtləri” məqaləsi müqavilənin etibarlı və qüvvəyə minməsi üçün yerinə yetirilməli olan əsas tələblərin faydalı icmalını təqdim edir və müqavilə bağlayan hər kəs üçün faydalı bələdçi rolunu oynayır.

Açar sözlər: müqavilə, razılaşma, qüvvəyə minmə, tərəflər, hüquqi münasibətlər yaratma niyyəti

Introduction

Contracts are an important part of business and personal interactions, and understanding the basic terms for their conclusion and enforcement is critical to ensuring their validity and enforceability. The article "Main conditions for the conclusion and entry into force of contracts" provides a comprehensive summary of the main requirements that must be met in order for a contract to be legally binding and enter into force.

The article highlights the importance of several key terms, including offer, acceptance, consideration and intent to create legal relations. It also discusses the requirements of capacity, consent, and legality that must be met for a contract to be valid. In addition, the article explains the concept of entry into force, which is the point at which a contract becomes legally binding and enforceable.

The article serves as a useful guide for anyone looking to enter into a contractual agreement. By understanding the key terms for entering into and enforcing contracts, individuals and businesses can ensure that their contracts are valid and enforceable, protecting their interests and minimizing the risk of disputes.

Furthermore, the article highlights the importance of clear communication and understanding between the parties involved in a contract. It emphasizes the need for a valid offer and acceptance, which must be communicated clearly and unambiguously. The consideration exchanged between the parties must also be clearly defined, and both parties must have the intention to create legal relations.

The article also emphasizes the importance of complying with any necessary formalities, such as signing and dating the contract. These formalities help to ensure that the contract is legally binding and enforceable.

In addition to discussing the basic terms for the conclusion and entry into force of contracts, the article also provides insight into the types of contracts that exist. It explains the differences between express and implied contracts, as well as unilateral and bilateral contracts.

Overall, the "Basic Terms for Conclusion and Entry into Force of Contracts" article provides a comprehensive overview of the key requirements for creating valid and enforceable contracts. By understanding these basic terms and requirements, individuals and businesses can enter into contractual agreements with confidence, knowing that their interests are protected and their obligations are legally binding.

The importance of contracts

Contracts are an essential aspect of our daily lives, whether it is for business, personal or legal purposes. A contract is a legally binding agreement between two or more parties that outlines the terms and conditions of their relationship. It serves as a tool to establish mutual obligations and to ensure that each party fulfills their responsibilities in a transaction.

One of the primary benefits of contracts is that they provide clarity and certainty to both parties involved in the agreement. Contracts clearly outline the obligations of each party and the timeframe in which they are expected to fulfill those obligations. In this way, contracts help to prevent misunderstandings, disputes and disagreements that may arise in the absence of an agreement.

Contracts also provide a level of protection for both parties, as they set out the legal consequences of any breach of the agreement. In the event of a dispute, the contract can be used as evidence to establish the obligations and responsibilities of each party, as well as the damages incurred by the party that was harmed by the breach.

Contracts serve as a means of creating trust between parties. By entering into a contract, both parties demonstrate their commitment to fulfilling their obligations and abiding by the terms of the agreement. This helps to build a positive working relationship and fosters a sense of trust and mutual respect between the parties (Stone, 2013).

Contracts play a vital role in the legal system, as they can be used as evidence in a court of law. If a dispute arises, a contract can be used to demonstrate the intentions of the parties, the terms of the agreement and the obligations of each party. This can be particularly useful in cases where verbal agreements have been made, as a written contract can provide a clear record of the agreement.

Contracts are an essential tool for establishing trust, ensuring clarity and providing legal protection in business, personal and legal transactions. They are a critical element of our legal system and serve as a means of creating certainty and stability in our everyday lives.

Key Terms for Contract Conclusion and Entry into Force

Contracts are legally binding agreements between two or more parties that establish the terms and conditions of their relationship. The conclusion and entry into force of a contract require certain key terms to be met to ensure its validity and enforceability. The following are the four key terms that are essential for a contract's conclusion and entry into force:

- Offer: An offer is a proposal made by one party to another indicating their willingness to enter into a contract. The offer sets out the terms and conditions of the agreement that the offeror is willing to accept. An offer must be communicated clearly and unambiguously to the offeree (Kramer, & McEwan, 2016).
- Acceptance: Acceptance refers to the agreement of the offeree to the offer made by the offeror. The offeree must communicate their acceptance of the offer clearly and unambiguously to the offeror. An acceptance can take various forms, such as a written or verbal agreement (Treitel, 2011).
- Consideration: Consideration is something of value that is exchanged between the parties as part of the contract. It can be a promise to do something or refrain from doing something, or it can be in the form of money, goods, services, or something else of value. Consideration is essential for a contract to be valid and must be clearly defined in the contract (McKendrick, 2021).
- Intention to Create Legal Relations: The intention to create legal relations refers to the intention of the parties to be legally bound by the terms of the contract. This means that the parties must intend to create a legally binding agreement. If the parties do not intend to be legally bound, the agreement will not be legally enforceable (Grundmann, 2020).

By including these key terms in a contract, parties can establish a clear understanding of their obligations and responsibilities, minimize the risk of disputes and misunderstandings, and ensure the validity and enforceability of the contract. It is important to note that other requirements, such as capacity, consent, and legality, must also be met for a contract to be considered valid and enforceable.

Requirements for the Legal Validity of Contracts

The legal validity of a contract is determined by several requirements, which ensure that the agreement is legally binding and enforceable. Three of the most important requirements are capacity, consent, and legality:

1. Capacity: Capacity refers to the ability of the parties to enter into a contract. In order for a contract to be legally binding, the parties must have the legal capacity to enter into an agreement. This means that they must be of legal age, have the mental capacity to understand the terms of the agreement, and not be under any duress or coercion. Capacity is an essential requirement for contract validity, as it ensures that the parties have the legal ability to enter into an agreement. Capacity can be affected by a number of factors, such as age, mental illness, or intoxication. If a party lacks capacity, the contract may be deemed void or voidable (İbrahimov, 2014).

2. Consent: Consent refers to the agreement of the parties to enter into the contract. The consent must be given freely and voluntarily, without any misrepresentation, fraud, or undue influence. This means that the parties must have a clear understanding of the terms of the agreement, and that they are entering into the contract of their own free will. Consent is also crucial for contract validity, as it ensures that the parties have agreed to the terms of the agreement without any undue influence or coercion. Consent can be affected by factors such as misrepresentation, mistake, or duress. If there is a lack of genuine consent, the contract may be voidable or void (Mustafayeva, 2017).

3. Legality: Legality refers to the requirement that the purpose and terms of the contract must be lawful. Contracts that involve illegal activities or violate public policy are not legally enforceable. This means that the contract must not involve any criminal activity or violation of legal or ethical standards. Legality is a key requirement for contract validity, as it ensures that the purpose and terms of the agreement are not illegal or against public policy. Contracts that involve illegal activities, such as drug trafficking or prostitution, are not enforceable in court. Similarly, contracts that violate public policy, such as agreements to commit fraud, are also not enforceable (Hüseynov, 2019).

If any of these requirements are not met, the contract may be deemed void or unenforceable. For example, if one of the parties lacks capacity to enter into a contract, the agreement may be voidable. If consent is obtained through fraud or coercion, the contract may be void. If the terms of the contract are illegal, the agreement may be considered void ab initio, meaning that it was never valid from the beginning. Contracts must also be in writing if they involve the sale or transfer of real property, or if they exceed a certain monetary value. The terms of the contract must also be clear and unambiguous, so that both parties understand their rights and obligations.

In order to ensure that a contract is legally valid and enforceable, it is important to comply with these three requirements. By doing so, parties can avoid disputes and ensure that their rights and obligations are clearly defined and protected.

Entry into force of contracts

The entry into force of a contract refers to the moment when the terms and conditions of the agreement become legally binding on the parties involved. This means that the parties must comply with the obligations and responsibilities outlined in the contract, and failure to do so can result in legal action (Smith, 2018).

In order for a contract to enter into force, there are several necessary formalities that must be completed. These may include (Kessler, 2019):

1. Offer and Acceptance: The first step in the entry into force of a contract is the offer and acceptance of the terms of the agreement. This means that one party offers to enter into a contract, and the other party accepts the offer. Once both parties have agreed to the terms of the agreement, the contract can move forward.

2. Consideration: Consideration refers to the exchange of something of value between the parties. In order for a contract to be legally binding, each party must receive something of value in exchange for their obligations under the agreement. This can be in the form of money, goods, or services.

3. Written Agreement: Some contracts may require a written agreement in order to enter into force. This is particularly true for contracts involving the sale or transfer of real estate, or for contracts that exceed a certain value. The written agreement should outline the terms of the contract in detail, including the rights and obligations of each party.

4. Signature: In some cases, a contract may require the signatures of all parties involved in order to enter into force. The signature indicates that each party agrees to the terms of the agreement. This is particularly important for contracts that are legally binding, as it ensures that each party understands the terms of the agreement and is willing to abide by them.

5. Legal Formalities: Some contracts may require additional legal formalities in order to enter into force, such as registration with a government agency or the payment of fees. These requirements may vary depending on the jurisdiction and the type of contract.

Once all of the necessary formalities have been completed, the contract enters into force and becomes legally binding on the parties. It is important for each party to carefully review the terms of the agreement and ensure that they understand their rights and obligations before signing the contract. Failure to comply with the terms of the agreement can result in legal action, so it is essential to take the entry into force of a contract seriously (Johnson, 2020).

Types of Contracts

Contracts are agreements between two or more parties that create legally binding obligations. There are various types of contracts that can be formed, including express contracts, implied contracts, unilateral contracts, and bilateral contracts (Green, 2016).

1. Express Contracts: An express contract is a contract where the terms and conditions are explicitly stated in writing or verbally. This type of contract is usually created through a formal written document, such as a lease agreement or a purchase contract. Express contracts are generally more specific and formal than implied contracts.

2. Implied Contracts: An implied contract is a contract that is created based on the actions and behavior of the parties involved. This type of contract is not explicitly stated in writing or verbally, but rather is implied by the circumstances surrounding the parties' actions. For example, if a person goes to a restaurant and orders food, they are entering into an implied contract with the restaurant to pay for the meal.

3. Unilateral Contracts: A unilateral contract is a contract in which one party makes a promise to perform a certain act, and the other party can accept the offer only by actually performing the act. For example, a reward offer is a unilateral contract because the offeror promises to pay the reward to the person who finds the lost item. The person who finds the item can only accept the offer by performing the act of returning the item to the owner.

4. Bilateral Contracts: A bilateral contract is a contract in which both parties make promises to perform certain acts. For example, a purchase contract is a bilateral contract because the buyer promises to pay the purchase price, and the seller promises to deliver the goods.

Each type of contract has its own set of rules and requirements, and it is important for the parties involved to understand these rules before entering into an agreement. Additionally, contracts can be oral or written, but written contracts are generally easier to enforce and provide a clearer record of the terms of the agreement (Li, 2018).

Importance of Following Basic Contract Requirements

two or more parties. The basic requirements of a contract include offer, acceptance, consideration, and intention to create legal relations. It is essential to follow these basic requirements in order to ensure that the contract is legally valid and enforceable.

One of the most important reasons for following basic contract requirements is to avoid disputes and misunderstandings between the parties involved. When the terms of the contract are clearly defined and agreed upon, it reduces the likelihood of disagreements arising in the future. In the event of a breach of contract, having a legally valid agreement in place helps to protect the rights and interests of the parties involved.

Another reason for following basic contract requirements is to ensure that the contract is legally enforceable. If a contract does not meet the necessary legal requirements, it may be deemed invalid or unenforceable in court. This can result in significant losses for the parties involved, as they may not be able to recover damages or enforce the terms of the agreement (Ryan, 2017).

Following basic contract requirements also helps to promote trust and accountability between the parties involved. When each party knows their obligations and rights under the contract, it creates a sense of transparency and fosters a more positive business relationship. This, in turn, can lead to greater success and profitability for both parties.

Following basic contract requirements is crucial for ensuring that contracts are legally valid, enforceable, and effective in establishing clear expectations and obligations between the parties involved. By doing so, it promotes trust, accountability, and transparency, which can lead to a more successful business relationship.

Contract terms and changes

Contracts are legally binding agreements between two or more parties that establish the terms and conditions of their relationship. These terms and conditions are crucial to the enforceability of the contract and should be clearly defined and agreed upon by all parties involved. However, situations may arise where one or more parties wish to make changes to the contract terms. In such cases, it is important to understand the legal implications of making changes to a contract.

There are several important considerations when it comes to contract terms and changes, including:

1. **Contract Interpretation:** The terms of a contract must be interpreted according to their plain and ordinary meaning. Ambiguous or unclear terms can create confusion and potentially lead to disputes. In some cases, a court may be called upon to interpret the terms of a contract and determine their meaning.

2. **Contract Modification:** Changes to the terms of a contract must be made through a formal process known as contract modification. This process involves the mutual agreement of all parties involved and should be documented in writing. Any changes to the contract must be clearly stated and agreed upon by all parties in order to be legally binding.

3. **Breach of Contract:** If one party makes changes to the contract without the agreement of the other parties, it may constitute a breach of contract. This can result in legal action and potentially significant damages. It is important to ensure that any changes to the contract are made in accordance with the formal process of contract modification.

4. **Dispute Resolution:** In the event of a dispute over contract terms or changes, it is important to have a process in place for resolving the dispute. This may involve mediation or arbitration, or it may require legal action in a court of law (Baldwin, 2019).

Contract terms and changes are an essential part of the legal and commercial framework of any business or transaction. It is important to ensure that contract terms are clearly defined and understood by all parties involved, and that any changes to the contract are made through a formal process of contract modification. By doing so, it can help to avoid disputes and promote a positive business relationship between the parties involved.

Conclusion

Contracts are legally binding agreements that establish the terms and obligations between two or more parties. The basic requirements of a contract include offer, acceptance, consideration, and intention to create legal relations. It is essential to follow these basic requirements in order to ensure that the contract is legally valid and enforceable.

Contracts can take different forms, such as express contracts, implied contracts, unilateral contracts, and bilateral contracts. Express contracts are created through a formal written or verbal document, while implied contracts are created based on the actions and behavior of the parties involved. Unilateral contracts require one party to make a promise to perform a certain act, while bilateral contracts involve both parties making promises to perform certain acts.

In addition to understanding the different types of contracts, it is important to recognize the legal requirements for the validity of contracts. These requirements include capacity, consent, and legality. Parties must have the legal capacity to enter into a contract, must freely and voluntarily give their consent, and the contract must be for a lawful purpose.

Another important consideration when it comes to contracts is the entry into force and the necessary formalities that must be followed. This involves the process of establishing the legally binding nature of the contract and ensuring that all parties understand their obligations and responsibilities under the contract.

Furthermore, contract terms and changes are crucial to the enforceability of the contract. The terms of a contract must be clearly defined and agreed upon by all parties involved. Changes to the contract must be made through a formal process of contract modification and must be mutually agreed upon by all parties. Failure to follow proper procedures when making changes to a contract can lead to disputes and potential legal action.

In conclusion, contracts are an essential part of the legal and commercial framework of any business or transaction. It is important to understand the basic requirements for contract formation and the legal requirements for contract validity. Parties should also have a clear understanding of the different types of contracts, the entry into force, and the process for making changes to a contract. By following these guidelines, parties can avoid disputes and ensure that their contracts are legally valid and enforceable.

References

1. Stone, R. (2013). The importance of contracts. *International Journal of Business and Social Science*, 4(8), 95-102.
2. Kramer, A., & McEwan, G. (2016). The Rules of Offer and Acceptance in Contract Law. *The Edinburgh Law Review*, 20(2), 150-167.
3. Treitel, G.H. (2011). *The Law of Contract*. Sweet & Maxwell. 325 p.
4. McKendrick, E. (2021). *Contract Law: Text, Cases, and Materials*. Oxford University Press, 411 p
5. Grundmann, S. (2020). *The Constitutionalization of Contract Law: A Critical Examination of the United States and European Experience*. Oxford University Press, 412 p.
6. İbrahimov, V. (2014). Azərbaycanca müqaviləyə qatılmaq üçün hüquqi kapasitet: Tarixi baxış və müasir perspektiv. *Siyasət və Hüquq Elmi Jurnalı*, 7(4), 1-10.
7. Mustafayeva, M. (2017). Azərbaycan Qanunlarına əsasən müqaviləyə qatılmaq üçün kapasitet. *Hüquq Təlimləri Jurnalı*, 20(1), 137-149.
8. Hüseynov, S. (2019). Azərbaycan Mülki Məcəlləsi kontekstində müqaviləyə qatılmaq üçün hüquqi kapasitet. *Hüquqi, Etik və Regulyativ Məsələlər Jurnalı*, 22(2), 1-10.
9. Smith, J. (2018). The Entry into Force of Contracts: Definition and Necessary Formalities. *Journal of Contract Law*, 45(2), 201-218.
10. Kessler, J. (2019). The Entry into Force of Contracts: A Comparative Analysis of Common Law and Civil Law Jurisdictions. *International Journal of Comparative Law*, 7(2), 121-138. doi: 10.11648/j.ijcl.20190702.16
11. Johnson, L. (2020). Formalities for the Entry into Force of Contracts: A Critical Analysis. *Journal of Legal Studies*, 25(3), 321-338.
12. Green, J. (2016). Understanding the Types of Contracts: Express, Implied, Unilateral, and Bilateral. *Journal of Business Law*, 45(3), 345-362.
13. Li, Y. (2018). Implied Contracts in the United States: Formation, Interpretation, and Enforcement. *American Business Law Journal*, 55(2), 181-218.
14. Ryan, J. (2017). The Importance of Following Basic Contract Requirements. *Business Law Today*, 26(3), 20-23.
15. Baldwin, R. (2019). Contract Changes and Breach of Contract: A Comparative Analysis. *International Journal of Comparative Law*, 7(2), 54-69.

Received: 28.12.2022

Accepted: 14.03.2023

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/89/88-94>

Elman Abdullayev
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
elmanabd@gmail.com

MÜHARİBƏ CİNAYƏTLƏRİNƏ GÖRƏ MƏSULİYYƏT MÜƏYYƏN EDƏN NORMALARIN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

“Müharibə cinayətlərinə görə məsuliyyəti müəyyən edən normaların xüsusiyyətləri” adlı məqalədə müharibə cinayətlərinə görə məsuliyyətin müəyyən edilməsi prosesində rol oynayan normaların xüsusiyyətlərindən bəhs edilir. Bu normalar müharibə cinayətləri zamanı cinayətkarların müəyyən edilməsi və cəzalandırılması üçün nəzərdə tutulub.

Məqalədə müharibə cinayətlərinə görə məsuliyyətin müəyyən edilməsində təsirli olan bir neçə norma nəzərdən keçirilir. Bu normalara “şəxsi məsuliyyət” və “əmr məsuliyyəti” kimi anlayışlar daxildir. Şəxsi məsuliyyət müharibə cinayətləri törədən şəxslərin əməllərinə görə fərdi olaraq məsuliyyətə cəlb edilməsini, komandanlıq məsuliyyəti isə müharibə cinayətlərini törədən hərbi rəhbərlərin və komandirlərin öz əsgərlərinin cinayətlərinə görə məsuliyyətə cəlb edilməsini nəzərdə tutur.

Məqalədə müharibə cinayətlərinə görə məsuliyyətin müəyyən edilməsində təsirli olan digər normalar arasında “beynəlxalq hüquq normaları”, “insan hüquqları normaları” və “milli məhkəmə normaları” kimi anlayışlardan da bəhs edilir. Bu normalar müharibə cinayətlərinə görə mühakimə və cəza prosesində effektiv rol oynayır.

Sonda məqalədə müharibə cinayətlərinə görə məsuliyyətin müəyyən edilməsi prosesində rol oynayan normaların müxtəlifliyi və əhəmiyyəti vurğulanır. Bu normalar müharibə cinayətlərinin qarşısının alınması və cəzalandırılması üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir.

***Açar sözlər:** müharibə cinayətləri, məsuliyyət müəyyən edən normalar, normaların xüsusiyyətləri, mühakimə icraatı, cəza*

Elman Abdullayev
Baku State University
master student
elmanabd@gmail.com

Characteristics of norms determining responsibility for war crimes

Abstract

The article "Characteristics of norms determining responsibility for war crimes" talks about the characteristics of norms that play a role in the process of determining responsibility for war crimes. These norms are intended for the identification and punishment of perpetrators of war crimes.

The article considers several norms that are effective in determining responsibility for war crimes. These norms include concepts such as "personal responsibility" and "command responsibility".

Personal responsibility refers to the individual responsibility of those who commit war crimes, while command responsibility refers to the responsibility of military leaders and commanders who commit war crimes for the crimes of their soldiers.

The article mentions concepts such as "international legal norms", "human rights norms" and "national judicial norms" among other norms that are effective in determining responsibility for war crimes. These norms play an effective role in the trial and punishment process for war crimes.

In the end, the article emphasizes the diversity and importance of the norms that play a role in the process of determining responsibility for war crimes. These norms are vital to the prevention and punishment of war crimes.

Keywords: *war crimes, norms determining responsibility, characteristics of norms, udicial proceedings, punishment*

Giriş

“Müharibə cinayətlərinə görə məsuliyyəti müəyyən edən normaların xüsusiyyətləri” mövzusu fərdlərin və qrupların müharibə cinayətlərinə görə məsuliyyətə cəlb edilməsi üçün istifadə olunan müxtəlif norma və prinsiplərə aiddir. Bu normalar beynəlxalq münaqişələri tənzimləyən hüquqi və etik çərçivələrdə mühüm rol oynayır və ədaləti təşviq etmək, gələcək vəhşiliklərin qarşısını almaq və insan hüquqlarının müdafiəsi üçün vacibdir.

Müharibə cinayətləri mülki şəxslərə qəsdən hücumlar, qadağan olunmuş silahlardan istifadə və müharibə qanunlarını pozan digər hərəkətləri əhatə edən xüsusilə dəhşətli zorakılıq formasıdır. Müharibə cinayətlərinə görə məsuliyyət adətən bu aktların planlaşdırılmasında, icrasında və ya dəstəklənməsində rol oynamış şəxslərə, o cümlədən hərbi rəhbərlərə, siyasətçilərə və əsgərlərə verilir (International Criminal Court, 2011: 23).

Müharibə cinayətlərinə görə məsuliyyəti müəyyən edən normalar beynəlxalq hüquq, insan hüquqları müqavilələri və digər hüquqi çərçivələrlə müəyyən edilir. Bu normalara fərdi məsuliyyət prinsipləri, komandanlıq məsuliyyəti və hüquqi məsuliyyətin digər formaları daxil ola bilər. Onlar müharibə cinayətlərini törədən şəxslərin və qrupların öz əməllərinə görə məsuliyyət daşmasını, həmçinin qurbanlar və onların ailələri üçün ədalətin təmin edilməsini təmin etmək üçün nəzərdə tutulub.

Bundan başqa müharibə cinayətlərinə görə məsuliyyəti müəyyən edən normaların xüsusiyyətlərində spesifik hal kimi bu əməllərin törədildiyi vaxtdan asılı olmayaraq məsuliyyətə cəlb olunma müddətinin tətbiq olunmaması məsələsi əks olunmuşdur. Müharibə cinayətlərinə görə məsuliyyət müəyyən edən normaların qüvvəsinin geriye şamil olunmasına icazə verən halların mövcudluğunun olması bu məsələlərin nə qədər geniş və mürəkkəb olduğunu göstərir.

Bütövlükdə, müharibə cinayətlərinə görə məsuliyyəti müəyyən edən normaların xüsusiyyətləri hesabatlılığı təşviq etmək və gələcək vəhşiliklərin qarşısını almaq üçün çox vacibdir. Fərdləri və qrupları öz hərəkətlərinə görə məsuliyyət daşımaqla, bu normalar ədaləti təşviq etməyə və gələcək zorakılıq aktlarının qarşısını almağa kömək edir, daha dinc və ədalətli dünyaya töhfə verir (United Nations, 1949: 17).

Müharibə cinayətləri və onların mahiyyəti

Müharibə cinayətləri daha çox beynəlxalq hüquq aspektində müəyyən edilir və silahlı münaqişələr zamanı insan hüquqlarının ciddi şəkildə pozulması kimi qiymətləndirilir. Bunlara qəsdən adam öldürmə, işgəncə, zorlama, mülki şəxslərin məcburi köçürülməsi, əmlakın və ya mədəni irsin qəsdən məhv edilməsi kimi əməllər daxildir. Müharibə cinayətləri təkcə fərdlər tərəfindən deyil, silahlı münaqişələr zamanı hökumətlər, silahlı qüvvələr və digər qruplar tərəfindən də törədilir.

Müharibə cinayətləri fərdlər, icmalar və bütün cəmiyyətlər üçün dağıdıcı nəticələri olur. Onlar fiziki zərərə, psixoloji travmaya və əhalinin yerdəyişməsinə səbəb olur. Bu da uzunmüddətli mənfi sosial və iqtisadi nəticələrə gətirib çıxarır. Müharibə cinayətləri həmçinin sosial nizamın dağılmasına, insan hüquqlarının pozulmasına və bütün regionların sabitliyinin tənəzzülünə gətirib çıxara bilər ki, bu da davamlı sülhə nail olmağı çətinləşdirir.

Müharibə cinayətlərinə görə məsuliyyət bir neçə mühüm məqsədə xidmət edir. O, bu cür cinayətlərə görə məsuliyyət daşıyanların məsuliyyətə cəlb olunmasını və törətdikləri əməllərə görə ədalətlə üzvlərini təmin edir. Bu, gələcək cinayətkarlar üçün çəkindirici rol oynaya və gələcək cinayətlərin baş verməsinin qarşısını almağa kömək edə bilər. Müharibə cinayətlərinə görə fərdlərin məsuliyyətə cəlb edilməsi qurbanların və onların ailə üzvlərinin ləyaqətini bərpa etməklə,

cinayətkarların cəzalandırılması ilə onlara ədalətin bərpa olunması hissini verilməsinə kömək edə bilər.

Bundan əlavə, müharibə cinayətlərinin həlli münaqişələrdən təsirlənən cəmiyyətlərin yenidən qurulmasına töhfə verə bilər. O, barışığı təşviq etməyə və dinc yanaşı yaşamaq üçün çərçivə yaratmağa kömək edə bilər. O, həmçinin qanunun aliliyini gücləndirməyə və davamlı sülh və inkişafa nail olmaq üçün vacib olan insan hüquqlarına hörməti təşviq etməyə kömək edə bilər (Amnesty International, 2021: 112 -113).

Bütövlükdə, müharibə cinayətlərinin aradan qaldırılmasının əhəmiyyətini azaltmaq olmaz. Bu, qurbanlar üçün ədalətin təmin edilməsi, sülhün təşviq edilməsi və qanunun aliliyinin təmin edilməsi üçün vacibdir. Silahlı münaqişələr zamanı fərdləri öz hərəkətlərinə görə məsuliyyətə cəlb etməklə biz hamı üçün daha ədalətli və dinc dünya yaratmaq istiqamətində işləyə bilərik (International Committee of the Red Cross, 2016: 109-110).

Müharibə cinayətlərinə görə məsuliyyəti müəyyən edən normaların xüsusiyyətləri

Müharibə cinayətlərinə görə məsuliyyəti müəyyən edən normaların xüsusiyyətləri haqqında danışarkən ilk öncə beynəlxalq hüquq normaları anlayışına toxunmağımız vacibdir. Belə ki, "Beynəlxalq hüquq normaları" anlayışı beynəlxalq hüququn bütün dövlətlər və beynəlxalq aktorlar üçün məcburi olan qayda və prinsiplərinə aiddir. Bu normalar müqavilələr, adət hüququ və hüququn ümumi prinsipləri vasitəsilə işlənib hazırlanır və beynəlxalq birlikdə dövlətlərin və şəxslərin davranışlarını tənzimləmək məqsədi daşıyır. Beynəlxalq hüquq normalarına insan hüquqları, silahlı münaqişələr, ətraf mühit və digər məsələlər ilə bağlı qaydalar daxildir.

"İnsan hüquqları normaları" milli mənsubiyyətindən, irqindən, cinsindən və ya hər hansı digər xüsusiyyətindən asılı olmayaraq bütün fərdlərə şamil olunan prinsiplər və standartlar toplusuna aiddir. Bu normalar insan hüquqlarına dair beynəlxalq müqavilələrdə təsbit olunub və beynəlxalq adət-ənənə hüququnun tərkib hissəsi hesab olunur. İnsan hüquqları normalarına yaşamaq, azadlıq və şəxsi toxunulmazlıq, ifadə və din azadlığı, ədalətli məhkəmə araşdırması hüququ daxildir (International Committee of the Red Cross, 2016: 14-15).

"Milli məhkəmə normaları" müəyyən bir milli yurisdiksiya daxilində tətbiq edilən hüquqi prinsiplərə və standartlara istinad edir. Bu normalar milli qanunlar, məhkəmə qərarları və hüquqi ənənələr vasitəsilə hazırlanır və ölkədən ölkəyə dəyişir. Milli məhkəmə normalarına cinayət məsuliyyəti, mülki məsuliyyət və prosessual ədalətlə bağlı qaydalar və başqaları daxildir.

Bu üç növ norma bir-biri ilə bağlıdır, çünki beynəlxalq hüquq normaları və insan hüquqları normaları çox vaxt milli məhkəmə normaları üçün çərçivə yaradır. Milli məhkəmələr beynəlxalq və insan hüquqları normalarını öz hüquq sistemlərində şərh etmək və tətbiq etmək, bu normaları pozan şəxsləri və dövlətləri məsuliyyətə cəlb etmək üçün məsuliyyət daşıyırlar.

Müharibə cinayətlərinə görə məsuliyyəti müəyyən edən normaların xüsusiyyətləri haqqında qeyd etməliyik ki, bu normalar beynəlxalq cinayət hüququ və beynəlxalq cinayət prosessual hüquqa xas olan müddəalardır. Hansı ki, hal-hazırda bu normaların bir çoxunu inkişaf etmiş ölkələrin dövlətdaxili hüququnda əks olunan müddəalarında təsbit olunduğunu görmüş olarıq. Beynəlxalq cinayətlərin digər növləri kimi müharibə cinayətlərində də təşəkkül tapmış bir çox müddəalar oxşardır. Bunlardan biri də odur ki, əməli törətmiş şəxsin müharibə cinayətlərinə görə məsuliyyətə cəlb olunması üçün, həmin əməlin mütləq şəkildə törədildiyi zaman qüvvədə olan qanunda mövcud olması vacibdir. Belə ki, bu normaların realizəsi həm də müharibə cinayətlərinin məsuliyyətə cəlb edilməsi zamanı qanunun analogiya üzrə tətbiqi ilə bağlı qadağanı da özündə əhatə edir. Beləliklə, bu əməllərə görə təqsirli şəxs yalnız əməlin törədildiyi zaman qüvvədə olan dövlətdaxili və beynəlxalq cinayət hüquq normalasına uyğun olaraq cinayət məsuliyyətinə cəlb oluna bilər. Lakin biz praktikada Nürnberq Beynəlxalq Hərbi Tribunalı və Tokio Tribunalında aparılmış məhkəmə icraatlarında müharibə cinayətlərinin məsuliyyəti məsələsində danışdığımız normalarla bağlı istisna olaraq fərqli cür yanaşmanı görmüş olarıq. Belə ki, müharibə cinayətlərini törətməkdə təqsirli olan alman və yapon militaristlərini cəzalandırmaq üçün təsis edilmiş beynəlxalq tribunalların nizamnamələrində cinayət məsuliyyəti müəyyən edən normalara geriye qüvvə verilmişdir. Həmçinin Yuqoslaviya və Ruanda tribunallarında da müharibə cinayətləri ilə bağlı məsuliyyəti

müəyyən edən normaların retroaktivliyinə imkan verilməsi halını görürük. Qeyd etdiyimiz tribunallardan fərqli olaraq, Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsində isə müharibə cinayətləri ilə bağlı məsuliyyəti müəyyən edən normaların retroaktivliyinə yolverilməzliyi prinsipi təsbit olunmuşdur (24-cü maddə). Roma Statutunun müəyyən etdiyi hala görə, yalnız yüngülləşdirici hallarda öz normalarının geriye qüvvəsinə yol verir və təqsirli şəxsin Statutun qüvvəyə minməsinə qədər törətdiyi əməllərinə görə Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi tərəfindən cinayət məsuliyyətinə cəlb edilə bilməz (International Criminal Court, 2011)

Bundan əlavə, müharibə cinayətlərinə görə təqsiri olan şəxslərin cinayət məsuliyyətinə cəlb olunması və cəzalandırılmasında müddətin keçməsinin tətbiq olunmaması halını da qeyd etməliyik. Göstərilən bu müddəalar “Müharibə cinayətlərinə və insanlıq əleyhinə cinayətlərə iddia müddətinin tətbiq olunmaması” haqqında 1968-ci il Konvensiyasında təsbit olunmuşdur. Konvensiyada göstərilmiş cinayətlərə görə iştirakçı dövlətlər daxili qanunvericiliklərində müəyyənləşdirilmiş müddətin keçməsinin tətbiq edildiyi yerlərdə onun ləğv olunmasını təmin etmək üçün tədbirlər görməyi öhdələrinə götürürlər (Convention on the Non-Applicability of Statutory Limitations to War Crimes and Crimes Against Humanity of 26 November 1968). Mütərəqqi hal kimi, Azərbaycan Respublikası da bu mühüm Konvensiyanı 1996-cı ilin mayında ratifikasiya etməklə Cinayət Məcəlləsinin 75.5 və 80.4-cü maddələrinə göstərilən müddəaları əlavə etmişdir.

Nəhayət, müharibə cinayətlərinə görə məsuliyyəti müəyyən edən normaların başqa bir xüsusiyyəti onların universal etibarlılığıdır. Bu normalar istənilən ölkə və ya regiona aiddir və müharibə cinayətlərinə görə məsuliyyəti müəyyən etmək üçün istifadə oluna bilər. Ona görə də bu normalar beynəlxalq hüquq və insan hüquqları konvensiyaları kimi universal qüvvəyə malik hüquqi çərçivələrdə istifadə olunur. Praktikada müharibə cinayətlərinə görə məsuliyyətə cəlb etmə ilə bağlı mütərəqqi bir yanaşma olan Ruanda üzrə Beynəlxalq Cinayət Tribunalının məhkəmə icraatını da xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Belə ki, müharibə cinayətlərinin qonşu ölkələrin ərazisində baş verməsinə baxmayaraq, həmin əməlləri öz ölkəsinin ərazisindən kənarında törədən şəxsləri məsuliyyətə cəlb edə bilməsi halını görmüş oluruq. Bu səbəbdən məsələyə münaqişədə iştirak edən tərəflər aspektindən baxdıqda, həmin normaların universallıq sərhədi anlayışının nə qədər geniş olduğunu görə bilərik.

Müharibə cinayətlərinin məsuliyyətini müəyyən edən normaların xüsusiyyətləri müharibə cinayətlərinin ciddiliyini və insan hüquqlarına təhlükəni vurğulayır. Bu normalar müharibə cinayətlərinə görə məsuliyyət daşıyanların məsuliyyətə cəlb olunmasını təmin edir və gələcək müharibə cinayətlərinin qarşısının alınmasına töhfə verir (Human Rights Watch, 2021). Bununla belə, müharibə cinayətlərinə görə məsuliyyəti müəyyən edən normaların həyata keçirilməsi bir çox problemlərlə üzləşə bilər. Bunlara cinayət törədənlərin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməməsi, kifayət qədər dəlil olmaması və məhkəmə prosesinin uzun sürməsi kimi məsələlər daxil ola bilər. Bundan əlavə, bəzi ölkələr müharibə cinayətlərinə görə məsuliyyətin müəyyən edilməsində ikili standartlar tətbiq edə bilər ki, bu da müharibə cinayətləri məsuliyyətinin effektiv icrasını çətinləşdirə bilər.

Nəticə etibarilə, müharibə cinayətlərinin məsuliyyətini müəyyən edən normaların xüsusiyyətləri müharibə cinayətlərinin ciddiliyini və insan hüquqlarına təhlükəni vurğulayır. Bu normalar müharibə cinayətlərinin qarşısının alınmasına və ədalətin bərqərar olmasına xidmət edir. Lakin bu normaların həyata keçirilməsi beynəlxalq əməkdaşlıq və səmərəli məhkəmə prosesləri kimi bir çox amillərdən asılıdır (International Committee of the Red Cross, 2021:19).

Müharibə cinayətlərinə görə məsuliyyətin müəyyən edilməsi prosesində rol oynayan normaların müxtəlifliyi və əhəmiyyəti

Müharibə cinayətlərinə görə məsuliyyətin müəyyən edilməsində həlledici rol oynayan bir neçə norma var. Bunlara beynəlxalq humanitar hüquq, insan hüquqları hüququ və beynəlxalq cinayət hüququ daxildir.

Beynəlxalq humanitar hüquq (IHL) silahlı münaqişənin aparılmasını tənzimləyən qaydalar toplusudur. O, hərbi əməliyyatlarda iştirak edən şəxslərlə yanaşı, artıq hərbi əməliyyatlarda iştirak etməyən mülki şəxsləri və döyüşçüləri, məsələn, hərbi əsirlər və yaralıları müdafiə etməyə çalışır.

IHL həmçinin mülki şəxslərə hücum kimi müəyyən hərəkətləri qadağan edir və dövlətlərə müharibə cinayətlərini araşdırmaq və mühakimə etmək üçün öhdəliklər qoyur. IHL müharibə cinayətlərinə görə məsuliyyətin müəyyən edilməsində vacibdir, çünki o, münafişə tərəflərinin davranışını qiymətləndirmək və onların silahlı münafişə qaydalarını pozub-pozmadığını müəyyən etmək üçün çərçivə təmin edir (Geneva Academy of International Humanitarian Law and Human Rights, 2021).

İnsan hüquqları da müharibə cinayətlərinə görə məsuliyyətin müəyyən edilməsində mühüm rol oynayır. O, fərdlərin yaşamaq, azadlıq və şəxsi toxunulmazlıq hüququ kimi sahib olduğu əsas hüquq və azadlıqları müəyyən edir. İnsan hüquqları qanunu silahlı münafişələr zamanı tez-tez törədilən işgəncə, beynəlxalq hüquq normalarına zidd olaraq azadlıqdan məhrum etmə və zorla yoxa çıxma kimi əməlləri qadağan edir. Dövlətlərin, hətta silahlı münafişələr zamanı belə insan hüquqlarını qorumaq və təşviq etmək öhdəliyi var. İnsan hüquqları müharibə cinayətlərinə görə məsuliyyətin müəyyən edilməsində vacibdir, çünki o, silahlı münafişələr zamanı dövlətlərin və qeyri-dövlət subyektlərinin davranışlarını qiymətləndirmək və onları insan hüquqlarının pozulmasına görə məsuliyyətə cəlb etmək üçün çərçivə təmin edir (International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia, 1993: 128-129).

Beynəlxalq cinayət hüququ (ICL) beynəlxalq hüququn fərdlərin, müharibə cinayətləri, insanlığa əleyhinə cinayətlər və soyqırım kimi beynəlxalq cinayətlərə görə mühakimə olunması ilə məşğul olan bölməsidir. ICL müharibə cinayətlərinə görə məsuliyyətin müəyyən edilməsində vacibdir, çünki o, şəxslərin silahlı münafişələr zamanı öz hərəkətlərinə görə məsuliyyət daşması mexanizmini təmin edir. O, həmçinin müharibə cinayətlərinə daxili məsələlər kimi deyil, bütövlükdə beynəlxalq ictimaiyyətə qarşı cinayətlər kimi baxılmasını təmin edir.

Bundan başqa, müharibə cinayətlərinə görə məsuliyyətin müəyyən edilməsi zamanı digər normalarla müxtəlifliyi özünü bir neçə nüansda göstərir. Belə ki, müharibə cinayəti törətmiş şəxslərin fərdi məsuliyyəti məsələsi fiziki şəxslərin rolunu nəzərə almaqla onların məsuliyyət həddlərini müəyyən edir. Bu da həmin əməlləri törətməkdə ittiham olunan fiziki şəxsin hökumətin göstərişinə və ya yuxarı vəzifəli şəxsin əmrinə əsasən hərəkət etməsi onu cinayət məsuliyyətindən azad etməməsi halı ilə bağlıdır. Lakin praktikada belə halların ədalət mühakiməsi zamanı cəzanı yüngülləşdirən hal kimi nəzərə alındığını görə bilərik.

Yekun olaraq qeyd edək ki, müharibə cinayətlərinə görə məsuliyyətin müəyyən edilməsi prosesində rol oynayan normaların müxtəlifliyi və əhəmiyyəti heç də kiçildilə bilməz. Bu normalar münafişə tərəflərinin davranışının qiymətləndirilməsi, şəxslərin öz hərəkətlərinə görə məsuliyyət daşması və gələcək pozuntuların qarşısının alınması üçün çərçivə yaradır. Bu normaları dəstəkləməklə biz hamı üçün daha ədalətli və dinc dünya yaratmaq üçün çalışmalıyıq.

Müharibə cinayətlərinə görə cəza tədbirləri

Müharibə cinayətlərinə görə cəzalar cinayətin növündən və törədilməsindən asılı olaraq dəyişə bilər. Bu cinayətlər beynəlxalq hüququn pozulması hesab edilir və ciddi insan hüquqları pozuntusudur. Müharibə cinayətlərini törətmiş şəxslərə tətbiq olunan cəza tədbirləri sferasında milli mühakimə orqanları ilə birlikdə beynəlxalq mühakimə orqanlarının da müstəsna səlahiyyətləri vardır.

Beynəlxalq məhkəmələr, məsələn, Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi müharibə cinayətlərini təqib edə və günahkarları cəzalandıra bilər. Bundan əlavə, ölkələrin öz məhkəmə sistemləri də müharibə cinayətlərini təqib edə və cəzalandıra bilər (7: 16). Bu da müharibə cinayətləri ilə bağlı olan normaların universallıq prinsipinin realizəsi ilə bağlıdır. Müharibə cinayətlərini törətmiş şəxslər dünyanın istənilən dövləti tərəfindən məsuliyyətə cəlb olunaraq cəzalandırılması zamanı bu əməllərin harada baş verməsi halı vacib deyildir. Həmçinin bu əməli törədən şəxslərin məsuliyyətə cəlb olunması zamanı onların vətəndaşlığı da nəzərə alınmır. Bu da beynəlxalq birlik tərəfindən müharibə cinayətlərinin harada və kim tərəfindən törədilməsindən asılı olmayaraq onları öz yurisdiksiyası ilə cəzalandırılması öhdəliyini dövlətlər üzərində qoymuş olur. Azərbaycan Respublikasının Cinayət məəcəlləsinin 12.3-cü maddəsində universal yurisdiksiyanın tətbiqini həyata keçirməklə müharibə cinayətlərini törətmiş şəxslərin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilib cəzalandırılması halını nəzərdə tutur (11).

Cəza cinayətin növündən və törədildiyi üsuldən asılı olaraq dəyişə bilər. Məsələn, mülki şəxsləri hədəf alma, işgəncə, zorlama və digər cinsi istismar xarakterli müharibə cinayətləri çox vaxt ağır cəzalarla üzləşir. Bu səbəbdən müharibə cinayətləri bəşəriyyətə qarşı törədilmiş ən ağır cinayətlər olduğundan, onu törədənlərə qarşı görülən tədbirlər də ən ağır xarakterli cəzalardan ibarətdir. Qeyd edək ki, bu cür əməllərə görə verilən cəzalar zamanı ölüm hökmünün ləğvi ilə bağlı olan müddəalar nəzərə alındığından, əsasən, onun yerinə digər ağır cəza növü olan ömürlük azadlıqdan məhrum etmə cəzası tətbiq olunur.

Müharibə cinayətlərinə görə tətbiq olunan cəza tədbirləri zamanı dövlətdaxili və beynəlxalq aspektdə fərqli cür realizəni görmüş oluruq. Belə ki, bu əməllərlə bağlı dövlətdaxili hüquq əməlinin cinayət tərkibini müəyyən edən zaman onun cəza məsələsini də eyni bir normanın çərçivələri daxilində həll edir. Beynəlxalq cinayət hüquq kontekstində isə bu cür normalar əməlin cinayət tərkibini müəyyən etsə də, konkret cəza məsələsini açıq qoyurlar. Bu da cinayət törədildikdən sonra konkret cəza tədbirinin ya milli məhkəmələr, ya da beynəlxalq tribunal tərəfindən müəyyən edilməsinə əsas verir. Qeyd edək ki, Roma statutu bu məsələni qismən həll edərək tətbiq oluna biləcək cəza tədbirlərini müəyyən etsə də, yenə də konkret əmələ görə hansı sanksiyanın tətbiq olunması məsələsi açıq olaraq qalmışdır.

Müharibə cinayətlərini cəzalandırılması cinayətlərin qarşısının alınması baxımından da vacibdir. Cəza cinayət törədənlər üçün çəkindirici təsir yaradır və gələcəkdə belə cinayətlərin törədilməsinin qarşısını alır. Həmçinin, ədalətin təmin edilməsi və zərərçəkənlərin təminatının ödənilməsi və sosial bərpanın dəstəklənməsi vacibdir (International Criminal Tribunal for Rwanda, 1994: 14).

Beynəlxalq cinayətləri törədənlərə qarşı tarixdə beynəlxalq mühakimə yolu ilə ilk dəfə görülən cəza tədbirləri Nürnberq Beynəlxalq Hərbi Tribunalı ilə bağlıdır. Tribunal digər beynəlxalq cinayətlər kimi müharibə cinayətləri ilə bağlı mühakiməni həyata keçirmiş və təqsirləndirilən şəxslərə 10 ildən başlayaraq müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə cəzası vermişdir. Həmçinin digər təqsirləndirilən şəxslərə ölüm hökmü verilmişdir. Mühakimə olunan şəxslərdən yalnız üçünə bəraət verilmişdir. Bundan sonra isə, 1946-cı ilin dekabrından 1949-cu ilin aprelinə qədər ABŞ nasist Almaniyası liderlərinə qarşı müharibə cinayətlərinə görə mühakimə həyata keçirilmişdir. Burada da təqsirləndirilən şəxslərə ölüm hökmü və müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə cəzası tətbiq edilmişdir.

Praktikada müharibə cinayətlərini törədən şəxslərə qarşı verilən cəza tədbirlərinə həmçinin Tokyo, Ruanda, Yuqoslaviya və bir sıra tribunallarda nümunələr görmək olar. Əsasən, ömürlük azadlıqdan məhrum etmə cəzası tətbiq olunması halı olduqca geniş yayılmış və əməlin xarakterinə yetərincə uyğun olması dəstəklənmişdir. Fərqli cəza tədbirlərinin də tətbiq oluna bilməsi halını isə Roma statunun mövqeyini yüksək qiymətləndirmək lazımdır. Belə ki, müharibə cinayətlərinə görə tətbiq olunan cəzalarla bağlı Roma statutunun 77-ci maddəsində “ tətbiq olunan cəza tədbirləri ” ilə bağlı müddədə: Məhkəmə ömürlük azadlıqdan məhrum etmə cəzasının nəzərdə tutulması ilə bərabər, ən çoxu 30 ili aşmamaqla müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə cəzası tətbiq edə bilər. Həmçinin azadlıqdan məhrum etmə ilə yanaşı məhkəmə sübut etmə və prosedur qaydaları ilə nəzərdə tutulmuş kriteriyalara əsasən cərimə və üçüncü şəxslərin “ bona fidei ” hüquqlarına ziyan gətirmədən cinayət nəticəsində düzünə və ya yanakı yolla əldə edilmiş gəlirlər, əmlak və aktivlərin müsadirə edilməsi cəzasını təyin edə bilər. Bundan başqa, məhkəmə cəza tədbirlərinin müəyyən olunması zamanı sübut etmə və prosedura qaydalarına uyğun olaraq məhkumun şəxsiyyəti amilini də (78-ci maddə) nəzərə alır (International Criminal Court, 2011).

Beynəlxalq və milli qanunlar müharibə cinayətlərinin cəzalandırılması ilə bağlı müddəaları ehtiva edir və bu müddəalar cinayətin qarşısının alınması və qurbanların sosial bərpa üçün vacibdir. Fikrimizcə, beynəlxalq praktikanın həm beynəlxalq xarakterli silahlı münaqişələr, həm də qeyri-beynəlxalq xarakterli silahlı münaqişələr zamanı törədilmiş əməlləri müharibə cinayətləri hesab etməsi, onun bu şəraitdə törədilən əməllərə görə verilən cəza zamanı onlar arasında fərq qoyulmaması, yəni birinin ağırlaşdırıcı və ya digərinin isə yüngülləşdirici hal kimi nəzərə alınmaması məsələsini də yüksək qiymətləndirməliyik.

Nəticə etibarilə, müharibə cinayətlərinə görə cəza beynəlxalq hüquq normalarına uyğun müəyyən edilməlidir və cəza cinayətin növündən və törədildiyi üsuldən asılı olaraq dəyişə bilər. Cəza cinayət törədənlər üçün çəkindirici təsir yaratmaqla yanaşı, ədaləti təmin etmək və qurbanların kompensasiyasını təmin etməklə sosial bərpanı dəstəkləmək üçün vacibdir.

Nəticə

Bu məqalədə müharibə cinayətlərinin məsuliyyətini müəyyən edən normaların xüsusiyyətlərindən bəhs edilmişdir. Bu normalar müharibə cinayətlərinin ciddiliyini vurğulamaqla, məsuliyyət daşıyan şəxslərin ədalət qarşısında cavab verməsini təmin edir və gələcək müharibə cinayətlərinin qarşısının alınmasına töhfə verir. Lakin qeyd etməliyik ki, bu normaların həyata keçirilməsi bir çox çətinliklərlə üzləşə bilər. Ona görə də beynəlxalq əməkdaşlıq və səmərəli məhkəmə prosesləri kimi amilləri nəzərə almaq lazımdır.

Fikrimcə, müharibə cinayətlərinə görə məsuliyyəti müəyyən edən normalar beynəlxalq hüququn subyektləri tərəfindən iradələrin uzlaşdırılması yolu ilə yaradılması tendensiyası davam etdirilməlidir. Bu əməllərin törədilməsinə görə məsuliyyət Roma statutunda olduğu kimi müəyyən müddətə və ya ömürlük azadlıqdan məhrum etmə cəzası ilə yanaşı, həm də zərərçəkmiş reabilitasiya, kompensasiya və restitusiya da daxil olmaqla dəymiş ziyanın lazımi formada ödəməsi haqqında qərarların tətbiqi effektiv vasitələrdən biridir.

Müharibə cinayətləri ilə bağlı olan məsuliyyət normalarının beynəlxalq cinayət hüququna xas olan spesifik cəhətlərinin yalnız milli cinayət hüququnda əks olunmaması, həmçinin cinayət-prosessual hüquq və cəza-icra hüququ ilə də qarşılıqlı əlaqəsinin olması vacibdir. Müharibə cinayətləri ilə mübarizənin səmərəliyi beynəlxalq cinayət hüquq normaları ilə dövlətdaxili hüquq normalarının birgə tətbiqi nəticəsində mümkündür.

Nəticə etibarilə, müharibə cinayətlərinə görə məsuliyyəti müəyyən edən normaların xüsusiyyətləri insan hüquqlarına hörmətlə yanaşan dünya düzəninin yaradılması üçün çox vacibdir. Beynəlxalq ictimaiyyət bu normaların tətbiqi və müharibə cinayətlərinə görə məsuliyyət daşıyanların ədalət qarşısında cavab verməsi üçün birgə işləməlidir. Bu, təkcə keçmişdə törədilmiş cinayətlər üçün deyil, həm də gələcək müharibə cinayətlərinin qarşısının alınması üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat

1. International Criminal Court. (2011). Rome Statute of the International Criminal Court.
2. United Nations. (1949). Geneva Conventions of 1949 and their Additional Protocols.
3. Amnesty International. (2021). War Crimes and International Law.
4. International Committee of the Red Cross. (2016). Customary IHL Database.
5. Convention on the Non-Applicability of Statutory Limitations to War Crimes and Crimes Against Humanity of 26 November 1968.
6. Human Rights Watch. (2021). War Crimes.
7. International Committee of the Red Cross. (2021). War Crimes.
8. Geneva Academy of International Humanitarian Law and Human Rights. (2021). War Crimes.
9. International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia. (1993). Statute of the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia.
10. International Criminal Court. (2021). About the ICC
11. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. <https://www.e-qanun.az/framework/46947>
12. International Criminal Tribunal for Rwanda. (1994). Statute of the International Criminal Tribunal for Rwanda.

Göndərildi: 24.01.2023

Qəbul edildi: 11.03.2023

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/89/95-100>**Elnur Abasov**

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

magistrant

elnur.abasov.999@gmail.com

ZEYTUN YAĞINDA KEYFİYYƏT

Xülasə

Zeytun bəşəriyyətə bəxş edilmiş mühüm meyvədir. Bu səbəbdən zeytunlardan əldə edilən və heç bir kimyəvi təsirə məruz qalmadan istehsal edilən zeytun yağı da insan sağlamlığı üçün əhəmiyyətlidir. İnsan sağlamlığı üçün vacib olan yüksək keyfiyyətli zeytun yağı istehsalı vacibdir. Keyfiyyətli zeytun yağı istehsalında zeytunun növü, yetişdirildiyi coğrafi bölgə, iqlim, torpaq quruluşu, akvakulturada tətbiq olunan mədəni proseslər, zeytunun yığımdan sonra taralarda çatdırılması və zeytun yağının daha sonra saxlanması təsirli olur. Digər tərəfdən, zeytun yağı istehsalı və istehlakında keyfiyyətin davamlılığı üçün istehsalçıların və istehlakçıların məlumatlılığının artırılması vacibdir. Bu araşdırmada zeytun yağının istehsalına və keyfiyyətinə təsir edən amillər müvafiq qanunvericiliklə araşdırılmışdır.

Açar sözlər: zeytun, zeytun yağı, keyfiyyət, istehlak, qanunvericilik

Elnur Abasov

Azerbaijan State Economic University

master student

elnur.abasov.999@gmail.com

Quality in olive oil

Abstract

Olive is an important fruit that is given to human beings. For this reason olive oil obtained from olive and produced without any chemical processing is also important for human health. What is important for human health is the quality production of olive oil. In the production of high quality olive oil, many criteria such as olive variety, geographical region where it is grown, climate, soil structure, cultural processes applied in cultivation, bringing the olive oil to the cask after it is dried and storage of olive oil after it is affected. On the other hand, awareness of producers and consumers is important for the sustainability of quality in olive oil production and consumption. In this study, the factors affecting production and quality in olive oil were examined with the related legislation.

Keywords: olive, olive oil, quality, consumption, legislation

Giriş

Zeytun qədim zamanlardan bəri becərilən bir bitkidir və buna görə də bəzi müqəddəsliklərə aid edilir. Bu mənada zeytun ağacı xoşbəxtlik və əmin-amanlıq, zeytun yağı isə xeyirxahlıq və saflıq rəmzidir.

Zeytun yağı isə kimyəvi təmizlənmədən istehsal oluna bilən yeganə yeməli bitki yağlarından biri olduğu üçün digər yeməli bitki yağları ilə müqayisədə həmişə fərqlənir. Zeytun yağı bənzərsiz dadı və qoxusu ilə yanaşı, yağ turşusu tərkibi oksidləşdirici pozulmaya qarşı müqavimət göstərən bir xüsusiyyətə malikdir. Son illərdə zeytun yağının sağlam qidalanma baxımından orijinal dəyərini ortaya qoyan araşdırma nəticələri dünya ictimaiyyətinə təqdim edildikdən sonra şüurlu istehlakçı tərəfindən bəyənilib.

Azərbaycan zeytun yağı istehsalında dünyaca məşhur bir ölkə olmasa da, zeytun və zeytun yağında istehsalın artırılması üçün dəstək verilməyə başlanıb. Bu dəstəklər nəticəsində əkin

sahələrinin sürətlə artırılmasına nail olunub. Ancaq adambaşına düşən zeytun yağı istehlakı digər istehsalçı ölkələrlə müqayisədə qeyri-kafidir (Əzizov, 2011: 7-13).

Bu işin məqsədi zeytun yağında Beynəlxalq və Milli Keyfiyyət Standartlarında zeytun yağının tərifini, istehsaldakı keyfiyyəti, keyfiyyətə təsir edən amilləri, keyfiyyət idarəetmə sistemlərini, keyfiyyət təyini analizlərinin (fiziki, kimyəvi və sensor analizlər) əhəmiyyətini araşdırmaqdır.

Zeytun və zeytun yağı

Dünyada təxminən 1257, Azərbaycanda isə 15 qeydiyyatdan keçmiş zeytun sortları var. Azərbaycanda bu növlər arasında yağ olaraq istifadə edilən növlər; “Bakı”, “Abşeron”, “İynəburun”, “Kırım”, “Pikvales”, “Armutu zeytun”, “Askalan”, “Şirin”, “Qara” və s. Bu sortlar ölkəmizdə çox yüksək yağlı zeytun sortları sırasındadır.

Zeytun yağı, zeytun (*Olea europaeae* L.) ağacının meyvələrindən mexaniki və fiziki üsullarla heç bir kimyəvi təsir edilmədən əldə edilən, otaq temperaturunda maye olan, açıq yaşıldan sarıya qədər təbii şəkildə istehlak edilə bilən mühüm bitki yağıdır. Rəng və unikal dad və qoxu. Zeytun yağı zeytun ağacının meyvələrindən əldə edilən və xüsusilə Aralıq dənizi hövzəsində istehsal olunan yeməli yağ olduğundan Aralıq dənizi ölkələrinin pəhriz və mədəniyyətlərində daha çox əhəmiyyət kəsb edir və tərkibində yüksək miqdarda oleik turşusu vardır. Zeytun yağı xüsusi aroması, dadı, yüksək oksidləşdirici dayanıqlığı və sağlamlığa müsbət təsirləri ilə son illərdə artan diqqəti cəlb edir (Rzayeva, 2015: 129-132).

Zeytun yağında keyfiyyət və qanunauyğunluq

Keyfiyyət; Müəyyən edilmiş şərtlərdə və müəyyən bir müddət ərzində istənilən funksiyaları yerinə yetirmək qabiliyyətidir. Keyfiyyət baxımından ən önəmli məqam Azərbaycanda zeytun istehsalçıları arasında çox rast gəlinən keyfiyyətə deyil, kəmiyyətə önəm verilməsinin arzu edilməsidir. İtaliya, İspaniya, Yunanıstan kimi ölkələrdə xüsusilə son on ildə çoxlu sayda keyfiyyətsiz istehsal əvəzinə, az miqdarda yüksək keyfiyyətli istehsal ön plana çıxıb. Lakin sözügedən yanaşma ölkəmiz üçün hələ çox yeni olduğundan və qabaqcıl istehsalçı ölkələr qədər istehsal etməyi hədəflədiyindən yüksək keyfiyyətli istehsal yenə də arxa planda qala bilər. Son beş ildə keyfiyyət məsələsi sektora yenicə qədəm qoyan butik müəssisələri və Qida, Kənd Təsərrüfatı və İqtisadiyyat Nazirliyinin təqdim etdiyi “Zeytun yağı və zeytun poması yağı haqqında Kommunique” sayəsində ön plana çıxmışdır və bununla bağlı konkret addımlar atılıb.

Keyfiyyətin əhəmiyyətinin artması səbəbindən bugünkü global bazar rəqabəti şəraitində müştərilərin məmnuniyyəti müəssisələrin ayaqda qalması üçün ən vacib hədəfdir. Buna nail olmaq üçün zəruri olan üç əsas şərt; Müştərinin istədiyi mal və xidmətləri daha ucuz və qısa müddətdə təmin etmək lazımdır. Artan rəqabət mühiti və onun məhsuldarlıqla əlaqəsi sayəsində keyfiyyət bugünkü biznesin birinci prioritetinə çevrilmişdir. İstehlakçıların təhsil və məlumatlılıq səviyyələrinin inkişafı və rifah səviyyəsinin yüksəlməsi müəssisələrin öz məhsullarının müştəri tələblərinə və arzu olunan xüsusiyyətlərə uyğunluğunu artırmağı zəruri edir.

Qida məhsullarının keyfiyyəti; istehlakçılar üçün məqbul olan xüsusiyyətlər toplusu kimi müəyyən edilə bilər. Əgər məhsul istehlakçının tələbatını ödəyirsə və məqbul obyektiv (məhsulun enerji, vitamin, mineral, toksin tərkibi və təzəliyi) və subyektiv (məhsulun rəngi, forması, dadı və qoxusu və s.) dəyərlərə malikdirsə, həmin məhsulu yüksək keyfiyyətli adlandırmaq olar. Qida məhsullarının keyfiyyətinin istehlakçının qavrayışı ilə bağlı olması və keyfiyyətin dəqiq ölçülməsində birbaşa istehlakçının nəzərini tuta bilən üsullardan istifadə edilməsi şüurlu istehlakçı anlayışının əhəmiyyətini artırır. İnsanlar qidanın yüksək keyfiyyətli, təhlükəsiz və etibarlı olması ilə yanaşı, fizioloji zərurətdən kənar istehlak edilməsinə də diqqət yetirirlər. Qida sənayesində keyfiyyət və etibarlılıq baxımından milli və beynəlxalq təcrübələr mövcuddur. Firmalar öz istehsallarını və markalarını milli qaydalara uyğun olaraq sertifikatlaşdırmalıdır.

Bu səbəbdən dünyada və Azərbaycanda qida üçün bir çox keyfiyyət idarəetmə və keyfiyyət təhlükəsizliyi sistemləri təşkil edilərək qanunlar, bildirişlər və qaydalar hazırlanır. Keyfiyyət həm istehsalçı, həm də satıcı üçün istehlakçıya verilən vəd baxımından əhəmiyyətli olan brend konsepsiyası ilə sənədləşdirilir. Brend məhsulların əhəmiyyəti o zaman ortaya çıxır ki, istehlakçı geniş çeşiddə məhsullar arasından seçim etməli olur. Bununla belə, rəqabət anlayışında brend

müəssisələr tərəfindən strateji element kimi qəbul edilir. Zeytun və zeytun yağı istehsalı kənd təsərrüfatının digər sahələrində olduğu kimi kənd təsərrüfatının da əmək tutumlu sahəsidir. Bu fəaliyyət sahəsində məqsəd kəmiyyətlə yanaşı, keyfiyyəti də artırmaq olduğundan texnologiya tutumlu, hətta bilik tutumlu fəaliyyət sahəsindən danışmaq olar. Zəhmət tələb edən mərhələ bağ şəraitinə diqqət yetirilməli olan mərhələdir, bu mərhələdə: zeytun ağaclarına müntəzəm qulluq, zərərvericilərə və xəstəliklərə qarşı mübarizə və s. Yetişdirmə şərtləri çox vacibdir. İnformasiya və texnologiya tələb edən mərhələlər düzgün məhsul vaxtının təyin edilməsi, zeytunların zədələnməməsi üçün bir-bir və diqqətlə yığılması, zədələnmiş və çürümüş zeytunların çeşidlənməsi və sağlam məhsulun anbara daşınmasıdır. Zeytunyağı zavodunu ən gec 24 saat içində çatdırılmalı və zeytunun dərhal emal edərək yağa çevrilməsi, müasir zeytunyağı texnologiyasından istifadə zamanı gigiyena qaydalarına diqqət yetirilməsi və daha sonra xüsusi saxlanma şəraitindən istifadə edilməsi keyfiyyəti artırır. Digər tərəfdən, zeytun yağının keyfiyyəti qanuni tənzimləmələrlə izlənilə bilər; Fiziki (daş, torpaq, toz və s.), bioloji (mikrob və s.), kimyəvi analiz (turşu nisbəti) və nəhayət sensor analiz (iy və dad nisbətinin aşkarlanması) ilə müəyyən edilə bilər (Tiryaki, 2005: 193-196).

Zeytun yağında, Beynəlxalq qanunvericilik: FAO (Codex Alimentarius), Avropa İttifaqı Qanunvericiliyi, IOC, QVEXTRA, Şimali Amerika Zeytun Yağı Assosiasiyası Standartları və s. mövcuddur. Milli qanunvericilikdə "Azərbaycan Qida Təhlükəsizliyi Agentliyi"nin zeytun yağı və poma yağının təhlili üsulları haqqında kommunike var. Bu qanunvericiliyə nəzarəti həyata keçirən nazirliklər Səhiyyə Nazirliyi və Ərzaq, Kənd Təsərrüfatı və İqtisadiyyat Nazirliyidir (Qəhrəmanova, 2016: 15-20).

İstehlakçılar arasında qida təhlükəsizliyi ilə bağlı maarifləndirmə işinin tam formalaşmaması qida təhlükəsizliyi ilə bağlı maarifləndirilməmiş və kifayət qədər biliyə malik olmayan operatorların məsələyə daha çox diqqət yetirməsinin zəruriliyini ortaya qoyur. Qida təhlükəsizliyi idarəetmə sistemləri ilə sağlam qida istehsalı və istehlakçılar qorunur. Beləliklə, qida təhlükəsizliyinin əhəmiyyəti və dəyəri şüurlu istehlakçılar, keyfiyyətli istehsalçılar və brend istehsal vasitəsilə bilinir. Qida təchizatında təhlükəsizliyi təmin etmək üçün nəzarətə maraq artmağa başlayıb. İnkişaf edən texnologiya ilə qida və kənd təsərrüfatı məhsullarında risklərin artması istehsalçıların və istehlakçıların bu risklər nəticəsində baş verən pozulmaları daha yaxşı elmi şəkildə başa düşərək məsələyə daha həssas və şüurlu yanaşmalarını təmin etmişdir. Bu inkişaf, hökumətlər tərəfindən həyata keçirilən məcburi standartlarla yanaşı, özəl qurumların da bu məsələ ilə bağlı işini geniş vüsət almışdır. Özəl təşkilatlar tərəfindən hazırlanmış standartların müvəffəqiyyətini sübut etmək, bu cür standartların qəbulunu təmin etmiş və sertifikatlaşdırmaya əsaslandığı üçün istehlakçının axtardığı zəmanət sertifikatlarına çevrilmişdir. Cədvəl 1 bəzi keyfiyyət təminatı və idarəetmə sistemlərini göstərir.

Cədvəl 1.**Keyfiyyətin təminatı və idarəetmə sistemləri**

Keyfiyyət Təhlükəsizlik	Keyfiyyət İdarəetmə
HACCP	ISO-9000
GMP	ISO-2000
EUREGAP	ISO-14000
	ISO-22000
	BRS, SQF, IFS, TSE

Zeytun yağında keyfiyyətin təyini üsulları

Zeytun yağı yüksək kalorili dəyərə və yüksək həzm dərəcəsinə malikdir. Tədqiqatlar nəticəsində bir çox antioksidant maddələrin tərkibindəki əvəzolunmaz yağ turşuları, yağda həll olunan vitaminlər A, D, E və olein turşusunun ürək-damar xəstəliklərinə qarşı yaxşı olduğu, E vitamini və bəzi fenolik birləşmələrin isə faydalı təsir göstərdiyinə dair sübutlar var. Yaşlanma ilə maddələr mübadiləsində sərbəst radikalların meydana gəlməsinə qarşı qoruyucudur. Zeytun yağında

keyfiyyət təyini üsulları yağın hissiyyət, fiziki və kimyəvi xüsusiyyətlərini ən yüksək səviyyədə qoruyub saxlayacaq şəkildə istehsalı təmin edir (Nərimanlı, 2012: 99-104).

Fiziki, kimyəvi, sensor analiz

Fiziki analiz; zeytun bitkiyə gələn kimi çeşid, yarpaq, zibil və s. Xarici materiallardan təmizlənərək qabaqcadan işlənir.

Kimyəvi analiz; zeytun yağı üçün akkreditə olunmuş laboratoriyalar tərəfindən müəyyən edilmiş və ümumiyyətlə istifadə edilən dəyərlər aşağıdakılardır;

Sərbəst yağ turşuluğu zeytun yağları üçün vacib keyfiyyət meyarıdır. Çünki yağın tərkibindəki sərbəst yağ turşusu zeytun yağlarının təsnifatında, başqa sözlə desək, onların kommersiya dəyərlərinin müəyyən edilməsində istifadə olunursa, digər tərəfdən zeytun yağının yemək bişirmək və ya emal etmək üçün olması barədə məlumat verir. Bu səbəblə, meyvə yığımından başlayaraq meyvəyə çatana qədər prosedə həm zeytun meyvəsində, həm də tərkibindəki yağda sərbəst turşuluğun artmasına səbəb ola biləcək amillərin minimuma endirilməsi və ya mümkün olduğu qədər aradan qaldırılması böyük əhəmiyyət kəsb edir. masa yağ şəklində. Sərbəst yağ turşuları zeytun meyvəsinin yetişməsi ilə artır. Zeytun yağının yağ turşularının tərkibi; Sort, meyvələrin yetişməsi, məhsuldarlığı, ekoloji şərait və mədəni proseslər kimi bir çox aqrotexniki amillər ona təsir göstərir. Zeytun yağının yağ turşusu sağlamlıq üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir (Həmidova, 2017: 28-31).

Peroksidin dəyəri; O, yağların oksidləşməsi zamanı əmələ gələn hidroperoksidlərin birbaşa ölçülməsinə əsaslanır. Təbii zeytun yağları üçün qanuni yuxarı həddi digər zeytun və poma yağları üçün həddən xeyli yüksəkdir. Çünki emal prosesində və xüsusilə dezodorizasiya mərhələlərində əvvəl əmələ gələn hidroperoksidlər yüksək vakuumda yağdan parçalanır və ya çıxarılır.

Ultrabənövşəyi şüalarda xüsusi udma; Zeytun yağlarının keyfiyyətini təyin etmək üçün geniş istifadə olunur. Bu ölçmənin aparılmasında istifadə olunan üsul, sözügedən konjugat birləşmələrin 232 nm-də işığı udması və trien konjugat məhsullarının 270 nm-də işığı udması prinsipinə əsaslanır. Sözügedən məhsullar ya oksidləşmə və ya təmizlənmə prosesləri zamanı, xüsusən də ağartma və dezodorasiya mərhələlərində əmələ gələ bilər. Buna görə də, yalnız bu təhlil əsas götürülsə, təhlilin nəticələrini şərh etmək çətindir (Əliyev, 2020: 14-17).

Sensor Analiz; Təbii zeytun yağı, duyğu xüsusiyyətləri baxımından zeytun çeşidinə, ekoloji şəraitə, bölgəyə, ağacın qidalanma vəziyyətinə, mövsümə, zeytunun emal üsuluna, yetişmə dərəcəsinə görə fərqli dad və qoxulara malikdir. Yığım vaxtı və saxlama şəraiti xüsusiyyətini göstərir. Müəyyən edilmiş vəziyyətlərə görə RGK-nın müsbət və mənfi xüsusiyyətləri müəyyən edilir.

Sensor qiymətləndirmədə mənfi xüsusiyyətlər:

İstilik, Palçıqlı Çöküntü, Pulpa, Kiflənmiş, Nəmli, Sirkə, Şərab kimi, Turş, Ransit, Köhnə Oksid.

Müsbət xüsusiyyətlər:

Meyvəlilik, acılıq, yanma (Qarayev, 2007: 132-137).

Zeytun yağında keyfiyyətə təsir edən amillər

Bu gün aqrar-yeyinti sənayesində əsas problem xammalın istehsalçıdan son istehlakçıya qədər izlənilməsinə təmin edəcək obyektiv vasitələrin müəyyən edilməsidir.

Zeytun çeşidinin zeytun yağının keyfiyyətinə təsiri;

Azərbaycanda qeydə alınmış təxminən 15 zeytun növü var. Zeytun növü; Göstərdiyi dövrilik, tərkibindəki yağ miqdarı, göstərdiyi kimyəvi tərkib kimi bəzi xüsusiyyətlərə görə zeytun yağının keyfiyyətinə təsir edir. Zeytun çeşidinin təsir etdiyi digər xüsusiyyət də meyvədəki yağ nisbətidir. Bəzi növlərdən alınan yağın miqdarı digərlərindən azdır və əksinə.

Ekologiyanın (Bölgə) zeytun yağının keyfiyyətinə təsiri;

Zeytun meyvələrində, coğrafi mövqe, dənizə yaxınlıq, relyef formaları, enlik, uzunluq və iqlim, yağıntılıların və küləklərin əsas təsiri meyvənin çata biləcəyi maksimum yağ səviyyəsidir. Müxtəlif rayonlarda zeytundan alınan yağın miqdarı müxtəlifdir. Azərbaycanın Abşeron rayonunda sortların meyvəsində yağ nisbəti yüksəkdir. Kommersiya baxımından bu müsbət xüsusiyyətdir. İqlim yağın

yetişməsinə və beləliklə də kimyəvi tərkibinə böyük təsir göstərir, təbii antioksidantlara, fenollara, tokoferollara və neftin oksidləşdirici dayanıqlığına təsir göstərir (İsmayılova, 2018: 62-68).

Məhsulun yığım forması və daşınmasının zeytun yağının keyfiyyətinə təsiri

Zeytun yığımında əl yığımı və ya mexaniki əl alətlərindən istifadə edilməlidir. Zədələnmiş zeytun müxtəlif mikroob fəaliyyətlərinə açıq ola bildiyi üçün daha tez xarab olur və bu da yağın keyfiyyətinə birbaşa təsir göstərir. Ağacdən əl ilə yığılan zeytun, yerdən yığılan zeytun və zədələnmiş zeytun ayrı-ayrılıqda obyektə daşınmalı və ayrıca emal edilməlidir. Məhsul yığım tarixi ildən-ilə bölgədən- bölgəyə çox dəyişə bilər. Zeytun meyvələrində yetişmə aylar çəkən yavaş və uzun bir prosesdir. Yetişmə fazası al-əlvən rəngin görünməsindən başlayaraq qabığın və ətin daxili hissəsinin rənglənməsinə qədər olan dövrləri əhatə edir. Yetişmə ağacın bütün meyvələrində eyni vaxtda baş vermir.

Məhsul yığım vaxtının müəyyən edilməsində yetkinlik ən dominant parametrdir və meyvələrin yığım vaxtının yetişmə ilə müəyyən edildiyi hamı tərəfindən qəbul edilmiş bir həqiqətdir. Çünki yağda yağ turşularının toplanması və yağ məhsuldarlığının artması yetişmə və biçin vaxtından asılıdır. Yığım vaxtı ilk növbədə meyvənin yağ tərkibinə təsir göstərir. Ümumiyyətlə, məhsul yığımı zamanı irəlilədikcə, strukturda yağ sintezi reaksiyaları meyvə uyğun yetişənə qədər davam edir və yağ miqdarı artır. Zeytunların ən yaxşı keyfiyyət xüsusiyyətlərini verəcəkləri zaman toplamaq üçün ən ideal məhsul vaxtıdır. Məhsulun yığılma üsulu keyfiyyətdə mühüm amildir, onu dirək, maşın və əllə yığmaq olar. Əllə ən uyğun məhsul olsa da, lənglik baxımından üstünlük verilmir. Zeytunlar yığıldıqdan dərhal sonra emal ediləcək fabriklərə gətirilməli, zeytunlar kisələrdə deyil, yeşillərdə daşınmalı və gözləmədən emal edilməlidir. Keyfiyyətli zeytun yağı əldə etmək üçün istifadə olunacaq zeytun təbii tökmə mərhələsindən əvvəl yığılmalıdır. Bu müddətin aşılması düşmüş meyvələrin fiziki zədələnməsi ilə nəticələnir ki, bu da, ilk növbədə, meyvənin keyfiyyətinə, sonra isə yağın keyfiyyətinə mənfi təsir göstərir (Kutlu, Shen, 2011: 85-93).

Zeytun yağı emal sistemlərinin zeytun yağının keyfiyyətinə təsiri

Zeytun yağının emalında davamlı (3 fazalı istehsal, 2 fazalı istehsal) sistemi və ənənəvi sistem mövcuddur. 3 fazalı istehsal sistemində dekanterə su əlavə edildiyi üçün fenolik birləşmələrin çoxu dekanter tullantı suyuna keçir. Bununla belə, 2 fazalı istehsal sistemində fenol birləşmələrinin əksəriyyəti zeytun yağında qalır, çünki kənardan su axını yoxdur. Hər iki istehsal prosesi məhsulun keyfiyyəti baxımından müqayisə edildikdə, 2 fazalı sistemdə istehsal edilən zeytun yağının polifenollarla daha zəngin olduğu bir çox araşdırmada göstərilmişdir (Əsədova, Əliyeva, Bədəlbəyli, 2018: 39-47).

Saxlama və qablaşdırmanın zeytun yağının keyfiyyətinə təsiri; Zeytun yağı emal edildikdən sonra satışa çıxarılan qədər ən yaxşı şəkildə qorunmalıdır. Bundan əlavə, qablaşdırmaya diqqət yetirilməli və onlar qalay və ya tünd şüşə butulkalarda saxlanmalıdır. Saxlama, betondan və ya poladdan, metaldan və ya plastik barabanlardan böyük tutumlu çənlər tələb olunmadığı halda plastik barabanlara üstünlük verilməməlidir. Qablaşdırma üçün qalay qutulara, şüşə və plastik butulkalara üstünlük verilməlidir. Sərin yerdə satılmalı, istidən və işıqdan uzaq olmalıdır (İsgəndərov, 2018: 22-25).

Nəticə

Qida istehlakı insanların əsas ehtiyacıdır. Qidanın mövcudluğu və kafiliyi ilə yanaşı keyfiyyətə də istehlak edilməsi son dərəcə vacibdir. Bu mühüm məhsulun istehlak nöqtəsinə çatmadan əvvəl hər mərhələdə yüksək keyfiyyətli istehsal etmək və bu keyfiyyətli istehsalın davamlılığını təmin etmək ən böyük məqsəd olmalıdır. Zeytun yağı zeytun meyvəsindən təbii üsullarla alınan zeytun meyvəsinin suyudur. Zeytun yağı keyfiyyətinə zeytun növü, bölgəsi, yığım vaxtı, məhsul növü, daşınması, yığıldıqdan sonra saxlanması və qablaşdırılması təsir göstərir. Bu proseslər müntəzəm və diqqətlə aparılarsa, zeytun mahiyyəti xarab olmadan yağ halına gətirilərək istehlaka təqdim ediləcək. Zeytun istehsalı və emalının hər mərhələsinə xüsusi diqqət yetirən şirkətlərdə keyfiyyət ön plandadır. Zeytun yağında keyfiyyət; Fiziki, kimyəvi və sensor analizlərlə hər mərhələdə nəzarətdə saxlanıla bilər. Azərbaycanda zeytun yağı istehlakı onun istehsal olunduğu bölgələrin yerli istehlak

xüsusiyyətləri və ya digər bitki yağları arasında qiyməti ilə məhdudlaşır. Bütün dünyada olduğu kimi, Azərbaycanda da sağlam həyat şəraiti özünü hiss etdirir. Bu səbəbdən orta gəlirli insanlar da daxil olmaqla zeytun yağı istehlak etməyə başlayıblar. Məlum fakt ondan ibarətdir ki, keyfiyyət davamlılığı təmin olunarsa, digər inkişaf etmiş ölkələr kimi Azərbaycan xalqı da zeytun yağını təhlükəsiz şəkildə istehlak edə bilər.

Ədəbiyyat

1. Əzizov, F. (2011). Zeytun yağı: Tərəqqi etməkdə olan sahə. Azərbaycan Ədəbiyyatı və İncəsənəti, 2(27), 7-13.
2. Rzayeva, N. (2015). Zeytun yağı və onun sağlamlıq üçün xüsusiyyətləri. Elm və Təhsil, (2), 129-132.
3. Tiryaki, G.Y. (2005). Harvest Early. Effects on Olive Oil Quality. Kahramanmaraş Sutcu Imam University. Department of Food Engineering. Kahramanmaraş. Food journal, 30(3), 193-196.
4. Qəhrəmanova, N. (2016). Zeytun yağı, onun müalicəvi xüsusiyyətləri və tibbi istifadəsi. Təbabət elmləri və Tibbi-Tətbiqi Problemlər, 4(3), 15-20.
5. Nərimanlı, N. (2012). Zeytun yağı, müalicəvi xüsusiyyətləri və istehsalı. Azərbaycan Tibb Jurnalı, 4(4), 99-104.
6. Həmidova, N. (2017). Zeytun yağı və onun antioksidant xüsusiyyətləri. Elm və İnnovasiya, 1(1), 28-31.
7. Əliyev, M. (2020). Zeytun yağı və onun sağlamlığa təsiri. İnformasiya Texnologiyaları və Elmi-Texniki Məqalələr, 2(2), 14-17.
8. Qarayev, İ.A. (2007). Zeytun yağı: Kimyəvi tərkibi və xüsusiyyətləri. Elm və Təhsil, (1), 132-137
9. İsmayılova, R. (2018). Zeytun yağının təbiətdən insan sağlamlığına sıçrayışı. Azərbaycan Tibb Jurnalı, 2(2), 62-68.
10. Kutlu, E., Shen, F. (2011). The effects of different harvest times on the quality of fruit and olive oil in Gemlik Olive (*Olea Europea L.*) variety. Ege Univ.Ziraat faculty journal, 48(2): 85-93.
11. Əsədova, N., Əliyeva, S., & Bədəlbəyli, L. (2018). Zeytun yağı istehsalı və bərpa edilməsinin texnologiyası. Azərbaycan Kimya Jurnalı, 1(1), 39-47.
12. İsgəndərov, R. (2018). Zeytun yağı ilə mənfioksidasiyanın qarşısının alınması. Elm və İnnovasiya, 1(2), 22-25.

Göndərildi: 11.11.2022

Qəbul edildi: 17.03.2023

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/89/101-105>

Aziza Abdullayeva
Baku State University
master student
abdullayevaaziza00@gmail.com

MERGER CONTROL IN EUROPEAN UNION

Abstract

The European Union's merger control mechanism is intended to prevent acquisitions and mergers from undermining competition in the European Single Market. The European Commission must be notified of all mergers and acquisitions that fulfill specified criteria under the EU Merger Regulation (EUMR), which went into effect in 1990. A minimum amount of revenue must be generated within the EU in order to meet the requirements, and at least two of the firms participating in the merger or acquisition must have activities in more than one EU member state. It is generally agreed upon that the Commission's implementation of the EU Merger Regulation was successful. The EC Merger Regulation is an increasingly sophisticated legal weapon, even if there will unavoidably be legal and practical advancements, such as improvements in forensic tools and economic modeling, that influence its future implementation. The analytical framework that will be used in any given case, the economic and other evidence that will probably be considered probative, the length of the Commission's review, and the likely result can all be predicted with a reasonable degree of certainty by counsel, which is at least as significant. The article discusses Commission's implementation of the EU Merger Regulation, Merger Control and the scope of application of the Merger Regulation in the European Union.

Keywords: merger control, commission, EU Merger Regulation, legislation, international cooperation, European Union, internal market

Əzizə Abdullayeva
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
abdullayevaaziza00@gmail.com

Avropa İttifaqında birləşməyə nəzarət

Xülasə

Avropa İttifaqının birləşməyə nəzarət mexanizmi satınalma və birləşmələrin Avropa Vahid Bazarında rəqabəti sarsıtmasının qarşısını almaq məqsədi daşıyır. 1990-cı ildə qüvvəyə minmiş Aİ-nin Birləşmə Qaydası çərçivəsində müəyyən meyarlara cavab verən bütün birləşmələr və satınalmalar barədə Avropa Komissiyası məlumatlandırılmalıdır. Tələblərə cavab vermək üçün Aİ daxilində minimum gəlir əldə edilməlidir və birləşmə və ya satınalmada iştirak edən firmalardan ən azı ikisinin birdən çox Aİ üzv dövlətində fəaliyyəti olmalıdır. Komissiyanın Aİ Birləşmə Nizamnaməsini həyata keçirməsinin uğurlu olması ilə bağlı ümumi razılıq əldə edilmişdir. AK Birləşmə Nizamnaməsi, onun gələcək tətbiqinə təsir edən məhkəmə-tibb alətlərində və iqtisadi modelləşdirmədə təkmilləşdirmələr kimi qaçılmaz olaraq hüquqi və praktiki irəliləyişlər olsa belə, getdikcə daha təkmil hüquqi silahdır. İstənilən işdə istifadə olunacaq analitik çərçivə, yəqin ki, sübut hesab olunacaq iqtisadi və digər sübutlar, Komissiyanın nəzərdən keçirmə müddəti və ehtimal olunan nəticə, bütün bunlar ağlabatan əminlik dərəcəsi ilə proqnozlaşdırıla bilər, hansı ki olduqca əhəmiyyətlidir.

Məqalədə Avropa İttifaqının Birləşmə Nizamnaməsinin Komissiya tərəfindən həyata keçirilməsi, Birləşməyə Nəzarət və Avropa İttifaqında Birləşmə Nizamnaməsinin tətbiq dairəsi müzakirə olunur.

Açar sözlər: birləşməyə nəzarət, komissiya, Avropa İttifaqı Birləşmə Nizamnaməsi, qanunvericilik, beynəlxalq əməkdaşlıq, Avropa İttifaqı, daxili bazar

Introduction

The EU merger control system is designed to ensure that mergers and acquisitions do not harm competition in the European Single Market. Under the EU Merger Regulation (EUMR), which came into force in 1990, mergers and acquisitions that meet certain thresholds must be notified to the European Commission before they can be implemented. The thresholds include a minimum level of turnover within the EU, and the requirement that at least two companies involved in the merger or acquisition have operations in more than one EU member state.

The European Commission, which is the executive arm of the EU, is responsible for reviewing and deciding on merger notifications. The Commission conducts a detailed assessment of the potential impact of the proposed merger on competition in the relevant markets, taking into account factors such as market concentration, potential barriers to entry, and the degree of competition from other firms. If the Commission finds that a proposed merger is likely to significantly impede competition, it can block the merger or require the merging companies to take remedial actions such as divesting certain assets or businesses to address the competition concerns.

Analysis

Merger control rules were not included in the 1957 Treaty of Rome. Due to the fact that businesses might merge in order to get around the restrictions outlined in Articles 101 and 102 TFEU, this omission has major repercussions for the state of competition in the EU. Regulation 139/2004 (MR), which went into effect on May 1, 2004, succeeded the First Merger Regulation (Regulation 4064/89), which had been established in 1989. Mergers and acquisitions are referred to in the MR as "concentrations". Concentrations are categorized as either horizontal or vertical depending on whether they involve direct competitors, undertakings in a customer-supplier relationship, or conglomerates, which are neither horizontal nor vertical in nature. Horizontal concentrations occur when direct competitors are involved.

Only concentrations that have an EU dimension are within the scope of the MR. Article 1 of the MR sets out two sets of thresholds, expressed in terms of turnover of the undertakings concerned worldwide, and within the EU, to establish whether the relevant operation has an EU dimension. The thresholds also determine the jurisdiction of the Commission or of national competition authorities to deal with the intended concentration (Cairns, 2002: 255-256). Article 2(2) of the MR contains the substantive test for the assessment of the compatibility of the intended concentration with the requirements of the internal market. According to this test a concentration may be prohibited first, if it strengthens or creates a dominant position, and second when it takes place in the context of a non-collusive oligopoly and does not lead to a single or joint dominance but produces effects which significantly impede effective competition in the internal market or a substantial part of it (Kaczorowska, 2013: 878).

The Treaty of Rome was silent on the topic of mergers. This omission had serious consequences for competition conditions within the EU. Undertakings were able to circumvent the application of Articles 101 (1) and 102 TFEU. Instead of entering into agreements prohibited by virtue of Article 101(1) TFEU, they could achieve the same objectives by merging with other undertakings. In respect of Article 102 TFEU, an undertaking in a dominant position (the existence of which weakens competition within the relevant market) could lawfully increase its market power by acquiring or merging with its competitors and thus further reduce competition to the detriment of its customers/consumers, although the merged entity might then be subject to Article 102. The Commission was powerless to prevent such mergers between, and acquisitions by, undertakings having market power, and could only act afterwards under Article 102 or Article 101 TFEU. However, it made attempts to bring mergers within the scope of EU competition law. First, under Article 102 TFEU. In Case 6/72 Continental Can, (3) the Commission failed to prove that Continental Can held a dominant position in the German market, but the ECJ recognized, for the

first time, that Article 102 TFEU was, in principle, applicable to mergers. The main drawback was that the Commission could not prevent mergers from taking place but could only act after a merger had occurred. Second, under Article 101 TFEU in Joined Cases 142 and 156/84 Reynolds. The Commission was successful but the judgment showed that Article 101 TFEU was not an appropriate tool to deal with mergers, taking into account the nullity sanction under Article 101(2); the possibility of the revocability of exemption under Article 101(3); and, the lack of thresholds triggering its application to mergers (Bishop, S. and Walker, 2002).

Further, the judgment gave a clear signal to Member States reluctant to deal with mergers at EU level that in order to avoid further judicial developments by the ECJ on the control of mergers and the uncertainty of whether or not the Commission would exercise its discretion, a wise option for the Member States would be to adopt legislation on merger control, especially in the light of the then forthcoming completion of the internal market. It should be noted that in Reynolds the ECJ, by interpreting Article 101 TFEU broadly, had in effect extended the scope of the Treaty and thus judicially revised it. In the light of the above the Member States decided to deal with merger control at EU level (Kaczorowska, 2013: 878).

Concentrations are not prohibited by the MR. Articles 101 and 102 of the TFEU do not include any oppressive elements. The relevant market's structure is highlighted rather than an enterprise's anti-competitive behavior. On the one hand, numerous concentrations are essential in order to strengthen the competitiveness of EU undertakings, while on the other, concentrations may have detrimental impacts on the competitive structure of the market. Vertical, and horizontal concentrations can all be categorized.

Vertical. This refers to a concentration between undertakings operating at different levels of the economy (for example, between a manufacturer and its supplier of raw material). It does not increase the concentration of the relevant product market but “can give rise to a number of competition issues, including the possibility of foreclosure or of creating a more favourable environment for collusive behaviour. As with vertical restraints, anti-competitive effects are likely to occur only if there is horizontal market power at one or more of the vertical levels”.

Horizontal. This happens when there is a concentration of businesses that compete in the same product and geographic markets and operate at the same level of production and distribution. Such mergers and acquisitions have a significant effect on the market since they lower the number of companies operating in the relevant market by at least one following the merger or acquisition and often result in a bigger market share for the newly formed company. The relevant market's competitive structure is most likely to be negatively impacted by horizontal mergers. The parties that are real or potential rivals in the same relevant market when they propose to merge benefit greatly from the Commission's Guidelines on the Assessment of Horizontal Mergers.

Article 102 of the Treaty on the Functioning of the European Union prohibits the abuse of a dominant position as incompatible with the internal market. Its application in practice has been controversial with goals as diverse as the preservation of an undistorted competitive process, the protection of economic freedom, the maximisation of consumer welfare, social welfare, or economic efficiency all cited as possible or desirable objectives. These conflicting aims have raised complex questions as to how abuses can be assessed and how a dominant position should be defined (Nazzini, 2011: 111-113).

The fundamental rule is that any planned concentration that satisfies the MR's requirements must be reported to the Commission once the agreement has been signed, the public bid has been made known, or a controlling stake has been acquired (Lorenz, 2013: 40). A concentration cannot be put into effect before being notified or until it has been deemed acceptable by the Commission for the internal market; otherwise, the Commission may fine the involved enterprises.

Furthermore, according to MR Article 7(1), no concentration may be legally binding until the commission has rendered a compatibility determination or has not done so. Nevertheless, the other provisions of Article 7 limit this. Given the negative outcomes that may arise from such a circumstance, it is unlikely that parties will fail to inform in practice (Horspool, Humphreys, 2012:

418). First, if a concentration is carried out without notifying the Commission, the Commission may declare it to be incompatible with the internal market and order the separation of any merged undertakings or assets or the end of joint control. Second, the Commission may impose penalties for willful or negligent failure to disclose a concentration in accordance with Articles 4 and 22(3) prior to its implementation that do not exceed 10 percent of the combined turnover of the affected enterprises. According to Article 4(1) of the MR, notification may be given if the undertakings show the Commission that they have a good faith intention to enter into an agreement or, in the case of a public bid, that they have publicly declared their intention to make such a bid, and that their intended agreement or bid would result in a concentration with an EU dimension (Furse, 2007).

A pre-notification procedure was created by the MR, in which parties to a proposed concentration are permitted to submit pre-notification arguments to the Commission or the appropriate NCA. This is to resolve a situation where, in a small number of instances, the Commission or an NCA may have been incorrectly allocated jurisdiction due to the implementation of the numerical turnover thresholds specified in Regulation 139/2004. Article 4(4) of the MR governs requests to refer planned concentrations to NCAs, while Article 4(5) of the MR governs requests to refer concentrations to the Commission (Witt, 2012: 217).

According to Article 4(4), parties to a merger or acquisition with an EU component may request that the Commission refer the merger or acquisition, or specific portions of it, to an NCA of a Member State where the intended merger or acquisition may materially affect competition in a particular market of that Member State (Wang, 2011: 571). Where a concentration does not have an EU dimension but is expected to have an impact on at least three Member States, as described in Article 4(5), the parties are obliged to submit several notices. In this case, the parties may ask the Commission to evaluate the concentration, but this request will be denied if any of the involved Member States object to the Commission being granted authority.

Conclusion

The Commission's application of the EC Merger Regulation is widely considered to have been a success. Although there will inevitably be legal and practical developments, including advances in forensic tools and economic modelling, that shape its future application, the EC Merger Regulation is an increasingly mature legal instrument. At least as importantly, Commission practice has developed to a point where counsel are generally able to predict with reasonable certainty the analytical framework that will be applied in any given case, the economic and other evidence that will likely be considered probative, the duration of the Commission's review and the probable outcome.

Several markets and businesses have been impacted by the epidemic. The Commission will probably have to deal with a lot more transactions involving businesses that have been negatively impacted by the crisis in the upcoming years. While the crisis hasn't had much of an impact in certain economies, it has had a catastrophic short-term impact in others. The Commission will face a problem in separating the markets that have gone through a lasting structural change from those where the impacts are only transient (Budzinski, 2010: 445).

In conclusion, merger control in the EU is an important tool for ensuring that the European Single Market remains competitive and that consumers are protected from anti-competitive behavior. The system is based on the principle that competition is essential for innovation, efficiency, and the development of new products and services, and that a healthy competitive environment benefits both businesses and consumers.

References

1. Cairns, W. (2002). Introduction to European Union law. Second edition. London, Cavendish Publishing, pp.255-256.
2. Kaczorowska, A. (2013). European Union law. Third edition. London, Routledge, p.877.
3. Case 6/72 *Europemballage and Continental Can v Commission* (1973). ECR 215

4. Bishop, S. and Walker, M. (2002). *The Economics of EC Competition Law: Concepts, Application and Measurement*, 2nd edn., London: Sweet and Maxwell, para. 7.61.
5. Kaczorowska, A. (2013). *European Union law*. Third edition. London, Routledge, p.878.
6. Nazzini, R. (2011). *The foundations of European Union competition law. The objective and principles of Article 102*. Oxford, Oxford University Press, pp.111-113.
7. Lorenz, M. (2013). *An introduction to EU competition law. Section on the economic foundations of EU competition law contributed by J. Dietrich*. Cambridge, Cambridge University Press, p.40.
8. Horspool, M., Humphreys, M. (2012). *EU law*. 7th edition. Oxford, Oxford University Press, p.418.
9. Furse, M. (2007). *The Law of Merger Control in the EC and the UK*, Oxford: Hart Publishing.
10. Witt, A.C. (2012). *From Airtours to Ryanair: Is the More Economic Approach to EU Merger Law Really about more Economics?*. 49 CMLRev., p.217.
11. Wang, W. (2011). *Structural Remedies in EU Antitrust and Merger Control*. 34/4 World Competition, p.571.
12. Budzinski, O. (2010). *An Institutional Analysis of the Enforcement Problems in Merger Control*. 6 EuroCJ, p.445.

Received: 12.01.2023

Accepted: 13.03.2023

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/89/106-111>

Gülərə Əliyeva
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
magistrant
aliyeva.gulare1@gmail.com

SOSIAL ŞƏBƏKƏLƏRİN İSTEHLAKÇI DAVRANIŞINA TƏSİRİ İSTİQAMƏTLƏRİ

Xülasə

İnternet, xüsusən də veb, işimizin və həyatımızın hər nöqtəsinə məlumat göndərmək və əldə etmək qabiliyyəti baxımından bir ünsiyyət inqilabı gətirib çıxardı. Bu inqilabla məlumat mübadiləsi və təhlili asanlaşdı və qlobal biznes dövrü sürətləndi. Digər tərəfdən, bu texnologiyanın istifadəsi bütün dünyada çox sürətlə artmağa davam edir. Xüsusilə 1990-cı illərdən sonra internet həm sürət, həm də çıxış baxımından kommunikasiya gücünün artması ilə kütləvi informasiya vasitələri arasında mühüm yer tutur. Morgan Stanley tərəfindən 2004-cü ildə aparılan araşdırmaya görə, 1994-cü ildə San Fransisko zəlzələsi elan edildi və internetdə yayımlandı, hətta CNN-i də geridə qoydu. Məqalənin əsas məqsədi sosial şəbəkələrin istehlakçı davranışına hansı dərəcədə təsir etdiyini müəyyənləşdirmək idi. Qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün maraqlı yönümlü sosial şəbəkələrin istehlakçı seçiminə təsiri istiqamətlərinin araşdırılmasını məqsəduyğun hesab etmək olar. Məqalənin əsas məhdudiyyəti bu sahədə statistik məlumatların olmamasıdır.

Açar sözlər: *sosial şəbəkə, kommunikasiya, marketing, istehlakçı, davranış, internet*

Gulara Aliyeva
Azerbaijan State Economic University
master student
aliyeva.gulare1@gmail.com

Directions of influence of social networks on consumer behavior

Abstract

The Internet, especially the web, has brought about a communication revolution in terms of the ability to send and receive information to every point of our work and life. With this revolution, data sharing and analysis became easier and the global business cycle accelerated. On the other hand, the use of this technology continues to grow very rapidly all over the world. Especially after the 1990s, the Internet occupies an important place among mass media with the increase in communication power in terms of both speed and access. According to a 2004 study by Morgan Stanley, the 1994 San Francisco earthquake was announced and broadcast on the Internet, even surpassing CNN. The main goal of the article is to determine the extent to which social networks influence consumer behavior. In order to reach the set goal, it can be considered appropriate to investigate the influence of interest-oriented social networks on consumer choice. The main limitation of the article is the lack of statistical data in this field.

Keywords: *social network, communication, marketing, consumer, behavior, internet*

Giriş

Son zamanlarda sosial media olaraq təyin olunan internet əsaslı tətbiqlərlə yeni bir tendensiya ortaya çıxdı. Bu internet tətbiqləri istifadəçilərin məmnuniyyətlə məlumat verdikləri şəxslər vasitəsilə istifadəçilərlə müraciət edənlər arasında artan qarşılıqlı əlaqəni təmin edir. Bu məzmun fotoqrafiya, video, mətn və medianın qarışıq formalarını daxil etməklə dəyişir (Komito və Bates, 2009: 233). Sosial media zaman və məkan məhdudiyyəti olmadan (mobil əsaslı) paylaşma və müzakirənin vacib olduğu insan ünsiyyət formasıdır. "Texnologiya, telekommunikasiya, sosial

ünsiyyət sözlər, görüntülər və səs faylları vasitəsilə təmin edilən bir quruluşa malikdir. İnsanlar da öz hekayələrini və təcrübələrini bu kontekstdə paylaşıqları bir çərçivəyə malikdirlər” (2).

Sosial şəbəkələrin istehlakçı davranışına təsiri istiqamətləri

Ümumiyyətlə, fərdlərin internetdə bir-biri ilə etdikləri söhbətlər və paylaşımalar sosial medianı təşkil edir (3). Sosial mediaya sosial şəbəkələr və kollektiv qruplar daxildir. İnsanlar öz institutlarını təqdim edir, dostluqlar qurur, məhsulların, xidmətlərin, ideyaların və obyektlərin məzmununa sadıqlıq nümayiş etdirirlər (Paroutis, 2009: 6). Sosial media ən yeni ideyalardan biridir, burada ən yüksək dərəcədə paylaşma baş verir, yeni onlayn media növü kimi imkanlar təqdim edir və aşağıdakı xüsusiyyətləri özündə cəmləşdirir (Levy, 2009: 6):

- **İştirakçılar:** Sosial media iştirakçıları həvəsləndirir və hər bir müvafiq istifadəçidən rəy alır.
- **Açıqlıq:** Sosial media xidmətlərinin əksəriyyəti rəy və iştirakçılara açıqdır. Bu xidmətlər səsvermə, şərh və məlumat mübadiləsi kimi məsələləri təşviq edir.
- **Söhbət:** Ənənəvi media yayımla bağlı olsa da (məzmunu ötürmək və ya məlumatı auditoriyaya çatdırmaq), sosial media ikitərəfli söhbətə imkan verməsi baxımından daha yaxşıdır.
- **İcmə:** Sosial media icmaların tez və effektiv şəkildə formalaşmasına imkan verir. Beləliklə, icmalar sevimli fotosəkilləri, siyasi dəyərləri, sevimli televiziya şouları kimi maraqlandıqları şeyləri paylaşır.
- **Əlaqə:** Sosial media növlərinin əksəriyyəti əlaqəli işi yerinə yetirir, digər saytlara, araşdırmalara və insanların maraqlandığı hər şeyə keçid imkanı verir.

Bu gün bəşəriyyət təşkilatı biliklərin, şəxsi yaradıcılığın və öyrənmə qabiliyyətinin dəyər mənbəyi olduğu və kapitalı və əməyi kənara itələyən şəbəkə cəmiyyətində yaşayır (Lenhart, 2009: 312). Bu şəbəkə cəmiyyəti əsasən yeni kommunikasiya texnologiyaları ilə yaradılsa da, bəşəriyyət bu virtual mühitdə yeni bir ünsiyyət səyi göstərdiyini də söyləmək mümkündür. Bu səy xüsusilə sosial şəbəkələrdə özünü göstərir. Sosial şəbəkələr, kütlə ilə əlaqə yaratmaq üçün sistemdə məcburi olan profili paylaşmağa, linki paylaşanlara digər istifadəçilərin siyahısını əlavə etməyə və eyni zamanda şəbəkədəki hər bir şəxsin bir-birini görmək sistemi. Downesə (2005) görə, sosial şəbəkələr bir sıra münasibətlərin bir araya gətirdiyi şəxsi əlaqələrin birləşməsi adlanır (Downes, 2005: 411). Sosial şəbəkə dostluq, iş və ya məlumat mübadiləsi və təcrübə, resurs və bilik mübadiləsi yolu ilə arzu olunan nəticələrə nail olmaq üçün qarşılıqlı əlaqə ilə əlaqəli insanlar, institutlar və ya digər sosial məşğul qruplar toplusu kimi müəyyən edilir (O'Murchu, 2004: 9). Sosial şəbəkə saytları, veb-əsaslı xidmətlər kimi, şəxsi işə məcburi bir sistem vasitəsilə ictimai profil yaratmağa, digər istifadəçilərin siyahısını yaratmağa və əlaqələrin bir-biri ilə paylaşılmasına imkan verir. Bu keçidlərin məzmunu saytdan sayta dəyişə bilər (Boyd və Ellison, 2007: 222). Sosial şəbəkələr bir-biri ilə əlaqəli olan və ya müxtəlif məlumatları ehtiva edən müxtəlif effektləri olan qrupa aiddir. Sosial şəbəkə məlumatın şəbəkə üzvləri arasında paylaşılmasını və üzvlər arasında yayılmasını təmin edir (Phillips, 1998: 330).

Sosial şəbəkələrə ümumiyyətlə aşağıdakılar daxildir (Dawley, 2009: 111):

- Sosial saytlar: MySpace, Facebook, Twitter;
- Şəkil paylaşma saytları: Flickr, PhotoBucket;
- Video paylaşımı: YouTube;
- Peşəkar şəbəkə saytları: LinkedIn, Ning;
- Bloqlar: Blogger.com, Wordpress;
- Vikilər: Wetpaint, PBWiki;
- Məzmun etikətlənməsi: MERLOT, Sloog;
- Virtual Söz: SL, Active Worlds, There, Whyville, Club Penguin, HiPiHi.

Adətən, sosial şəbəkələrdəki üzvlərin bio, şəkillər və bəzi digər şəxsi məlumatlarının yerləşdiyi şəxsi profil səhifəsi olur. Bundan əlavə, şərh yazı bilən digər sayt üzvlərinin şəkilləri və adları üçün mətn sahəsi var. Məsələn, Flickr fotosəkillərin yerləşdirilməsi, etikətlənməsi və şərh edilməsini dəstəkləyir, Youtube videolarda da bu funksiyaları dəstəkləyir. Daha ixtisaslaşmış saytlara insanları oxşar oxu üstünlükləri ilə birləşdirən ConnectViaBooks və faydalı işgüzar əlaqələr və əlaqələr yaratmağı hədəfləyən LinkedIn daxildir. Sosial şəbəkə adətən öz iştirakçılarına sosial dəstək

tapmaq, yeni sosial və iş imkanlarını qiymətləndirmək və sosial resursları əhatə edən maliyyə resursları, mal və ya xidmətlər mübadiləsi imkanı təklif edir. Sosial şəbəkə saytları saxlanan istifadəçi profillərindəki məlumatlar vasitəsilə insanları birləşdirir. Bu istifadəçi profilləri digər istifadəçilər üçün identifikasiyanı təşkil edir. Müxtəlif saytlar arasında ən mühüm fərqləndirici amil profil məlumatında məlumat nisbəti və sırasıdır.

İstehlakçıların əksəriyyəti sosial mediadan dostları ilə ünsiyyət qurmaq, yeniliklərdən xəbərdar olmaq, insanların fikirlərindən yararlanmaq və məhsullar haqqında məlumat əldə etmək üçün istifadə edir. Sosial medianın 3 ölçüsü var:

1. Media Ölçüsü: Media həm ifadə vasitəsi, həm də bir qrupa mesajın çatdırılmasını təmin edən bütün məlumat yayma vasitələri kimi görülə bilər. Buna görə də media anlayışı biznes üçün vacibdir.
2. İstifadəçi Ölçüsü: Son istifadəçi olan istehlakçı tərəfindən istehsal olunan müxtəlif media növlərinin məzmunu olaraq təyin edilə bilər. İstifadəçi əsaslı məzmunun üç mühüm xüsusiyyəti var. Bunlar aşağıdakı kimi sadalanıb:
  - Məcburi nəşr: İstifadəçi əsaslı məzmunun əsas xüsusiyyəti, görülən işin hər hansı bir mediada dərc edilməsidir. Bu, hər kəsin görə biləcəyi Veb sayt və ya müəyyən istifadəçilər tərəfindən baxıla bilən sosial şəbəkə profilləri ola bilər. Bu xüsusiyyət istifadəçi əsaslı məzmunu e-poçt və ani mesajlaşmadan fərqləndirir.
  - Yaradıcı səy: Mövcud əsərlərdən məzmun yaratmaq və ya yeni məzmun yaratmaq üçün müəyyən miqdarda yaradıcı səy göstərməlidir. Başqa sözlə, istifadəçi özü məzmunu dəyər əlavə etməlidir. Bu yaradıcı səy həm də əməkdaşlıq və komanda işi vasitəsilə nümayiş etdirilə bilər. Televiziya proqramının bir seqmentini götürüb internetdəki sayta yükləmək istifadəçi tərəfindən yaradılan məzmun yaratmaq demək deyil.
  - Peşəkar rutinlərdən və təcrübələrdən müstəqillik: İstifadəçi əsaslı məzmun tez-tez peşəkar rejimə və təcrübəyə riayət etmədən yaradılır. Bu məzmunun yaradıcıları korporativ və ya kommersiya məzmunu yaratmır və məzmundan mənfəət/gəlir əldə etmək niyyətində deyillər.
3. Sosial Medianın Texnologiya Ölçüsü: Texnologiyanın sürətli inkişafı və insanların istifadəçi olaraq internetdə daha çox vaxt keçirməyə başlaması kimi xarakterizə edilə bilər.

Sosial media marketinqi son vaxtlar reklam və brendinqdə ən çox danışılan tendensiyadır. Bu gün qarşılıqlı əlaqə daha çox sosial media şəbəkələri üzərindən gedir. Məsələn, bir məhsul alacaq və ya istifadə edəcək istehlakçı sosial şəbəkələrdə başqalarının yazdığı müxtəlif yazıları oxumağa meyllidir. Beləliklə, sosial media saytları fərdlər arasında mübadilə yolu ilə məlumat və fikir axını təmin edir.

İstehlakçı şəxsi istəkləri və ehtiyacları üçün marketinq komponentlərini alan və ya almaq imkanına malik olan real şəxsdir (Kahraman, 2009:15). Bu cür ehtiyac və istəkləri qarşılamaq üçün bəzi əşyaları pulsuz istehlak edə, bəzilərini isə əvəzini ödəməklə əldə edə bilərik.

İnsanlar marketinqin mərkəzindədir. Buna görə də insanları anlamaq marketinqi anlamaq üçün vacibdir. İspaniyada belə bir deyim var: “Matador olmaq üçün öküzün hansı təsirə necə reaksiya verəcəyini bilmək lazımdır”. Bu söz marketinqdə də belədir. Uğurlu marketoloq olmaq üçün istehlakçının məhsula necə reaksiya verəcəyini bilmək lazımdır.

İstehlakçı qərar vermə dövründə bəzi dəyişənlərdən təsirlənir:

1-Psixoloji faktorlar:

- Öyrənmə: Öyrənmə təcrübənin səbəb olduğu davranış dəyişikliyi. Öyrənmə yalnız təkrarla baş verir. Öyrənilmiş davranışlar qalıcıdır.
- Motivasiya: İnsanları hərəkətə gətirən və bir məqsədə yönəldən daxili amildir (Mustafa Məzlum, 64). Yəni demək olar ki, motiv oyanan ehtiyacdır. Ehtiyaclar və istəklər fərqlidir. Məsələn: adi su əvəzinə qazlı su ilə susuzluğu yatırtmaq istəkdir.
- İdrak: Eşitmə, toxunma, iyləmə, görmə və dad alma duyğuları ilə bir əşyanın, hadisənin, hərəkətin tanınmasıdır. Aşkarlama həmişə eyni gücdə olmur. Məsələn, tətillə getməyən adamla tətillə gedən insan üçün televiziya günəş kremi reklamlarının qəbulu fərqlidir.

➤ **Münasibət:** Bir düşüncəyə, obyektə, simvola qarşı insanın bütün müsbət və mənfi hisslərini ifadə edən yanaşmadır. Münasibətlər fərdin keçmiş təcrübələrinə və ətraf mühitlə münasibətlərinə də təsir edir. Münasibətlər asanlıqla dəyişdirilə bilməz. Fərdlərin hər bir məhsula münasibəti eyni dərəcədə deyil. Məsələn, istehlakçının məhsullardan birinə münasibəti mənfi olarsa, o, başqalarının ondan istifadə etməsinə və satın almasına mane olmağa çalışsa, digər istehlakçılara təsir göstərə və çəkindirə bilər.

➤ **Şəxsiyyət:** Şəxsiyyət, insanı başqalarından fərqləndirən, onun bütün daxili və xarici xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirən unikal sistem kimi müəyyən edilir (Kahraman, 2009:115). Məsələn, istehlakçının aldığı paltar, ayaqqabı, telefon, hədiyyə və avtomobil kimi məhsullar insanların şəxsiyyətləri ilə əlaqələndirilir və onların şəxsiyyətlərini əks etdirir.

2-Sosial-Mədəni Faktorlar:

➤ **Mədəniyyət və Subkultura:** İnsanın cəmiyyətin bir üzvü kimi qazandığı bilik, inanc, sənət, əxlaq, hüquq, adət-ənənə və bütün digər bacarıq və vərdisləri özündə birləşdirən bütünlük mədəniyyət adlanır. Mədəniyyət daxilindəki fərqlərə subkulturalar deyilir. Mədəniyyət və xüsusilə subkultura marketoloqlar üçün vacibdir. Əslində “Müsəlman məhəlləsindən ilbizlər satılmaz” ifadəsi mədəniyyətin marketing baxımından nə qədər əhəmiyyətli olduğunu göstərir. Məsələn, yaxın və ya eyni bölgələrdə yaşayan insanların oxşar məhsullara üstünlük verdiyi müşahidə olunub.

➤ **Ailə:** Qan bağı və evlilik kimi faktorlar nəticəsində bir yerdə yaşayan iki və ya daha çox insanın meydana gətirdiyi sosial qrup olaraq təyin edilə bilər. Məsələn, qadınların işi evdə istehlak edilən məhsullara təsir edir. Qadına vaxt qazandırmaq üçün qabyuyan maşın daha çox seçilir və ya ailənin yemək vərdisləri daha çox ola bilər.

➤ **Həyat tərz:** Həyat tərz insanın fəaliyyəti, maraqları və ideyaları ilə ifadə olunan həyat modelidir və onun ətrafı ilə qarşılıqlı əlaqədə olan bütün insanı təsvir edir. Həyat tərz mədəniyyət, demografik quruluş, sosial sinif və ailə kimi dəyişənlərdən təsirlənir.

➤ **Sosial Sinif:** Eyni sosial prestija malik, bir-biri ilə sıx əlaqədə olan və davranış gözləntiləri oxşar olan insanların formalaşdırdığı sosial quruluşdur. Əgər fərdin sosial təbəqəsi haqqında məlumat əldə olunarsa, onun davranışını daha dəqiq proqnozlaşdırmaq olar.

➤ **İstinad Qrupları:** İstehlakçının düşüncələrində, hisslərində və davranışlarında ölçü götürdüyü insanlar və ya qruplardır. Məsələn, marketoloqlar öz məhsullarının reklamlarına rəssamları və məşhurları da daxil edirlər. İstehlakçı bir məhsul haqqında bilmirsə, o, nümunə götürməyə daha çox meyllidir.

3. Şəxsi amillər:

➤ **Cins:** Kişi və qadınların alış vərdisləri və istədikləri məhsullar bir-birindən fərqlənir.

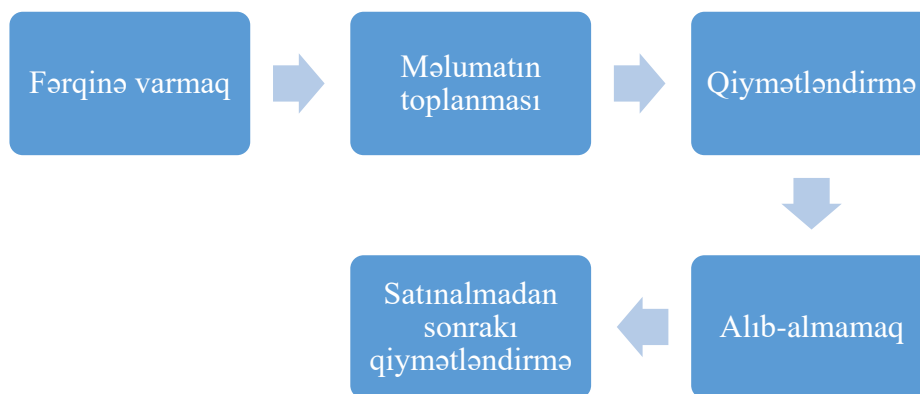
➤ **Yaş:** İnsanın istək və ehtiyacları yaş dövründəki mövqeyinə görə fərqlənir. Məsələn, 5 yaşlı uşaq üçün aldığı oyuncaq önəmli olduğu halda, 20 yaşlı uşaq üçün aldığı telefon daha önəmli ola bilər.

➤ **Təhsil:** İstehlakçıların müxtəlif peşə və təhsil səviyyələrində fərqli tələb və ehtiyacları ola bilər.

➤ **Gəlir:** İqtisadi vəziyyət insanın gəlir vəziyyətini göstərir. Məsələn, alıcılıq qabiliyyəti yüksək olan şəxs xərcləmədə daha çevik ola bilər. Alıcılıq qabiliyyəti də tələb yaradacaq.

➤ **Rol və Status:** Rol insanın yerinə yetirməsi gözlənilən fəaliyyətlərdən ibarətdir və hər bir rol bir status daşıyır.

İstehlakçının satınalma prosesi aşağıdakı sxemdəqeyd olunan ardıcılıqla yerinə yetirilir.

Sxem 1. İstehlakçının satınalma prosesi

Mənbə: Jones, Barbara Schultz. (2009). *Examining Information Behavior Through Social Networks An Interdisciplinary Review*, *Journal of Documentation* Vol. 65, No. 4.

Bəşəriyyət tarixinin ilk əsrlərindən bəri istehlakçılar davamlı dəyişikliklərə məruz qalırlar. Buna görə də istehlakçılar artıq internet və mobil rabitə vasitələrindən, eləcə də ənənəvi media vasitələrindən istifadə edirlər. Son dövrlərdə bu dəyişikliklərdən ən önəmlisi sosial media kanallarının artmasıdır. Sosial media sözləri, şəkilləri, səsləri və videoları texnologiya ilə birləşdirir. Eyni zamanda birtərəfli məlumat mübadiləsindən ikitərəfli və eyni vaxtda məlumat mübadiləsinə çıxışı təmin edən media sistemi olduğunu söyləyə bilərik. Marketing kommunikasiyasının yeni kanalı olaraq təyin olunan sosial media, son illərdə bizneslərin önəm verdiyi bir sahə olaraq tanıtım vasitələrindən biri olan reklam sahəsində də bir zərurətdir.

Marketingin əsas mövzularından biri olan istehlakçı davranışı insan davranışının alt bölmələrindən biridir. İnsan davranışı həm də fərdin ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqədə olduğu vahid prosesə aiddir. İstehlakçı davranışı isə satınalma kontekstində insan davranışının konkret növləri ilə məşğul olur. Şirkətlərin məqsədi istehlakçıların öz məhsullarını öz markalarından üstün tutmaqdır. Bunun üçün şirkətlər müştəri məmnuniyyətini və loyallığını uğurla təmin etməlidirlər. İstehlakçılar bir məhsul seçərkən, ən aşağı qiymətə və ən yüksək faydaya malik olan məhsulları seçmək istəyirlər. Bu səbəbdən müəssisələr istehlakçı davranışı anlayışına əhəmiyyət verməli və istehlakçıların satın alma davranışı ilə bağlı araşdırmalara da əhəmiyyət verməlidirlər.

Nəticə

Texnologiyanın sürətli inkişafı ilə ünsiyyət vasitələri və kommunikasiya kanalları dəyişməyə başlayıb. İstehlakçı profilləri bu dəyişiklikləri müşayiət edir. İstehlakçılar vaxtlarının çoxunu internetdə keçirməyə başlayıblar. Dəyişən istehlakçı seçimləri və texnoloji irəliləyişlər sosial medianın inkişafına öz töhfəsini verib. Sosial Media istifadəçilərin özlərini ifadə etdikləri və digər istifadəçilərlə əlaqə saxladıkları yeni virtual mediadır. Sosial media marketingi istehlakçının yeni mediada interaktiv iştirakına əsaslanan yeni marketing yanaşmasıdır. Sosial media tətbiqlərinin və bu tətbiqlərdən istifadə edənlərin sayının artması, sosial mediada istehlakçı davranışını formalaşdıran məzmun və sosial media marketingi, sosial medianın bir iş xətti halına gəlməsi və bu mecranın istehlakçıların satın alma qərarlarına birbaşa təsiri sosial medianı belə hala gətirdi. Sosial media günümüzün ən mühüm kommunikasiya kanalıdır.

Bu gün internet şəbəkəsi və informasiya texnologiyaları sürətlə dəyişir və inkişaf edir. İnkişaf edən texnologiyalar təkə şirkətlərin marketing üsullarını və müştəri münasibətləri proseslərini fərqləndirmir, həm də istehlakçıların həyatında getdikcə daha çox yer alır. Rəqabətli iş mühitində şirkətlər ənənəvi marketing üsulları ilə müştərilərə çatmağı kifayət etmir və istehlakçıların olduğu bütün kanallarda aktiv olmağa çalışırlar. Eynilə, istehlakçılar internet və onlayn mühitlərdən artan sürətlə istifadə etməyə və bu mühitlərdə, eləcə də ənənəvi ünsiyyət vasitələrində aktiv olmağa başlayıblar. İstehlakçılar smartfon, kompüter, planşet və s. kimi mobil cihazlarla internetə asanlıqla

qoşula bilir və kitab oxumaq, yemək sifariş etmək, musiqi dinləmək, serial və filmlərə baxmaq kimi digər ünsiyyət vasitələri ilə edə biləcəkləri işləri tək alətlə yerinə yetirə bilirlər. Bu vəziyyət istehlakçılara vaxt və məkan üstünlüyü təmin edir. İnternet və sosial mediadan artan istifadə şirkətlərə marketing fəaliyyətlərini bu mühitlərdə həyata keçirməyə imkan verib. Sosial medianın istehlakçı tərəfdəki ən böyük üstünlüyü bu kanallar vasitəsilə bir çox əməliyyatlar həyata keçirə bilməsidir. Bloqlarda istehlakçı bir məhsul və ya xidmət, bloq sahibinin təcrübələri, müsbət və mənfi cəhətləri haqqında təqdimat xarakterli məlumatlara daxil ola, bloq izləyicilərinin, eləcə də ziyarətçilərinin şəxsi şərhlərini oxuyaraq fikir əldə edə və bu məlumatlara öz töhfəsini verə bilər. Eyni şəkildə istehlakçı məhsul və ya xidmətlə bağlı Facebook-da müvafiq brendin səhifəsinə və yaxud da qrupuna üzv ola və birbaşa brendlə əlaqə saxlaya, səhifə izləyicilərinin şərhlərini oxuya, endirim kampaniya elanlarından xəbərdar ola bilər. Twitter-də müvafiq məhsul və ya xidməti axtararaq, müvafiq brendin səhifəsinə izləməklə, cari elanlar və elanlardan xəbərdar ola, brendlə əlaqə saxlaya, digər istifadəçilərin müvafiq məhsul və ya xidmətlə bağlı paylaşımalarına baxa bilərsiniz. Onlar YouTube və buna bənzər media paylaşma kanallarında məhsul və ya xidmət haqqında tanıtım videosu izləyə və fikir əldə edə bilirlər. Bu inkişaf sosial medianın istehlakçılar və şirkətlər üçün əhəmiyyətini artırır. Sosial media sayəsində istehlakçılar öz təcrübələrini bir çox insana çatdırmaq şansı əldə ediblər. İstehlakçılar məhsulu almazdan əvvəl sosial media və internet üzərindən araşdırma apararaq həmin məhsul haqqında hərtərəfli məlumat əldə edə və məhsul və yaxud da xidmətləri müqayisə edə bilirlər. Bütün bunlar birbaşa olaraq istehlakçıların qərar qəbul etmə mexanizminə təsir göstərir. Sosial media sayəsində şirkətlər marketing sahələrinə interaktiv bir ölçü qatır və eyni mühitdə bir çox istehlakçı ilə görüşmək və rəy almaq imkanı əldə edirlər.

Ədəbiyyat

1. Komito, Lee-Bates, Jessica. (2009). Virtually Local: Social Media and Community Among Polish Nationals in Dublin, Aslib Proceedings: New Information Perspectives, Vol. 61 No. 3.
2. Turgut, Ozden Pektash. Design Problems in Internet Advertising: A Study on Banner Advertisements. <http://inet-tr.org.tr/inetconf10/bildiri/12.doc>
3. <http://www.muratkahraman.net/>
4. Paroutis, Sotirios-Saleh, Alya Al. (2009). Determinants of Knowledge Sharing Using Web 2.0 Technologies, Journal of Knowledge Management, Vol. 13. No. 4.
5. Levy, Moria. (2009). WEB 2.0 Implications on Knowledge Management, Journal of Knowledge Management, Vol. 13. No. 1.
6. Lenhart, Amanda-Madden, Mary. (2007). Social Networking Websites and Teens: An Overview, Pew Internet & American Life Project, January 3.
7. Downes, Stephen. (2005). Semantic Networks and Social Networks, The Learning Organization, Vol. 12, No. 5.
8. O'murchu, Ina-Breslin, John Galway- Decker, Stefan. (2004). Online Social and Business Networking Communities, Deri Technical Report 2004-08-11, Sigkdd'03, Washington, DC.
9. Boyd, Danah, M., Ellison, Nicole, B. (2007). Social Network Sites: Definition, History, and Scholarship, Journal of Computer-Mediated Communication, Vol. 13, No. 1.
10. Phillips, Diane M. Phillips, Jason Keith. (1998). A social Network Analysis of Business Logistics and Transportation, International Journal of Physical Distribution & Logistics Management, Vol. 28, No. 5.
11. Dawley, Lisa. (2009). Social Network Knowledge Construction: Emerging Virtual World Pedagogy, On The Horizon, Vol. 17, No. 2.
12. Kahraman, Murat. (2009). Social Media in Numbers and 2009.
13. Jones, Barbara Schultz. (2009). Examining Information Behavior Through Social Networks An Interdisciplinary Review, Journal of Documentation Vol. 65, No. 4.

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/89/112-116>

Gunel Najafzade
Baku State University
master student
gunelnajafzade@gmail.com

IMPORTANCE OF ALTERNATIVE DISPUTE RESOLUTION MECHANISMS IN INTERNATIONAL INTELLECTUAL PROPERTY DISPUTES

Abstract

The research objective of the current article is to examine the role of alternative dispute resolution mechanisms in disputes arising from international intellectual property relations that meet modern trends. It is known that nowadays relations on intellectual property have crossed transnational borders and started to take on an international character. For this reason, the settlement of disputes arising from such relations, which contain foreign elements, by local courts creates certain difficulties. In the article, firstly, the definition of the intellectual property dispute is given, the characteristic features of such disputes are disclosed, then the reasons for the application of alternative resolution mechanisms to intellectual property disputes are investigated, the origin of their establishment is researched, and then the types of alternative dispute resolution mechanisms, their pros and cons, differences from litigation are emphasized, information about the institutions operating in this field in the international sphere is disclosed, and finally, the results and proposals emerging from the research of the article topic are noted.

Keywords: *intellectual property, alternative dispute resolution mechanisms, litigation, mediation, arbitration, WIPO, dispute, infringement*

Günel Nəcəfzadə
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
gunelnajafzade@gmail.com

Beynəlxalq xarakterli əqli mülkiyyət mübahisələrində alternativ həll mexanizmlərinin əhəmiyyəti

Xülasə

Hazırkı məqalənin tədqiqat məqsədi müasir tendensiyalara cavab verən beynəlxalq xarakterli əqli mülkiyyət münasibətlərindən yaranan mübahisələrdə alternativ həll mexanizmlərinin rolunu araşdırmaqdır. Məlumdur ki, günümüzdə əqli mülkiyyət üzrə münasibətlər transmilli sərhədləri aşaraq beynəlxalq xarakter almağa başlamışdır. Bu səbəbdən, özündə xarici elementləri ehtiva edən belə münasibələrdən yaranan mübahisələrin yerli məhkəmələr tərəfindən həlli müəyyən çətinliklər yaratmaqdadır.

Məqalədə, əvvəlcə, əqli mülkiyyət üzrə mübahisənin anlayışı verilmiş, belə mübahisələrin xarakterik xüsusiyyətləri açıqlanmış, daha sonra alternativ həll mexanizmlərinin əqli mülkiyyət mübahisələrinə tətbiq səbəbləri araşdırılmış, yaranma mənşəyi barədə məlumat verilmiş, həmçinin alternativ həll mexanizmlərinin növləri, müsbət və mənfi cəhətləri, məhkəmə çəkişməsindən fərqli xüsusiyyətləri vurğulanmış, beynəlxalq sferada bu sahədə fəaliyyət göstərən qurumlar ilə bağlı məlumatlar açıqlanmış, nəhayət, məqalə mövzusunun araşdırılmasından ortaya çıxan nəticə və təkliflər qeyd edilmişdir.

Açar sözlər: *əqli mülkiyyət, alternativ həll mexanizmləri, məhkəmə çəkişməsi, mediasiya, arbitraj, ÜƏMT, mübahisə, pozuntu*

Introduction

Intellectual property (IP), being considered an intangible asset, embraces the right to own, use and dispose of products that are the result of a person's intellectual creativity. Since intellectual property rights exist in the form of copyright, patent, trademark, geographical indication, trade secret and other types, disputes over intellectual property arise namely from the use of copyrighted works, patent-protected inventions, state-registered trademarks and geographical indications, and other intellectual property objects without the permission of the legal owner (non-contractual disputes), or as a result of research and development agreements, license or transfer contractual relations (contractual disputes). For example, installing a material authored by another person on the Internet without permission, recording a film shown in a theater without permission, using a trademark that is the same as or confusingly similar to another person's trademark, etc.

Although intellectual property rights are territorial in nature and applied within relevant borders, they increasingly face the modern commercial reality where market transactions involve cross-border individuals and institutions (Bennett and Granata, 2019: 8). The increasing mobility of intellectual property and the globalized nature of commercial transactions raise the following questions: "which court has jurisdiction over cross-border intellectual property disputes?", "what law should apply to such disputes?" and "can foreign judgments on intellectual property be recognized and enforced?"

The complex issues inherent in intellectual property proceedings – such as validity, ownership, infringement, and contractual elements spanning multiple jurisdictions – lead parties to opt for arbitration or other Alternative Dispute Resolution (ADR) mechanisms that allow for the resolution of multijurisdictional disputes in a single proceeding, thereby reducing the challenges of jurisdiction and of applicable law, while also resulting in internationally enforceable awards.

ADR is an appealing term for out-of-court dispute resolution. In this sense, ADR can be considered an alternative to the system of trial by courts. It is interesting that ADR methods have existed since ancient times – long before formalized courts were established (Calboli, Irene and Montagnani, 2021: 220). The original roots of alternative dispute resolution in the form of mediation (tiaojie) appeared in China and derives its origin from Confucian ethics. Confucius taught that natural harmony should not be disturbed and strife is the opposite of harmony. Thus, mediation aimed to resolve conflicts - to bring the conflict to an end in order to reach a state of harmony.

Traces of arbitration could be found in Ancient Greece and Rome. Although arbitration predates all previous legal systems, it has not developed any substantive code of principles, and has been considered a free decision-making practice in which each case is considered in the light of practical expediency (Strazisar, 2018: 216).

But what are the ADR methods in intellectual property disputes?

Negotiation: It may be defined as a form of communication through which parties discuss the form of any action which they might take to resolve the dispute between them. Unlike arbitration and mediation, the outcome of a negotiation is reached by parties without resorting to a neutral third party. The process is flexible and informal also ensures confidentiality at the choice of the parties (4).

Mediation: Mediation refers to a process that expels the parties from who is right and who is wrong, and aims the parties to understand each-other and find opportunities for reconciliation based to their interests (Mirzəyev, 2020: 6). Mediation is an informal process in which a neutral mediator, a mediator, helps the parties reach a resolution of the dispute based on their respective interests. The person conducting this process must be independent and impartial from the parties. The mediator cannot make a decision, but can help the parties to reach an appropriate solution. At the option of the parties, if no agreement is reached, mediation may be followed by arbitration, expedited arbitration, or expert determination.

Arbitration: A consensual procedure in which the parties submit their dispute to one or more selected arbitrators for a binding and final decision enforceable under arbitration law based on their respective rights and obligations. Arbitration is the most formal and regulated form of ADR and is a

process in which the parties to a contract mutually agree to submit disputes for resolution by a panel of arbitrators, usually under an arbitration clause in the contract.

Expedited Arbitration: It is an arbitration procedure performed in a short time and at a low cost. Here, the arbitral tribunal shall consist of a single arbitrator, unless otherwise agreed (6).

Expert Determination: In this method, the parties submit a specific issue (for example, a technical question) to one or more experts who decide on the issue. The parties may agree that such a result is binding (7).

Despite the listed methods, the use of ADR mechanisms to resolve intellectual property disputes has not been fully implemented, as most intellectual property rights holders still rely on traditional litigation means. ADR in the field of IP may seem a bit unusual because ADR involves the resolution of disputes by mutual agreement. In contrast, IP disputes typically involve the unauthorized use of IP-protected material by third parties who have no contractual relationship with the IP owners. However, recently, the economic importance of intellectual property has increased to such an extent that for many companies, intellectual property rights are their main assets, and disputes related to these rights can seriously hinder their operations (8). At the same time, as intellectual property assets are marketed and exploited across borders, disputes over these assets concern multiple jurisdictions. In addition, intellectual property owners are increasingly entering into complex contractual relationships involving parties from different countries. In a globalized world, IP owners are forced to enter into agreements with third parties to allow the exploitation of their IP. Such agreements include trademark licensing and franchising, copyright and patent licensing, confidentiality agreements, and IP assignment agreements. Parties to such contracts may choose ADR for disputes arising out of those contracts.

IP disputes may also arise in the context of non-IP contracts that contain an ADR clause. For example, disputes regarding ownership of IP created during employment may be the subject of ADR.

Lastly, the development of technology increases the use of out-of-court dispute resolution in the field of IP. An example is the suite of dispute resolution mechanisms that the Internet Corporation for Assigned Names and Numbers (ICANN) implements to resolve disputes over domain names. These mechanisms are often used by trademark owners to protect their interests on the Internet. In general, a domain name is a human-friendly form of an Internet address that is both easy to identify and remember, such as <wipo.int> or <yahoo.com>. Cybersquatting involves the malicious pre-registration of trademarks, such as domain names, by third parties who do not have rights to such marks. The goal of cybersquatting is to sell the domain name back to the trademark owner. Such cybersquatting practices lead to disputes between trademark owners and domain name registrants. The judicial system, being territorially based, could not always provide a comprehensive solution to a global conflict. In addition, litigation was slow and expensive. These reasons led to the adoption of an effective alternative mechanism for the resolution of cross-border domain disputes - *the Uniform Domain Name Dispute Resolution Policy* (WIPO Arbitration and Mediation Center, 2021: 4).

As a result of such developments in recent years, the tendency to use ADR mechanisms in resolving intellectual property disputes has begun to increase.

The advantages of ADR mechanisms are also increasingly recognized:

Unified-single procedure: Litigation related to IP disputes of an international nature can involve multiple stages in different jurisdictions. Through ADR, parties can agree to resolve a dispute in a single procedure, thereby avoiding the expense and complexity of multi-jurisdictional litigation.

Neutrality: ADR is considered neutral with regard to the law, the language and culture of the parties. During the court proceedings, one of the parties can become more familiar with the local legislation of the country where the court proceedings are held, and thereby, he can gain significant strategic advantages for himself in the resolution of the dispute. Nevertheless, the neutrality feature of ADR eliminates such a risk.

Autonomy of the parties: Unlike litigation, in ADR mechanisms, the parties can independently choose the procedural rules, the applicable law, the venue and the language of the proceedings. ADR offers parties more control over how disputes are resolved.

Confidentiality: All information disclosed by the parties during ADR is kept confidential. This allows the parties to negotiate freely and effectively without worrying that the information they disclosed will be used against them in the future. Confidentiality also allows the parties to better protect their business reputation and the prospect of a future relationship with the other party (Mirzəyev, 2020: 14).

Specialization (expertise): The parties may choose an arbitrator or mediator with special expertise in the relevant legal, technical or business field to resolve their dispute.

Finality and Enforcement of Arbitral Awards: Unlike court awards, arbitral awards are not subject to appeal. Their enforcement across borders is governed by the 1958 United Nations Convention on the Recognition and Enforcement of Foreign Arbitral Awards, known as the New York Convention, which requires all Member States to recognize arbitral awards without review on their merits.

There are several reasons for using ADR methods instead of litigation for dispute resolution from the point of view of *judicial restrictions*. Thus, since there are a large number of cases pending in the courts, even if a hearing date is set, it may take several months for the case to be resolved. Also, achieving a legal outcome through litigation can damage the professional relationship between the two parties involved. After the hearing and the final result, there are often long-lasting disagreements between those involved. At the same time, the court process takes a long time to resolve the dispute. Sometimes a decision or a verdict can take several years. This is especially true in more complex disputes.

However, *the limitations of ADR mechanisms* cannot be ignored. Thus, certain goals can only be achieved through litigation. For example, it is not possible to obtain a decision through ADR that would set a public legal precedent. The results of an ADR procedure, an arbitration award or a settlement agreement are in principle binding only on the parties involved.

Moreover, the consensual nature of ADR is not considered appropriate if one of the two parties does not cooperate. Because both parties must agree to use ADR, neither party can force the other to participate.

WIPO Arbitration and Mediation Center

The WIPO Arbitration and Mediation Center, located in Geneva, Switzerland, was established in 1994 to offer ADR options for the resolution of domestic or cross-border commercial disputes between private parties. The WIPO Center is international in nature and specializes in IP and technology disputes. The number of cases sent to the Center under WIPO Arbitration, Expedited Arbitration, Mediation and Expert Determination Rules is increasing. The WIPO Center provides recommended ADR treaty provisions to facilitate the referral of a dispute to WIPO ADR.

Referral to WIPO dispute resolution procedures is carried out on the basis of mutual agreement. To facilitate agreement between the parties, the WIPO Center provides recommended contract clauses (for the submission of future disputes under a particular contract) and submission agreements (for existing disputes) (11).

For future disputes, WIPO Mediation Clause shall be as follows:

"Any dispute, disagreement or controversy arising out of this contract and any subsequent amendments thereof, including, without limitation, its formation, binding effect, validity, performance, interpretation, breach or termination, as well as non-contractual claims, shall be submitted to mediation according to the WIPO Mediation Rules. The mediation shall take place in [AZERBAJAN] and shall be conducted in [AZERBAJANI] language.

For existing disputes, WIPO Mediation Submission Agreement shall be as follows:

"We, the undersigned parties, hereby consent to submit the following dispute to mediation according to the WIPO Mediation Rules:

[short summary of the dispute].

The mediation shall take place in [AZERBAJAN] and shall be conducted in [AZERBAJANI] language.

Conclusion

As a result of the research on the article topic, it is worth to note that in our modern era, since intellectual property disputes, crossing national borders, are global in nature, problems such as which jurisdiction should resolve such disputes, which country's legislation should be applied by the court, and at the same time, recognition, and enforcement of foreign awards by the courts of other countries arise. In order to avoid such problems regulated by private international law, the parties to the intellectual property dispute are recommended to, when they enter the relevant contractual relationship, through that contract, and in the case of non-contractual relationships, through an independent agreement, submit any dispute that has arisen or may arise between them to the alternative solution mechanisms. Alternative resolution mechanisms, which have more advantages than court litigation, allow the parties to resolve their disputes in accordance with their interests, in a short time and at an affordable cost. In this case, the workload of the courts is reduced, and the parties are given more control over the resolution of disputes, which maintains the balance between state and public interests and leads to an increase in the level of social welfare in society.

References

1. Dr. Bennett, A. and Granata, S (2019). When Private International Law Meets Intellectual Property Law - A Guide for Judges. The Hague: Hague Conference on Private International Law; Geneva: World Intellectual Property Organization, 92 p.
2. Calboli, Irene and Montagnani. (2021). Handbook of Intellectual Property Research: Lenses, Methods, and Perspectives. Oxford University Press, 860 p.
3. Strazisar, B. (2018). Alternative Dispute Resolution. Journal of the Higher School of Economics, p. 233.
4. <https://viamediationcentre.org/readnews/NDI1/Negotiation-as-a-form-of-Alternative-Dispute-Resolution>
5. Mirzəyev, R. (2020). Mediasiya - Nəzəriyyə və Azərbaycan təcrübəsi. 167 s., s.6
6. <https://www.wipo.int/amc/en/arbitration/what-is-exp-arb.html>
7. <https://www.wipo.int/amc/en/center/wipo-adr.html#:~:text=Mediation%3A%20An%20informal%20consensual%20process,agreement%20has%20force%20of%20contract.>
8. https://www.wipo.int/wipo_magazine/en/2006/02/article_0008.html
9. WIPO Arbitration and Mediation Center. (2021). Guide to WIPO Domain Name Dispute Resolution. WIPO Publication No. 892(E), 24 p.
10. Mirzəyev, R. (2020). Mediasiya - Nəzəriyyə və Azərbaycan təcrübəsi. 167 s., s.14
11. <https://www.wipo.int/amc/en/clauses/index.html>
12. <https://www.wipo.int/amc/en/center/specific-sectors/ipoffices/>

Received: 22.12.2022

Accepted: 30.03.2023

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/89/117-121>

Bahar Mehdiyeva
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
bahar.mehdiyeva1989@gmail.com

HAKİMİYYƏT BÖLGÜSÜ PRİNSİPİ

Xülasə

Hakimiyyətlər bölgüsü nəzəriyyəsi yarandığı andan bu günə qədər hər dövrdə önə çəkilmiş və demokratik dövlətlərin formalaşmasında əsas prinsiplərdən biri kimi qəbul edilmişdir. Müxtəlif dövlətlərdə hakimiyyətlərin bölünməsi prinsipinin özünəməxsus xüsusiyyətləri mövcuddur. Hakimiyyətlərin bölünməsi prinsipinə görə dövlət orqanları qanunverici, icraedici və məhkəmə orqanlarına bölünürlər. Bu, dövlət orqanlarının hüquq ədəbiyyatında ən geniş yayılmış təsnifatıdır. Bütün üç hakimiyyət orqanlarının yerinə yetirilməsi zəruri olan fəaliyyəti Konstitusiyaya əsaslanır. Hakimiyyət bölgüsü qarşılıqlı nəzarətə və bu orqanların müstəqilliyinə əsaslanır. Bu orqanların qarşılıqlı fəaliyyəti hüquqla nizama salınır. Konstitusiyanın üstünlüyü, hüququn aliliyi, dövlətin hüquqi xarakterinə zəmanət vermələri tələb olunur.

Açar sözlər: hakimiyyət bölgüsü, qanunverici orqan, icraedici orqan, prezidentli respublika, parlament sistemi

Bahar Mehdiyeva
Baku State University
master student
bahar.mehdiyeva1989@gmail.com

The principle of separation of powers

Abstract

The theory of separation of powers from its inception to the present day featured in every era and in the formation of democratic states has been accepted as one of the main principles. The principle of separation of powers in different states has its own characteristics. According to the principle of separation of powers, state bodies are divided into legislative, executive and judicial bodies. This is the most widespread classification of state bodies in the legal literature. All three branches of government must perform their activities based on the Constitution. The separation of powers is based on mutual control and independence of these bodies. The mutual activity of these bodies is regulated by law. They are required to guarantee the supremacy of the Constitution, the rule of law, and the legal character of the state.

Keywords: separation of powers, legislative body, executive body, presidential republic, parliamentary system

Giriş

Hakimiyyət bölgüsü nəzəriyyəsinin əsaslarını vəhdətdə qoyan şəxs kimi fransız mütəfəkkiri Monteskye göstərilə də, müasir konstitusionalizm tarixində bu prinsipi azadlığın təminatı olaraq ilk dəfə dilə gətirən ingilis siyasi mütəfəkkiri Con Lokk olmuşdur. Lakin bu nəzəriyyəni nəzəriyyənin ciddiliyi və nəzəri bütövlüyü çərçivəsində ilk səsləndirən Aristotel göstərilir. Aristotelə görə dövlət üç orqan tərəfindən idarə olunur. Aristotel hesab edirdi ki, əsas orqan qanunların müzakirəsini həyata keçirən orqandır, ikinci orqan hökumətdir, nəhayət üçüncü orqan məhkəmələrdir və onlar ədalət mühakiməsini həyata keçirirlər. Görüldüyü kimi, Aristotel müasir mütəfəkkirlərdən çox əvvəllər hakimiyyət bölgüsü prinsipinin əsasını qoymuş, dövlətin üç ayrı qüvvədən formalaşdığı fikrini qəbul etmişdir.

Con Lok özünün “Dövlət haqqında iki traktat” kitabında dövlətin idarə olunmasında qanunvericilik, icraedici və konfederasiya kimi üç qüvvə nəzərdə tutulurdu. Lok konfederativ gücü, xarici işlər ilə əlaqəli siyasətləri təyin etmə, müharibə və sülhə qərar vermə, başqa dövlətlərlə ittifaqlar yaratma, müqavilələr bağlamaq səlahiyyətinə malik olan qüvvə kimi müəyyən edilir. Lok bildirir ki, bu üç səlahiyyət arasında ali hakimiyyət qanunvericilik hakimiyyətidir. İcra və federativ hakimiyyət qanunvericiliyə tabedir. İcra hakimiyyətinə həvalə edilmiş qanunlar hər hansı bir neqativ səbəbə və ya qeyri-qanuni səlahiyyət aktına görə sui-istifadə halında cəzalandırma səlahiyyəti qanunverici orqandadır. Lok nəzəriyyəsinin formalaşmasında və inkişafında yaşadığı dövrdə İngiltərəni əsas götürmüşdür. Bugünkü mənada hakimiyyət bölgüsü nəzəriyyəsi ilə qəbul edilən məhkəmə hakimiyyəti Lok tərəfindən ayrıca bölgü olaraq görülməmişdir. Lok məhkəmə hakimiyyətini daha çox qanunverici orqandan asılı olan fəaliyyət kimi qiymətləndirirdi.

Müasir dövrümüzdə hakimiyyət bölgüsü nəzəriyyəsi deyilincə ağıla gələn ilk ad Monteskyedir. Əsasən Monteskyenin adı ilə bağlı olan hakimiyyət bölgüsü nəzəriyyəsi, 1789-cu il tarixli Amerika və 1791-ci il tarixli Fransa Konstitusiyalarından başlayaraq bir çox hüquqi sənəddə öz əksini tapmışdır. Bununla belə, bu nəzəriyyə daha çox siyasi xarakter daşıyırdı. Monteskyenin hakimiyyətin bölünməsi prinsipini müdafiə etməsi hakimiyyətlərin bölünməsinə azadlıqların təminatı kimi görməkdən irəli gəlirdi. Monteskyeyə görə, iki, hətta üç qüvvənin eyni əldə cəmləşməsi tiranlığa gətirib çıxarır. Monteskyeyə görə, azad dövlətdə azad ruha malik hər bir fərd özünü idarə etməli olduğu kimi, bütövlükdə xalqın da özünü idarə etmək iradəsi, yəni qanunvericilik səlahiyyəti olmalıdır. Özü bütövlükdə bunu edə bilmədiyi üçün bu öz nümayəndələri vasitəsilə edilməlidir. Buna əsasən xalq ancaq öz nümayəndələrini seçməklə idarəetməyə cəlb olunmalıdır. Hüquq ədəbiyyatında qeyd edildiyi kimi hakimiyyətin bölünməsi prinsipinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, dövlətdə demokratik siyasi rejim yalnız dövlət hakimiyyətinin funksiyalarının müstəqil dövlət orqanları arasında bölüşdürülməsi şərti ilə müəyyən edilə bilər (Şükürov, 2012: 205).

Hüquqi baxımdan hakimiyyətlər arasında münasibətlər klassik hakimiyyət bölgüsünə əsaslanır və əsas məqsədi fərdi hüquq və azadlıqların qorunmasıdır. Hakimiyyət bölgüsü prinsipini irəli sürənlər idarəçilikdə zülmün qarşısını almaq üçün bir yol axtarırlar. Bunun həllini də qüvvələrin bir əldə toplanmamasında müəyyən etmişlər. Hakimiyyətlərin bölünməsi nəzəriyyəsi, dövlət hakimiyyətini məhdudlaşdırmaqla, şəxslərin əsas hüquq və azadlıqlarını qorumaq məqsədi ilə, dövlət hakimiyyətini qanunverici, icraedici və məhkəmə hakimiyyəti olmaqla üç hissəyə ayırır, bunlardan hər birinin bir-birindən asılı olmayan üç ayrı orqana verilməsini müdafiə edən bir nəzəriyyədir.

Müasir dövlət anlayışında hökumət sistemlərinin təsnifatı, dövlətin hüquqi funksiyaları nəzərə alınaraq və hakimiyyətlərarası münasibətlər vasitəsilə həyata keçirilir. Dövlət öz hüquqi funksiyalarına görə qanunverici, icra və məhkəmə olmaqla üç hakimiyyətə ayrılır (Ərdoğan, 2017: 69). Qanunvericilik hakimiyyəti, funksiyasına görə qayda yaradandırırsa, icra hakimiyyəti qaydaların icraçısıdır. Üçüncüsü, məhkəmə hakimiyyətinin funksiyası son nəticədə mübahisələri həll etmək və onlara nəzarət etməkdir. Hökumət sistemlərinin təsnifatında, ümumiyyətlə, qanunvericilik və icra hakimiyyətləri arasındakı əlaqə əsas götürülməklə yanaşı, məhkəmə hakimiyyəti, məhkəmənin müstəqilliyi prinsipi çərçivəsində qiymətləndirilir və ayrıca, müstəqil hakimiyyət olması qəbul edilir. Müstəqil məhkəmə sisteminin mövcudluğu plüralist demokratiyaların əvəzəlməz əsası kimi qəbul edilir. Lakin qanunvericilik və icra hakimiyyətləri siyasi xarakter daşdığı halda, məhkəmə hakimiyyəti siyasət həyata keçirən deyil, bu fəaliyyətləri həyata keçirən siyasi güclərə nəzarət etmək iqtidarındadır.

Hökumət sistemləri “hakimiyyətlərin birliyi” və “hakimiyyətlər bölgüsü”nə görə iki əsas kateqoriyaya bölünür. Tarixi prosesdə dövlətin əsas səlahiyyətlərinin icra orqanında cəmləşməsinə iki misal mövcuddur. Bunlar “mütləq monarxiya” və “diktatura” idarəetmə formalarıdır. Bu idarə sistemində icra hakimiyyəti bu qanunların həm qanunverici, həm də icraçısıdır. Bu sistemlərdə icra, qanunverici və hətta məhkəmə səlahiyyətləri bir şəxsin və ya müəyyən bir qrupun əlindədir. Birlik

əsaslı hökumət sistemlərinin başqa bir növü qanunverici və icraedici orqanlarının qanunverici orqanda birləşməsidir.

Dövlət hakimiyyətinin qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyətlərinə bölünməsi dövlətdə qanunların qəbulu, onların icrası və ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi-bu qaydaları pozanların cəzalandırılması, qanunvericiliyin tətbiqi ilə bağlı mübahisələrin, problemlərin həll edilməsi kimi bu üç funksiyanın həyata keçirilməsi zəruriyyətinə əsaslanır (Əsgərov, Nəsirov, İsmayılov, 2005: 123).

Hakimiyyət bölgüsünə əsaslanan hökumət sistemləri özlüyündə üç hissəyə bölünür. Qüvvələrin kəskin və sərt şəkildə ayrıldığı idarəetmə sistemi prezidentlik adlanırsa, yumşaq və tarazlı şəkildə bir-birindən ayrılan hökumət sistemi parlament sistemi adlanır. Sonrakı prosədə ortaya çıxan və ifadə olunan bu iki hökumət sisteminin ümumi hakimiyyət xüsusiyyətlərinə malik olan qarışıq sistemə yarı-prezident idarəetmə sistemi deyilir. Hakimiyyətin bölünməsi nəzəriyyəsi ən ümumi tərifli ilə dövlət hakimiyyətinin qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyəti daxil olmaqla, bu orqanlar arasında paylaşılmasını nəzərdə tutur. Dövlət hakimiyyətinin qüvvələr arasında paylaşılaraq zalım rejimlərin yaranmasının qarşısını alan bu nəzəriyyə, eyni zamanda insanların əsas hüquq və azadlıqların təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Bir tərəfdən nəzəriyyə yuxarıda qeyd olunan funksiyanı yerinə yetirirsə, digər tərəfdən demokratik hökumət sistemlərinin təsnifatında da mühüm rol oynayır. Çünki hökumət sistemlərinin ən əsas prinsipini hakimiyyət bölgüsü nəzəriyyəsi təşkil edir. Demokratik konstitusiya dövlətinin üç əsas funksiyası, yəni qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyəti və bu funksiyaları yerinə yetirən üç əsas orqanı mövcud olur. Dövlətin bu əsas orqanlarının quruluşu, səlahiyyətləri və qarşılıqlı əlaqəsi bizə dövlət sistemlərini göstərir. Bu gün demək olar ki, bütün demokratik dövlətlərin hökumət sistemləri, İsveçrə kimi bəzi demokratik ölkələrdə tətbiq edilən parlament idarəetmə sistemi istisna olmaqla, hakimiyyət bölgüsünə uyğun qurulmuşdur və əlaqəli nəzəriyyə demokratik konstitusiya dövlətlərin əsas prinsipi kimi meydana çıxır. İsveçrədə tətbiq edilən parlament idarəetmə sistemi qüvvələrin birliyinə əsaslanmaqla yanaşı, demokratik idarəetmə sistemi isə kimi təsvir edilir. Akçalının tərifinə görə, hakimiyyət bölgüsü nəzəriyyəsi “dövlətin üç əsas orqanı olan qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyətinin vəzifələri, səlahiyyətləri və məsuliyyətlərinin konstitusiya çərçivəsində aydın şəkildə müəyyən edilməsi və bir-birindən fərqləndirilməsidir” (Akçalı, 2016: 66). Demokratik idarəetmənin formalaşmasında hakimiyyət bölgüsü nəzəriyyəsi, hakimiyyətdə özbaşınalığın qarşısının alınması və ədalətli idarəetmə formasının qurulmasında, insan hüquq və azadlıqlarının qorunmasında mühüm rol oynayır. Gözlərin də dediyi kimi, “necə ki, nöqtə, üç bərabər qüvvələrlə müxtəlif istiqamətlərdən çəkildikdə sabit qalırsa, dövlət də üç ayrı qüvvə tərəfindən çəkilsə, sabit qalacaq” (Gozler, 2011).

Səlahiyyətlərin bölgüsü nəzəriyyəsi bu məqsədlər çərçivəsində fəaliyyət göstərməklə yanaşı, dövlətlərin idarəetmə sistemlərinin formalaşmasında, eyni zamanda demokratik konstitusiyaların təsnifatında mühüm rol oynayır. Hökumət sistemlərinin müəyyən edilməsində xüsusilə, qanunvericilik və icra hakimiyyəti orqanları arasındakı münasibətləri nəzərə alınmaqla, bütün demokratik ölkələrdə məhkəmə hakimiyyəti müstəqil və qərəzsiz olması prinsipinə hamı tərəfindən qəbul edilir.

Prezident üsul-idarəsi, parlament və yarı-prezident sistemləri demokratik idarə etmə formaları hesab olunur. Bu sistemlərin hər biri liberal konstitusionalizmin əsas prinsiplərinə əsaslanır. Bu məqsədlə, hər üç sistemdə də: xalqın suverenliyi, hakimiyyət bölgüsü prinsipi, çoxpartiyalı siyasi həyat və azad seçkilər əvəzənilməz elementlərdir.

Şübhəsiz ki, prezident üsul-idarəsi öz təsirini ən güclü şəkildə qanunvericilik prosesi üzərində hiss etdirir. Məlum olduğu kimi, prezident sistemində qanunvericilik və icra hakimiyyətləri orqanlarının bir-birinə nəzarət etməsi sistemin mühüm xüsusiyyətidir. Digər tərəfdən, prezident idarəetmə sistemində icra hakimiyyəti orqanı müstəqil şəkildə formalaşır və qanunvericilik qarşısında heç bir məsuliyyət daşımır. “İmpichment” proseduru istisna olmaqla, icra başçısı olan prezidentin qanunverici orqanın etibarsızlıq səsverməsi ilə vəzifədən uzaqlaşdırılması mümkün deyil. Prezidentlik sistemində qanunvericilik və icra hakimiyyəti arasında üstünlük yoxdur, orqanlar

arasında tarazlıq var. Bu balansda hər iki orqan bir-birindən ayrılmadan öz şərtlərinə uyğun işləyir. Prezidentlik sistemindən danışarkən, qeyd etmək lazımdır ki, sistemin ilk nümunəsi 1787-ci il ABŞ Konstitusiyasına əsaslanır.

Prezident üsul-idarəsinin fərqləndirici xüsusiyyəti onun hakimiyyət bölgüsünə əsaslanmasıdır. Başqa sözlə, bu sistemdə hakimiyyət bölgüsü prinsipi parlament sistemindən daha çox realdır. Çünki prezident sistemində icraedici orqan qanunverici orqandan həm funksional, həm də üzvi olaraq ayrılır. Ancaq bu ayrılıq iki qurum arasında bəzi əməkdaşlıq və qarşılıqlı tarazlaşdırma mexanizmləri ilə müəyyən qədər yumşaldılıb. Məsələn, prezident əsasən parlamentə aid olan qanunvericilik funksiyasında iştirak edir (razılıq), həm onu zəruri hallarda dayandırır (veto); digər tərəfdən, qanunverici orqan prezidentin təyinatlarını təsdiq edərək icrada dayandırma rolunu oynayır, hətta son dərəcə müstəsna hal olaraq, qanunverici orqan konstitusiyaya uyğun olaraq prezidentə impiçment tətbiq edə bilər.

Prezidentlik sistemi ilk dəfə Amerika Birləşmiş Ştatlarında (ABŞ) hazırlanmış və tətbiq edilmiş sistemdir. ABŞ prezidentlik sisteminin prototipi kimi göstərilir. Prezidentlik sistemin tərfi ilə bağlı çoxlu mübahisələr var. Şugart və Carey qanunvericilik və icra hakimiyyətinin xalq tərəfindən seçilməsini, müəyyən olunmuş səlahiyyət müddətlərini mövcud olmasını və bir-birinin səlahiyyətlərinə xitam verə bilməmək, həmçinin prezidentə veto kimi müxtəlif dərəcələrdə qanunvericiliklə bağlı konstitusiya səlahiyyətlərinin verilməsini prezidentlik sistemin tərfində meyar kimi qəbul edirlər (Shugart, 1991: 11).

Prezident üsul-idarəsinin bir üstünlüyü ondan ibarətdir ki, o, sabit idarəetməni təmin edir. Prezidentlik sistemi təmsilçi demokratik rejim növlərindən biridir və sistemin ən əsas xüsusiyyəti qüvvələrin ayrılmasına əsaslanmasıdır (Turhan, 1993: 32).

ABS sərt səlahiyyətlər bölgüsünün göstəricisi kimi Amerika Konqresi seçkiləri ilə İcra hakimiyyətinin yeganə sahibi olan prezident seçkiləri müxtəlif vaxtlarda həyata keçirilir və beləliklə, bu iki səlahiyyət fərqli seçki sistemlərinə tabedir. Bu baxımdan demək olar ki, bir senator və ya nümayəndənin icra hakimiyyətində və ya prezidentin konqres üzvü olmağı mümkün deyil. Konqres Senat və Nümayəndələr Palatası adlanan iki qanadlı strukturu məğlikdir. İki fərqli məclisin olması ABŞ-ın konfederasiya quruluşundan federasiya idarəçiliyinə keçid zamanı koloniyaların mövcudluğunu təmin etmək səyləri nəticəsində yaranmışdır. ABŞ-da tətbiq olunan prezident sistemində həm qanunverici, həm də icra hakimiyyəti güclüdür. ABŞ-ın güclü qanunverici orqanı var. Meksika və Venesuela kimi Latın Amerikasına ölkələrində qanunverici orqan zəifdir. Bu ölkələrin prezidentləri son dərəcə güclüdür.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası dövlət hakimiyyətinin təşkili əsası kimi hakimiyyətin bölünməsi prinsipini təsbit edərək, mövcud reallıqlar, dövlətçilik ənənələri, xalqın milli-mədəni xüsusiyyətləri, konstitusiya ilə müəyyən olunan dövlət idarəetmə forması nəzərə alınmış və “çəkəndirmə və tarazlaşdırma” prinsipinə dayanan özünəməxsus bir hakimiyyət bölgüsü mexanizmi işlənilib hazırlanmışdır (Nəsirov, 2016: 30). “Azərbaycan Respublikası Dövlət Müstəqilliyi haqqında” Konstitusiya Aktı ilk dəfə olaraq Azərbaycan Respublikasında hakimiyyətin bölgüsü prinsipini təsbit etdi. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında 7-ci maddəsinin 3-cü hissəsində deyilir: “Azərbaycan Respublikasında dövlət hakimiyyəti hakimiyyətin bölünməsi prinsipi əsasında təşkil edilir”.

Parlamentlərin dövlət mexanizmində yerinə və müvafiq olaraq onların funksiyalarına gəldikdə isə hakimiyyət bölgüsünün nəzəriyyəçiləri C.Lokk və Monteskye onların rolunu əsasən qanunvericilik funksiyası ilə məhdudlaşdırırdılar, amma eyni zamanda Russo xalq suverenliyinin bölünməzliyinin ardıcıl tərəfdarı – ali hakimiyyətin vahidliyi ideyasını əsaslandırır. Buradan isə qanunverici hakimiyyətin icraedici hakimiyyətə nəzarət etmək hüququ bir nəticə kimi hasil olurdu (Straşun, 2007: 515). Demokratik dövlət quruluşunda ali nümayəndəli və qanunverici orqan parlamentdir (Chirkin, 2000: 261).

Dövlətin ən mühüm orqanlarından biri olan qanunverici orqanın strukturu ölkələrə uyğun olaraq fərqlənə bilər. Dünyada tək və ya ikipalatalı strukturlar mövcuddur və bu strukturları heç bir kateqoriyaya görə təsnif etmək olmaz. Parlamentlərin sayını təyin edərək həm ölkənin federal və

ya unitar quruluşa malik olması vacib bir faktordur. Dünyadakı ikipalatalı strukturlara nəzər salındıqda, xarakterinə görə iki fərqli ikipalatalı parlamentlərin tətbiqi görülməlidir. Bunlardan birincisi federal dövlətlərdəki federal ehtiyacları ödəmək üçün qurulmuş ikipalatalı sistemlər, ikincisi siyasi xarakterli ikipalatalı sistemlərdir. Federal dövlət quruluşuna malik olan ştatlarda ikipalatalı sistem, dövlət sisteminin təbii nəticəsi kimi özünü göstərir. Amerikanı misal çəksək, millətin bütövlüyü məqsədilə ştatların əhalisinin sayına görə nümayəndələr göndərdikləri birinci palatadan və dövlət birliyi baxımından əhalisinin sayından asılı olmayaraq bərabər sayda nümayəndə göndərdiyi ikinci palatadan ibarət olmaqla ikipalatalı qanunverici orqanın yarandığını söyləmək olar. Siyasi ikipalatalı sistemlər üçün isə tarixi inkişaf və ya ölkədəki siyasi şəraitin bir zərurəti olaraq ortaya çıxdığını söyləmək səhv olmaz. Unitar quruluşa malik olan və həm də ikipalatalı sistemdən istifadə edən ölkələrə İngiltərəni misal göstərə bilərik. İngiltərədə tarixi səbəblərdən yaranan ikipalatalı sistem hələ də mövcuddur (Atar, 2018: 216).

Nəticə

Beləliklə, hakimiyyət bölgüsü nəzəriyyəsi dövlət adlandırılıla bilən hər bir siyasi birlikdə bir-birindən fərqli qüvvələr mövcud olduğu və bu səlahiyyətləri qanunvericilik, icra və məhkəmə kimi üç yerə bölünə biləcəyi, azadlıqları təmin etmək üçün bu qüvvələrin müstəqil və fərqli əllərdə olması fikrinə əsaslanır. Demokratik ölkələrdə ali dövlət hakimiyyət orqanları bərabər hüquqludurlar. Onlar bir-birinə tabe olmadan qarşılıqlı asılılıqdadırlar. Hakimiyyətin bölünməsi demokratiyanın üzvi ifadəsidir.

Ədəbiyyat

1. Şükürov, N. (2011). Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Konstitusiyaya Hüquqi Statusu. Bakı: Hüququ ədəbiyyatı, 307 s.
2. Erdoghan, M. (2017). Introduction to Constitutional Law. 1st Edition. Ankara: Law Publications, s.207.
3. Əsgərov, Z., Nəsirov, E., İsmayilov, M. (2005). Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və hüququnun əsasları. Dərslik. Bakı: Qapp-poliqraf, 376 s.
4. Akçalı, P. (2016). Introduction to Comparative State Systems. Ankara: Imge Publishing.
5. Gözler, K. (2011). General Principles of Constitutional Law. Bursa: Ekin Bookstore.
6. Shugart, Mathew Soberg, Carey, John M. (1992). President and Assemblies: Constitutional Design and Electoral Dynamics, Cambridge University Press, s.19.
7. Turhan, M. (1993). Government Systems. Ankara: Gundoghan Publications.
8. Nəsirov, E. (2016). Dövlət hakimiyyətinin təşkilinin prinsipi kimi hakimiyyət bölgüsü prinsipinin Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında təsbiti. Bakı: Qanun, № 01, s.29-39.
9. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. <https://www.e-qanun.az/framework/897>
10. Straşun, B.A. (2007). Xarici ölkələrin konstitusiyaya hüququ. Dərslik. Bakı: "Qanun" nəşriyyatı, 727 s.
11. Chirkin, V.E. (2000). Gosudarstvovedenie. M.: Yurist, 406 s.
12. Atar, Y. (2017). Turkish Constitutional Law. Konya: Mimoza Publications.

Göndərildi: 14.12.2022

Qəbul edildi: 19.03.2023

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/89/122-128>

Nəsrin Bağırılı
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
nesrin.bagirli@mail.ru

DAŞINMAZ ƏŞYANIN İPOTEKAYA QOYULMASI İLƏ BAĞLI SİSTEMLƏRİN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

Xülasə

Məqalədə bir daşınmaz əşya üzərində birdən çox ipoteka hüququ olduqda sıranın müəyyən edilməsi zamanı iki fərqli sistem nəzərdən keçirilmişdir: irəliləmə və dərəcə sistemi. Bu iki sistemin ayrı-ayrı xüsusiyyətlərini araşdırmaqla hər birinin ipoteka saxlayanın və mülkiyyətçinin nə dərəcədə xeyrinə, yaxud ziyanına olduğu mövcud praktika və nəzəri yanaşmalar əsasında müəyyən edilmişdir. Azərbaycanın mülki hüququ üçün xarakterik olan irəliləmə sisteminin hansı səviyyədə qanunvericiliyimizdə tənzim olunduğu, bu sistemdən kənara çıxmaların və irəliləmə sisteminin mülkiyyətçinin mənafeyinə hansı səviyyədə təsir göstərdiyi mövcud tənzimləmələrlə təhlil edilmişdir. Qanunvericilikdə irəliləmə sisteminə nəzərdə tutulmayan mülkiyyətçinin sərəncam səlahiyyətinə hansı müdaxilənin olduğu araşdırılmışdır.

Açar sözlər: ipoteka, təminat, sıra sistemi, sabit dərəcələr sistemi, irəliləmə, daşınmaz əşya

Nasrin Baghirli
Baku State University
master student
nesrin.bagirli@mail.ru

Comparative analysis of systems related to mortgage real estate

Abstract

The article considered two different systems for determining the order when there is more than one mortgage right on one immovable item. Progression and rank system. By examining the separate features of these two systems, it was determined on the basis of existing practice and theoretical approaches to the extent to which each of them benefits or harms the mortgage holder and owner. It was analyzed at what level the progress system is regulated in our legislation, which is characteristic of the Civil Law of Azerbaijan, and at what level the deviations from this system and the progress system have an impact on the interests of the owner. It was investigated what interference in the disposal authority of the owner, which is not provided for in the system of progress in the legislation.

Keywords: hypothec, guarantee, range system, fixed rate system, progress, real estate

Giriş

Daşınmaz əşya satıldıqda kimin tələb hüququnun daha əvvəl təmin olunması ilə bağlı təcrübədə iki sıra sistemi mövcuddur: İrəliləmə (hypothec) və sabit dərəcələr (mortgage) sistemi. Bu sistemlər bir-birindən olduqca fərqlənirlər. Dövlətlərin qanunvericilik sisteminin hansı sistemi tətbiq etməsində onların öz hüquq siyasəti müəyyənedici rol oynayır. Bizdə başlanğıcını German hüququndan götürmüş sabit dərəcələr sistemi mənimsənilməmiş, onun yerinə öz mənbəyini Roma hüququndan götürmüş irəliləmə sistemi tətbiq edilmişdir. Bu sistemlərin hansının tətbiq edilməsi güdülən məqsəddən asılıdır. Sabit dərəcələr sistemi (mortgage) girov qoyulan əşyanın mülkiyyətçisinin xeyrinə olduğu halda həyata keçirilməsi nisbətən asan və sadə olan, ipotekanın təminat funksiyasını gücləndirən ancaq eyni zamanda mülkiyyətçinin öz daşınmaz əşyası üzərində onun dəyərindən istədiyi cür istifadə etmək, ipoteka qurmaq irədəsini məhdudlaşdıran irəliləmə

sistemi isə ipoteka haqqına sahib olan kreditorun mənafeyinə xidmət edir. Bu iki sistem arasındakı fərqləri müəyyən etmək üçün hərəsinin ayrı-ayrı xüsusiyyətlərini təhlil etməzdən əvvəl sıra sisteminin mahiyyətini açmaqda fayda var.

Sıra sistemi

Bir daşınmaz əşya üzərində birdən çox məhdud əşya haqqı qurularkən həmin məhdud əşya haqlarının bir-biri ilə toqquşduğu zaman bunlar arasında müəyyən sıra sisteminin olması lazımdır. (Koprulu, 1983: 350), (Erel, 1974: 1) İstər eyni növdən, istərsə də müxtəlif növdən olmasına baxmayaraq eyni daşınmaz əşya üzərində qurulan məhdud əşya haqları arasında növbəlilik münasibətinə sıra adı verilir (Oghuzman, 2012: 904).

İpotekada da sıra sistemi bir daşınmaz əşya üzərində birdən çox ipoteka haqqının qurulması zamanı meydana çıxır. Mülkiyyətçinin öz daşınmaz əşyası üzərində istədiyi qədər ipoteka haqqı qurmaq imkanı vardır (Olgach, 2013: 8).

Sıra sistemi ümumən bir daşınmaz əşya üzərində eyni anda mövcud olan ipoteka haqlarının bir-birilə münasibətini ifadə edir (Erel, 1974: 2). Bu sistemin ipoteka saxlayanlara tanıdığı səlahiyyət öz tələb hüquqlarının əşyanın dəyərindən ödənilməsi zamanı bir növbəyə uyulmasını tələb etməkdir. İpoteka hüquqları arasında sıra münasibəti ipoteka hüququna malik kreditorlardan birinə qarşı tələb hüququ yerinə yetirilmədikdə ipotekaya qoyulan əşyanın dəyəri pula çevrildiyi zaman ortaya çıxır və bu sıranın olması haqlar arasında toqquşma olduğu halda əhəmiyyətlidir. Toqquşma halının meydana gəlmə səbəbi isə əşyanın dəyəri ipoteka ilə təminat altına alınan tələblərin dəyərindən aşağı olduğu halda olur, əgər daşınmaz əşyanın dəyəri alacaqların dəyərini tam qarşılıyarsa belə bir toqquşma halı meydana gəlmir, yəni sıra sisteminin olmasına ehtiyac qalmır (Helvaji, 2008: 349).

Daşınmaz əşyanın girovunda haqlar arasında toqquşma yarandığı zaman kimin tələb hüququnun daha əvvəl ödənməsinə dair iki sıra sistemi mövcuddur. İrəliləmə və sabit dərəcə sistemi. İlk öncə bu iki sistem arasında fərqi hansının mülkiyyətçinin hansının ipoteka saxlayanın yararına olduğunu müəyyən etmək üçün hərəsinin ayrı-ayrı xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirək:

İrəliləmə (hypothec) sistemi

Başlanğıcını Roma hüququndan götürüb hal-hazırda Fransa qanunvericiliyində də tətbiq olunan irəliləmə sistemi *prior tempore potior iure*, yəni zamanda öndə gələn haqda da öndə gəlir prinsipindən çıxış edir (Selmani, Bahadır, 2017: 608). Bu o deməkdir ki, eyni daşınmaz əşya üzərində birdən çox ipoteka qurulubsa, onların sıraları ipotekanın yaranma tarixinə görə müəyyən olunur (Oghuzman, 2012: 904). Bu irəliləmə sisteminin birinci xüsusiyyətidir. Bizim qanunvericiliyimizdə də bu sistem nəzərdə tutulub. Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin (Bundan sonra AR MM) 310-cu maddəsinə əsasən eyni bir əşya ipoteka ilə bir neçə dəfə yüklü edilə bilər. Yüklü edilmənin növbəliliyi ipotekanın dövlət qeydiyyatı anı ilə müəyyənləşdirilir (7). Əgər bir neçə ipoteka saxlayan varsa, ipoteka ilə yüklü edilmiş obyektin satışından götürülmüş xalis gəlirdən ipoteka saxlayanların tələbləri onların hüquqlarının qeydiyyat növbəliyinə uyğun ödənilir (AR MM-nin 320-ci maddəsi).

Göründüyü kimi burada ipoteka hüququnun sırası mülkiyyətçi və ipoteka saxlayanın iradəsindən asılı olmayaraq hüquqların reyestrə qeydiyyat tarixinə əsasən müəyyən olunur. Ən birinci qeydiyyata alınmış ipoteka haqqı birinci sıranı tutur. Yəni kimin ipoteka haqqı daha əvvəl yaranıbsa, onun tələb hüququ daşınmaz əşyanın dəyərindən daha əvvəl təminat almış olur.

İkinci xüsusiyyəti odur ki, irəliləmə sistemində ipoteka haqqı daşınmaz əşyanın tamamı üzərində qurulur, yəni bütün dəyərini əhatə edir (Oghuzman, 2012: 904). Hər bir ipoteka saxlayanın ipoteka haqqı bütün əşyanın dəyərini əhatə edir, yəni hərəsinə daşınmazın dəyərindən ayrı bölünmüş hissə üzrə ipoteka haqqı qurulması məsələsi mümkün deyildir, çünki əşyanın dəyəri hissələrə bölünmür, bütöv şəkildə ipotekaya qoyulur. Bu sistemin təməl məntiqi bütün ipoteka saxlayanların daşınmazın dəyərindən yəni təminat qüvvəsindən bərabər şəkildə yararlanmasıdır (Olgach, 2013: 13).

Azərbaycanda da irəliləmə sistemi tətbiq olunduğu üçün onun daşınmaz əşyanın bütün dəyərini əhatə etmə xüsusiyyəti İpoteka haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununun (Bundan sonra

İHQ) 6.3 maddəsində əks olunmuşdur: Bölünməz əşyalar hissə-hissə girov qoyula bilməzlər (7). Bu da əşyanın dəyərinin bölünmədiyini göstərir. İHQ-nun 9.3-cü maddəsinə əsasən sonrakı ipoteka saxlayanın tələbləri onların icra müddətindən asılı olmayaraq əvvəlki ipoteka saxlayanın tələbləri tam ödənildikdən sonra növbəlilik qaydasında ipoteka predmetinin dəyərindən ödənilir (7). İpoteka saxlayan daşınmaz əşyaya tutma yönəltməklə əldə edilən bütün satış pulu hesabına tələbinin qarşılınmasını istəyə bilər (9). Yəni ilk sırada olan ipoteka saxlayanın tələb hüququ tam təmin olunduqdan sonra daşınmaz əşyanın dəyərindən yerdə bir şey qalırsa sonrakı ipoteka saxlayan təminat almış olur. Lakin bu, bütün ipoteka saxlayanların tələb hüquqlarına təminat ala bilməsi mənasına gəlmir. Əgər əşyanın satışından sonra birinci kreditorun şəxsi tələb hüququ əşyanın dəyərindən çoxdursa, ona bərabərdirsə, yaxud böyük bir qismini əhatə edərsə həmin ipoteka saxlayan təmin edildikdən sonra növbəti ipoteka saxlayanlar ya ümumən əşyadan təminat ala bilmir, ya da tələb hüququnun tamamını əhatə etməyən hissə qədər təminat almış olurlar.

İrəliləmə sisteminin üçüncü xüsusiyyəti adından da görüldüyü kimi irəliləmə xarakterini daşmasıdır. Burada irəliləmə dedikdə o başa düşülür ki, əgər əvvəlki sırada olan kreditorun ipoteka haqqı hər hansı səbəbdən başa çatarsa və onun sırada yeri boşalarsa sonrakı ipoteka haqqına sahib olan kreditor boş olan sıraya doğru irəliləyir, yəni onun yerinə keçir. Sistemin adında olan irəliləmə mülkiyyətçi yaxud ipoteka saxlayanların iradələrindən asılı olmayaraq, yəni növbəti ipoteka haqqına sahib kreditorla mülkiyyətçi arasında hər hansı müqavilə olmadan avtomatik şəkildə xitam olunmuş ipotekanın yerini doldurmaqda özünü göstərir (Oghuzman, 2012: 904). Burada sırada boşluq meydana gəlməz. Buna görə də daşınmaz əşyanın mülkiyyətçisi hələ mövcud olmayan bir daşınmaz girovu üçün bir sıranı boş yaxud gizli tutaraq növbəti sıralardan birində ipoteka haqqı qurmaq imkanına sahib deyildir (Koprulu, 1983 : 351).

İrəliləmə sisteminin mənfə cəhətlərini təhlil etməyə çalışsaq, ilk öncə onu qeyd etməliyik ki burada mülkiyyətçinin yox, ipoteka saxlayanın mənafeyi üstün tutulmuşdur. Bu sistemdə əvvəlki haqq üstündür prinsipinin nəticəsi olaraq ilk sıradakı ipoteka haqqının hər hansı səbəbdən başa çatmasıyla ondan sonrakı ipoteka haqqının bunun yerinə keçməsi ipoteka saxlayanın mülkiyyətçi əleyhinə hədsiz dərəcədə qorunması nəticəsini doğurur (Olgach, 2013: 17).

İpotekanın təminat , kredit təmin etmə və daşınmaz əşyanın dəyərini tədavül etmə kimi əsas funksiyaları vardır (Suleymanlı, 2016: 45). İrəliləmə sistemi ipotekanın təminat funksiyasını gücləndirsə də bunun müqabilində mülkiyyətçinin öz daşınmaz əşyası üzərində ipoteka haqqı qurma iradəsini məhdudlaşdırmaqdadır. Bu sistem üçün nəzərdə tutulan ən çarpıcı mənfə cəhəti isə daşınmaz əşyanın dəyərinin tədavül etmə funksiyasını daraltmasıdır (Erel, 1974: 19). Daşınmaz əşyanın dəyəri hissələrə bölünmədiyini üçün hər bir ayrılmış hissəni onları təmsil edəcək sənədə bağlayaraq həmin əşyanın bu dəyərlərini tədavül etmə imkanı itirilmiş olur (Akipek, 2009: 769). Bu da nəticə olaraq mülki hüquq münasibətlərinin inkişafına və mülki dövriyyənin artmasına mane olur.

Bundan başqa İpotekanın kredit təmin etmə funksiyasının da burada zəif olduğunu görürük (Olgach, 2013: 16). Belə ki, mülkiyyətçi ikinci və sonrakı sırada ipoteka haqqı qurmaq istəyərkən kredit alan zaman daha ağır şərtlərlə qarşılanmış olacaq. Çünki ilk sıradakı ipoteka saxlayan daşınmaz əşyanın bütün satış pulundan tələbi qarşılandığı üçün sonrakı sıradakı ipoteka saxlayanlar zəif təminat ala biləcəyini hesaba qataraq borcluya krediti qısa müddətli, yüksək faizlə və ya əlavə şəxsi təminatlarla verilməsi kimi ağır şərtlərlə mülkiyyətçini yükləyirlər. Bu da borclunun yeni kreditlər almaq imkanını məhdudlaşdırır və vəziyyətinin ağırlaşmasına gətirib çıxarır. Nəticə olaraq mülkiyyətçi öz əşyasının dəyərindən istədiyi kimi istifadə edib ehtiyac duyduğu anda kreditlə təmin olunması olduqca çətinləşmiş olacaq. Burada bir daha irəliləmə sisteminin kreditorların mənafeyinə xidmət etdiyini görürük, çünki ilkin sıradakı ipoteka saxlayanın borcu ödəndiyi halda ipoteka haqqı xitam olunduqda, borcun ödənilməsində heç bir qatqısı olmayan sonrakı ipoteka saxlayanlar onun yerinə irəliləyərək haqsız mənfəət əldə etməsi olacaqlar.

Bu sistemin istisnaları da mövcuddur, yəni qanunvericilikdə elə tənzimləmələr olub bilər ki, bu ipotekanın irəliləmə sistemindən uzaqlaşması ilə nəticələnə bilər. Daşınmaz əşyanın dəyərindən təminat verməklə kredit almaq istəyən borclu ikinci yaxud sonrakı ipotekaları ilkin sırada olan

ipoteka saxlayan razılıq vermədiyi müddətcə ən son sırada qurmaq məcburiyyətindədir (Olgach, 2013: 16). Buradan başa düşüldüyü kimi əvvəlki sırada olan ipoteka saxlayan razılıq verdiyi təqdirdə yeni qurulacaq olan ipoteka haqqı əvvəlki tarixdə olan ipotekadan sırada əvvələ keçə bilər. İpoteka hüququnun qeydiyyat tarixi əvvəlki olan ipoteka saxlayanın razılığı ilə sonrakı tarixdə yaranan ipotekanın sırada əvvələ keçməsi irəliləmə sisteminin bir istisnasıdır. Bu istisna bizim qanunvericiliyimizdə də nəzərdə tutulmuşdur. Əvvəlki ipoteka saxlayanın hüququnun üstünlüyü ipotekanın dövlət qeydiyyatı anı ilə müəyyən olunur (İHQ-nun 9.4-ci maddəsi). İpotekaya dair tələblərin ödənilməsində üstünlük hüququ ipoteka saxlayanlar arasında müqavilə əsasında istənilən vaxt dəyişdirilə bilər. İpoteka saxlayanların sayı ikidən çox olduqda üstünlük hüququnun dəyişdirilməsi maraqlarına toxunan ipoteka saxlayanların razılığı ilə həyata keçirilir (12).

Göründüyü kimi ipoteka saxlayanlar arasında müqavilə əsasında sırada daha əvvələ keçməklə daşınmaz əşyanın dəyərindən daha əvvəl yararlanmaq mümkündür. Bu da İHQ qanunun 9.4-cü maddənin imperativ norma olmadığını göstərir.

İkinci istisna isə mülkiyyətçi ipotekası sistemində özünü göstərən mülkiyyətçinin daşınmaz əşya üzərində öz lehinə ipoteka təsis edə bilməsidir (Koprulu, 1983: 352). Mülkiyyətçi ipotekasında başqasının borcu üçün öz daşınmaz əşyasını ipoteka ilə yüklü edən mülkiyyətçi ipoteka saxlayan qarşısında borclunun öhdəliyini yerinə yetirməklə ipoteka saxlayanın yerinə keçmiş olur, tələb hüququ ilə bərabər ipoteka haqqı da ona keçmiş olur. Bu zaman mülkiyyətçi başqasının borcunu yerinə yetirərək tələb hüququ ona keçdiyinə görə ipoteka haqqı da ona tanındığı üçün boşalan sıraya digər ipoteka saxlayanlar irəliləyə bilmir. Bundan başqa mülkiyyətçi əvvəlki sıradan öz lehinə ipoteka haqqı quraraq bu miqdarda sərəncam verə bildiyi kimi daşınmaz əşya satıldığı zaman da əldən edilən pul öz lehinə birinci növbədə özünə aid olacaq.

Mülkiyyətçi ipotekası o deməkdir ki, təmin edilməsi üçün ipotekanın mövcud olduğu (bağlı olduğu) tələb əmələ gəlmir, ona xitam verilir və ya həmin tələb əşyanın mülkiyyətçisinə keçdikdə ipoteka da ona keçir. Bu halda digər hüquqların növbəliliyi dəyişmir (MM-nin 308.2-ci maddəsi). Burada növbəlilik dəyişmir ifadəsi digər ipoteka saxlayanlara məxsus olan ipoteka haqlarının irəliləyə bilməməsi deməkdir.

Sabit dərəcə sistemi

Başlanğıcını German hüququndan götürmüş və hal hazırda aparıcı hüquq sistemlərində, o cümlədən Türkiyə və İsveçrə qanunvericiliyində öz əksini tapmış sabit dərəcələr sistemində mülkiyyətçi daşınmaz əşyasının dəyərini xəyali hissələrə bölür və hər böldüyü hissənin adını dərəcə adlandırır. Bu dərəcələri də rəsmi reyestrə qeydiyyata alır və müxtəlif dəyərlərdə böldüyü dərəcələri müxtəlif şəxslər (kreditorlar) xeyrinə ipoteka ilə yüklü edə bilər. Dərəcə sisteminin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır.

Bunlardan birincisi Roma hüququndan fərqli olaraq daşınmaz əşya bütövlükdə deyil, bir hissəsinin tələb hüququna təminat təşkil etməsi nəzərdə tutulmuşdur (Selichi, 1974: 428). Dərəcə adlandırılan bu hissələri mülkiyyətçi özü müəyyən edir və qeydiyyata aldırır. Hər bir dərəcənin miqdarı və sırası sabitdir, dəyişməzdir. Hər bir kreditor üzərində təminat aldığı dərəcə hansı sıradadırsa o sırada, dəyəri nə qədərdirsə həmin dəyər həcmində təminat alması mümkündür. Burada artıq irəliləmə sistemindən fərqli olaraq ipoteka saxlayanlar əşyanın dəyəri satışa yönəldikdə bütün dəyərdən deyil, yalnız üzərində ipoteka qurulan dərəcənin dəyəri qədər təminat alırlar. Sabit dərəcələr sistemində dərəcələr müstəqildirlər. Əgər bir kreditorun tələbinin həmi həmin dərəcənin dəyəri ilə tam qarşılanaqda digər dərəcəyə keçməsi və ondan təminat alması mümkün deyildir (Oghuzman, 2012: 905). Bu sistemdə mülkiyyətçi əşyanı dərəcələrin həm sırasını, həm də təmin edəcəyi miqdarı özü müəyyən edir. Dərəcələrin nə qədər təminat təşkil etməsi reyestrə qeydiyyata alındıqdan sonra onun həmi həmin dərəcədən sonra gələn dərəcədən təminat almış ipoteka saxlayanların razılığı alınmadan artırıla bilməz, çünki belə bir artırılma olduqda sonrakı ipoteka saxlayanların daşınmaz əşyanın dəyərindən alacağı (tələb hüququnun) təmin olunması, yaxud tam təmin oluna bilməsi risk altına girir və beləliklə mənafeləri zədələnmiş olur.

İkincisi irəliləmə sistemindən fərqli olaraq daşınmaz əşyadan təminat almaq hüququ reyestrə qeydiyyat tarixinə görə deyil, dərəcənin sıra nömrəsinə görə müəyyən olunur. Yəni ipoteka

haqqının qeydiyyat tarixi daha sonra qeydə alınmış ipoteka saxlayan əgər birinci dərəcədə təminat almaq hüququ qeydiyyata alınıbsa onun tələb hüququ birinci təmin edilmiş olur. Burada ipoteka hüququnun yaranma tarixinin və təmin edəcəyi dərəcənin dəyərinin də əhəmiyyəti yoxdur. Daha əvvəlki sıralarda olan dərəcələrin miqdarı az da ola bilər, çox da ola bilər, yəni elə bir qayda yoxdur ki, dərəcələrin dəyəri azdan-çoxa, yaxud çoxdan-aza doğru düzülün. Buradan da açıq şəkildə görünür mülkiyyətçiyə öz daşınmaz əşyasının dəyərindən istədiyi kimi istifadə etmək imkanı tanınır. Məsələn, bir daşınmaz əşya üzərində 1-ci dərəcəyə 250 min, 2-ciyə 500 min, 3-cüyə 250 min, 4-cüyə 450 min, 5-ci dərəcəyə isə 550 min manatlıq ipoteka haqqı qeydə alınıb. Bu əşya 1 milyon manata satıldıqdan sonra ilkin olaraq 1,2 və 3-cü dərəcədə təminat alan kreditörün tələb hüquqları ödənilmiş olur. Lakin 4-cü və 5-ci dərəcədə olan alacaqlının təminat həcmi daha yüksək olmasına baxmayaraq əşyanın satışından 1, 2 və 3-cü dərəcədə olan kreditörün tələb hüquqları qarşılandıqdan sonra geriye bir məbləğ qalmadığı üçün əşyadan təminat tala bilmədiklər. Bu da onu göstərir ki, hələ yüksək məbləğlə ipoteka haqqının qeydə alınması həqiqətdə ipoteka saxlayana təminat verməyə bilər. Burada əsas məsələ neçənci dərəcədə yer tutmaqla bağlıdır (Koprulu, 1983: 352).

İpoteka saxlayanın hansı dərəcəni tutması isə mülkiyyətçi ilə bağlanan ipoteka müqaviləsi əsasında olur (Akipek, 2009: 770). Adətən ipoteka saxlayan kimi banklar mülkiyyətçi ilə kredit müqaviləsi bağlayarkən kreditin verilməsini ipoteka haqqının yalnız birinci dərəcədə qeydiyyata alınması şərtinə bağlayırlar. Hətta ikinci dərəcədə təminat almaq belə banklar üçün riskli bir hal kimi nəzərdə tutulub.

Üçüncü xüsusiyyəti dərəcələrin bir-birindən ayrı olmasıdır. Bir dərəcədəki dəyişiklik digər dərəcələrdən təminat alan ipoteka saxlayanları əlaqədar etməz (İsmayılı, 2012: 111). Yəni sonrakı dərəcədə olan ipoteka saxlayanın əvvəlki dərəcədə təminat alan ipoteka saxlayanın hər hansı səbəblə ipoteka hüququna xitam verildikdən sonra boşalmış dərəcəyə irəliləmə haqqı yoxdur. Məsələn A lehinə birinci dərəcədə 100 minlik ipoteka haqqı, B lehinə də ikinci dərəcədə 50 minlik ipoteka haqqı qurulmuş olsun. A-nın tələb hüququ yerinə yetirildiyinə görə reyestrə ipoteka hüququ ləğv edildikdən sonra boşalmış birinci dərəcəyə ikinci dərəcədə təminat almış B irəliləyə bilməz. Bu da sabit dərəcələr sisteminin əsas xüsusiyyəti olmaqla onu irəliləmə sistemindən fərqləndirir. Lakin sabit dərəcələr sistemində mülkiyyətçi ipoteka saxlayan ilə müqavilə bağlayaraq ona boşalmış dərəcəyə irəliləmə hüququ tanıya bilər.

Ən önəmli xüsusiyyətlərindən biri isə burada irəliləmə sistemindən fərqli olaraq mülkiyyətçiyə geniş sərəncam səlahiyyəti tanınmasıdır. Mülkiyyətçi boşalmış dərəcə üzərində sərbəst şəkildə sərəncam verə bilər (Erel, 1974: 28). Yəni hər hansı bir dərəcədə ipoteka haqqı başa çatdıqdan sonra mülkiyyətçi həmin dərəcənin dəyərini aşmamaqla yeni bir ipoteka haqqı qura bilər. Həmçinin hələ daşınmaz əşya üzərində hər hansı bir ipoteka haqqı qurulmazdan əvvəl ilkin sıradan olan dərəcəni özü üçün boş saxlamaqla sonrakı dərəcələrdən kreditörlərə ipoteka haqqı qura bilər.

Göründüyü kimi sabit dərəcələr sistemi mülkiyyətçinin mənafeyini üstün tutur. Birinci olaraq daşınmaz əşyanın dəyəri hissələrə bölünməklə mülkiyyətçinin iradəsiylə dərəcələr formalaşdığı və yüklü edildiyi üçün mülkiyyətçiyə daha rahat əlverişli şərtlərlə kredit tapmaq imkanını yaradır. Bundan əlavə boşalmış dərəcənin mülkiyyətçinin sərəncamında olması, ona yeni kreditlər əldə etməsinə şərait yaradır, bununla da ipotekanın kredit təmin etmə funksiyası daha yaxşı yerinə yetirilmiş olur. Burdan çıxış edərək ipotekanın tədavi funksiyası da geniş şəkildə həyata keçməkdədir.

İrəliləmə sisteminin tətbiq olunduğu mülki qanunvericiliyimizdə bu sistemin mülkiyyətçinin mənafeyinə kifayət qədər zidd olduğu halda hətta bu sistemdə nəzərdə tutulmayan ipoteka qoyanın sərəncam səlahiyyətini əsassız məhdudlaşdıran normalar mövcuddur. Bunlardan biri olan İHQ-nun 9-cu maddəsinə görə, qanunla və ya əvvəlki ipoteka müqaviləsi ilə ayrı qayda nəzərdə tutulmayıbsa, ipoteka qoyan digər öhdəliklərini təmin etmək üçün əvvəldən ipoteka qoyulmuş əşyanı yenidən girov qoya bilər. Bu qanun maddəsi sonrakı ipoteka qoyma halını əvvəlki ipoteka saxlayanın iradəsindən asılı vəziyyətə salıb, yəni sonrakı müqavilədə ipoteka halının istisna edilə biləcəyi nəzərdə tutulub və bu müqavilə şərtinə əməl edilməməsi ipoteka saxlayana əsas öhdəliyin vaxtından

əvvəl icrasını tələb etmək, tələb yerinə yetirilmədikdə isə ipoteka predmetinə tutma yönəldilməsi hüququ verilib.

İpoteka haqqında qanunun həmin maddəsi mülkiyyət haqqının təmin etdiyi bütün səlahiyyətləri konkret bir qanuni məqsəd göstərmədən məhdudlaşdırmış, mülkiyyət haqqının ən əsas və ayrılmaz xüsusiyyəti olan sərəncam səlahiyyətini mülkiyyətçinin əlindən almışdır. Bununla da, ipotekada olan əşya barəsində sərəncam verilməsi tamamilə ipoteka saxlayanın iradəsindən asılı hala gətirilmişdir.

İHQ-nun 9-cu maddəsi MM- nin 312.4-cü maddəsinə ziddir. MM-nin 312.4-cü maddəsinə əsasən ipoteka verənin ipoteka saxlayan qarşısında öz üzərinə əşyanı özgəninkiləşdirməmək, əşyadan istifadə etməmək və ya onu digər şəkildə yüklü etməmək öhdəliyini götürməsinə nəzərdə tutan razılaşma etibarsızdır. Bu cür əqdlərin üçüncü şəxslər üçün etibarlılığı ipoteka saxlayanların razılığından asılı hala salına bilməz (7). Göründüyü kimi əşyanın təkrar yüklü edilməsi ipoteka saxlayanın iradəsindən asılı hala salına bilməz. İHQ-nun 9-cu maddəsi mülkiyyət haqqı ilə bağlı daha üstün hüquqi qüvvəyə malik olan konstitusion normaların və beynəlxalq konvensiya normalarının məqsədinə zidd olduğuna görə hüquqi baxımından tətbiqi mümkün deyildir (AR Konstitusiyası m 147/II, 149/III, 151; NHAQ m. 2.2, 22; MM. m.3). Bu məsələ barəsində AR Konstitusiyasına və mülkiyyətlə bağlı beynəlxalq konvensiyalara uyğun olan 312.4-cü maddənin tətbiq olunması hüquqi bir məcburiyyətdir (Süleymanlı, 2019: 171).

Belə ki, əşyanın təkrarən ipotekaya qoyulmasının əvvəlki ipoteka saxlayanın mənafeyi baxımından heç bir təhlükəsi və zərəri yoxdur. Bunun bariz sübutu irəliləmə sisteminin xüsusiyyəti olan və AR MM-nin 310, İHQ-nun 9.4 maddələrində də əks olunan ipoteka ilə yüklü edilmiş obyektin satışından əldə olunan puldan ipoteka saxlayanların tələblərinin ödənilməsinin qeydiyyat növbəliliyi əsasında həyata keçirilməsidir. Bu da onu göstərir ki, əvvəlki sırada olan ipoteka saxlayanın tələb hüququ tam ödənildikdən sonra növbəti sırada olan ipoteka saxlayanların tələbləri ödənilir. Göründüyü kimi burada əvvəlki ipoteka saxlayanın qorunmağa dəyər bir mənafeyi yoxdur və bir ipoteka qoyanın ipoteka predmeti barədə sərəncamının ipoteka saxlayanın iradəsindən asılı hala salınmasının heç bir haqlı səbəbi və əsası yoxdur. Nəticə etibarlı ilə ipoteka qoyanın vəziyyətini əsassız pisləşdirən vəziyyət yaranır. Əslində ipoteka qoyanın sərəncam səlahiyyətinin əvvəlki ipoteka saxlayanın razılığından asılı hala salınması bank sektorunun da lehinə deyil, əleyhinədir. Bu hal ipotekanın kredit təmin etmə funksiyasını məhdudlaşdırmaqla, mülkiyyətçinin yeni kreditlər əldə etməsinin qarşısını alır və nəticədə mülki dövriyyənin inkişaf edib böyüməsi mümkünsüz vəziyyətə gəlmiş olur.

Nəticə

Mülkiyyətçinin mənafeyinə xidmət edən sabit dərəcələr sistemindən fərqli olaraq ipoteka saxlayanın mənafeyinə xidmət edən irəliləmə sistemi ipotekanın təminat funksiyasını gücləndirsə də, bu sistemdə borclunu kreditlə təmin etmə funksiyası zəif formada, əşyanın dəyərinin tədavi edilməsi funksiyası isə ümumən həyata keçirilə bilmir. Qanunvericiliyimizin qəbul etdiyi irəliləmə sistemində əşyanın dəyəri hissələrə bölünmədiyinə görə mülkiyyətçinin əşyasının dəyərindən öz iradəsinə uyğun istifadə edərək ipoteka qurma imkanı məhdudlaşdırılmış olur, bu da mülkiyyətçi üçün ağır nəticələrə səbəb olur. Onsuz da bu sistemə görə daşınmaz əşyası üzərində sərəncam səlahiyyəti daralan mülkiyyətçinin irəliləmə sistemində belə nəzərdə tutulmayan İHQ-nun 9-cu maddəsi kimi daha da əlavə maddələrlə bu səlahiyyətini məhdudlaşdırmaq başda konstitusiyaya olmaqla mülki qanunvericiliyin əsas məqsəd və vəzifələrinə, mülkiyyət hüququnu məhdudlaşdırma əsaslarına və ipoteka hüququnun mahiyyətinə və funksiyalarına ziddir.

Ədəbiyyat

1. Koprulu, B., Kanet, S. (1983). Limited Real Rights. 2nd Edition, Istanbul.
2. Erel, S. (1974). Rank in Real Estate Pledge. Ankara: Ankara University Faculty of Political Sciences Publications.
3. Oghuzman, K., Selichi, O., Saibe, Oktay, O. (2012). Property law. 15th Edition, Istanbul: Filiz Bookstore, p.1108.

4. Olgach, F. (2013). The Mortgage Degree System and the Right to Advance to a Vacant Degree. Istanbul University Institute of Social Sciences Master Thesis, Istanbul, p.225.
5. Helvaji, I. (2008). Contractual Mortgage Rights According to Turkish Civil Code. Istanbul: Twelve Plates Publishing, p.420.
6. Selmani, O., Bahadır, D. (2017). Contractual Right to Advance in the Fixed Degree System. Ankara University. Faculty of Law Journal, 66 (3): 605-626 <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/621410>
7. “Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 316-cı maddəsinin Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına uyğunluğunun yoxlanılmasına dair” AR KM Plenum Qərarı <https://constcourt.gov.az/az/decision/216>
8. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi <https://www.e-qanun.az/framework/46944>
9. Süleymanlı, S. (2016). Mülki qanunvericilikdə mülkiyyət haqqına(hüququna) və mülki qanunvericilik sisteminə zidd olan ipoteka ilə bağlı bəzi müddəalar: problemlər və həll yolları, “Qanun” jurnalı, № 12, s.42-60.
10. Akipek, J., Akınturk, T. (2009). Property law. Istanbul: Beta publications, p.970.
11. İpoteka haqqın Azərbaycan Respublikasının Qanunu <https://e-qanun.az/framework/9902>
12. Selichi, O. (1974). Right to Advance to Vacant Degree in Real Estate Pledge. Istanbul: IUHFM., C. XL, P. 1-4, pp.427-458. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/96619>
13. İsmayilli, I. (2012). Mortgage of Contracted Real Estate in Azerbaijan Civil Law as Comparison with Turkish Civil Code. Ankara University Institute of Social Sciences PhD Thesis, Ankara, p.213.
14. Süleymanlı, S. (2019). Mülki hüququn əsasları. Bakı: “Amade Group” Yayınları, s.499.

Göndərildi: 09.12.2022

Qəbul edildi: 13.03.2023

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/89/129-134>**Shola Nuri**

Baku State University

master student

sholanuri@gmail.com

CURRENT PROBLEMS IN THE PROTECTION OF HUMAN RIGHTS IN THE CONTEXT OF CORPORATE SOCIAL RESPONSIBILITY

Abstract

This article discusses the issue of protecting human rights in the context of corporate social responsibility. The author argues that although CSR has been recognized as an important concept, it is not always effectively implemented by companies.

The article highlights the need for companies to address human rights issues in their supply chains, including issues related to forced labor and child labor. The author also discusses the role of governments and international organizations in promoting human rights and ensuring companies comply with international standards. The article concludes that there is a need for greater collaboration between companies, governments, and civil society organizations to address human rights issues and promote sustainable development.

Keywords: *human rights, corporate social responsibility, accountability, transparency, labor rights, environmental rights, discrimination*

Şölə Nuri

Bakı Dövlət Universiteti

magistrant

sholanuri@gmail.com

Korporativ sosial məsuliyyət kontekstində insan hüquqlarının müdafiəsində mövcud problemlər

Bu məqalədə korporativ sosial məsuliyyət kontekstində insan hüquqlarının müdafiəsi məsələsi müzakirə olunur. Müəllif iddia edir ki, KSM mühüm konsepsiya kimi tanınsa da, şirkətlər tərəfindən həmişə effektiv şəkildə həyata keçirilmir.

Məqalədə şirkətlərin öz təchizat zəncirlərində insan hüquqları ilə bağlı problemləri, o cümlədən məcburi əmək və uşaq əməyi ilə bağlı məsələləri həll etmələrinin zəruriliyi vurğulanır. Müəllif həmçinin insan hüquqlarının təşviqində və şirkətlərin beynəlxalq standartlara uyğunluğunun təmin edilməsində hökumətlərin və beynəlxalq təşkilatların rolundan bəhs edir. Məqalədə insan hüquqları problemlərini həll etmək və davamlı inkişafı təşviq etmək üçün şirkətlər, hökumətlər və vətəndaş cəmiyyəti təşkilatları arasında daha çox əməkdaşlığa ehtiyac olduğu qənaətinə gəlinir.

Açar sözlər: *insan hüquqları, korporativ sosial məsuliyyət, hesabatlılıq, şəffaflıq, əmək hüquqları, ekoloji hüquqlar, ayrı-seçkilik*

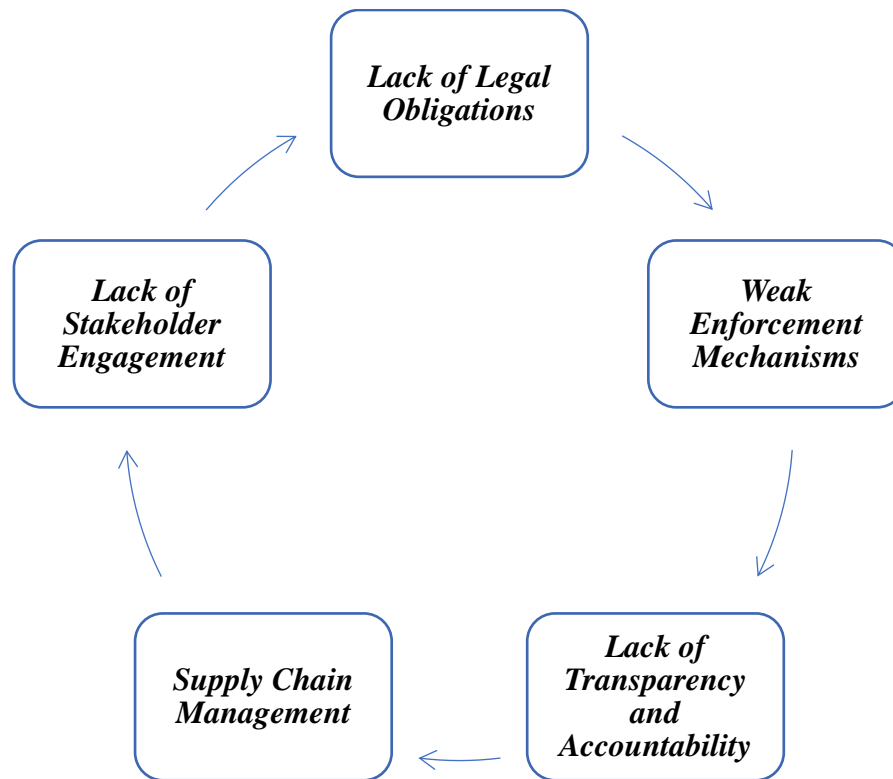
Introduction

Corporate social responsibility (CSR) has gained increasing attention in recent years as a means of promoting ethical and sustainable business practices. While there has been some progress in integrating CSR into business operations, there remain significant challenges in ensuring that companies uphold human rights standards in their activities. This paper examines the current problems facing the protection of human rights in the context of CSR. Specifically, it explores the tension between corporate profit-seeking and social responsibility, the inadequate legal frameworks and enforcement mechanisms, and the lack of transparency and accountability in corporate

operations. The paper concludes with recommendations for addressing these challenges and promoting greater respect for human rights in business practices (Crane, 2019: 22).

Corporate social responsibility (CSR) is a concept that has gained significant attention in recent years. It refers to the responsibility that corporations have towards society beyond making a profit. This includes considering the impact of their actions on the environment, society, and human rights. The protection of human rights has become an essential aspect of CSR, as companies have a significant impact on the lives of individuals and communities. However, despite the growing awareness of the importance of CSR and human rights protection, current problems persist in this area. This article will explore the current problems in the protection of human rights in the context of CSR and provide recommendations for how these problems can be addressed (Erturk, 2020: 77).

Schema 1: Current problems in the protection of human rights in the context of CSR

Source: (Gond, 2019: 121)

Problem 1: Lack of Legal Obligations

This lack of legal obligations means that companies can prioritize their financial interests over human rights, leading to significant human rights violations. Many companies are driven by profits and may engage in practices that have negative impacts on human rights, such as using child labor, exploiting workers, or damaging the environment.

Furthermore, the lack of legal obligations also means that victims of human rights violations often have limited access to legal remedies. Without legal obligations, there are no clear guidelines for holding companies accountable for their actions, and it is often challenging to hold them liable for any harm caused (Haigh, 2019: 300).

To address this problem, there is a need for stronger legal frameworks that require companies to comply with human rights standards. These frameworks should be legally binding, enforceable, and include clear mechanisms for holding companies accountable for any violations.

The development and implementation of such legal frameworks require collaboration between governments, civil society organizations, and businesses. Governments can create and enforce laws that require companies to comply with human rights standards, while civil society organizations can

monitor and advocate for these standards. Businesses can also play a role by voluntarily adopting human rights standards and implementing them within their operations (Kolk, 2016: 3).

In conclusion, the lack of legal obligations for companies to comply with human rights standards is a significant challenge in the context of CSR and the protection of human rights. The development and implementation of stronger legal frameworks that require companies to comply with human rights standards are necessary to ensure that businesses prioritize ethical and responsible practices that promote and protect human rights (World Business Council for Sustainable Development, 2019: 34).

Problem 2: Weak Enforcement Mechanisms

In many countries, there are no effective mechanisms for monitoring and enforcing compliance with human rights standards by corporations. This lack of enforcement allows companies to continue engaging in unethical practices, causing significant harm to individuals and communities.

Effective enforcement mechanisms are necessary to ensure that companies comply with human rights standards and that victims of human rights violations have access to justice and remedies. These mechanisms should include independent monitoring, reporting, and investigation of human rights violations by corporations (Scherer, 2011: 67).

Governments should also establish regulatory bodies with the power to sanction companies that violate human rights. These regulatory bodies should have the authority to investigate complaints, impose fines, and revoke licenses or permits for non-compliance.

In addition, civil society organizations and affected communities should have the right to bring lawsuits against companies that violate human rights. This would allow for greater transparency and accountability and would enable victims to seek justice and compensation.

Businesses themselves can also play a role in strengthening enforcement mechanisms by voluntarily adopting human rights standards and implementing them within their operations. This would enable companies to demonstrate their commitment to responsible business practices and build trust with their stakeholders (Simnett, 2019: 123).

In conclusion, weak enforcement mechanisms are a significant obstacle to protecting human rights in the context of CSR. Strong enforcement mechanisms are necessary to ensure that companies comply with human rights standards and that victims of human rights violations have access to justice and remedies. Governments, civil society organizations, affected communities, and businesses themselves all have a role to play in strengthening enforcement mechanisms and promoting responsible business practices.

Problem 3: Lack of Transparency and Accountability

This lack of transparency and accountability makes it challenging to assess the impact of their actions on human rights and hold them accountable for any violations. In many cases, companies provide inadequate or misleading information, which makes it difficult for stakeholders to assess their human rights performance.

Companies should be transparent about their human rights practices and provide accurate and meaningful information to stakeholders. This includes disclosing information on their policies, procedures, and practices related to human rights, as well as information on their social and environmental impacts (United Nations Working Group on Business and Human Rights, 2020: 24).

In addition, companies should be accountable for their actions and take responsibility for any harm caused by their operations. This requires companies to have effective grievance mechanisms in place that allow stakeholders, including affected communities and human rights organizations, to raise concerns and seek redress for any harm caused.

Governments can also play a role in promoting transparency and accountability by requiring companies to disclose information on their human rights practices and impacts. Governments can also establish regulatory bodies to monitor and enforce compliance with these requirements.

Civil society organizations and affected communities can also hold companies accountable by advocating for transparency and accountability and raising awareness about any human rights violations.

In conclusion, transparency and accountability are essential for promoting responsible business practices and protecting human rights. Companies should be transparent about their human rights practices and be accountable for any harm caused by their operations. Governments, civil society organizations, and affected communities all have a role to play in promoting transparency and accountability and holding companies accountable for their actions (Valenti, 2020: 24).

Problem 4: Supply Chain Management

The complexity of supply chains has created significant challenges for the protection of human rights in the context of CSR. Many companies operate globally, and their products are made through complex supply chains that involve numerous suppliers, subcontractors, and other actors. These actors may be located in countries with weak human rights standards, making it difficult to monitor and address human rights violations in the supply chain. This makes it challenging for companies to ensure that their products are made ethically and without violating human rights (Visser, 2019: 124).

Problem 5: Lack of Stakeholder Engagement

Stakeholder engagement is a crucial aspect of CSR and human rights protection. However, many companies do not engage with stakeholders, including affected communities and human rights organizations. This lack of engagement means that companies may not be aware of the impact of their actions on human rights, and stakeholders may not have the opportunity to provide feedback or hold companies accountable for their actions.

Recommendations:

To address the current problems in the protection of human rights in the context of CSR, the following recommendations should be considered:

Legal Obligations: By enacting such laws, governments can ensure that companies operating within their jurisdiction uphold the human rights of their stakeholders, including workers, customers, and local communities. These laws can also ensure that companies operate sustainably and responsibly, taking into account the environmental and social impacts of their operations.

To make these laws effective, they should be legally binding, meaning that companies will be held accountable for any violations. Governments should also ensure that there are strong enforcement mechanisms in place to monitor and regulate companies' activities and to impose penalties if necessary. This will help to deter companies from engaging in harmful activities that violate human rights and encourage them to comply with ethical and responsible business practices (Visser, 2019: 124).

Enacting laws that require companies to comply with human rights standards, including those related to CSR, can also enhance the reputation of the government and the country as a whole. It demonstrates a commitment to promoting and protecting human rights and sustainable development, which can attract investment and improve the well-being of the country's citizens.

In conclusion, enacting laws that require companies to comply with human rights standards, including those related to CSR, is an important step towards ensuring a more just and equitable society. It can also promote responsible and sustainable business practices, protect the environment, and contribute to the overall well-being of society.

Transparency and Accountability: Companies should be required to disclose information about their human rights practices and the impact of their actions on human rights. They should also be held accountable for any violations of human rights.

Stakeholder Engagement: Businesses can have a significant impact on the lives of people living in the communities where they operate. Therefore, it's essential for companies to consider the social and environmental impacts of their operations and the potential impact on human rights (Vogel, 2019: 212).

Engaging with stakeholders, including affected communities and human rights organizations, is a critical step in identifying and mitigating any negative impact on human rights. Through consultation and collaboration, businesses can gain a better understanding of the concerns and needs of their stakeholders and work towards creating more sustainable and ethical practices.

By taking proactive steps to engage with stakeholders and address any concerns, companies can build stronger relationships with their communities, enhance their reputation, and contribute to positive social change. In short, engaging with stakeholders is not just a moral responsibility but also a sound business strategy (World Business Council for Sustainable Development, 2019: 34).

In addition to legal frameworks, corporate social responsibility can also play an important role in promoting the protection of human rights. Companies have a responsibility to respect human rights, which includes avoiding complicity in human rights abuses, addressing adverse impacts they may cause, and providing remedies when necessary. This responsibility extends not only to their own operations but also to their business relationships with suppliers, contractors, and other entities in their value chain.

However, despite growing attention to corporate social responsibility, there are still challenges in ensuring that companies respect human rights. One challenge is the lack of effective enforcement mechanisms. While there are international guidelines and standards for corporate responsibility, there is no global legal framework for holding companies accountable for human rights abuses. This can create a situation where companies may prioritize profits over human rights considerations, particularly in countries with weak governance structures.

Another challenge is the lack of transparency in business practices. Without transparency, it can be difficult to determine whether companies are fulfilling their responsibility to respect human rights. This can lead to a lack of accountability and trust between companies and stakeholders, including consumers, communities, and civil society organizations.

Moreover, some critics argue that corporate social responsibility is merely a public relations tool, allowing companies to appear socially responsible without actually making significant changes in their practices. In order for corporate social responsibility to have a meaningful impact on human rights protection, it must be backed by genuine commitment and action from companies (World Business Council for Sustainable Development, 2019: 34).

To address these challenges, there is a need for increased collaboration between businesses, governments, civil society organizations, and other stakeholders. Governments can play a critical role in setting regulatory frameworks that promote human rights and incentivize responsible business practices. Civil society organizations can provide advocacy and monitoring to hold companies accountable for their human rights impacts. And businesses themselves can take proactive steps to address human rights concerns and promote transparency in their operations.

Conclusion

In conclusion, while corporate social responsibility has the potential to promote human rights protection, it is not without its challenges. Companies must understand and recognize their responsibility to respect human rights, and work collaboratively with stakeholders to ensure that their operations do not cause harm. This requires effective enforcement mechanisms and transparency in business practices, as well as a willingness to address human rights concerns as they arise.

Governments also play a crucial role in ensuring that companies are held accountable for their human rights responsibilities. Laws and regulations must be in place to establish clear standards and expectations for corporate behavior, and enforcement mechanisms must be strong enough to hold companies accountable for violations.

In addition, civil society organizations and human rights advocates can play an important role in promoting corporate responsibility and protecting human rights. By raising awareness and advocating for change, they can bring attention to human rights abuses and push companies to take action to address them.

Overall, collaboration between stakeholders and the development of effective enforcement mechanisms and transparent business practices are key to promoting corporate responsibility and protecting human rights. Companies must recognize their responsibility to respect human rights, and work with stakeholders to address any concerns that arise. Only through such collective efforts

can we ensure that corporate social responsibility is truly effective in promoting and protecting human rights.

References

1. Crane, A., Matten, D., & Spence, L.J. (2019). *Corporate social responsibility: Readings and cases in a global context*. Routledge, 234 p.
2. Erturk, Y. (2020). *Corporate Social Responsibility and Human Rights in Global Supply Chains: The Challenges of Institutional Embedding*. Routledge, 200 p.
3. Gond, J.P., & Moon, J. (2019). *Corporate Social Responsibility and Corporate Social Innovation: A Taxonomy and Roadmap for Research*. *Journal of Business Research*, 98, 380 p.
4. Haigh, M., & Jones, M.T. (2019). *From corporate social responsibility to corporate social innovation: A systematic review*. *Journal of Cleaner Production*, 220, 332 p.
5. Kolk, A. (2016). *The social responsibility of international business: From ethics and the environment to CSR and sustainable development*. *Journal of World Business*, 51(1), 234 p.
6. World Business Council for Sustainable Development (2019). *Guiding Principles on Access to Water and Sanitation for Business*, 245 p.
7. Scherer, A.G., & Palazzo, G. (2011). *The new political role of business in a globalized world: A review of a new perspective on CSR and its implications for the firm, governance, and democracy*. *Journal of Management Studies*, 48(4), 931 p.
8. Simnett, R., Vanstraelen, A., & Chua, W.F. (2019). *Assurance on sustainability reports: An international comparison*. *Accounting, Organizations and Society*, 76, 120 p.
9. United Nations Working Group on Business and Human Rights (2020). *Key Messages on COVID-19 and Business and Human Rights*, 300 p.
10. Valenti, A., & Minoja, M. (2020). *Corporate social responsibility and human rights in developing countries: A systematic review of the literature*. *Journal of Cleaner Production*, 279, 332 p.
11. Visser, W. (2019). *Corporate social responsibility in developing and emerging markets*. Routledge, 200 p.
12. Vogel, D. (2019). *The market for virtue: The potential and limits of corporate social responsibility*. Brookings Institution Press, 297 p.

Received: 22.01.2023

Accepted: 31.03.2023

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/89/135-140>

Aysu Nəbizadə
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
aysunebizade99@gmail.com

MİRASIN QƏBULU ZAMANI YARANAN PROBLEMLƏRİN VƏ MÜBAHİSƏLƏRİN TƏHLİLİ

Xülasə

Məqalədə mirasın qəbul edilməsi xüsusiyyətlərinə nəzər yetirilmiş və mirasın qəbulu zamanı meydana gələn problemlər təhlil edilmişdir. Vərəsəlik hüquq sahəsində mühüm məsələlərdən biri kimi miras əmlakın qəbulu olduqca aktual məsələdir. Burada daha çox mirasın qəbulu üçün nəzərdə tutulmuş müddət və mirasın faktiki (qeyri-rəsmi üsulla) qəbulu ilə bağlı məsələlər həm mövcud praktika, həm də məhkəmə qərarları əsasında araşdırılmışdır. Çünki hesab edirik ki, mirasın qəbulu ilə bağlı yaranan problemlərin əksəriyyəti həmin məsələlərlə əlaqədardır. Eyni zamanda müxtəlif dövlətlərin qanunvericiliklərində olan vəziyyət və bu sahədə olan nəzəri yanaşmalar nəzərdən keçirilmişdir. Müxtəlif nəzəri yanaşmalar və milli qanunvericiliyin araşdırılması nəticəsində təklif və tövsiyələr irəli sürülmüşdür.

Açar sözlər: miras qəbulu, rəsmi və faktiki qəbul, mirasın qəbulu müddəti, miras passiv, mirasdan imtina

Aysu Nabizade
Baku State University
master student
aysunebizade99@gmail.com

Analysis of problems and disputes arising during the acceptance of inheritance

Abstract

In the article the features of the acceptance of inheritance were considered and the problems that occurred during the acceptance of inheritance were analyzed. Acceptance of inheritance as one of the important issues in the inheritance law is essential issue. Here, the term stipulated for the acceptance of the inheritance and issues related to the actual (unofficial) acceptance of the inheritance were investigated both on the basis of existing practice and on the basis of court decisions. Because we believe that most of the problems associated with the acceptance of inheritance are related to these issues. At the same time, the situation in the legislation of different states and theoretical approaches in this area were considered. As a result of various theoretical approaches and studies of national legislation, proposals and recommendations have been put forward.

Keywords: inheritance acceptance, official and actual acceptance, inheritance acceptance period, inheritance passive, renouncing of inheritance

Giriş

Mirasın qəbulu ilə bağlı meydana gələn əsas mübahisələr əsasən mirasın qəbulu müddəti ilə əlaqədar meydana gələn problemlərdir. Belə ki, mirasın qəbulu üçün qanunvericiliklə müəyyən edilən müddəti ötürən vərəsələr mirası faktiki olaraq qəbul etdiklərinə istinad edərək iddia qaldırırlar. Uzun illər ərzində formalaşmış təcrübəyə əsasən isə mirası faktiki olaraq qəbul etdiyini sübut edə bilməyən vərəsələr mirasdan məhrum olurlar. Çünki həmin təcrübəyə əsasən mirasın qəbulu üçün müəyyən olmuş müddəti ötürən və mirası faktiki olaraq qəbul etdiyini sübut edə bilməyən vərəsə əslində “mirasdan imtina” etmiş sayılır. Eyni zamanda mirasın faktiki üsulla qəbul

edilməsi məsələsi daim mübahisə predmenti olmaqda davam etməkdədir. Belə ki, mirası faktiki olaraq qəbul etməyin tərkibinə hansı hərəkətlərin daxil olduğu daim mübahisəyə səbəb olmuşdur.

Mirasın qəbulu müddəti

Mirasın qəbulu müddəti ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin (bundan sonra AR MM adlandırılacaq) bir sıra normalarını nəzərdən keçirək: AR MM-in 1246-cı maddəsinə əsasən vəərəsə vəərəsəliyə çağırıldığı bildiriyə və ya bilməli olduğu gündən üç ay ərzində mirası qəbul edə bilər. Miras açıldığı gündən altı ay keçdikdən sonra mirasın qəbuluna yol verilmir (1).

Göstərilən maddədən çıxış edərək, vəərəsənin mirası qəbul etməsi üçün mütləq qaydada qanunla müəyyən edilən müddət ərzində notariat qaydasında ərizə verməsi tələb olunur, yaxud ərizə verilməyibsə (yəni miras rəsmi üsulla qəbul edilməyibsə) onun faktiki qəbul məsələsi müəyyənləşdirilir. Hər bir halda faktiki üsulla qəbul etdiyini sübut etməyən, yaxud faktiki qəbul üçün heç bir hərəkət aktı həyata keçirməyən vəərəsə mirasdan pay ala bilmir. Yaxud əgər miras digər vəərəsələr arasında bölüşdürülmüş və onlara vəərəsəlik şəhadətnaməsi verilmişdirsə, bu hüquqi qüvvədə qalır.

Bildirmək lazımdır ki, əgər qeyd olunan təcrübə üzrə hərəkət edilirsə, Mülki Məcəllənin mirasın qəbulu ilə bağlı digər normaları mövcud təcrübə ilə ziddiyyət təşkil edəcəkdir.

✓ Əgər vəərəsə fəaliyyət qabiliyyəti olmayan və ya məhdud fəaliyyət qabiliyyətli şəxsdirsə, mirasdan imtinaya məhkəmənin icazəsi ilə yol verilir. (AR MM-in 1268.2-ci maddəsi)

Göründüyü kimi, maddədə fəaliyyət qabiliyyəti olmayan və ya məhdud fəaliyyət qabiliyyətli vəərəsənin imtinasına məhkəmə icazəsi ilə yol verildiyi göstərilir. Həmçinin, 1244-cü maddəsinə görə isə bu cür şəxslər yalnız qanuni nümayəndələri vasitəsi ilə mirası qəbul edə bilərlər. Belə olan halda qanuni nümayəndə mirasın qəbulu üçün nəzərdə tutulan 3 və ya 6 aylıq müddət ərzində qəbul üçün müraciət etməsə də, məhdud fəaliyyət qabiliyyətli və ya tam fəaliyyət qabiliyyətsiz şəxslərin vəərəsəlik hüquqları öz mövcudluğunu davam etdirir. Əks halda sözügedən şəxslərin mirasdan imtinasının ancaq məhkəmə qərarı ilə mümkün ola biləcəyini nəzərdə tutan AR MM-in 1268.2-ci maddəsinin tələbi pozulmuş olar (2).

✓ Əgər vəərəsənin mayası bağlanmışdırsa, lakin o hələ doğulmamışdırsa, mirasın bölüşdürülməsi yalnız həmin vəərəsənin doğumundan sonra mümkündür. Əgər mayası bağlanmış, lakin hələ doğulmamış vəərəsə sağ doğularsa, qalan vəərəsələr mirası yalnız ona düşən payı ayırmaqla bölüşdürə bilərlər (AR MM-in 1287-ci maddəsi).

Maddənin məzmunundan görünür ki, şəxsin vəərəsəlik hüququ onun mayası bağlandığı andan yaranır. Digər vəərəsələr isə mirası bölüşdürərkən sağ doğan vəərəsənin payını ayırırlar. Göründüyü kimi, burada sağ doğan vəərəsənin payının ayrılması onun mirası qəbul etməsi aktına əsaslanmır. Əsas məsələ onun vəərəsəlik hüququ doğulduğu andan var və mövcudluğunu davam etdirir, əks halda digər vəərəsələr onun payını ayırmadan mirası bölüşdürərdilər.

✓ Əgər vəərəsəliyə çağırılmış, yerində olmayan, lakin olduğu yer müəyyənləşdirilmiş vəərəsə mirasdan üç ay ərzində imtina etməzsə, digər vəərəsələr mirası bölüşdürmək niyyətləri barəsində ona bildiriş göndərməlidirlər. Əgər bu cür vəərəsə bildirişdən sonra üç ay ərzində özünün əmlak bölgüsü haqqında razılaşmada iştirak etmək arzusu barəsində digər vəərəsələrə məlumat verməzsə, digər vəərəsələr qarşılıqlı razılaşma üzrə əmlakı bölüşdürə bilər və yerində olmayan vəərəsənin payını ayıra bilərlər. Əgər miras açıldıqdan sonra altı ay ərzində qayıb vəərəsənin olduğu yer müəyyənləşdirilməzsə və mirasın qəbulundan imtina barəsində ondan bir xəbər alınmazsa, digər vəərəsələr bu Məcəllənin 1301.2-ci maddəsində müəyyənləşdirilmiş qaydada əmlakı bölüşdürə bilərlər (AR MM 1301-ci maddə).

Göstərilən maddələrdən də göründüyü kimi əmlak bölüşdürülən hər bir halda bölüşdürmədə iştirak etməyən vəərəsənin payı ayrılır. Burada vəərəsənin payının ayrılması üçün hər hansı qəbul tələb olunmur. Burada şəxsin payının olub-olmaması məsələsi onun qəbul aktına deyil, imtina barədə hərəkətinə bağlıdır.

AR MM-in 1246-cı maddəsində nəzərdə tutulan müddət vəərəsəlik hüquququn yaranması və ya davam etməsi üçün deyil, sadəcə olaraq onsuz da konstitusion təminat verilən bu hüququn notariat

qaydasında rəsmiləşdirilməsi üçün nəzərdə tutulan müddətdir. Bu müddət üzürlü səbəblə ötürülübse məhkəmə notariat qaydasındakı bu rəsmiləşdirmə müddətini uzada bilər. Vərəsəliyin notariat qaydasında rəsmiləşdirilməsi baxımından “üzürlü səbəb” anlayışı isə, vərəsənin iradəsindən asılı olmayan hallar ilə məhdudlaşmır.

Göstərilən müddət üzürsüz səbəblə ötürüldükdə artıq vərəsəlik notariat qaydasında deyil, yalnız məhkəmə qaydasında rəsmiləşdirilə bilər. Yəni aradan nə qədər müddət keçməsindən asılı olmayaraq istənilən vaxt miras əmlak baxımından mövcud vərəsəlik payı məhkəmə qərarı ilə həmişə rəsmiləşdirilə bilər.

Nəticə etibarlı ilə məsələn, A şəxsi vəfat etdikdə onun vərəsəsinin qalan miras əmlak üzərində vərəsəlik haqları yaranır və vərəsə bu konstitusion hüququnu hər zaman rəsmiləşdirə bilər.

MM-in 1246 və 1248-ci maddələri isə vərəsəliyin notariuslar tərəfindən rəsmiləşdirməsi prosesi ilə əlaqəli müddətlərdir. MM-in 1248-ci maddəsində bu müddətlərinin ötürülməsinin üzürlü səbəbə görə olması hallarında isə məhkəmələr tərəfindən həmin müddətinin bərpa olunması nəzərdə tutulmuşdur. Mirasla bağlı yaranmış maneə ancaq bu müddətin keçməsi ilə bağlıdırsa, notariusun bərpa edilmiş müddət əsasında sənədləşməni aparması kifayətdir. Belə olan halda vərəsəlik hüququnun realizəsi üçün məhkəmənin əlavə bir hərəkətinə ehtiyac qalmır.

Əgər notariuslar tərəfindən rəsmiləşdirmə ilə bağlı bu prosedura müddəti üzürsüz səbəbə görə ötürülmüşsə müddət bərpa oluna, bu səbəbdən də notariuslar sənədləşmə edə bilməz. Bu halda, habelə iddiaçı vərəsə ilə notariuslar arasında digər əsaslara görə, eyni zamanda iddiaçı vərəsə ilə digər vərəsələr arasında hər hansı mübahisə olarsa, onda artıq rəsmiləşdirmə notariuslar tərəfindən deyil, yalnız məhkəmələr tərəfindən ola bilər (2).

Bir sıra xarici ölkələrin qanunvericiliklərinə isə nəzər saldıqda, vərəsənin vərəsəlik hüquqlarının mövcudluğunun hər hansı qəbul prosedurasına bağlı olaraq yaranmadığını görürük. Məsələn, istər Türk, istərsə də İsveçrə Mədəni Qanunlarında (maddə 571) mövcud olan əsas tezis, yəni “vərəsə mirasdan imtina müddəti ərzində imtinasını bəyan etməzsə, mirası qeyd şərtsiz əldə edir” olması vərəsəlik hüquq institutunun mahiyyətinə uyğun olduğunu hesab edirik (Oğuzman, 1972: 283).

Mirasın faktiki üsulla qəbulu ilə bağlı məsələlər

Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin 1243.2-ci maddəsinə əsasən vərəsə mirasın açıldığı yer üzrə notariat *ofisinə* mirası qəbul etdiyi barədə ərizə verdikdə və ya əmlaka sahiblik etməyə və ya əmlakı idarə etməyə faktik başladıqda və bununla da mirası qəbul etdiyini şəxsiz nümayiş etdirdikdə miras vərəsə tərəfindən qəbul edilmiş sayılır (1).

Rəsmi üsulla qəbul dedikdə, notarius mirasın qəbul edilməsi barədə ərizə ilə müraciət etmək başa düşülür. Mirasın faktiki üsulla qəbulu isə özündə iki hərəkət aktını birləşdirir: vərəsənin əmlaka sahiblik etməyə başlaması və vərəsənin əmlakı faktiki idarə etməyə başlaması.

Miras əmlakın faktiki qəbulu vərəsənin konkret hərəkətləri və rəftarı ilə onun mirası qəbul etmək niyyətini açıq-aşkar təsdiqləməsi və sübut etməsi kimi qəbul edilir və belə hərəkətlərin məzmunu vərəsə tərəfindən məhz mirası qəbul etmək məqsədi daşıyır.

Sabir Allahverdiyev qeyd edir ki, faktiki sahiblik etmək dedikdə, vərəsə ölənin şəxsin əmlakını faktiki cəhətdən ələ keçirir və ona sahib durur; faktiki idarə etmək dedikdə isə vərəsənin etdiyi elə hərəkətlərdir ki, mülkiyyətçi bu hərəkətləri öz mənafəi üçün əmlakın saxlanması və normal təsərrüfatın aparılması üçün edir (Allahverdiyev, 2009: 643).

Burada əsas aydınlaşdırılmalı olan məsələ mirasın faktiki qəbulu kimi nəzərdən keçirilə bilən vərəsənin hərəkətləridir. Nazirlər Kabinetinin qərarı ilə təsdiqlənmiş “Notariat hərəkətlərinin aparılması qaydaları haqqında Təlimatın” 99-cu bəndində göstərilir ki, əmlaka sahiblik etməyə və ya əmlakı idarə etməyə faktiki başlamağa sübut aşağıdakılar ola bilər: vərəsənin miras açıldıqdan sonra mirasın qəbulu üçün müəyyən edilmiş müddətdə mirasın tərkibinə daxil olan yaşayış sahəsində yaşaması (qeydiyyatda olması, yaxud faktiki yaşaması) barədə müvafiq sənəd; mirasın tərkibinə daxil olan hər hansı əmlaka sahiblik etməsinə dair, eləcə də miras açıldıqdan sonra daşınmaz əmlak üçün vergilərin və ya kommunal xidmətlər üçün haqların vərəsə tərəfindən ödənilməsi barədə müvafiq sənəd; mirasın qəbulu üçün müəyyən edilmiş müddətdə miras əmlakın icarə və kirayə

verilməsi üzrə haqların alınmasını təsdiq edən sənəd; mirasın qəbul edilməsi faktının müəyyən olunması haqqında məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş qətnaməsinin surəti; miras qoyanın əmlakını vərəsənin idarə etməyə başlaması faktını təsdiq edən digər sənədlər (5).

Geniş yayılmış ümumbəşəri varislik prinsipinə əsasən miras şəxsin ölümü anında özlüyündən və bütünlüklə vərəsələrə keçir. Həmçinin bu prinsipə görə miras qoyan şəxsin mülki hüquq və vəzifələri vərəsələrə kompleks halında, hər hansı şəxsin vasitəçiliyi olmadan keçir, bir aktla qəbul edilir (Dünyamaliyeva, 2010: 27). Lakin şəxsin mirasdan imtina hüququnu özündə saxlaması üçün mirasın qəbulu mənasına gələn hərəkətlər etməməlidir. Məhz mirasın qəbulunun mahiyyəti də elə bundan ibarətdir. Belə ki, şəxsin mirasın qəbulu aktı onun artıq mirasdan imtina hüququnu aradan qaldırır. *AR MM-in 1267-ci maddəsinə əsasən vərəsə mirasın açıldığı yer üzrə notariat orqanına mirasın qəbul etməsi və ya vərəsəlik haqqında şəhadətnamə alınması barədə ərizə verdikdən sonra mirasdan imtina edilməsinə yol verilmir.*

Lakin AR MM-in 1269-cu maddəyə nəzər saldıqda, görürük ki, mirasın faktiki üsulla qəbulu zamanı imtina haqqı mirasın qəbulu üçün müəyyənləşdirilmiş müddət ərzində saxlanılır: Mirasın sahiblik etməyə və ya onu idarə etməyə faktik başlamış vərəsə mirasın qəbulu üçün müəyyənləşdirilmiş vaxt ərzində mirasın qəbulundan imtina edə bilər. Bu barədə ərizə ilə o, notariat orqanına müraciət etməlidir.

Hesab edirik ki, mirasın faktiki qəbulu mənasına gələn hərəkətlər özlüyündə səthi xarakter daşımaqdadır. Qanunvericilikdə bununla bağlı tənzimləmə aparılmalı faktiki şəkildə, qeyri-rəsmi üsulla qəbulun tərkibinə daxil ola biləcək hərəkətlərin, yaxud hansı hərəkətlər mirasın qeyri-rəsmi üsulla qəbulu mənasına gələ biləcəyi aydınlaşdırılmalıdır.

Hesab edək ki, A şəxsi vəfat etdikdən sonra, oğlu B ondan miras qalan bağ evinə köçür. Amma müəyyən vaxtlarda ora gedərək bağa qulluq edir, ağacları suvarır. Bu əsasdan çıxış edərək, B faktiki olaraq mirasın qəbul etdiyini iddia edə bilərmi? Qanunvericiliyə və ya mövcud praktikaya və həmçinin yanaşmalara nəzər saldıqda buna birmənalı cavab tapmaq mümkün deyildir. Ölən şəxsin əmlakına köçmək aydındır ki, artıq ona sahiblik etdiyini göstərən davranışlardır. Lakin, vərəsənin vaxtaşırı bağa qulluq etməsindən çıxış edərək mirasın faktiki olaraq qəbul etdiyini irəli sürə bilmərik. Bəzi ədəbiyyatlarda miras qoyan şəxsin “işlərinin davam etdirilməsi üçün edilən hərəkətlər” mirasın qəbulu olmadığı ifadə edilir. Məsələn, mirasqoyana məxsus şirkətdə yeni işçilərlə müqavilə bağlanması, yaxud təcili təmir işlərinin həyata keçirilməsi mirasın qəbulu mənasına deyil, mirasqoyan şəxsin işlərinin davam etdirilməsi mənasına gəldiyi ifadə olunur (Kocayusufpaşaoğlu, 1987: 617).

Məlumdur ki, mirasın qəbulu onun passivlərinə də şamil olduğundan mirasın faktiki qəbulu faktını həm də miras qoyan şəxsin borcları baxımdan da qiymətləndirə bilərik. Tutaq ki, mərhum A vəfatından sonra oğlu vərəsələrdən biri olan B, A-nın borcunun bir hissəsini ödəmişdir. Miras həm də borcları da özündə daşdığından burada B-nin mirasın qəbul edib-etməməsi araşdırılmalıdır. Bununla bağlı bir sıra ədəbiyyatlarda göstərilir ki, məhkəmə mübahisəsinin qarşısının alınması üçün borcun ödənilməsinin şəxsin mirasın qəbul etdiyi mənasına gəlir: o şərtlə ki, burada vərəsənin məqsədinin ön planda olduğu vurğulanır. Belə ki, əgər vərəsə vərəsə kimi hərəkət edərək miras əmlakına özünə kimi yanaşaraq bu hərəkətləri edərsə, mirasın qəbulu edir. Yəni, burada əsas məsələ vərəsənin mövcud niyyətidir. Əgər belə niyyət yoxdursa, bu mirasqoyanın işlərinin davam etdirilməsi üçün gərəkli olan işlər kimi hesab edilir (Aydın, 2016: 53). Lakin bildirmək lazımdır ki, şəxsin daxili dünyası və yalnız özünə məlum olan niyyətinin araşdırılması və sübut edilməsi olduqca qəliz olacaqdır.

Bundan başqa, Türk hüququnda Yargıtay göstərilən yanaşmanın əksinə olaraq, göstərmişdir ki, burada borcun məbləği yaxud vərəsənin niyyəti mühüm deyil. Əsas məsələ borcun ödənilməsi hərəkətidir. Borcun bir hissəsinin ödəyən vərəsə digər kreditora qarşı mirasın qəbul etmədiyini irəli sürə bilməz. Bu baxımdan bu hərəkətlər miras əmlakı qəbul etmə hesab olunur (9). Miras qoyanın kreditore qarşı mirasın qəbul edildiyini göstərən hərəkətlər edən vərəsənin sonradan mirasdan

imtina etməsi özlüyündə bir-birini təkzib edən davranışlar kimi qiymətləndirilərək, hüquqdan sui-istifadə hesab olunur (Eren, 2021: 536).

Burada olan yanaşmaların bir qismində müəyyən hərəkəti edən vərəsənin daxili iradəsinin önəmli olduğu vurğulansa da, doktrinada məsələ fərqlidir. Belə ki, vərəsənin qarşısında duran şəxsin vərəsənin hərəkətlərini necə qəbul etməsi əhəmiyyət kəsb edir. Yəni, A şəxsi hesab etsə ki, vərəsə B bu hərəkətləri “mirası mütləq qaydada qəbul niyyəti ilə edir”, bu zaman bu qəbul mənasına gələcəkdir.

Eyni zamanda mirasa daxil olan hər hansı əşyanı satmaq, miras qoyan əvəzinə kreditor kimi borcların alınması kimi hərəkətlərdə mirasın qəbulu kimi nəzərə alınmalıdır. Çünki göstərilən nümunələrdə artıq vərəsə əmlaka özünkü kimi davranaraq sərəncam kimi səlahiyyətləri icra edir. Və “burada miras qoyanın zəruri işlərinin davam etdirilməsi” elementi kimi də qiymətləndirə bilmərik.

Qeyd edək ki, bir çox ölkələrdə qeyri-rəsmi üsulla qəbul deyil, “səssiz qəbul”, “örtülü qəbul”, “gizli qəbul” kimi anlayışlardan da istifadə edilir. Məsələn, İtaliya Respublikasında gizli qəbul (imply acceptance), Malta Respublikasında “səssiz qəbul”(tacit acceptance) kimi anlayışlardan istifadə olunur (11).

Nəticə

Nəticə olaraq, şəxsin vərəsə olmaq hüququ mövcud təcrübə ilə qəbul prosedurasına uyğun olaraq həyata keçirilir. Halbuki bu hüququn hansısa müddətə bağlı olaraq yaranması onun konstitusion təminatına ziddir. Göstərilən təcrübənin əksinə olaraq uğurlu olaraq qəbul edilən AR MM-in 1246, 1248.1 və 1268.2-ci maddələrinin əlaqəli şəkildə şərh edilməsinə dair AR Konstitusiyaya Məhkəməsinin qərarı bilavasitə təsbit edir ki, şəxsin qalan miras əmlaka vərəsə olmaq hüququ bu proseduraya bağlı deyildir (12).

Həmçinin mirasın faktiki olaraq qəbulu ilə bağlı mübahisələrdə nəzərə alınmalı olan məqamlar aşağıdakılardır:

- vərəsənin bu miras əmlaka bilavasitə vərəsə kimi davranmaq niyyəti (məsələn, evə köçür kommunal xərcləri ödəyir, miras əmlakın müdafiəsinə yönələn birbaşa hərəkətlər edir) (Qeyd: Bu niyyətin müəyyənəşdirilməsi olduqca çətin olduğundan digər hallar mütləq nəzərə alınmalıdır);
- vərəsə qarşısında duran şəxslərin vərəsənin hərəkətlərini mirası qəbul etmə kimi başa düşüb-düşməməsi;
- həyata keçən hərəkətlərin “miras qoyanın zəruri olan işlərinin davam etdirilməsi kimi qiymətləndirilib-qiymətləndirilməsi (məsələn, vərəsə evə köçürür ama vaxtaşırı bağı suvarır, yaxud xoşagəlməz nəticələrin qarşısının alınması üçün evin təcili surətdə təmir işlərinə zərurət vardır);
- borc məbləğini kreditor kimi qəbul etməsi, miras əmlaka daxil əşyaların satılması, borcun ödənilməsi kimi hərəkətlər birbaşa vərəsə kimi davranma niyyətini ifadə etdiyindən mirasın qəbulu kimi qiymətləndirilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi. <https://www.e-qanun.az/framework/46944>
2. “Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 1246, 1248.1 və 1268.2-ci maddələrinin əlaqəli şəkildə şərh edilməsinə dair” AR KM Plenum Qərarı. <https://e-qanun.az/framework/52694>
3. Oğuzman, K. (1972). Vərəsəlik hüququ kursları. İstanbul: Fakültələr mətbəəsi, 321 s.
4. Allahverdiyev, S. (2009). Azərbaycan Respublikasının mülki hüquq kursu. Xüsusi hissə: IV cild (II nəşr) Bakı: Digesta, 708 s.
5. Notariat hərəkətlərinin aparılması qaydaları haqqında Təlimat. <https://e-qanun.az/framework/488>
6. Dünyamalıyeva, R.S. (2010). Vərəsəlik Hüququ Mülki Hüququn Bir Sahəsi Kimi. Bakı Universitetinin Xəbərləri, №3, s.23-32.

7. Kocayusufpaşaoğlu, N. (1987). Miras hüququ (3.b.). İstanbul: Filiz Kitabevi.
8. Aydın, E.G. (2016). Vərəsəlikdən imtina və onun hüquqi nəticələri. İstanbul: Aristo hüquq nəşriyyatı, 107 s.
9. Məhkəmə icthadları. <https://sertkayahukuk.com/mirasci-tarafından-cuzi-miktarda-borc-odenmesi-mirasın-kabulu-anlamına-gelmez-m805443.html>
10. Eren, F. (2021). Vərəsəlik hüququ. Ankara: Yetkin Yayınları, 690 s.
11. Accepting and renouncing of inheritance. <https://family-law.com.mt/inheritance/accepting-renouncinginheritance#:~:text=Acceptance%20of%20an%20inheritance%20may%20be%20implied%20if%20the%20person,goods%20from%20the%20testator's%20property.ğ>
12. Swiss Civil Code. https://www.fedlex.admin.ch/eli/cc/24/233_245_233/en#art_230

Göndərildi: 10.12.2022

Qəbul edildi: 21.03.2023

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/89/141-145>

Hüseyn Paşazadə
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
lawyer.huseyn@gmail.com

ƏLAVƏ DƏYƏR VERGİSİNİN AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA TƏTBİQİ TARİXİ VƏ BU SAHƏDƏ APARILMIŞ İSLAHATLARA DAİR

Xülasə

Dəyər vergisi Azərbaycan Respublikasının vergi qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş dolayı vergi növlərindən biri olan əlavə dəyər vergisi 1992-ci ildən tətbiq edilir. Vergi Məcəlləsinin 153.1-ci maddəsinə əsasən Əlavə Dəyər Vergisi (bundan sonra – ƏDV) vergi tutulan dövriyyədən hesablanmış vergi məbləğindən və bu Məcəllənin müddəalarına uyğun olaraq verilmiş elektron qaimə-fakturalar üzrə müvafiq qaydada əvəz edilməli olan vergi məbləğindən hesablanır. Bu vergi növünün digər vergilərdən əsas fərqlərindən biri onun əlavə haqqdan, yəni məhsulun maya qiymətinə qoyulan əlavədən hesablanmasıdır.

Malların satışını həyata keçirən satıcıların heç biri faktiki olaraq vergi yükünü daşımır, çünki vergi hər dəfə yeni alıcı tərəfindən ödənilir, yəni əvəz olunur. Yalnız sonuncu istehlakçı məhsulu satmadığına, özü istehlak etdiyinə görə ödənişini başqasının vasitəsilə ödəyə bilməz, yəni əvəz edə bilməz. Bu vergi sisteminin üstünlüyü ondan ibarətdir ki, satış vergisi olduqda, satıcıların alıcılarının son istehlakçı olub-olmadığını yoxlamaq üçün heç bir həvəsi yoxdur. Yəni vergi ödəyicisinin vergi tutmağa meyl yoxdur. Amma əlavə dəyər vergisi olanda bütün satıcılar vergini yığıb dövlətə göndərirlər. Alıcı ödədiyi vergini geri tələb etmək istəyir, lakin bunu etmək hüququnu təsdiq etməlidir. Buna görə də onun köçürməni və təchizatçının qeydiyyat nömrəsini göstərən qəbzi olmalıdır.

Açar sözlər: əlavə dəyər vergisi, vergi, Azərbaycan tarixi, Azərbaycan Respublikasında əsas vergi növləri, vergilərin tətbiqi, vergi məəcəlləsi, vergilərin tarixi, islahatlar

Huseyn Pashazade
Baku State University
master student
lawyer.huseyn@gmail.com

On the history of implementation of the value added tax in the Republic of Azerbaijan and the reforms carried out in this area

Abstract

Value tax Value added tax, which is one of the types of indirect taxes defined by the tax legislation of the Republic of Azerbaijan, has been applied since 1992. According to Article 153.1 of the Tax Code, Value Added Tax (hereinafter – VAT) is calculated from the amount of tax calculated from the taxable turnover and from the amount of tax that must be replaced accordingly on electronic invoices issued in accordance with the provisions of this Code. One of the main differences of this type of tax from other taxes is that it is calculated from the surcharge, that is, from the addition to the yeast price of the product.

None of the sellers carrying out the sale of the goods actually bear the tax burden, because the tax is paid each time by the new buyer, that is, it is replaced. Only the last consumer, since he does not sell the product, but consumes it himself, cannot pay for it through someone else, that is, he cannot replace it. The advantage of this tax system is that when there is a sales tax, sellers have no incentive to check whether their buyers are end consumers. That is, the taxpayer has no inclination to collect tax. But when there is value added tax, all sellers collect the tax and send it to the

government. The buyer wants to claim back the tax they paid, but must confirm their right to do so. He should therefore have a receipt showing the transfer and the supplier's registration number.

Keywords: *value-added tax, tax, history of Azerbaijan, the main types of taxes in the Republic of Azerbaijan, application of taxes, tax code, history of taxes, reforms*

Giriş

Müasir şəraitdə Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişaf proqramının əsas istiqamətlərindən, hüquq və iqtisadiyyat elminin qarşısında duran ən aktual problemlərdən biri vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi, onun vasitəsilə müəyyən iqtisadi proseslərin tənzimlənməsi və beynəlxalq standartlara uyğun Vergi Məcəlləsinin müasirləşdirilməsindən ibarətdir. Müasir dövrün əsas tələbi milli iqtisadiyyatın inkişafı, tənzimlənməsi və stimullaşdırılması, daxili bazarın xarici təsirlərdən qorunması və büdcə gəlirlərinin formalaşmasıdır. Bütün bunların həyata keçirilməsi isə səmərəli vergi siyasəti ilə əlaqədardır. Lakin vergi siyasətinin məqsədi yalnız dövlət büdcəsini gəlirlərlə təmin etmək deyil, həmçinin sosial-iqtisadi inkişaf proqramlarını həyata keçirməklə şərtləndirilməlidir. Bu isə həmin sahədə elmi tədqiqat işlərinin aparılmasını zəruri edir.

Müasir dövrdə iqtisadiyyatın vergi tənzimlənməsinin əsas problemi vergi dərəcələrinin optimallaşdırılmasıdır. Optimallaşdırmanın nəzəri mahiyyəti vergilərin əsas funksiyaları olan fiskal və tənzimləmə arasında nisbi tarazlığa nail olmaqdan ibarətdir. Optimal vergi sisteminin qurulması iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış vergi dərəcələrindən asılıdır.

Vergilər istehsal edilən məhsulun bir hissəsinin, əvvəllər natura, sonralar isə pulla məcburi ödəmə forması olmaqla, dövlət büdcəsinin gəlir mənbəyi kimi bəşəriyyət tarixinin qədim dövrlərindən məlumdur. Qədim dövrlərdə dövlət gəlirləri dövlət (və ya qəbilə) başçılarına verilən hədiyyələrdən ibarət idi. Hədiyyənin növü və miqdarı onu verənin iradəsindən asılı idi və burada bir qayda olaraq məcburilik yox dərəcəsi idə. Qəbilə və ya dövlətlər kiçik olduqları üçün xərclər də az idi və bu hədiyyə və yardımlardan ibarət olan gəlirlər kifayət edirdi. Tarixi gediş prosesində dövlətlərin sərhədlərinin genişlənməsi, xırda dərəcəliklərin aradan qaldırılaraq mərkəzi dövlətlərin yaradılması dövlət xidmətləri və dövlət məsrəflərinin də durmadan artmasına yol açmışdır. Sözü qanun gücündə olan hökmdarlara istər saray, istərsə də dövlət gəlirlərini ödəmək məqsədilə verilən hədiyyə və yardımlar yavaş-yavaş özünün “könüllülük” mahiyyətini itirmiş, zorla alınmağa başlanmışdır. Bəzi mülahizələrə görə vergilər puldan ən azı iki-üç min il əvvəl mövcud olmuşdur. Qədim Misirdə torpaq vergisi bizim eramızdan əvvəl IV – III minilliyə qədər natura ilə alınmışdır. Vergi qoyulması hələ qədim dövrlərdən vergitutmanın əsas prinsip və normalarını müəyyən edən dövlət qayda və özünəməxsus “qanunlarının” hazırlanması və tətbiqi ilə müşayiət edilirdi. Məsələn, Qədim Misirdə II Ptolomeyin çarlığı dövründə hətta “vergi nizamnaməsi” adlanan bir sənəd də qəbul edilmişdir. Çox qədimlərdən Misir dövləti fiskal məqsədlə torpaqları qeydiyyatdan keçirirdi və kadastr tələb edirdi (Sutormina, 1976: 15).

Şərq ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycan dövlətinin də xəzinəsi ta qədimdən müxtəlif növ vergi və yığımlar: üşr, töycü, cizyə, xərac, malcəhət, bəhrə, torpaq vergisi və s. ödəmələr hesabına formalaşdı. Yaxud da belə demək olar ki, Azərbaycan torpaqlarında yaşayan əhalidən yığılan həmin vergilər imperiyaların xəzinələrinin gəlir mənbəyini təşkil edirdi. Bu vergilərin hər birinin özünəməxsus tətbiqetmə mexanizmi və üsulları var idi ki, onların üzərində dayanmaq məqsədmüvafiqdir. İlk öncə onu qeyd etməliyik ki, əhalinin əksəriyyəti kənd təsərrüfatı ilə məşğul olduğundan vergilərin çox hissəsi kəndlilərə tətbiq olunurdu.

Görkəmli akademik Ziya Bünyadov yazır ki, VI-VII əsrlərdə ərəblərin istilasını ərəfəsində istər Şimali, istərsə də Cənubi Azərbaycan əhali üzərinə müxtəlif vergilər qoyulurdu. Sasanilərin xəzinəsinin xeyrinə Mərzbanlar həmin diyarlardan xərac (torpaq vergisi, xərac) gizit (can vergisi, cizyə) və bac alırdılar. Müəllif qeyd edirdi ki, Sasanilər dövründə ölkədə olan daimi və səyyar zərbxanalar ölkənin hər iki hissəsi üçün pul kəsirdi; bu isə onu göstərir ki, ərəblərin istilasından zamanından ölkədə vergilər həm məhsulla, həm də pulla alınır. Sasanilərin Azərbaycandan vergi almaq qaydasına gəlinə, bu qayda imperiya əhalisi və torpaq mülklərini xüsusi olaraq siyahıya aldırən I Xosrov Ənuşirəvan tərəfindən qoyulmuşdur. Bu isə Sasanilər xəzinəsinə, istər

Azərbaycanın hər iki hissəsində, istərsə də bütün imperiyada əhalidən vergi alınmasını qaydada salmasına imkan vermişdir. I Xosrovadək torpaq vergisi, kənd təsərrüfatı məhsullarının gəliri nəzərə alınaraq, götürülən hasilatın üçdə bir, dördüdə bir, beşdə bir, altıda bir hissəsi miqdarında əsasən məhsulla alınır. I Xosrovun dövründə vergi torpağın becərilməsi və suvarılmasından və məhsulun miqdarından asılı idi. Can vergisi, əyanlardan, ruhanilərdən və hərbi adamlardan başqa, iyirmi yaşdan əlli yaşınadək bütün əhalidən alınır. Can vergisi miqdarı qəti müəyyən edilməmişdi və ildə dörd dirhəmdən tutmuş on iki dirhəmədək alınır.

Xərac haqqında onu da demək lazımdır ki, Ərəb xilafəti dövründə o, əvvəl tabe olmayan qeyri-müsəlman əhalidən, sonralar isə müsəlmanlardan da alınır. VIII – XII əsrlərdə xilafət dövrünün sosial-iqtisadi inkişafı tarixi xəracın torpağa görə alınan vergi olduğunu göstərir. Səkkizinci əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda Abbasilər sülaləsinin hökumətləri dövründə vergiqoyma tarixindən bəhs edən mənbələrə istinad edərək qeyd etmək lazımdır ki, yalnız Abbasilər ailəsi üzvlərinin mülkiyyətində olan torpaqlar, yəni iqtə, habelə vəqf torpaqları xəzinəyə vergilərə cəlb olunmurdu. Dövlət torpaqlarından xərac kəndlilər cəlb olunurdu. Xərac xüsusi vergiyığanlar tərəfindən yığılırdı. Xərac vergisi torpağın ölçüsünə və ya məhsulun miqdarına görə üç yolla alınır: birincisi, əraziyə və torpağın ölçüsünə görə pulla alınır (buna misal “misahə” deyilirdi), ikincisi, xalis məhsula görə natural formada (bu, “müqasimə” adlanırdı). Bundan başqa, torpağın ölçüsü və məhsulun miqdarına görə deyil, yalnız müəyyən bir məbləğ nəzərdə tutulurdu ki, buna “müqatsə” deyilirdi (Şərifli, 1978: 277). Misahə nəinki dövlət mədaxili hesab olunurdu, eyni zamanda o, feodal münasibətlərinin inkişaf etməsində böyük rol oynayırdı.

Xərac torpağını başqasına becərmək üçün vermək olardı. Sahibi torpağı becərmədiyi halda da xərac verməli idi. Xərac torpağı iki il becərlmədikdə, ondan yalnız bir ilin xəracı alınır. Əgər məhsul olmazsa və ya əkini su basarsa, ondan xərac alınmırdı. Xərac torpağında alver məqsədilə dükən və ya başqa bina tikildiyi zaman bu torpaq xərac vergisindən azad edilirdi, bağ salındıqda isə xərac verməli idi. Bəzən xərac torpağında fayda verən bina tikildikdə də torpaqdan xərac alınır. Becərlməyən xərac torpağında bazar salıb alver edildiyi təqdirdə kəndli xəracdan azad edilirdi.

XIX əsrin əvvəllərindən XX əsrin əvvəllərinə qədər Azərbaycan əhalisinin həyat və məişəti ilə bağlı faktlar onu göstərir ki, yenə də vergilərin böyük hissəsi kəndli əməyinin nəticəsi olan məhsulun üzərinə qoyulurdu. O zamankı kəndlilər iki qrupa: mülkədar torpaqlarında və dövlət torpaqlarında yaşayan kəndlilərə bölünürdülər. Mülkədar torpaqlarında yaşayan kəndlilər məhsulun on doqquzunda birindən ikidə birinədək ölçüdə mal-cəhət və bəhrə, heyvanların otarılması üçün ot pulu, yaylaqlara görə köçəri kəndlilər “safalax” vergisi, tikilmiş alaçığa görə “tüstü pulu”, bağa, bostana görə ayrıca vergilər ödəyirdi (İsmayılov, 1960: 212). Dövlət torpaqlarında yaşayanlar isə torpaq vergisi, əmlak vergisi (ev pulu) ödəməli olurdular.

1901-ci ildən töycü (torpaq vergisi) və zemski vergisi tətbiq olunur. Torpaq vergisi ev pulu ilə birlikdə alınır. Ev pulu (əmlak vergisi) hər həyətdən iki manatdan on üç manatadək idi. Zemski vergisi dörd manatdan yeddi manatadək olaraq şəhər idarələrinin saxlanması üçün nəzərdə tutulmuşdur (Zelinskiy, Dekonskiy, 1886: 108). Əhali yollardan, çaylardan, otlaq və biçənəklərdən istifadəyə görə də vergi ödəyirdilər.

Vergi qoymanın üçüncü mərhələsi hesab edilən XX əsr vergiqoyma sahəsində əsaslı dəyişikliklər yarada bilən elm-nəzəri konsepsiyaların, baxışların yaradılması və bu konsepsiyalar əsasında ölkələrdə vergi islahatlarının həyata keçirilməsi dövrüdür. Müasir mərhələ isə XX əsrin axırlarından müəyyən edilmişdir. Bu dövr vergiqoyulma problemlərinin dərinə və əsaslı surətdə tədqiq edilməsi dövrüdür. Hazırda bütün ölkələrdə elmi cəhətdən əsaslandırılmış vergi siyasətinin səmərəli və ədalətli yollarının axtarışı davam etməkdədir (Mirzəyeva, 2007: 18).

Vergi Məcəlləsinin 153.1-ci maddəsinə əsasən Azərbaycan Respublikası vergi sistemində əsas vergilərdən biri və dolaylı vergi kimi tanınan əlavə dəyər vergisi (qısa adı ilə – ƏDV) malların (iş və xidmətlərin) istehsalı və satışı prosesində yaranan və onlar satıldıqca büdcəyə köçürülən dəyər artımının (yəni əlavə dəyərinin) bir hissəsinə deyilir (6).

Hər şeydən əvvəl “əlavə dəyər” anlayışına nəzər salmaq lazımdır. Məlum olduğu kimi bir sıra iqtisadi kateqoriyalar vergitutma praktikasında nəzəriyyədən fərqli mənə kəsb edir. Əlavə dəyər bu

kateqoriyalardan biridir. Bu fərq vergitutma texnikası və vergi idarəçiliyinin xüsusiyyətlərindən irəli gəlir. Belə ki, vergitutma texnikası vergi obyektinin mücərrədlikdən uzaq, konkret, dəqiq və aydın olmasını tələb edir.

Avropa İqtisadi Birliyinin yaradılması haqqında 1957-ci il Roma Müqaviləsi birlik üzvü olan dövlətlərin ümumi bazarın inkişaf etdirilməsi üçün dolayı vergiqoyulma sisteminin tənzim edilməsi üzrə tədbirlər həyata keçirilməsini nəzərdə tuturdu. Əlavə dəyər vergisinin vergi sisteminə daxil edilməsi birliyin üzvü olmaq üçün əsas şərtlərdən biri oldu. Bu zərurət onunla əlaqədar idi ki, üzv-dövlətlərdə yığılan əlavə dəyər vergisi üzrə daxilolmalardan müvafiq ayırmalar hesabına birliyin büdcəsi formalaşmalı idi (Pepelayeva, 1995: 316).

Mikrosəviyyədə, yəni müəssisə baxımından nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, “əlavə dəyər” müəssisənin mal və xidmətlər alqı-satqısı qiymətlərində özünü göstərən fərqdır. Bu fərq vergitutmada müəssisənin həmin mal və xidmətə əlavə etdiyi dəyər hesab edilir. Bunu, başqa sözlə, müəssisə və şəxsin satın aldığı “ara malına” öz fəaliyyəti nəticəsində əlavə etdiyi “yeni dəyər” kimi ifadə etmək olar. Bu əlavə dəyər müəyyən bir istehsal mərhələsində müəssisənin istehsal amilləri müqabilində etdiyi bütün ödəmələrin (əmək haqqı, mənfəət, amortizasiya, faiz, kirayə haqqı) məcmusudur, müəssisənin vergiyə cəlb edilən məhsul üçün çəkdiyi bütün xərclərin yekunudur. Vergi əlavə dəyər vergisi adlandırıldığı üçün ilk baxışda elə başa düşülə bilər ki, həmin verginin məqsədi yalnız hər istehsal mərhələsində əlavə edilən yeni dəyərləri vergiyə cəlb etməkdir. Əslində isə onun əhatə dairəsi genişdir və bu vergi istehlak üzərinə qoyulan vergi hesab edilir. İdxalata yanaşı bank, sığorta, valyuta və birja əməliyyatları “əlavə dəyər” yaratmasalar da bu vergiyə cəlb edilə bilərlər. Sərnəşin daşımaları, əyləncə mərkəzləri haqqında da eyni sözləri demək mümkündür (Vəliyev, Balakışiyeva, Rəfibəyli, İmanov, Qarabalov, 2003: 255).

Azərbaycan Respublikasında əlavə dəyər vergisinin tətbiqinə 1992-ci ilin yanvar ayından başlanmışdır. Azərbaycanda əlavə dəyər vergisi ilk dəfə Azərbaycan Respublikasının “Əlavə dəyər vergisi haqqında” 31 dekabr 1991-ci il Qanunu ilə tətbiq edilmişdir (Azərbaycan Respublikasının Qanunlar Külliyyatı, 1997: 229). Həmin qanun 2001-ci il yanvar ayının 1-dək, yəni Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi qüvvəyə minənədək fəaliyyətdə olmuşdur. “Əlavə dəyər vergisi haqqında” AR Qanunu qüvvədə olduğu illərdə çoxlu sayda dəyişikliklərə məruz qalmış və verginin dərəcəsi 26 faizdən 20 faizə endirilmiş, 2001-ci ildən isə əlavə dəyər vergisinin dərəcəsi 18 faiz olmuşdur. Bundan əlavə əvvəlki qanunvericilikdə fiziki şəxslərin əlavə dəyər vergisi ödəyicisi olması nəzərdə tutulmamışdı. Hazırda isə vergiyə cəlb edilən əməliyyatlar aparən həm hüquqi, həm də fiziki şəxslər əlavə dəyər vergisinin ödəyiciləridirlər.

Ümumiyyətlə isə əlavə dəyər vergisinin alınması mexanizmi ilk dəfə 1954-cü ildə fransız iqtisadçısı F.Lore tərəfindən irəli sürülmüşdür və 1958-ci ildən Fransanın özündə tətbiq edilməyə başlanmışdır (Milyakov, 1999: 316-317). Sonralar əlavə dəyər vergisi Fransadan başqa, Avropa İqtisadi Birliyi ölkələrində və dünyanın sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrində də tətbiqini tapdı.

Azərbaycan Respublikasında 01 yanvar 2001-ci il tarixdən etibarən malların idxalı zamanı əlavə dəyər vergisinin tutulmasının “son təyinat” prinsipinə keçilmişdir. Əvvəlki qanunvericilikdə isə idxalda əlavə dəyər vergisinin tutulmasının, “malın mənşə ölkəsi” prinsipindən istifadə olunurdu. Burada isə malın mənşə ölkəsi müəyyən edilərkən adətən Müstəqil Dövlətlər Birliyi ölkəsinin istehsalı olan və həmin dövlətlərin hüduqlarından kənarında istehsal olunan mallar fərqləndirilirdi.

Əlavə dəyər vergisinin hesablanması və verginin tutulub büdcəyə ödənilməsini tənzimləyən mövcud qanunvericiliyin əvvəlki qanunvericilikdən digər fərqli cəhətlərdən biri də, ticarət və istehsal zamanı verginin eyni cür hesablanması və ilk dəfə olaraq vergi hesab-fakturalarının tətbiqidir. Belə ki, 01 yanvar 2002-ci il tarixindən etibarən əvəzləşdirilən əlavə dəyər vergisi vergi hesab-fakturalarına əsasən müəyyənləşdirilir. ƏDV-nin hesablanması bu metodu hesablar üzrə əvəzləşmələr və ya invoices metodu adlanır.

ƏDV dolayı vergi növü olduğundan və istehlakçılar tərəfindən ödənilməsindən, verginin səviyyəsi malın qiymətinə birbaşa təsir etdiyindən bu vergi növü əhalinin alıcılıq qabiliyyətinə öz təsirini göstərir. Eyni zamanda ƏDV-nin yüksək səviyyədə olması sahibkarlar üçün də ağır yükə

çevrilir, onların təkrar istehsala yönəldiləcək vəsaitlərinin hiss olunacaq dərəcədə azalmasına səbəb olur. Bu baxımdan ƏDV üzrə azadolmalar və güzəştlər həm sahibkarların, həm də istehlakçıların maraqlarına xidmət edir, istehsalı stimullaşdırır, bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatının inkişafına müsbət təsir edir. Bu səbəbdən ƏDV sahəsində tətbiq olunan güzəştlərin öyrənilməsi xüsusilə əhəmiyyətlidir (“Vergi xəbərləri” qəzeti, 2005: 186).

“Azərbaycan Respublikasının 2007-ci il Dövlət büdcəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun 2.3-cü maddəsinə əsasən müvafiq olaraq, 2007-ci il dövlət büdcəsində əlavə dəyər vergisinin xüsusi çəkisi təqribən 26%-ə bərabərdir. Təqribən, 5 milyard 336 milyon manat büdcə gəlirinin 1 milyard 400 milyon manatı əlavə dəyər vergisindən daxil olmalarıdır (Azərbaycan Respublikasının ərazisinə malların idxalına əlavə dəyər vergisi daxilolmaları ilə birlikdə) (“Azərbaycan” qəzeti, 2007: 288).

Nəticə

Sadalananlara əsasən qeyd edə bilərik ki, Azərbaycan Respublikasının əsas makroiqtisadi göstəricilərinin artırılması, özəl sektorun fəaliyyət dairəsinin genişlənməsi, vergi daxilolmalarının payın dövlət büdcəsinin gəlirlərində ildən-ilə artması ölkə iqtisadiyyatının dinamik inkişaf yolu tutmasından xəbər verir. Lakin müşahidə olunan bu artımı fikrimizcə, daha da yüksəltmək olar. Belə artım dövlətin maliyyə imkanlarının genişləndirməsinə şərait yaradar, bu isə müəssisələrin öz vergi öhdəliklərini mütəmadi olaraq yerinə yetirməsindən bilavasitə asılıdır. Son illərdə bu sahədə əhəmiyyətli dərəcədə dəyişikliklər edilir. Vergi qanunvericiliyi təkmilləşdirilir, vergi intizamı və vergi nəzarəti gücləndirilir və bununla vergi borclarının artım tempinin azalmasına nail olunur. Bununla belə vergi sahəsində əsaslı təkmilləşdirmələrə ehtiyac vardır.

Ədəbiyyat

1. Sutormina, V.N. (1976). Finaisy kapitalisticheskikh gosudarstv. Kiyev.
2. Şərifli, M.X. (1978). IX əsrin ikinci yarısı – XI əsrlərdə Azərbaycan feodal dövlətləri. Bakı.
3. İsmayılov, M.A. (1960). XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın kənd təsərrüfatı. Bakı.
4. Zelinskiy, S.P., Dekonskiy, A.G. (1886). Materialy dlya izucheniya ekonomicheskogo byta gosudarstvennykh krest'yan Zakavkazskogo kraya. Tiflis.
5. Mirzəyeva, A. (2007). Azərbaycan Respublikasının vergi hüququ. Bakı.
6. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi. <https://www.taxes.gov.az/az/page/ar-vergi-mecellesi>
7. Pepelyayeva, S.G.M. (1995). Osnovy nalogovogo prava. Uchebnoye posobiye.
8. Vəliyev, D.Ə., Balakışiyeva, Y.N., Rəfibəyli, İ.R., İmanov, E.E., Qarabalov, E.M. (2003). Vergi hüququ, Bakı.
9. Azərbaycan Respublikasının Qanunlar Külliyyatı. (1997). 6 cildə. I kitab, Bakı.
10. Milyakov N.V. (1999). Nalogi i nalogooblozheniye. Kurs lektsiy. M., Infra-M.
11. “Azərbaycan Respublikasında vergi inzibətçiliğinin təkmilləşdirilməsi” Dövlət proqramı (2005-2007-ci illər). (2005). Bakı. “Vergi xəbərləri” qəzeti, sentyabr.
12. “Azərbaycan” qəzeti. (2007, 23 dekabr).

Göndərildi: 14.01.2023

Qəbul edildi: 16.03.2023

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/89/146-150>

Kanan Adilkhanov
Baku State University
master student
kadilxanov@yahoo.com

INTELLECTUAL PROPERTY PROVISIONS IN INTERNATIONAL INVESTMENT AGREEMENTS

Abstract

The purpose of this legal article is to examine the protection of intellectual property as an investment, which is rapidly developing in the modern world, and the norms established by international investment treaties in this field. It is known that legal relations on intellectual property have become more important due to the rapid development of industry and technology, and such a positive change is reflected in the text of multilateral and bilateral investment agreements. It is imperative to carry out investigations and new proposals in this field. This article talks about the ways in which the important issues of intellectual property rights are reflected in investment agreements, and the incorporation of the standards set by the TRIPS agreement adopted by the WTO into international investment agreements. In particular, the issues of patent revocation, payment of compensations, compulsory licensing and parallel importation are addressed.

Keywords: *intellectual property, international investment agreements, patent revocation, compulsory licensing, parallel importation*

Kənan Ədilxanov
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
kadilxanov@yahoo.com

Beynəlxalq investisiya müqavilələrində əqli mülkiyyət müddəaları

Xülasə

Bu hüquqi məqalənin məqsədi müasir dünyada sürətlə inkişaf etməkdə olan əqli mülkiyyətin bir investisiya kimi qorunmasını, bu sahədə beynəlxalq investisiya müqavilələrinin müəyyən etdiyi normaların araşdırılmasıdır. Məlumdur ki, əqli mülkiyyət üzrə hüquqi münasibətlər sənayenin və texnologiyanın sürətli inkişafı səbəbi ilə daha da əhəmiyyətli hal almışdır və bu cür müsbət dəyişiklik özünü çoxtərəfli və ikitərəfli investisiya müqavilələrinin mətnində də göstərməkdədir. Bu sahədə araşdırmaların aparılması və yeni təkliflərin meydana çıxması mütləqdir. Bu məqalə əqli mülkiyyət hüququnun mühüm məsələlərinin investisiya müqavilələrində hansı formalarda öz əksini tapmasından, ÜTT tərəfindən qəbul olunmuş TRIPS müqaviləsinin müəyyən etdiyi standartların beynəlxalq investisiya müqavilələrinə inkorporasiya olunmasından bəhs edir. Xüsusi olaraq patentin ləğvi, kompensasiyaların ödənilməsi, məcburi lisenziyalaşdırma və paralel idxal məsələlərinə toxunulur.

Açar sözlər: *əqli mülkiyyət, beynəlxalq investisiya müqavilələri, patentin ləğvi, məcburi lisenziyalaşdırma, paralel idxal*

Introduction

In today's world, the rapid development of industry and technology is increasing the value of intellectual property day by day. If before, individuals and legal entities mainly sought to manage their physical assets and create an effective legal defense mechanism to protect them, today the situation is already changing in favor of intangible property. It should be noted that intellectual property is not a physical asset and has its own unique nature. Thus, property owners make a very

profitable investment by applying the right intellectual property strategy. The presence of the above-mentioned factors makes even more serious and strong protection of intellectual property rights mandatory. Near the end of the 20th century, the adoption of the TRIPS agreement by the World Trade Organization and the determination of mandatory minimum standards in the field of intellectual property as an obligation for states through this legal document speaks of the importance of intellectual property in the globalized world.

The role of international investment agreements in strengthening interstate economic relations, ensuring the flow of capital and goods exchange from one state to another is great, and provisions on intellectual property rights have already become an integral part of such agreements. To form an opinion on this issue, the interaction of intellectual property rights and investment agreements must be analyzed, and it is necessary to look at the TRIPS agreement first. Over the course of the past century, international cooperation in the area of intellectual property rights protection has gradually shifted from the ambit of international intellectual property conventions (such as the Paris Convention for the Protection of Industrial Property and the Berne Convention for the Protection of Literary and Artistic Works) to the World Intellectual Property Organization (WIPO), and then from the WIPO to the General Agreement on Tariffs and Trade (GATT) and the World Trade Organization (WTO). With the implementation of the WTO-TRIPS Agreement, intellectual property rights (IPR) became an essential part of the WTO's multilateral trade system. Trademarks, patents, copyrights, industrial designs, trade secrets, geographical indicators, and integrated circuit industrial designs are all protected under TRIPS regulations. TRIPS also establishes minimum protection standards, which act as a floor rather than a ceiling for adequate IPR protection (Liberti, 2010: 4).

In general, the inclusion of intellectual property as an investment in the scope of the investment agreement can occur in 2 forms - direct and indirect forms. In the first form, the concept of "intellectual property" is visually indicated in the list of objects characterized as investment. One example is the United States BIT with Uruguay (2004, as amended), which provides in the definition of investment that: "'investment' means every asset that an investor owns or controls, directly or indirectly, that has the characteristics of an investment, including such characteristics as the commitment of capital or other resources, the expectation of gain or profit, or the assumption of risk. Forms that an investment may take include: "... "(f) intellectual property rights" (2). Although we do not find the concept of "intellectual property" in an indirect form of expression, we can understand that intellectual property is protected by analyzing the provisions of the contract characterizing investments. For instance, the investment chapter in the Agreement between Japan and the United Mexican States for the Strengthening of the Economic Partnership defines investment to include "real estate or other property, tangible or intangible..." (3). It goes without saying that which of these approaches will be applied depends on the will of the parties to the contract, the goals of the contract and the legal experts who prepared it. However, it would be appropriate to clearly mention intellectual property as a type of investment, and even provide more detailed information about the types of protected intellectual property. This approach is used in many modern investment contracts. If we return to the TRIPS agreement, this international legal document not only defines the basic provisions established by the Bern, Paris, and Rome conventions that existed before it in the field of intellectual property, but also introduced new principles and norms. However, the TRIPS agreement also created opportunities for WTO member states to create stronger legal protection mechanisms in the field of intellectual property by establishing minimum standards. It is in the areas that are not regulated by TRIPS and that have gaps that later created investment agreements have developed their approach and these systems are called TRIPS-Plus systems. Investment treaties usually contain specific and contentious issues related to intellectual property and naturally regulate the finer points by referring to the domestic laws of the countries. However, there are provisions related to intellectual property that are important to reflect in investment contracts. These provisions are mainly related to the principles of Most-Favored-Nation Treatment (MFN) and national treatment, revocation of patents, compulsory

licensing, technology transfer, etc..This article will analyze the approach of TRIPS and international investment agreements on these issues.

The principles of national treatment and most-favored nation treatment are reflected in articles 3 and 4 of the TRIPS agreement ,respectively. Application and implementation of these articles prevent possible cases of discrimination in the field of intellectual property. According to Article 3 of TRIPS- “Each Member shall accord to the nationals of other Members treatment no less favourable than that it accords to its own nationals with regard to the protection³of intellectual property...” (4). Most-Favored-Nation Treatment principle is determined in the Article 4 as follows- “With regard to the protection of intellectual property, any advantage, favour, privilege or immunity granted by a Member to the nationals of any other country shall be accorded immediately and unconditionally to the nationals of all other Members” (5). Their importance is evident from the text of these articles. However, the degree to which investment contracts reflect these articles is different. For instance, the recent Japan-Indonesia Economic Partnership Agreement fully incorporates under the chapter on intellectual property the TRIPS exceptions to national treatment and most-favored-nation (MFN) treatment in accordance with Articles 3, 4 and 5 of the TRIPS Agreement (6). The above-mentioned Economic Cooperation Agreement chose the path of incorporation as a whole, and we can find provisions of this type in military international investment agreements, with the exception of Pre-TRIPS agreements. This indicates the uniqueness of TRIPS standards and their importance in investment agreements.

Other noteworthy provisions are related to compulsory licensing, and Article 31 of TRIPS is dedicated to this topic. That article defined 3 cases for compulsory licensing:

1. After efforts to obtain a licence from the patent holder on —reasonable commercial terms and conditions have failed;

2. In the case of a national emergency or other circumstances of extreme urgency^{ll}, or ;

3. For public non-commercial use. The latter two circumstances do not require prior negotiation with the patent holder, thus making a compulsory licence easier to obtain (Boie, 2010: 8). These above cases are the main cases. However, changes in the world, the need to protect human rights and freedoms, and the need to take into account the interests of underdeveloped countries made it necessary to create new and simpler legal mechanisms. To this end, the Doha Declaration was adopted by the WTO in 2001, and this declaration adopted new provisions on compulsory licensing and parallel imports. The main goal was to develop the pharmaceutical industry of least-developed and developing countries and to weaken the existing monopoly. Moreover, in August 2003, WTO members created a special mechanism under the TRIPS Agreement that allows countries with insufficient manufacturing capacity to effectively use compulsory licenses by importing generic drugs. However, such an approach, the flexibilities established by TRIPS regarding parallel importation and compulsory licensing were evaluated by some states as expropriation and this situation was reflected in the accepted investment agreements. Expropriation in cases where the investment consists entirely or partially of intellectual property rights was seen as critical during the MAI negotiations, but it was decided not to suggest specific language on this issue. Although a final text agreement was not reached, there was general agreement among IP experts during the 1997 MAI negotiations that certain IP management and legal provisions do not constitute expropriation. The IP experts considered the following draft text: The creation, limitation, revocation, annulment, statutory licensing, compulsory licensing, and compulsory collective management of IPRs, withholding of authorized deductions by an entity charged with collective management of IPRs, and sharing of remuneration among different holders of IPRs are not expropriation under the terms of this agreement, to the extent that they are not inconsistent with specialism (8).

The handling of compulsory patent licenses varies throughout FTA investment chapters. Under its investment chapter 39, the US-Chile FTA incorporates TRIPS standards. Some FTAs provide in their investment chapters for the continuation of general TRIPS exceptions as incorporated in the IP Chapters. The US-Australia investment chapter, for example, exempts from the application of Article 11.7.5 on expropriation and compensation the issuance of compulsory licences granted in

relation to intellectual property rights in accordance with the TRIPS Agreement, or the revocation, limitation, or creation of intellectual property rights, to the extent that such issuance, revocation, limitation, or creation is consistent with Chapter Seventeen (Intellectual Property Rights) (9).

The TRIPS Agreement presents WTO participants flexibility in deciding whether to allow the parallel importation of patented medicines. Nothing in the TRIPS Agreement may be used to address the issue of the exhaustion of intellectual property rights, according to the agreement's stated terms. Therefore, states have the option to permit or prohibit parallel imports. The advantage of this flexibility can be seen both in the texts of IP chapters of international investment agreements and within the provisions of domestic laws. In my opinion, TRIPS Agreement has left a gap in this issue intentionally, because any mandatory provision in this legal problem can easily infringe the interests of member states and their nationals. It would be better to regulate parallel import issues with own consent of the states and TRIPS Agreement has chosen this way. There are a lot of legal norms from IP chapters of investment agreements that forbid or permit parallel importation. For instance, Article 17.9.4 of this USA-Australia Free Trade Agreement states that-“ Each Party shall provide that the exclusive right of the patent owner to prevent importation of a patented product, or a product that results from a patented process, without the consent of the patent owner shall not be limited by the sale or distribution of that product outside its territory, at least where the patentee has placed restrictions on importation by contract or other means” (10).

If we look through TRIPS Agreement, we will not be able to find provisions about the revocation of patent rights. Any decision to revoke or forfeit a patent is guaranteed to be subject to judicial review thanks to the only provision in TRIPS on this subject. The result of any IPR being revoked or forfeited, including a patent, is that the thing that was protected becomes public again. Unless otherwise specified in the agreement, there is no actual taking of the property but the value of the IPR as an investment is impacted and claims about indirect or direct expropriation may be made. Diverse examples are available for explaining the revocation of patent rights. Some investment agreements does not reflect all existing conditions for revocation and does not contain detailed information about this case.

For instance, Free Trade Agreement signed between United States of America and Chile indicates only sole case for revocation-“ [a] Party may revoke or cancel a patent only when grounds exist that would have justified a refusal to grant the patent (Article 17.9.5).” The USA-Singapore Free Trade Agreement has developed the abovementioned provisions and defined the revocation in the Article 16.6.4 as follows- “ the patent may be revoked, besides fraud and misrepresentation, on grounds that pertain to the insufficiency of or unauthorized amendments to the patent specification, nondisclosure or misrepresentation of prescribed material particulars, fraud, and misrepresentation” (11).

Generally, this Article of the US-Singapore FTA describes the possible cases of the revocation of patent rights and similar legal norms and requirements exist in various national jurisdictions. That is why , TRIPS Agreement did not touch this issue and did not feel the need to regulate the revocation or cancellation of patent rights deeply. It can be understood as an interference to the authority of domestic law.

One of the issues that arise during expropriation is the payment of adequate compensations and their amount. The TRIPS approach to this issue is reflected in paragraph “h” of Article 31 of the Agreement. According to that Article-“ the right holder shall be paid adequate remuneration in the circumstances of each case, taking into account the economic value of the authorization”. It is also clear from the text of the article that TRIPS has not defined a specific amount and standards in this regard and has tied the payment of compensation to the conditions of the dispute. In addition, this article defined the consideration of economic value as a minimum standard. It follows that investment agreements may impose more stringent requirements, subject to compliance with these provisions established by TRIPS (Anderson, 2010: 168).

Conclusion

Finally, it is important to note that the issues covered in this article are some of the intellectual property provisions that exist in international investment treaties. Undoubtedly, their number is not limited to these. The rapid development of intellectual property makes it necessary to include technology transfer, anti-piracy, plagiarism, and other important issues in investment agreements. The above TRIPS provisions are being refined with each new investment treaty and new treaty models are emerging. It is imperative to learn and apply the experience of developed countries in this field. Intellectual property rights, which have become an important part of foreign capital flows, need more complete and strong protection. All investment contracts, regardless of their type, have a major role in this field, and the study of the interaction of these two legal fields is of great importance for solving existing problems and emerging new suggestions.

References

1. Lahra Liberti. (2010). Intellectual Property Rights in International Investment Agreements: An Overview, p 4.
2. United States BIT with Uruguay, Article 1.
3. Agreement Between Japan and the United Mexican States for the strengthening of the economic partnership, Article 2.
4. TRIPS Agreement, Article 3.1.
5. https://www.wto.org/english/docs_e/legal_e/27-trips.pdf
6. Agreement between Japan and Indonesia for an Economic Partnership (2007). Chapter 9 – Intellectual Property, Article 108(1)(2).
7. Bertram Boie. (2010). The Protection of Intellectual Property Rights through Bilateral Investment Treaties: Is there a TRIPS-plus Dimension? p.8.
8. OECD, The Multilateral Agreement on Investment: Commentary to the consolidated text DAF/MAI(98)8/REV1 (22 April 1998).
9. <https://ustr.gov/trade-agreements/free-trade-agreements/australian-fta/final-text>
10. <https://www.dfat.gov.au/trade/agreements/in-force/ausfta/official-documents/Pages/official-documents>
11. United States – Singapore Free Trade Agreement, Article 16.6.4.
12. Brin Anderson. (2010). Better access to medicines: why countries are getting – tripped up and not ratifying article 31-BIS, p.168.

Received: 02.11.2022

Accepted: 06.03.2023

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/89/151-156>

Leyla Mammadova
Baku State University
master student
m.leylaa@yahoo.com

OBLIGATIONS OF INTERNATIONAL COURTS TO IMPLEMENT EQUALITY IN CRIMINAL LAW

Abstract

In this article, the obligation of international courts to apply equality, especially in the field of criminal law, is discussed. The article emphasizes the importance of equality in criminal law and states that international courts have an obligation to decide in accordance with the principle of equality.

The article examines the obligations of international courts, especially international criminal courts, to comply with the principle of equality. In this context, it is emphasized that all kinds of discrimination based on gender, race, language, religion, nationality and other grounds of discrimination should be prevented.

The article emphasizes that international courts must take appropriate measures to prevent discrimination and protect the rights of victims, in addition to their obligation to make decisions in accordance with the principle of equality. These include measures such as the fair conduct of criminal proceedings, the protection of victims' rights, and increased penalties if crimes are committed because of discrimination based on gender, race, religion or other characteristics.

The final part of the article emphasizes the importance of the obligation of international courts to make decisions according to the principle of equality. It is also recalled that international courts should take appropriate measures to prevent discrimination and protect the rights of victims.

Keywords: *obligations, internal courts, equality, criminal law, criminal courts*

Leyla Məmmədova
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
m.leylaa@yahoo.com

Cinayət hüququnda bərabərliyin implementasiyasına dair beynəlxalq məhkəmələrin öhdəlikləri

Xülasə

Bu məqalədə beynəlxalq məhkəmələrin, xüsusilə cinayət hüququ sahəsində bərabərliyi tətbiq etmək öhdəliyindən bəhs edilir. Məqalədə cinayət hüququnda bərabərliyin vacibliyi vurğulanır və beynəlxalq məhkəmələrin bərabərlik prinsipinə uyğun olaraq qərar qəbul etmək öhdəliyi olduğu bildirilir.

Məqalədə beynəlxalq məhkəmələrin, xüsusilə də beynəlxalq cinayət məhkəmələrinin bərabərlik prinsipinə riayət etmək öhdəlikləri araşdırılır. Bu kontekstdə gender, irq, dil, din, milli mənsubiyyət və digər ayrı-seçkiliyə əsaslanan hər cür ayrı-seçkiliyin qarşısının alınmasının vacibliyi vurğulanır.

Məqalədə vurğulanır ki, beynəlxalq məhkəmələr bərabərlik prinsipinə uyğun qərar qəbul etmək öhdəliyi ilə yanaşı, ayrı-seçkiliyin qarşısını almaq və qurbanların hüquqlarını qorumaq üçün müvafiq tədbirlər görməlidir. Bunlara cinayət prosesinin ədalətli aparılması, qurbanların hüquqlarının müdafiəsi və cinayətlər cinsi, irqi, dini və ya digər xüsusiyyətlərə görə ayrı-seçkiliyə görə törədildikdə cəzaların artırılması kimi tədbirlər daxildir.

Məqalənin yekun hissəsində beynəlxalq məhkəmələrin bərabərlik prinsipinə uyğun qərar qəbul etmək öhdəliyinin vacibliyi vurğulanır. Həmçinin xatırladılır ki, beynəlxalq məhkəmələr ayrı-ayrılıqda qarşısını almaq və qurbanların hüquqlarını qorumaq üçün müvafiq tədbirlər görməlidir.

Açar sözlər: *öhdəliklər, daxili məhkəmələr, bərabərlik, cinayət hüququ, cinayət məhkəmələri*

Introduction

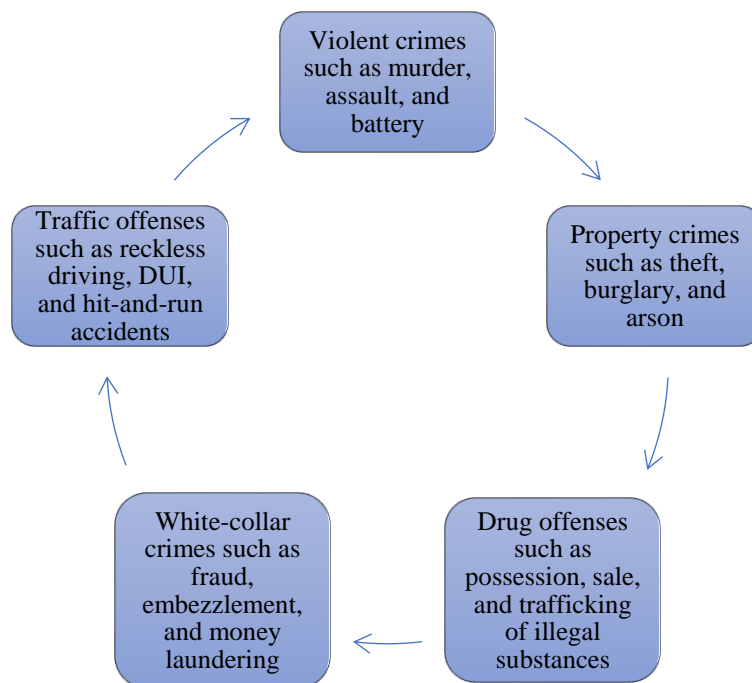
The obligation of international courts to implement equality in the field of criminal law is becoming increasingly important today. It is accepted that equality is an indispensable principle for ensuring a world order where everyone is equal before the law. International courts are required to make decisions in accordance with the principle of equality in criminal proceedings and to prevent discrimination. Therefore, in this article, the obligation of international courts to apply equality is discussed (Ratner, Steven, Koskeniemi Martti, 2008: 12).

The article discusses the obligations of international courts to ensure equality in the field of criminal law and why these obligations are important. However, the article also deals with issues that need to be examined in more detail in terms of the equality enforcement obligations of international courts. In this context, the article deals with issues such as the prevention of all kinds of discrimination based on discrimination, the protection of the rights of victims and the fair conduct of criminal proceedings.

Criminal Law

Criminal law is a legal system that deals with crimes committed against society or the state, as opposed to civil law which deals with private disputes between individuals. Criminal law involves defining specific behaviors or actions as criminal, setting penalties or punishments for those who commit crimes, and providing a framework for investigating and prosecuting criminal offenses.

Criminal law typically covers a wide range of offenses, including but not limited to (Ratner, Steven, Koskeniemi Martti, 2008: 124-125):

Schema 1.
Offenses covered by criminal law

The prosecution of criminal offenses typically involves a series of steps, including investigation, arrest, trial, and sentencing. The burden of proof rests on the prosecution to prove

beyond a reasonable doubt that the defendant committed the crime in question. Defendants have the right to legal representation, a fair trial, and protection against self-incrimination.

The purpose of criminal law is to maintain social order, protect individuals and their property from harm, and deter criminal behavior. It is an essential component of a functioning legal system and helps to promote justice, fairness, and the rule of law.

International courts

International courts are judicial bodies that operate on a global or regional level, and whose jurisdiction extends beyond national borders. These courts are established by treaties or international agreements between states, and their decisions are binding on the parties involved.

There are several different types of international courts, including (Ronzoni, Miriam 2012: 15):

International Criminal Courts: These courts are responsible for prosecuting individuals for war crimes, crimes against humanity, and genocide. Examples of international criminal courts include the International Criminal Court (ICC) and the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY).

International Human Rights Courts: These courts are responsible for hearing cases related to violations of international human rights law. Examples of international human rights courts include the European Court of Human Rights (ECHR) and the Inter-American Court of Human Rights (Stoll, Peter-Tobias, 2008: 12).

International Human Rights Courts are judicial bodies established by treaties or international agreements to hear cases related to human rights violations. These courts operate at the regional or international level and have the power to hear cases from individuals, non-governmental organizations, and states.

The primary role of international human rights courts is to protect and promote human rights around the world. They do this by hearing cases related to violations of human rights law, such as torture, discrimination, and violations of freedom of speech and association. These courts also issue judgments and provide remedies to victims of human rights violations, which can include monetary compensation, public apologies, and changes to laws or policies.

Examples of international human rights courts include the European Court of Human Rights, the Inter-American Court of Human Rights, and the African Court on Human and Peoples' Rights. These courts have contributed significantly to the development of human rights law and have helped to promote accountability and justice for victims of human rights violations.

However, international human rights courts also face challenges in ensuring that their decisions are implemented and in balancing the sovereignty of states with the need to protect human rights. Despite these challenges, the role of international human rights courts in promoting and protecting human rights remains crucial in creating a more just and equal world for all (Toope, Stephen 2008: 23).

International Trade Courts: These courts are responsible for hearing cases related to international trade disputes. Examples of international trade courts include the World Trade Organization (WTO) Dispute Settlement Body and the International Centre for Settlement of Investment Disputes (ICSID).

International Trade Courts are judicial bodies established by treaties or international agreements to hear cases related to international trade disputes. These courts operate at the regional or international level and have the power to hear cases from individuals, companies, and states (Michael, 2008: 23).

The primary role of international trade courts is to resolve disputes related to international trade agreements and policies. They do this by hearing cases related to issues such as tariffs, subsidies, and trade restrictions. These courts also issue judgments and provide remedies to parties involved in the dispute, which can include monetary compensation, changes to trade policies, or other forms of relief.

Examples of international trade courts include the World Trade Organization (WTO) Dispute Settlement Body and the International Centre for Settlement of Investment Disputes (ICSID). These

courts have played an important role in promoting and regulating international trade, helping to create a more predictable and stable trading environment for businesses and countries around the world (Mundis, 2004: 2).

However, international trade courts also face challenges in ensuring that their decisions are implemented and in balancing the interests of different parties involved in trade disputes. Despite these challenges, the role of international trade courts in promoting fair and equitable international trade remains crucial in supporting economic growth and development.

International Environmental Courts: These courts are responsible for hearing cases related to environmental issues and violations of international environmental law. Examples of international environmental courts include the International Court of Justice (ICJ) and the International Tribunal for the Law of the Sea (ITLOS).

International Environmental Courts are judicial bodies established by treaties or international agreements to hear cases related to environmental issues and violations of international environmental law. These courts operate at the regional or international level and have the power to hear cases from individuals, non-governmental organizations, and states.

The primary role of international environmental courts is to promote and enforce international environmental law. They do this by hearing cases related to issues such as pollution, biodiversity loss, and climate change. These courts also issue judgments and provide remedies to parties involved in the dispute, which can include monetary compensation, changes to environmental policies, or other forms of relief.

Examples of international environmental courts include the International Court of Justice (ICJ) and the International Tribunal for the Law of the Sea (ITLOS). These courts have played an important role in protecting the environment and ensuring that countries comply with international environmental law.

However, international environmental courts also face challenges in ensuring that their decisions are implemented and in balancing the interests of different parties involved in environmental disputes. Despite these challenges, the role of international environmental courts in promoting and enforcing international environmental law remains crucial in protecting the planet and ensuring sustainable development (Ovalı, 2010: 9).

International courts play an important role in promoting international law and upholding human rights. They provide a forum for resolving disputes between states and individuals, and they help to promote the rule of law and accountability on a global scale. However, international courts also face challenges such as ensuring their decisions are implemented and balancing the sovereignty of states with the need to protect human rights.

Obligations of international courts to implement equality in criminal law

International courts, like all judicial bodies, have an obligation to implement equality in criminal law. Equality is a fundamental principle of international human rights law, and it requires that all individuals be treated equally before the law and have equal protection under the law. This principle applies equally to criminal law, which is designed to protect society from harmful behavior and to punish individuals who commit crimes.

In implementing equality in criminal law, international courts have several obligations (Akande, 2018: 281):

Non-discrimination: International courts must ensure that criminal laws do not discriminate on the basis of race, ethnicity, gender, religion, or any other personal characteristic. All individuals must be treated equally before the law, regardless of their background.

Procedural fairness: International courts must ensure that criminal procedures are fair and impartial, and that all individuals are given a fair opportunity to defend themselves against criminal charges. This includes ensuring that individuals have access to legal representation, that evidence is gathered and presented fairly, and that trials are conducted in an impartial manner.

Punishment proportionality: International courts must ensure that criminal punishments are proportional to the crimes committed. Punishments should not be excessive or arbitrary, and should be based on the severity of the crime and the individual's level of culpability.

Victim's rights: International courts must also consider the rights of victims of crime, including the right to justice and compensation. Victims should be treated with dignity and respect, and their rights should be protected throughout the criminal justice process.

In sum, international courts have a crucial role to play in ensuring that criminal laws are applied equally and fairly to all individuals. This requires a commitment to non-discrimination, procedural fairness, punishment proportionality, and victim's rights. By upholding these principles, international courts can help to promote justice, equality, and the rule of law around the world.

Obligations of international courts to impose penalties in criminal law

International courts have an obligation to impose penalties in criminal law that are just and proportionate to the severity of the crime committed. The primary purpose of imposing penalties in criminal law is to hold individuals accountable for their actions, deter future criminal behavior, and protect society from harm (Bassiouni, 1998: 99).

To fulfill their obligations, international courts must ensure that the penalties they impose are consistent with the principles of fairness, proportionality, and individualization. Fairness requires that the penalties imposed are based on the evidence presented and that the accused has been given a fair opportunity to defend themselves. Proportionality requires that the severity of the penalty matches the severity of the crime committed, taking into account factors such as the nature of the offense and the individual's criminal history. Individualization requires that the penalty takes into account the unique circumstances of the individual being sentenced.

International courts also have an obligation to ensure that the penalties they impose are consistent with international human rights standards. This means that penalties must not be cruel, inhumane, or degrading and must respect the human dignity of the accused (Akanke, 2018: 282).

Finally, international courts must ensure that the penalties they impose are enforceable and that the accused has the opportunity to appeal any decisions made. This helps to ensure that justice is served and that the rights of the accused are protected (Bantekas, 2007: 68).

Overall, the obligation of international courts to impose penalties in criminal law is an important aspect of ensuring accountability, deterring criminal behavior, and promoting justice and the rule of law (Crawford, 2016: 115).

Conclusion

In conclusion, international courts have an important obligation to implement equality in criminal law. The principle of equality requires that all individuals are treated equally before the law, regardless of their background, and this principle applies equally to criminal law. To fulfill their obligations, international courts must ensure that criminal laws do not discriminate, that criminal procedures are fair and impartial, that criminal punishments are proportional, and that the rights of victims of crime are protected.

By upholding these principles, international courts can help to promote justice, equality, and the rule of law around the world. However, international courts also face challenges in ensuring that their decisions are implemented and in balancing the sovereignty of states with the need to protect human rights. Despite these challenges, the role of international courts in implementing equality in criminal law remains crucial in maintaining social order, protecting individuals and their property from harm, and deterring criminal behavior.

References

1. Ratner, Steven, Koskenniemi Martti, etc. (2008). "Comments on Chapters 1 and 2". United States, Hegemony and the Foundations of International.
2. Law, Eds. M. Byers and G. Nolte. New York: Cambridge Univ. Press. Ratner, Steven. (1998). "International Law: The Trials of Global Norms," Foreign Policy, 16.

3. Ronzoni, Miriam. (2012). "Two Conceptions of State Sovereignty and Their Implications for Global Institutional Design". *Critical Review of International Social and Political Philosophy*, 15(5).
4. Stoll, Peter-Tobias. (2008). "Compliance: Multilateral Achievements and Predominant Powers". *United States, Hegemony and the Foundations of International Law*, Eds. M. Byers and G. Nolte. New York: Cambridge Univ. Press.
5. Toope, Stephen. (2008). "Powerful but Unpersuasive? The Role of the United States in the Evolution of Customary International Law". *United States, Hegemony and the Foundations of International Law*, Eds. M. Byers and G. Nolte. New York: Cambridge Univ. Press.
6. Michael Byers. (2008). "Introduction: the Complexities of Foundational Change". *United States, Hegemony and the Foundations of International Law*, Eds. M. Byers and G. Nolte. New York: Cambridge Univ. Press.
7. Mundis, Darly. (2004). "The United States of America and International Justice". *Journal of International Criminal Justice*, 2.
8. Ovalı, Shevket, (2010). "From Westphalian Justice to Human-Centered Justice: The Agenda of International Justice and Injustice," *Aegean Academic Perspective*, 10(3).
9. Akande, D. (2018). The concept of equality in international criminal law. *Journal of International Criminal Justice*, 16(2), 261-283.
10. Bantekas, I. (2007). Equality before international criminal tribunals. *Leiden Journal of International Law*, 20(1), 67-91.
11. Bassiouni, M.C. (1998). International crimes: Jus cogens and obnoxious norms. *Virginia Journal of International Law*, 38(1), 1-100.
12. Crawford, E. (2016). Equality in international criminal law: A contextual critique. *International Criminal Law Review*, 16(1), 83-116.

Received: 10.01.2023

Accepted: 08.03.2023

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/89/157-162>**Nurlan Abbasov**

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

magistrant

nurlanabbas28@gmail.com

Gülzarə İsmayılova

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

aliyevagulnara148@gmail.com

İT İNNOVASIYALARININ LOGİSTİKA VƏ TƏCHİZAT ZƏNCİRİNİN İDARƏ EDİLMƏSİNİN EFFEKTİVLİYİNƏ TƏSİRİNİN TƏDQIQI

Xülasə

Müəssisələrdə istifadə olunan internet və bizneslərarası e-ticarət kimi texnologiyalar təchizat zəncirinin eyni vaxtda və effektiv istifadəsini təmin edir. Logistika və təchizat zəncirinin idarə edilməsində informasiya texnologiyalarının istifadəsi ilə müştərilərin sifarişli məhsul məlumatlarına daxil olması mümkündür.

Təchizat zəncirinin idarə edilməsi ilə məşğul olan şirkətlər baxımından, informasiya texnologiyalarından istifadə əməyə və vaxta qənaət etməklə biznesin gəlirliliyini artırır. Bundan əlavə, müştərinin şirkətdən daha yaxşı xidmət almasını təmin edərək müştəri məmnuniyyəti yaradır. Belə ki, tədqiqatda İT innovasiyalarının logistika və təchizat zəncirinin idarə edilməsinin səmərəliliyinə təsiri araşdırılmışdır.

Açar sözlər: İT, innovasiyalar, logistika və təchizat zənciri, idarəetmə, səmərəlilik

Nurlan Abbasov

Azerbaijan State Economic University

master student

nurlanabbas28@gmail.com

Gulnara Ismayilova

Azerbaijan State Economic University

aliyevagulnara148@gmail.com

A study of the impact of it innovations on the efficiency of logistics and supply chain management

Abstract

Technologies such as the Internet and business-to-business e-commerce used by enterprises enable simultaneous and efficient use of the supply chain. With the use of information technologies in logistics and supply chain management, it is possible for customers to access ordered product information.

For supply chain management companies, the use of information technology increases business profitability by saving labor and time. In addition, it creates customer satisfaction by ensuring that the customer receives better service from the company. Thus, the impact of IT innovations on the efficiency of logistics and supply chain management was investigated in the study.

Keywords: IT, innovation, logistics and supply chain, management, efficiency

Giriş

Ümumilikdə logistika anlayışına nəzər saldıqda deyə bilərik ki, bu gün dünya ticarət həcmının əhəmiyyətli hissəsini təşkil edən bir sektordur. Harada və nə vaxt istehsal olsa, logistik dəstəkdən danışmaq olar. Xüsusilə istehsal və marketing sahəsində fəaliyyət göstərən sektorlar logistik dəstəkdən mütləq faydalanır.

İstehsaldan çətdirilməyə qədər olan müddətdə planlı bir üsulla keyfiyyətli xidmət yanaşmasını mənimsəyən logistika sahəsi beləliklə dəstəklədiyi sektorlardakı işçi qüvvəsini asanlaşdırır. Bu gün xidmət sektorundakı müxtəliflik və bu çeşidin hər keçən gün genişlənməsi, eyni zamanda texnoloji inkişaf və yeniliklər, logistika sektoru fəaliyyət sahələrini genişləndirmiş və öz strukturunda müxtəlif sahələrə bölünmüşdür (1).

Təchizat sektoru və logistika sektoru ümumiyyətlə bir-biri ilə qarışdırılan anlayışlardır. Bununla belə, bu iki sektoru ayıran incə bir xətt var. Təchizat zənciri istehsal olunan xammalın istehsalçının əlindən çıxdığı andan istehlakçıya çatana qədər olan prosesi əhatə edir. Logistika sektorunda əsas olan istehlakçıdır. İstehsal proseslərindən başqa, tədarük zənciri ilə eyni planlaşdırma çərçivəsində fəaliyyət göstərir və əhəmiyyətli olan tədarük olunan məhsulun tam və müəyyən edilmiş vaxtda istehlakçıya çətdirilməsini təmin etməkdir.

Təchizat, konvertasiya və resursların axtarışı kimi əməliyyatlar istehsalın təməl daşları olan tədarük zəncirinin vəzifələrindəndir. Təchizat logistikası bu məhsulların istehsalçıdan tədarükündən sonra başlayan yükləmə, ehtiyata nəzarət, saxlama, yoxlama və sınaq, daşınma kimi proseslərin inkişafı zamanı meydana çıxır.

Logistika və təchizat zəncirinin idarə edilməsi təchizatçılar, istehsalçılar, distribyutorlar (topdan və ya pərakəndə satıcılar) və müştərilər şəbəkəsində material, məlumat və maliyyə axınlarının idarə edilməsini əhatə edir. Logistika və təchizat zəncirinin idarə edilməsi həm müəssisə daxilində, həm də təchizat zəncirində iştirak edən digər müəssisələrdə informasiya axınının və logistika fəaliyyətlərinin planlaşdırılmasını və nəzarətini əhatə edir.

Ümumiyyətlə, bu sistemdə rəqabət günü-gündən artır, gələcəkdə artmaqda davam edəcək. Bu, müəssisələr arasında deyil, müəssisələrin iştirak etdiyi tədarük zəncirləri arasında baş verəcək. Logistika və təchizat zənciri tədarükçülər müştərilərdən uzaqda olduqda boşluğu aradan qaldırmağa xidmət edir. Bu baxımdan ən mühüm vasitə informasiya texnologiyalarıdır.

Təchizat zəncirində informasiya texnologiyalarının əsas məqsədi istehsal nöqtəsini çətdirilmə və ya satınalma nöqtəsi ilə əlaqələndirməkdir. Burada əsas məqam məhsulun fiziki yolunu izləyən məlumatın olmasıdır. Bu yolla real məlumatlara əsaslanaraq planlaşdırma, monitorinq və çətdirilmə müddəti təxminləri etmək mümkündür. Göndərmə zamanı məhsulun marşrutu ilə maraqlanan hər kəs bu məlumatı əldə etməlidir. Logistika və təchizat zəncirinin idarə edilməsində informasiya texnologiyaları sayəsində informasiyadan istifadə etmək üçün əvvəlcə bu məlumatlar toplanmalı, əldə edilməli, təhlil edilməli və sonra əməkdaşlıq məqsədinə uyğun olaraq paylaşılmalıdır.

Müəssisələrdə istifadə olunan internet və bizneslərarası e-ticarət kimi texnologiyalar təchizat zəncirinin eyni vaxtda və effektiv istifadəsini təmin edir. Logistika və təchizat zəncirinin idarə edilməsində informasiya texnologiyalarının istifadəsi ilə müştərilərin sifarişli məhsul məlumatlarına daxil olması mümkündür.

Təchizat zəncirinin idarə edilməsi ilə məşğul olan şirkətlər baxımından, informasiya texnologiyalarından istifadə əməyə və vaxta qənaət etməklə biznesin gəlirliliyini artırır. Bundan əlavə, müştərinin şirkətdən daha yaxşı xidmət almasını təmin edərək müştəri məmnuniyyəti yaradır. Belə ki, tədqiqatda İT innovasiyalarının logistika və təchizat zəncirinin idarə edilməsinin səmərəliliyinə təsiri araşdırılmışdır.

Təchizat Zənciri və Logistika terminləri qarışıq olan və bəzən bir-birini əvəz edən iki termindir. Təchizat zənciri, istehsalı pozmadan əlavə dəyər əlavə etmək üçün bir iş üçün xammaldan istehlaka doğru hərəkətin planlaşdırılması olduğu halda, Logistika istehlakçının eyni idarəçiliyinə əsaslanaraq istehsaldan başqa bütün əməliyyatların planlaşdırılması prosesi olaraq təyin olunur. Bu qısa tərif kimin harada istifadə ediləcəyi ilə bağlı çəşqinlik yaradır (2).

Logistika tədarük zəncirinə tətbiq olunan bir anlayışdır. Bu təchizat zəncirinin bir hissəsidir. Müxtəlif məktəblərdə istifadə olunan tədarük zəncirlərinin yüzdən çox tərfi var. Hər bir araşdırma bu tərifə yenilərini əlavə edir və konseptual çəşqinlik yaradır (Abrahamsson, 2019: 34).

Logistika Menecmentinin sərhədləri və əlaqələri aşağıdakı kimi müəyyən edilir; Logistika idarəetmə əməliyyatlarına daxil olan və çıxan materialların daşınması, saxlanması, sifarişlərin

qəbulu, logistika şəbəkəsinin dizaynı, ehtiyatların idarə edilməsi, tələb və təklifin planlaşdırılması və 3-cü tərəf xidmət təminatçılarının idarə edilməsi daxildir (Bahadır, 2005: 76).

Material təchizatı, satınalma, istehsalın planlaşdırılması, qablaşdırma, montaj və müştəri xidmətləri də dəyişən ölçülərdə bu sahəyə daxildir. Bura həm də strateji, əməliyyat və taktiki planlaşdırma daxildir.

Logistika menecmenti bütün logistik əməliyyatların əlaqələndirildiyi, optimallaşdırmaların tətbiq edildiyi və logistik xidmətlərin marketinq, satış, istehsal, maliyyə və informasiya texnologiyaları ilə birləşdirildiyi idarəetmə prosesidir. Bu izahatla logistika idarəçiliyinin sərhədləri genişlənməmişdir.

Əksər hallarda müəssisələrin bölmələri ERP paketlərinin müxtəlif versiyalarının işləyə biləcəyi müxtəlif coğrafi bölgələrə səpələnmişdir. Belə olan halda, ERP sistemi müxtəlif regionlarda müxtəlif serverlərdə və nəticədə çoxlu verilənlər bazasında işləyən verilənlərin multipleksləşdirilməsi və sinxronlaşdırılması yolu ilə yaradılan məlumat qruplarından istifadə edir. Bu, sistemin performansını artırır. ERP istənilən əlaqəli əməliyyatla əlaqə qura bildiyi üçün müəssisələr bu inteqrasiyadan çox faydalanır (Allen, 2018: 17).

ERP-dən istifadə etməyən müəssisələr kağız əsaslı sistemləri paylaşmış, əlaqəsiz proqram təminatı ilə birləşdirərək öz biznes proqramlarını idarə etməyə çalışırlar. Nəticə etibarilə onlar heç vaxt ümumi məlumatlara malik olmadıqları üçün idarəetmədə böyük çətinlik çəkirlər. Belə ki, təchizat və logistika sahəsində lazımı və vacib məlumatları əldə etmək üçün çox səy və vaxt sərf edilməlidir (Bashtugh, 2003: 98).

Logistika və təchizat zəncirində ERP-nin üstünlükləri və mənfi cəhətləri

ERP-nin üstünlükləri və çatışmazlıqları aşağıda göstərilmişdir:

Üstünlüklər: ERP logistika və təchizat zəncirində təhvil-təslim prosesinin azaldılması, inventarların azaldılması və təşkilat daxilində ayrı-seçkilik olmadan məlumat mübadiləsi kimi ehtiyacların həllində kömək edə bilər. Məlumdur ki, ERP-ni tətbiq etmiş müəssisələr müxtəlif səviyyələrdə qarşılıqlı koordinasiya və işgüzar davranışda əhəmiyyətli irəliləyişlər əldə etmişlər.

ERP paketləri tədqiq edildikdə, onların planlaşdırma və istehsal sahələrində güclü, paylama və təchizat sahələrində isə zəif olduğunu asanlıqla görmək olar. İnternet kimi inkişaf etmiş istehlakçılara İnternet vasitəsilə sifariş verməyə imkan versə də, ERP-nin bu ehtiyat səviyyələrinə baxmaq və onların tələblərini ödəmək imkanı yoxdur. ERP sistemlərinin faydalarını aşağıdakı kimi sıralamaq olar (Baybars, 2019: 17):

1. Bazardakı təhdidlərə və imkanlara daha tez reaksiya verməyə imkan verir.
2. Effektiv logistika və təchizat zəncirində inventar idarəetməsi və nəzarəti ilə inventar xərclərinin və saxlanma xərclərinin azaldılmasına kömək edir.
3. Materiallar, işçi qüvvəsi, maşın-avadanlıq, regionlar və ya iş yerləri arasında məlumat kimi istehsal və paylama resurslarının birləşmə və səmərəli istifadəsini təmin edir.
4. Real vaxt rejimində mənfəət-zərər və xərc təhlilini təmin edir.
5. Dəyişən istehsal şərtlərinə tez reaksiya verərək, rəqabət qabiliyyətinin artmasına töhfə verir (Baykal, 2018: 111).
6. Nümunə ssenariləri yaratmaqla mümkün nəticələri simulyasiya edə bilər (Simulyasiya).
7. Müştəri xidmət səviyyələrini yaxşılaşdırır və müştəri məmnuniyyətini artırır.
8. ERP sistemini tətbiq edən müxtəlif funksiyalar, bölmələr, müəssisələr və ölkələrdə fəaliyyətlərin mərkəzi koordinasiyasını yaratmaqla dil, coğrafiya və zaman sərhədlərini aradan qaldırır. Beləliklə, menecer başqa ölkədəki logistika və təchizat zəncirində müxtəlif fəaliyyətlərini olduğu yerdən asanlıqla izləyə bilər.
9. Müştəri ERP sistemi ilə tək bir vahidə zəng edə, sifarişini internet üzərindən verə və sonra verdiyi sifarişin gedişatını izləyə bilər.

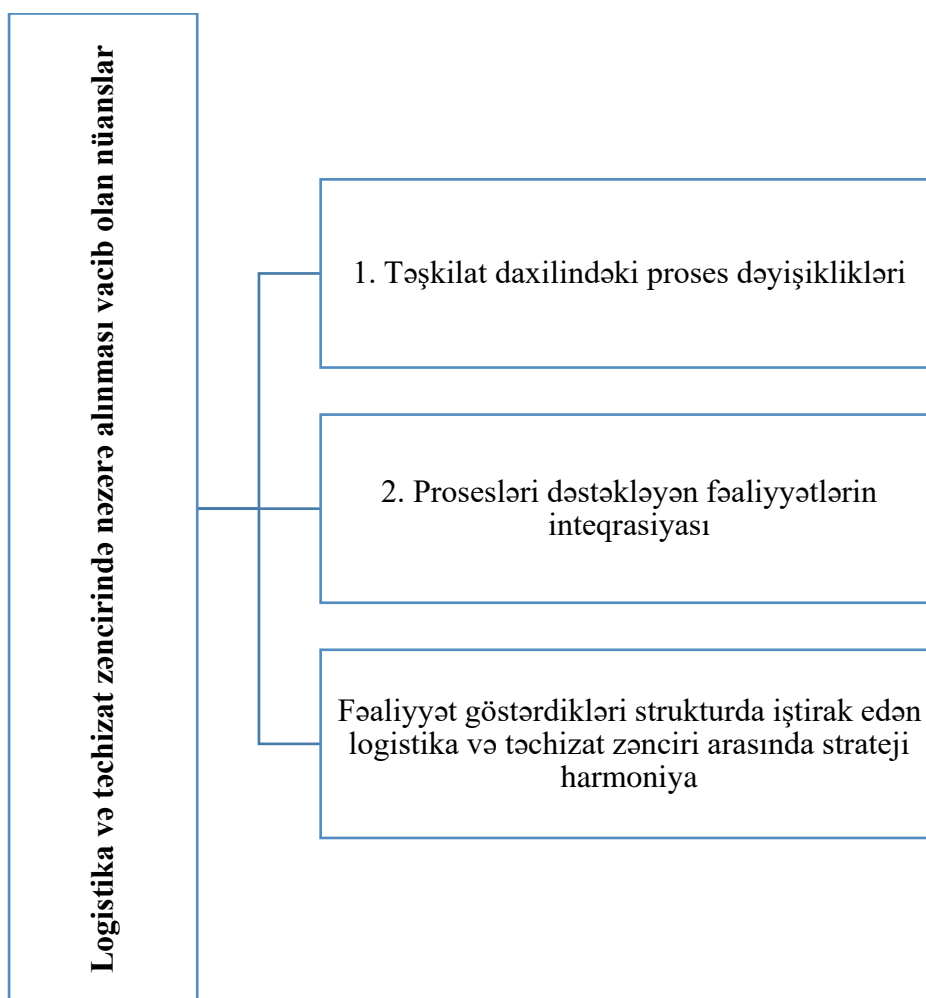
Çatışmazlıqları: Bazarda proqram təminatı müəssisələrinin bazar payı daim dəyişir. Rəqabətin artması ilə logistika və təchizat zəncirində istehlakçıların tələbləri də artmağa başlayıb.

Yeni texnologiyalar təşkilatların biznes fəaliyyətini dəyişdirir. ERP paketləri tədqiq edildikdə, onların planlaşdırma və istehsal sahələrində güclü, paylama və təchizat sahələrində isə zəif

olduğunu asanlıqla görmək olar. İnternet kimi inkişaf lar ERP istehlakçısına internet vasitəsilə sifariş verməyə icazə versə də, bu ehtiyat səviyyələrinə baxmaq və onların tələblərini yerinə yetirməkdə bizə kömək etmək üçün heç bir vasitə yoxdur (Beshkese, 2012: 187).

1. İstehsalat sifarişə uyğun mühitə doğru irəliləyir. Bu dövr məhsulların standartlaşdırılmasından istehlakçı ehtiyaclarına uyğunlaşdırılmasına keçiddir. Buna görə də planlaşdırma prosesi daha mürəkkəb olur.
2. Logistika və təchizat zəncirində rəqabət əsasən çatdırılmada olur. Keyfiyyət və maya dəyəri bazarda rəqabət aparmaq istəyən tərəflər üçün bir növ giriş biletinə çevrilib.
3. İstehlakçılar və təchizatçılarla daha çox inteqrasiyaya ehtiyac var.
4. Məhsulun differensiallaşdırılması daha çoxdur.

Bazarda rəqabət aparmağa çalışan və birdən-birə iş tərzini dəyişməyə qərar verən istənilən biznes təşkilatı logistika və təchizat zəncirində aşağıdakılara nəzər salmalıdır:

Sxem 1. Logistika və təchizat zəncirində nəzərə alınması vacib olan nüanslar

Mənbə: (Bharadwaj, 2016: 77)

1. Təşkilat daxilindəki proses dəyişiklikləri: ERP müəyyən dərəcədə proses dəyişikliklərini həll edə bilər. Bir təşkilat ERP həllini tətbiq etdikdə əsas odur ki, proseslər paketin təklif etdiyi prinsiplərə uyğun olsun.
2. Əsas etibarlıyla, müxtəlif prosesləri dəstəkləyən fəaliyyətlərin inteqrasiyası: ERP prosesi təşkil edən fərqli fəaliyyətləri inteqrasiya etmək üçün mühüm iş görür. Həqiqi informasiya inteqrasiyası müəyyən proseslərdə məhsuldarlığın artmasına səbəb olur.

3. Fəaliyyət göstərdikləri strukturda iştirak edən logistika və təchizat zənciri arasında strateji harmoniya: ERP paketləri hətta təşkilatın xüsusi ehtiyaclarını ödəmək üçün kifayət deyil. Bəzi təchizatçılar və istehlakçılarla əlaqəli məlumatlar ERP sistemləri tərəfindən tutulur.

Əsas etibarlıyla, təchizat Zənciri Sistemi isə istehlakçı və təchizatçıni təşkilata inteqrasiya edir. ERP və ya köhnə MRP sistemlərinin planlaşdırma mexanizmi prosesə həssasdır və mövcud imkanlar, şəbəkə daxilində göndərmə xərcləri və ya təchizatçının gücü kimi məhdudlaşdırıcı şərtləri nəzərə almaq üçün nəzərdə tutulmamışdır.

Resurslarını maksimum dərəcədə artırmaq üçün ERP logistika və təchizat zəncirində istehlakçıları da qabaqcıl planlaşdırma həlləri satıcısının məhdudiyətə əsaslanan planlaşdırma proqramlarından istifadə etməlidirlər. Çünki bu iki planlaşdırma proqramının çox fərqli problemləri var və onlar arasında inteqrasiya baha başa gəlir.

Ümumiyyətlə götürdükdə əsas tələb ondan ibarətdir ki, xaricə yönəldilmiş təchizatçı/müştəri əsaslı informasiya texnologiyaları daxili yönümlü “müəssisənin planlaşdırılması tələbləri” ilə təkbaşına həyata keçirilsin. Bu xarici sistemlərdən istifadə edilməsi müxtəlif təşkilatların təchizat zəncirinin fəaliyyətini optimallaşdırma bilər.

Bir çox logistika təşkilatları, ERP təchizatçılarınin tədarük zəncirinin fəaliyyətində fərqlilik gətirəcəyi fərziyyəsi ilə öz informasiya texnologiyalarına mərəc edirlər. Bir çoxları üçün ERP satıcıları texnologiya və funksionallığı birləşdirmək üçün yaxşı satış edə bilən yeganə satıcı kimi görünür (Chung, 2000: 19). Bununla belə, bugünkü təchizat zəncirinin rəqabət qabiliyyətinin elementləri ERP təchizatçıları tərəfindən hazırda və ya yaxşı həll olunmayan sahələrə aiddir. Bu, təchizatçıların çoxalması və təchizat zəncirinin unikal sahələrinə müraciət edən və onların funksional problemlərini həll edən təcrübənin inkişafı ilə bağlıdır (Morgan, 2000: 176).

Kompüterlər arasında məlumat mübadiləsindənsə, kompüter proqramları arasında mübadilə haqqında danışmaq daha yaxşı olardı. Kompüter proqramları arasında mübadilə yalnız saf ünsiyyəti nəzərdə tutmur, həm də proqram tərəfindən yaradılan və avtomatik göndərilən mesajları əhatə edir. Bu xüsusiyyət əksər logistika müəssisələri üçün əlavə dəyər texnologiyasına çevirir.

Nəticə

Qeyd etdiyimiz kimi, ümumilikdə logistika anlayışına nəzər saldıqda deyə bilərik ki, bu gün dünya ticarət həcmnin əhəmiyyətli hissəsini təşkil edən bir sektordur. Harada və nə vaxt istehsal olsa, logistik dəstəkdən danışmaq olar. Xüsusilə istehsal və marketinq sahəsində fəaliyyət göstərən sektorlar logistik dəstəkdən mütləq faydalanır.

Əsas etibarlıyla, informasiya texnologiyaları təchizat zəncirinin idarə edilməsinin planlaşdırılması və həyata keçirilməsi mərhələlərində mühüm rol oynayır. İnformasiya texnologiyaları üç sahədə mühüm təsirə malikdir:

- a) təchizat zəncirində strateji planlaşdırma;
- b) taktiki planlaşdırma və;
- c) əməliyyat planlaşdırma.

1. Ümumilikdə götürdükdə, strateji səviyyədə planlaşdırma, tədarükçülərin optimal sayının nə qədər olacağı, distribyutorların müəyyən edilməsi və s. mənasını verir. Buraya problemlərin müəyyənləşdirilməsini əhatə edən təchizat zəncirinin dizaynı daxildir.

2. Taktiki səviyyədə planlaşdırma şəbəkə üzərindən məhsul və xidmətlərin axınının optimallaşdırılmasını özündə əks etdirən satınalmanın planlaşdırılmasını əhatə edir. Bu səviyyədə əbul edilmiş bütün qərarlar hansı məhsulun hansı müəssisələrdə və hansı miqdarda, hansı şəkildə istehsal ediləcəyi, hansı xammaldan alınacağı kimi məsələləri əhatə edir.

3. Əməliyyat səviyyəsinin planlaşdırılması bütün müəssisələrdə gündəlik və ya saatlıq istehsal planlarının hazırlanmasını əhatə edir.

Tədqiqat nəticəsində informasiya texnologiyalarının təchizat zəncirinin idarə edilməsinə faydalı təsirlərini aşağıdakı kimi ümumiləşdirə bilərik:

1. Çatdırılma performansının yaxşılaşdırılması;
2. Ehtiyatların azalması;

3. Vaxtın qısaltılması;
4. Artan qiymətləndirmə dəqiqliyi;
5. Zəncir boyunca səmərəliliyin artması;
6. Zəncir boyunca maya dəyərinin azalması.

Qeyd etdiyimiz bütün bu üstünlüklərə və daha çoxuna eyni zəncirdə təchizatçılar, istehsalçılar, distribyutorlar, pərakəndə satıcılar və s. arasında kommunikasiyanın tam qurulmasında informasiya texnologiyalarından istifadə etməklə nail olmaq olar.

Zəncirin bütövlüyündə xərclərin azaldılması, səmərəliliyin artırılması, zəncir boyu fəaliyyətlərin koordinasiyası və nəzarəti ilə orta məqsəd kimi müəyyən edilən gəlirlilik və müştəri məmnuniyyəti kimi məqsədlərə çatmaq digər faydalar arasında yer almaqdadır.

Ədəbiyyat

1. Supply logistics: <https://www.yolda.com/blog/tedarik-lojistigi-nedir/>
2. Logistics: <https://www.lojistikcilerinsesi.biz/2020/09/25/tedarik-zinciri-ve-lojistik-tanimlari/>
3. Abrahamsson, M., Aronson, H. (2019). Measuring Logistics Structure. Research and Applications, Vol.2, No.3, 400 p.
4. Bahadır, H. (2005). The Evolution of Information Technologies and The Effects of Information Technologies on Strategic Management in Contemporary Businesses. 233 p.
5. Allen, E. (2018). Supply Chain Management Software: Vendor Comparison and Analysis. 345 p.
6. Bashtugh, S. (2003). The Role of Information Technologies in Ensuring Supply Chain Efficiency in Small and Medium-Sized Enterprises in Turkey. Unpublished Master's Thesis, Izmir: Dokuz Eylül University Institute of Social Sciences, 346 p.
7. Baybars, O.T. (2019). Marketing Principles Turkey Practices. Global Management Approach, Istanbul: Beta Publishing House, 8th Edition, 298 p.
8. Baykal, C. (2018). DTM's Perspective on SMEs in the 75th Anniversary of the Republic. Sectoral Foreign Trade Company Model in Export and State Aids, Ankara: DTM Export General Directorate, 346 p.
9. Beshkese, A. (2012). Logistics Information Systems. I.T.U. Logistics and Supply Chain Management Certificate Program Lecture Notes, 457 p.
10. Bharadwaj, N. (2016). Investigating the antecedents and outcomes of customer firm transaction cost savings in a supply chain relationship. Journal of Business Research. Vol: 59 No:1, 400 p.
11. Chung, S.H., Charles, A.S. (2000). ERP adoption: a technological evolution approach. International Journal of Agile Management Systems, Vol:2, No: 1, 500 p.
12. Morgan, K. (2000). Logistics Information Technology Practice in Manufacturing and Merchandising Firms. International Journal of Physical Distribution and Logistics Management, Vol.10, 388 p.

Göndərildi: 18.12.2022

Qəbul edildi: 17.03.2023

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/89/163-169>

Xəzər Musayev

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
magistrant
xazar.musali22@gmail.com

XARİCİ TİCARƏT ƏMƏLIYYATLARININ MALIYYƏLƏŞDİRİLMƏSİ: PROBLEMLƏR VƏ HƏLL YOLLARI

Xülasə

Xarici ticarət əməliyyatlarının maliyyələşdirilməsi xüsusilə beynəlxalq ticarət üçün tələb olunan maliyyə resursları və təcrübədən məhrum olan kiçik və orta sahibkarlıq (KOS) üçün mürəkkəb və çətin prosesdir. Bu məqalə KOS-lara xüsusi diqqət yetirməklə, xarici ticarət əməliyyatlarının maliyyələşdirilməsi ilə bağlı problemləri və həll yollarını araşdırır. Məqalə KOS-ların xarici ticarət əməliyyatlarını maliyyələşdirərkən qarşılaşdıqları ümumi problemləri, məsələn, yüksək əməliyyat xərcləri, valyuta mübadiləsi riskləri və maliyyələşməyə çıxışın olmaması ilə başlayır. Sənəd daha sonra KOS-lar üçün mövcud olan müxtəlif həlləri, o cümlədən akkreditivlər, faktoring və forfeyting kimi ticarətin maliyyələşdirilməsi alətlərini araşdırır. Hökumət tərəfindən dəstəklənən ixrac kredit agentliklərinin və Dünya Bankı və Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası kimi çoxtərəfli qurumların istifadəsi də araşdırılır. Sənəd maliyyə institutları ilə güclü əlaqələrin qurulmasının, potensial maliyyə mənbələrinin müəyyən edilməsinin və maliyyələşdirmə prosesini sadələşdirmək üçün texnologiyadan istifadənin vacibliyini müzakirə etməklə yekunlaşır. Sənəd KOS-ların xarici ticarət əməliyyatlarının maliyyələşdirilməsi ilə bağlı riskləri və imkanları anlaması və möhkəm maliyyələşdirmə strategiyası hazırlamaq üçün peşəkar məsləhətlər axtarmaq ehtiyacını vurğulayır. Xarici ticarət əməliyyatlarının maliyyələşdirilməsində qabaqcıl təcrübələri mənimsəməklə, KOS-lar riskləri azalda, maliyyələşdirmə əldə edə və beynəlxalq biznes imkanlarını genişləndirə bilirlər.

***Açar sözlər:** xarici ticarət, əməliyyatlarının maliyyələşdirilməsi, problemlər, həll yolları, kiçik və orta sahibkarlıq*

Khazar Musayev

Azerbaijan State Economic University
master student
khazar.musali22@gmail.com

Financing foreign trade operations: problems and solutions

Abstract

Financing foreign trade transactions is a complex and difficult process, especially for small and medium-sized enterprises (SMEs) that lack the financial resources and expertise required for international trade. This article explores the challenges and solutions to financing foreign trade operations, with a particular focus on SMEs. The article begins with the common problems SMEs face when financing foreign trade operations, such as high transaction costs, currency exchange risks, and lack of access to financing. The paper then explores the various solutions available to SMEs, including trade finance tools such as letters of credit, factoring and forfeiture. The use of government-backed export credit agencies and multilateral institutions such as the World Bank and the International Finance Corporation is also being explored. The paper concludes by discussing the importance of building strong relationships with financial institutions, identifying potential funding sources, and using technology to streamline the funding process. The paper highlights the need for SMEs to understand the risks and opportunities associated with financing foreign trade operations and seek professional advice to develop a solid financing strategy. By adopting best practices in

financing foreign trade operations, SMEs can reduce risks, obtain financing and expand international business opportunities.

Keywords: *foreign trade, financing of operations, problems, solutions, small and medium enterprises*

Giriş

Beynəlxalq ticarət iqtisadi inkişafın kritik sürücüsüdür və bir çox müəssisələr öz əməliyyatlarını daxili bazarlardan kənarında genişləndirməyə çalışırlar. Bununla belə, xarici ticarət əməliyyatlarının maliyyələşdirilməsi, xüsusən də beynəlxalq ticarət üçün tələb olunan maliyyə resursları və təcrübəsi olmayan kiçik və orta müəssisələr (KOS) üçün çətin və mürəkkəb proses ola bilər (Eichengreen, 2011).

KOS-lar xarici ticarət əməliyyatlarını maliyyələşdirərkən çox vaxt yüksək əməliyyat xərcləri, valyuta mübadiləsi riskləri və maliyyələşməyə çıxışın olmaması kimi bir sıra çətinliklərlə üzləşirlər. Bu çağırışlar KOS-ların qlobal bazarlarda səmərəli rəqabət aparmalarını və beynəlxalq ticarətin bütün potensialını reallaşdırmalarını çətinləşdirə bilər.

Bu sənəd KOS-lara xüsusi diqqət yetirməklə, xarici ticarət əməliyyatlarının maliyyələşdirilməsi ilə bağlı problemləri və həll yollarını araşdırmaq məqsədi daşıyır (Fischer, 2012). Məqalə KOS-ların xarici ticarət əməliyyatlarını maliyyələşdirərkən qarşılaşdıqları ümumi problemləri müəyyən etməklə başlayacaq.

Daha sonra o, KOS-lar üçün mövcud olan müxtəlif həlləri, o cümlədən akkreditivlər, faktoring və forfeyting kimi ticarətin maliyyələşdirilməsi alətlərini araşdıracaq. Hökumət tərəfindən dəstəklənən ixrac kredit agentliklərinin və Dünya Bankı və Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası kimi çoxtərəfli qurumların istifadəsi də araşdırılacaq. Məqalədə maliyyə institutları ilə güclü əlaqələrin qurulmasının, potensial maliyyə mənbələrinin müəyyən edilməsinin və maliyyələşdirmə prosesini sadələşdirmək üçün texnologiyadan istifadənin vacibliyi vurğulanacaq (Hoffmann, 2011).

Yekun olaraq, xarici ticarət əməliyyatlarının maliyyələşdirilməsi ilə bağlı problemlər KOS-lar üçün əhəmiyyətli ola bilər. Bununla belə, maliyyələşdirmədə ən yaxşı təcrübələri mənimsəməklə, KOS-lar riskləri azalda, maliyyələşdirməyə çıxış əldə edə və beynəlxalq biznes imkanlarını genişləndirə bilər. Bu sənəd KOS-ların beynəlxalq bazarlara çıxışını və uğurunu asanlaşdırmaq məqsədi ilə xarici ticarət əməliyyatlarının maliyyələşdirilməsi ilə bağlı problemləri və həll yollarını daha yaxşı başa düşməyə çalışır.

Xarici ticarət əməliyyatları qlobal iqtisadiyyatın formalaşmasında, innovasiyaların və texnoloji tərəqqinin idarə olunmasında, iş yerlərinin və imkanların yaradılmasında mühüm rol oynamışdır. Beynəlxalq ticarət ölkələrə müqayisəli üstünlüyə malik olduqları mal və xidmətlərin istehsalında ixtisaslaşmağa imkan verir ki, bu da səmərəliliyin və məhsuldarlığın artmasına gətirib çıxarır. O, həmçinin daxili bazarlarda mövcud olduğundan daha geniş çeşiddə məhsul və xidmətlərə çıxışı təmin edir və bu, xərclərin aşağı salınmasına və həyat keyfiyyətinin yaxşılaşmasına səbəb olur.

Xarici ticarət əməliyyatları kiçik startaplardan tutmuş transmilli korporasiyalara qədər bütün ölçülü biznes üçün vacibdir. Xüsusilə KOS-lar üçün xarici ticarət əməliyyatları ilə məşğul olmaq onların müştəri bazasını genişləndirmək və yeni bazarlara çıxmaq üçün təsirli bir yol ola bilər. Bununla, KOS-lar gəlirlərini və gəlirliliyini artırmaqla belə ki, bu da böyümə və inkişafı dəstəkləmək üçün biznesə yenidən investisiya edilə bilər.

Bununla belə, xarici ticarət əməliyyatları ilə məşğul olmaq biznes üçün də çətinliklər yaradır. Ən mühüm problemlərdən biri maliyyələşməyə çıxışdır. Xarici ticarət əməliyyatlarının maliyyələşdirilməsi bahalı ola bilər və KOS-ların beynəlxalq ticarətlə bağlı xərcləri idarə etmək üçün resursları olmaya bilər. Bundan əlavə, valyuta mübadiləsi risklərinin idarə edilməsi mürəkkəb ola bilər və xüsusi bilik və təcrübə tələb edir.

Mürəkkəb qaydalara riayət etmək və xarici müştərilər və təchizatçılarla güclü əlaqələr qurmaq da çətin ola bilər. Beynəlxalq ticarəti tənzimləyən qaydalar bir ölkədən digərinə əhəmiyyətli dərəcədə dəyişə bilər və KOS-lar dəyişən hüquqi mənzərə ilə ayaqlaşmaqda çətinlik çəkə bilər. Xarici müştərilər və təchizatçılarla əlaqələr qurmaq da çətin ola bilər, çünki mədəni və linqvistik fərqlər effektiv ünsiyyət üçün maneələr yarada bilər (Liew, 2014).

Bu çətinliklərə baxmayaraq, xarici ticarət əməliyyatları ilə məşğul olan KOS-lar əhəmiyyətli faydalar əldə edə bilirlər.

Məsələn, xarici ticarət əməliyyatları gəlirlərin və gəlirliliyin artmasına, yeni bazarlara və müştərilərə çıxışa, böyümə və genişlənmə imkanlarına səbəb ola bilər. Müştəri bazasını diversifikasiya etməklə, KOS-lar həm də daxili bazarlardan asılılığını azalda, rəqabət qabiliyyətini və dayanıqlığını artırır bilirlər.

Nəticə olaraq, xarici ticarət əməliyyatları bütün dünya üzrə biznes və iqtisadiyyatlar üçün vacibdir. Xarici ticarət əməliyyatları ilə məşğul olmaq KOS-lar üçün çətinliklər yaratsa da, bu çətinliklər düzgün planlaşdırma, maliyyələşdirmə və resurslara çıxış və beynəlxalq ticarətdə ən yaxşı təcrübələrin qəbulu ilə aradan qaldırıla bilər. KOS-lar xarici ticarət əməliyyatlarında iştirak etməklə öz bizneslərini genişləndirir, gəlirlərini artırır və global bazarda öz potensiallarını tam reallaşdırır bilirlər.

Xarici ticarət əməliyyatlarının maliyyələşdirilməsi xüsusilə beynəlxalq ticarət üçün tələb olunan maliyyə resursları və təcrübədən məhrum olan kiçik və orta müəssisələr (KOB) üçün mürəkkəb və çətin prosesdir. KOS-lar xarici ticarət əməliyyatlarını maliyyələşdirərkən tez-tez bir sıra problemlərlə, o cümlədən yüksək əməliyyat xərcləri, valyuta mübadiləsi riskləri və maliyyələşməyə çıxışın olmaması ilə üzləşirlər. Bu esse KOS-ların xarici ticarət əməliyyatlarını maliyyələşdirərkən qarşılaşdıqları problemləri araşdıracaq və bu problemlərin həlli üçün mümkün həll yollarını müzakirə edəcək (Obstfeld, 2012).

KOS-ların xarici ticarət əməliyyatlarını maliyyələşdirərkən qarşılaşdıqları ən mühüm problemlərdən biri yüksək əməliyyat xərcləridir. Tranzaksiya xərclərinə beynəlxalq pul köçürmələri, valyutanın konvertasiyası haqları və akkreditivlər üçün KOS-sissiyalar daxil ola bilər. Bu xərclər əhəmiyyətli ola bilər, xüsusən də bu xərcləri effektiv şəkildə idarə etmək üçün maliyyə resursları olmayan KOS-lar üçün. Nəticədə, KOS-lar beynəlxalq bazarlarda effektiv rəqabət aparmaqda çətinlik çəkə bilər və giriş maneələri ilə üzləşə bilər.

KOS-ların xarici ticarət əməliyyatlarını maliyyələşdirərkən qarşılaşdıqları digər mühüm problem valyuta mübadiləsi riskləridir. Valyutaların dəyəri sürətlə dəyişə bilər ki, bu da valyuta mübadiləsi risklərini effektiv idarə etməyən KOS-lar üçün əhəmiyyətli maliyyə itkilərinə səbəb ola bilər. Bu riskləri effektiv şəkildə idarə etmək üçün təcrübə və ya resurslara malik olmayan KOS-lar xarici ticarət əməliyyatları ilə məşğul olmaqda çətinlik çəkə bilər və ya onların böyümə və inkişaf imkanlarını məhdudlaşdırır bilən xarici valyuta əməliyyatlarına məruz qalmalarını məhdudlaşdırmaq məcburiyyətində qala bilər.

Xarici ticarət əməliyyatlarını maliyyələşdirərkən KOS-ların üzləşdiyi digər mühüm problem maliyyəyə çıxışdır. Bir çox maliyyə institutları beynəlxalq ticarətlə məşğul olan KOS-lar üçün maliyyə təmin etmək istəmirlər, çünki onlar bu əməliyyatları riskli hesab edə bilirlər və ya bu əməliyyatları effektiv qiymətləndirmək üçün tələb olunan təcrübəyə malik olmaya bilər. Nəticədə, KOS-lar xarici ticarət əməliyyatlarını dəstəkləmək üçün tələb olunan maliyyələşməyə çıxışda çətinlik çəkə bilər, onların böyümə və inkişaf imkanlarını məhdudlaşdırır bilər (Stiglitz, 2012).

Bu problemləri həll etmək üçün bir neçə mümkün həll yolu var. Mümkün həll yollarından biri akkreditiv, faktoring və forfeyting kimi ticarətin maliyyələşdirilməsi alətlərinin istifadəsidir. Bu alətlər maliyyə təmin etməklə və beynəlxalq əməliyyatlarla bağlı riskləri azaltmaqla KOS-lara əməliyyat xərclərini və valyuta mübadiləsi risklərini idarə etməyə kömək edə bilər.

Ticarətin maliyyələşdirilməsi alətləri həmçinin KOS-ların maliyyələşdirməyə çıxışına kömək edə bilər, çünki onlar digər maliyyələşdirmə növləri ilə müqayisədə daha az riskli hesab edilə bilər (Stiglitz, 2012).

Digər mümkün həll yolu hökumət tərəfindən dəstəklənən ixrac kredit agentliklərinin (ECA) və Dünya Bankı və Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası kimi çöxtərəfli qurumların istifadəsidir. Bu qurumlar beynəlxalq ticarətlə məşğul olan KOS-lara maliyyələşdirmə və risklərin azaldılması xidmətləri göstərərək, maliyyələşməyə çıxış və risklərin idarə olunması ilə bağlı problemlərin həllinə kömək edə bilər.

Maliyyə institutları ilə möhkəm əlaqələrin qurulması xarici ticarət əməliyyatlarının maliyyələşdirilməsi ilə bağlı problemlərin həllində digər mühüm amildir. Maliyyə institutları ilə əlaqələr qurmuş KOS-lar maliyyələşməyə çıxış əldə etmək və riskləri effektiv şəkildə idarə etmək üçün bu əlaqələrdən istifadə edə bilirlər. Potensial maliyyə mənbələrini müəyyən etmək və maliyyələşdirmə prosesini sadələşdirmək, xərcləri azaltmaq və səmərəliliyi artırmaq üçün texnologiyadan istifadə etmək də vacibdir (UNCTAD, 2019).

Yekun olaraq qeyd edək ki, KOS-lar xarici ticarət əməliyyatlarını maliyyələşdirərkən əhəmiyyətli çətinliklərlə, o cümlədən yüksək əməliyyat xərcləri, valyuta mübadiləsi riskləri və maliyyələşməyə çıxışın olmaması ilə üzləşirlər (Hüseynov, 2019). Bu problemlər ticarətin maliyyələşdirilməsi alətlərindən, hökumət tərəfindən dəstəklənən ECA-lardan və çoxtərəfli institutlardan istifadə etməklə, maliyyə institutları ilə möhkəm əlaqələr qurmaqla və maliyyələşdirmə prosesini sadələşdirmək üçün texnologiyadan istifadə etməklə həll edilə bilər. Bu çağırışları effektiv şəkildə həll etməklə, KOS-lar beynəlxalq ticarətin bütün potensialını reallaşdırmaqla maliyyələşdirmə əldə edə, riskləri idarə edə və beynəlxalq biznes imkanlarını genişləndirə bilirlər (UNCTAD, 2019).

Xarici ticarət əməliyyatlarının maliyyələşdirilməsi beynəlxalq əməliyyatların mürəkkəb xarakterinə görə kiçik və orta müəssisələr (KOB) üçün çətin proses ola bilər. KOS-lar tez-tez yüksək əməliyyat xərcləri, valyuta mübadiləsi riskləri və maliyyələşməyə çıxışın olmaması kimi müxtəlif problemlərlə üzləşirlər. Bu essədə biz bu problemləri həll etmək və KOS-ların beynəlxalq ticarətdə iştirakını asanlaşdırmaq üçün mümkün həll yollarını araşdıracağıq.

Xarici ticarət əməliyyatlarının maliyyələşdirilməsi zamanı KOS-ların üzləşdiyi problemlərin həlli yollarından biri ticarətin maliyyələşdirilməsi alətlərindən istifadə etməkdir. Ticarətin maliyyələşdirilməsi alətləri KOS-lara əməliyyat xərclərini, valyuta mübadiləsi risklərini idarə etməkdə və maliyyələşməyə çıxışda kömək edə bilər. Bu alətlərə akkreditiv, faktoring və forfeyting daxildir (WTO, 2018).

Akkreditivlər, alıcının ödəniş öhdəliklərini yerinə yetirməməsi halında satıcıya ödənişə zəmanət verən bank tərəfindən buraxılan maliyyə alətləridir. Faktoring, üçüncü tərəf maliyyə institutunun KOBİ-nin debitor borclarını endirimlə satın aldığı və KOS-a dərhal pul vəsaitlərinin axını təmin etdiyi maliyyələşdirmə razılaşmasıdır. Forfeyting faktoringə bənzəyir, lakin o, KOS-un uzunmüddətli debitor borclarının endirimlə alınmasını nəzərdə tutur.

Digər həll yolu hökumət tərəfindən dəstəklənən ixrac kredit agentliklərindən (ECA) və Dünya Bankı və Beynəlxalq Maliyyə

Korporasiyası kimi çoxtərəfli qurumlardan istifadə etməkdir. Bu qurumlar beynəlxalq ticarətlə məşğul olan KOS-lara maliyyələşdirmə və risklərin azaldılması xidmətləri göstərir. Onlar KOS-ların xarici ticarət əməliyyatlarını dəstəkləmək üçün müxtəlif maliyyə alətləri, o cümlədən ixrac kreditlərinin sığortası, kredit zəmanətləri və dövriyyə kapitalının maliyyələşdirilməsi təklif edirlər. Hökumət tərəfindən dəstəklənən ECA-lardan və çoxtərəfli institutlardan istifadə KOS-ların əlverişli maliyyələşdirməyə çıxışını təmin edə və beynəlxalq əməliyyatlarla bağlı riskləri azaltmağa kömək edə bilər.

Maliyyə institutları ilə möhkəm əlaqələrin qurulması xarici ticarət əməliyyatlarının maliyyələşdirilməsi ilə bağlı problemlərin həllində digər mühüm amildir. KOS-lar etimad və şəffaflyq yaratmaqla, maliyyə məlumatlarını operativ şəkildə təqdim etməklə və onların maliyyə ehtiyaclarını aydın şəkildə başa düşməklə maliyyə institutları ilə güclü əlaqələr qura bilirlər. Maliyyə institutları ilə güclü əlaqələrin qurulması həm də KOS-ların maliyyələşdirməyə çıxışına və riskləri daha effektiv idarə etməsinə kömək edə bilər (Hüseynova, 2018).

Xarici ticarət əməliyyatları məhdud resurslar, təcrübə çatışmazlığı və qeyri-kafi maliyyələşdirmə kimi müxtəlif amillərə görə kiçik və orta müəssisələr (KOB) üçün çətin vəzifə ola bilər. Xarici ticarət əməliyyatlarının maliyyələşdirilməsi KOM-lar üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir, çünki o, kifayət qədər kapital qoyuluşu tələb edir və bu, asanlıqla əldə olunmaya bilər. Potensial maliyyə mənbələrinin müəyyən edilməsi, buna görə də, xarici ticarət əməliyyatlarının maliyyələşdirilməsi ilə bağlı problemlərin həllində mühüm amildir.

KOM-ların əsas maliyyə mənbələrindən biri KOM kreditləridir. Bu kreditlər xüsusi olaraq kiçik və orta biznesin maliyyə ehtiyaclarını ödəmək üçün nəzərdə tutulub. Kreditin məbləğləri biznesin ölçüsündən və maliyyə tələblərindən asılı olaraq dəyişir. KOBİ kreditləri ənənəvi bank kreditlərindən daha asandır və daha aşağı faiz dərəcələrinə və daha çevik ödəmə şərtlərinə malikdir. Bu kreditlər banklar, kredit ittifaqları və digər maliyyə institutları tərəfindən verilir.

Xarici ticarət əməliyyatlarının maliyyələşdirilməsi üçün KOM-lar üçün mövcud olan başqa bir seçim kapitalın maliyyələşdirilməsidir. Bu cür maliyyələşdirmə şirkətdəki mülkiyyət səhmlərini investora satmaqla kapitalın artırılmasını nəzərdə tutur. Kapitalın maliyyələşdirilməsi uzunmüddətli maliyyələşmə mənbəyini təmin edir və əsas borcun ödənilməsinə tələb etmir. KOM-lar özəl investolar, vençur kapitalistləri və ya ictimai təkliflər vasitəsilə kapital artırma bilirlər. Bununla belə, bu seçim biznes üzərində nəzarəti itirmək riski ilə gəlir, çünki kapital investoları adətən şirkətin qərar qəbul etmə prosesində iştirak tələb edirlər.

KOM-lar üçün hökumət tərəfindən dəstəklənən maliyyələşdirmə də mövcuddur. Hökumət KOM-lara qrantlar, kreditlər və ya vergi güzəştləri şəklində maliyyə yardımı göstərir. Bu proqramlar KOM-ları dəstəkləmək və sahibkarlığı təşviq etmək üçün nəzərdə tutulub. Hökumət tərəfindən dəstəklənən maliyyə KOM-lar üçün cəlbədar seçim ola bilər, çünki o, ənənəvi kreditlərdən daha aşağı faiz dərəcələri və daha uzun ödəmə müddəti təklif edir. Bununla belə, bu proqramlar üçün müraciət prosesi çox vaxt apara bilər və ətraflı sənədlər tələb edir.

Bu maliyyə mənbələrinə əlavə olaraq, KOM-lar crowdfunding, faktura maliyyələşdirmə və ticarət maliyyəsi kimi digər maliyyələşdirmə variantlarını da araşdırma bilirlər. Crowdfunding böyük bir qrup şəxsdən kapitalın cəlb edilməsini nəzərdə tutur, faktura ilə maliyyələşdirmə isə maliyyələşmənin əldə edilməsi üçün təminat kimi ödənilmiş hesab-fakturalardan istifadəni nəzərdə tutur.

Ticarətin maliyyələşdirilməsi, digər tərəfdən, beynəlxalq ticarət əməliyyatlarını asanlaşdırmaq üçün maliyyələşdirməni əhatə edir.

Yekun olaraq qeyd etmək ki, xarici ticarət əməliyyatlarının maliyyələşdirilməsi KOM-lar üçün çox vacibdir və potensial maliyyə mənbələrinin müəyyən edilməsi əlaqədar problemlərin həllində mühüm amildir. KOM-lar müxtəlif maliyyələşdirmə variantlarını, o cümlədən KOBİ kreditləri, kapital maliyyələşdirməsi və hökumət tərəfindən dəstəklənən maliyyələşdirməni araşdırmalıdırlar. Bundan əlavə, crowdfunding, faktura maliyyələşdirmə və ticarət maliyyəsi kimi digər maliyyələşdirmə variantlarının araşdırılması da KOM-lar üçün əlverişli maliyyələşdirmə variantlarını təmin edə bilər. Nəhayət, KOS-lar ehtiyaclarına ən yaxşı cavab verən maliyyələşdirmə variantını seçməzdən əvvəl öz maliyyə ehtiyaclarını və maliyyə imkanlarını qiymətləndirməlidirlər.

Onlar həmçinin crowdfunding və peer-to-peer krediti kimi alternativ maliyyələşdirmə variantlarını nəzərdən keçirməlidirlər. Potensial maliyyələşdirmə mənbələrinin müəyyən edilməsi KOS-ların maliyyələşməyə çıxışına və xarici ticarət əməliyyatları ilə bağlı xərclərin idarə olunmasına kömək edə bilər (WTO, 2018).

Texnologiyadan istifadə xarici ticarət əməliyyatlarının maliyyələşdirilməsi ilə bağlı problemlərin həllində digər mühüm amildir. Texnologiya maliyyə prosesini sadələşdirməyə, xərcləri azaltmağa və səmərəliliyi artırmağa kömək edə bilər. Onlayn platformalar və fintech həlləri KOS-lara münasib maliyyələşdirməyə çıxış təmin edə və onlara beynəlxalq əməliyyatlarla bağlı riskləri idarə etməyə kömək edə bilər (WTO, 2018).

Yekun olaraq, xarici ticarət əməliyyatlarının maliyyələşdirilməsi beynəlxalq əməliyyatların mürəkkəb xarakterinə görə KOS-lar üçün çətin ola bilər. Bununla belə, bu çağırışlar ticarətin maliyyələşdirilməsi alətlərinin, hökumət tərəfindən dəstəklənən ECA-ların və çoxtərəfli institutların istifadəsi, maliyyə institutları ilə güclü əlaqələrin qurulması, potensial maliyyələşdirmə mənbələrinin müəyyən edilməsi və maliyyələşdirmə prosesini sadələşdirmək üçün texnologiyadan istifadə etməklə həll edilə bilər. Bu həlləri qəbul etməklə, KOS-lar beynəlxalq ticarətin bütün potensialını reallaşdıraraq maliyyələşdirmə əldə edə, riskləri idarə edə və beynəlxalq biznes imkanlarını genişləndirə bilirlər.

Nəticə

Xarici ticarət əməliyyatlarının maliyyələşdirilməsi xüsusilə beynəlxalq ticarət üçün tələb olunan maliyyə resursları və təcrübədən məhrum olan kiçik və orta müəssisələr (KOB) üçün mürəkkəb və çətin prosesdir. KOS-lar tez-tez yüksək əməliyyat xərcləri, valyuta mübadiləsi riskləri və maliyyələşməyə çıxışın olmaması kimi müxtəlif problemlərlə üzləşirlər. Bununla belə, bu məqalədə müzakirə olunduğu kimi, bu problemlər müxtəlif həll yollarından istifadə etməklə həll edilə bilər.

Xarici ticarət əməliyyatlarının maliyyələşdirilməsi zamanı KOS-ların üzləşdiyi problemləri həll etmək üçün əsas həll yollarından biri ticarətin maliyyələşdirilməsi alətlərindən istifadədir. Bu alətlər KOS-lara əməliyyat xərclərini, valyuta mübadiləsi risklərini idarə etməkdə və maliyyələşməyə çıxışda kömək edə bilər. Akkreditivlər, faktoring və forfeyting KOS-ların beynəlxalq əməliyyatlarla bağlı riskləri azaltmaq üçün istifadə edilə bilər. Ticarət maliyyə alətlərindən bəziləridir.

Hökumət tərəfindən dəstəklənən ixrac kredit agentlikləri və Dünya Bankı və Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası kimi çoxtərəfli institutlar da KOS-lara münasib maliyyələşdirməyə çıxış təmin edir və beynəlxalq əməliyyatlarla bağlı riskləri azaltmağa kömək edir. Maliyyə institutları ilə güclü əlaqələrin qurulması, potensial maliyyələşdirmə mənbələrinin müəyyən edilməsi və maliyyələşdirmə prosesini sadələşdirmək üçün texnologiyadan istifadə KOS-lara xarici ticarət əməliyyatlarının maliyyələşdirilməsi ilə bağlı çətinliklərin öhdəsindən gəlməyə kömək edə biləcək digər mühüm amillərdir.

Yekun olaraq, xarici ticarət əməliyyatlarının maliyyələşdirilməsi KOS-lar üçün problemlər yaratsa da, bu məqalədə müzakirə olunan həllər bu problemlərin həllinə kömək edə bilər və KOS-ların beynəlxalq ticarətdə iştirakını asanlaşdırır. KOS-lar bu həlləri qəbul etməli və riskləri azaldan və böyümə və genişlənmə imkanlarını maksimum dərəcədə artıran möhkəm maliyyələşdirmə strategiyası hazırlamaq üçün peşəkar məsləhət almalıdırlar. Bununla, KOS-lar beynəlxalq ticarətin bütün potensialını reallaşdıraraq, maliyyələşdirmə əldə edə, riskləri idarə edə və beynəlxalq biznes imkanlarını genişləndirə bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Eichengreen, B., & Gupta, P. (2011). The service sector as India's road to economic growth. *Asian Economic Policy Review*, 6(1), 89-109.
2. Fischer, S. (2012). The future of macroeconomics: macro theory and econometrics. *Journal of Economic Perspectives*, 26(1), 25-46.
3. Hoffmann, M., & Schnabl, G. (2011). Current account imbalances and financial integration in the euro area. *Journal of International Money and Finance*, 30(7), 1317-1331.
4. Krugman, P. (2012). Liquidity traps and bubbles. *Journal of Economic Literature*, 50(1), 80-84.
5. Liew, L.V. (2014). ASEAN economic community and its implications for regional economic integration. *Asian Economic Papers*, 13(1), 1-26.
6. Minsky, H.P. (1982). Can "It" happen again? A reprise. In *Financial Crises* (pp. 39-60). Palgrave Macmillan, London.
7. Mishkin, F.S. (2011). Monetary policy strategy: lessons from the crisis. *National Bureau of Economic Research*, 1-33.
8. Obstfeld, M., & Rogoff, K. (2012). Global imbalances and the financial crisis: products of common causes. In *Global imbalances and the lessons of Bretton Woods* (pp. 67-112). MIT Press.
9. Pomerleano, M. (2012). Rethinking the global financial architecture. *Journal of Economic Perspectives*, 26(3), 43-64.
10. Stiglitz, J.E. (2012). *The price of inequality: how today's divided society endangers our future*. WW Norton & Company.
11. WTO (World Trade Organization). (2018). *World Trade Statistical Review 2018*. Geneva: WTO.

12. UNCTAD (United Nations Conference on Trade and Development). (2019). Trade and Development Report 2019. Geneva: UNCTAD.
13. Hüseynova Gövhər Mahal qızı “Xarici ticarət qiymətlərinin vergi-gömrük tənzimlənməsi”, 2018: <https://unec.edu.az/application/uploads/2018/12/H-seynova-G-vh-r-Mahal-q-z-.pdf>
14. Hüseynov Zakir Rafiq oğlu (Magistrantın a.s.a.) “Azərbaycanın xarici ticarət strategiyası və onun optimallaşdırılması problemləri”, 2019: <https://unec.edu.az/application/uploads/2019/08/H-s-nov-Zakir.pdf>

Göndərildi: 26.01.2023

Qəbul edildi: 16.03.2023

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/89/170-174>

Zahra Avdiyeva
Baku State University
master student
zehravdiyeva@gmail.com

NATIONAL LEGAL MECHANISMS IN COMBATING DOMESTIC VIOLENCE AGAINST THE WOMEN AND THEIR EFFICIENCY

Abstract

Domestic violence is a significant social problem affecting millions of women globally. In Azerbaijan, domestic violence is also a prevalent issue that continues to impact the lives of many women. However, the government of Azerbaijan has put in place various legal mechanisms to combat domestic violence against women. This article aims to provide an overview of national legal mechanisms in Azerbaijan that address domestic violence against women, as well as the efficiency of these mechanisms.

Keywords: *violence, domestic violence, women, legal mechanisms, measures*

Zəhra Avdiyeva
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
zehravdiyeva@gmail.com

Qadınlara qarşı məişət zorakılığı ilə mübarizədə milli hüquqi mexanizmlər və onların effektivliyi

Xülasə

Məişət zorakılığı qlobal miqyasda milyonlarla qadına təsir edən mühüm sosial problemdir. Azərbaycanda məişət zorakılığı da bir çox qadınların həyatına təsir etməkdə davam edən geniş yayılmış problemdir. Bununla belə, Azərbaycan hökuməti qadınlara qarşı məişət zorakılığı ilə mübarizə üçün müxtəlif hüquqi mexanizmlər tətbiq edib. Bu məqalə Azərbaycanda qadınlara qarşı məişət zorakılığına qarşı mübarizə aparən milli hüquqi mexanizmlər, eləcə də bu mexanizmlərin səmərəliliyi haqqında ümumi məlumat vermək məqsədi daşıyır.

Açar sözlər: *zorakılıq, məişət zorakılığı, qadınlar, hüquqi mexanizmlər, tədbirlər*

Introduction

Azerbaijan ratified the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women in 1995. However, the formation of the national legislation on domestic violence in our country was started quite late.

For the first time on December 21, 2006, the AR Milli Majlis adopted Statement No. 207-IIIQR "On the fight against violence against women, including domestic violence". With a statement, the deputies of the Milli Majlis of the Republic of Azerbaijan declared that they support the campaign of the Council of Europe to combat violence against women, including domestic violence, and that they will assist in its implementation with the parliamentary means within their powers.

After numerous discussions, the Law of the Republic of Azerbaijan "On Prevention of Domestic Violence" (hereinafter the "Law") was adopted in 2010. The law defines the definition of domestic violence, the procedure for handling complaints related to domestic violence and measures.

According to the Article 1 of the Law, domestic violence is defined as "intentionally inflicting physical or moral harm on one of the persons to whom this Law applies, by abusing close family relations, joint or previous cohabitation". The law includes spouses, former spouses, parents,

children, grandparents, grandchildren, biological and step-siblings, adoptive and adopted persons, ex-spouses, guardians and custodians, and mentions the persons assigned guardianship and other relatives living together as subjects of domestic violence (1, Article 1).

The relevant law defines four types of domestic violence:

- Physical violence
- Mental or moral abuse
- Economic or material violence
- Sexual violence

When analyzing the legislation on domestic violence, we consider it more appropriate to divide into two categories the measures related to the prevention of domestic violence are sanctions measures (measures to be taken under the Criminal Code and the Code of Administrative Offenses) and administrative measures (measures provided for in the Law on Prevention of Domestic Violence (legal, social, preventive).

· ***sanction measures***

The Criminal Code does not provide for the crime of "domestic violence". However, if the persons listed in the Law commit a crime against each other on a domestic ground (that is, acts prohibited by the Criminal Code), these acts are classified as domestic violence in criminal nature. For example, intentional homicide (Article 120 of the Criminal Code); bringing oneself to the point of suicide (Article 125 of the Criminal Code); crimes related to intentional harm to health (Articles 126, 127 and 128 of the Criminal Code); torture (Article 133 of the Criminal Code); threatening to kill or cause serious harm to health (Article 134 of the Criminal Code); human trafficking (Article 144-1 of the Criminal Code); forced labor (Article 144-2 of the CM); illegal deprivation of liberty (Article 145 of the Criminal Code) rape (Article 149 of the Criminal Code); acts of sexual violence (Article 150 of the Criminal Code); forcing sexual acts (Article 151 of the Criminal Code); not having sex with a person under the age of sixteen or performing other acts of a sexual nature (Article 152 of the CM); Immoral acts (Art. 153 of the CM) Do not force a woman to enter into marriage (Art. 176-1 of the CM), etc. (2).

Before the Law on Prevention of Domestic Violence was adopted, victims of domestic violence could file a complaint with law enforcement agencies only when a crime was committed against them. Currently, the Law mentioned above allows victims of domestic violence to be protected from non-criminal acts as well.

Protection from non-criminal domestic violence is carried out in civil and administrative proceedings. In this regard, according to the Rule "Reviewing complaints if there are no signs of criminality in a complaint about domestic violence" approved by the Decision of the Cabinet of Ministers of the Republic of Azerbaijan, if there are no signs of a crime in a complaint about domestic violence, that complaint is considered by the executive authority of the place where the victim of domestic violence lives (is located).

The basics of protection against domestic violence in civil proceedings are determined by Articles 1096-1098 of the Civil Code. Damage caused to a person's person or property as a result of a civil law violation must be paid in full by the victim (3, Article 1096-1098).

Two articles of the Code of Administrative Offenses (Article 157 (beating) and Article 158 (violation of the legislation on prevention of domestic violence)) are related to domestic violence (4, Article 157, 158).

If we pay attention to the sanctions of the mentioned articles, we will see that the sanctions are quite light in relation to the mentioned actions. In our opinion, special attention should be paid to the sanctions of the mentioned articles and correspondingly heavier punishments should be provided for those acts.

· ***administrative measures***

Protection order. In order to protect against domestic violence, the legislature provides for the granting of a short-term and long-term protection order to the victim.

In a short-term protection order, it is forbidden to repeat domestic violence, to search for the victim, to do any action that causes discomfort to the victim (the victim can specify which action should be restricted) (1, Article 11).

A short-term protection warrant is issued by the relevant executive authority within 24 hours and up to 30 days after receiving a relevant complaint.

A long-term protection order is issued by the court. The application regarding it is submitted to the court of the place where the victim lives (is located). After the application is submitted to the court, it is considered in a closed court session in a special procedure within 3 days (1, Article 12).

A long-term protection order is issued for a period of 30 to 180 days. A long-term protection order may include the following in addition to the provisions of a short-term order:

- rules of communication with minor children of the perpetrator of domestic violence;
- determining the rules for using the living area or joint property;
- imposing the payment of expenses related to the provision of medical and legal assistance to the injured person on the person who commits violence and determining the terms of payment;
- information about the explanation of the liability of the person who does not fulfill the requirements of the protection order according to the law.

The court's decision to issue a long-term protection order to victims of domestic violence is immediately implemented. In my opinion, the main problem with issuing protection orders is their duration. Practice shows that the duration of a protection order, whether short-term or long-term, should be extended.

It is also necessary to envisage the application of the following measures in warrants:

- imposing a ban on the unilateral control of joint ownership by the perpetrator of violence;
- imposing the duty of handing over children, residential area and other important documents to the victim on the perpetrator of violence;
- immediate return of minors to the custody of a non-violent parent;
- imposition of the duty of mandatory participation in rehabilitation programs on the perpetrator of violence;
- prohibiting the perpetrator from possessing and carrying a weapon (if the person legally owns a weapon) (5).

The decision to issue a long-term protection order can be appealed in the manner established by the legislation. Filing an appeal to a higher court does not stop the execution of the decision on the protection order (1, Article 12).

The relevant law also provides for the implementation of **social** (arranging of social protection of victims, assistance in obtaining relevant documents or social allowances determined by legislation) and **preventive measures** (arranging of awareness-raising activities) for victims of domestic violence.

In my opinion, in order to implement the mentioned measures and achieve an effective result, it is necessary to establish a unified network (commission) consisting of lawyers, psychologists and social workers under the local executive authority and send applications to that network. Also, the rights and duties of that commission should be regulated by the duly approved Regulations (6).

Examples of such institutions include monitoring groups on gender violence and violence against children established under local executive authorities.

One of the main measures to be implemented in combating domestic violence, especially domestic violence against women, is their placement in shelters (7).

When talking about national legal measures to prevent domestic violence against women, we should also mention the activities of The State Committee for Family, Women and Children Affairs of Azerbaijan Republic as organizational mechanism in this area. The Committee is a governmental agency within the Cabinet of Azerbaijan in charge of regulation of activities for protection of rights of women and children and overseeing activities of non-governmental organizations involved in family in Azerbaijan Republic. On January 14, 1998 the State Committee on Women's Affairs was

established by Presidential Decree. On February 6, 2006 committee expanded with additional duties for solution of problems of families and children thus being re-established as the State Committee for Family, Women and Children Affairs (8). Since its inception, the committees has promoted independence of women in civil societies in terms of earning for living and functioning while the lead family providers are away (9).

11 regional Child and Family Support Centers of the Committee organize about 300 different topics every year, including "Strengthening the family institution" and "Let's say NO to violence", "Let's say no to early marriages", etc. trainings are held on various topics. In the trainings, participants were taught the importance of family communication and relationships, regulation of family relationships, types of violence, ways to protect against violence, etc. information was given, printed products were distributed, short films were shown (10).

It should be noted that the strengthening of education for the prevention of cases of domestic violence is one of the most important priorities in the internal policy of our state today. Prevention of domestic violence is legal, social and preventive measures implemented with the aim of eliminating the threat of domestic violence. In accordance with the legislation, the prevention of domestic violence is carried out by local executive authorities, the State Committee for Family, Women and Children's Affairs, the Ministry of Internal Affairs, the Ministry of Health, the Ministry of Justice, the Ministry of Labor and Social Protection of the Population, and the Ministry of Education.

The Committee, together with the relevant state institutions, carried out relevant work within the framework of the action plan for 2016-2018 "Regarding the prevention of domestic violence".

Rules for the organization and operation of the domestic violence data bank According to the Decision No. 207 of the Cabinet of Ministers dated 19.12.2011, a domestic violence data bank was established by the State Committee on Family, Women and Children's Affairs (11). Cases of domestic violence that have occurred in the data bank, persons who have applied to state authorities regarding cases of domestic violence, investigations and results of investigations related to cases of domestic violence, persons held responsible for cases of domestic violence, court decisions, including those deprived of parental rights and or persons whose parental rights have been restricted, as well as persons whose parental rights have been restored or whose restriction of parental rights has been revoked, accredited assistance centers, their activities and other information are collected and analyzed (10).

As a result of these analyses, the goals of educational training are determined.

According to the standards of the Council of Europe, 1 shelter should be created for every 7500 women. According to the number of women in Azerbaijan, it is necessary to create at least 600 shelters in our country. However, in the case that the work in this direction is still slow, and has not even started, in our opinion, the competent authorities compensate for this at the expense of other sources (12).

Conclusion

We cannot talk about human rights without ensuring the protection of women's rights. Domestic violence against women is a threat to human rights.

Conducted research, statistics, as well as practice show that more attention should be paid to this area and that states should allocate more funds to this area.

Despite the fact that there are enough international mechanisms to fight against domestic violence against women, there are serious shortcomings in the process of their reflection in national legislation by states, and generally in the process of implementation by states, which is why thousands of women around the world are still victims of domestic violence.

This article provides recommendations for eliminating the gaps in our legislation in this area, for more effective implementation and organization of the combating against domestic violence against women.

References

1. Law of the Republic of Azerbaijan "On Prevention of Domestic Violence".
2. Criminal Code of the Republic of Azerbaijan.
3. Civil Code of the Republic of Azerbaijan.
4. Code of Administrative Offenses of the Republic of Azerbaijan.
5. <https://www.coe.int/en/web/istanbul-convention/text-of-the-convention>
6. https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_protect/---protrav/---ilo_aids/documents/legaldocument/wcms_179323.pdf
7. <https://www.coe.int/en/web/gender-matters/council-of-europe-convention-on-preventing-and-combating-violence-against-women-and-domestic-violence>
8. https://web.archive.org/web/20170228145357/http://azerbaijan.az/_StatePower/_CommitteeConcern/committeeConcern_14_e.html
9. http://www.gender-az.org/index_en.shtml?id_doc=133
10. <https://www.justice.gov.za/vg/dv.html>
11. Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women. Adopted and opened for signature, ratification and accession by General Assembly resolution 34/180 of 18 December 1979 entry into force 3 September 1981
12. <http://www.scfwca.gov.az/post/1709/meiset-zorakiligi-ile-bagli-gorulen-isler>

Received: 26.01.2023

Accepted: 10.03.2023

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/89/175-183>**Suzana Allahverdiyeva**

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

magistrant

suzanaallahverdiyeva@gmail.com

KƏRƏ YAĞININ ÇEŞİD VƏ KEYFİYYƏTİNİN FORMALAŞDIRILMASI

Xülasə

Kərə yağı əsrlər boyu insanların istifadəsində olub və heç kim onu zərərli saymayıb. Hazırda ölkəmizdə kərə yağının çeşidi və istehsalı xeyli artmışdır. Sabit tələbat olan kərə yağı bazarında onun yüzlərlə adı var və onların bir çoxu aktiv şəkildə reklam olunur, ona görə də kərə yağının keyfiyyət ekspertizasının qiymətləndirilməsi tədqiqat üçün aktual mövzudur. Yağın keyfiyyət göstəriciləri dad və qoxu, rəng, konsistensiyadır. Yağın keyfiyyət göstəriciləri, əsasən onun xarici görünüşünü (struktur, rəng, dizayn) xarakterizə edir. Kərə yağının keyfiyyət göstəriciləri kimi dadı və qoxusu, rəngi praktiki olaraq xammalın keyfiyyəti ilə müəyyən edilir. Ardıcılıq tamamilə istehsal üsulundan və qəbul edilmiş texnologiya rejimlərindən asılıdır. Struktur xüsusiyyətlərinin təzahürü olan yağın konsistensiyası özlülük, sıxlıq, plastiklik göstəriciləri ilə xarakterizə olunur. Kərə yağının keyfiyyətinin əsas göstəricilərindən biri plastiklikdir. Bu, sərbəst maye yağın miqdarından və tərkibindəki müxtəlif struktur elementlərinin dispersiyasının vahidliyindən asılıdır. Süd yağının tərkibi kərə yağının strukturunun və fiziki-mexaniki xassələrinin formalaşmasına böyük təsir göstərir. Nisbətən yüksək ərimə nöqtəsinə (ilın payız-qış dövrü) malik olan doymuş yağ turşularının artan tərkibi ilə süd yağı artan ərimə nöqtəsi (yüksək ərimə nöqtəsi) ilə xarakterizə olunur və yaz yağından fərqli olaraq fərqli emal rejimləri tələb edir.

Açar sözlər: kərə yağı, keyfiyyət, göstərici, dad, struktur

Suzana Allahverdiyeva

Azerbaijan State University of Economics

master student

suzanaallahverdiyeva@gmail.com

Formulation of variety and quality of butter oil

Abstract

Butter has been used by people for centuries and no one has considered it harmful. Currently, the variety and production of butter in our country has increased significantly. In the butter market, which has a stable demand, it has hundreds of names, and many of them are actively advertised, so the evaluation of the quality expertise of butter is an urgent topic for research. Quality indicators of oil are taste and smell, color, consistency. Quality indicators of oil mainly characterize its appearance (structure, color, design). The taste, smell, and color of butter as quality indicators are practically determined by the quality of raw materials. Consistency depends entirely on the production method and adopted technology modes. The consistency of the oil, which is a manifestation of its structural properties, is characterized by viscosity, density, and plasticity indicators. One of the main indicators of the quality of butter is plasticity. It depends on the amount of free liquid oil and the uniformity of the dispersion of various structural elements in it. The composition of milk fat has a great influence on the formation of the structure and physical-mechanical properties of butter. With an increased content of saturated fatty acids with a relatively high melting point (autumn-winter period of the year), milk fat is characterized by an increased melting point (high melting point) and requires different processing regimes than spring fat.

Keywords: butter, quality, indicator, taste, structure

Giriş

Kərə yağı Azərbaycanın milli məhsullarından biridir. Ölkəmizdə yağ istehsalı bir neçə əsrdir ki, davamlı olaraq inkişaf edir. Kərə yağı müstəqil bir məhsul kimi istifadə edilməməsinə baxmayaraq, digər məhsullarla istifadə edilir, həmçinin müxtəlif yeməklərin və məhsulların ayrılmaz tərkib hissəsi sayılır. Kərə yağı inək südündən hazırlanan heyvan mənşəli məhsuldur. Açıq kremli dadı, sıx homojen teksturası, açıq sarı və ya sarı rəngə malikdir. Kərə yağının yüksək qida dəyəri bioloji aktiv maddələrin, fosfolipidlərin, sərbəst yağ turşularının, yağda həll olunan A, D, E vitaminlərinin tərkibindədir. Kərə yağının yüksək enerji dəyərinə malik olmasına baxmayaraq (100 qr-a təxminən 717 kkal), insan orqanizmi tərəfindən yaxşı mənimsənilir (97-98%). Yüksək həzm qabiliyyəti kərə yağının ərimə temperaturunun insan orqanizminin temperaturundan aşağı olması ilə izah olunur (Ratner, 2008). Kərə yağının əsas komponenti süd yağıdır. Onun tərkibi 50-98% arasında dəyişir. Yağın digər yeməli yağlardan fərqli xüsusiyyəti onun unikal yağ turşusu tərkibidir. Doymamış və doymuş yağ turşularını birləşdirir. Şirin yağın özünəməxsus dadı və qoxusu ona butirik, kaproik, kaprilik kimi sərbəst uçucu yağ turşuları ilə verilir. Xama yağında dad və qoxu diasetil əmələ gətirir.

Yağın digər əhəmiyyətli komponentləri fosfolipid lesitin və xolesterindir. Xolesterol insan orqanizmində mühüm rol oynayır. Hüceyrə membranlarının bir hissəsidir, öd turşularının, cinsi hormonların, D3 vitamininin sintezində iştirak edir.

Yağın tərkibində süd zülalları, mikroelementlər, makroelementlər, vitaminlər və həmçinin su da var. Kərə yağının tərkibində kalium, kalsium, maqnezium, natrium, kükürd, fosfor, xlor kimi makroelementlər və mikroelementlər, bundan əlavə olaraq isə dəmir, mis və sink mövcuddur.

Hazırda ölkəmizin istehlak bazarında inək südündən geniş çeşiddə kərə yağı təqdim olunur. İstehsal texnologiyasına görə, inək südündən hazırlanan kərə yağı kərə yağı və yağa bölünür. Kərə yağı, adətən, ayırma üsulu ilə və ya qaymaq çaldırmaqla əldə edilir.

Qaymaqlı duzlu yağ tərəvəz, dəniz məhsulları və ya balıq məhsulları, ət məhsulları, pendir və ya göbələklərlə zənginləşdirilir. Kərə yağı gündəlik istehlak məhsulu olduğuna görə onu vitaminlərlə zənginləşdirmək məqsəduyğundur, çünki ölkə əhalisinin əksəriyyəti onları qeyri-kafi miqdarda istehlak edir. Faydalı xüsusiyyətlərin geniş çeşidinə baxmayaraq, kərə yağı yüksək kalorili bir məhsuldur. Yağın yüksək enerji dəyəri aşağı kalorili pəhrizlərə riayət edən və bir sıra xəstəliklərdən əziyyət çəkən insanlar tərəfindən onun istehlakının azaldılmasını tələb edir. Bu kateqoriyadan olan insanların qidalanmasında kərə yağı daha az kalorili yağ pastaları ilə əvəz etmək olar. Kərə yağı pastası yüksək yağlı kremə çevrilmə üsulu ilə istehsal olunan süd məhsuludur. Həmçinin, yağ pastası istehsalında təzə ayrandan, yağsız süddən və ya hər ikisinin qarışığından təcrid olunmuş bir protein doldurucu istifadə olunur (Stoll, 2008). Kərə yağı pastası istehsalda istifadə olunan qaymaq növünə görə şirin qaymaq və xama olmaqla təsnif edilir.

Bakı istehlak bazarında təqdim olunan yağ çeşidini öyrənmək üçün məlumatlar toplanmış və təhlil edilmişdir. Beləliklə, əldə edilən məlumatlara görə, Bakı şəhərindəki pərakəndə mağazalar şəbəkəsində təqdim olunan bütün yağ çeşidləri arasında bütün nümunələrin 94,5% -i şirin yağdır. Aralığın ən kiçik payı turş yağdır (0,2%). Bu çeşidə həmçinin sterilizasiya edilmiş və pendir kimi yağ növləri daxildir

Kərə yağının kimyəvi tərkibi

Kərə yağı yağların, suyun, zülalların və digər birləşmələrin mürəkkəb qarışığıdır. Kərə yağının kimyəvi tərkibi istifadə edilən süd və ya qaymağın növü, emal üsulu və hər hansı əlavə inqrediyentlərin olması kimi amillərdən asılı olaraq dəyişə bilər (Tooze, 2008: 22).

Kərə yağının əsas komponenti yağıdır və onun ümumi çəkisinin təxminən 80-85%-ni təşkil edir. Kərə yağında olan yağ əsasən trigliseridlərdən ibarətdir ki, bunlar da qliserin onurğasına bağlanmış üç yağ turşusundan ibarətdir. Kərə yağında olan yağ turşularının spesifik növləri südün növü və heyvanın pəhrizi kimi amillərdən asılı olaraq dəyişə bilər (Ronzoni, 2012).

Kərə yağında da su var ki, bu da onun çəkisinin təxminən 10-16%-ni təşkil edir. Kərə yağının su tərkibi istehsal üsulu və yağın saxlandığı temperatur kimi amillərdən asılı olaraq dəyişə bilər.

Zülallar kərə yağının digər vacib komponentidir və onun çəkisinin təxminən 1-2%-ni təşkil edir. Kərə yağının tərkibindəki əsas protein süd zülalının bir növü olan kazeindir. Kərə yağında olan digər zülallara zərdab zülalları və kiçik zülallar daxildir.

Kərə yağının tərkibində az miqdarda karbohidratlar, minerallar və vitaminlər də var. Karbohidratlar onun çəkisinin 1%-dən azını təşkil edir və süddə mövcud olan bir növ şəkər olan laktoza daxildir. Kərə yağı həm də A, D, E və K kimi vitaminlərin və kalsium və fosfor kimi mineralların mənbəyidir.

Yağın keyfiyyəti təyinatına uyğun olaraq müəyyən ehtiyacları ödəmək üçün uyğunluğu müəyyən edən xassələrin məcmusudur. Kərə yağının faydalılığını və insanın qidalanma ehtiyacını ödəmək qabiliyyətini müəyyən edən xassələrinə qida dəyəri (kimyəvi tərkibi, enerji tutumu, həzm olunma qabiliyyəti, bioloji dəyəri), fiziki xassələri və dad göstəriciləri (görünüşü, teksturası, qoxusu, dadı) daxildir (Akande, 2018).

Kərə yağının keyfiyyəti və onun saxlanma qabiliyyəti xammalın keyfiyyətindən, istehsal üsul və şərtlərindən, qablaşdırma və qab şəraitindən, daşınma və saxlama şəraiti və müddətindən asılıdır. Kərə yağının keyfiyyətinə istehsalın texnoloji parametrləri – ayrı-ayrı əməliyyatların rejimlərinə riayət edilməsi, istehsalın sanitariya və gigiyena səviyyəsi, istehsalın mexanikləşdirilməsi dərəcəsi təsir göstərir. Ölkəmizdə yağın keyfiyyəti dövlət standartı ilə tənzimlənir. Kərə yağının (yağ, kərə yağı) keyfiyyətini təyin edən mühüm göstəricilər dad və qoxudur. Bu göstəricilər orqanoleptik (sensor) qiymətləndirmədən istifadə etməklə müəyyən edilir. Yağın dadı onun kimyəvi tərkibindən asılıdır. Dad hissələrini həyəcanlandırmaq üçün lazım olan məhluldakı maddənin minimum miqdarı - həssaslıq həddi fərqlidir. Bu, maddənin təbiətindən, dequstatorun qabiliyyətindən və vəziyyətindən, dadma şəraitindən və s. asılıdır. Yağın dequstasiyası zamanı dad hissələrinin intensivliyi nümunənin temperaturundan ($12 \pm 2^{\circ}\text{C}$ olmalıdır), tərkibindən asılıdır.

Yağın keyfiyyəti insan orqanizminə istehlak edildikdə onun zərərli təsirinin olmaması ilə müəyyən edilir. Yağın tərkibində toksinlər (külli miqdarda ağır metal duzları – dəmir, civə, qurğuşun, mis və s.), patogen mikroblar (koli qrupları, salmonella, butulinus və s.), pestisidlər, antibiotiklər və s. olmamalıdır (Michael, 2008). Qida dəyəri yağın və onun istehlakçı üstünlükləri kərə yağının qida dəyəri (qida dəyəri) onun tərkibində bioloji dəyəri və enerji tutumunu (kalori miqdarı) müəyyən edən maddələr kompleksinin olması ilə əlaqədardır. İstehlakçı üstünlükləri dedikdə, onun istehlakçı ehtiyaclarına uyğunluğunu, istehlakın asanlıqını və saxlama üçün yararlılığını müəyyən edən xassələrin məcmusu başa düşülür.

Kərə yağının çeşidinin istehlak xüsusiyyətləri

Kərə yağının istehlak xüsusiyyətləri yağın növündən və keyfiyyətindən asılı olaraq dəyişə bilər. Kərə yağının istehlak xüsusiyyətlərinə təsir edə biləcək bəzi amillərə onun dadı, teksturası və aroması daxildir.

Dad: Kərə yağının ləzzəti istifadə edilən süd və ya qaymağın növü, istehsal prosesi və hər hansı əlavə inqrediyentlərin olması kimi amillərdən asılı olaraq dəyişə bilər. Məsələn, otlu bəslənən inəklərdən hazırlanan kərə yağı taxilla bəslənən inəklərdən hazırlanan yağdan bir qədər daha mürəkkəb dadla malik ola bilər. Duz və ya digər ətirli əlavə edilməsi də yağın dadına təsir edə bilər.

Tekstura: Kərə yağının teksturası emal üsulu və temperatur kimi amillərdən asılı olaraq yumşaq və yayıla biləndən bərk və xırdalanana qədər dəyişə bilər. Bəzi insanlar çörək və ya tost üzərinə asanlıqla yayılan daha yumşaq kərə yağına üstünlük verirlər, digərləri isə yemək və çörək bişirmək üçün daha uyğun olan daha bərk yağa üstünlük verirlər.

Aroma: Kərə yağının qoxusu da yağın növünə və keyfiyyətinə görə dəyişə bilər. Təzə qaymaqdan hazırlanan kərə yağı bir az şirin, südlü ətirli ola bilər, mədəni qaymaqdan hazırlanan yağ isə daha kəskin, turş xəmirə bənzər ətirli ola bilər.

Ümumiyyətlə, kərə yağının istehlak xüsusiyyətlərinə müxtəlif amillər təsir edə bilər. Bəzi insanlar daha ətirli yağa üstünlük verə bilər, digərləri isə daha yumşaq və ya daha möhkəm teksturaya üstünlük verə bilər. Nəhayət, kərə yağının istehlak xüsusiyyətləri şəxsi üstünlük məsələsidir və fərdin dadından və yağdan istifadə məqsədindən asılı olaraq dəyişə bilər.

Yağın növü onun hazırlanma texnologiyasının xüsusiyyətləri və kimyəvi tərkibi ilə müəyyən edilir. Aşağıdakı cədvəldə yağın kimyəvi cəhətcə xüsusiyyətlərinin tərkibi verilmişdir.

Cədvəl 1.
Kərə yağı çeşidlərinin xüsusiyyətləri

Xüsusiyyətlər	Yağın növləri				
	Duzlu kərəyağı	Duzsuz kərəyağı	Həvəskar kərə yağı	Ərinmiş kərəyağı	Kənd
Su miqdarı, çox olmamalıdır	16	16	20	1	25
Yağ miqdarı, az olmamalıdır	82,5	81,5	78	98	72,5
Duz miqdarı, çox olmamalıdır	1,5	-	-	-	-

Mənbə: Petrovskiy, Liberman, 1972

Hazırda kərə yağının orqanoleptik göstəriciləri 100 balla qiymətləndirilir. Mövcud standartta görə, qiymətləndirmə aşağıdakı kimi olmalıdır:

- Konsistensiyasına və xarici görünüşünə – 25
- Duzlanmasına – 10
- Rənginə – 5
- Dad və ətrinə – 50
- Qablaşdırılması – 10
- Cəmi: 100

Kərə yağı orqanoleptik göstəricilərə görə qiymətləndirilərkən hər bir göstərici üzrə bal sistemi üzrə qiymətləndirilir. Sonra ballar toplanır və ümumi xal hesablanır.

Aşağıdakı cədvəldə kərə yağının balla qiymətləndirilməsi verilmişdir.

Cədvəl 2.
Yağın bal üzərindən qiymətləndirilməsi

Yağın növləri	Verilən ümumi bal qiyməti	Ətrinə və dadına görə, ən azı
Əla növ	88-100	41
1-ci növ	80-88	37

Mənbə: Petrovskiy, Liberman, 1972

Yağların çeşidinin genişləndirilməsi məhsulun nəzərdə tutulan məqsədi nəzərə alınmaqla baş verə bilər. Xaricdən gətirilən yağ növləri satışa çıxarılır: Fin yağı – 82,5% yağ ehtiva edir, təmiz, dəqiq müəyyən edilmiş dadı və ətri var. Yağ “Anchor” – 82% yağ ehtiva edir, yaxşı ifadə olunan dad və ətir. Kərə yağı “Vologda” – şirin qaymaqlı kərə yağı, 82% yağ ehtiva edir, krem rənginə malikdir. Kərə yağı Rusiya, Voloqda, Finlandiya ilə birlikdə sifarişlə ən yaxşı təbii kremdən hazırlanır. Yağ şərtləri və saxlama müddətini göstərən qablaşdırmada -18°C temperaturda 6 aya qədər saxlanılır. “Skandi Vadisi” yağı İsveçdə istehsal olunur. Hazırda istehlak göstəricilərinə görə kərə yağına oxşar, lakin çiy süddən daha rəşional istifadə ilə analoji məhsulların yaradılması istiqamətində işlər aparılır. Tərkibində xama yaxın olan bu məhsullar struktur-mexaniki göstəricilərinə və orqanoleptik xüsusiyyətlərinə görə yağa adekvatdır.

Əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirilmiş tərkibə malik yeni məhsul qrupunun funksional xassələri təbii formada istifadə üçün nəzərdə tutulmuş kərə yağına bərabərdir. Onlar kərə yağı istehsalı üçün yerli texnoloji avadanlıqlarda yüksək yağlı qaymağı çevirməklə istehsal oluna bilər. Dünya praktikasında indi məhsulları birləşdirən yeni “sarı yağlar” anlayışı yaranmışdır: kərə yağı (yağ, yağ, süd yağı), marqarin, kərə yağı kərə yağına bənzəyir. Son qrup, süd və qeyri-süd yağlarından birləşən dəyişdirilmiş yağ fazası ilə xarakterizə olunur. Bu məhsullarda süd yağı ən azı yarısı olmalıdır. Bu məhsulların hazırlanmasının məqsədüeyğunluğu onların mürəkkəb və zəngin

tərkibinə əsaslanır. Onlara yağdan fərqli olaraq “yağ” adlandırmaq tövsiyə olunur. Belə məhsulların xüsusi növlərinin adları ənənəvi yağ növlərinin adlarını təkrarlamamalıdır. Yağlarda yağ komponentləri kimi günəbaxan və qarğıdalı yağları, emal edildikdən sonra hidrogenləşdirilmiş bərkimiş yağların tərkibləri istifadə olunur.

Kərə yağının dadı və qoxusu təmiz olmalıdır:

- pastərizə edilmiş qaymaqlı və ya dadı olmayan kərə yağı – şirin yağ üçün;
- turş süd dadı və qoxusu ilə – xama yağı üçün;
- orta dərəcədə duzlu dadı ilə – duzlu yağ üçün;
- ərinmiş süd yağının spesifik dadı və qoxusu ilə – ərinmiş yağ üçün.

Konsistensiya homojen, plastik, sıx, kəsikdə yağın səthi parlaq, quru görünüşlüdür. Duzsuz, duzlu, həvəskar, kəndli yağı üçün – kəsikdəki yağın səthi bir qədər parlaq və quru görünüşlü və ya tək kiçik nəm damcılarının olması ilə seçilir. Kərə yağının rəngi ağdan sarıya qədərdir.

Ballarla qiymətləndirmə ilə bütün göstəricilər üçün yağın keyfiyyətinin xüsusiyyətləri standartda verilmişdir. Keyfiyyətin qiymətləndirilməsinin faktiki nəticələri verilmiş xüsusiyyətlərlə müqayisə edilir, bütün göstəricilər üzrə ballar yekunlaşdırılır. Ümumi baldan asılı olaraq, dad və qoxunun qiymətləndirilməsi nəzərə alınmaqla, yağ cədvəldə göstərilən növlərdən birinə təyin edilir.

Müəssisədən buraxılan və sənaye soyuducularına göndərilən yağın temperaturu nəqliyyat qabında 10°C-dən yüksək olmayan və istehlak qabında 5°C-dən yüksək olmamalıdır. Sənaye soyuducularından buraxılan İyaaslanın temperaturu -2-6°C-dən, ticarət soyuducularından -6°C-dən yüksək olmamalıdır.

Müəssisədən buraxıldıqdan sonra uzunmüddətli saxlama üçün nəzərdə tutulmuş kərə yağının temperaturu -6°C-dən çox olmamalıdır.

Yağ mikrobioloji göstəricilərə, o cümlədən *Escherichia coli* qrupunun bakteriyalarına, həmçinin təhlükəsizlik göstəricilərinə görə sanitariya-gigiyenik tələblərə tabedir (Ovalı, 2010).

Kərə yağının qablaşdırılma, daşınma və saxlanması birbaşa keyfiyyətlə əlaqəsi

Bütün növ kərə yağı nəqliyyat qablarına – xalis çəkisi 20 kq olan karton qutulara, xalis çəkisi 24 kq olan taxtalara qablaşdırılır. Qutular əvvəlcədən perqament, laminat folqa, plastik plyonka və səhiyyə orqanları tərəfindən təsdiq edilmiş digər qablaşdırma materialları ilə üzlənmişdir. Konteyner 10-12°C temperaturda yağla doldurulur ki, monolit sıx, boşluqlar olmadan və qutunu tamamilə doldursun. Qablaşdırma materialı hər tərəfdən monoliti örtməlidir. Karton qutuların qapaqlarının birləşmələri yapışan lentlə bərkidilir, taxta qutular tıxanmalıdır, uzun məsafələrə daşınma üçün – uclarından polad lent və ya məftillə bərkidilir. Yağ polimer plyonka ilə 40 və 80 kq xalis çəkisi olan qida məhsulları üçün taxta çəlləklərə qablaşdırılır. Qablaşdırılmış kərə yağı briketlərə perqament və ya laminasiya olunmuş folqa ilə xalis çəkisi 100, 200 və 250 qr qablaşdırılmalıdır (Law, 1998). Lakin perqament nisbətən yüksək nəmlik və qaz keçiriciliyinə malikdir, yağ oksidləşmə proseslərini kataliz edən dəmir və mis duzlarını ehtiva edir. Buna görə də bir çox ölkələrdə laminatlı alüminium folqa və xüsusi polimer materiallara üstünlük verilir.

Kərə yağının keyfiyyətinin dəyişməsinə və xarab olmasına səbəb olan proseslərin qiymətləndirilməsi

Rəqabət şəraitində məhsulların xassələri, keyfiyyəti, ekoloji cəhətdən təmizliyi, çeşidin genişliyi istehlak bazarının həcminə və müvafiq olaraq kommərsiya müəssisələrinin təsərrüfat fəaliyyətinin uğuruna əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Ərzaq məhsullarının əmtəəşünaslığı haqqında biliklər bu gün təkcə istehsalçılar, ticarət işçiləri və sahibkarlıq fəaliyyəti ilə əlaqəli digər işçi kateqoriyaları üçün deyil, həm də istehlakçılar üçün aktualdır. İctimai iaşə məhsullarının tərkibinin və istehlak xassələrinin sabitliyi fiziki-kimyəvi göstəricilər üzrə normativ sənədlərin tələblərinə uyğunluğu ilə bağlıdır. Məhz orqanoleptik və fiziki-kimyəvi göstəricilər identifikasiya meyarıdır.

Çoxsaylı yerli və xarici ədəbiyyat mənbələrinin təhlili göstərdi ki, kərə yağının keyfiyyətinə təsir edən prioritet amil xammalın keyfiyyətidir ki, bu da ilk növbədə onun yağ fazasının vəziyyəti ilə müəyyən edilir. Keyfiyyətli kərə yağı istehsalı üçün yüksək yağlı süddən istifadə etmək məqsədəuyğundur ki, bu da onun istifadə dərəcəsini artırmaqla yanaşı, məhsulun istehsalı üçün çiy

süd istehlakını da azaldacaq. Nəzərə almaq lazımdır ki, süd yağı bir tərəfdən kərə yağının yüksək bioloji xüsusiyyətlərini təmin edir, digər tərəfdən isə spesifik amillərin (atmosfer oksigeni, yüksək kərə yağı) təsiri altında müxtəlif növ xarab olmağa həssas olan labil komponentdir.

Kərə yağının keyfiyyətinin normativ-texniki sənədlərlə tənzimlənməsi

Çox yağlı qidalar insan qidasının əvəzsiz komponentidir. Yağlı qidaların tərkibinə daxil olan qida maddələri mərkəzi sinir sistemini stimullaşdırır, orqanizmin müxtəlif yoluxucu xəstəliklərə qarşı müqavimətini artırır, mədə-bağırsaq traktının fəaliyyətini yaxşılaşdırır, ürək-damar xəstəliklərinin inkişafını azaldır. Yağ məhsulları fosfolipidlər, yağda həll olunan vitaminlər, yağ turşuları, minerallar və s. kimi bioloji aktiv birləşmələrin əsas mənbəyidir. Süd insanın qidalanmasında mühüm rol oynayır. Tərkibində tam zülallar (kazein, laktoalbumin, laktoqlobulin), asan həzm olunan yağlar, vitaminlər, reduksiyaedici şəkərlər (laktoza), mineral komponentlər (fosfor, kalsium) və fermentlər sayəsində yüksək bioloji dəyərə malikdir (Mundis, 2004).

Kimyəvi tərkibinə görə inək südünün lipid fraksiyasında triaçilqliserinlər (98%) və az miqdarda monoasilqliserinlər və diasilqliserinlər, qlikolipidlər, efir lipidləri, sərbəst yağ turşuları, fosfolipidlər və sterollar üstünlük təşkil edir.

Həmçinin yağın özünəməxsus quruluşu və dadı var. Bir qayda olaraq, lipidlər hissiyyət xüsusiyyətlərinə, rənginə, teksturasına və reoloji xüsusiyyətlərinə arzu olunan təsir göstərir. Kərə yağı əsasən palmitik və stearin turşuları kimi doymuş yağları ehtiva edir. Son tədqiqatlar, məsələn, palmitik turşunun hormonların tənzimlənməsində, hüceyrə əlaqəsində və immun funksiyasında iştirak etdiyini göstərir. Qısa zəncirli yağ turşuları, məsələn, butirik turşu, yaxşı həzm üçün cavabdehdir. Bundan əlavə, xərçəngin qarşısının alınmasında rol oynayır.

1 kq kərə yağı istehsal etmək üçün çox vaxt 25 litr təzə süd və ya 2,5 litr qaymaq lazımdır. Mikroskop altında qaymağın süddə üzən çoxlu sayda müxtəlif ölçülü kürəciklərdən ibarət olduğunu görmək olar. Hər bir kürə süddə dayandırılmış yağ üçün emulqator rolunu oynayan nazik bir qabıq (yağ kürəciklərinin membranı) ilə əhatə olunmuşdur. Membran yağı fermentlərdən qoruyur və topların yağ taxıllarına yapışmasının qarşısını alır.

Yağ suda yağ emulsiyası şəklində mövcuddur: bu emulsiya mexaniki təsirlə parçalana bilər. Krem şirin olmalıdır (pH 6,6-dan yuxarı), qoxulu, oksidləşməmiş və xoşagəlməz dadsız olmalıdır. Onlar fermentləri və mikroorqanizmləri məhv etmək üçün 80°C və ya daha çox temperaturda pasterezə edilir. Kərə yağının istehsalında əsas texnoloji əməliyyat artıq suyun (ayran) çıxarılması zamanı qaymaqlı kütlənin çalxalanması və ya ayrılması prosesidir. Süd yağında olan yağ kürəciklərini parçalamaq, onların içindəki yağların çıxmasına səbəb olmaq üçün kərə yağı çırpmaq lazımdır.

Bir müddət sonra kərə yağı daha bərk olur. Hazır kərə yağı ən kiçik su damlları, hava kabarcıkları və yağ kristalları daxil olmaqla mürəkkəb bir quruluşa malikdir. Kərə yağının dadı bu məhsulda müəyyən edilmiş təxminən 50 müxtəlif növ mürəkkəb kimyəvi maddə ilə bağlıdır. Məhz aşağı konsentrasiyalarda mövcud olan müxtəlif maddələrin balanslaşdırılmış miqdarı yağdan xüsusilə geniş istifadə olunur və qənnadı məmulatlarının, peçenyələrin və s. məhsulların əsas tərkib hissəsidir. Yağın aromasını diasetil, butirik, propion və qarışqa turşuları, asetaldehid aseton, bu da daha az töhfə verir.

Orqanoleptiki üsulla kərə yağının keyfiyyət göstəricilərinin ekspertizası

Kərə yağının keyfiyyət göstəriciləri orqanoleptik üsullarla qiymətləndirilə bilər ki, bu da yağın görmə, qoxu, dad və toxunma kimi insan hissələrindən istifadə etməklə onun hissiyyət xüsusiyyətlərinin qiymətləndirilməsini nəzərdə tutur. Orqanoleptik üsullar kərə yağının keyfiyyəti və xüsusiyyətləri haqqında qiymətli məlumat verə bilər və tez-tez süd sənayesinin mütəxəssisləri tərəfindən yağ məhsullarının keyfiyyətini qiymətləndirmək üçün istifadə olunur.

Kərə yağının orqanoleptik üsullarla qiymətləndirilə bilən bəzi keyfiyyət göstəricilərinə aşağıdakılar daxildir:

Görünüş: Kərə yağının görünüşü rənginə, teksturasına və tutarlılığına görə qiymətləndirilə bilər. Yüksək keyfiyyətli kərə yağı vahid rəngə və teksturaya malik olmalı, heç bir görünən qüsurlu və ya rəngsiz ləkələr olmamalıdır.

Aroma: Kərə yağının ətri onun intensivliyinə və keyfiyyətinə görə qiymətləndirilə bilər. Yüksək keyfiyyətli kərə yağı çox güclü olmayan xoş, təzə ətirli olmalıdır.

Dad: Kərə yağının ləzzəti onun dadına görə qiymətləndirilə bilər. Yüksək keyfiyyətli kərə yağı balanslaşdırılmış, şirin və qaymaqlı dada malik olmalıdır, heç bir xoşagəlməz ləzzət və ya turş olmamalıdır. Daddan sonrakı dad təmiz və xoş olmalıdır, heç bir qeyri-adi dad və ya acı olmamalıdır.

Tekstura: Kərə yağının teksturası yayılma qabiliyyətinə, möhkəmliyinə və ağız dadına görə qiymətləndirilə bilər. Yüksək keyfiyyətli kərə yağı hamar və qaymaqlı, ardıcıl teksturaya malik olmalıdır, asanlıqla yayılır. Çox yumşaq, çox sərt olmamalıdır və xoş, yağlı ağız dadına xoş gələn olmalıdır.

Ümumiyyətlə, süd sənayesinin mütəxəssisləri kərə yağının keyfiyyət göstəricilərini, o cümlədən onun görünüşü, aroması, dadı və teksturasını qiymətləndirmək üçün orqanoleptik üsullardan istifadə edə bilərlər. Mütəxəssislər bu keyfiyyət göstəricilərini qiymətləndirərək kərə yağı məhsullarının ümumi keyfiyyətini müəyyən edə və təkmilləşdirilməsi və ya optimallaşdırılması üçün tövsiyələr verə bilərlər.

Orqanoleptik üsul sadə olduğundan, çox vaxt tələb etmədiyindən və tez-tez daha bahalı və vaxt aparan ölçmə metodlarına ehtiyacı aradan qaldırdığından qida məhsullarının keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi üçün əvəzsiz üsuldur. Əksər insanlar qida məhsullarının orqanoleptik qiymətləndirilməsini aparmaq üçün kifayət qədər sensor (sensor) imkanlara malikdirlər (Bantekas, 2007).

Duzsuz qaymaqlı kərə yağı GOST 32261-2013 Kərə yağın tərkibində 60%-dən 90%-ə qədər süd yağı var. Yağ turşusu tərkibinin xüsusiyyətlərinə kifayət qədər böyük miqdarda doymuş turşular (laurik C12:0; miristik C14:0; palmitik C16:0; stearik C18:0), həmçinin bir doymamış olein turşusu C18:1 və poli doymamış linoleik turşusu daxildir.

Bu tərkibə görə yağ 28-35°C ərimə nöqtəsinə malikdir və bədəndə yaxşı əmilir. Kərə yağının keyfiyyət və təhlükəsizlik göstəriciləri praktiki olaraq xammalın keyfiyyəti və istehsal prosesi üçün tələblərin yerinə yetirilməsi ilə əvvəlcədən müəyyən edilir.

Məhsulun dadı, qoxusu, turşuluğu, mikroflorası xammaldan asılıdır. İstehsal texnologiyasının hər hansı, hətta kiçik pozuntuları keyfiyyət xüsusiyyətlərini əhəmiyyətli dərəcədə azaldır, xüsusən də yağın tutarlılığına və istilik sabitliyinə təsir göstərir. Kərə yağının orqanoleptik keyfiyyət göstəriciləri QOST 32261 tələblərinə uyğun gəlməli olan dad, qoxu, rəng və konsistensiyadır (Bassiouni, 1998).

QOST-a əsasən yağın orqanoleptik göstəriciləri 20 ballıq sistemlə qiymətləndirilir. Ballar reyting şkalasına uyğun olaraq verilir, nəticələr ümumiləşdirilir. Balların cəminə əsasən yağın keyfiyyəti müəyyən edilir və baldan asılı olaraq qiymətlərə bölünür: ən yüksək və birinci.

Ən yüksək dərəcəli qaymaqlı yağ üçün qablaşdırma və etikətləmə vəziyyəti nəzərə alınmaqla hesablanmış ümumi bal ən azı 17 bal olmalıdır. Birinci dərəcəli yağ üçün – ən azı 11 bal hesablanır. Dad və qoxuya görə beş baldan, teksturaya görə üç baldan, rəngə görə bir baldan, qablaşdırma və etikətləmə üçün iki baldan aşağı ümumi bal 11 baldan az olan yağ satışına icazə verilir.

Dad və qoxu. GOST 32126-a görə, dad və qoxu qiymətləndirərkən yağın temperaturu (12 ± 2)°C olmalıdır, baxmayaraq ki, bəzi müəlliflər təhlil edilən məhsulun dadı və aromasının 16°C temperaturda daha tam aşkar edildiyinə inanırlar.

Belə ləzzətlərin şiddəti kremin yüksək temperaturda pasterizə edilməsi (ekspozisiya ilə), deodorizasiya, yağ taxıllarının yuyulması ilə zəiflədilə bilər. Natəmiz dad və qoxu da yağın mikrobioloji korlanmasının inkişafının ilkin mərhələsini xarakterizə edə bilər və sonradan bakterial mənşəli digər qüsurlara keçə bilər. Kərə yağında qaymağı möhürlənmiş qablarda və ya rütubətli, kifli otaqlarda uzun müddət saxladıqda, kiflənmiş və ya bayat yemləri inəklərə yedizdirdikdə, habelə inventar və avadanlıqların keyfiyyətsiz yuyulması zamanı küf dadı əmələ gəlir.

Yanmış, əridilmiş, həddindən artıq pasterizə edilmiş yağ ləzzətləri krem yüksək temperaturda pasterizə edildikdə və çox uzun müddət isti saxlandıqda yaranır. Bunun əksinə olaraq, kremin

aşağı temperaturda pasterizasiyası zamanı yağda aromatik və uçucu maddələrin miqdarının azalması səbəbindən boş, ifadə olunmayan dad və zəif ətir əmələ gəlir.

Həmçinin bu qüsurun səbəbləri qaymağın həddindən artıq dezodorasiyası, bakterial starter kulturalarının zəif aktivliyi, inəklərin kobud yemlə birtərəfli bəslənməsi, köhnə südün emalı, yağ dənələrinin həddindən artıq yuyulması və s. ola bilər. Yağda uzun müddət saxlandıqda, mikrobioloji korlanma və kimyəvi oksidləşmə prosesləri baş verir.

Onlar saxlama şəraitindən (temperatur, nisbi rütubət, işığa məruz qalma), qablaşdırma şəraitindən və qablaşdırma materiallarının keyfiyyətindən asılı olaraq müxtəlif intensivlik dərəcələri ilə gəlirlər. Təzə yağın ilkin keyfiyyəti və tərkibi, fiziki quruluşu, konsistensiyası, qaz fazasının və ağır metal duzlarının tərkibi də böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Yağın mikrobioloji xarab olması əsasən bakteriya və göbələklərin inkişafı üçün əlverişli mühit olan plazmanın xarab olması nəticəsində baş verir. Məhsulda xarici mikrofloranın görünüşü zülalların parçalanması zamanı meydana gələn maya, turş, kif, pendirli, acı, metal tatlar ilə sübut edilir. Yağın sıfırdan aşağı temperaturda uzun müddət saxlanması ilə lipidlərin hidrolitik parçalanması səbəbindən dad və qoxuda qüsurlar inkişaf edə bilər. Yağların kimyəvi xarab olmasının üç əsas mexanizmi var:

- turşuluq;
- qoxululuq;
- duzlanma.

Çox vaxt bu proseslər eyni vaxtda baş verir. Yağ turşuluğu, qliserin və sərbəst yağ turşularının əmələ gəlməsi üçün trigliseridlərin hidrolizi səbəbindən yağın turşuluğunun nəzərəcarpacaq dərəcədə artması ilə xarakterizə olunur. Hidrolizin səbəbi məhsulda fermentlərin, xüsusən lipazların olması, katalizator kimi fəaliyyət göstərən qələvilərin, turşuların, ağır metalların duzlarının təsiridir.

Hidroliz prosesləri birbaşa günəş işığının və atmosfer oksigeninin təsiri altında xüsusilə intensivdir. Yağ oleik dad əldə edir (köhnə yağın dadı). Turşudan sonrakı proseslər – yağın duzlanması və turşuluğu – aerobdur və aktiv oksigenin iştirakı ilə gedir. Duzlama zamanı doymamış yağ turşuları oksidləşir, yağda hidrokسيد turşuları, hidrokسي birləşmələri və yağın hidrolizinin digər reaktiv məhsulları toplanır.

Yağ yağlı qoxu və dad, xarakterik yapışqan konsistensiya əldə edir. Ərimə nöqtəsi və yodun sayı əhəmiyyətli dərəcədə artır, bu da doymamış yağ turşularında dəyişiklikləri göstərir. Yağa sarı rəng verən karotenoidlər də hidrolizləşərək yağın rəngsizləşməsinə səbəb olur. Boğazda bir az qoxulu dadı olan yağ sınaqdan keçirərkən, müəyyən bir gecikmə ilə aşkar edilən xarakterik bir qaşınma hissi görünür. Sonrakı oksidləşmə prosesləri peroksidlərin və yeni əmələ gələn oksigen radikallarının təsiri altında baş verir.

Yağların parçalanma məhsullarının əhəmiyyətli bir hissəsi kəskin qoxu və dada malikdir. Lipolizləşdirilmiş süd yağını texnoloji üsullarla korreksiya etmək mümkün deyil. Kərə yağının saxlanma zamanı yaranan dad və qoxusunda yaranan qüsurların qarşısının alınması üçün əsas tədbirlər yüksək keyfiyyətli xammaldan istifadə, istehsal texnologiyasına və sanitariyaya ciddi riayət etmək, südün, qaymağın, hazır kərə yağının işığın, atmosfer oksigeninin təsirindən qorunmasıdır.

Nəticə

Kərə yağı, ayrandan ayırmaq üçün süd və ya qaymağı çalxalamaqla hazırlanan süd məhsuludur. Kərə yağının növü və keyfiyyəti istifadə olunan süd və ya qaymağın növü, istehsal prosesi və digər inqrediyentlərin əlavə edilməsi daxil olmaqla bir neçə faktordan asılı olaraq dəyişə bilər.

Kərə yağının növünə təsir edən əsas amillərdən biri də istifadə edilən süd və ya qaymağın növüdür. Məsələn, kərə yağı inək, keçi, qoyun və ya camış südündən hazırlana bilər. Hər bir süd növü yağın fərqli dadı və teksturasına səbəb ola bilər.

Kərə yağının keyfiyyətinə istehsal prosesi də təsir edə bilər. Məsələn, kərə yağı ənənəvi və ya müasir üsulla hazırlana bilər. Ənənəvi kərə yağının hazırlanması, kremi qarışdırmazdan əvvəl bir az turş olmasına icazə verməkdən ibarətdir ki, bu da daha kəskin dadla nəticələnə bilər. Müasir kərə

yağı istehsalı adətən pasterizasiya və homogenləşdirməni əhatə edir ki, bu da daha yumşaq bir ləzzət və daha tutarlı bir toxuma ilə nəticələnə bilər (Crawford, 2016).

Südün növünə və istehsal prosesinə əlavə olaraq, dadını və ya teksturasını dəyişmək üçün yağa başqa inqrediyentlər də əlavə edilə bilər. Məsələn, yağın dadını artırmaq və konservasiyasını yaxşılaşdırmaq üçün duz əlavə etmək olar. Alternativ olaraq, ətirli yağlar yaratmaq üçün otlar və ya ədviyyatlar əlavə edilə bilər.

Ümumiyyətlə, kərə yağının növü və keyfiyyəti istifadə olunan südün növü, istehsal prosesi və digər inqrediyentlərin əlavə edilməsi daxil olmaqla bir neçə amil əsasında dəyişə bilər.

Tədqiqatın elmi yeniliyi olaraq antibiotiklər və hormonlar olmayan, otla bəslənən və otlaqlarda yetişdirilən inəklərdən alınan yüksək keyfiyyətli süd və qaymaq əldə etmək üçün yerli fermerlərlə işləməyi təklif edə bilərik. Bundan əlavə, dad, tekstura və keyfiyyətdə ardıcılığı təmin etmək üçün bütün kərə yağının hazırlanması prosesi boyunca keyfiyyətə nəzarət tədbirlərini həyata keçirilməlidir. Kərə yağı istehsalında tullantıların azaldılması və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə kimi davamlı və ekoloji cəhətdən təmiz təcrübələrdən istifadə edilməlidir. Həmçinin istehlakçılara kərə yağının sağlamlıq faydaları və onun sağlam pəhrizə necə daxil edilə biləcəyi haqqında öyrətmək üçün təhsil proqramları təklif edilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Ratner Steven, Koskenniemi Martti, etc. (2008). Comments on Chapters 1 and 2. United States, Hegemony and the Foundations of International
2. Stoll, P.T. (2008). Compliance: Multilateral Achievements and Predominant Powers. United States, Hegemony and the Foundations of International Law, Eds. M. Byers and G. Nolte. New York: Cambridge Univ. Press.
3. Toope, S. (2008). Powerful but Unpersuasive? The Role of the United States in the Evolution of Customary International Law. United States, Hegemony and the Foundations of International Law, Eds. M. Byers and G. Nolte. New York: Cambridge Univ. Press.
4. Ronzoni, M. (2012). Two Conceptions of State Sovereignty and Their Implications for Global Institutional Design. *Critical Review of International Social and Political Philosophy*, 15(5).
5. Akande, D. (2018). The concept of equality in international criminal law. *Journal of International Criminal Justice*, 16(2), 261-283.
6. Michael, B. (2008). Introduction: the Complexities of Foundational Change. United States, Hegemony and the Foundations of International Law, Eds. M. Byers and G. Nolte. New York: Cambridge Univ. Press.
7. Ovali, Sh. (2010). From Westphalian Justice to Human-Centered Justice: The Agenda of International Justice and Injustice. *Aegean Academic Perspective*, 10(3).
8. Law, Eds. M. Byers and G. Nolte. New York: Cambridge Univ. Press. Ratner, Steven (1998). "International Law: The Trials of Global Norms," *Foreign Policy*, 16.
9. Mundis, D. (2004). The United States of America and International Justice. *Journal of International Criminal Justice*, 2.
10. Bantekas, I. (2007). Equality before international criminal tribunals. *Leiden Journal of International Law*, 20(1), 67-91.
11. Bassiouni, M.C. (1998). International crimes: Jus cogens and obnoxious norms. *Virginia Journal of International Law*, 38(1), 1-100.
12. Crawford, E. (2016). Equality in international criminal law: A contextual critique. *International Criminal Law Review*, 16(1), 83-116.

Göndərildi: 25.01.2023

Qəbul edildi: 20.03.2023

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/89/184-188>

Təmkin Heydərov

Bakı, Azərbaycan
heyderov.temkin@mail.ru

YAŞIL TƏCHİZAT ZƏNCİRİNİN İDARƏ OLUNMASI

Xülasə

Yaşıl Təchizat Zəncirləri ekoloji cəhətdən təmiz şəkildə qlobal miqyasda məhsulların istehsalına və paylanmasına zəmanət verən logistik strukturlar kimi görünə bilər. Bu məqsədə çatmaq üçün şirkətlər mənfəət və ətraf mühitə təsirlər arasında mübadilələri nəzərə alaraq, öz logistik strukturlarının dizaynı və planlaşdırılmasının optimallaşdırılmasına investisiya qoymalıdır.

Son illərdə və SC-nin idarə edilməsinə dair xeyli miqdarda tədqiqata baxmayaraq, SC strukturlarında və fəaliyyətində ekoloji problemləri araşdıran yeni sahə yaranır. Bu, bu cür məsələlərin ənənəvi iqtisadi göstəricilərlə əlaqələndirilməsinin vacibliyi barədə artan məlumatlılığın nəticəsidir.

Açar sözlər: təchizat, logistika, ekologiya, enerji, qlobal

Təmkin Haydarov

Baku, Azerbaijan
heyderov.temkin@mail.ru

Green supply chain management

Abstract

Green Supply Chains can be seen as logistical structures that ensure the production and distribution of products globally in an environmentally friendly manner. To achieve this goal, companies must invest in optimizing the design and planning of their logistics structures, taking into account trade-offs between profit and environmental impact.

In recent years and despite considerable research on SC management, a new field is emerging that investigates environmental issues in SC structures and operations. This is the result of realizing the importance of linking such issues with traditional economic indicators.

Keywords: supply, logistics, ecology, energy, global

Giriş

Yaşıl təchizat zəncirinin idarə edilməsi ekoloji cəhətdən təmiz metodları ənənəvi təchizat zəncirinin idarəçiliyinə inteqrasiya edən bir yanaşmadır. Onun məqsədi məhsulun yaradılmasının hər bir mərhələsində – satınalma, istehsal, materialların idarə edilməsi, paylama və logistika zamanı baş verən zərəri azaltmaqdır. O, xammalın alınmasından tutmuş istehsal, paylanmasına və çatdırılmasına qədər tədarük zənciri boyunca hər bir məhsul və prosesin davamlılığını və ətraf mühitə təsirini qiymətləndirir. Yaşıl SCM tullantıları və çirklənməni minimuma endirmək, resurslara qənaət etmək və məhsul və xidmətlərin karbon izini azaltmaq yollarını axtırır.

Təklif olunan metodologiyada müəyyən bir yaşıl təchizat zəncirində həm inteqrasiya olunmuş logistikanın, həm də müvafiq istifadə olunan məhsulun əks logistikasının əməliyyatlarını sistemik şəkildə optimallaşdıran xətti çoxməqsədli proqramlaşdırma modeli tərtib edilmişdir. Modelin tərtibində istifadə edilmiş məhsulun qaytarılması nisbəti və əks logistika üçün dövlət təşkilatlarından müvafiq subsidiyalar kimi amillər nəzərə alınır. Rəqəmsal tədqiqatların nəticələri göstərir ki, təklif olunan modeldən istifadə etməklə zəncirvari məcmu xalis mənfəət öyrənilən konkret halda mövcud əməliyyat göstəriciləri ilə müqayisədə 21,1 % yaxşılaşdırıla bilər (Sheu, 2005).

Ticarətin qloballaşması ölkələri sistemli şəkildə birləşdirən beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyaya gətirib çıxardı və dövlətlər arasında davamlı iqtisadi inkişafa və ekoloji dinamikaya təsir göstərməkdə mühüm rol oynadı (Jomo, Rudiger, 2009). Ölkələr beynəlxalq ticarət axınlarında qazandıqlarını və ya itirdiklərini müəyyən etməyə çalışırlar. Ənənəvi iqtisadi müzakirə adətən iqtisadi axınların səviyyələrinə və balanssızlıqlara diqqət yetirir. Ədəbiyyatda və populyar mətbuatda daha az diqqət yetirilən şey ticarətin təbii ehtiyatlara və təbii mühitə təsirləridir, baxmayaraq ki, bu mövzular vacib və mübahisəli olaraq qalır (Jayadevappa, Chhatre, 2000).

Dryzek (Dryzek, 1994: 176) dediyi kimi: “Bu gün istənilən mötəbər siyasi-iqtisadi baxış ekoloji problemlərin yaratdığı problemi həll etməlidir. Ətraf mühit artıq çoxları arasında yalnız bir məsələ kimi düşünülə bilməz. Ekoloji problemlər kifayət qədər geniş yayılmış və ciddidir ki, artımlı və ya inqilabi olsun, bütün faktiki və təklif olunan siyasi və iqtisadi tənzimləmələr üçün turşu sınağı təşkil edəcək”.

Yaşıl SCM ilə şirkətlər də öz korporativ sosial məsuliyyətlərinə (KSM) töhfə verə bilirlər. Bu, şirkətlərə ekoloji məqsədlərinə çatmağa və ictimai imicini yaxşılaşdırmağa kömək edir. Bir çox yaşıl SCM təşəbbüsləri də xərclərin azaldılması kimi əlavə üstünlüklərə malikdir. Məsələn, yaşıl nəqliyyat təşəbbüsləri yanacaq istehlakını azalda və pula qənaət edə bilər, yaşıl qablaşdırma təşəbbüsləri isə materialların və tullantıların utilizasiyası xərclərini azalda bilər.

Milli İstehsalçılar Assosiasiyası, yaşıl SCM şirkətlər üçün daha kritik hala gəlir. Sorğu göstərdi ki, respondentlərin təxminən yarısı yaşıl SCM proqramının mövcud olduğunu, digər üçdə bir hissəsi isə onu həyata keçirməyi nəzərdən keçirdiklərini söylədi.

Böyük Britaniyada 1997-ci ildə (yeni) Leyboristlər hökumətinin seçilməsi ilkin olaraq ekoloji modernləşmədən irəli gələn anlayışlardan və dillərdən dolayı istifadə edən çoxlu siyasət və məsləhət sənədlərinin yayılmasına səbəb oldu. İddia edilmişdir ki, ekoloji modernləşmə həm bazar iqtisadiyyatına, həm də maraqlı tərəflər cəmiyyətinə diqqət yetirməklə, müasir konsepsiya kimi Əmək administrasiyası üçün geniş cəlbəediciyə malikdir (Blowers, 1997).

Bir sözlə, yaşıl təchizat zəncirinin idarə edilməsi tullantıların və çirklənmənin minimuma endirilməsi, resursların qorunması və məhsul və xidmətlərin karbon izinin azaldılması ilə bağlıdır. Artan sayda müəssisələr yaşıl SCM-nin əhəmiyyətini dərk edir və onların davamlılığını yaxşılaşdırmaq üçün proqramlar həyata keçirirlər.

Təşkilat nəzəriyyəsi əməliyyatların idarə edilməsinə və SCM ədəbiyyatına geniş giriş və tətbiqlərin erkən mərhələlərindədir (Ketchen, Hult, 2007). Bundan əlavə, idarəetmə fənlərində davamlılıq və ətraf mühitə yönəlmiş tədqiqatlar (Etzion, 2007) və ənənəvi olaraq təşkilati idarəetmədən kənar biznes fənləri, məsələn, marketinq təşkilat nəzəriyyəsi tətbiqlərini də araşdırmışdır (Tang, 2010). Bildiyimiz qədər, təşkilat nəzəriyyəsini GSCM tədqiqatı ilə nəzərdən keçirməyə və inteqrasiya etməyə çalışan ədəbiyyat boşdur. Bu yazıda məqsədimiz GSCM tədqiqatlarında təşkilati nəzəriyyələrin tətbiqlərini nəzərdən keçirmək və bu tədqiqat tendensiyası üçün imkanları müəyyən etməkdir.

Azaldılmış İstixana Qazları (İQ) Emissiyaları: Qalıq yanacaqların yandırılması zamanı karbon qazı (CO₂) və metan (CH₄) kimi istixana qazları buraxılır. Yaşıl SCM yaşıl enerji mənbələrindən, yaşıl nəqliyyat üsullarından və enerjiyə qənaət edən istehsal proseslərindən istifadəni təşviq etməklə bu qazların emissiyalarını azaltmağa kömək edə bilər. Yaşıl SCM təcrübələrinin müntəzəm olaraq qəbul edilməsi iqlim dəyişikliyinə azaldılmasına kömək edəcək zamanla istixana qazı emissiyalarının əhəmiyyətli dərəcədə azalmasına nail olmağa imkan verir.

Təkmilləşdirilmiş Ekoloji Davamlılıq: Yaşıl SCM təcrübələri şirkətin əməliyyatlarının ekoloji davamlılığını yaxşılaşdırmağa kömək edə bilər. Çünki yaşıl SCM təcrübələri çox vaxt resurs istehlakının azalmasına, tullantıların yaranmasına və enerji səmərəliliyinin artırılmasına gətirib çıxarır. Öz növbəsində, bu üstünlüklər şirkətin ətraf mühitə təsirini azaltmağa və onun ümumi davamlılıq göstəricilərini yaxşılaşdırmağa kömək edə bilər.

Enerji istehlakının azaldılması: Aydın ki, yaşıl SCM təcrübələri enerji istehlakının azalmasına səbəb olacaqdır. Bunun səbəbi yaşıl təcrübələrin tez-tez qaynaqlarla daha səmərəli olması ətrafında firlanmasıdır. Başqa sözlə, yaşıl təcrübələr daha az enerji sərfiyyatı ilə daha çox iş

görməyi hədəfləyir. Buna görə də, yalnız yaşıl təchizat zəncirinin idarə edilməsinin ümumi enerji istehlakını azaldacağını əsaslandırır.

Təkmilləşdirilmiş Resurs Səmərəliliyi: Təchizat zəncirinin yaşllaşdırılması onu daha çox resurs baxımından səmərəli edəcək. Axı yaşıl əməliyyatların əsas məqsədlərindən biri tullantıları minimuma endirmək və prosesləri optimallaşdırmaqdır. Yaşıl təchizat zənciri partnyorları ilə işləməklə, onların resurs səmərəliliyi və tullantıların azaldılmasına da sadıq olduğuna əmin ola bilərsiniz. Ən yaxşı təcrübələri bölüşmək və gələcək yaşıl əməliyyatlar üçün bir-birindən öyrənmək potensialı da var.

Səmərəliliyə əsaslanan strategiyalar ətraf mühitin performansını təchizat zəncirindəki əməliyyat prosesləri ilə əlaqələndirir. Bu strategiyalar tədarük zəncirinin səmərəliliyini artırır, iqtisadi göstəriciləri maksimuma çatdırır və resurs və tullantıların azaldılması vasitəsilə əldə edilən ekoloji performans faydalarını artırır. Bu, daha çox tənzimləyici uyğunluğu üstələyir və istehlakçılar və təchizatçılar arasında daha yüksək səviyyəli əlaqəni təşviq etməklə və təchizatçılardan əməliyyatlara əsaslanan səmərəlilik hədəflərini yerinə yetirməyi tələb etməklə əldə edilir.

Səmərəliliyə əsaslanan strategiyaların uğuru bütün tərəflərin ətraf mühitin mühafizəsi üzrə fəaliyyətini yaxşılaşdırmaq üçün təchizat zənciri tərəfdaşlarının kommunikasiya və əməkdaşlığından asılıdır. Məsələn, əməkdaşlıq adətən tullantıların azaldılması və təkrar emalı kimi kontekstdə xüsusi, mürəkkəb problemlərin təkmilləşdirilməsinə yönəlir.

Rəqabət üstünlüyü nöqtəy-nəzərindən bu strategiya tədarük zəncirinə xərclərin azaldılması faydasını təmin edir və əvvəlcədən mövcud təşkilati optimallaşdırma məqsədlərinə asanlıqla uyğun gəlir. Bununla belə, məhsulun dizaynı, materialın dəyişdirilməsi və ya innovasiya kimi daha çox bilik tutumlu ətraf mühitin idarə edilməsi fəaliyyətlərini dəstəkləmək üçün məhdud potensiala malikdir.

Artan Rəqabət Qabiliyyəti: Bugünkü biznes mühitində yaşıl olmaq artıq sadəcə bir seçim deyil, bu bir zərurətdir. Yaşıl təchizat zənciri şirkətə öz mənfəətini yaxşılaşdırmağa və müştəri bazasını artırmağa kömək etməklə rəqabət üstünlüyü verə bilər. Yaşıl və davamlı olaraq görülən biznes gələcəkdə inkişaf edəcək bizneslərdir. Beləliklə, əyri qabaqda qalmaq və tədarük zəncirində biznesi gələcəyə sübut edəcək yaşıl təcrübələri qəbul etmək vacibdir.

Azaldılmış Tullantı və Çirklənmə: Hər bir müəssisə tullantıları və çirklənməni azaltmağın yollarını axtarmalıdır və yaşıl təchizat zəncirinin idarə edilməsi kömək edə bilər. Yaşıl təchizatçılarla işləmək bütün təchizat zəncirində istehsal olunan tullantıların miqdarını azalda bilər. Bu, təkcə ətraf mühit üçün faydalı deyil, həm də biznes pullarına qənaət edə bilər. İstehsalda və qablaşdırmada israfın azaldılması mənfəətin artmasına səbəb ola bilər, ona görə də bu, iştirak edən hər kəs üçün qazandır. Beləliklə, yaşıl təchizat zəncirinin idarə edilməsi ətraf mühit üçün yaxşıdır və yaxşı iş mənasındadır.

Gücləndirilmiş Təchizat Davamlılığı: Bir çox yaşıl təşəbbüslər təchizat zəncirinin səmərəliliyini artırır və tullantıları azaldır, nəticədə etibarlılıq və xərclərə qənaət artır. Məsələn, şirkət nəqliyyat xərclərini və emissiyaları azaltmaq üçün yerli istehsal olunan materialları əldə etməyi seçə bilər. Heç bir böyük dəyişiklik etmədən tədarük zəncirinin davamını artıracaq.

Ətraf Mühit Qaydalarına Uyğunluq: Bir çox ölkələrdə biznesin əməl etməli olduğu ekoloji qaydalar mövcuddur. Bu, şirkətlər üçün çətin ola bilər, ilk növbədə onlar müxtəlif qaydalara malik bir çox ölkədə fəaliyyət göstərirərsə. Yaşıl SCM şirkətlərə ətraf mühitə təsirlərini azaltmaqla yanaşı, bu tələbləri yerinə yetirməyə kömək edə bilər. Yaşıl SCM ilə müəssisələr təchizat zəncirlərində ətraf mühitə uyğun təcrübələrdən istifadə etdiklərinə əmin ola bilərlər.

Həyat dövrü yanaşması tədqiqatçılar və praktiklər, şirkətlər və dövlət orqanlarının şəbəkələri daxilində və arasında az-çox eyni vaxtda inkişaf etmişdir. Bu şəbəkələrə tamamilə fərqli maraqları olan insanlar daxildir, lakin onlar da daim qarşılıqlı əlaqədə olublar (Eva Heiskanen, 2002).

KSM-yə töhfə: Yaşıl SCM təkcə ətraf mühit üçün deyil, həm də şirkətin reputasiyası üçün yaxşıdır. O, şirkətin KSM (Korporativ Sosial Məsuliyyət) təşəbbüslərinə töhfə verə bilər. Yaşıl təchizat zənciri şirkətin ekoloji cəhətdən məsuliyyətli və davamlı təcrübələrə sadıq qalmasına kömək edə bilər. Bu, şirkətin brendinə və nüfuzuna müsbət təsir edəcək.

Təkmilləşdirilmiş Qlobal Reputasiya: Müasir iş dünyasında istehlakçılar və digər maraqlı tərəflər ətraf mühitin davamlılığına ciddi sadıq olan şirkətlərlə işləməkdə getdikcə daha çox maraqlanırlar. Beləliklə, yaşıl təchizat zəncirinin idarə edilməsi bu mühüm qrupların gözündə şirkətin nüfuzunu yaxşılaşdırmağa kömək edə bilər. Şirkət təchizat zəncirini yaşılşdırdıqda, tez-tez istehlakçılar və digər müəssisələr tərəfindən yaxşılaşdırılmış reputasiya görür. Çünki yaşıl təcrübələr geniş ictimaiyyət üçün getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edir və onları qəbul etməyən şirkətlər zamanın gerisində görünür. Bundan əlavə, yaşıl SCM şirkətə tədarükçüləri ilə ümumi məqsədə doğru birlikdə işlədikcə daha sıx əlaqələr qurmağa kömək edə bilər.

Qlobal miqyasda istehsal olunan qidanın üçdə biri israf edilir. Bu, ildə 1 milyon dollardan çox orzaq deməkdir.

Ancaq bu, heç vaxt istifadə edilməyəcək məhsullara aid deyil. Yeməklərin yetişdirilməsi, yığılması, daşınması və qablaşdırılması üçün lazım olan dolaylı yolla enerji və su israfı da var. Üstəlik, qida zibilxanaya düşərsə və çürüyərsə, metan əmələ gətirir. Metan, karbon qazından daha güclü bir istixana qazıdır.

IoT ilə soyuq zəncir həlləri piştaxtaya gedən yolda qida temperaturunu izləyə bilər. Daha sonra isə restoranlar və pərakəndə satıcılar bu məlumatlardan tullantıların qarşısını alaraq, lazımı vaxtda qida satmaq və ya emal etmək üçün istifadə edə bilərlər.

Evigence məhsulların qalan saxlama müddətini izləyən aşağı qiymətli sensorlar istehsal edir. Sensorlar məhsulların daşındığı və saxlandığı qutulara bərkidilir. Məhsulların təzəlik səviyyəsindən asılı olaraq rəngini dəyişirlər.

Sensor rəngi restoran və ya supermarket işçilərinə hansı qutunun mümkün qədər tez istifadə edilməli olduğunu və hansının daha sonra istifadə olunma biləcəyini bildirir. Sensorlar yaşıldan başlayır və qırmızıya dəyişir, bu da məhsulun artıq təzə olmadığını göstərir. İstifadəçi həmçinin mobil proqramdan istifadə edərək sensorları skan edərək məhsulun artıq istifadəyə yararsız hala gəlməsinə neçə saat qaldığını görə bilər.

Bu günə qədər ekoloji modernləşmə milli hökumətlər, ekoloji hərəkatlar, müəssisələr və əmək təşkilatları səviyyəsində ekoloji islahatların aparılması potensialına cəmləşmişdir (Mol, Spaargaren, 1993). Davamlı inkişaf gücün beynəlxalq miqyasda və yerli miqyasda təhvil verilməsini nəzərdə tutsa da, ekoloji modernləşmə mütləq milli dövlətin vurğulanmasını tələb etmir.

İnnovasiyaya əsaslanan strategiyalar: İnnovasiyaya əsaslanan GrSCM strategiyaları ekoloji diqqət və təchizat zəncirinin performansını üçün xüsusi məqsədlərə görə səmərəliliyə əsaslanan yanaşmalardan fərqlənir. Artan ekoloji uyğunluq qaydaları, resurs çatışmazlığı və ümumi ekoloji maarifləndirmə təşkilatları məhsulların həyat dövrü aspektlərini nəzərdən keçirməyə və istehlakçılara həyat dövrünün davamlılığına zəmanət verməyə təşviq etdi. Bu dəyişiklik təşkilatları ixtisaslaşmış prosesləri, texnologiyaları tətbiq etməyə və təchizat zəncirində bilik mübadiləsini yaxşılaşdıran, əlaqələri və investisiyaları yaxşılaşdıran təchizatçılar üçün mürəkkəb performans standartlarını tətbiq etməyə təşviq etdi.

İnnovasiyaya əsaslanan strategiyalara doğru irəliləmək ekoloji göstəricilərin təchizat zəncirlərinə və məhsul dizaynına inteqrasiyasını yaxşılaşdırmaq, ekoloji qanunvericilik dəyişikliklərinə uyğunluğu təmin etmək və tədarükçüləri ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı yeniliklər haqqında maarifləndirmək üçün xüsusi resursların və ixtisaslaşmış personalın öhdəliyini tələb edir. Firmalar innovativ ətraf mühit planlamasını xüsusi məhsul dizaynlarına, xüsusiyyətlərinə, funksionallığına və ya həyat dövrü ilə əlaqəli fəaliyyətlərə (məsələn, xidmət, təmir və təkrar emal) daxil etmək üçün istifadə edilə bilən qabiliyyət və bacarıqları inkişaf etdirir. Firmalar həmçinin məhsulların istehsalı, paylaşılması və istifadəsi üçün ekoloji cəhətdən sağlam üsul və sistemləri inkişaf etdirmək üçün proses imkanlarını inkişaf etdirə bilər.

Süni intellekt ilə bütün təchizat zənciri vasitəsilə emissiyaların hesablanması: 2022-ci ilin sonunda Korporativ Davamlılıq Hesabatı Direktivi (CSR) Aİ-də qüvvəyə minir. 50,000-dən çox şirkət tədarük zəncirlərindəki emissiyalar da daxil olmaqla, ətraf mühitə təsirlərini açıqlamalı olacaq. Bu, bəzi ABŞ şirkətləri üçün pis xəbərdir, çünki ən azı onların törəmə şirkətlərindən biri Aİ-də olarsa, onlar da buna əməl etməlidirlər.

Təchizat zəncirində emissiyaların hesablanması olduqca çətinidir. Əvvəla, lazım olan böyük miqdarda məlumat və onun təhlili səbəbindən çox uzun vaxt tələb edir. İkinci çətinlik, xüsusilə materialın çıxarılması, emalı və daşınmasına gəldikdə, məlumat çatışmazlığıdır. Süni intellekt məlumat boşluqlarını doldura bilir ki, bu da emissiya təhlilini daha sürətli və daha dəqiq edir.

Təşkilat nəzəriyyəsi asanlıqla müəyyən edilə bilməz. Biznes və idarəetmə tədqiqatları daxilində təşkilat nəzəriyyəsi psixologiya, sosiologiya, politologiya, mühəndislik və iqtisadiyyat da daxil olmaqla müxtəlif digər sahə və fənlərdən təsirlənmişdir (Pfeffer, 1997). Biz təşkilat nəzəriyyəsini təşkilati davranışları, dizaynları və ya strukturları izah etməyə və ya təsvir etməyə kömək edə biləcək idarəetmə anlayışı kimi müəyyən edirik. Təşkilat nəzəriyyəsi ilə bağlı əsas diqqətimiz

Nəticə etibarını ilə ətraf mühitin dəyişməsinə ən uyğun reaksiya ilə bağlı geniş fikir müxtəlifliyi mövcuddur. Burada cəmiyyətin topdan yenidən qurulmasını tələb edən dərin yaşıl ekoloqlardan tutmuş bazar alətlərinin “ekoloji tarazlığı” bərpa etməyə qadir olduğuna və əsas sosial-iqtisadi formanın toxunulmaz qala biləcəyinə inanan bəzi iqtisadçılara qədər müxtəlif fikirlər mövcuddur (Torgerson, 1995).

Nəticə

Yaşıl təchizat zəncirinin idarə edilməsi (GSCM) 4R1D prinsipini özündə birləşdirən (azaltmaq, təkrar istifadə etmək, təkrar emal etmək, bərpa etmək və parçalana bilən) istehsaldan tutmuş əməliyyatlara qədər, adi təchizat zəncirlərində qurulmuş davamlı ekoloji prosesləri əhatə edir.

Təchizat zəncirinin davamlılığı ətraf mühitə təsir edən çirkləndiricilər, meşələrin qırılması, ozonun tükənməsi və qlobal istiləşmə kimi amillərin təsirini azaltmağı hədəfləyir. Həll yolları ağıllı qablaşdırmadan, məsələn, düzgün ölçülü qablaşdırma qutularından istifadə etməkdən, kiçik partiyalar üçün böyük ölçülü qutulardan qaçınmaqdan plastik qablaşdırma üçün əvəz kimi təkrar emal edilə bilən kağız yastıqlardan istifadəyə qədər dəyişə bilər.

Ədəbiyyat

1. Sheu, J.B. (2005). An integrated logistics operational model for green-supply chain management.
2. Jomo, Rudiger. (2009). Economic liberalization and constraints to development in sub-Saharan Africa.
3. Dryzek, J. (1994). Migration of vacancies in stainless steel measured by positron annihilation.
4. Jayadevappa, Chhatre. (2000). Ecological Economics.
5. Ketchen, Hult. (2007). Bridging Organization Theory and Supply Chain Management: The Case of Best Value Supply Chains.
6. Andrew Blowers. (1997). Environmental Policy: Ecological Modernisation or the Risk Society?
7. Etzion, D. (2007). Research on Organizations and the Natural Environment.
8. Tanq. (2010). Research on mountain environment factors and tang poetry's natural ecology using big data in the ecological urbanization.
9. Eva Heiskanen. (2002). The institutional logic of life cycle thinking.
10. Arthur, P.J. (1993). Mol and Gert Spaargaren.
11. Pfeffer, J. (1997). New Directions for Organization Theory: Problems and Prospects.
12. Torgersen. (1995). Risk-Taking in Professional Groups.

Göndərildi: 07.01.2023

Qəbul edildi: 18.03.2023

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/89/189-193>

Fəridə Dadaşzadə
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
farida-41@mail.ru

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ MÜLKİ PROSESSUAL QANUNVERİCİLİYİNDƏ PROSES İŞTİRAKÇILARININ HÜQUQİ VƏZİYYƏTİ

Xülasə

Tərəflərin anlayışını müəyyənləşdirmək problemi hüquq sahəsində mütəxəssislərin ən çox diqqətini cəlb edir ki, problemlərin özü çox genişdir, mübahisəli xarakter daşıyır və həm məhkəmə icraatının mahiyyəti, həm də iddia hüququ və iddia hüququ problemlərini əhatə edən bir sıra vacib sahələrə aiddir, iddia vermək hüququ, habelə mülki prosessual dispoziitivlik aspektləri və s.

İddiaçı və cavabdehin prosessual hüquq və vəzifələrinin hüquqi mahiyyətini daha da araşdırmaq üçün mülki məhkəmə prosesində tərəflərin özlərinin anlayışına diqqət yetirəcəm (1).

Mülki Prosessual Məcəlləyə əsasən mülki prosesdə iştirak edən şəxslərdən başqa prosesdə iştirak edə bilən şahidlər, ekspertlərin, mütəxəssislərin, tərcüməçilərin, nümayəndələrin və vəkillərin hüquqi vəziyyəti müəyyən edilir (2).

İstinad ədəbiyyatında “tərəf”, “iddiaçı”, “cavabdeh” anlayışlarının tərifləri aşağıdakı kimi şərh olunur: “tərəf başqalarına qarşı olan şəxs və ya qrupdur”, “iddiaçı pozulmuş və ya mübahisəli hüququnu və ya qanunla qorunan marağını qorumaq üçün məhkəməyə, arbitraja və ya arbitraj məhkəməsinə müraciət edən şəxsdir”, “cavabdeh məhkəmədə baxılan mülki işin və ya arbitraj məhkəməsinə baxılan İş mübahisəsinin tərəflərindən biridir”. Əlbəttə ki, bu təriflər yuxarıdakı anlayışların dərinliyini ortaya qoymur, buna görə də, şübhəsiz ki, tərəflər İnstitutunun inkişafına əvəzsiz töhfə verən Prosessual alimlərin əsərlərini nəzərdən keçirmək lazımdır (3).

***Açar sözlər:** iddiaçı, cavabdeh, üçüncü şəxslər, şahid, ekspert, mütəxəssis, mülki iş, vəkil, nümayəndə*

Farida Dadashzade
Baku State University
master student
farida-41@mail.ru

Legal status of process participants in civil procedure legislation of the Republic of Azerbaijan

Abstract

The problem of determining the concept of the parties attracts the greatest attention of specialists in the field of law in that the problems themselves are very broad, controversial in nature and relate to a number of important areas that include both the essence of legal proceedings and the problems of the right to claim and the right to claim, the right to

In order to further examine the legal nature of the procedural rights and obligations of the plaintiff and the defendant, I will focus on the understanding of the parties themselves in civil proceedings.

According to the code of Civil Procedure, the legal status of witnesses, experts, specialists, translators, representatives and lawyers who may participate in the process other than persons participating in the civil process is determined.

In the reference literature, the definitions of the concepts of "party", "plaintiff", "defendant" are interpreted as follows: "a party is a person or group opposed to others", "a plaintiff is a person who applies to a court, arbitration or arbitration court to protect his violated or disputed right or interest

protected by law", "the defendant is one of the parties to a civil case Of course, these definitions do not reveal the depth of the above concepts, therefore, undoubtedly, it is necessary to consider the works of procedural scientists who made an invaluable contribution to the development of the Institute of parties.

Keywords: *claimant, defendant, witness, expert, specialist, civil case, lawyer, representative*

Giriş

Tərəflərin anlayışını müəyyənləşdirmək problemi hüquq sahəsində mütəxəssislərin ən çox diqqətini cəlb edir ki, problemlərin özü çox genişdir, mübahisəli xarakter daşıyır və həm məhkəmə icraatının mahiyyəti, həm də iddia hüququ və iddia hüququ problemlərini əhatə edən bir sıra vacib sahələrə aiddir, iddia vermək hüququ, habelə mülki prosessual dispoziitivlik aspektləri və s. (4).

Müasir elmi ədəbiyyatda tərəflər anlayışının müəyyənləşdirilməsi məsələsində iki fikir mövcuddur. Biri maddi hüquqa, ikincisi prosessual hüquqa yönəlmişdir.

Birinci nöqtəyi-nəzərin tərəfdarları iddia edirlər ki, mübahisəli maddi hüquqi münasibətlərin ehtimal olunan subyektləri mülki məhkəmə prosesinin tərəfləri hesab olunur. Mülki prosessual hüquqi münasibətlər subyektləri sistemi və tərəflərin Prosessual vəziyyəti maddi hüquqi münasibətlərdə hüquqi mövqələrinin xarakterini müəyyənləşdirir. Bu mövqeyə görə, mülki prosesin tərəfləri, pozulmuş (mübahisəli) Subyektiv hüquqları və qanunla qorunan maraqları qorumaq üçün işin icraatında iştirak edən mübahisəli maddi hüquqi münasibətlərin ehtimal olunan subyektləri hesab olunur və məhkəmə qərarının hüquqi qüvvəsi həmişə bu subyektiv maraqlara birbaşa təsir göstərir (Grazhdanskiy protsess Rossiya, 2005).

Eyni zamanda hüquqşünaslar qeyd edirlər ki, yalnız maddi əsası olan bir şəxs Mülki prosessual prosesə təsir göstərir, çünki bu, Qanunun qorunması tələbi ilə məhkəməyə müraciət edib etməyəcəyinə və ya tələbdən imtina edib etməyəcəyinə qərar verir və əgər işin tərəfi mübahisəli maddi hüquqi münasibətlərin subyektlərinə aid olmayan bir şəxsdirsə, bu tərəf mübahisəli maddi-hüquqi münasibətlərin etibarsız subyekt olacaqdır (Abbasov, 2002).

İkinci baxışa görə, mülki prosesdə tərəflər anlayışı əvvəlcə Prosessual aspektə malikdir. Bu yanaşmanın tərəfdarları hesab edirlər ki, prosesdəki tərəf müəyyən bir fiziki və ya hüquqi şəxs deyil, qeyri-məhdud sayda fiziki və hüquqi şəxs tərəfindən təmsil oluna bilən bir roldur. Tərəflər onlar tərəfindən hüquqi mübahisəsi məhkəmədə həll olunan şəxs kimi qəbul edilir, eyni zamanda işin baxılması və həllində qanuni maraq göstərilir və hüquqlarını və qanunla qorunan maraqlarını qorumaq üçün zəruri olan Mülki prosessual hüquq və vəzifələrin məcmusuna malikdirlər. Baxılan aspektdə tərəfin Mülki prosessual vəzifəsi məhkəmənin Subyektiv Prosessual Qanununa uyğun olan mülki məhkəmə icraatında tələb olunan və prosessual qanunla təmin edilmiş düzgün davranışdır.

Eyni zamanda, hüquqşünaslar qeyd edirlər ki, məhkəmədə həll edilməli olan hüquq və ya qorunan maraq mübahisəsi yalnız tərəflərin əlaməti deyil, çünki tərəflərdən əlavə, iddia üçün müstəqil tələblər irəli sürən üçüncü şəxsləri də xarakterizə edir (Abushenko, 2002).

Bu gün tərəflər İnstitutunun daha da inkişaf etdirilməsinin zəruriliyi məsələsi ən aktualdır, buna görə tədqiq olunan istiqamətdə müsbət bir dəyişiklik Azərbaycan Respublikasının Mülki Prosessual Məcəlləsinə "tərəflər" termininin tərifini ehtiva edən norma-təriflərin tətbiqi olunmalıdır. Bu vəziyyətdə həm maddi, həm də prosessual komponentlər daxil edilməlidir. Bu mövqə Prosessual Qanuna bir sıra kompleks təriflər verən müasir prosessualistlərin əksəriyyəti tərəfindən tutulur. Onların mahiyyəti ondan ibarətdir ki, mülki prosesdə tərəflər Mülki işdə iştirak edən, mübahisəli hüquqi münasibətlərin subyektləri olan və ya münasibətləri qanunla yalnız məhkəmədə həll edilə bilən maddi hüquqi münasibətlərin həqiqi və ya ehtimal olunan subyektləri hesab edilməlidir. Üstəlik, işdə maddi-hüquqi və prosessual maraqları var. Yuxarıda göstərilənləri nəzərə alaraq və tərəflərin tərifinə inteqrasiya olunmuş bir yanaşma tətbiq edərək, tərəflər anlayışının tərifini təsdiqləyən müəyyən bir normadan istifadə edərək mövcud prosessual qanunvericiliyi təkmilləşdirmək lazımdır (Avdukov, 1972).

Azərbaycan Respublikasının Mülki Prosessual Məcəlləsinin müddələrinin birbaşa şərhinə əsaslanaraq, Mülki prosesdəki tərəflərin yalnız iddia çərçivəsində mövcud olduğu, yəni işdə iştirak

edən, aralarında maddi və hüquqi mübahisənin məhkəmədə baxılmalı və həll edilməli olduğu qənaətinə gəlmək olar (Chashyn, 2011: 688).

Mülki məhkəmə icraatında tərəflərdən əlavə mübahisə predmeti barəsində müstəqil tələblər irəli sürən üçüncü şəxslər və mübahisə predmeti barəsində müstəqil tələblər irəli sürməyən üçüncü şəxslər proses iştirakçılarıdır. Mübahisə predmeti barəsində müstəqil tələblər irəli sürən üçüncü şəxslər işin məhkəmədə baxılmağa hazırlanması yekunlaşana qədər bir tərəfə və yaxud hər iki tərəfə qarşı iddia irəli sürməklə işə qarışa bilərlər. Mübahisə predmeti barəsində müstəqil tələblər irəli sürməyən üçüncü şəxslər qətnamə çıxarılan qədər, bu qətnamə tərəflərdən birinə münasibətdə onların hüquq və vəzifələrinə təsir edə biləcəyi təqdirdə, prosesdə iddiaçının və ya cavabdehin tərəfində iştirak edə bilərlər. Onlar işdə iştirak edən şəxslərin vəsatəti üzrə və ya məhkəmənin təşəbbüsü ilə işdə iştirak etməyə cəlb oluna bilərlər. Müstəqil tələblər irəli sürməyən üçüncü şəxslər iddianın əsasını və predmetini dəyişdirmək, iddia tələblərinin miqdarını artırmaq və ya azaltmaq, iddiadan imtina etmək, iddianı etiraf etmək, qarşılıqlı iddia vermək, məhkəmə qətnaməsinin məcburi icrasını tələb etmək hüquqları istisna olmaqla, tərəfin prosesual hüquqlarından istifadə edir və onun prosesual vəzifələrini daşıyırlar (Yarkov, 2013: 768).

Qanunla nəzərdə tutulmuş hallarda dövlət orqanları, ayrı-ayrı fiziki və hüquqi şəxslər başqa şəxslərin hüquqlarının, azadlıqlarının və qanunla qorunan mənafələrinin müdafiəsi üçün onların xahişi ilə və yaxud digər şəxslərin mənafələrinin müdafiəsi üçün iddia ilə məhkəməyə müraciət edə bilərlər. Fəaliyyət qabiliyyəti olmayan və ya yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin mənafələrinin müdafiəsi üçün maraqlı şəxslərin xahişi olmadan iddia qaldırıla bilər. Başqa şəxslərin mənafələrinin müdafiəsi üçün iddia qaldıran şəxslər mübahisənin mediasiya vasitəsilə həllinə razılıq vermək və ya barışıq sazişi bağlamaq hüquqlarından başqa, iddiaçının bütün prosesual hüquqlarından istifadə edir və vəzifələrini daşıyırlar. Həmin şəxslərin və orqanların iddiadan imtina etməsi, xeyrinə iddia qaldırılmış şəxsi işə mahiyyəti üzrə baxılmasını tələb etmək hüququndan məhrum etmir. Mənafeyi naminə iş başlanmış şəxs tələbdən imtina etdikdə məhkəmə iş üzrə icraata xitam verir (Balashov, 2008: 2).

Qanunla nəzərdə tutulmuş hallarda məhkəmə qətnamə çıxaranadək onlara tapşırılmış vəzifələrin həyata keçirilməsi, fiziki şəxslərin hüquqlarının, azadlıqlarının və qanunla qorunan mənafələrinin, habelə dövlət və ictimai mənafələrin müdafiəsi məqsədi ilə iş üzrə rəy vermək üçün dövlət orqanlarını və yerli özünüidarə orqanlarını prosesdə iştirak etməyə cəlb edə bilər.

İşdə iştirak edən şəxslərdən başqa prosesdə şahidlər, ekspertlər, mütəxəssislər, tərcüməçilər, nümayəndələr və vəkillər iştirak edə bilərlər. Məhkəmə tərəfindən mübahisənin düzgün həlli məqsədi ilə işin halları barədə məlumatı olan hər bir şəxs şahid qismində dindirilə bilər. Şahid qismində məhkəməyə çağırılan şəxs məhkəməyə gəlməyə və iş üzrə ona məlum olan məlumatları və halları bildirməyə borcludur. Şahid düzgün ifadə verməyə, hakimlərin və prosesdə iştirak edən şəxslərin suallarına cavab verməyə borcludur. Şahid bilərəkdən yalan ifadə verməyə və ifadə verməkdən boyun qaçırmağa görə cinayət məsuliyyəti daşıyır. Xüsusi biliyə malik olan, bu Məcəllədə nəzərdə tutulmuş hallarda rəy verməsi zəruri hesab edilən, məhkəmə tərəfindən təyin edilən və ya işdə iştirak edən şəxslərlə ekspertizanın aparılması barədə müqavilə bağlamış şəxs məhkəmədə ekspert qismində çıxış edə bilər. Ekspertizanın aparılması tapşırılan şəxs məhkəmənin çağırışı üzrə gəlməyə və qarşısına qoyulan suallar barədə obyektiv rəy verməyə borcludur. Ekspert onun üzərinə qoyulan vəzifəni yerinə yetirmək üçün zəruri biliyə malik olmadıqda, rəy verməkdən imtina etməlidir. Rəy vermək zəruri olduqda, ekspert iş materialları ilə tanış olmaq, məhkəmə iclaslarında iştirak etmək, suallar vermək, əlavə materialların təqdim edilməsini məhkəmədən xahiş etmək hüquqlarına malikdir. Ekspert bilə-bilə yalan rəy verməyə görə cinayət məsuliyyəti daşıyır (Mironov, 2011: 592).

İşə baxılarkən məhkəməyə kömək etmək üçün zəruri texniki, digər bilik və düşüncəyə malik olan şəxs məhkəmədə mütəxəssis qismində çıxış edə bilər. Mütəxəssis qismində məhkəməyə çağırılmış şəxs məhkəməyə gəlməyə, məhkəmənin və tərəflərin verdiyi suallara cavab verməyə, şifahi və yazılı məsləhətlər və izahatlar verməyə, zəruri hallarda məhkəməyə texniki kömək göstərməyə borcludur.

Dilləri bilən, tərcümə etmək üçün zəruri biliyə malik olan və bu Məcəllədə nəzərdə tutulmuş hallarda məhkəmə tərəfindən təyin edilmiş şəxs tərcüməçi hesab olunur. Məhkəmə icraatında iştirak edən əlilliyi olan şəxslər ixtisaslaşmış vasitəçilərin (qiraətçilərin və peşəkar surdo tərcüməçilərin) köməyindən istifadə etdiyi hallarda, həmin ixtisaslaşmış vasitəçilər (qiraətçilər və peşəkar surdo tərcüməçilər) bu Məcəllənin məqsədləri üçün tərcüməçi hesab olunurlar. Tərcüməçi proses iştirakçıları tərəfindən təklif olunan şəxslərdən təyin oluna bilər. Prosesin digər iştirakçıları dilləri bilsələr də, tərcüməçi vəzifəsini öz üzərinə götürə bilməzlər. Tərcüməçi məhkəmənin çağırışı üzrə gəlməyə, tam, dəqiq və vaxtında tərcümə etməyə borcludur. Tərcüməçi tərcüməni dəqiqləşdirmək üçün proses iştirakçılarına suallar verməyə haqlıdır. Tərcüməçi bilə-bilə yanlış tərcüməyə görə cinayət məsuliyyəti daşıyır.

İş məhkəmə baxışına hazırlanıqda və həmin iş məhkəmədə baxıldıqda vəkil ixtisaslı hüquqi yardım göstərməyə borcludur. Məhkəmə tərəfindən işə buraxılmış vəkil iş materialları ilə tanış olmaq, onlardan çıxarışlar götürmək, surətlərini çıxartmaq, sübutlar təqdim etmək və sübutların tədqiqində iştirak etmək, işdə iştirak edən başqa şəxslərə, şahidlərə, ekspertlərə və mütəxəssislərə suallar vermək, vəsatət vermək, habelə əlavə sübutlar tələb olunması barədə vəsatət vermək, məhkəməyə şifahi və yazılı izahat vermək, məhkəmə baxışı gedişində baş verən bütün məsələlər barədə öz dəlil və mülahizələrini təqdim etmək, işdə iştirak edən digər şəxslərin vəsatət və dəlillərinə etiraz etmək hüququna malikdir. İşdə iştirak edən şəxslərin tapşırığı ilə vəkalət əsasında vəkil məhkəmə aktlarından şikayət verə bilər və qanunla ona verilmiş sair hüquqlardan istifadə edir.

Mülki prosessual qanunvericiliyə əsasən tam fəaliyyət qabiliyyəti olmayan, yaxud qəyyumluq və ya himayəçilik altında olan şəxslər məhkəmədə nümayəndə ola bilməzlər.

Hakimlər, müstəntiqlər, prokurorlar, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin və Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin deputatları, onların prosesdə müvafiq orqanın səlahiyyətli təmsilçiləri və ya qanuni nümayəndələr kimi iştirak etdiyi hallar istisna edilməklə, məhkəmədə nümayəndə ola bilməzlər. Şəxs, mənafevi təmsil edilənin mənafeyinə zidd olan şəxslərə həmin iş üzrə hüquqi yardım göstərir və ya əvvəllər belə yardım göstərmişsə, yaxud hakim, prokuror, ekspert, mütəxəssis, tərcüməçi, şahid, hal şahidi və ya məhkəmə iclasının katibi qismində iştirak etmişsə, eləcə də o, işə baxılmasında iştirak edən vəzifəli şəxsə qohumdursa, nümayəndə ola bilməz. Bundan əlavə, Mediator mediəsiya predmeti olan mübahisə üzrə məhkəmə prosesində tərəflərdən hər hansı birini təmsil edə bilməz.

Fəaliyyət qabiliyyəti olmayan, tam fəaliyyət qabiliyyəti olmayan və ya məhdud fəaliyyət qabiliyyətli hesab edilən fiziki şəxslərin hüquqlarını və qanunla qorunan mənafeələrini məhkəmədə onların valideynləri, övladlığa götürənlər, qəyyumları, himayəçiləri və başqa şəxslər müdafiə edirlər. Müəyyən edilmiş qaydada xəbərsiz itkin düşmüş hesab edilmiş fiziki şəxsin iştirak etməli olduğu iş üzrə xəbərsiz itkin düşmüş şəxsin əmlakının mühafizə və idarə olunması üçün təyin edilmiş qəyyum həmin şəxsin nümayəndəsi qismində çıxış edir. Ölmüş və ya müəyyən olunmuş qaydada ölmüş elan edilmiş şəxsin nümayəndəsi qismində iştirak edən vərəsə, vərəsəlik heç kim tərəfindən qəbul edilməmişsə, miras əmlakın saxlanması və idarə olunması üçün təyin edilmiş şəxs və ya himayəçi iş üzrə varisin nümayəndəsi kimi çıxış edir. Qanuni nümayəndələr, qanunla nəzərdə tutulan məhdudiyətlərlə yerinə yetirilmə hüququ təmsil edənə aid olan bütün prosessual hərəkətləri təmsil edilən adından yerinə yetirirlər. Onlar öz səlahiyyətlərini bildirən sənədi məhkəməyə təqdim edirlər.

Nümayəndənin məhkəmədə səlahiyyəti təmsil olunanın adından işin müvəffəqiyyətli həlli üçün zəruri olan bütün prosessual hərəkətlərin edilməsini özündə birləşdirir. İddia ərizəsinin imzalanması, işin münisflər məhkəməsinə verilməsi, iddia tələblərindən tam və ya qismən imtina edilməsi, iddianın etiraf edilməsi, iddianın predmetinin və ya əsasının dəyişdirilməsi, barışıq sazişi bağlanması səlahiyyətinin başqa şəxsə tapşırılması, mübahisənin mediəsiya vasitəsilə həllinə razılıq verilməsi, məhkəmə aktından şikayət verilməsi, məhkəmə aktının məcburi icrası tələbləri, qət olunmuş əmlakın və ya pul məbləğinin alınması ilə əlaqədar nümayəndənin səlahiyyətləri təmsil olunan tərəfin verdiyi etibarnamədə xüsusi göstərilməlidir.

İşdə iştirak edən şəxs istənilən vaxt etibarnaməni ləğv edə bilər; müvəkkil edilmiş istənilən vaxt etibarnamədən imtina etməklə etibarnaməyə xitam verə bilər. Qanunla müəyyən olunmuş qaydada nümayəndənin səlahiyyətinə xitam verildikdə, işdə iştirak edən şəxs dərhal bu barədə məhkəməyə məlumat verməli, yaxud çıxmış nümayəndəni başqası ilə əvəz etməlidir.

Nəticə

Azərbaycan Respublikasının Müasir Mülki prosessual qanunvericiliyi müxtəlif institutlardan ibarətdir, onlardan biri də mülki prosesdə tərəflərin institutudur. Bu gün müasir dünyada yalnız tərəflərin Prosesual statusunun deklarativ tərifı deyil, tərəflərin hüquqlarının həyata keçirilməsi üçün mülki prosesin real ehtimalı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan Respublikasının Mülki prosesində tərəflərin hüquqi statusunun müəyyən edilməsi problemi ənənəvi olaraq ən vacib və eyni zamanda mürəkkəb məsələlərdən biri hesab olunur. Buna əsaslanaraq bu sahədə Mülki prosessual qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac var. Mülki prosessual hüququn konseptual aparatının, bəzi hallarda ayrı-ayrı qanunvericilik normalarının mükəmməl olmaması, məhkəmələrin hüquq-mühafizə fəaliyyətində tərəflərin hüquqlarının pozulması, məhkəməyə müraciət edən, konstitusiya hüquq və azadlıqlarını həyata keçirmək üçün prosesə girən şəxslərin ən səmərəli qorunması imkanlarını yaratmaq üçün cəmiyyətin və dövlətin inkişafındakı müasir tendensiyalar baxımından bu cəhətlərin öyrənilməsinə tələb edir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. (1995). Bakı, Maddə 25.
2. Azərbaycan Respublikasının Mülki Prosesual Məcəlləsi. (1999). Bakı, Maddə 49-75.
3. “Mediasiya haqqında” Azərbaycan Respublikasının 29 mart 2019-cu il tarixli, 1555-VQ nömrəli Qanunu.
4. “Məhkəmələr və hakimlər haqqında” Azərbaycan Respublikasının 10 iyun 1997-ci il tarixli Qanunu. Mad.19, 42-45.
5. Grazhdanskiy protsess Rossiya. (2005). Uchebnik. pod red. M.L.Vikut. M.: Yurist, s.131-132.
6. Abbasov, N.F. (2002). Storony v grazhdanskom protsesse. Arbitrazhniy i grazhdanskiy protsess, № 4.
7. Abushenko, D.B. (2002). Sudebnoe usmotreniye v grazhdanskom i arbitrazhnom protsesse. M.: Izdatelstvo Norma.
8. Avdukov, M.G. (1972). Raspredeleniye obazannostey po dokazyvaniyu v grazhdanskom protsesse. Sovetskoye gosudarstvo i pravo, № 5.
9. Chashyn, A.H. (2011). Grazhdanskiy i arbitrazhniy protsess. Moskva.: Dis., 688 s.
10. Yarkov, V.V.(2013). Grazhdanskiy protsess. Moskva: Volters Kluver, 768 s.
11. Balashov, A.N. (2008). Uchastiye storon v grazhdanskom sudoproizvodstve (problemy teorii i praktiki). Saratov: Izdatelstvo SGAP, 2 s.
12. Mironov, V.I. (2011). Grazhdanskiy protsess. Moskva: Eksmo, 592 s.

Göndərildi: 08.01.2023

Qəbul edildi: 06.03.2023

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/89/194-199>

Shabnam Mahmudlu
Baku State University
master student
shmmakhmud@gmail.com

ELIMINATION OF DOUBLE TAXATION

Abstract

Taxation represents an important aspect of many established tax rules. Currently, there are more than 3,000 double income tax treaties in force and the number is growing. The development of these treaties is largely based on the Model Convention on Double Taxation Between Countries of the United Nations Development and Development (United Nations Model Convention) and the Model Tax Convention on Income and Capital of the Organization for Economic Development and Cooperation. The model tax treaty has a long history at the beginning of the 19th century. This agreement often provides that any income tax will be settled under a tax treaty.

Keywords: *international tax law, double taxation, tax treaties, economic cooperation, model conventions*

Şəbnəm Mahmudlu
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
shmmakhmud@gmail.com

İkiqat vergitutma probleminin həlli

Xülasə

Vergi müqavilələri bir çox ölkələrin beynəlxalq vergi qaydalarının mühüm aspektini təmsil edir. Hazırda 3000-dən çox ikitərəfli gəlir vergisi müqaviləsi qüvvədədir və onların sayı artır. Bu müqavilələrin böyük əksəriyyəti böyük ölçüdə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnkişaf etmiş və İnkişaf etməkdə olan Ölkələr Arasında İkiqat Vergitutma üzrə Model Konvensiyasına (Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Model Konvensiyası) və İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının Gəlir və Kapital üzrə Model Vergi Konvensiyasına əsaslanır. Model vergi müqavilələri XIX əsrin erkən diplomatik müqavilələrindən başlayaraq uzun tarixə malikdir. Bu müqavilələr çox vaxt hər hansı gəlir vergisi məsələsinin yalnız ölkələr arasında vergi müqaviləsi çərçivəsində həll olunacağını göstərən müddəaları ehtiva edir.

Açar sözlər: *beynəlxalq vergi hüququ, ikiqat vergitutma, vergi müqavilələri, iqtisadi əməkdaşlıq, model konvensiyalar*

Introduction

Most low-income countries stare down a yawning gap between their current capacity and the achievement of the Millennium Development Goals endorsed by the General Assembly of the United Nations in 2000. While the first of the original eight millennium development goals, halving extreme poverty between 1990 and 2015, has been met, many of the other goals have not. Global development assistance to the forty-nine least developed countries has fallen as a consequence of austerity measures associated with the global financial crisis. Inadequate literacy rates and schooling, insufficient transportation and communications infrastructure, food insecurity, flagging health outcomes and other indicators of social and economic security plague low-income countries and the people who live within them. Given the disparities in living standards between high- and low-income countries, every high-income country in the world has recognized the moral and pragmatic case for providing aid to low-income countries.

Nevertheless, most high-income countries have at the same time entered into tax treaties with low-income countries that have restricted low-income countries' abilities to collect urgently needed revenue from income earned in their jurisdictions, even though normative principles of international tax support low-income countries' right to collect that tax.

Tax treaties represent an essential aspect of the international tax rules of many countries. Over 3,000 bilateral income tax treaties are currently in effect, and the number is growing. The overwhelming majority of these treaties are based in large part on the United Nations Model Double Taxation Convention between Developed and Developing Countries¹ (United Nations Model Convention) and the Organization for Economic Co-operation and Development Model Tax Convention on Income and on Capital (OECD Model) (Avi-Yonah, 2004).

Bilateral tax treaties confer rights and impose obligations on the two contracting States, but not on third parties such as taxpayers. However, tax treaties are intended to benefit taxpayers of the contracting States. Whether treaties do so or not depends on the domestic law of each State. In some States, treaties are self-executing: that is, once the treaty is concluded, it confers rights on the residents of the contracting States. In other States, some additional action is necessary (for example, the provisions of the treaty must be enacted into domestic law) before benefits under a treaty can be given to residents of the contracting States (Arnold, 2013).

Under Article 26 of the Vienna Convention, treaties are binding on the contracting States and must be performed by them in good faith. This is the *pacta sunt servanda* principle. If a country does not respect its tax treaties, other countries may have no interest in entering into tax treaties with it (Kysar, 2015).

The following deals with income tax treaties. However, several other types of treaties deal with tax issues. For example, countries that impose estate or inheritance taxes may have treaties to eliminate double taxation concerning them. In addition, many countries have signed the Multilateral Convention on Mutual Assistance in Tax Matters. This Convention deals with administrative tax issues, such as the exchange of information, assistance in the collection of taxes, and dispute resolution. In addition, many types of treaties deal primarily with non-tax matters but include tax provisions. These non-tax treaties include air transportation agreements and trade and investment treaties, such as the agreement governing the World Trade Organization. These agreements often contain carve-out provisions indicating that any income tax issues will be dealt with exclusively under the income tax treaty between the countries (Məmmədov, Musayev, Sadiqov, Kəlbəyev, Rzayev, 2010).

The process of negotiating a tax treaty typically begins with initial contacts between the countries. In deciding whether to enter into tax treaty negotiations with other countries, a country will consider many factors, the most important of which is the level of trade and investment between the countries. Once the countries have decided to negotiate, they will exchange their model treaties (or their most recent tax treaties, if they do not have a model treaty) and schedule face-to-face negotiations. Typically, treaties are negotiated in two rounds, one in each country. During the first round of negotiations, the negotiating teams will agree on a particular text — usually one of the countries' model treaties — to use as the basis for the negotiations. After presentations by both sides about their domestic tax systems, the negotiations proceed on an article-by-article basis. Aspects of the text that cannot be agreed on are usually placed in square brackets, to be dealt with later. Once the wording of the treaty is agreed on, the parties initial it. After such agreement has been reached, arrangements will be made for the treaty to be signed by an authorized official (often an ambassador or government official). After signature, each State must ratify the treaty in accordance with its own ratification procedures. The treaty is generally concluded when the countries exchange instruments of ratification. The treaty enters into force in accordance with the specific rules in the treaty (Article 29 (Entry into force) of the United Nations Model Convention) (Holmes, 2007).

Model tax treaties have a long history, beginning with early diplomatic treaties of the nineteenth century. The limited objective of these treaties was to ensure that diplomats of one

country working in another country would not be discriminated against. These diplomatic treaties were extended to cover income taxation once it became significant in the early part of the twentieth century. After the First World War, the League of Nations commenced work on the development of model tax conventions, including models dealing with income and capital tax issues. This work culminated in Model Conventions in 1943 and 1946. These Model Conventions were not unanimously accepted, and the work of creating an acceptable model treaty was taken over by the OECD and, a few years later, the United Nations. 18. Currently, the OECD has 34 members, consisting of many of the major industrialized countries. The OECD Model Convention was first published, in draft form, in 1963. It was revised in 1977 and again in 1992, at which time it was converted to a loose-leaf format in order to facilitate more frequent revisions. Since then, revisions have been made every few years, on nine occasions, most recently in 2014. The Committee on Fiscal Affairs (CFA), which consists of senior tax officials from the member countries, has responsibility for the Model Convention as well as other aspects of international tax cooperation. CFA operates through several working parties and the Centre for Tax Policy and Administration, which contains the permanent secretariat for CFA. The working parties consist of delegates from the member countries. Working Party No. 1 on Tax Conventions and Related Questions is responsible for the Model Convention, and it examines issues related to it on an ongoing basis (Aguzarova, 2020).

The OECD Model Convention favours capital-exporting countries over capital-importing countries. Often it eliminates or mitigates double taxation by requiring the source country to give up some or all of its tax on certain categories of income earned by residents of the other treaty country. This feature of the OECD Model Convention is appropriate if the flow of trade and investment between the two countries is reasonably equal and the residence country taxes any income exempted by the source country. However, the OECD Model Convention may not be appropriate for treaties entered into by net capital-importing countries. As a result, developing countries devised their own model treaty under the auspices of the United Nations (Brooks, Krever, 2015).

The work of the United Nations on a model treaty commenced in 1968 with the establishment by the United Nations Economic and Social Council (ECOSOC) of the United Nations Ad Hoc Group of Experts on Tax Treaties between Developed and Developing Countries pursuant to its resolution 1273 (XLIII). The Group of Experts produced a Manual for the Negotiation of Bilateral Tax treaties between Developed and Developing Countries which led to the publication of the United Nations Model Taxation Convention between Developed and Developing Countries in 1980 (Kysar, 2015). The Model Convention was revised in 2001 and again in 2011. In 2004, the Group of Experts became the Committee of Experts on International Cooperation in Tax Matters. The Committee maintains detailed Commentaries on the United Nations Model Convention; it is also responsible for the publication of several useful manuals on tax issues important for developing countries, such as transfer pricing and the administration of tax treaties. The members of the Committee are tax officials nominated by their governments and appointed by the Secretary-General of the United Nations, who serve in their individual capacity. A small majority of the members of the Committee are from developing countries and countries with economies in transition. The United Nations Model Convention follows the pattern set by the OECD Model Convention and many of its provisions are identical, or nearly so, to those in that Model Convention. In general, therefore, it makes sense not to view the United Nations Model Convention as an entirely separate one but rather as making important, but limited, modifications to the OECD Model Convention (Crow, 1999). The main difference between the two model Conventions is that the United Nations Model Convention imposes fewer restrictions on the taxing rights of the source country; source countries, therefore, have greater taxing rights under it compared to the OECD Model Convention. For example, unlike Article 12 (Royalties) of the OECD Model Convention, Article 12 of the United Nations Model Convention does not prevent the source country from imposing tax on royalties paid by a resident of the source country to a resident of the other country (Lang, 2021). The United Nations Model Convention also gives the source country increased taxing

rights over the business income of non-residents compared to the OECD Model Convention. For example, the time threshold for a construction site permanent establishment under the United Nations Model Convention is only 6 months, compared to 12 months under the OECD Model Convention. In addition, furnishing services in a country for 183 days or more constitutes a permanent establishment under the United Nations Model Convention, whereas under the OECD Model Convention furnishing services is a permanent establishment only if the services are provided through a fixed place of business which, according to the OECD Commentary thereon, must generally exist for more than 6 months (Radu, 2012).

Notwithstanding the obstacles that double taxation can present to the development of international economic relations, there is very limited international law constraining countries from imposing taxes on income derived outside of their borders. As a result, if double taxation is to be overcome, it must be dealt with domestically or unilaterally. Many countries have provisions in their domestic laws that are designed to unilaterally counter juridical double taxation. The tax credit method is the means adopted by most countries as a unilateral legislative tax relief mechanism. These measures, however, do not always fully combat double taxation (Ring, 2006).

Article 23 of the OECD model DTA (“Methods for elimination of double taxation”) offers a choice of the exemption method (article 23A) or the credit method (article 23B) of relief from double taxation.

Where the exemption method is chosen, under article 23A(1) a taxpayer’s country of residence *prima facie* must exempt income or capital from tax if that income or capital may be taxed by the source state “in accordance with the provisions of [the] Convention”, whether or not the source state actually exercises its right to tax the item of income or capital. Note that article 8(3) (Shipping, inland waterways transport and air transport), 42 Article 13(3) (Capital gains), 43 articles 19(1)(a) and 19(2)(a) (Government service)⁴⁴ and article 22(3) (Capital)⁴⁵ state that income or capital arising under those articles “shall be taxable only” in the source state. Therefore, such income or capital is automatically exempt from tax in the country of residence of the taxpayer. Country R is not required to apply the exemption if Country S considers that the provisions of the DTA preclude it from taxing an item of income or capital which it would otherwise have taxed. In that case, the OECD commentary provides that Country R should, for the purposes of applying article 23A(1), consider that the item of income or capital may not be taxed in Country S, even though Country R might have applied the DTA differently so as to tax that income if it were Country S. In these circumstances, Country R is not required by article 23A(1) to exempt the item of income or capital. This result is consistent with the elimination of double non-taxation (11). Article 23B(1) provides for relief from double taxation by way of the ordinary credit method. (The ordinary credit method also applies for the purposes of article 23A(2)) (10) Application of article 23B by Country R is again dependent upon the ability of Country S to be able to tax the income or capital in question “in accordance with the provisions of [the] Convention” between Country R and Country S. Article 23B(1) allows a credit for income tax paid in Country S only against income tax payable in Country R and, quite separately, a credit for capital tax paid in Country S only against capital tax payable in Country R. Practical difficulties arise with the foreign tax credit method when tax payable in Country S is not calculated in respect of the income year in which it is levied, but on the basis of a preceding year’s income or on the basis of the average income earned over a number of preceding years, and with foreign exchange rate movements between the date of payment of the tax in Country S and the date on which that tax and the income to which it relates is converted for the purposes of inclusion in the taxpayer’s assessable income in Country R. Furthermore, income on which tax may be paid in Country S may reduce a taxpayer’s net loss position in Country R without any relief for the tax paid in Country S (12).

Most tax systems impose tax on resident companies, including local subsidiaries of non-resident companies, and tax on dividends paid to shareholders. Dividends to non-residents are commonly collected by means of withholding taxes, often set at a rate below the ordinary company

tax rate to reflect the fact that it is imposed on a gross basis, without recognition of costs incurred to derive the dividends.

In tax treaty negotiations, source countries are typically urged to reduce their tax on dividend income to very low rates or withdraw it altogether. The only plausible argument for reducing withholding tax is that it would result in additional foreign direct investment in the country. If that were true and a country realized additional foreign direct investment as a result of withholding tax reductions, spin-off benefits could include increased employment, opening of new markets, the transfer of expertise and generally a higher level and faster rate of economic growth. If this growth in investment eventuated, the corporate income tax take would increase, potentially offsetting or even exceeding the loss in the revenue from the reduction or withdrawal of the withholding tax.

These arguments given in support of source countries surrendering their right to tax business income earned in their jurisdiction are not persuasive. The hypothetical benefits are unlikely to eventuate in practice. To begin with, the withholding tax is not a tax on current profits. It can be deferred indefinitely by firms willing to reinvest in the jurisdiction to build greater current profits; if anything, higher withholding tax rates might encourage more investment, not less, by companies that make the initial foray into the country.

Separately, it has long been accepted that of the matrix of factors that affect investment decisions, and in particular direct foreign investment, tax rates, and especially withholding tax rates, will play a marginal role at best in tipping a decision to or not to invest in a particular jurisdiction. Labour costs, infrastructure facilities, labour force skills, political stability, proximity to market, transportation costs, environmental costs, and a host of other factors commonly are cited as more important than tax considerations in terms of driving foreign direct investment locations. Tax is a particularly subsidiary consideration in driving the investments of firms seeking location-specific rents such as profits from mineral exploitation possible only in the jurisdiction.

It has been argued that tax may play a greater role in investments based on firm-specific rents or profits attributable to attributes of the firm, not the location where business activities take place. Thus, the iron ore miner seeking location specific rents will locate where the ore bodies are found with tax being a secondary concern. In contrast, the international running shoe manufacturer deriving profits from the production of shoes embodying its design and intellectual property features can make the shoes in any number of countries. In the unlikely case that all other costs were equal in two jurisdictions, tax may well play a role in determining in which jurisdiction the firm locates its production.

To the extent tax levels could impact on investment location decisions by multinational firms seeking firm-specific rents, their importance is receding as economies develop and shift from primary reliance on manufacturing and related heavy industry to service and consumer societies based on business that must be located in the region to service a local market. Ironically, the growth of modern internet commerce has actually increased the need for local service providers and support as well as local outlets, accelerating the shift from firm-specific rents to location specific rents. The trend further weakens any case that might be made for reducing dividend withholding taxes to attract foreign direct investment.

Conclusion

To achieve the objective of elimination of juridical double taxation, we have examined the various forms of relief from such double taxation, the rationale behind them, and their unilateral adoption in countries' domestic tax laws and in DTAs, the latter exemplified by Art 23 of the OECD model DTA. This article also explained the concept of, and the resistance towards, tax-sparing credits. Tax treaties are skeletal in nature and the reality of the international taxing system requires them to be so. Accordingly, they mandate a fluid interpretive methodology that encompasses many actors and sources, in a sense, their flesh and blood. The risk of double taxation that such an approach entail is overstated and can be minimized through harmonization devices. In contrast, a plain-meaning approach to tax treaty interpretation carries consequences: unintentional encroachment upon the sovereign's domestic tax system, policy ossification in a rapidly changing

global economy, and abusive transactions that reduce the effective tax rate to zero. These are all predictable and serious dangers. The use of a pragmatic approach to tax treaty interpretation diminishes these risks.

References

1. Avi-Yonah, R.S. (2004). International tax as international law. Available at SSRN 516382.
2. Arnold, B. (2013). An introduction to tax treaties.
http://www.un.org/esa/ffd/wpcontent/uploads/2015/10/TT_Introduction_Eng.pdf
3. Kysar, R.M. (2015). Interpreting tax treaties. *Iowa L. Rev.*, 101, 1387.
4. Məmmədov, F.Ə., Musayev, A.F., Sadiqov, M.M., Kəlbəliyev, Y., & Rzayev, Z.H. (2010). Vergilər və vergitutma. Dərslük. Bakı, 106 s.
5. Holmes, K. (2007). International tax policy and double tax treaties: an introduction to principles and application. IBFD.
6. Aguzarova, L.A., Aguzarova, F., & Aguzarova, M.T. (2020). Double taxation: concept, causes, and procedure for elimination. In European Proceedings of Social and Behavioral Sciences EpSBS. International Scientific Conference dedicated to the 80th anniversary of Turkayev Hassan Vakhitovich. Kh. I. Ibragimov Complex Research Institute (pp.1290-1295).
7. Brooks, K., & Krever, R. (2015). The troubling role of tax treaties. *Tax design issues worldwide, Series on International Taxation*, 51, 159-178.
8. Crow, S.R. (1999). United Nations Model Double Taxation Convention between Developed and Developing Countries: article 26, information exchange: international tax cooperation and related issues.
9. Lang, M. (2021). Introduction to the law of double taxation conventions. Linde Verlag GmbH.
10. Radu, M.E. (2012). International double taxation. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 62, 403-407.
11. Ring, D. (2006). International tax relations: Theory and implications. *Tax L. Rev.*, 60, 83. 11
12. Taxation, United Nations Conference on Trade and Development. United Nations Publications, New York and Geneva, 2000.

Received: 14.11.2022

Accepted: 01.04.2023

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/89/200-205>

Ali Mahabbatli
Baku State University
master student
ali.mahabbatli@gmail.com

ANALYSIS OF LIABILITY OF INTERNET INTERMEDIARIES FOR COPYRIGHT INFRINGEMENT AND PENALTY PROCEDURE

Abstract

Internet intermediaries, such as search engines, social media platforms, and hosting services, can potentially be held liable for copyright infringement that occurs through their platforms. This liability arises from the fact that intermediaries may play a role in facilitating or enabling such infringement, even if they are not the ones directly responsible for it.

To address this issue, many countries have established legal frameworks that aim to balance the interests of copyright owners with the need to promote innovation and free expression on the Internet. One such framework is the Digital Millennium Copyright Act (DMCA) in the United States, which provides a "safe harbor" for intermediaries who comply with certain requirements, such as promptly removing infringing content when notified by a copyright owner.

However, the liability of intermediaries for copyright infringement is still a complex and evolving area of law, with different jurisdictions taking different approaches.

Overall, the liability of intermediaries for copyright infringement is a complex legal issue that requires careful consideration of the various interests at stake. While intermediaries can play an important role in facilitating access to information and promoting free expression, they must also be held accountable for any harm they may cause to copyright owners.

Keywords: directions, study, legal purpose, contracts, modern period

Əli Məhəbbətli
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
ali.mahabbatli@gmail.com

Müəllif hüquqlarının pozulmasına görə internet vasitəçilərinin məsuliyyətinin təhlili və cəza proseduru

Xülasə

Axtarış motorları, sosial media platformaları və hosting xidmətləri kimi internet vasitəçiləri potensial olaraq platformaları vasitəsilə baş verən müəllif hüquqlarının pozulmasına görə məsuliyyət daşıya bilərlər. Bu məsuliyyət ondan irəli gəlir ki, vasitəçilər bu pozuntuya birbaşa cavabdeh olmasalar belə, belə pozuntunun asanlaşdırılmasında və ya imkan verilməsində rol oynaya bilərlər.

Bu problemi həll etmək üçün bir çox ölkələr müəllif hüquqları sahiblərinin maraqları ilə internetdə innovasiyaları və azad ifadəni təşviq etmək ehtiyacını balanslaşdırmağa yönəlmiş qanunvericilik bazaları yaratmışdır. Belə çərçivələrdən biri ABŞ-dakı Rəqəmsal Minilliyin Müəllif Hüquqları Aktıdır (DMCA). O, müəyyən tələblərə əməl edən vasitəçilər üçün "təhlükəsiz liman" təmin edir, məsələn, müəllif hüququ sahibi tərəfindən xəbərdar edildikdə pozan məzmunu dərhal silmək.

Vasitəçilər tərəfindən müəllif hüquqlarının pozulmasına görə cəza prosedurları da yurisdiksiyadan asılı olaraq dəyişə bilər.

Bütövlükdə, müəllif hüquqlarının pozulmasına görə vasitəçilərin məsuliyyəti təhlükə altında olan müxtəlif maraqların diqqətlə nəzərdən keçirilməsini tələb edən mürəkkəb hüquqi məsələdir.

Vasitəçilər informasiyaya çıxışın asanlaşdırılmasında və ifadə azadlığının təşviqində mühüm rol oynasalar da, onlar müəllif hüquqları sahiblərinə vura biləcəkləri hər hansı zərəərə görə də cavabdeh olmalıdırlar.

Açar sözlər: istiqamətlər, təhsil, hüquqi məqsəd, müqavilələr, müasir dövr

Introduction

The liability of internet intermediaries refers to the legal responsibility that intermediaries such as search engines, hosting services, and social media platforms have for copyright infringement that occurs through their platforms. Intermediaries can potentially be held liable for copyright infringement that occurs through their platforms, even if they are not the ones directly responsible for it. This can occur when users of the platform upload or share copyrighted content without permission from the copyright owner.

The approach to intermediary liability varies across different legal frameworks and jurisdictions. In the United States, the Digital Millennium Copyright Act (DMCA) provides a "safe harbor" for intermediaries who comply with certain requirements.

These requirements include removing infringing content when notified by a copyright owner, adopting and reasonably implementing a policy for terminating repeat infringers, and not receiving a financial benefit directly attributable to infringing activity. If an intermediary meets these requirements, it is protected from liability for infringing content posted by users on its platform.

In contrast, the European Union's Directive on Copyright in the Digital Single Market (DSM) places more responsibility on intermediaries to prevent copyright infringement. Article 17 of the DSM requires that intermediaries prevent the upload of infringing content, and if they fail to do so, they can be held liable for copyright infringement.

The approach to intermediary liability has significant implications for the digital economy and the free flow of information. On one hand, intermediaries play a critical role in facilitating access to information and promoting free expression. On the other hand, copyright owners have a legitimate interest in protecting their copyrighted works from unauthorized use or distribution. Therefore, it is important to strike a balance between protecting the rights of copyright owners and promoting innovation and free expression on the internet.

The liability of internet intermediaries for copyright infringement is a complex issue that requires balancing the interests of copyright owners, intermediaries, and users. The legal frameworks in different countries approach this issue differently, with some placing more responsibility on intermediaries to prevent copyright infringement than others. As such, it is important to continue evolving legal frameworks that are adaptable and flexible enough to balance the competing interests at stake in this area of law.

Internet intermediaries, such as search engines, social media platforms, and hosting services, have become an integral part of modern society, facilitating access to information, communication, and innovation on a global scale. However, the use of intermediaries for sharing and distributing copyrighted works has also given rise to significant legal challenges, including the question of liability for copyright infringement.

Overall, the liability of intermediaries for copyright infringement is a complex and evolving area of law that requires careful consideration of the various interests at stake. In this analysis, we will explore the different approaches taken by different jurisdictions and the potential implications for intermediaries, copyright owners, and users.

Main part of article

Copyrights are legal regulations established for the recovery and protection of individuals who create creative works. These rights are intended to protect the creative result of the author in a material and restrictive way. Material protection is related to the use of the author's work by others and commercial use. Moral protection is provided in case of violation of the rules of the author's creative rights and conditions set by other regulators (Van Eijk, Hugenholtz, 2016).

Copyright falls under the category of intellectual property rights, which mainly relate to literary, artistic, musical, film and other creative works. These rights belong to the creator of the creative work, its successors or assigns (2).

The importance of copyright is to ensure the creative process and development. These rights provide material security and motivation for authors to engage in the creative process. Also, copyright allows authors to license or otherwise provide their creative output to others, which results in the development and use of the creative output by more people.

Copyrights appear as an important source of security and protection for people who perform creative activities in various fields of society. The protection and guarantee of these rights is important in terms of the access of authors to the creative process, the protection and non-alteration of their works, and the protection and provision of other conditions.

Copyright also serves as an economic license. Businesses related to the creative results of the authors get the opportunity to develop their commercial activities and obtain financial income from these works (Raquel Xalabarder, 2018).

Apart from an incentive and motivational function, copyright is related to people's feelings of respect and esteem for their intellectual property rights. These sentiments call for people to understand the value of creative results and the safeguards needed for their recovery, and to focus on issues related to copyright infringement and protection.

Basically, the importance of copyright is that those who use the creative results of authors understand the value of these products and respect the rights of authors (Geiger, 2018). This respect calls for reducing infringement of intellectual property rights and investing more in the creative output of authors (Glushko, Glushko, 2019).

With the widespread use of the internet, intermediaries such as search engines, social media platforms, and hosting services have become vital for people to access information, share knowledge and communicate with others. However, this has led to the use of intermediaries to distribute copyrighted works, leading to issues of copyright infringement.

Therefore, legal frameworks have been established in various countries to balance the protection of copyright with innovation, expression, and the need for a free flow of information. The liability of intermediaries for copyright infringement is a complex issue with various approaches taken by different jurisdictions, and this essay will discuss the liability of intermediaries for copyright infringement and the penalty procedure.

Liability of Internet Intermediaries for Copyright Infringement (Samuelson, Wheatland, 2018):

Internet intermediaries can potentially be held liable for copyright infringement that occurs through their platforms, even if they are not the ones directly responsible for it. For instance, a search engine can be liable for displaying search results that contain infringing material, a hosting service can be liable for storing infringing content on their servers, and social media platforms can be liable for users sharing infringing content on their platforms. However, the legal frameworks in different countries approach this liability issue differently (Schonberger, 2018).

In the United States, the Digital Millennium Copyright Act (DMCA) provides a "safe harbor" for intermediaries who comply with certain requirements. These include removing infringing content when notified by a copyright owner, adopting and reasonably implementing a policy for terminating repeat infringers, and not receiving a financial benefit directly attributable to infringing activity. If an intermediary meets these requirements, it is protected from liability for infringing content posted by users on its platform (Glushko, Glushko, 2019).

Penalty Procedure for Copyright Infringement by Intermediaries (Kretschmer, Klimis, 2016):

Penalty procedures for copyright infringement by intermediaries can vary depending on the jurisdiction. In some cases, intermediaries may face civil penalties, such as damages awards, while in others, they may be subject to criminal sanctions.

The severity of penalties may depend on factors such as the extent of the infringement, the financial impact on the copyright owner, and whether the intermediary acted willfully or negligently.

The Digital Millennium Copyright Act (DMCA) and the Directive on Copyright in the Digital Single Market (DSM) are two important legal frameworks that regulate the liability of internet intermediaries for copyright infringement in the United States and the European Union, respectively. While both frameworks aim to strike a balance between protecting the interests of copyright owners and promoting innovation and free expression on the internet, they differ in their approaches to intermediary liability and penalty procedures (Hugenholtz, 2018).

In the United States, the DMCA provides for a notice-and-takedown system, where intermediaries are required to remove infringing content upon receiving a notice from a copyright owner. The DMCA also provides a "safe harbor" for intermediaries who comply with certain requirements, such as removing infringing content when notified by a copyright owner, adopting and reasonably implementing a policy for terminating repeat infringers, and not receiving a financial benefit directly attributable to infringing activity. If an intermediary meets these requirements, it is protected from liability for infringing content posted by users on its platform. However, failure to comply with the notice can lead to civil penalties, such as damages awards. Criminal sanctions for intermediaries are rare in the United States.

In contrast, the European Union's DSM places more responsibility on intermediaries to prevent copyright infringement. Article 17 of the DSM requires that intermediaries prevent the upload of infringing content, and if they fail to do so, they can be held liable for copyright infringement. Intermediaries are also required to pay appropriate remuneration to copyright owners for the use of their works. Failure to comply with these requirements can result in financial sanctions, fines, or damages. In extreme cases, intermediaries can also face criminal sanctions (Sag, 2017).

The differences in the approaches to intermediary liability and penalty procedures in the United States and the European Union reflect the different legal and cultural contexts in which they operate. The United States places greater emphasis on protecting the interests of intermediaries, while the European Union places greater emphasis on protecting the interests of copyright owners (Samuelson, Wheatland, 2018). The European Union's approach reflects a more traditional view of intellectual property rights, while the United States' approach reflects a more balanced view of intellectual property rights and free expression.

Despite the differences in approaches, both the DMCA and the DSM aim to balance the interests of copyright owners, intermediaries, and users. They also reflect the growing recognition of the importance of intermediaries in the digital economy and the need to regulate their activities in a way that promotes innovation and free expression while protecting intellectual property rights (Samuelson, Wheatland, 2018). In conclusion, the DMCA and the DSM provide different approaches to the liability of internet intermediaries for copyright infringement and the penalty procedures. The DMCA provides a more lenient approach to intermediary liability, while the DSM places greater responsibility on intermediaries to prevent copyright infringement (Lerner, 2017).

While these frameworks reflect different legal and cultural contexts, they both aim to balance the interests of copyright owners, intermediaries, and users in the digital economy. As such, it is important to continue to develop legal frameworks that balance the competing interests at stake in this area of law.

Conclusion

In conclusion, the liability of internet intermediaries for copyright infringement is a complex and evolving issue that poses significant legal challenges for various stakeholders. The use of intermediaries to distribute copyrighted works has led to a balancing act between the protection of copyright and the need for a free flow of information, innovation, and expression on the internet. While intermediaries have played a critical role in facilitating access to information and promoting free expression, they must also be held accountable for any harm they may cause to copyright owners.

Legal frameworks, such as the DMCA in the United States and the DSM in the European Union, have been established to strike a balance between protecting the interests of copyright owners and promoting innovation and free expression on the internet. However, the approaches

taken by different jurisdictions vary, with some placing more responsibility on intermediaries to prevent copyright infringement than others.

The penalty procedures for copyright infringement by intermediaries also vary depending on the jurisdiction, with some imposing civil penalties, such as damages awards, while others impose criminal sanctions. The severity of penalties may depend on various factors, such as the extent of the infringement and the financial impact on the copyright owner.

Based on the analysis of the liability of Internet intermediaries for copyright infringement and the penalty procedure, the following recommendations can be made:

Promoting a consistent legal approach: Given the differences in legal frameworks and approaches to intermediary liability for copyright infringement, it is important to promote consistency in the application of these laws. This can be achieved by harmonizing laws across jurisdictions and establishing universal legal standards.

Encouraging greater cooperation between intermediaries and copyright owners: Intermediaries and copyright owners should work together to prevent copyright infringement. Intermediaries can take proactive measures to detect and remove infringing content, and copyright owners can provide intermediaries with accurate information about their copyrighted works.

Encouraging intermediaries to implement measures to prevent copyright infringement: Intermediaries should implement effective measures such as content filtering to prevent uploading of infringing content. These measures can be used in conjunction with a notice and takedown system to ensure the prompt removal of infringing content.

Promoting the use of alternative dispute resolution mechanisms: Alternative dispute resolution mechanisms such as arbitration and mediation can be used to resolve copyright disputes between mediators and copyright owners. These mechanisms can be faster and less costly than traditional litigation. **Promoting public awareness of copyright and fair use:** Public awareness of copyright and fair use can help to better understand the rights and responsibilities of intermediaries, copyright owners, and users. This can help reduce copyright infringement and promote a culture of respect for intellectual property rights. Intermediaries, such as internet service providers, search engines, and social media platforms, play a critical role in facilitating access to information and promoting freedom of expression online. However, they also face the challenge of balancing these goals with the need to protect intellectual property rights.

To help intermediaries navigate this complex landscape, there are several recommendations that they can follow. First, intermediaries should prioritize transparency in their operations, including how they handle user data and how they moderate content. This transparency can help build trust with users and foster a more open and inclusive online environment.

Second, intermediaries should adopt clear policies and procedures for responding to copyright infringement claims. These policies should include safeguards to prevent abuse of the takedown process and a mechanism for restoring content that has been removed in error.

Third, intermediaries should work to promote the development of more flexible and user-friendly licensing models that can help copyright owners reach a wider audience while also enabling users to access and share content in ways that are consistent with fair use and other exceptions to copyright.

Overall, by following these recommendations, intermediaries can play a positive role in facilitating access to information and promoting freedom of expression online, while also holding copyright owners accountable for any harm caused by overzealous enforcement of their rights.

References

1. Van Eijk, N., & Hugenholtz, P.B. (2016). The new intermediary liability in Europe. *International Journal of Law and Information Technology*, 24(4), 350.
2. Digital Millennium Copyright Act. (1998). Retrieved from <https://www.copyright.gov/legislation/dmca.pdf>

3. Raquel Xalabarder, C. (2018). The safe harbor for online intermediaries: The case law of the CJEU. *Copyright Reform*, 151-166.
4. Geiger, C., & Schonherr, F. (2018). Liability of online intermediaries for copyright infringements: Recent developments in the European Union. *Computer Law & Security Review*, 34(2), 296-309.
5. Glushko, B., & Glushko, E. (2019). The Liability of Internet Intermediaries for Copyright Infringement in the United States and Europe: A Comparative Analysis. *Intellectual Property Quarterly*, 1, 348.
6. Directive on Copyright in the Digital Single Market. (2019). Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32019L0793&from=EN>
7. Schonberger, A. (2018). Liability of Internet Intermediaries for Copyright Infringement in the European Union. *Journal of Intellectual Property Law and Practice*, 13(7), 541.
8. Kretschmer, M., & Klimis, G.M. (2016). Intermediary liability and freedom of expression: The impact of the European e-commerce directive. *Journal of Intellectual Property, Information Technology and Electronic Commerce Law*, 7(2), 125-136.
9. Hugenholtz, P.B. (2018). The new EU copyright directive: What's in a name?. *European Intellectual Property Review*, 40(4), 198.
10. Sag, M. (2017). The Extraterritorial Reach of American Law and the DMCA's Notice and Takedown System. *University of Illinois Law Review*, 2017(3), 848.
11. Samuelson, P., & Wheatland, T. (2018). Notice and Staydown: A Primer. *Berkeley Technology Law Journal*, 33(3), 906.
12. Lerner, B. (2017). Copyright enforcement online: the role and limits of intermediaries. *Journal of Intellectual Property Law & Practice*, 12(7), 530-540.

Received: 13.11.2022

Accepted: 06.03.2023

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/89/206-211>

Latifa Masimova
Azerbaijan Technology University
master student
letife.mesimova.99@gmail.com

THE ROLE OF AGRICULTURAL SECTOR IN THE DEVELOPMENT OF THE NETHERLANDS

Abstract

The international trade in agricultural products and food products has grown enormously over the past 20 to 25 years, which was partly due to the reduction of import barriers and the harmonisation of trade rules within the framework of the WTO. Nevertheless, Dutch exporters of agricultural products to countries outside the EU are still confronted with relatively high import tariffs (18% on average). Exporters are also affected by non-tariff measures. In agriculture, this primarily concerns sanitary and phytosanitary measures (specifically aimed at protecting humans, animals and plants against diseases, pests or contaminants).

The Netherlands exports of agricultural goods at €104.7 billion for 2022, which is 9.4% higher than in 2021 (€95.7 billion). Agricultural goods account for just over half of the total trade surplus in goods of the Netherlands. About 70% of global trade currently consists of international value chains, in which products pass through a number of countries before a final product is produced. The Netherlands also plays an important role in global value chains, for example with its imports and re-exports of tropical products such as cocoa, palm oil, coffee and soy. Recently, global value chains have come under increasing scrutiny. For example, there is growing concern that trade liberalisation is leading to greater inequality in low and middle-income countries. But there also appear to be opportunities: global value chains and the associated dependencies between countries could also play a major role in alleviating inequality. Although positive effects of certification are known, for example farmers' incomes and working conditions have improved in some cases, these effects do not occur everywhere and may not be predominantly positive.

Keywords: Dutch agriculture, product, Netherlands, developments, world

Lətifə Məsımova
Azərbaycan Texnologiya Universiteti
magistrant
letife.mesimova.99@gmail.com

Hollandiyanın inkişafında kənd təsərrüfatı sektorunun rolu

Xülasə

Kənd təsərrüfatı məhsulları və ərzaq məhsullarının beynəlxalq ticarəti son 20-25 il ərzində olduqca artmışdır ki, bu da qismən idxal maneələrinin azaldılması və ÜTT çərçivəsində ticarət qaydalarının uyğunlaşdırılması hesabına baş vermişdir. Buna baxmayaraq, Hollandiya kənd təsərrüfatı məhsullarının Aİ-dən kənar ölkələrə ixracatçıları hələ də nisbətən yüksək idxal tarifləri ilə (orta hesabla 18%) üzləşirlər. İxracatçılar da qeyri-tarif tədbirlərindən təsirlənir. Kənd təsərrüfatında bu, ilk növbədə sanitar və fitosanitar tədbirlərə aiddir (xüsusilə insanları, heyvanları və bitkiləri xəstəliklərdən, zərərvericilərdən və ya çirkləndiricilərdən qorumaq məqsədi daşıyır).

Hollandiyanın 2022-ci il üçün kənd təsərrüfatı məhsulları ixracı 104,7 milyard avro təşkil edib ki, bu da 2021-ci illə müqayisədə (95,7 milyard avro) 9,4% çoxdur. Kənd təsərrüfatı məhsulları Hollandiya mallarının ümumi ticarət profisitinin yarıdan bir qədər çoxunu təşkil edir. Qlobal ticarətin təxminən 70%-i hazırda beynəlxalq dəyər zəncirlərindən ibarətdir ki, bu zəncirlərdə

məhsulların son məhsul istehsal olunmazdan əvvəl bir sıra ölkələrdən keçdiyi bildirilir. Hollandiya qlobal dəyər zəncirlərində də mühüm rol oynayır, məsələn, kakao, palma yağı, qəhvə və soya kimi tropik məhsulların idxalı və təkrar ixracı ilə. Son zamanlar qlobal dəyər zəncirləri getdikcə daha çox araşdırılır. Məsələn, ticarətin liberallaşdırılmasının aşağı və orta gəlirli ölkələrdə daha böyük bərabərsizliyə səbəb olması ilə bağlı narahatlıq artır. Lakin imkanlar da görünür: qlobal dəyər zəncirləri və ölkələr arasında əlaqəli asılılıqlar da bərabərsizliyin aradan qaldırılmasında böyük rol oynaya bilər. Sertifikatlaşdırmanın müsbət təsirləri məlum olsa da, məsələn, fermerlərin gəlirləri və iş şəraiti bəzi hallarda yaxşılaşsa da, bu təsirlər hər yerdə baş vermir və əsasən müsbət olmaya bilər.

Açar sözlər: Hollandiya Kənd Təsərrüfatı, məhsul, Hollandiya, inkişaf, dünya

Introduction

When people think of agriculture, they often envision crop farming: soil and land preparation and sowing, fertilizing, irrigating, and harvesting different types of plants and vegetation.

However, according to the U.S. Census Bureau's North American Industry Classification System (NAICS), crop farming is just one element of the Agriculture, Forestry, Fishing, and Hunting sector. Agriculture also encompasses raising livestock; industrial forestry and fishing; and agricultural support services, such as agricultural equipment repair and trucking operations.

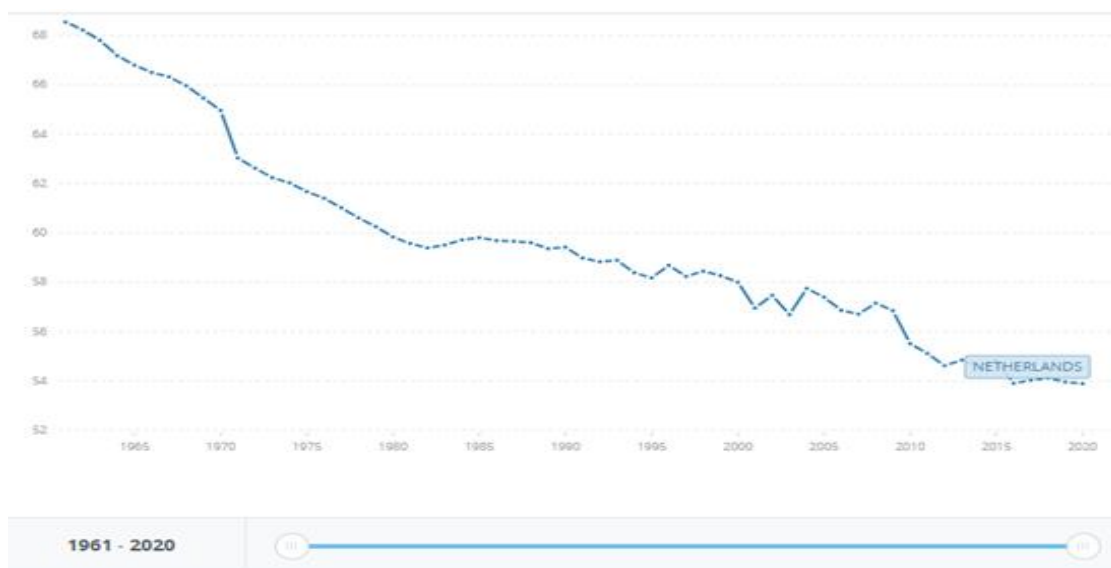
Why is agriculture important? It helps sustain life by providing the food we need to survive. It also contributes \$7 trillion to the U.S. economy. Despite agriculture's importance, the Economic Policy Institute reports that farmworkers are among the lowest-paid workers in the U.S. Ban, A.W. van den and A.L.G.M. Bauwens. 1988. Small farmer development; experiences in the Netherlands (Quarterly Journal of International Agriculture: 215-227).

However, agriculture also provides opportunities for economic equity and helps people prosper around the world. For example, since 2000, the agricultural growth rate in Sub-Saharan Africa has surpassed that of any other region in the world (approximately 4.3% annually), contributing to the region's economic gains, according to the United States Agency for International Development (USAID). While there's been a global decline in agricultural jobs — from 1 billion in 2000 to 883 million in 2019, according to employment indicators from the Food and Agriculture Organization of the United Nations — agriculture remains the second-highest source of employment (26.7% of total work).

What Is Agriculture? Agriculture is the practice of cultivating natural resources to sustain human life and provide economic gain. It combines the creativity, imagination, and skill involved in planting crops and raising animals with modern production methods and new technologies (Ministry of LNV, 2009).

A large part of the world's terrestrial surface has been transformed by agriculture, reshaping the natural environment. Many species have been lost or are endangered due to mismanaged agricultural practices, be it habitat destruction, over-exploitation of resources, use of pesticides, and many other factors (3).

The agrarian history of The Netherlands has produced some household names in the discipline, like Jan de Vries at Berkeley, and B H Slicher van Bath, who laid the foundations of the Wageningen School when he was the Professor of Agrarian History at the Agricultural University of Wageningen. Dutch agriculture in the later Middle Ages and the early modern period is quite well known in the English-speaking world, for example through Jan de Vries' Work on the Golden Age (II4), and through studies on the neighbouring southern Low Countries, which now form Belgium (eg Van der Wee II6). Nevertheless, partly as a result of the perceived impenetrability of the Dutch language, the activities of Dutch historians of agriculture and rural life in the modern period after 1750 are not well publicized outside the Dutch-language area. This article therefore attempts to give an account of the more significant developments in the last twenty years, with reference to works which appeared prior to 1970 where they are still the accepted authorities on their subjects (4).

Sources: The World Bank

<https://data.worldbank.org/indicator/AG.LND.AGRI.ZS?locations=NL>

Image 2: Agricultural products provide essential resources for daily activities, such as: getting ready for work in the morning, thanks to coffee and clothes; washing hands with soap; fueling vehicles to travel; preparing and eating food; and minding health through medicines and treatments

This Collection offers a platform for the latest research on conservation ecology and biodiversity preservation in agricultural systems including, but not limited to, multidisciplinary studies in the fields of agroecology, agroforestry, landscape ecology, and sustainable development. The topic in question has been investigated by several researchers in recent years and different results have been obtained (5).

Five Centuries of Farming: A Short History of Dutch Agriculture, 1500-2000 (Mansholt Publication Series) Paperback – January 1, 2010 in this book where the lower reaches of the rivers Rijn, Maas and Schelde have passed through the Northwest-European plain to finally flow out into the North Sea, a unique country of towns had come about during the Late Middle Ages (Silvis, Leenstra, 2009). Prospects for the Agricultural Sector in the Netherlands; Economic and Technological Explorations. The Hague, LEI Wageningen UR) Since then, due to its natural and central location, this country, the Netherlands, has turned into a true crossroads of European trade connections between east and west, north and south. A highly urbanised country emerged and as the urban economies prospered they have had a great impact on the surrounding countryside (7). This in turn has affected the rural communities and has stimulated all kinds of agrarian activities. Highly productive agribusiness complexes have been the result. Today experts rank Dutch agriculture and horticulture as one of the most productive in the world. Milk production per cow and arable farming and horticulture, productivity per man-hour is amongst the highest known. This book is meant to give an overview of the historical processes of five centuries of farming and it makes clear that the old farming society was only seemingly static (8). This account of Dutch agricultural history demonstrates how Dutch farmers and horticulturist have always been keen on resetting their aims when the ever changing economic environment induced them to do so. Agriculture in the Netherlands 1851-1950 (Merijn Knibbe) important information about the history of Dutch agriculture was mentioned in this book (9).

Material and methods

Mainly due to its geographic position, easy access to the sea as well as to surrounding countries in Western Europe, flat and fertile soils and large numbers of human populations nearby, agriculture in the Netherlands was, and still is, an important economic activity. It ranks second worldwide as exporting country for agricultural products. This enormous achievement for such a small country is traditionally explained by its very effective cooperation between education, extension, and research.

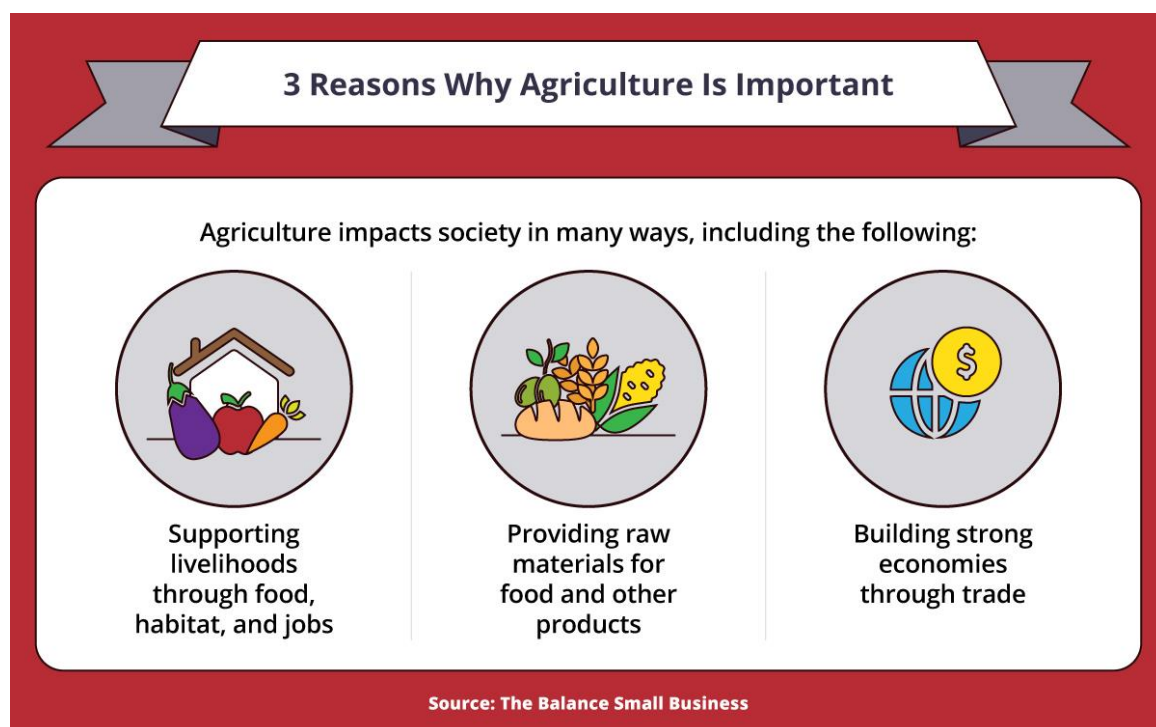
- The best productive comunitiv in Netherlands
- The biggest factories and formers
- The famous agricultural cities in Netherlands <https://pdf.sciencedirectassets.com/>

Various resources were used in writing the theoretical part. Thus, during the last two years, local and foreign articles, research works, statistical data, educational materials covering the agricultural sector in the Netherlands were used and formed the information base (10).

There is a need to use a number of methods to write the dissertation "The Role Of Agricultural Sector In The Development Of The Netherlands" and conduct research. Also, the method of graphic analysis and comparative analysis can be applied. At the same time, other methods of analysis (statistics, surveys, etc.) can be used if necessary (11).

Results

Expected scientific and practical results of the research: Agriculture is also a business that provides the global economy with commodities: basic goods used in commerce, such as grain, livestock, dairy, fiber, and raw materials for fuel. For example, fiber is a top crop in U.S. agricultural production, according to The Balance Small Business, and a necessary commodity for the clothing sector.

Source: The Balance Small Business

Image 1: Agriculture impacts society in many ways, including: supporting livelihoods through food, habitat, and jobs; providing raw materials for food and other products; and building strong economies through trade. Source: The Balance Small Business.

The Netherlands is one of the world's largest agricultural producers, exporting 65 billion Euros worth of vegetables, fruit, flowers, meat and dairy products each year. The Dutch agricultural sector

produces mostly cereals (wheat in particular), feed crops (such as fodder maize) and potatoes. The horticultural sector focuses on vegetables and flower bulbs. Dutch greenhouses produce mostly vegetables and flowers like sweet peppers and roses (12).

The results of the study have important implications for those who want to study the economy of the Netherlands as well as agriculture. Agricultural Science in the Netherlands (Verhoeff, 2007). Based on these results, researchers can be successful using research on Dutch agriculture. As a result of the conducted research, it is planned to identify deficiencies and problems in the field of agriculture in the Netherlands and propose ways to eliminate them. Proposing solutions to minimize non-positive impacts on the Dutch agricultural industry will be the main scientific innovation of the research. Also, the construction can be the beginning of other researches and can be continued by diversifying (<https://www.researchgate.net>).

Conclusion

The Netherlands might be a small country, but it's the second-largest exporter of agriculture in the world, after the United States. In 2017, the Netherlands exported \$111 billion worth of agricultural goods, including \$10 billion of flowers and \$7.4 billion of vegetables (<https://www.nature.com> - Conservation ecology in agricultural systems).

Organic farms in agriculture and horticulture care for the environment. They do not use chemical pesticides for instance. To make organic farms more competitive with regular agriculture, the government signed covenants with supermarkets, the Dutch Confederation of Agriculture and Horticulture (LTO) and other parties for the joint promotion of organic products and a wider selection in the shops. These efforts should lead to a 10% increase in the sale of organic products (<https://www.government.nl/topics/agriculture/agriculture-and-horticulture>).

References

1. Quarterly Journal of International Agriculture, 27 (3-4), pp.215-227.
2. Ministry of LNV. (2009). Homepage of the Dutch Ministry of Agriculture, Nature and Food Quality. <https://www.minlnv.nl>
3. The Netherlands in vertical farming, seed technology and robotics: <https://www.washingtonpost.com/business/interactive/2022/netherlands-agriculture-technology/>
4. Government of the Netherlands: Agriculture and the economy <https://www.government.nl/topics/agriculture/agriculture-and-horticulture>
5. The Netherlands has become an agricultural giant by showing what the future of farming could look like: <https://www.nationalgeographic.com/magazine/article/holland-agriculture-sustainable-farming>
6. Silvis, H.J. and F. Leenstra (eds). (2009). Prospects for the Agricultural Sector in the Netherlands; Economic and Technological Explorations. The Hague, LEI Wageningen UR
7. Conservation ecology in agricultural systems: https://www.nature.com/collections/ggiaabfaee/how-to-submit?gclid=CjwKCAiAhqCdBhB0EiwAH8M_Gmd1wmJ-4WQLJE4qBmu215DTfGYhaXCoTxj1KyZ3K6EZym2oFsURWhoCC14QAvD_BwE
8. The World Bank <https://data.worldbank.org/indicator/AG.LND.AGRI.ZS?locations=NL>
9. <https://www.nature.com> - Conservation ecology in agricultural systems
10. World Economic Forum: <https://www.weforum.org/agenda/2019/11/netherlands-dutch-farming-agriculture-sustainable/>
11. Five Centuries of Farming: A Short History of Dutch Agriculture. (2010). 1500-2000 (Mansholt Publication Series) Paperback – January 1.
12. Organisation for Economic Co-operation and Development : Agriculture Characteristics: <https://www.oecd.org/agriculture/topics/water-and-agriculture/documents/oecd-water-policies-country-note-netherlands.pdf>

13. Organic agriculture in the Netherlands developments and challenges:
<https://pdf.sciencedirectassets.com/>
14. Melyukhina, O. (2011-03-08), “Risk Management in Agriculture in The Netherlands”, OECD Food, Agriculture and Fisheries Papers, No. 41, OECD Publishing, Paris.
15. Ban, A.W. Van den and A.L.G.M. Bauwens. (1988). Small farmer development; experiences in the Netherlands. Quarterly Journal of International Agriculture, 27 (3-4), pp. 215-227.
16. https://www.researchgate.net/publication/40159186_Science_cultivating_practice_A_history_of_agricultural_science_in_the_Netherlands_and_its_colonies

Received: 05.01.2023

Accepted: 28.03.2023

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/89/212-217>

Nigar Məmmədova
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
memmedovanigar@yandex.ru

AZƏRBAYCAN HÜQUQ SİSTEMİNDƏ MƏHKƏMƏ AKTLARININ TƏSNİFATINDA ƏSAS MEYARLAR

Xülasə

Məqalədə məhkəmə aktı anlayışı geniş və dar mənada araşdırılmışdır. Məhkəmə aktlarının müxtəlif meyarlara görə təsnifatı verilməyə çalışılmışdır. Təsnifat aparılarkən bir sıra müəlliflərin təsnifatları nəzərdən keçirilmişdir. Həmçinin Azərbaycan Respublikası Qanunveriliyinə də istinad edilərək məhkəmə aktı növləri xarakterizə edilmişdir. Təsnifatlarla bağlı mübahisəli məsələlərə diqqət verilmişdir. Həmin məsələlərə ölkə qanunvericiliyinə uyğun münasibət bildirilməyə çalışılmışdır. Məhkəmənin hüquq yaradıcı subyekt olması məsələsi təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: *məhkəmə aktı, məhkəmə hüquq-tətbiqi aktları, məhkəmə təfsir aktları, məhkəmə hüquqyaradıcı aktları, yekun məhkəmə aktı*

Nigar Mammadova
Baku State University
master student
memmedovanigar@yandex.ru

The main criteria in the classification of judicial acts in the legal system of Azerbaijan

Abstract

The article examines the concept of judicial act in a broad and narrow sense. An attempt was made to classify judicial acts according to various criteria. During the classification, the classifications of a number of authors were reviewed. Also, referring to the Legislation of the Republic of Azerbaijan, the types of judicial acts were characterized. Controversial issues related to classifications have been addressed. We have tried to express an attitude to those issues in accordance with the country's legislation. The question of the court being a law-creating subject has been analyzed.

Keywords: *judicial act, judicial law-enforcement acts, judicial interpretive act, judicial legislative acts, final judicial act*

Giriş

Müasir dövrdə vətəndaş və təşkilatların azadlıq, hüquq və qanunla qorunan maraqlarının müdafiəsinin əsas vasitəsi kimi məhz məhkəmə müdafiəsi çıxış edir. Bu şərtlər daxilində məhkəmə hakimiyyətinin yükü də kifayət qədər artmışdır ki, nəticə etibarilə müxtəlif məhkəmə aktlarının rolu da artmışdır. Buna müvafiq olaraq, çoxsaylı məhkəmə aktlarının çıxarılması onların müəyyən sisteminin yaradılması zərurətini yaratmışdır. Məhkəmə aktları bir növ hüquqi akt olduğu üçün məhkəmə aktları sistemi hüquqi aktlar sistemində alt sistem olacaqdır.

Məhkəmə aktı dedikdə, qanunla müəyyən edilmiş səlahiyyəti daxilində məhkəmə hakimiyyətinin iradəsini müəyyən formalarda ifadə edən hüquqi sənəd başa düşülməlidir.

Hüquq ədəbiyyatında “məhkəmə aktı” termini tez-tez istifadə olunur. Y.A.Tixomirov və İ.V.Kotelevskaya qeyd edirlər ki, “məhkəmələrin bütün qərarları onlara xas xüsusiyyətlərinə görə geniş mənada “hüquqi aktlar” anlayışı ilə əhatə oluna bilər” (Tixomirov, Kotelevskaya, 1999: 228-229).

Məhkəmə aktı termini geniş və dar mənada başa düşülür. Geniş mənada məhkəmə aktı dedikdə məhkəmə qətnaməsi, məhkəmə qərarı, məhkəmə çağırışı, bildirişi, protokolu, sorğusu, öz-özünə etiraz ərizəsi, yekun aktlar, təşkilati-funksional, yardımçı, həmçinin xidməti xarakterli aktlar başa düşülür. Beləliklə, məhkəmə aktı geniş mənada məhkəmə tərəfindən çıxarılan, hakimiyyət xarakteri daşıyan və məhkəmə hakimiyyətinin hüquqi nəticə əldə etməyə yönəlmiş yekun, təşkilati, funksional, yardımçı hərəkətlərini təsbit edən hüquqi aktlardır.

Dar mənada məhkəmə aktı qanunla müəyyən edilmiş qaydada məhkəmə tərəfindən qəbul edilmiş, işə baxılması və həlli ilə bağlı dövlət səlahiyyətli qərarı özündə əks etdirən hüquqi aktdır. Bu aktı məhkəmə-hüquqi akt adlandırmaq məntiqlidir, çünki o, daha çox məhkəmənin hüquqi fəaliyyətinin nəticələri ilə bağlıdır. “Məhkəmə hüquqi aktı” adı məhkəmənin bu aktının məhz mübahisəli hüquq münasibətlərinin iştirakçıları üçün dəqiq hüquqi nəticələr doğurduğunu vurğulayır. Məhkəmənin hüquqların və qanuni mənafelərin müdafiəsi üzrə fəaliyyətinin nəticələri məhkəmə aktlarında dəqiq ifadə olunur, onların vasitəsilə hüququn mübahisəliliyi aradan qaldırılır və hüquq subyektlərinin öz subyektiv hüquqlarını həyata keçirmələri üçün şərait yaranır.

“Məhkəmə aktı” anlayışı toplu anlayış olmaqla ümumiləşdirici kateqoriyaya aiddir. Müxtəlif işlərə baxılarkən müxtəlif növlü məhkəmə aktları çıxarıldığından bu aktların müxtəlif əsaslara (kriteriyalara) görə təsnifatı da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Onlardan bəzilərinə diqqət yetirək.

“Məhkəmələr və hakimlər haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun 5-ci maddəsinə görə, məhkəmələr baxılmış işlər üzrə Azərbaycan Respublikası adından qətnamələr, hökmlər, qəraradlar və qərarlar (bundan sonra — qərarlar) çıxarırlar (2).

Hüquqi əhəmiyyətindən asılı olaraq aşağıdakıları ayırmaq lazımdır: məhkəmə hüquq-tətbiqi aktları, məhkəmə təfsir aktları və məhkəmə hüquqyaradıcı aktları (Dzhura, 2009: 12-13).

- məhkəmə hüquq-tətbiqi aktları (bu tip aktlarda fərdi hüquqi tənzimləmənin həyata keçirildiyi fərdi səlahiyyətli göstərişlər var) (məsələn, hökm, qətnamə); Məhkəmə hüquq tətbiqi aktları dövlət hakimiyyətinin – məhkəmə orqanlarının rəsmi sənədləridir, hansı ki, özündə hakimiyyət xarakterli fərdi göstərişləri əks etdirir, onun vasitəsi ilə fərdi hüquqi tənzimləmə gerçəkləşir.
- məhkəmə təfsir aktları (hüquqi göstərişlərin mənasını açmaq məqsədi ilə ali məhkəmə orqanları tərəfindən təfsir nəticəsində qəbul edilir; qanuni göstərişlərin məzmunu və fəaliyyətinə dair təsviri (təsvir, məlumatlandırıcı) hökmlərin xarici ifadə formaları kimi çıxış edir) həm normativ, həm də fərdi (məsələn, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinin Plenumunun qərarları). Məhkəmə təfsir aktları – yuxarı instansiya məhkəmələri tərəfindən rəsmi normativ təfsir nəticəsində qəbul edilən, ümumi və məcburi xarakter daşıyan, özündə hüquq normalarının mənasının izahını əks etdirən və dəfələrlə tətbiq edilmək üçün nəzərdə tutulan (həmin normanın qüvvədə olduğu müddətdə) rəsmi sənədlərdir. Məhkəmə rəsmi təfsir aktlarında normativ hüquqi aktlarda olan hüquq normaları konkretləşdirilir.
- məhkəmə hüquqyaradıcı aktları (bu aktlar normativ hüquqi aktlarla məhkəmə təfsir aktları arasında aralıq olmaqla, məhkəmə aktları sistemində xüsusi yer tutur, çünki məhkəmələr mübahisələrin həlli əsas funksiyası ilə yanaşı, normativ nəzarət funksiyasını da yerinə yetirir), (məsələn, normativ hüquqi aktların qüvvədən düşmüş hesab edilməsi ilə bağlı Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinin qərarları).

Məhkəmə hüquq yaradıcı aktlarına Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Məhkəməsi qərarlarının məhkəmə hüquqyaradıcı aktlarında xüsusi statusu ondadır ki, onda normativ hüquqi aktların bütünlüklə və ya hissəvi ləğvinə baxılır. “Normativ hüquqi aktlar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Qanununun 89-cu maddəsində normativ hüquqi aktın qüvvəsinin itirilməsi halları nəzərdə tutulmuşdur. Həmin Qanunun 89.1.3-cü maddəsinə görə onlardan biri də normativ hüquqi aktın (onun struktur elementi) Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 130-cu maddəsinin III hissəsinin 1-3-cü və 6-cı, 7-ci bəndlərində nəzərdə tutulmuş hallarla əlaqədar Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinin qərarı ilə qüvvədən düşmüş hesab edilməsidir. Qanunun 89.2-ci maddəsinə görə, bu Konstitusiyaya Qanununun 89.1.3-cü maddəsinə uyğun olaraq normativ hüquqi akt (onun struktur elementi) Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya

Məhkəməsinin qərarı ilə qüvvədən düşmüş hesab edildikdə həmin normativ hüquqi akt (onun struktur elementi) onu qəbul etmiş normayaratma orqanı tərəfindən ləğv edilir (4).

Bu hüquqi aktın xüsusiyyəti ondadır ki, onlar digər məhkəmələrdə olan kimi hüquqla bağlı konkret mübahisə zamanı qəbul edilmir, onlar konstitusiya nəzarəti ilə bağlıdır. Konstitusiya nəzarət institutu çox da uzaq olmayan keçmişdə, yəni 19-cu əsrin əvvəllərində ABŞ-da yaradılmışdır. Bu gün ABŞ-da konstitusiya nəzarətini ilkin olaraq başqa məqsəd üçün yaradılmış ABŞ Ali Məhkəməsi həyata keçirir (Chirkin, 1997: 309).

Qeyd etmək lazımdır ki, AR Konstitusiya Məhkəməsinin bir sıra qərarlarında hüquq normasına yaradılması və formalaşması ilə bağlı başlanğıcları görmək mümkündür.

Normativ aktları etibarsız hesab edən məhkəmə qərarları pozitiv hüquqa obyektiv təsir edir. Məhkəmə aktları sistemində xüsusi yeri dövlət orqanlarının hərəkət və ya hərəkətsizliyi, yerli icra hakimiyyəti və yerli özünüidarə orqanlarının qeyri-normativ aktlarının mübahisələndirilməsi ilə bağlı aktlar tutur. İcra hakimiyyəti orqanları və yerli özünüidarə orqanları üzərində məhkəmə nəzarətini yerinə yetirməklə məhkəmə orqanları bu orqanların fəaliyyətinə və onlar tərəfindən qəbul edilən aktlara hüquqi qiymət verir.

Qeyd etmək lazımdır ki, məhkəmənin hüquq yaradıcı aktı təsnifatı mübahisəlidir, əksər müəlliflər tərəfindən də dəstəklənmir. Belə ki, həmin mövqeyin tərəfdarları hakimiyyət bölgüsünün olması, ölkədəki hüquq sisteminin roman-german hüquq sistemi olmasına əsaslanır. Belə ki, bu mövqeyin tərəfdarları qeyd ki, bu hakimiyyət bölgüsünün əsas prinsipi, yəni qanunverici qanun yaradır, məhkəmə qanunu tətbiq edir prinsipi ilə bağlıdır.

Bir tərəfdən isə qeyd edilir ki, AR MPM-in 13.4-cü maddəsinə görə, barəsində mübahisə edilən hüquq münasibətlərini tənzimləyən hüquq norması olmadıqda, məhkəmə analoji münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarına müraciət edir (6).

Həmin Məcəllənin 13.5-ci maddəsinə görə, belə normalar da olmadıqda, məhkəmə öz aktında Azərbaycan Respublikası hüquq qaydalarının ideya və ümumi prinsiplərini əsas götürür.

Hesab edirəm ki, məhkəmənin mülki mübahisələri həll edən zaman hüququn analogiyasını tətbiq etməsi bir növ hüquq yaradıcılığı hesab edilə bilər.

Sahəvi mənsubiyyətinə görə (məhkəmə icraatına görə) aşağıdakı məhkəmə aktları fərqləndirilir:

- Konstitusiya məhkəmə icraatı məhkəmə aktları (qərar, qərarad);
- Cinayət məhkəmə icraatı aktları (höküm, qərar);
- Mülki məhkəmə icraatında aktlar (qərarad, qətnamə, əmr, kassasiya icraatında qərar);
- İnzibati icraat məhkəmə aktları (qərarad, qərar).

Qeyd etmək lazımdır bu bölgü hüququn və qanunvericiliyin sahəvi bölgüsünə görə obyektiv olaraq mövcuddur. Bu səbəbdən, həmin təsnifat mübahisəli sayılmır.

Məhkəmə aktları onların məhkəmə icraatında olan rolundan asılı olaraq yekun, köməkçi, təşkilati, xidməti və sair kimi də qruplaşdırılır. Bu təsnifat bir çox müəlliflər tərəfindən müxtəlif variantlarda aparılır.

Məsələn, S.K.Zaqaynova məhkəmə aktlarını ədalət mühakiməsində yekun məqsədin realizəsindən asılı olaraq yekun (məsələn, məhkəmə əmri, qətnaməsi, qərarad), aralıq (məsələn, məhkəmə qərarad) olmaqla qruplaşdırır.

Birinci instansiya məhkəməsində yekun məhkəmə aktı kimi məhkəmə əmri, qətnaməsi, (qərarı), qəraradı çıxış edir.

Apellyasiya məhkəməsində yekun məhkəmə aktı inzibati icraat zamanı qərar, qərarad, mülki icraatda apellyasiya məhkəməsində qərar, qərarad, kassasiya instansiya məhkəməsində qərar, qərarad çıxış edir.

Aralıq məhkəmə aktları ədalət mühakiməsi həyata keçirilən zaman qarşıya çıxan məsələlərin həlli məqsədilə qəbul edilir. Məhkəmə qəraradı işlərə baxılması zamanı bütün instansiyalarda, bütün növ məhkəmə icraatlarında qəbul edilir (Zaqaynova, 2007: 109, 113).

Məhkəmə aktlarının qeyri-ənənəvi təsnifatını, yəni aktın təyinat məqsədindən asılı olaraq, Y.A.Şirokopoyas təklif etmişdir. Onun bölgüsü əsasında məhkəmə aktları üç növə bölünür: 1) ədalət mühakiməsi aktları bura məhkəmə qətnaməsi daxil edilir. 2) məhkəmənin işi mahiyyəti üzrə

həll etməyən aktları (məhkəmə qərarı); 3) məhkəmənin digər aktları (təşkilati və digər xarakterli) (Shirikopoyas, 2006: 24-28).

Elə məhkəmə aktları vardır ki, onlar ədalət mühakiməsi aktı sayılır, lakin məhkəmə aktları sistemə aiddir. Bunlara daxildir: məlumat məktubları, məhkəmə təcrübəsinin nəzərdən keçirilməsi, hansı ki, məhkəmə orqanlarının və digər hüquq subyektlərinin fəaliyyətində köməkçi xarakter daşıyır.

Məhkəmə aktları hüquqi formasından asılı olaraq fərqlidir. Belə ki, işlərə baxan birinci instansiya məhkəmələri qərarlar, qətnamə, qərar, cinayət işləri ilə bağlı hökm çıxarır, apellyasiya instansiya məhkəməsi qətnamə, qərar, işlərə kassasiya qaydasında baxan məhkəmə qərarı, qərar qəbul edir.

Ölkəmizdə məhkəmə sistemə uyğun olaraq məhkəmənin mövqeyinə görə aşağıdakı məhkəmə aktlarını fərqləndirmək olar:

Ali instansiya məhkəmələrinin aktları – bura AR Konstitusiya Məhkəməsinin Plenum qərarları, Ali Məhkəmənin Plenum qərarları daxildir.

Birinci instansiya və apellyasiya instansiya məhkəməsinin aktlarından verilən şikayətlə əlaqədar müvafiq olaraq apellyasiya instansiya məhkəməsinin, kassasiya instansiya məhkəməsinin qərar qəbul etməsi.

Birinci instansiya məhkəmələrinin aktları.

Hüquqi informasiyanın çatdırılma məqsədindən asılı olaraq:

Məhkəmənin normativ aktlarına rəsmi təfsir aktlarını qeyd etmək olar, hansı ki, qeyri-müəyyən subyektlər və hallar dairəsinə aid olan ümumiləşdirici mövqə əks etdirir. Məsələn, Konstitusiya Məhkəməsinin Plenum qərarları digər məhkəmələr üçün məcburidir.

Fərdi məhkəmə aktları, məsələn hökm konkret bir işdə müəyyən şəxslər barəsində çıxarılır. Məsələn konkret mübahisə üzrə məhkəmənin yekun qərarı, kazual təfsir aktı.

Təsnifat meyarı kimi aktların yerinə yetirdiyi funksiyalara görə aşağıdakı növləri qeyd etmək olar:

1) əsas məhkəmə aktları məhkəmə qərarları və hökmləridir. Onlar hüquqi mübahisəni mahiyyəti üzrə həll etdiklərinə görə xüsusi rola malikdirlər;

2) yardımçı məhkəmə aktları – məhkəmənin müxtəlif hərəkətlərini müşayiət edən aktlar. Onlar hüquqi işə baxılması prosesində yaranan müəyyən məsələlər (məsələn, işin təxirə salınması, dayandırılması, məhkəmə icraatına xitam verilməsi) üzrə məhkəmənin qərarlarını təsbit edir. Cinayət prosesində onlar qərarlar, mülki prosesdə isə qərar formasında qəbul edilir;

3) əlavə aktlar – məhkəmə icraatını müşayiət edən məhkəmə aktları (məsələn, məhkəmə iclasının protokolu). Bu məhkəmə aktlarının əhəmiyyətini azaltmağa heç bir əsas yoxdur, çünki onlar bəzən işin nəticəsinə təsir edən məlumatları ehtiva edir.

Məhkəmə aktı qəbul edilmə qaydasına görə tək hakim və kollegial hakimlər tərəfindən qəbul edilən aktlar fəqlənir (Tuzov, 2011: 103).

AR MPM-in 12.1-ci maddəsinə görə, mülki işlərə və kommərasiya mübahisələrinə birinci instansiya məhkəmələrində hakim tərəfindən təkbaşına baxılır. Həmin Məcəllənin 12.2-ci maddəsinə görə, apellyasiya qaydasında işlərə sədrlik edən və digər iki hakimin, kassasiya qaydasında isə sədrlik edən, iki və ya daha çox hakimin iştirakı ilə baxılır (6).

Kollegial tərkibdə çıxarılan məhkəmə aktları öz əhəmiyyəti və hüquqi mürəkkəbliyi ilə seçilir.

Məhkəmə aktlarının təsnifat əsaslarından biri də onun icrası məsələsi ilə bağlıdır. Hüquq elmində “məhkəmə aktının icrası” anlayışı ilə bağlı müxtəlif fikirlər mövcuddur. Məhkəmə aktının icrası dedikdə, N.B.Zeyder qeyd edir ki, bu aktın məcburi icrasının mümkünlüyünü başa düşmək lazımdır, yəni, xüsusi dövlət orqanları tərəfindən məhkəmə aktına görə borclu olan şəxsin iradəsi əleyhinə məhkəmə aktının icrasına yönəlmiş bir sıra tədbirlərin həyata keçirilməsidir (Zeyder, 1966: 170).

A.F.Kleyman hesab edirdi ki, hətta “ən yaxşı qərar icra olunmazsa, bütün mənasını itirir və kağız parçasına çevrilir” (Kleyman, 1937: 76).

O.V.İsaenkova hesab edir ki, icra edilmə anlayışı öhdəlik anlayışından daha geniş anlayışdır, özünə yeni fəaliyyət növünü (icra prosesini) və yeni hüquq münasibəti subyektlərini (icra məmurlarını) daxil edir. Burada keçid anı kimi məhkəmə aktı deyil, məhkəmə aktının qüvvəyə minməsi çıxış edir (12).

Məhkəmələr çıxardıqları qərarların icrası məsələsinə biganə qala bilməzlər. Bu baxımdan onların qərarlarının icrasına görə məhkəmənin məsuliyyət daşması məqsədəuyğun və nəzəri cəhətdən əsaslandırılmışdır (Nevskiy, 2005: 3-18).

Bununla bağlı qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 129-cu maddəsində təsbit olunmuşdur ki, məhkəmənin qəbul etdiyi qərarlar dövlətin adından çıxarılır və onların icrası məcburidir, habelə məhkəmə qərarlarının icra olunmaması qanunla müəyyən olunmuş məsuliyyətə səbəb olur (14).

İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin bir çox qərarlarında formalaşdırdığı hüquqi mövqeyinə görə Konvensiyanın 6-cı maddəsinin 1-ci bəndində müəyyən olunmuş «məhkəmə araşdırması hüququ» təkcə məhkəməyə müraciəti və yekun məhkəmə aktının qəbulunu deyil, həm də (və mütləq qaydada) məcburi qüvvəyə malik yekun məhkəmə aktının icrasını nəzərdə tutur. Məhkəmə, Burdov Rusiyaya qarşı iş üzrə Qərarında həmçinin qeyd etmişdir ki, məhkəmə qərarının icrasının gecikdirilməsinə xüsusi hallarda haqq qazandırıla bilər, lakin bu gecikdirmə Konvensiyanın 6-cı maddəsinin 1-ci bəndi ilə qorunan hüquqların mahiyyətinə xələl gətirməməlidir (15).

“İcra haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun 26-cı maddəsinə görə, icra sənədlərinin vaxtında və düzgün icra edilməsinə nəzarət icra qurumunun rəhbəri və məhkəmə tərəfindən öz səlahiyyətləri daxilində həyata keçirilir (16).

Göründüyü kimi qanunvericilikdə məhkəmənin öz səlahiyyətləri daxilində icraya nəzarət etməsi öz əksini tapıb. Hesab edirəm ki, məhkəmə tərəfindən eyni vaxtda həm mübahisələrə baxılaraq həll edilməsi, həm də onların icrasına sözün tam mənasında nəzarət etməsi praktiki baxımdan mümkün deyil.

İcra edilmə əlamətinə görə özünü icra edən məhkəmə aktlarını və ixtisaslaşdırılmış orqanlar tərəfindən icra edilən məhkəmə aktlarını ayırmaq olar (Solovyeva, 2010).

Özünü icra edən məhkəmə aktları bir sıra əlamətlərə malik olmalıdır: məhkəmə aktının qərar hissəsində tənzimləyici hüquq norması olmalıdır; məhkəmə aktı hüquq subyektləri tərəfindən icra olunmaq qabiliyyətinə malik olmalıdır; məhkəmə aktı yeni aktın verilməsini tələb etmədən birbaşa qüvvəyə malik olmalıdır. Bu aktlara misal olaraq Konstitusiya Məhkəməsinin Plenum qərarlarını misal göstərmək olar.

İxtisaslaşdırılmış orqanlar tərəfindən icra edilən məhkəmə aktları elə məhkəmə aktlarıdır ki, onların icrası üçün ixtisaslaşdırılmış dövlət orqanları tərəfindən müəyyən fəaliyyətlərin həyata keçirilməsi zəruridir. Bu əsasa görə həmin məhkəmə aktlarını iki qrupa bölmək olar:

İcra vərəqi verilməsindən asılı olaraq:

1. İcra edilməsi üçün icra vərəqi verilməyən məhkəmə aktları, məsələn buna nümunə kimi məhkəmə əmrini göstərmək olar, hansı ki, bu da əslində icra sənədidir. İstisna kimi isə, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin qərarlarını göstərmək olar, hansı ki icra vərəqi verilmir.
2. İcrası üçün icra vərəqi verilən məhkəmə aktları. Məsələn borcun ödənilməsi, ziyanın ödənilməsi ilə bağlı olan məhkəmə aktları ilə bağlı icra vərəqinin verilməsi.

Məhkəmə müdafiəsi hüququnun reallaşması üçün məhkəmə aktı hansı məhkəmə sistemi tərəfindən qəbul edilməsindən asılı olmayaraq mütləq icra edilə bilmək tələbinə cavab veriməlidir. Aşağıdakı tələblərə cavab verməsi məhkəmə aktlarının icrasını təmin edə bilər:

- Dövlət onun üçün uyğun olan üsullarla məhkəmə aktının icrasını təmin etməlidir;
- Məhkəmə aktının tam realizəsi üçün lazım olan hallarda qanunvericilik tədbirləri görməlidir;
- Məhkəmə qərar qəbul edən zaman onun mövcud qanunvericilik çərçivəsində icrası imkanını nəzərə almalıdır.

Nəticə

Beləliklə, yuxarıda qeyd edilənləri yekunlaşdıraraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, bu təsnifatlar tam deyil, çünki ictimai münasibətlərin inkişafı, şübhəsiz ki, məhkəmə aktları sisteminə təsir göstərir, onlarda yeni növlərin və onlar arasında yeni əlaqələrin meydana çıxmasını şərtləndirir. Bu baxımdan, məhkəmə aktlarının yeni fərqli təsnifat meyarları da yaranmağa davam edir.

Ədəbiyyat

1. Tikhomirov, Y.A., Kotelevskaya, I.V. (1999). Pravovyye akty. M., s.228-229.
2. “Məhkəmələr və hakimlər haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. <https://www.e-qanun.az/framework/3933>
3. Dzhura, V.V. (2009). Pravovyye akty organov sudebnoy vlasti Sibirskiy yuridicheskoy vestnik. № 2 (45), s.12-13.
4. “Normativ hüquqi aktlar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası Qanunu. <https://www.e-qanun.az/framework/21300>
5. Chirkin, V.Ye. (1997). Osnovy Sravnitel'nogo gosudarstvovedeniya. Izdatel'skiy dom «Artikul'», s.309.
6. Azərbaycan Respublikasının Mülki Prosessual Məcəlləsi. <https://www.e-qanun.az/framework/46945>
7. Zagaynova, S.K. (2007). Sudebnyye akty v mekhanizme realizatsii sudebnoy vlasti v grazhdanskom i arbitrazhnom protsesse. M., s.109, 113.
8. Shirokopoyas, Yu.A. (2006). Akty suda obshchey yurisdiktsii ob okonchaniy proizvodstva po delu bez prinyatiya sudebnogo resheniya: avtoref. dis. kand. yurid. nauk. Krasnodar, s.24-28.
9. Tuzov, N.A. (2011). Osnovy teorii sudebnykh aktov v Rossiyskoy Federatsii: Monografiya, 253 s, s.103.
10. Zeyder, N.B. (1966). Sudebnoye resheniye po grazhdanskomu delu. M.: Izd. Yurid. lit., s.170.
11. Kleynman, A.F. (1937). Grazhdanskiy protsess: Uchebnik dlya yuridicheskikh shkol. M., s.76.
12. Isayenkova, O.V., Grishina, Ya.S. Sudebnyye akty po delam, voznikayushchim iz publichnykh pravootnosheniy: zakonnaya sila i ispolnimost'. <http://www.portal-law.ru/articles/inoe/2521/>
13. Nevskiy, I.A. (2005). Ispolnimost' postanovleniy sudov obshchey yurisdiktsii i arbitrazhnykh sudov v kontekste zadach grazhdanskogo sudoproizvodstva: dissertatsiya kandidata yuridicheskikh nauk. Saratov, s.3-18.
14. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası. <https://www.e-qanun.az/framework/897>
15. Burdov Rusiyaya qarşı iş üzrə 2002-ci il 7 may tarixli Qərar, § 35. <https://aihmaz.org/madd%C9%99-13-6-pr-1-1-%E2%84%9633509-04-burdov-rusiyaya-qarsi-15-yanvar-2009-cu-il/>
16. “İcra haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. <https://e-qanun.az/framework/1406>
17. Solov'yeva, T.V. (2010). Klassifikatsiya sudebnykh aktov po kriteriyu ispolnimosti. Kazanskiy Sotsial'no-Gumanitarnyy Vestnik, №1 (1).

Göndərildi: 20.12.2022

Qəbul edildi: 18.03.2023

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/89/218-223>

Aytan Gasimova
Baku State University
master student
aytenqasimova2000@icloud.com

RIGHT TO LIFE AND RIGHT TO HEALTH AS COMPONENTS OF RIGHT TO PEACE

Abstract

When we look at the history of the world, there are short periods without wars, conflicts, and destruction, but generally, there is no period in which peace, as we understand it, lasts for centuries. The policies of states, the expression of societies in a way that engenders conflict, the unrest arising from geographical and strategic convergence, and the intolerance of individual people towards each other make war a “normal activity” of life, and humanity, in Hannah Arendt’s words, lives in a “commonplace of evil.” In our world, wars with conventional and regular armies have been replaced by asymmetric warfare, terror, and massacres. Although we say that war has no “law,” such conflicts and attacks continue with the boundless actions of people who are savage, who do not recognize rules, and who do not bind themselves to any ethics, legal rules, and principles. Civilized, technologically advanced societies of our time have not yet acquired the ability to solve their international problems without resorting to violence. To achieve everyone's human rights as a member of society, peace is a manner of coexistence. It serves as a crucial component in achieving the realization of all human rights. Human rights are a byproduct of peace; the more a society works to uphold, defend, and advance the rights of its citizens, the better its chances are of reducing violence and mediating disputes amicably. But peace is also being acknowledged more and more as a human right in and of itself, as a newly emerging human right, or as a component of the so-called solidarity rights. The relationship between international human rights and the right to peace is quite strong, especially given how frequently human rights are violated when there is no peace. And finally, we comprehend that the right to peace only exists in the background of the defense and fulfillment of all human rights. In this essay, we concentrated on the impact of violations of the right to peace on the most fundamental rights, such as the right to life and the right to health.

Keywords: *right to peace, right to health, right to life, violation of rights, human rights implementation instruments, positive measures*

Aytan Qasimova
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
aytenqasimova2000@icloud.com

Yaşamaq hüququ və sağlamlıq hüququ komponentləri kimi sülh haqları

Xülasə

Dünya tarixinə nəzər saldıqda müharibələrin, qarşıdurmaların, dağıntıların olmadığı qısa dövrlər olduğu görünür, lakin ümumiyyətlə, sülhün bizim anladığımız kimi əsrlərlə davam etdiyi bir dövr mövcud deyildir. Dövlətlərin siyasəti, cəmiyyətlərin münaqişə yaradan şəkildə özünü ifadə etməsi, coğrafi və strateji yaxınlaşmadan doğan iğtişaşlar, ayrı-ayrı insanların bir-birinə qarşı dözümsüzlüyü müharibəni həyat üçün “normal fəaliyyət” halına gətirir, və bəşəriyyət Hannah Arendtin də dediyi kimi “ümumən zorakılıq məkanında” yaşayır. Bizim dünyamızda adi və nizami ordularla aparılan müharibələr asimmetrik müharibə, terror və qırğınlarla əvəzlənib. Müharibənin “qanunu” yoxdur desək də, vəhşi, qaydaları tanımayan, heç bir etik, hüquqi qayda və prinsipə bağlanmayan insanların hüdudsuz hərəkətləri ilə bu cür qarşıdurmalar, hücumlar davam edir.

Dövrümüzün sivil, texnoloji cəhətdən inkişaf etmiş cəmiyyətləri hələ də öz beynəlxalq problemlərini zorakılığa əl atmadan həll etmək bacarığına yiyələnməyiblər. Cəmiyyətin bir üzvü kimi hər kəsin insan hüquqlarına nail olmaq üçün sülh birgəyaşayış tərzidir. O, bütün insan hüquqlarının həyata keçirilməsində həlledici komponent kimi çıxış edir. İnsan hüquqları sülhün əlavə məhsuludur; cəmiyyət öz vətəndaşlarının hüquqlarını qorumaq, müdafiə etmək və inkişaf etdirmək üçün nə qədər çox çalışırsa, onun zorakılığı azaltmaq və mübahisələri sülh yolu ilə həll etmək şansları bir o qədər yüksəkdir. Lakin sülh həm də özlüyündə bir insan hüququ, yeni yaranan insan hüququ və ya həmrəylik hüquqlarının tərkib hissəsi kimi getdikcə daha çox qəbul edilir. Beynəlxalq insan hüquqları ilə sülh hüququ arasında əlaqələr, xüsusən də sülh olmadığı zaman insan hüquqlarının nə qədər tez-tez pozulduğunu nəzərə alsaq, kifayət qədər güclüdür. Və nəhayət, biz başa düşürük ki, sülh hüququ yalnız bütün insan hüquqlarının müdafiəsi və həyata keçirilməsi fonunda mövcuddur. Bu essədə biz sülh hüququnun pozulmasının yaşamaq hüququ və sağlamlıq hüququ kimi ən fundamental hüquqlara təsiri üzərində cəmləşdik.

Açar sözlər: sülh hüququ, sağlamlıq hüququ, yaşamaq hüququ, hüquqların pozulması, insan hüquqları həyata keçirilməsi vasitələri, müsbət addımlar

Introduction

Since 2008, the UN Human Rights Council has been working on a declaration related to the right to peace which is mainly related to the right to life and dignity. For these freedoms and rights to be safeguarded and enjoyed in all other nations worldwide, we all have the right to live in a peaceful and orderly society. Also, Article 1 of the Declaration on the Right to Peace states “Everyone has the right to enjoy peace such that all human rights are promoted and protected and development is fully realized” (Declaration on the Right of the Peoples to Peace, 1984).

How the right to peace, the right to life, and the right to health are protected by international instruments?

The right to life and dignity are known as the most violated rights of human rights during any armed conflicts because of the tight relations between them and the right to peace since violation of the right to peace affects those rights more than others. In violation of these marked human rights, subjects can belong to any group, for instance, subjects can be nationals, refugees, civilians, combatants, or any other people without discrimination of sex, ethnicity, social status, or any other features. In this article we will focus on the interrelation between the right to peace, the right to life and the right to health as its components, the consequences of the violation of these rights, and States` positive measures regarding the implementation of the right to peace and related rights.

The Universal Declaration states in Article 3. “Everyone has the right to life, liberty, and security.” (Universal Declaration of Human Rights, 1948).

These elements build the foundation of freedom, justice, and peace in the world. Yet, the Universal Declaration does not include a separate article on “the Right to Peace”. But as we see, UDHR defines the right to life as inseparable from the right to peace. It becomes clear that the rights to life, health, and peace are interrelated. In accordance, Article 1 of the draft Declaration on the Right to Life in Peace states “Everyone is entitled to the promotion, protection, and respect of all human rights and fundamental freedoms, in particular the right to life, in a context in which all human rights, peace, and development are fully implemented” (3). That statement also defines that the right to life as a fundamental human right can exist and also can be protected in the realization of the right to peace.

During the drafting of the 1948 Universal Declaration of Human Rights, attempts were made to make Article 3, which proclaims the right to life, more precise (Kanger, 1984: 81-82). Several issues were the object of discussion in the drafting of corresponding provisions on the right to life of human rights treaties, but it was the views and decisions more recently rendered by international supervisory organs that have gradually given more precision to the right to life as enshrined in the respective human rights treaties. Even those who insist on regarding the right to life strictly as a civil right cannot fail to admit that, ultimately, without an adequate standard of living (as

recognized, e.g., in Articles 11-12 of the UN Covenant on Economic, Social, and Cultural Rights, following Article 25 [1] of the 1948 Universal Declaration), the right to life could not possibly be realized in its full sense (e.g., in its close relationships with the right to health and medical care; the right to food, and the right to housing) (Leckie, 1989: 544).

Two points deserving of particular emphasis here. First, it has not passed unnoticed that the provision of the UN Covenant on Civil and Political Rights on the fundamental and inherent right to life (Article 6 [1]) is "the only Article of the Covenant where the inherency of a right is expressly referred to." Secondly, the United Nations has formed its conviction that all individuals and all peoples have an inherent right to life. This brings to the upfront the safeguard of the right to life of all persons as well as of human collectivities, with special attention to the requirements of survival as a component of the right to life of vulnerable groups including the dispossessed and deprived, disabled persons, children and the elderly, ethnic minorities, indigenous populations, migrant workers.

Many human rights accords have gradually formalized and explained the status of health as a fundamental right. The connection between health and human rights is first noted in Article 25 of the Universal Declaration of Human Rights (UDHR), which states: "Everyone has the right to a standard of living adequate for the health and well-being of himself and of his family, including food, clothing, housing and medical care and necessary social services..." (Universal Declaration of Human Rights, (1948). In accordance, the World Health Organization was incepted with the spirit of promoting the health of all peoples and recognizes in the Preamble of its Constitution that health and peace are interrelated notions, stating that, "the health of all peoples is fundamental to the attainment of peace and security and is dependent upon the fullest co-operation of individuals and States." (Constitution of the World Health Organization, 1946).

What can be the consequences of the violations of the right to peace and related to these violations how right to life and right to health can be affected?

As we elucidate, for the protection and realization of fundamental human rights, the right to peace is a core element. For instance, we may take a look at living conditions in conflict zones. The following will happen by the violation of the right to peace:

- poverty increases and ends up in a poorly functioning economy;
- political instability prevails;
- security and public safety become diminished, and crimes increase;
- civil wars affect economic conditions in two stages;
- during conflict;
- during the post-war period.

During the conflict, there is a direct cost caused by the destruction of resources that would otherwise have been employed in production. This directly impacts contemporaneous economic performance in the affected territory. In addition, the economic activity of countries that suffer from civil conflict is damaged indirectly by an increase in production costs and insecurity in transport. Risk perceptions play a key role here as they spread the costs of armed conflict beyond the directly affected territory. In addition, armed conflict will affect economic development and poverty also in its aftermath through the humanitarian crisis triggered by wars and the contraction of investments due to instability (8).

The average political stability index of countries for 2021, Somalia has the lowest value (-2.68) and the five following countries were Syria (-2.66), Yemen (2.59), Afghanistan (2.53), Iraq (2.40), and Libya (-2.37). It is not a coincidence that all of these countries had internal or external armed conflicts.

Wars are related to subsequent violence in complex and at times contradictory ways. The relationships between war and postwar violence, recognized throughout history, have attracted the attention and concern of researchers, state officials, policymakers, and the broader public. Methodological challenges, however, limit the potential for isolating the precise circumstances under which war and postwar violence are causally related. The weight of the evidence indicates

that war is often followed by increases in violence, but there are important exceptions to this pattern. Potential theoretical explanations for this relationship abound. The harmful effects of wars on the minds and bodies of those participating in them are less influential on postwar violence than are the damages wars do to postwar societies' social and economic institutions, political legitimacy, and group relations. Preventing or reducing elevated rates of violence after wars is rarely a priority during peace negotiations. As a consequence, policies instituted as part of the peace-building process often fuel violent crime. Hopefully as a universal protection mechanism, in 1949, the Geneva Conventions were adopted.

While discussing the negative effects of violating the right to peace, it is crucial to note that during times of war, people who live in conflict zones have been killed in their homes, in markets, and on public streets. They have perished as a result of explosives, gunfire, improvised explosive devices (IEDs), drones, and fire. Civilians lose their lives at checkpoints, when military vehicles run them off the road, when they tread on mines or cluster bombs while gathering wood or tending to their crops, or when they are abducted and killed as a form of intimidation or retaliation. Death can result from war weeks or months after combat. The infrastructure destruction and bad health conditions brought on by the wars have killed many times more people in the war zones than the violence itself. For instance, war refugees frequently lose access to a reliable food source or their occupations, which increases malnutrition and disease susceptibility. Since 1946, fewer people have died in wars in total. Over 500,000 individuals perished in war-related direct violence in certain years in the immediate post-war period. The annual death toll has recently tended to be under 100,000.

In addition to the right to peace, one of the fundamental human rights that are infringed upon as a result of the right to peace is the right to health. One in five people who live in conflict-affected areas has mental health illnesses, according to data from the World Health Organization, demonstrating the need for much more care for survivors. The numbers are significantly higher than originally believed. One in 16 people living in conflict zones, according to data published in 2016, has mental health issues. However, the WHO claims that its data is more reliable because it is supported by 129 studies, of which 45 have never been included in estimations before. 22% of people who live in conflict zones have depression, anxiety, post-traumatic stress disorder, bipolar disorder, or schizophrenia, according to a WHO report that was published in the medical journal *The Lancet*. Compared to men, women are more likely to be impacted, and the load increases with age. The severity of the mental disease ranges from moderate to severe in 9% of the population. It is mild at 13%.

Conflicts affect aggregate productivity directly through physical health but also indirectly through mental health. Being exposed to violence leads to post-traumatic stress disorder (PTSD) which affects both adults and children. These mental illnesses are characterized by hyper-vigilance, flashbacks, and nightmares. Those who experience stressful events are more likely to have poor self-reported health, and morbidity (as revealed by physical exams or laboratory tests), use medical services frequently and die. Li et al. show that "people who experience PTSD are at much higher risk of developing other health problems, including diabetes, heart ailments, depression, and addiction" (9). Civilians exposed to the civil war in Lebanon find that patients with severe coronary artery disease had more war-related stress than did either patient with normal arteriographic findings or hospital visitors. Using female Vietnam veterans, Wolfe et al. show that "warzone exposure and PTSD are associated with self-reports of poor health and numerous physical problems" (Wolfe, Jessica, Paula, Schnurr, Pamela, Brown, and Joan Furey, 1994: 62) Rosen and Fields were among the first to attempt to explain how PTSD could adversely affect physical health. Friedman and Schnurr explained, "the potential channels can be divided into 3 groups: biological, psychological and behavioral channels" (Friedman, Matthew, and Paula, Schnurr, 1995: 507-524). From a biological point of view, PTSD can modify cardiovascular reactivity, disturb sleep physiology, enhance thyroid function, etc. Singhal studies the long-term effects of the U.S. war in Vietnam on mental health and he finds that "early-life exposure to war negatively affects mental

health in adulthood and proposes malnutrition during the war as a significant mechanism” (Singhal, Saurabh, 2019: 8).

The right to health is also an essential tool for safeguarding those who need care, health workers, and facilities in times of political violence that are not warlike when protestors are all too frequently denied access to health care due to their political activities and health workers are arrested and prosecuted for providing the care. Yet, a significant human rights organization highlighted doubts about states' duty to refrain from interfering with medical personnel who treat injured demonstrators as recently as the Arab Spring in 2011, going beyond bans on arbitrary arrests and restricting free speech. Similarly to this, without the right to health, the tools to stop the criminalization of health care by states only incidentally involved in the conflict are ineffective. This is because the threat of using ever-expanding counter-terrorism law to restrict medical and humanitarian action in war is against international humanitarian law. The significance of the right to health in times of war and other forms of political violence has just recently started to emerge. The first breakthrough likely came in a 2013 report by the Special Rapporteur on the Right to Health, Anand Grover. The report recognized that insecurity often limited states' ability to ensure the resources needed to maintain access to health but explained that the requirement of progressive realization remained in place, requiring "concrete steps towards the full realization of the right to health to all, without discrimination and regardless of the status of persons as combatants or civilians" (13). His report was soon followed by another by the Office of the High Commissioner of Human Rights on economic, social, and cultural rights in armed conflict. Then in 2018, Agnes Callamard, Special Rapporteur on the summary, arbitrary and extra-judicial executions, wrote a powerful analysis entitled “Saving Lives is not a Crime” that showed how the criminalization of humanitarian aid and medical care under counter-terrorism law violates the rights to life and health (14).

It has taken far too long for the right to health to be acknowledged as a factor in armed conflict. In a situation when violations are so frequent and medical needs are so significant, some introspection is necessary to understand why it was treated so poorly. In the future, it will be necessary to use the right to health as a tool to enhance the well-being of those whose health is most at risk. There has recently been some progress in that direction. Afghanistan's efforts to build a functioning health system have been greatly hampered by persistent insecurity and violence against civilians and medical facilities. Several clinics and hospitals have been forced to close as a result of threats and violence. The right to health is also being defended to fight against the criminalization of health care as well as unfair and discriminatory occupational health care.

States positive measures on the right to peace and related rights. Resolution 35/4 adopted by Human Rights Council 22 June 2017, states about the promotion of right to peace “*The Human Rights Council stresses that States should respect, implement and promote equality and non-discrimination, justice and the rule of law, and guarantee freedom from fear and want as a means to build peace within and between societies*” (15). Either in resolution 71/189 adopted by the General Assembly on 19 December 2016, the General Assembly “*stressing that peace is a vital requirement for the promotion and protection of all human rights for all*” (16). In the annex of Declaration on the Right to Peace, the General Assembly “*reaffirming the obligations of all Member States, as enshrined in the Charter, to refrain in their international relations from the threat or use of force against the territorial integrity or political independence of any State, or in any other manner inconsistent with the purposes of the United Nations, and to settle their international disputes by peaceful means in such a manner that international peace and security and justice are not endangered..*” (17).

Conclusion

Human rights are a result of peace; the more a society works to maintain, defend, and enhance its inhabitants' rights, the higher the likelihood that violence will be reduced and conflicts will be resolved amicably. Yet, peace is also being recognized as a human right in and of itself, as a recently developing human right, or as a part of the so-called solidarity rights, in increasing

numbers. Given how frequently human rights are violated when there is no peace, there is a strong correlation between international human rights and the right to peace. We also realize that the right to peace only exists in the context of the protection and realization of all other human rights

References

1. Declaration on the Right of the Peoples to Peace. (1984).
2. Universal Declaration of Human Rights. (1948).
3. <https://www.hhrjournal.org/2015/06/the-right-to-life-in-peace-an-essential-condition-for-realizing-the-right-to-health/>
4. Kanger, H. (1984). Human Rights in the U.N. Declaration. Sweden: Almqvist & Wiksell, p.208.
5. Leckie, S. (1989). "The U.N. Committee on Economic, Social and Cultural Rights and the Right to Adequate Housing: Towards an Appropriate Approach". Human Rights Quarterly, Volume 11, p.522-560.
6. Universal Declaration of Human Rights. (1948). G.A.Res. 217A (III), UN Doc. A/810 at 71.
7. Constitution of the World Health Organization. (1949). Preamble.
8. <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/34688/Conflict-and-Poverty.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
9. Li, Bo., Clare, M., Mahan, Han, K., Kang, Seth A. Eisen, and Charles C. Enge. (2011). "Longitudinal Health Study of US 1991 Gulf War Veterans: Changes in Health Status at 10-Year Follow-up." American Journal of Epidemiology 174 (7): See available at <https://doi.org/10.1093/aje/kwr154>.
10. Wolfe, Jessica, Paula, P., Schnurr, Pamela, J. Brown, and Joan, Furey. (1994). "Posttraumatic Stress Disorder and War-Zone Exposure as Correlates of Perceived Health in Female Vietnam War Veterans". Journal of Consulting and Clinical Psychology, 62(6).
11. Friedman, Matthew, J., and Paula, P. Schnurr. (1995). "The Relationship between Trauma, Post Traumatic Stress Disorder, and Physical Health." In Neurobiological and Clinical Consequences of Stress: From Normal Adaptation to Post-Traumatic Stress Disorder, edited by Matthew J. Friedman, Dennis S. Charney and Ariel Y. Deutch, Philadelphia: Lippincott-Raven. p 575.
12. Singhal, Saurabh, (2019). "Early Life Shocks and Mental Health: The Long-Term Effect of War in Vietnam." Journal of Development Economics, Volume 141.
13. <https://www.hhrjournal.org/2019/12/war-political-conflict-and-the-right-to-health/>
14. Callamard, Agnes. (2018). Special Rapporteur on a summary, arbitrary and extra-judicial executions. Saving lives is not a Crime, UN Doc. No. A/73/218. Available at <https://undocs.org/A/73/314>.
15. Resolution adopted by the General Assembly on 19 December 2016. Available at <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G17/188/78/PDF/G1718878.pdf?OpenElement>
16. Resolution adopted by the Human Rights Council on 22 June 2017. Available at <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N16/454/62/PDF/N1645462.pdf?OpenElement>
17. <https://ihd.org.tr/en/un-on-the-right-to-peace-and-right-of-peoples-to-peace/>

Received: 15.01.2023

Accepted: 17.03.2023

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/89/224-229>

Sabina Ahmadzade
Baku State University
master student
sabina.ahmadzada@gmail.com

THE RELATIONSHIP BETWEEN ARBITRAL TRIBUNALS AND NATIONAL COURTS

Abstract

Arbitral tribunals and national courts both have roles in resolving disputes, but they operate under different legal systems. Arbitral tribunals are private forums where parties can voluntarily submit their disputes to a panel of arbitrators for a binding decision. National courts, on the other hand, are part of a country's judicial system and are responsible for enforcing the laws of that country.

In terms of their relationship, arbitral tribunals and national courts can work together in several ways. Overall, the relationship between arbitral tribunals and national courts is complex and can vary depending on the specific circumstances of each case. However, both institutions play important roles in the resolution of disputes and can work together to ensure a fair and efficient process.

Keywords: *arbitration, national courts, jurisdiction, alternative dispute resolution, arbitral award, arbitrator, arbitration process*

Səbinə Əhmədzadə
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
sabina.ahmadzada@gmail.com

Arbitraj tribunali ilə milli məhkəmələr arasında əlaqə

Xülasə

Arbitraj məhkəmələri və milli məhkəmələr mübahisələrin həllində rola malikdirlər, lakin onlar müxtəlif hüquq sistemləri altında fəaliyyət göstərirlər. Arbitraj tribunalları tərəflərin könüllü olaraq öz mübahisələrini məcburi qərar qəbul etmək üçün arbitrlər qrupuna təqdim edə biləcəyi özəl forumlardır. Milli məhkəmələr isə ölkənin məhkəmə sisteminin bir hissəsidir və həmin ölkənin qanunlarının icrasına cavabdehdirlər.

Münasibətləri baxımından arbitraj tribunalları və milli məhkəmələr bir neçə yolla birlikdə işləyə bilərlər. Ümumiyyətlə, arbitraj məhkəmələri ilə milli məhkəmələr arasında münasibətlər mürəkkəbdir və hər bir işin konkret vəziyyətindən asılı olaraq dəyişə bilər. Bununla belə, hər iki qurum mübahisələrin həllində mühüm rol oynayır və ədalətli və səmərəli prosesi təmin etmək üçün birgə işləyə bilər.

Açar sözlər: *arbitraj, milli məhkəmələr, yurisdiksiya, mübahisələrin alternativ həlli, arbitraj sazişi, arbitr, arbitraj prosesi*

Introduction

The relationship between arbitral tribunals and national courts is a complex and evolving issue that affects the effectiveness, legitimacy, and autonomy of international arbitration as a method of dispute resolution and requires a balanced approach that respects the principles of comity, competence and cooperation between different legal systems.

Arbitral tribunals and national courts have different roles, functions, and sources of authority, but they also share some common goals, norms, and values, such as fairness, impartiality, finality, and enforceability of decisions. However, the interaction between these two types of adjudicators can give rise to various challenges and opportunities, depending on the nature and context of the dispute, the legal systems involved, and the expectations and preferences of the parties (1).

The relationship between arbitral tribunals and national courts is a multifaceted and context-specific issue that requires a nuanced and interdisciplinary approach, drawing on legal, social, political, and economic perspectives. By examining the strengths and weaknesses of different approaches and practices, and by identifying common interests and values, it is possible to enhance the legitimacy, effectiveness, and autonomy of international arbitration, and to contribute to the development of a more harmonious and coherent system of private international law ("The Law and Practice of International Commercial Arbitration" by Alan Redfern and Martin Hunter, 191-192).

However to determine the relationship between arbitral tribunals and national courts we must learn each of them separately.

Arbitral tribunals are private, independent dispute resolution bodies that are established to resolve disputes between parties through arbitration. They are typically formed to resolve disputes related to commercial transactions, investment disputes between foreign investors and host states, or disputes arising under international treaties or agreements. Arbitral tribunals are composed of one or more arbitrators who are chosen by the parties to the dispute or by an appointing authority designated in the arbitration agreement. The arbitrators are impartial and independent and are expected to make a decision on the dispute based on the evidence presented and the applicable law. The decisions of arbitral tribunals are usually final and binding, and can be enforced in courts in accordance with national and international laws. The process of arbitration is often faster and more flexible than traditional court proceedings, and can provide parties with a more efficient and cost-effective means of resolving disputes.

Arbitral tribunals work by providing a private and flexible means of resolving disputes between parties through the process of arbitration. Here are the typical steps involved in how an arbitral tribunal works: (International Commercial Arbitration: An Asia-Pacific Perspective by Simon Greenberg, Christopher Kee, and Romesh Weeramantry, 142-146).

Agreement to arbitrate: The parties involved in a dispute agree to resolve their dispute through arbitration. This agreement is usually contained in a contract or a separate agreement that specifies the rules, procedures, and governing law that will apply to the arbitration.

Selection of arbitrators: The parties choose one or more arbitrators to serve on the tribunal. The arbitrators are typically chosen based on their expertise and experience in the subject matter of the dispute.

Preliminary proceedings: The tribunal will typically hold a preliminary meeting to discuss the procedure and timing of the arbitration, and to clarify any procedural issues that may arise ("Arbitration and the Constitution" by R.Doak Bishop, 451).

Presentation of evidence: The parties present evidence, such as documents and witness testimony, to support their respective positions.

Decision: The arbitrators consider the evidence presented and issue a decision on the dispute. The decision may be in the form of a final award or an interim award, depending on the circumstances of the case.

Enforcement: Once the award is issued, the parties are required to comply with the decision. If a party fails to comply voluntarily, the award can be enforced through national courts in accordance with national and international laws (Redfern and Hunter on International Arbitration by Nigel Blackaby, Constantine Partasides, and Alan Redfern, 265).

According to the statements above the arbitral tribunal process offers a more private, flexible, and efficient means of resolving disputes compared to traditional court proceedings and its jurisdiction refers to the authority of the tribunal to hear and decide a particular dispute. The jurisdiction of an

arbitral tribunal is determined by the arbitration agreement between the parties. The arbitration agreement specifies the scope of disputes that may be referred to arbitration, the rules and procedures that will apply, and the governing law. The agreement also specifies the number and qualifications of arbitrators and the place of arbitration. Arbitral tribunals have jurisdiction over the disputes that fall within the scope of the arbitration agreement. The tribunal does not have jurisdiction over disputes that are not covered by the agreement, unless the parties agree to submit those disputes to arbitration (6).

In addition, the jurisdiction of the arbitral tribunal may be challenged by one of the parties if it believes that the tribunal does not have the authority to hear and decide the dispute. This challenge may be made before the tribunal itself or before a national court. The tribunal or court will then decide on the issue of jurisdiction based on the terms of the arbitration agreement and applicable law (7).

It is important to note that the jurisdiction of the arbitral tribunal is limited to the specific dispute that is referred to arbitration, and the tribunal can not extend its jurisdiction beyond the scope of the arbitration agreement.

In talking about the relationship between arbitral tribunals and national courts it is important to learn the features of national courts separately and how can we differ it from arbitral tribunals.

National courts and arbitral tribunals differ in several key ways, including:

Expertise - national courts are staffed by judges who are generalists in the law, whereas arbitral tribunals are often composed of specialists with expertise in the subject matter of the dispute.

Finality - national courts decisions are subject to appeal and review, whereas arbitral awards are generally final and binding with limited opportunities for review and appeal.

Enforcement - national court decisions are enforced through the state's legal system, whereas arbitral awards are enforced through the New York Convention, which provides for recognition and enforcement of awards across borders.

Cost - national court proceedings are generally less expensive than arbitration, particularly if the dispute is straightforward and does not involve complex evidence or witnesses.

Confidentiality - national court proceedings are generally open to the public, whereas arbitration proceedings are confidential unless the parties agree otherwise .

Despite the features the relationship between national courts and arbitral tribunals can also be determined by the jurisdiction that refers to the authority of a court to hear and determine a particular case. The jurisdiction of national courts is typically determined by a combination of the following factors (The Jurisdictional Tensions Between Domestic Courts and Arbitral Tribunals by Emilia Onyema, 21):

Subject matter jurisdiction: This refers to the power of a court to hear cases of a particular type or subject matter. For example, a family court may have jurisdiction over cases involving divorce, child custody, and child support.

Territorial jurisdiction: This refers to the power of a court to hear cases that arise within a particular geographic area. For example, a state court may have jurisdiction over cases that arise within that state.

Personal jurisdiction: This refers to the power of a court to hear cases against a particular person or entity. This typically requires that the person or entity have some connection to the geographic area where the court is located, such as residence or business operations.

Hierarchical jurisdiction: This refers to the power of a court to hear cases at a particular level within the court system. For example, a trial court may have jurisdiction over cases at the trial level, while an appellate court may have jurisdiction over cases on appeal.

The jurisdiction of national courts can be complex and may vary depending on the legal system and jurisdiction in question. In general, however, the court's jurisdiction is determined by statutory and constitutional law, as well as by case law developed over time.

National courts and arbitral tribunals may interact with each other in a number of ways, depending on the specific circumstances of the dispute. This includes the statements including:

(International Commercial Arbitration: A Transnational Perspective" by Tibor Várady, John J. Barceló III, and Arthur T. von Mehren, 127-134).

Enforcing arbitral awards: One of the most common ways that national courts and arbitral tribunals interact is through the enforcement of arbitral awards. If a party fails to comply with an arbitral award, the prevailing party may seek to enforce the award in national courts. Under the New York Convention on the Recognition and Enforcement of Foreign Arbitral Awards, national courts are required to recognize and enforce arbitral awards issued in other countries, subject to certain limited exceptions.

Interim relief: In some cases, parties may seek interim relief, such as an injunction, from national courts while the arbitration is pending. National courts may have jurisdiction to issue such relief, depending on the specific rules and laws of the jurisdiction.

Challenging arbitral awards: Parties may challenge an arbitral award in national courts, typically on limited grounds, such as a lack of jurisdiction, serious irregularity in the conduct of the arbitration, or public policy concerns. National courts may also be called upon to resolve disputes over the validity or scope of an arbitration agreement.

Assistance with evidence: National courts may assist arbitral tribunals with the taking of evidence, particularly if the evidence is located in the jurisdiction of the national court.

Parallel proceedings: In some cases, parties may pursue parallel proceedings in both national courts and arbitral tribunals, leading to potential conflicts or challenges related to the coordination of the proceedings (10).

As arbitral tribunals and national courts interact with each other in some ways it can lead to different conflicts between them. Conflicts between arbitral tribunals and national courts can arise in a number of ways, such as a challenge to the validity of an arbitration agreement or the enforcement of an arbitral award. When conflicts arise, there are several mechanisms that can be used to resolve them, including arbitration proceedings, arbitration proceedings mediation or negotiation.

In some cases, the parties may agree to submit the conflict to arbitration. This may involve appointing a new arbitrator to resolve the conflict or asking the existing arbitral tribunal to rule on the issue. In other cases parties may also seek to resolve the conflict through national court proceedings. For example, a party may challenge the validity of an arbitration agreement or seek to enforce an arbitral award in national court. And mediation or negotiation also can be an effective way to resolve conflicts between arbitral tribunals and national courts and can involve direct discussions or the assistance of legal counsel or third party. In some jurisdictions, there may be a mechanism for appellate review of national court decisions related to arbitration. This can provide a further avenue for resolving conflicts ("Arbitration and Mediation in International Business" by Christian Bühring-Uhle and others, 541-562).

As mentioned before the relationship between arbitral tribunals and national courts have various challenges.

One of the main challenges of the relationship between arbitral tribunals and national courts is the issue of jurisdictional conflicts, which arise when a court is asked to intervene in a matter that has been submitted to arbitration or when an arbitral tribunal is asked to decide on a matter that is within the exclusive jurisdiction of a court. To address this issue, different approaches have been developed, such as the principle of kompetenz-kompetenz, which allows arbitral tribunals to determine their own jurisdiction, subject to review by national courts; the doctrine of separability, which distinguishes the validity of an arbitration agreement from the validity of the main contract; and the doctrine of competence-competence, which recognizes the primacy of arbitral tribunals in deciding their own jurisdictional scope (Arbitral Tribunals and National Courts - Constant Battle or Efficient Co-Operation? by Elina Haikola and Lapin Yliopisto, 41-42).

Another challenge of the relationship between arbitral tribunals and national courts is the issue of judicial review, which refers to the extent to which national courts can scrutinize or intervene in the decisions of arbitral tribunals, either at the stage of enforcement or annulment. While some legal systems allow for a limited or deferential review of arbitral awards, others impose more stringent or

substantive standards of review, which may affect the finality and certainty of arbitration as a means of resolving disputes. Furthermore, the availability and effectiveness of judicial remedies may vary depending on the jurisdiction and legal culture of the national courts involved, as well as the degree of cooperation and coordination between different legal systems (International Commercial Arbitration: An Asia-Pacific Perspective by Simon Greenberg, Christopher Kee, and Romesh Weeramantry, 201-202).

A third challenge of the relationship between arbitral tribunals and national courts is the issue of diversity and inclusiveness, which relates to the representation and participation of different stakeholders in the arbitration process, such as parties, counsel, arbitrators, and experts, as well as the recognition and enforcement of arbitral awards across different jurisdictions and legal regimes. While arbitration has been praised for its flexibility, neutrality, and efficiency, it has also been criticized for its elitism, lack of diversity, and potential for abuse or bias. National courts can play a role in addressing these issues by promoting the use of non-discriminatory and transparent selection and appointment procedures, by ensuring the respect of fundamental rights and procedural safeguards, and by engaging in constructive dialogue and cooperation with other courts and arbitral institutions (The Oxford Handbook of International Arbitration edited by Thomas Schultz and Federico Ortino, 19).

Conclusion

Arbitral tribunals and national courts have a complementary relationship in the field of international dispute resolution. Arbitral tribunals are private bodies that parties can agree to use to resolve their disputes outside of the court system. National courts, on the other hand, are state institutions that have the authority to adjudicate disputes under the law of their respective countries.

While arbitration offers an alternative to litigation in national courts, it does not replace the role of national courts in providing an essential framework for the recognition and enforcement of arbitral awards. National courts also play a crucial role in supervising and providing support to the arbitral process, including the appointment of arbitrators, the setting aside of awards, and the review of arbitral awards on procedural and jurisdictional grounds.

In summary, arbitral tribunals and national courts are mutually supportive of each other, with national courts playing a vital role in enforcing the outcomes of arbitration, while arbitral tribunals offer an alternative method of resolving disputes that can complement the traditional court system. Each institution plays a critical role in ensuring the effectiveness and enforceability of the arbitral process, while arbitration offers parties a flexible and private means of dispute resolution, national courts provide essential support and oversight to ensure that the arbitral process is fair and effective.

References

1. https://en.wikipedia.org/wiki/Arbitral_tribunal
2. "The Law and Practice of International Commercial Arbitration" by Alan Redfern and Martin Hunter, p.298.
3. International Commercial Arbitration: An Asia-Pacific Perspective by Simon Greenberg, Christopher Kee, and Romesh Weeramantry, p.895.
4. "Arbitration and the Constitution" by R. Doak Bishop, p.798.
5. Redfern and Hunter on International Arbitration by Nigel Blackaby, Constantine Partasides, and Alan Redfern, p.465.
6. https://competition-policy.ec.europa.eu/antitrust/national-courts_en
7. <https://jusmundi.com/en/document/publication/en-arbitral-tribunal>
8. The Jurisdictional Tensions Between Domestic Courts and Arbitral Tribunals by Emilia Onyema, p.25.
9. International Commercial Arbitration: A Transnational Perspective by Tibor Várady, John J. Barcelo III, and Arthur T. von Mehren, p.1017.
10. <https://iccwbo.org/dispute-resolution/dispute-resolution-services/arbitration/>

11. "Arbitration and Mediation in International Business" by Christian Bühring-Uhle and others, p.1265.
12. Arbitral Tribunals and National Courts - Constant Battle or Efficient Co-Operation? by Elina Haikola and Lapin Yliopisto, p.54.
13. The Oxford Handbook of International Arbitration edited by Thomas Schultz and Federico Ortino, p.89.

Received: 15.12.2022

Accepted: 30.03.2023

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/89/230-235>

Əntiqə Şükürova
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
shukurova.entiqe2000@gmail.com

NARKOTİK VASİTƏLƏRİN VƏ PSIXOTROP MADDƏLƏRİN QANUNSUZ DÖVRIYYƏSİNƏ QARŞI MÜBARİZƏNİN AKTUAL PROBLEMLƏRİ

Xülasə

Məqalənin əsas məqsədi ölkədə narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsinə qarşı mübarizənin aktual problemlərini araşdırmaqdır. Narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və onların prekursorlarının qanunsuz dövriyyəsi ilə bağlı cinayətlər beynəlxalq xarakterli cinayətlərdir. Bunlar müasir dünyanı ciddi narahat edən global problemə çevrilmiş, cəmiyyətin mənəvi və intellektual potensialının aşınmasına, genefondun tənəzzülünə və digər mənfi hallara gətirib çıxarmışdır. Məqalədə Azərbaycanda narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və onların prekursorlarının qanunsuz dövriyyəsi ilə bağlı cinayətkarlığın vəziyyətinin müqayisəli təhlili verilir.

Açar sözlər: narkotik vasitələr, psixotrop maddələr, prekursorlar, narkotiklərin qanunsuz dövriyyəsi, narkomanlıq, cinayətkarlığın vəziyyəti

Antiga Shukurova
Baku State University
master student
shukurova.entiqe2000@gmail.com

Actual problems of fight against crimes related to illicit trafficking in narcotic drugs and psychotropic substances

Abstract

The main goal of the article is to investigate the actual problems of the fight against the illegal circulation of narcotics and psychotropic substances in the country. Crimes related to illegal trafficking of narcotic drugs, psychotropic substances and their precursors are crimes of an international nature. It has become a global problem that seriously worries the modern world. It has led to the erosion of the moral and intellectual potential of the society, the decline of the gene pool and other negative situations. The article also provides a comparative analysis of the state of criminality related to the illegal circulation of narcotic drugs, psychotropic substances and their precursors in Azerbaijan.

Keywords: narcotic drugs, psychotropic substances, precursors, drug trafficking, drug addiction, crime statistics

Giriş

21-ci əsrdə dünya birliyi qarşısında duran mürəkkəb və çoxaspektli olmaqla global xarakter daşıyan, sosial təhlükəliliyi həddən artıq yüksək olan problemlərdən biri də narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsidir. Narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə mübarizə həm beynəlxalq aləmdə, həm də Azərbaycanda öz aktuallığını itirmir.

Son illərin rəsmi statistikasına baxsaq görərik ki, bu cinayətlərin sayı ildən-ilə artan istiqamətdədir. Professor F.Y.Səməndərov düzgün olaraq yazırdı ki, “statistika hadisələrin idrakının

qüdrətli vasitələrindən biridir” (Səməndərov, 2003: 34). Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin məlumatlarına əsasən, 2022-ci ildə ölkədə qeydə alınmış, 36494 cinayət hadisəsinin 10665-i və ya 29,2 faizi narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə əlaqədar olmuşdur ki, bu da 2021-ci ilin göstəricisindən 24,4 faiz çoxdur. Narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə əlaqədar cinayətlərin 62,8 faizini satış məqsədi olmadan qanunsuz olaraq narkotik vasitələri və ya psixotrop maddələri şəxsi istehlak miqdarından artıq miqdarda əldə etmə, saxlama, hazırlama, emal etmə, daşıma, 32,4 faizini eyni hərəkətləri satış məqsədilə etmə, habelə bu maddələri istehsal etmə, göndərmə, yaxud qanunsuz olaraq satma, 3,7 faizini qanunsuz olaraq tərkibində narkotik maddələr olan bitkiləri kultivasiya etmə, 0,9 faizini güclü təsir edən və ya zəhərli maddələrin satış məqsədilə qanunsuz dövriyyəsi, 0,2 faizini isə digər cinayətlər təşkil etmişdir (2).

Həmçinin hesabat dövründə müəyyən olunmuşdur ki, narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə əlaqədar cinayət törətmiş şəxslərin 72,8 faizini heç yerdə işləməyən və oxumayanlar təşkil etmişdir. Bu cinayəti törətmiş şəxslərin 0,2 faizi 14-17 yaş aralığında olan uşaqlar, 7 faizi 18-24 yaşlı, 16,7 faizi 25-29 yaşlı gənclər, 76,1 faizi isə 30 və yuxarı yaşlı şəxslər olmuşdur. Bununla yanaşı, 2022-ci il ərzində sözügedən məsələ ilə bağlı inzibati xəta törətmiş 2017 nəfər inzibati məsuliyyətə cəlb olunmuşdur ki, bu da əvvəlki ilin göstəricilərindən 29,8 faiz çoxdur (2).

Qeyd olunmalıdır ki, bu artan statistik məlumatlar, eyni zamanda hüquq mühafizə orqanlarının narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə mübarizəsinin müsbət göstəricisi kimi də qəbul edilə bilər. Son dövrlər hüquq mühafizə orqanları tərəfindən narkotiklərin qanunsuz dövriyyəsinə qarşı mübarizə işi gücləndirilmiş, narkotiklərin qeyri-qanuni daşınmasına qarşı birgə əməliyyatlar keçirilmiş, müxtəlif marşrutlar ilə narkotiklərin daşınması hallarının aşkarlanması üzrə məqsədyönlü iş davam etdirilmiş və cinayətkarlardan külli miqdarda narkotik vasitələr götürülmüşdür.

Avropa və Asiya qitələrinin kəsişməsində yerləşən Azərbaycan Respublikasının ərazisi transmilli səviyyədə narkotiklərin qanunsuz dövriyyəsi məqsədilə istifadəyə məruz qalmışdır. Bu gün Azərbaycan transmilli cinayətkar təşkilatların mənafeələrinin çulğalaşdığı, narkotiklərin dövriyyəsi üzrə genişmiqyaslı əməliyyatların aparıla biləcəyi bir yer olmaq təhlükəsi qarşısındadır. Həmçinin Azərbaycan Respublikası ərazisinin 20 %-nin 30 ilə yaxın Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal altında saxlanması nəticəsində Azərbaycan Respublikasının dövlət sərhədlərinin 132 km-lik hissəsinin ölkəmizin nəzarətindən kənar qalması bu ərazilərin narkotiklərin qanunsuz yerləşdirilməsi və dövriyyəsi məqsədilə istifadə olunmasına gətirib çıxarmışdır. Bu fakt bir sıra dövlətlərin və beynəlxalq təşkilatların hesabatlarında da öz əksini tapmışdır. Onu da qeyd etməliyəm ki, Azərbaycan Respublikası narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsinə qarşı mübarizə sahəsində mövcud olan beynəlxalq konvensiyalara qoşulduğu zaman (1992–1996-cı illər) xüsusi olaraq qeyd etmişdir ki, dövlət bu cinayətlərlə mübarizədə öz üzərinə götürdüyü beynəlxalq öhdəlikləri Ermənistan tərəfindən işğal edilən ərazilərdə yerinə yetirə bilməyəcəkdir.

44 günlük Vətən müharibəsindən sonra Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün və dövlət sərhədləri üzərində nəzarətin bərpa olunmasından sonra Azərbaycan Respublikası hazırda həmin ərazini öz nəzarəti altına almışdır və narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi istiqamətində atılan addımların qarşısı alınır. Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilər üzərində yurisdiksiyasının bərpası dövlətə narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsinə qarşı beynəlxalq öhdəliklərini tam yerinə yetirməyə imkan verəcəkdir.

Azərbaycan Respublikası ərazilərinin Ermənistan tərəfindən işğalına son qoyulduqdan sonra Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi və aidiyyəti hüquq mühafizə qurumları tərəfindən aparılan əməliyyatlar nəticəsində Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş rayonlarında ümumi həcmi 20 tondan çox olan çətənə kolları, eləcə də külli miqdarda digər növ narkotik vasitə və psixotrop maddə aşkarlanaraq məhv edilmişdir (3).

Dünyanın ayrı-ayrı ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda narkotik vasitələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə bağlı vəziyyəti əks etdirən məlumatların, beynəlxalq təşkilatların bununla bağlı

hesabatlarının təhlili göstərir ki, XXI əsrdə narkocinayətkarlıq ənənəvi xarakteristikalarını saxlamaqla yanaşı, bir sıra yeni cəhətlər və yeni meyillər də daşımağa başlamışdır. Planetimizin ən müxtəlif bölgələrində narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsinə dair mövcud durumun təhlili ümumən dünyada və Azərbaycanda narkocinayətkarlığın aşağıdakı meyillərlə səciyyələndiyini deməyə əsas verir:

- narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsinin latentliyinin, sosial təhlükəlilik dərəcəsinin, mütəşəkkillik səviyyəsinin yüksəlməsi;
- cinayətkarlığın strukturunda narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsinin xüsusi çəkisinin əsasən artma meyli ilə xarakterizə olunması;
- narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin yeni bazarlarının, daşınmasının yeni marşrutlarının, yeni tranzit keçid məntəqələrinin yaranması;
- -tranzit dövlətlərin narkotiklərin istehlakçısı olan regionlara çevrilməsi;
- narkobiznesdən əldə edilmiş çirkli pulların yuyulması (leqallaşdırılması) və sonradan leqal iqtisadiyyatın ən müxtəlif sahələrinə sərmayə şəklində yatırılması hallarının genişlənməsi (Polis Akademiyasının elmi xəbərləri, 2020: 42).

Narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsinə qarşı mübarizə zəminində narkomaniya ilə cinayətkarlıq arasında əlaqə cinayət-hüquqi nöqtəyi-nəzərdən izah olunmalıdır. Belə ki bu əlaqə üç formada özünü göstərir:

Birincisi, narkomanlar obyektiv və subyektiv olaraq cinayətlərin törədilməsinə meyillidirlər. Qanuni dövriyyədən çıxarılan narkotik vasitələrin özü artıq cinayətkar yolla əldə edilir. Digər tərəfdən narkomaniya xəstəliyinə düşər olan şəxslərin öz davranışlarında fərdi-iradə nəzarəti xeyli dərəcədə zəifləyir, bu isə onlar tərəfindən müxtəlif cinayətlərin törədilməsini asanlaşdırır.

İkincisi, narkotik vasitələrə olan mövcud tələbat, uyğun surətdə təklif yaradır, bunun mənbəyi olaraq isə narkotik vasitələrin əkilib-becərilməsi, istehsalı, satışı, oğurlanması və s. ilə bağlı cinayətkar fəaliyyət çıxış edir.

Üçüncüsü, narkotik vasitələrə həddən artıq aludə olan şəxslər yüksək viktimoloji xüsusiyyətlərə malik olduğundan, özləri çox vaxt cinayətlərin qurbanlarına çevrilirlər.

Cinayət Məcəlləsinin normalarına diqqət yetirsək görərik ki, narkotik vasitələrlə bağlı ictimai təhlükəli cinayətkar hərəkətlərin üç qrupla müəyyən olunmasının şahidi olarıq (Mahmudov, 2015: 7):

1. narkotik vasitələrin qeyri-qanuni dövriyyəsi, həmçinin də narkotik vasitələrin istehsalı, əldə olunması, saxlanması, buraxılması, daşınması və göndərilməsi üzrə müəyyən olunmuş qaydaların pozulması ilə bağlı cinayətlər;
2. narkomanlar tərəfindən narkotik vasitələrin və ya onların əldə edilməsi üçün vəsait tapmaq məqsədi ilə törədilən cinayətlər; Bu qrupa narkotik vasitələrin oğurlanması, narkotik tərkibli bitkilərin əkilib-becərilməsi, dövlət və şəxsi mülkiyyət əleyhinə yönəlmiş tamah xarakterli oğurluq, quldurluq, soyğunçuluq və bu kimi digər cinayətləri aid etmək olar.
3. narkotik vasitələrin psixikaya birbaşa təsiri altında törədilmiş cinayətlər; Bu qrupa qeyri-tibbi məqsədlərlə narkotik vasitələrin istifadəsi, narkotik vasitələrin istehlakına təhrik etmə, onların istehsalı üçün tiryəxanaların təşkili, həmçinin eyforiya və abstinensiya vəziyyətlərində narkomanlar tərəfindən törədilən bütün digər şəxsiyyət və cəmiyyət əleyhinə olan cinayətləri aid etmək olar.

Qeyd etdiyimiz kimi narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsinin yayılma miqyası bəşəriyyətin qlobal problemlərindən biridir. Dövlətlərin bu əmələ qarşı birgə mübarizə aparma zərurəti, heç bir ölkənin hüquq mühafizə orqanlarının güclərini birləşdirmədən beynəlxalq xarakterli bu cinayətlərə qarşı mübarizədə müvəffəq olacağına ümid bəsləməməsi ilə əlaqədardır. Bu cinayətin beynəlxalq təhlükəliliyi həm də ondan ibarətdir ki, narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi beynəlxalq xarakterli digər cinayətlərlə - beynəlxalq terrorçuluq, insan alveri, cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul və ya digər əmlakın leqallaşdırılması və s. ilə sıx bağlıdır.

Dünya ölkələrinin və bütövlükdə beynəlxalq birliyin bütün səylərinə baxmayaraq cəmiyyətin narkotizasiyası, transmilli narkocinayətkarlıq hər bir ölkənin milli təhlükəsizliyi, demografik və sosial-iqtisadi potensialı üçün olduqca ciddi bir təhlükəyə çevrilmişdir.

Bu gün bütün dünyada narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsinin qarşısının alınmasında dünya dövlətləri BMT-nin qəbul etdiyi üç əsas Konvensiyanın (1961-ci il tarixli “Narkotik vasitələr haqqında” Vahid Konvensiya, 1971-ci il tarixli “Psixotrop maddələr haqqında” Konvensiya, 1988-ci il tarixli “Narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsinə qarşı mübarizə haqqında” Konvensiya) ətrafında sıx birləşərək vahid mübarizə metodları hazırlamaqla bu dəhşətli bəlanın qarşısının alınmasında birgə səy nümayiş etdirirlər (Talibova, 2012: 9).

Eyni zamanda Azərbaycan Respublikası beynəlxalq birliyin bütün səylərini dəstəkləyərək Birləşmiş Millətlər Təşkilatının müvafiq konvensiyalarına qoşulmuş, ölkəmizdə beynəlxalq standartlara uyğun normativ milli hüquqi baza yaradılmışdır. Milli qanunvericiliyimizdə bu konvensiyaların müvafiq maddələrinin təyinatlarının nəzərə alınması ölkəmizin dünya sivilizasiyasına gedən yolda olmasına və beynəlxalq hüquq normalarını əsas prinsiplər kimi dəyərləndirdiyinə dəlalət edir (Həsənov, 2006: 99).

Azərbaycan Respublikası beynəlxalq konvensiyalardan irəli gələn öhdəliklərini 1999-cu il 30 dekabr tarixində qəbul etdiyi Cinayət Məcəlləsinin “Narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə əlaqədar cinayətlər” adlı 26-cı fəslinin normalarına və 28 iyun 2005-ci il tarixli “Narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və onların prekursorlarının dövriyyəsi haqqında” Qanunun (8) normalarına transformasiya edib (Bakı Universitetinin xəbərləri, 2021: 8).

BMT-nin Konvensiyaları ilə yanaşı Azərbaycan Respublikası Avropa Şurası Nazirlər Komitəsinin narkotik vasitələrdən qeyri-qanuni istifadə və narkotik vasitələrin qanunsuz daşınmasına qarşı mübarizə üzrə əməkdaşlıq haqqında Avropa Şurasının Pompidu Qrupuna qoşulmuş və ABŞ, Böyük Britaniya, Almaniya, Misir, Körfəz ölkələri, MBD ölkələri və digər ölkələrin müvafiq qurumları ilə müvafiq razılaşmalar imzalamışdır (3).

BMT-nin Narkotiklər və Cinayətkarlıq üzrə İdarəsi (BMTNCİ) və onun Mərkəzi Asiya üzrə Regional Ofisi ilə Azərbaycan Respublikasının dövlət qurumları arasında mövcud olan əməkdaşlıq çərçivəsində, ölkəmizdə narkotik vasitələrin qanunsuz dövriyyəsinə və narkotik vasitələrdən asılılığa qarşı mübarizə tədbirlərinin həyata keçirilməsinə müvafiq dəstək göstərilməkdədir. Azərbaycan narkotik vasitələrin qeyri-qanuni dövriyyəsinə qarşı mübarizə istiqamətində həyata keçirilən bir sıra beynəlxalq layihələrdə iştirak edir. Avropa İttifaqı və BMT-nin maliyyə dəstəyi ilə Cənubi Qafqazda Narkotiklərə Nəzarət Proqramı çərçivəsində Daxili İşlər Nazirliyi tərkibində doqquz regional mərkəz yaradılmış və narkotiklər, psixotrop maddələr və onların prekursorlarının qanunsuz dövriyyəsi ilə bağlı milli elektron baza yaradılmışdır.

Ölkəmizdə narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsinə qarşı mübarizə onun ərazi bütövlüyünün, suverenliyinin bərpası, qorunub saxlanması və mühafizəsi, beynəlxalq terrorizmlə, transmilli mütəşəkkil cinayətkarlıqla mübarizənin həyata keçirilməsi zərurətindən irəli gəlir. Bu sahədə ölkədə lazım olan normativ-hüquqi baza, müvafiq təşkilati hüquqi strukturlar yaradılmış və milli proqramlar hazırlanıb həyata keçirilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin narkomanlığa və narkotiklərin qanunsuz dövriyyəsinə qarşı mübarizədə dövlət və hüquq mühafizə orqanlarından konkret nəticələr tələb etməsi bu qlobal problemin ölkəmizdə yayılması təhlükəsinə qarşı Azərbaycanın qətiyyətli mövqeyini əks etdirir. Bu problemlə mübarizə ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 15 iyul 2000-ci il tarixli Fərmanı ilə “Narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və onların prekursorlarının qanunsuz dövriyyəsi və narkomanlığın yayılması ilə mübarizə üzrə Proqram”, 28 iyun 2007-ci il tarixli Sərəncamı ilə “Narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və onların prekursorlarının qanunsuz dövriyyəsi və narkomanlığın yayılması ilə mübarizə üzrə Proqram” (2007-2012-ci illər üçün), 24 iyun 2013-cü il tarixli Sərəncamı ilə “Narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və onların prekursorlarının qanunsuz dövriyyəsi və narkomanlığın yayılması ilə mübarizə üzrə Proqram” təsdiq edilmiş və uğurla icra edilmişdir. Azərbaycan Respublikası

Prezidentinin 22 iyul 2019-cu il tarixli Sərəncamı ilə “Narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və onların prekursorlarının qanunsuz dövriyyəsinə və narkomanlığa qarşı mübarizəyə dair 2019–2024-cü illər üçün” Dövlət Proqramı qəbul edilib və hal-hazırda müxtəlif isiqamətlər üzrə icra olunur (Musayev, 2019: 6).

“Narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və onların prekursorlarının qanunsuz dövriyyəsinə və narkomanlığa qarşı mübarizəyə dair 2019-2024-cü illər üçün Dövlət Proqramı”nın məqsədi respublikada narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və onların prekursorlarının qanunsuz dövriyyəsinə və narkomanlığa qarşı mübarizənin gücləndirilməsi, antinarkotik təbliğatı, ictimai maarifləndirmə işinin əhatəsinin genişləndirilməsi, müasir informasiya texnologiyalarının imkanlarından istifadə olunmaqla, narkotiklərin qanunsuz dövriyyəsinin və narkomanlığın yayılmasının maarifləndirmə yolu ilə qarşısının alınması, narkomanlığa düşər olmuş şəxslərin müalicəsi və reabilitasiyası istiqamətində müasir texnologiyaların və yeni üsulların tətbiqi, bu sahədə qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi, beynəlxalq əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi, beynəlxalq təcrübədən istifadə etməklə ixtisaslaşmış seminarların keçirilməsi və digər genişmiqyaslı məsələlərdən ibarətdir (11).

Beləliklə, narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə mübarizə daim dövlətin, onun qanunverici və qanuntətbiqedici orqanlarının diqqətində olub. Eyni zamanda Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun “Narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və ya onların prekursorlarının qanunsuz dövriyyəsinə qarşı cinayət işləri üzrə məhkəmə təcrübəsi haqqında” 4 mart 2011-ci il tarixli Qərarını, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinin Plenumunun “Azərbaycan Respublikası CM-nin 237-ci maddəsinin bəzi müddələrinin şərh edilməsinə dair” 25 fevral 2013-cü il tarixli Qərarını da qeyd etmək olar.

Nəticə

Narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə bağlı cinayətlərin ölkəmizin iqtisadiyyatına, ictimai asayişə, insanların sağlamlığına, mənəviyyatına, psixologiyasına, intellektinə vurduğu ziyanı hesablamaq mümkün deyildir (Narkotik vasitələr, psixotrop maddələr və prekursorlar, 2003: 10). Hal-hazırda da Azərbaycan dövləti daima ölkə ərazisində narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsinə qarşı mübarizədə uğurlar əldə etmək üçün bütün cavabdeh strukturların fəaliyyətinin əlaqələndirilməsinin başlıca meyar olduğunu qeyd edir. Narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsinə qarşı mübarizəni dövlət səviyyəsinə qaldıraraq narkotiklərlə mübarizə sahəsində qabaqcıl dünya təcrübəsinə əsaslanan kompleks tədbirləri ardıcıl olaraq sistemli şəkildə həyata keçirir.

Ədəbiyyat

1. Səməndərov, F. (2003). Kriminologiya. Ümum hissə. Dərs vəsaiti. Bakı: Hüquq yayın evi. 220 s.
2. <https://www.stat.gov.az/news/index.php?lang=az&id=5442>
3. <https://www.mfa.gov.az/az/category/tehlukesizlik/narkotiklerin-qanunsuz-dovriyyesine-qarsi-mubarize>
4. Polis Akademiyasının Elmi Xəbərləri. (2020). “Elmi hüquq” jurnalı. № 4 (28).
5. Mahmudov, A. (2015). Narkotik vasitələr və psixotrop maddələrlə bağlı cinayətlərin araşdırma metodikası. Bakı, 36 s.
6. Talıbova, M. (2012). Narkomaniya, narkobiznes və ona qarşı mübarizədə kitabxanaların rolu. Bakı, M.F.Axundov adına Azərbaycan milli kitabxanası, 40 s.
7. Həsənov, E. (2006). Narkotik cinayətkarlıq və Avropa İttifaqında onunla mübarizə. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 68 s.
8. <https://e-qanun.az/framework/10675>
9. Bakı Universitetinin Xəbərləri. (2021). Sosial-siyasi elmlər seriyası. №1.

10. Musayev, H., Qədirova, S., Aslanov, E., Hümətova, G. (2019). Narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin kriminalistik tədqiqat metodikaları. Bakı: "Ləman" nəşriyyat poliqrafiya, 190 s.
11. <https://president.az/az/articles/view/33882>
12. Narkotik vasitələr, psixotrop maddələr və prekursorlar (sənədlər toplusu). (2003), Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 224 s.

Göndərildi: 10.12.2022

Qəbul edildi: 09.03.2023

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/89/236-240>**Mahammad Safarli**

Baku State University

master student

mahammad.safarli.13@gmail.com

ANALYSIS OF THE IMPLEMENTATION OF OBLIGATIONS WITH CRYPTOCURRENCY FROM THE PERSPECTIVE OF AZERBAIJANI LAW

Abstract

With the development of technology, the attractiveness of the digital tools, such as cryptocurrencies is also increasing. Increase in the number of cryptocurrency owners leads to the debates on what type of property cryptocurrency is or general legal status of cryptocurrency. In this regard, some of the questions open to debate are: Whether cryptocurrency can be used as a security for the performance of contractual obligations and if yes, what type of a security would a crypto-collateral be. Uncertain legal status of a cryptocurrency as a digital “asset” could automatically direct us to the conclusion that it is not possible to use it as a collateral, however when researching the civil legislation of Azerbaijan, it seems that this conclusion is not as obvious as one might think. This article analyzes the possibility of using the cryptocurrency as a collateral under the civil legislation of the Republic of Azerbaijan and relevant legal issues around it.

Keywords: *security for the performance of obligations, cryptocurrency, pledge, pledge of rights, civil law*

Məhəmməd Səfərli

Bakı Dövlət Universiteti

magistrant

mahammad.safarli.13@gmail.com

Öhdəliklərin icrasının kriptovalyuta ilə təmin edilməsinin Azərbaycan hüququ prizmasından analizi

Xülasə

Texnologiyanın inkişafı ilə kriptovalyuta kimi rəqəmsal alətlərə də maraq artmaqdadır. Kriptovalyutaya sahib olan şəxslərin sayı artdıqca, kriptovalyutanın hansı mülkiyyət növünə aid olduğu, ümumiyyətlə hüquqi statusu barədə müzakirələr də artmaqdadır. Bu baxımdan mülki hüquq sahəsində debata açıq olan suallardan biri də kriptovalyutanın öhdəliklərin icrasının təmin edilməsi vasitəsi kimi istifadəsinin mümkünlüyü və əgər mümkündürsə, kriptovalyutadan bu kimi istifadənin öhdəliklərin icrasının təmin edilməsinin hansı kateqoriyasına aid olmasıdır. Rəqəmsal “alət” kimi kriptovalyutanın hüquqi statusunun qeyri-müəyyən olması avtomatik olaraq öhdəliklərin icrasının təmin edilməsi vasitəsi kimi də istifadənin mümkünsüzlüyünə işarə edə bilər, lakin Azərbaycan Respublikası mülki qanunvericiliyini araşdırdıqda bu nəticəyə gəlməyin heç də açıq-aşkar olmadığı ortaya çıxır. Bu məqalədə kriptovalyutadan öhdəliklərin icrasının təminatı vasitəsi kimi istifadənin Azərbaycan hüququ baxımından mümkünlüyü və müvafiq hüquqi suallar və nəticələr analiz olunur.

Açar sözlər: *öhdəliklərin icrasının təmin edilməsi, kriptovalyuta, girov, hüquqların girovu, mülki hüquq*

Introduction

This thesis is about using cryptocurrencies as collateral. But, first of all, the basic questions as – What is a cryptocurrency? How does it work on blockchain technology? – must be answered for clarity. First of all, cryptocurrency is a digital currency secured by cryptography; therefore, it is almost impossible to counterfeit them (Swan, 2015: 2-3). For this reason, even famous businesses

start accepting payments with cryptocurrency or buy cryptocurrencies themselves (2). This kind of easier access to cryptocurrency is the main reason for it to be used as collateral. It is now much easier for people to buy, hold and sell cryptocurrencies. With the increasing number of cryptocurrency holders, the lenders in US started to use this opportunity and extend loans for cryptocurrency holders by holding their cryptocurrencies as security (Arcane, 2021: 3).

Different than other traditional collateral types, if cryptocurrency is collateralized, it does not have maintenance costs and costs necessary for its sale in case of default by borrower. Cryptocurrency is a digital asset; thus, it does not have to be maintained as various movables like cars, machines or equipment or when borrower defaults, there is no need to prepare auction.

Notwithstanding how effective this practice may seem, it also brings along legal questions, such as, in case of US, the issues of perfection of the security interest over the cryptocurrencies and in case of Azerbaijan, whether it is legal to use cryptocurrency as collateral in the first place. In the legal academia, it is suggested that cryptocurrency should be either considered as an investment property, money or general intangible (Tu, 2018: 205, Focroulle Ménard, 2020: 9). Each of these asset types has its own peculiarities that should be taken into account when putting the cryptocurrencies under these categories. These peculiarities and problems will be analyzed in the following chapters.

Firstly, it would be useful for the purposes of this thesis to give a general overview of the secured transactions law system in Azerbaijan. The main legislative basis for the secured transactions law in Azerbaijan is the Civil Code (CC). Section 24 of the CC is dedicated to securities for the performance of obligations, whereas section 12 is about right of pledge and mortgage (6). Section 24 includes provisions related to the traditional securities, as pledge, guaranty and suretyship.

In addition, there is a separate Statute “On the Encumbrance of Movables”. Despite its name, this statute is not only dedicated to the creation of security interest over movable properties, but also to intangibles such as rights and claims, as pointed out in article 3.1 (7). However, this statute is for the most part applicable to the creation of security interest over movable properties, except for those that are to be registered in an official registry (like certain motor vehicles). The statute follows the UNCITRAL Model Law and the functional approach (8). We can see in the article 4.3 of the statute, that it is not only restricted to specific types of security agreements, but to any agreements that may create a security interest within the framework of the statute. However, we cannot see the similar approach in the Civil Code. Under the CC, creation of the security interest is classified according to the type of the asset – movable or immovable. There are different rules that apply to each type of asset and rules in both CC and the statute must be followed. According to the article 270.1 of the CC, pledge and mortgage are created with an agreement. However, as to the article 281.1, if there is a requirement to register the security interest, pledge right is established after such registration. For example, such attachment and perfection method are required for motor vehicles. Within the framework of pledge, there is also classification as to the type of asset being collateralized. For instance, article 300 of the CC stipulates the types of pledge as possession, pawn pledge, pledge of rights, pledge of money, fixed pledge and the pledge of goods in circulation. Expectedly, there are not any rules regarding specifically digital assets or cryptocurrencies in the CC. Therefore, cryptocurrencies do not fit within the classic classification of assets under the Azerbaijani law. Hence, the main question is firstly, what type of asset cryptocurrency would be under the Azerbaijani civil legislation. Secondly, can cryptocurrency be used as a collateral under the current legal regime? Finally, what can be done to create a more suitable legal system to make crypto-collaterals possible?

Before analyzing the legal status of cryptocurrency, we should emphasize that the analysis about the asset type of cryptocurrency is only for the purposes of secured transactions law of Azerbaijan. Thus, cryptocurrency may be considered completely different asset in light of, for example, tax law or criminal law. Hence, we will try to consider the current legal regime of the

secured transactions in Azerbaijan and find out which type of asset fits best to the characteristics of cryptocurrency.

In this sense, article 135 of the CC must be taken into account that provides definitions for property and things. According to that article, the notion of property comprises things (which are physical objects, money and certificated instruments (securities) and intangible properties. As to the article 135.5 of CC intangible property includes claims and rights that are inalienable or are for demanding something from third persons.

Cryptocurrency cannot be classified as a claim, because it does not inherently provide a specific right to demand or claim something from third parties. As an example, claim can be a debt that is owed to the creditor – thus, creditor have a claim to ask for the repayment of the debt. However, holding cryptocurrency can be seen as a right that can be alienated and has its own intrinsic value. By buying the cryptocurrency, a person obtains a right to hold, sell or gift that cryptocurrency. On the other hand, CC does not specify any other type of asset that may be fit for cryptocurrencies (for the purposes of secured transactions law). Therefore, right as an intangible property is the best option for cryptocurrencies under the current Azerbaijani law. At any event, it would be useful to clarify whether cryptocurrency might fall under the notion of money or security under the Azerbaijani law.

Statute of the Azerbaijan Republic “On Investment Activity” gives a definition for the investment and investment object (9). According to the article 1 of that statute, the investment consists of the financial, material and intellectual assets that is being invested in the entrepreneurial or other activities with the purpose of profits or social benefits. Thus, the object which is being invested into must be related to the entrepreneurial activity.

It should be emphasized that as a type of investment object, security is defined in the Civil Code. According to the article 997.1 of the CC, securities include shares, bonds, promissory notes, depository receipt, investment fund share, pledge paper, mortgage paper and immovable property certificate. Azerbaijani law does not specifically require the third element of the *US Howey test* (*SEC v. Howey*, 1946: 22), namely the effort of others, at least in a statutory law. Since there is no case law that can provide more clear analysis of this definition, we can conclude that cryptocurrencies can actually be investment objects under Azerbaijani law. They are not securities, however from the statutory definition of investment objects, we can derive that any property right that is being invested into with the purpose of profit can be an investment object. There are investors who invest money into the cryptocurrencies with the purpose of price speculation and for future profit. Thus, we can conclude that cryptocurrencies cannot be denied being considered as an investment object under the Azerbaijani law.

Regarding the classification of cryptocurrency as money under the Azerbaijani law, it should be mentioned that there is no exact definition of “money” in the legislation. However, the famous Constitutional Court decision in Azerbaijan, dated 14.05.2015 might be useful to define money (11). In that decision, the Court found that in civil legislation of Azerbaijan, money does not include only national currency, but also foreign currency. This statement does not restrict the scope of money to national and foreign currencies, however its formulation in this way might be convincing that the money includes national and foreign currencies and according to the Statute “On Currency Regulation” the foreign currency must be authorized by the relevant foreign government (12). Cryptocurrency is not to be considered as money, because it is not backed or authorized by any government, at least most of them. On the other hand, again from the statements of the Central Bank officials, we can see that they refer to the cryptocurrency as an investment tool or investment asset. Thus, considering all these factors we can find that cryptocurrency is not money under the Azerbaijani legislation.

In the next section we will show that the classification of cryptocurrencies as investment objects or intangible goods (rights) does not matter for the purposes of perfection of the security interest in cryptocurrencies. Or, in other words, the security interest created in them would be valid in both cases. The reason is that neither the Civil Code nor the Statute “On the Encumbrance of Movable

Properties” stipulates specific way of attachment or perfection for the investment objects (except for the bearer securities). There is only a special provision (article 303.5 of CC) that requires certificated securities to be deposited in a bank or in a notary account. In addition, the Statute “On the Encumbrance of Movable Properties” requires the collateralization of the securities that must be registered in the state registry to be perfected through possession.

Regarding the question whether cryptocurrency can be used as collateral under the Azerbaijani law, it should be declared that as to the Civil Code and the Statute “On the Encumbrance of the Movable Property”, money, security, investment objects and intangible goods can be encumbered. As mentioned in the last paragraph of the previous section, we will analyze that, for the purposes of crypto-collateralization, the classification of cryptocurrency as investment object or intangible property does not really play a role.

Firstly, article 460.1 of the CC must be paid attention. According to that article: “The performance of the obligation may be secured by pledge, earnest money, possession of the borrower’s property, suretyship, guaranty, deposit or any other means provided for in this Code or agreed upon by the contract”. This article is an introductory article to the section 24 of the CC which is named as security for the performance of obligations. In this regard, the main point to consider in the mentioned article is the part “other means ... agreed upon by the contract” – CC does not restrict the means to create a security interest only to those specifically named in the provision. Parties may agree upon another type of security interest, unless it is not against the requirements of the legislation. This position is confirmed in the decision of the Constitutional Court of Republic of Azerbaijan dated 14.07.2015 (13), where the court decided that taking into account the principle of the freedom of contract the parties are free to identify a security type as long as it is not contradictory to the civil legislation of the Republic of Azerbaijan. In this case, the surety did not conclude a suretyship contract, but merely wrote a letter indicating his suretyship for the obligation of the debtor. This type of security is not indicated in the Civil Code; thus, the Constitutional Court first analyzed the article 460.1 of the CC and concluded that the list is not exhaustive, the “any other means agreed upon by the contract” permits to agree on any security that is not contradictory to the civil legislation. For the sake of clarity, it should be mentioned that because of the specific requirements of suretyship contract, the letter was not held to be compatible with civil legislation, however, the highlighted position of the court in this case on security agreements is crucial.

We established that the list of securities for the performance of obligations is not exhaustive, thus we should now focus on whether or not there is already a type of pledge suitable for cryptocurrency. For clarity, especially for readers who are not familiar with the Azerbaijani law, pledge under the Azerbaijani civil legislation is the security interest over any movable property (except for those movable properties that is a subject of mortgage – need registration) and rights and claims. Therefore, different from common law definition, under which pledge is only related to the possessory security interest, main distinction under Azerbaijani law is the type of asset that is being collateralized – movable or immovable. Thus, pledge under the Civil Code should be understood as a security interest over the movable properties that do not need state registration (filing) and rights and claims, regardless of whether the collateral is in the possession of the secured party or not.

The Civil Code stipulates various types of pledges as pledging in pawnshop, pledging of money, pledge of rights, pledge by possession, fixed pledge and the pledge of goods in circulation. Pledging in pawnshop, pledge by possession, fixed pledge and the pledge of goods in circulation is applicable only to tangible, physical goods, therefore, we will not go into details of these pledge types. As established in the previous section, the best classification for cryptocurrency is that it is either an intangible asset or investment object under the CC. Intangible assets include rights and claims. This is so because, firstly, from the abovementioned article, we can see that there is no specific regulation regarding the pledge of investment objects or securities. The Statute “On the Encumbrance of Movable Property” only states the perfection method by possession for the securities. It should be mentioned that other investment objects, such as immovable properties or

securities themselves are regulated separately when they are collateralized. However, there is no general all-catching regulation of investment objects as collateral. For this reason, even if we consider cryptocurrency as investment object, we would still apply the provisions on pledge of rights, because it is the only suitable type of pledge in the legislation. Thus, within the framework of CC, security interest in the cryptocurrency can be attached through pledging of rights according to article 303 of CC. As to that article, when the rights are being pledged, the subject matter of the pledge is alienable right. Since right to hold cryptocurrency is alienable right and has its own economic value, this article is applicable.

In this stage, the point that the classification of cryptocurrency as investment object or intangible property must be emphasized again. As mentioned above, due to the classification of pledging in CC, there is no need to make a definite differentiation between holding a cryptocurrency as a right and cryptocurrency as an investment object. From this point of view, we can think that using cryptocurrency as collateral is not prohibited *a priori*.

Conclusion

In conclusion, despite no case law still exists in Azerbaijan, we cannot directly say that nobody can use their cryptocurrencies as collateral to get a loan. It depends on the principle of the freedom of contract and since there is no direct prohibition it is not illegal *per se*. However, how courts in a civil law country as Azerbaijan would address this issue was an important question to address, especially because of the lack of perfection method over the cryptocurrencies in legislation. For eliminating this uncertainty, it was suggested that legislature should take a stance and specifically address the security interest over the digital assets and provide certainty in that regard.

In conclusion, effective regulation of the crypto-lending may lead to economic gain in Azerbaijan, therefore legislature should consider the advantages thereof and ensure an efficient regulation.

References

1. Swan, M. (2015). *Blockchain: Blueprint for a New Economy*. Sebastopol. O'Reilly Media, Inc.
2. Walsh, D. (2021) *Paying with Bitcoin: These are the major companies that accept crypto as payment* <https://www.euronews.com/next/2021/12/04/paying-with-cryptocurrencies-these-are-the-major-companies-that-accept-cryptos-as-payment> (last visited April 16, 2022).
3. Arcane Research, Bitstamp. (2021). *Banking on Bitcoin, The State of Bitcoin as Collateral*.
4. V.Tu, Kevin. (2018) *Crypto-collateral*. Singapore. SMU STLR.
5. Focroulle Ménard, Xavier. (2020). *Cryptocurrency: Collateral for Secured Transactions?* Washington D.C. Business and Finance Law Review.
6. Civil Code of the Republic of Azerbaijan.
7. Statute of the Republic of Azerbaijan "On the Encumbrance of Movables".
8. UNCITRAL Model Law on Secured Transactions. (2016).
9. Statute of the Republic of Azerbaijan "On Investment Activity".
10. U.S. Supreme Court, *SEC v. Howey Co.*, 328 U.S. 293. (1946).
11. Decision of the Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan, dated 14.05.2015.
12. Statute of the Republic of Azerbaijan "On Currency Regulation".
13. Decision of the Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan, dated 14.07.2015.

Received: 29.11.2022

Accepted: 05.03.2023

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/89/241-245>

Emin Əhmədov
Azərbaycan Texniki Universiteti
magistrant
eminakhmed@mail.ru

BƏRPA OLUNAN ENERJİ PROFİLİ VƏ 2023 HƏDƏFLƏRİ: TÜRKİYƏ TİMSALINDA

Xülasə

Son illərdə sosial və iqtisadi inkişafın təbii nəticəsi olaraq ortaya çıxan qlobal enerji tələbatının sürətlə artması və məhdud enerji mənbəyi olan qalıq yanacaqların yaxın gələcəkdə tükənəcəyi ilə bağlı narahatlıqlar və bu resurslardan istifadənin səbəbləri atmosferin çirklənməsinin artması kimi problemlərə qarşı axtaran ölkələri bioenerji kimi bərpa olunan enerji mənbələrinə yönəltdi. Bəşəriyyətin varlığından bəri, biokütlə xam şəkildə, istilik, yemək bişirmək və heyvanların qidalanması kimi başlıca rol oynayır. Bu gün bərk, maye və ya qaz halına çevrilir və hələ də elektrik istehsalı, istilik və avtomobil yanacağı kimi istifadə olunur. Bu tədqiqatın məqsədi qlobal bioenerji profilini ortaya çıxarmaq, Türkiyənin biokütlə müxtəlifliyinə və yüksək bioenerji potensialına diqqət çəkmək və bu potensialın Türkiyənin bərpa olunan enerji təchizatına edə biləcəyi töhfəni nümayiş etdirməkdir. Bu kontekstdə bu araşdırmada, ilk növbədə, bioenerji ehtiyatları və bioenerji ümumi şəkildə müzakirə edilir, daha sonra aparıcı ölkələrin dünya bioenerji profili tədqiq edilir və biokütlədən istifadə və potensialları sektorunda araşdırılır. Daha sonra, mövzu ilə bağlı mövcud məhdud məlumatlara əsaslanaraq, Türkiyənin bioenerji və biokütlə resurslarının potensialı ətraflı şəkildə izah edilmişdir. Nəticə olaraq, Türkiyənin bioenerji potensialının bərpa olunan enerji təchizatına əhəmiyyətli töhfə verəcəyi müəyyən edilmişdir.

***Açar sözlər:** biokütlə, bioenerji, bioyanacaq, Türkiyə, dünya*

Emin Ahmadov
Azerbaijan Technical University
master student
eminakhmed@mail.ru

Renewable Energy Profile and 2023 Targets: on the example of Turkey

Abstract

The countries that are seeking solutions to problems such as, the rapid rise in the demand for global energy which emerged as a natural result of living social and economic developments, concerning about depleted fossil fuel which are to be consumed in the near future and air pollution sourced from the increasing use of fuel, have been led to bioenergy which has a very important place among renewable energy alternatives, in recent years. Bioenergy is considered as a clean, sustainable and reliable energy source derived from converted biomass residues that composed of any kind of organic materials like wood, animal and plant, through modern technologies. Throughout human history biomass in its crude form has been used as an important source of all our basic needs like heating, cooking and feeding, and nowadays it is also being used to generate electricity, heat or fuel by using its converted forms of solid, liquid or gas. The purposes of this study were, to point out the wide range of biomass resources of Turkey and its high bioenergy potential by giving the global bioenergy portrait and to demonstrate the potential contribution of bioenergy to Turkey's energy supply. In this context, this thesis reviews the bioenergy resources and bioenergy in general and later examines the global bioenergy profile by investigating biomass potential and its utilization in the countries which are leading the bioenergy sector. After that, based on existing and limited literatures that can be accessed, the bioenergy and biomass potential of

Turkey had been examined in detail. Consequently, it has been found out that bioenergy has a potential to contribute the renewable energy supply of Turkey.

Keywords: *biomass, bioenergy, biofuel, Turkey, world*

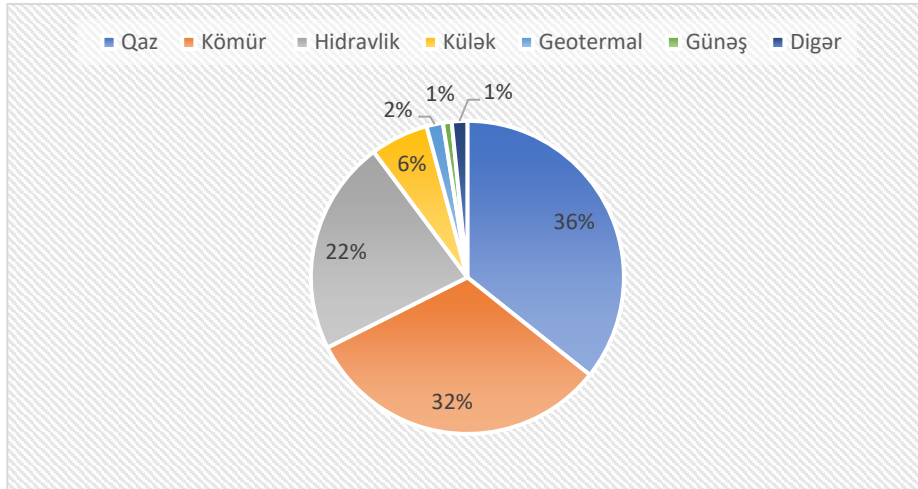
Giriş

Günümüzdə müasir həyatın davamlılığı, kəsilməz enerji istehsalından asılıdır. Dünya sürətlə inkişaf etməyə davam edərkən, enerjiyə olan tələbat eyni sürətlə artır, istifadə edilən mövcud enerji ehtiyatlarının tükənmək üzrə olması, ənənəvi enerji istehsalı üsulları havanın çirklənməsinə və iqlim dəyişikliyinə səbəb olur və bütün bunların nəticəsidir ki, yaxın gələcəkdə qarşıya çıxacaq neqativlər enerji istehsalı və istehlakı üsulları ilə bağlı ciddi tədbirlərin görülməsi zərurətini ortaya qoymuş, bu istiqamətdə aparılan işlərin həm əhəmiyyəti, həm də sürəti çoxalmışdır. Hazırda BE qlobal enerji iqtisadiyyatının ən dinamik və sürətlə dəyişən sektorlarından birinə çevrilmişdir. BE təmiz, bərpa olunan, davamlı, səmərəli və etibarlı enerji mənbəyidir, təbiətə mühüm faydalı töhfəsi ilə qalıq yanacaqlardan asılılığı azaldır və yeni iş imkanları yaratmaqla kənd yerlərində sosial və iqtisadi şəraiti stimullaşdırır. Bu gün BE illik qlobal enerji istehlakında 10% payla ən böyük töhfə verən enerji növüdür və daha çox istilik üçün istifadə olunur. Dünyada istifadə olunan biokütlə resursları ümumiyyətlə üç əsas kateqoriyada araşdırılır: meşə qalıqları və tullantıları, kənd təsərrüfatı və zibil tullantıları.

1. Alternativ Enerji resursları dedikdə, ağla ilk gələn bərpa olunan enerji resurslarıdır. Türkiyənin ümumi enerji profilini nəzərə alaraq, bərpa olunan enerji qaynaqlarının yeri və əhəmiyyəti aydın görünür. Türkiyənin RE resursları baxımından zəngin olması və enerji ehtiyatlarının şaxələndirilməsinə uyğun olaraq, bərpa olunan enerji resurslarından maksimum istifadə enerji siyasətinin başında dayanır. Məlum olduğu kimi, Türkiyədə əsas enerji istehlakı fosil əsaslı enerji mənbələridir. Bu, təxminən 90%-ni təşkil edir. 2005-ci ildən əvvəlki dövrə nəzər salsaq, “Bərpa olunan Enerji Resursları haqqında Qanun”(YEK) qəbul olunana qədər bu sahədə arzu olunan addımların yetərinə atılmadığı bildirilir. 2005-ci ildə bu qanunu qüvvəyə mindikdən sonra bərpa olunan enerji sahəsində əhəmiyyətli irəliləyiş əldə edilmişdir. 2010-cu ildən bu istiqamətdə addımlar atılır, siyasi addımlar nəticə verməyə və Türkiyədə yerli və xarici bərpa olunan enerji sərmayələri cəlb etməyə başlamışdır (Biomass and Bioenergy, 2012: 69-76).

Türkiyənin biokütlə resurslarının zənginliyini və alternativ enerji potensialını üzə çıxarmaq baxımından əhəmiyyətlidir. Enerji sahəsində xaricdən asılı ölkə olan bioloji enerjinin töhfəsini və potensialını nümayiş etdirərək qlobal enerji təchizatını əvəz etmək potensialı yüksək olan mənbələr göstərilmişdir. Araşdırmanın digər əhəmiyyəti isə Türkiyənin bioloji enerji potensialının daha təsirli olmasıdır. Bu onun göstəricisidir ki, enerjiden istifadə etməklə və enerjiden səmərəli istifadə etməklə istehsal oluna biləcək enerji resurslarına əsaslanan enerji istehsalının artırılması hədəflərinə və beləliklə də enerji təchizatına böyük töhfə verə bilər. Bu araşdırma işində əsas məqsəd, Türkiyənin biokütlə resurslarının zənginliyini və bu resursların yaratdığı yüksək bioenerji potensialını ortaya çıxarmaq, beləliklə, sektorda aktiv olmaq istəyən digər akademik işlərə, layihələrə və investora kömək etməkdir. Bu, onun əhəmiyyətli dərəcədə töhfə verə biləcəyinin göstəricisidir (Ajaroghlu, Mustafa and Aydoghan, Hasan, 2012: 69-76).

2017-ci ilin üçüncü rüb sonu məlumatlarına görə, elektrik enerjisində istehsal olunan bərpa olunan elektrik enerjisinin miqdarı ümumi elektrik enerjisi istehsalının təxminən 31%-ni təşkil edir (Adiguzel, Ali, 2013: 204-220).

Şəkil 1. 2017-ci ilin sentyabr ayının sonuna ilkin quraşdırılmış güc enerji mənbələri üzrə paylanması

Elektrik enerjisi istehsalında istifadə olunan bərpa olunan enerji mənbələrinin müxtəlifliyi araşdırıldıqda, Türkiyənin bu qaynaqlar baxımından şanslı bir bölgədə yerləşdiyi görünür. Xüsusilə, hidroenerji ümumi elektrik enerjisi istehsalında ən çox istifadə olunan bərpa olunan enerji mənbələrindən biridir. 2020-ci ilə qədər Türkiyənin hidroelektrik potensialının təxminən 90 %-nin istifadə edilməsini nəzərdə tutur.

1. Dünyanın enerji ehtiyatlarının böyük hissəsi elektrik istehsalında və sənayedə istifadə olunur. Türkiyədə elektrik istehlakında 2013-2023-cü illər arasında 72 % artım olacağı gözlənilir. Elektrik istehsalında istifadə edilən ilkin enerji mənbələri arasında mühüm yer tutan 98,5 %-i xaricdən idxal olunan təbii qazda xaricdən asılılıq səbəbindən, ETSN-nin hədəfləri arasında 2019-cu ildə elektrik enerjisi istehsalında təbii qazın payı da var. İlin sonunda onun 38 %-ə endirilməsi hədəfi prioritetdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün bərpa olunan enerji resurslarından maksimum səviyyədə istifadə etmək lazımdır (Balat, Mustafa, 2005: 32-41).

Bundan əlavə, Türkiyə Avropa Birliyinə namizəd ölkə olduğundan, 2009-cu ildə nəşr olunan “Bərpa olunan Enerji Direktivi”ndə göstərilən hədəflərə uyğunluq məqsədi ilə “Bərpa olunan Enerji üzrə Milli Fəaliyyət Planı” (LEAP) hazırlanmışdır. Yenilənə bilən Enerji Ümumi Müdirliyi (YEGM) tərəfindən nəşr olunan bu planla 2023-cü ilə qədər dövrdə enerji sahəsində əldə ediləcək inkişaf təyin edilmişdir. “LEAP-ın məqsədi 2023-cü ilə qədər Türkiyədə bərpa olunan enerjini azaltmaq, inkişafı təşviq etmək üçün strategiyalar yaratmaqdır” (YEGM, 2014). Bu strategiyaların işığında bərpa olunan enerji resurslarından istifadə məqsədləri aşağıdakılardır:

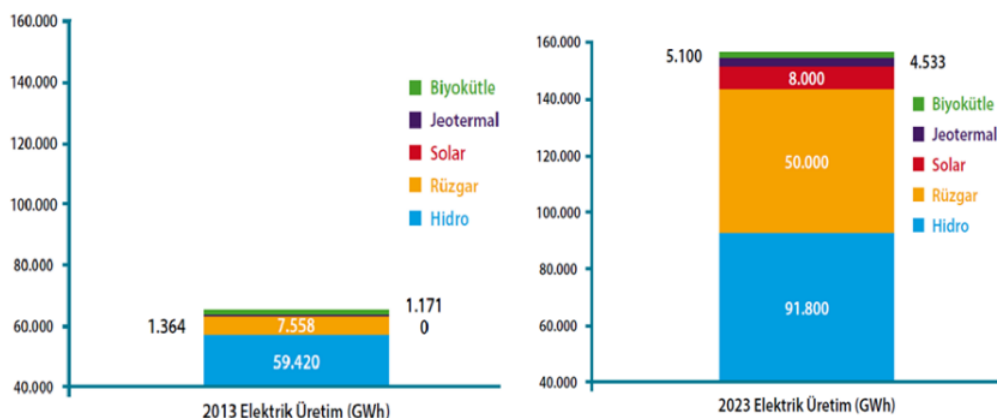
- Bərpa olunan enerji mənbələrindən ümumi elektrik enerjisi istehsalının 30 %-ni qarşılamaq (2023-cü il üçün proqnozlar bu nisbətə 37 % ətrafında olacağını proqnozlaşdırır) (5).
- Nəqliyyat sektorunda bərpa olunan enerjisindən istifadənin 10 %-ə qədər artırılması.
- Kənd təsərrüfatı sektorunda bioyanacaqdan maksimum istifadə edilməsi.
- Bərpa olunan enerji istifadəsi üçün lazım olan texnologiya ilə sənayenin inkişafına töhfə.
- İqlim dəyişikliyi azaltmaq üçün bərpa olunan enerji resurslarından səmərəli istifadə (6).

Yuxarıda qeyd olunan məqsədlərə uyğun olaraq Türkiyənin 2013 bərpa olunan enerji qaynaqları istehsal olunan elektrik enerjisinin miqdarı və 2023-cü il üçün istehsal hədəflərini Şəkil 2-də göstərmişdir. Buna görə bərpa olunan enerji mənbələri əsasında ümumi elektrik enerjisi istehsalının 2023-cü ilə qədər 159 433 GVt/saata çatdırılması nəzərdə tutulur. Bu məbləğ 2023-cü ildə təxminən

ümumi enerji istehlakıdır. Mənbələrin bildirdiyinə görə, faiz artımı 54 % küləkdə, 562 % geotermalda, 274 % biokütlədə və 287 % biokütlədə gözlənilir (7).

Bu məqsədlərə çatmaq üçün atılan addımlar aşağıdakılardır:

- ❖ Bərpa olunan enerji layihələrinə həvəsləndirici dəstəyin göstərilməsi (8);
- ❖ Layihələrin reallaşması ilə bu obyektlərdən hasil olunacaq enerjinin sabit qiymətə alınacağına zəmanət (9);
- ❖ Yerli və xarici investorlar üçün müvafiq prosedurların asanlaşdırılması və sürətləndirilməsi (10).

Şəkil 2. Bərpa Olunan Enerji Mənbələrindən Elektrik Enerjisi İstehsalı: 2013 Məlumatı və 2023 Hədəfləri (IEA (International Energy Agency)). (2009) (11).

Nəticə

Bu araşdırmada Türkiyənin enerji tələbatının əhəmiyyətli bir hissəsini qarşılamaq üçün kifayət qədər biokütlə qaynaqları olduğu görüldə də, nəzəri olaraq praktikada bu resursların hamısını bioloji enerji istehsalı üçün istifadə etmək mümkün deyil. Lakin bioloji enerji resurslarının enerji istehsalına daha çox töhfə verməsi üçün əvvəlcə bu mövzuda məlumatların qeyri-kafiliyi aradan qaldırılmalıdır. Bundan əlavə, enerji istehsalında bioloji enerji resurslarından istifadə edəcək vahidlərə resursların köçürülməsi faydalı olardı. Digər tərəfdən, istehsalda məhsuldarlığı artıracaq mühəndislik xidmətlərinin xərclərini minimuma endirmək üçün tədqiqatlar aparılmalıdır. Məqsədli nəticələrin əldə edilməsi baxımından bürokratik prosedurları asanlaşdıracaq infrastrukturun gücləndirilməsi də vacibdir. Fəaliyyət göstərən biokütlə istehsalçılarında məlumat yaratmaq lazımdır. Bundan əlavə, tarlalarda toplanan məhsul tullantılarına (əldə edilməsi daha asan, sürətli və ucuz) istehsalçılara üstünlük verilməklə, hər cür tərəvəz tullantıları və qalıqları toplanaraq bioenerji obyektlərinə ötürülür. Texnoloji və logistika dəstəyi təmin edilməlidir. Dünyanın digər inkişaf etməkdə olan ölkələrində olduğu kimi, Türkiyədə də bioloji enerji qaynaqlarının böyük bir hissəsi yanacaq, istilik, qida bəşirmə və heyvan yemi kimi ehtiyaclarını qarşılamaq üçün xüsusilə kənd yerlərində istehlak edilir.

Ədəbiyyat

1. Balat, Mustafa. (2005). Use Of Biomass Sources For Energy In Turkey And View To Biomass Potential. Biomass and Bioenergy, 29 (1), 32-41.
2. Ajaroghlu, Mustafa and Aydoghan, Hasan. (2012). Biofuels energy sources and future of biofuels energy in Turkey. Biomass and Bioenergy, 36 (2012), 69-76.
3. Adiguzel, Ali, O. (2013). General Properties of Bioethanol and Raw Material Resources Required for Production. Bulent Ecevit University Journal of Science, 2 (2), 204-220.
4. Balat, Mustafa (2005). Use Of Biomass Sources For Energy In Turkey And A View To Biomass Potential. Biomass and Bioenergy, 29 (1), 32-41.

5. British Petroleum. (2017). BP Statistical Review of World Energy. <https://www.bp.com>, Access Date:15.01.2018.
6. Ministry of Energy and Natural Resources. (2018). <http://www.enerji.gov.tr>,
7. BP (British Petroleum). (2014a). Biomass in the energy industry: an introduction, <https://www.bp.com>
8. BP (British Petroleum). (2014b). Energy Outlook 2035. <https://www.bp.com>,
9. BP (British Petroleum). (2017). BP Statistical Review of World Energy.
10. FAO (Food and Agriculture Organization of the United Nations). (2016). BEFS (Bioenergy and Food Security) ASSESSMENT FOR TURKEY: Sustainable bioenergy options from crop and livestock residues. <http://www.fao.org>
11. IEA (International Energy Agency). (2009). Bioenergy – A Sustainable and Reliable Energy Source: A Review of Status and Prospects.
12. The World Bank. (2011). Household Energy Access for Cooking and Heating: Lessons Learned and the Way Forward, [https://www. Openknowledge.worldbank.org](https://www.Openknowledge.worldbank.org)

Göndərildi: 06.01.2023

Qəbul edildi: 22.03.2023

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/89/246-252>

Qəhrəman Rüstəmov
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
qehremanr@list.ru

KOLİN KAEPERNİCK NÜMUNƏSİNDƏ İDMANDA İRQİ AYRI-SEÇKİLİYƏ QARŞI HÜQUQİ MÜBARİZƏNİN ANALİZİ

Xülasə

Müasir cəmiyyətlərdə müxtəlif irqlərə mənsub insanlar bir yerdə yaşaya bilsələr də, bəzən müxtəlif səbəblərdən irqçilik problemi ilə qarşılaşmalı olurlar. İdman bütün irqi yanaşmalardan asılı olmadığı üçün cəmiyyətlər arasında sosial-mədəni əlaqələr qurur. Buna baxmayaraq, idmanda zaman-zaman irqçilik problemləri müşahidə oluna bilər. Bu araşdırmada Amerikan Futbolu oyunçusu Kolin Kaepernickin məruz qaldığı irqçi davranışların hüquqi analizindən danışılır. Belə ki, Amerikada baş verən irqçi davranışlara qarşı milli marş protestlərini başlandıqdan Kolin Kaepernick həmin protestlərdən sonra onun irqçi davranışlara məruz qalması nəticəsində oyunçusu olduğu "49 ERS" klubu ilə aralarındakı müqaviləyə mart ayında xitam verdikdən sonra maraqlı bir formada heç bir klub ilə müqavilə bağlaya bilməmiş və bunun səbəbinin klublar arasında əvvəlcədən onun heç bir kluba transfer edilməyəcəyi barədə gizli formada razılığa gəldiklərini iddia edərək NFL-ə qarşı şikayət ərizəsi ilə müraciət etmişdir. Həmin şikayətin məhz idman hüququ aspektindən analizi aşağıdakı məqalədə öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: idmanda irqi ayrı-seçkilik, Kolin Kaepernick, amerikan futbolu, idman hüququ, idman yarışları, rasizim, irqçilik

Gahraman Rustamov
Baku State University
master student
qehremanr@list.ru

An analysis of the legal battle against racial discrimination in sports in the case of Colin Kaepernick

Abstract

Although people of different races can live together in modern societies, sometimes they have to face the problem of racism for various reasons. Since sport is independent of all racial attitudes, it builds socio-cultural ties between societies. Nevertheless, problems of racism can be observed in sports from time to time. This study discusses the legal analysis of the racist behavior of American football player Colin Kaepernick. So, Colin Kaepernick, who started the national march protests against the racist behavior in America, after those protests, he was unable to sign a contract with any club after terminating the contract with the "49 ERS" club, where he was a player, in March as a result of being exposed to racist behavior. He filed a complaint against the NFL claiming that the reason for this was that the clubs had previously agreed in secret that he would not be transferred to any club. The analysis of that complaint from the aspect of sports law is reflected in the following article.

Keywords: racial discrimination in sports, Colin Kaepernick, American football, sports law, sports competitions, racism, racial discrimination

Giriş

Müasir dövrdə bu günədək irqi ayrı-seçkilik öz aktuallığını saxlamaqdadır. Bəs nədir bu irqi ayrı- seçkilik? Haqqında danışılanda sanki başqa bir planetdə var olan ifrat dərəcədə mənfi bir əməldən danışırmış kimi hiss etdirən irqçilik, müasir dövrümüzdə özü və gəldiyi yer haqqında bizi daim təəccübləndirir. Bəşəriyyətin yaşadığı bütün ağrılara baxmayaraq, irqçi söhbətlər və tətbiqlər heç vaxt bəşəriyyətin gündəmindən düşməmişdir. Müasir dünyada multikulturalizm və tolerantlıq diskurslarının populyarlığı, təəssüf ki, praktikada özünü birüzə verə bilmir. Bəlkə də ən irqçi cəmiyyətlər Qərbin ən qabaqcıl cəmiyyətləridir və bu cəmiyyətlərdə inteqrasiya ifadəsi altında fərqlilikləri mənimsəmək və ya istisna etmək üçün ciddi addımlar atılmalıdır.

“İrq, rasse” kimi latın mənşəli sözlər irq sözünün qarşılığı kimi, qərb dillərində irqçilik termini üçün isə irqçilik və ya rassismus ifadəsi istifadə olunur. Qərb dillərində bu terminlər irqin insan xüsusiyyətlərinin və imkanlarının əsas müəyyənedicisi olduğuna və irqi xüsusiyyətlərin bir irqin digərindən üstünlüyünə səbəb olduğuna inamı ifadə edir (Webster's Ninth New Collegiate Dictionary, 1991). Ərəb dilində “kök, bitki gövdəsi, yarpaq gövdəsi, damar, ilkin, irsi xüsusiyyət, nəsil, mənşə, əcdad” mənalarını verir. İslam dövründə də Cahiliyyət dövrünün məfhumu olan “əsabiyyə” sözü oxşar mənada, lakin daha çox rədd edən bir yanaşma ilə işlənmişdir. Lakin bu söz müasir anlayış olan irqçilik mənasından uzaq idi və ümumiyyətlə, tayfaçılıq çərçivəsində məzmun daşıyırdı.

İdman – cinsindən, rəngindən, yaşından, milliyyətindən və dinindən asılı olmayaraq milyonlarla insanı bir araya gətirən bir vasitədir. Bu səbəbdən, azlıqların yalnız rəqabətli idman növlərini deyil, həm də asudə vaxtlarını əhatə etdiyi üçün idman fəaliyyəti ilə cəmiyyətə inteqrasiya oluna biləcəyi düşünülür. Başqa sözlə, idman tədbirlərinin irqçilik, ayrı-seçkilik və təcrid etmə ilə mübarizə aparmaqla yanaşı, müxtəlifliyin qəbul edilməsini və qarşılıqlı hörməti təşviq etmək üçün ideal platforma ola biləcəyi nəzərdə tutulur (FRA, 2010). İdmanın bəşəri dəyərləri inkişaf etdirmək potensialı inkişaf etmiş ölkələrin marağını artırmışdır. 2009-cu ilin dekabrında Lissabon müqaviləsinin qüvvəyə minməsi ilə artıq Avropa İttifaqının idman sahəsində aydın mandatı yarandı. Müqavilənin müddəalarına görə, idman yarışlarında ədalətliliyi və aşkarlığı təmin etmək, idmana cavabdeh olan orqanlar arasında əməkdaşlığı təşviq etmək, bütün idmançıların, xüsusilə də gənc idmançıların fiziki və mənəvi bütövlüyünü inkişaf etdirmək, idmanın Avropa miqyasında inkişaf etdirmək məqsədi daşıyır. Bundan əlavə, birlik bütün kontekstlərdə “cins, irq, etnik mənsubiyyət, din, inanc, əlillik, yaş və ya cinsi oriyentasiya” ayrı-seçkiliyinə qarşı mübarizəni məcburi edən siyasət hazırlayıb və bu siyasətə uyğun olaraq fəaliyyətini həyata keçirməyə başlayıb (Lissabon müqaviləsi).

Buna baxmayaraq, Avropa İttifaqının Əsas Hüquqlar Agentliyi (FRA) müxtəlif idman növlərinə və onların təcrübə səviyyələrinə diqqət yetirərək, idmanda irqçilik, ayrı-seçkilik bağlı araşdırma aparmışdır. Bu araşdırmalar nəticəsində bildirilmişdir ki, ötən illərdə əldə edilmiş əhəmiyyətli irəliləyişlərə baxmayaraq, idman irqçilik və etnik ayrı-seçkiliklə bağlı bir sıra problemlərlə üzləşməkdə davam edir. Xüsusilə həvəskar səviyyəli idman və ya liqalarda belə hadisələrə tez-tez rast gəlinir. Lakin bəzi ölkələr bu hadisələrin qarşısının alınması istiqamətində qəti şəkildə tədbirlər həyata keçirərək idmanda irqçilik və irqi ayrı-seçkiliyi cinayət hesab edir və onlar izləmək üçün monitoring sistemləri yaratmışdılar.

Qeyd etmək lazımdır ki, idmanda irqçilik mediada müntəzəm müzakirə mövzusu olsa da, sırf idmanda irqçiliyin hüquqi müstəvidə araşdırılması barədə məqalələr azlıq təşkil edir. Futbol dünyada ən populyar idman növü olduğundan idman anlayışı və irqçiliklə bağlı araşdırmalar ümumiyyətlə bu qolla bağlıdır. 2020-ci ilə kimi Google Scholar-dan “idmanda irqçilik” anlayışı ilə bağlı 3720 və “futbolda irqçilik” anlayışı ilə bağlı 1510 nəticə var. İngilis dilində eyni sözlər axtarıldığında “idmanda irqçilik” anlayışı ilə bağlı 281000 nəticə və “Futbolda irqçilik” anlayışı ilə bağlı 123000 nəticə var. Bu nəticələr futbolun populyarlığını göstərməklə yanaşı, həm də idmanda irqçiliyin daha çox futbolda edildiyinin göstəricisidir. Futbol dünya üzrə 1,5 milyondan çox komanda və 300 000 klubla oynanan idman növüdür. Son on ildə idmanda irqçiliyin qavranılması və bilinməsi, xüsusən də futbol kimi populyar qollarda irqçiliyin qarşısının alınması barədə hərəkətə

keçmə ehtiyacını ortaya çıxardı. İdman sahəsində fəaliyyət göstərən beynəlxalq qurumlar və maraqlı tərəflər tərəfindən verilən müxtəlif bəyannamələr idmanda irqçilik və ayrı-seçkiliyə qarşı daha fəal yanaşmanın zəruriliyini təsdiqləyir. Avropa Futbol Federasiyaları İttifaqı (UEFA), Dünya Futbol Assosiasiyaları (FIFA) və Avropa İttifaqının siyasi qurumları kimi futbolun rəhbər orqanları idmanda irqçilik və etnik ayrı-seçkiliklə bağlı problemlərin olduğunu qəbul edib və bu problemlərin həllinə dəstək verdiklərini bəyan etmişdirlər (Racism in Sports, 2021: 42).

İrqi davranışların özünü biruzə verdiyi idmanın digər sahələrindən biri də Amerikan Futboludur. İdman sferasının gündəmindən düşməyən, idmanda idmançılara qarşı irqçi davranışlar dedikdə ağla gələn ilk case məhz Kolinn Kapernick caseidir. Əsas hadisə 2016-cı il mövsümünün mövsümöncəsi oyunları zamanı Amerika himni səsləndirilərkən Kaepernickin ayağa qalxmaması ilə başladı. Kaepernick ölkədə polisin qaradəriliyə qarşı qeyri-insani hərəkətlərinə etiraz edəcəyini açıqlayaraq qaradəriliyə təsadüfən və ya lazımsız güc tətbiq edərək öldürən polislərin mühakimə olunmadığına və ya çox az cəza ilə xilas edildiyinə diqqət çəkib və buna diqqət çəkmək üçün etirazını davam etdirib. Onun metodu mübahisəlidir, lakin qaradəriliyə qarşı bu irqçilik Amerika üçün böyük problemdir. Əksər ştatlarda polis cinayət törədirsə, daha qərəzsiz olmaq üçün dövlət məhkəmələri əvəzinə bu cinayətlər, qeyri-dövlət qurumları tərəfindən araşdırılır və bu araşdırma çox uzun çəkir. Nəticədə onlar “ödənişli məzuniyyət” götürmüş kimi işdən çıxarılır və müəyyən müddət keçdikdən sonra işə bərpa olunurlar. Polisin müdafiəsi isə həmişə eynidir, əllərində bıçaq var idi və bu səbəbdən biz silahdan istifadə etmişik və ya dayanma xəbərdarlığına əməl etməmişdirlər, nəticədə atəş açdıq. Kaepernick etdiyi etirazla bağlı çıxış edərkən bildirmişdir: “Mən bu himnin üstündə ayağa qalxıb qaradəriliyə zülm edən bir ölkənin bayrağına hörmət etməyəcəyəm. Mənə görə bu, futboldan böyükdür, əgər etiraz etməsəm, eqoizm olardı. Küçələrdə cəsədlər var, insanlar muzdlu cığırqlarla ayrılır, törətdikləri qətlər ucuzlaşır”.

Yuxarıda qeyd olunan protestlər davamlı xarakter alaraq ölkədəki digər idmançılar tərəfindən Amerikada yaşayan qaradəriliyə qarşı edilən irqi ayrı-seçkiliyə qarşı mübarizə üsuluna çevrilmiş və həmin hərəkət dövlət səviyyəsində və dövlət rəsmiləri tərəfindən müzakirə edilmişdir. Koopernick oyunçusu olduğu "49 ERS" klubu ilə aralarındakı müqaviləyə mart ayında xitam verdikdən sonra maraqlı bir formada heç bir klub ilə müqavilə bağlaya bilməmiş və bunun səbəbinin klublar arasında əvvəlcədən onun heç bir klubla transfer edilməyəci barədə gizli formada razılığa gəldiklərini iddia edərək NFL-ə qarşı şikayət ərizəsi ilə müraciət etmişdir.

Yuxarıda qeyd olunan şikayət əsasında aparılmış məhkəmə prosesi qapalı şəkildə keçirilmişdir. Lakin ümumi şəkildə prosesə nəzər saldıqda gələcəkdə bu tip hallarla qarşılaşacaq olan idmançıların və onların hüquqlarını müdafiə edən idman hüquqşünaslarının bu “case”dəki halları nəzərə alaraq hansı hissələrə diqqət yetirməli olduğunu analiz etmək lazımdır.

Bildiyimiz kimi müvafiq hüquq mühafizə orqanına məhkəməyə iddia ilə müraciət etmək hər kəsin subyektiv hüququdur. Lakin verilmiş iddianın təmin olunması üçün ilk öncə iddia predmetini özündə biruzə verən maddi sübutlara ehtiyac vardır. Kapernickin işi maddi sübutlar cəhətdən zəifdir. Onun iddiası NFL klubları arasında onun digər klublarla müqavilə bağlamasına qarşı arasında sövdələşmənin olmasıdır. Bu sövdələşməni sübuta yetirmək üçün ilkin ortaya atılmış ssenari həmin ilin son aylarında NFL klublarından birininin oyunçu transferi ilə bağlı bir araya gəlməsi olmuşdur. Bu müzakirənin predmeti məhz Kapernick olmuşdur. Lakin həmin klub son qərarında Kapernick ilə deyil başqa bir oyunçu ilə müqavilə bağlamaq qərarına gəlir. Hətta müqavilə bağladıqdan sonra isə Kapernickin qaradəriliyə qarşı olunan irqi ayrı-seçkiliyə qarşı etdiyi milli marş protestindən çəkindikləri və narahat olduqlarını öz çıxışlarında bildirmişdirlər. Lakin bu Kapernickə qarşı irqi ayrı-seçkiliyin əvvəlcədən klublar arasında hər hansı bir sövdələşmənin olmasını sübuta yetirmir. Bunun səbəbi isə klub hər hansı bir oyunçunu öz komandasına transfer etməkdə sərbəst olmasıdır. Onun Kapernick ilə müqavilə bağlamaq kimi bir öhdəliyi mövcud deyildir. Kapernickin bu sövdələşməni sübuta yetirmək üçün bir klubun deyil bir neçə klubun bu mövzuda razılığa gəlməsi vacibdir.

Kaepernickin klublar tərəfindən əvvəlcədən razılığa gələrək qurban edildiyinə dair fərziyyə və ya inamdan daha çoxuna ehtiyacı var. Ola bilsin ki, onun əlində maddi sübut olaraq e-poçtu, mətni,

sosial media mesajı, videosu, səs yazısı, əlyazma qeydi və ya şahid ifadəsi var. Ola bilsin ki, onun agentləri Jeffrey Nalley və Sean Kiernan belə sübutlara malikdir. Nə olursa olsun, sübutlar aydın şəkildə göstərməlidir ki, iki və ya daha çox komanda Kaepernick-ə NFL-də oynamaq imkanını rədd etmək üçün sövdələşmə ediblər.

Məhkəmə prosesi davam edən zaman müxtəlif media şərhçiləri qeyd etmişdirlər ki, Kaepernick-dən aşağı statusda olan oyun qurucular NFL siyahılarındadır. Bu oyun qurucularından bəziləri hətta NFL oyunlarına da da iştirak edirlər. Bəs bu onun ayrı seçkiliyə məruz qalmasının sübutudurmu?

Keyr, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bəzi komandalar Kaepernicki sevmədikləri üçün istəməyə bilirlər. Mübahisə yaratmadığına və ya diqqəti başlanğıc müdafiəçidən yayındırmadığına və ya komandanın hücum sxeminə daha yaxşı uyğunlaşdığına görə onlar əvəzedici qismində daha aşağı oyunçu seçə bilirlər. Belə bir yanaşmanın komandanın maraqlarına uyğun olub-olmaması mübahisəlidir. Lakin sövdələşmə təhlili məqsədləri üçün Kaepernickin bəzi NFL oyun qurucuları ilə müqayisədə üstün qabiliyyəti tək başına heç bir şeyi sübut etmir.

Bu iş nəzər saldıqda yeni bir məsələnin ortaya çıxdığı nəzərə çarpır. Bu məsələ NFL klub sahiblərinin oyunçular arasında irqi ayrı-seçkilik etdikləri və konvensiyaya zidd hərəkətlər etdiklərini sübuta yetirməkdir. Lakin o, hətta klublar tərəfindən məhz qaradərili olduğu üçün ayrı-seçkiliyə məruz qaldığını sübuta yetirə bilsə də iddia predmeti olan əvvəlcədən klublar arasında sövdələşməni sübuta yetirməyəcəkdir. Lakin klubların ona qarşı irqi ayrı-seçkilik etdiyini və həmin klubların konvensiyanın müvafiq normalarını pozmasını sübuta yetirə bilsə, bu əsasla NFL klubları barədə yeni bir iddia ilə Equal Employment Opportunity Commission (Bərabər İşçi imkanları komissiyasına) müraciət edə bilərdi.

Həmçinin Kaepernickin digər müraciət edə biləcəyi orqan Milli Əmək münasibətləri Şurasıdır (The National Labor Relations Board). Həmin orqana müraciət edərkən o *Milli Əmək Münasibətləri Qanununun 7-ci maddəsinin tələblərinin (İşçilərin özlərini təşkil etmək, əmək təşkilatları yaratmaq, onlara qoşulmaq və ya onlara kömək etmək, seçdikləri nümayəndələr vasitəsilə kollektiv danışıqlar aparmaq və kollektiv sövdələşmələr və ya digər razılaşıdırılmış fəaliyyətlərlə məşğul olmaq hüququ vardır. digər qarşılıqlı yardım və ya müdafiə, habelə əmək üzvlüyünü tələb edən müqavilənin bu hüquqa təsir edə biləcəyi hallar istisna olmaqla, hər hansı və ya bütün bu cür fəaliyyətlərdən çəkinmək hüququna malikdir)* pozulmasını əsas götürə, yəni qarşılıqlı yardım və kömək məqsədilə fəaliyyətdə olmaq hüquqlarının pozulması – irqi ayrı-seçkiliyə qarşı milli marş protesti hüququnun pozulmasını nəzərdə tutaraq həmin orqana müraciət edə bilər (Violation of Section 7 of the National Labor Relations Act).

Kaepernickin başlatdığı milli marş protesti Amerikada dövlət səviyyəsinə qalxmış, hətta dövlət rəsmiləri bu proteslərə öz çıxışlarında münasibət bildirmişdir. Həmin vaxt ABŞ prezidenti Donald Tramp çıxışlarının birində bu protesti sərt bir şəkildə tənqid edərək NFL klublarının milli marş oxunan zaman ayağa qalxmayan oyunçular barədə tədbir görülməsi siqnallarını da vermişdir. Bəs bu tip dövlət rəsmilərinin təkidinin olması Kaepernickin irqi ayrı-seçkiliyə məruz qalaraq klublar arasında hər hansı bir sövdələşmənin olmasına işarədir.

NFL sahibinin Trump ilə razılaşması və ya hətta Kaepernick haqqında Trump ilə ünsiyyət qurması, CBA altında sövdələşmə təşkil etməyəcəkdir. Tramp CBA-nin tərəfi deyil və buna görə də CBA tərəfindən idarə olunmur.

Bununla belə, bir çox NFL klub sahibi Tramp vasitəsilə Kaepernick haqqında danışıqda belə bəlkə də sövdələşmə sübutları olardı. Lakin Tramp sövdələşmə edən tərəf deyil, klub sahibləri olacaqdı.

Ən azı nəzəri olaraq, Kaepernickin Trampa qarşı başqa hüquqi müraciətləri də ola bilər. Federal cəza qanunu, 18 ABŞ Məcəlləsi § 227, Prezidentə “xüsusi müəssisənin məşğulluq qərarlarına yanlış təsir göstərməyi” qadağan edir. Bu normanın pozulması ilə bağlı Prezident Trump ittiham olunaraq və mühakimə olunarsa, o, vəzifəsindən kənarlaşdırıla və 15 ilə qədər həbs cəzasına məhkum edilə bilərdi (18 U.S. Code § 227).

Bununla belə, bu normanın real dünya vəziyyətinə uyğun praktiki olaraq tətbiq olunmayan mühüm üsullarla məhdudlaşdırır. Əsas yollardan biri: məsulliyətə cəlb etmək üçün dövlət ittihamçısının Trumpın “yalnız siyasi partiya mənsubiyyətinə əsaslanaraq təsir etmək niyyəti ilə” hərəkət etdiyini əsaslı şübhələrdən kənar sübut etməlidir. Məntiqlə, Trampın NFL sahiblərinə 2016-cı il seçkilərində səs vermədiyi bildirilən Kaepernicklə imza atmamağa göstəriş verdiyini sübut edən bir prokuroru təsəvvür etmək demək olar ki, mümkünsüz görünür.

Kolin Kaepernickin iddiası üzrə qoyduğu təzminatın miqdarının hesablanması məsələsi bu prosesi və məhkəmə qərarının verilməsinin ən çətin hissələrindən biridir. Kaepernick iddia etdiyi klubların sövdələşməsini maddi sübutlar vasitəsi ilə sübuta yetirdiyi təqdirdə milyonlarla dollar təzminat və əldən çıxmış fayda tələb edərək iddiası təmin oluna bilərdi. Əgər nəzərə alsaq ki, gizlin sövdələşmə kaepernicə 10 milyon ABŞ dollar ziyan vurubsa onun təzminatı təqribən 30 milyon dollara qalxacaqdır (7).

Bunun səbəbi Kaepernickin iki növ təzminat almasıdır. Bunlardan birincisi ona sövdələşmənin nəticəsi olaraq itirdiyi pul vəsaiti üçün kompensasiyanın verilməsidir. Bunun səbəbi isə gizli sövdələşmənin qanuna zidd bir hərəkət olması və bu sövdələşmənin cəzası olaraq dəymiş zərərin iki qatının iddaçıya verilməsidir.

Ümumiyyətlə, idmanda irqi ayrı-seçkiliyin qarşısının alınması üçün bir neçə addımların atılması mənim fikrimcə zəruridir. Aşağıda sadalanan halların klublar, idmançılar, tamaşacılar və digər idman subyektləri tərəfindən nəzərə alınmalıdır.

1. İrqi ayrı-seçkiliyə qarşı qanun qəbul etmək və həyata keçirmək, hamının idmana çıxışını təmin edən qanunvericilik hazırlamaq və irqi hərəkətləri cəzalandırmaq.

Baxmayaraq ki, BMT-nin 1963-cü il tarixli BMT-nin İrqi Ayrı-seçkiliyin Bütün Formalarının Ləğv Edilməsi Haqqında Bəyannaməsinin əsasında hazırlanan İrqi Ayrı-seçkiliyin Bütün Formalarının Ləğv Edilməsi Haqqında Konvensiyanın mövcudluğu bu günədək idmanda irqi ayrı-seçkiliyin qarşısını almamışdır. İrqi ayrı-seçkilik ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğvi haqqında Beynəlxalq Konvensiyada müəyyən edilmişdir. Bu Konvensiyada irqi ayrı-seçkilik “ irq, rəng, əcdad və ya milli və ya etnik mənşəyə görə hər hansı fərq, istisna, məhdudiyət və ya üstünlük” kimi müəyyənedilir (8).

Populyarlığı ilə məşhur olan və ən çox irqi hərəkətlərin özünü bir üzə verdiyi idman növlərindən biri də futboldur. Məhz idmanın bu sahəsində baş verən irqi hərəkətlərin qarşısının alınması barədə atılmış addımlardan biri də FİFA-nın “Etik normalar” kodeksinin 13-cü və 23-cü bəndidir.

FİFA qaydalarına görə, üzv ölkələrin idman təşkilatları futbolda irqçiliklə ən təsirli şəkildə mübarizə aparmalı və irqi davranışları cəzalandırmalıdır. FİFA-nın irqçilik və ayrı-seçkilik aktları ilə bağlı qaydaları FİFA İntizam Məcəlləsinin “Ayrı-seçkilik” adlı 13-cü maddəsində yer alır. Bu maddədə din, dil, irq, rəng, etnik, milli və ya sosial mənşə, siyasi fikir, sərvət, əlillik, Cins, cinsi oriyentasiya və ya hər hansı digər səbəbə görə ayrı-seçkilik qadağandır (FİFA “Etik normalar” kodeksi, 13-cü maddə).

İrqi ayrı-seçkiliyə qarşı növbəti sanksiya tədbiri FİFA “Etik normalar” kodeksi-nin 23-cü bəndidir. Bu bənddə “şəxslərin irqinə, dərisinin rənginə, etnik mənsubiyyətinə, milliyyətinə, sosial mənşəyinə, cinsinə, əlilliyinə görə təhqiramiz, ayrı-seçkilik və ya alçaldan sözlər və ya hərəkətlərlə ölkənin, bir şəxsin və ya bir qrup insanların ləyaqətini və ya bütövlüyünü təhqir olunmasının yolverilməz olduğu göstərilir. Bu maddənin pozulmasına görə ən azı 10.000 CHF məbləğində müvafiq cərimə, o cümlədən cəzanın maksimum həddi olaraq iki ilədək futbolla bağlı hər hansı fəaliyyətdə iştirak etmək qadağasını nəzərdə tutulur. Ağır hallarda və ya təkrarlama halında 5 il müddətində məhdudiyət tətbiq olunur (FİFA “Etik normalar” kodeksi, 23-cü maddə).

Yerli normativ sənədlərə nəzər saldıqda idmanda irqçilik hallarının qarşısının alınması üçün atılmış addımlardan biri də AFFA-nın İntizam Məcəlləsində öz əksini tapmışdır. Həmin məcəllənin 42-ci maddəsi “İrqçilik” adlanır. Qısa formada həmin maddəyə nəzər salınan zaman ilkin olaraq irqi, dini və ya etnik mənsubiyyətinə görə hər hansı şəxsə qarşı aşağılayıcı və təhqiramiz hərəkət və

ya ifadəyə yol vermiş futbolçu 5 oyunluq kənarlaşdırılır və klub 3200 (üç min iki yüz) manat məbləğində cərimə olunduğu müəyyən olunur (AFFA-nın “İntizam Məcəlləsi”).

Kluba və oyunçuya qarşı tətbiq olunan sanksiyanın ağırlığı mənim fikrimcə mübahisəli məsələdir. Nəzərə alsaq ki bu tip halların avropa futbolunda baş verməsi həmin irqçi hərəkətləri edən idmançılar və klubların daha ağır cəzalanmasına səbəb olur.

Əlavə olaraq qeyd etmək olar ki, 1984-cü ildə BOK tərəfindən yaradılmış Beynəlxalq İdman Arbitraj Məhkəməsi (CAS) idman sahəsində beynəlxalq arbitrajı öz üzərinə götürən ən effektiv qurumdur. Məhkəmə arbitraj qərarlarının tələb etdiyi bütün meyarlara, xüsusilə müstəqillik və qərəzsizliyə malikdir. Bu səbəbdən CAS-ın qərarları istənilən məhkəmə orqanının qərarı kimi məcburidir və tərəflər üçün sanksiya səlahiyyətinə malikdir. Arbitraj öz yurisdiksiyasını və legitimliyini tərəflərin könüllü arbitraj razılaşmasına əsaslanır (Hong-lin, 2008: 265). Əgər irqi ayrı-seçkiliklə bağlı yaranmış irqçi mübahisələrin həlli ilə bağlı tərəflərin razılığı mövcuddursa bu mübahisə məhz CAS tərəfindən də həll edilə bilər.

Digər bir məsələ isə analoji hadisələrin azərkeş tərəfindən törədilməsidir. Həmin şəxs 2 il müddətinə stadionlarda matç izləmək hüququndan məhrum edilir. Bu normanın işlənməsi və hansı formada realizə edilməsi barədə müxtəlif suallar mövcuddur. Mənim fikrimcə idmançıların irqi ayrı-seçkiliyə daha çox məhz azərkeşlər tərəfindən məruz qaldığı hallar daha çoxdur. Həmin azərkeşin həmin irqçi hərəkətləri etməsi ilə bağlı mövcud qanunvericilikdə əlavə və dəyişikliklərin edilməsi, ona qarşı müvafiq sanksiyaların tətbiqi zəruridir. Məsələn, irqçi ifadələr işlədən müəyyən fan klubların və yaxud tamaşaçının barəsində inzibati qaydada məsuliyyətin yaranması və bu əməlin dispozişiyə hissə birbaşa olaraq irqçiliklə bağlı olmalıdır.

2. İdmanda irqçiliyin qarşısının alınması barədə atıla biləcək növbəti addım yerli hakimiyyət orqanlarını müxtəlif mənşəli insanları bir araya gətirən idmanla bağlı fəaliyyətlər təşkil etməyə dəvət edilməsi ola bilər.

3. Sponsorları və reklam sənayesini azlıqlardan olan idmançılar haqqında stereotip təsəvvür yaratmamağa təşviq olunması. Bununla bağlı atılmış ən bariz nümunələrdən biri də yuxarıda qeyd olunan amerikan futbolçusu Kolin Kaeperniklə bağlıdır. Məşhur idman geyimləri firması olan “Nike” 2018-ci ildə irqçiliyə məruz qalan Kolin Kaepernik ilə reklam müqaviləsi bağlayaraq onu reklam üzünə çevirmişdir. Bu hərəkət müxtəlif reaksiyalara, hətta bu firmanın müəyyən ştatlarda baykot edilməsi ilə nəticələnsə də insanlara irqçiliyin qarşı mübarizənin zəruri olduğunu çatdırmışdır.

4. İdmanda irqçi hadisələri müəyyən etmək və onlarla mübarizə aparmaq üçün yerli hüquq mühafizə orqanlarına irqçiliklə bağlı təlimlərin keçirilməsi, idman meydançalarında və kənarında irqçi insidentlərlə mübarizə üçün lazımi tədbirlərin yerinə yetirilməsi barədə maarifləndirmə tədbirləri keçirilməlidir.

5. Medianı idman tədbirləri zamanı baş verən irqçi hadisələr haqqında məlumat verməyə və irqçi cinayətkarların tətbiq etdiyi sanksiyaları təbliğ etməyə təşviq olunması.

Nəticə

Yuxarıda qeyd etdiyim hüquqi əhəmiyyətli analizin gələcəkdə istər amerikan futbolu, istərsə də idmanın digər sahələrində oyunçulara qarşı irqi ayrı-seçkiliklə mübarizədə faydalı olacağı və idman hüquqşünaslarına müdafiə etdikləri tərəflərin pozulmuş hüquqlarının bərpası zamanı işin hallarına nəzər salarkən hansı hallara daha çox nəzər salmalarına kömək edə bilər.

Ədəbiyyat

1. Webster's Ninth New Collegiate Dictionary. (1991).
2. FRA. (2010).
3. Lissabon müqaviləsi. (2007).
4. Racism in Sports. (2021), s.42.
5. Violation of Section 7 of the National Labor Relations Act.
6. 18 U.S. Code § 227.

7. <https://www.si.com/nfl/2017/10/15/colin-kaepernick-collusion-lawsuit-against-nfl>
8. <https://web.archive.org/web/20151125184818/http://www.ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/CERD.aspx> (14 Mart 2021)
9. FİFA “Etik normalar” kodeksi, 13-cü maddə.
10. FİFA “Etik normalar” kodeksi, 23-cü maddə.
11. AFFA-nın “İntizam Məcəlləsi”, 42-ci maddə.
12. Hong-lin, YU. (2008). “A Theoretical Overview of the Foundations of International Commercial Arbitration”. Contemporary Asia Arbitration Journal, V: 1, I: 2, p.265.

Göndərildi: 15.11.2022

Qəbul edildi: 08.03.2023

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/89/253-258>

Mirjavid Miriyev
Baku State University
master student
miriyev.mm@mail.ru
UOT 34; 341

IDENTIFICATION OF GENERAL NORMATIVE REQUIREMENTS FOR THE SAFETY OF FOOD PRODUCTS IN THE LEGISLATION OF THE AZERBAIJAN REPUBLIC

Abstract

Food security should form reliable sources and reserves of providing the country's population with important types of food. In the Republic of Azerbaijan, a state control system is being formed in order to ensure the population's demand for quality food. The large-scale measures implemented in this field have their positive results. "The State Program for ensuring food safety in the Republic of Azerbaijan for the years 2019-2025" was approved. As a continuation of the reforms carried out in the field of food safety, the existing normative legal framework in the field of food safety has been improved. This article discusses the general requirements established in the legislation for ensuring food safety.

Keywords: *food safety, food products, safe food products, dangerous food products, special purpose food products, biologically active food products, fortified food products, safe drinkable water, food subjects*

Mircavid Miriyev
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
miriyev.mm@mail.ru
UOT 34; 341

Ərzaq məhsullarının təhlükəsizliyinə dair ümumi normativ tələblərin Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində təsbiti

Xülasə

Ərzaq təhlükəsizliyi ölkə əhəlisinin mühüm ərzaq növləri ilə təminatının etibarlı mənbələrini və ehtiyatlarını formalaşdırmalıdır. Azərbaycan Respublikasında əhəlinin keyfiyyətli qidaya olan tələbatının təmin edilməsi istiqamətində dövlət nəzarət sistemi formalaşır. Bu sahədə həyata keçirilən genişmiqyaslı tədbirlər öz müsbət nəticələrini verir. "Azərbaycan Respublikasında qida təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə dair 2019–2025-ci illər üçün Dövlət Proqramı" təsdiq edilmişdir. Qida təhlükəsizliyi sahəsində aparılan islahatların davamı olaraq qida təhlükəsizliyi sahəsində mövcud normativ hüquqi baza təkmilləşdirilmişdir. Bu məqalədə qida təhlükəsizliyi təmini üçün qanunvericilikdə təsbit edilmiş ümumi tələblərdən bəhs edilir.

Açar sözlər: *qida təhlükəsizliyi, qida məhsulları, yem məhsulları, təhlükəsiz qida məhsulları, təhlükəli qida məhsulları, xüsusi təyinatlı qida məhsulları, bioloji aktiv qida məhsulları, fortifikasiya olunan qida məhsulları, təhlükəsiz içməli su, qida subyektləri*

Introduction

Food security should form reliable sources and reserves of providing the country's population with important types of food. It also includes health and service factors that are directly related to environmental and social economic factors of the country. If the two main important factors, health and service are not taken into account here, a wide path is opened to non-standard medical services,

environmental pollution, low-quality services, and food security problems of the population increase (Quliyev, 2018). There are important reasons that make food security a particularly main issue. Globalization of food trade, in addition providing economic benefits to our country, may also lead to the occurrence or spread of food-borne diseases on a larger scale, the increase in the resistance of food-borne pathogens to antimicrobial drugs, the threat of newly identified microorganisms and chemicals in the food supply, as well as changes in the nutritional habits of the world population. In this regard, there is a need to optimize the country's food security policy and respond to national interests.

In the Republic of Azerbaijan, a state control system is being formed in order to ensure the population's demand for quality food. The large-scale measures implemented in this field have their positive results. For this purpose, the "State Program for ensuring food safety in the Republic of Azerbaijan for the years 2019-2025" was adopted (2).

One of the most important of the measures taken in order to increase transparency in the field of food safety, improve the control system, and eliminate fraud is the establishment of the Food Safety Agency of the Republic of Azerbaijan (the Agency) with the Decree of the President of the Republic of Azerbaijan. The Azerbaijan Food Safety Institute with the status of a public legal entity was established under the Agency.

As a continuation of the reforms carried out in the field of food safety, the existing normative legal framework in the field of food safety has been improved. Also, with the Decree №28 of the President of the Republic of Azerbaijan dated May 1, 2018 to the Regulations of the Food Safety Agency was created. It enables centralized control of all stages of the food chain (3). Main tasks of the Agency are to participate in the preparation of a single state policy in this area and to ensure the implementation of this policy (4).

The strategic vision of the State Program until 2025 envisages the achievement of fully providing the population with healthy and safe food and thereby significantly reducing foodborne diseases, as well as increasing the productivity and competitiveness of agricultural and food products, and increasing the volume of exports to the markets of developed countries (5).

Compatibility of norms and standards in the field of food safety to international requirements, improving the provision of safe and quality food to the population, significantly reducing food-borne diseases, taking appropriate measures to increase food safety and quality, and increasing their competitiveness and export potential to foreign markets are the main goals of the State Program. Taking into account advanced international experience, improvement of the national normative legal framework related to food safety, formation of a risk analysis system based on scientific evidence and meeting international requirements and a risk-based state control system in the field of food safety, development of international cooperation in the field of food safety, food safety education of the population, promotion of healthy nutrition and protection of consumer rights are the main directions of implementation of those goals (5).

The Law of the Republic of Azerbaijan "On Food Safety" (the Law) was adopted in order to implement state regulation in the field of food safety in the territory of the Republic of Azerbaijan and to improve technical standards. The Law is in force from January 1, 2023. The Law "On Food Safety" regulates relations related to ensuring the safety of food and feed products in order to protect the life and health of people and animals, as well as the rights of consumers. Thus, the goals of state regulation in the field of food safety are also determined in Article 4 of the Law.

According to clause 2.0.3 of the Regulations of the Food Safety Agency of the Republic of Azerbaijan, we can say that the main rule-making activity in this field, the preparation and adoption of technical normative legal acts, is carried out by this institution (6). Article 9 of the Law states that the safety of food and feed products and the minimum quality of food products, including the maximum amount of residues in food and feed products, substances allowed to be used in the composition of products and their determined limits, as well as material in contact with food products and requirements for products, primary production, production, processing, circulation and disposal processes of food and feed products are determined by technical normative legal acts in the

field of food safety (sanitary-hygienic, veterinary, phytosanitary norms and rules). Normative legal acts are prepared and adopted by the Agency on the basis of international standards, guidelines and recommendations adopted by relevant international organizations, taking into account the requirements established by the Law and the principles of food safety. In the field of food safety, technical normative legal acts have also determined the possibility of defining different requirements from those international standards, instructions and recommendations. Certain exceptions exist in the law in cases there is scientific evidence of the need to provide a higher level of sanitary protection and to ensure the necessary level of sanitary protection due to the sanitary and veterinary characteristics of the Republic of Azerbaijan

Chapter 5 of the Law of the Republic of Azerbaijan "On Food Safety" defines the requirements in the field of food safety (7). The primary production, processing and circulation of dangerous food and feed products are prohibited by law. Food products are considered dangerous for human health if there is evidence that they are harmful for the life and health of the current and future generations according to the safety indicators of food products, and if there are signs of obvious spoilage, decay in food products, as well as their spoiled ingredients and ingredients prohibited by technical normative legal acts.

Requirements for the safety of special purpose food products and biologically active food products are also defined by the law. Requirements such as satisfying the physiological needs of the relevant consumer groups and including vitamins, minerals and amino acids defined by technical normative legal acts in the field of food safety within their permissible limits have been defined for special purpose food products. This type of food products includes such food products that meet the physiological needs of the child's body and are intended for feeding children up to the age of three, providing a complete replacement of the daily food ration, dietary food products used to limit energy and used in special food rations, taken under the doctor's prescription, refers to food products prepared for medical purposes. Also, only vitamins and minerals determined by technical normative legal acts in the field of food safety can be used during the processing of biologically active food products (7).

Enriched (fortified) products mean food products to which one or more ingredients and other substances are added, which were previously absent or insufficient, or lost during the processing process, in order to increase the nutritional value of the products and give certain properties to the products. Food enrichment requirements, methods, and ingredients used in the enrichment (fortification) process must comply with technical normative legal acts in the field of food safety. The decision on fortification of food products is binding for food subjects (7).

Genetically modified organisms include living organisms (plants, animals and microorganisms) created by modern biotechnological or genetic engineering methods, which cannot be obtained through traditional selection, have a new combination of genetic material and are capable of transmitting this combination to the next generation. Semi-processed and fully processed products, ingredients and feed additives used in animal nutrition are feed products. For the organisms and feed products stipulated in Article 13 of the law, necessary requirements have been set, such as not being harmful to life and health, not deceiving users about the consumption characteristics, and having the necessary ingredients in the products they replace for the normal nutrition of animals. For this reason, the production, processing and circulation of the specified organisms and feed products without registration is also prohibited.

Drinkable water (bottled) and water used in the processing of food products are checked for compliance with the requirements of technical norms. Natural mineral water is clean in terms of microbiological indicators, not exposed to any pollution, natural water extracted from underground deposits or rich in mineral components that come out of rocks naturally (with no additional mineral components added to its composition later). The production, processing and circulation of natural mineral water (bottled) are carried out after registration in accordance with the requirements of the Law.

Primary production includes food and feed products from land and live animals, as well as bees, seafood, including fish and fish roe, hunted wild animals, and harvested wild plant products. Food subjects engaged in primary production must fulfill in order to ensure the safety of the products they produce. The following are these requirements:

- to operate in areas away from the harmful effects of environmental factors that may threaten the safety of primary production products;
- to take measures to prevent contamination of primary production products produced by food subjects engaged in primary production with air, soil, water, veterinary drugs, agrochemical substances and plant protection means;
- to organize sorting of products that are clearly unfit for nutrition and ensure disposal or destruction of such products in accordance with sanitary norms;
- to keep infrastructure, storage warehouses and other facilities related to primary production, equipment, containers, vehicles and other carriers in contact with primary production products clean and periodically to disinfect them;
- to ensure the cleanliness of animals taken for slaughter;
- to prevent waste generated during primary production from contaminating food and feed and to ensure measures are taken for safe and secure storage of harmful substances;
- to prevent the disease from spreading to people when an infectious disease is detected in a food product, to take measures and to provide information to the body (institution) determined by the relevant executive authority immediately;
- to take into account the results of the tests conducted on the samples taken from animals, plants, animal and vegetable products in its activity;
- to use feed additives, veterinary drugs, plant protection products and agrochemicals in accordance with the requirements of technical normative legal acts in the field of food safety (7).

During the production and processing of food and feed products, food and feed raw materials, primary production products, ingredients and registered food and feed additives that meet the requirements established in the field of food and feed safety must be used. Food subjects engaged in the production and processing of food and feed products should apply procedures based on HACCP procedures in their food facilities and have an internal food safety control system based on it (7).

The main criterion during the packaging and labeling of food and feed products is to ensure the safety of those products. Product information such as the name, nutritional and energy value, composition, amount, production date, storage conditions, etc should be reflected on the product label. Also, complete information about the name, address, and production method of the product manufacturer should be noted. Another important requirement is that the label of any food product should not contain any information about the prevention of human diseases or its medicinal properties. Also, in cases where genetically modified organisms are used in feed products imported to the Republic of Azerbaijan and produced and processed in the Republic of Azerbaijan, information about genetically modified organisms should be reflected on the labels of those goods. Production name, data, explanatory leaflets and other information written on the imported goods must be translated to Azerbaijani language.

According to the requirements of the Law, food and feed products must be stored in specially installed places, buildings and facilities or transported in vehicles that meet the hygienic and temperature requirements for food products. The importer or his authorized representative who wants to import food and feed products, as well as materials and products in contact with food products to the customs territory of the Republic of Azerbaijan, must notify the relevant institution electronically before bringing those products to the customs territory. Failure to send the notification leads to administrative liability of the importer.

Food and feed products exported to foreign countries must be given a health certificate in cases where the importing countries require it.

There are also cases where food and feed products are not allowed to be transported in transit through the territory of the Republic of Azerbaijan. For example: prohibition and other restrictive measures on food and feed products imported from foreign countries due to the spread of particularly dangerous human and animal diseases and harmful organisms; failure to submit a document in accordance with the model form and ect.

According to Article 22 of the Law, in the processes of primary production, production, processing, circulation and disposal of food products it is prohibited to allow employees who have not passed initial and periodic medical examinations, as well as who are carriers of various infectious diseases or infected with infectious diseases. The rules of personal hygiene in the production process are also necessary conditions. There are also requirements for materials and products in contact with food products. Thus, these materials and products should not change the composition of the food product and affect the safety indicators when in contact with food products and should be used only for their intended purpose (7).

In general, state control of the safety of food and feed products is carried out at all stages of the food chain, taking into account the level of risk that the product carries. At this time, state control measures are determined and, monitoring is carried out. In case violations are detected as a result of state control, the restrictive measures are applied which provided in the Law of the Republic of Azerbaijan" (7).

Conclusion

Thus, two main factors: health and service on food safety should be at highest level. This is why it is very important to include international norms on food safety to national legislations of states.(11) In this field the General Food Law Regulation is a comprehensive legal framework for food policy extending across all stages of production. The General Food Law Regulation establishes consumer safety as a central objective of food law, but also protects against deceptive trade practices and ensures that accurate information is provided (8).

It places primary responsibility for legal compliance upon food (and feed) businesses, supported by a system of controls organised by states (9). The General Food Law Regulation sets out overarching and coherent framework for the development of food and feed legislation. It lays down general principles, requirements and procedures. The Article 14 of the Regulation identifies general requirement of food law. The norms of the Regulation requires that unsafe food should not be placed on the market. Unsafe food is deemed injurious to human health and unfit for human consumption (8).

Hygiene is very necessary factor of food products for consumers and civil liability for hygiene failure. It is the responsibility of every business proprietor active in the food chain to ensure that they provide products that will help to ensure consumer safety. Customer expectations must be met, if food businesses are to thrive. Since hygiene is one of the fundamental demands, satisfying this is clearly high in the list of priorities for business success. It is believed that a consumer seeks both safe food and confidence that this is being provided (10). In addition it is possible to expand the production of safer and less chemically added food products. It is necessary to take into account the development characteristics of agriculture, the resource potential and the biodiversity of the areas in order to expand the production of food products (Quliyev, 2018). New technologies and social organisation have also led to an increase in the scale of food production. Large producers, processors and retailers dominate the food market (11).

Therefore, the presence of state control and measures in food safety ensures the improvement of human health, consumer rights, transparency and efficiency. The national legislative base is formed and, it improves on the basis of international legal norms. As the result of targeted reforms in food safety, the existing legal base has been optimized and, it has led to important achievements in food safety legislation (12).

References

1. Quliyev, E. (2018). “Qlobal ərzaq təhlükəsizliyi: reallıqlar, çağırışlar və perspektivlər”. Bakı, 480 s.
2. https://static.president.az/upload/Files/2019/04/29/p72rexr58_AQTA_D_vl_t_Proqram_.pdf
3. Regulations of the Food Safety Agency of the Republic of Azerbaijan
<https://e-qanun.az/framework/36883>
4. <http://afsa.gov.az/az/agency/about>
5. "State Program for ensuring food safety in the Republic of Azerbaijan for the years 2019-2025" <https://e-qanun.az/framework/42111>
6. <http://afsa.gov.az/az/agency/regulation>
7. The law “On Food Safety” of the Azerbaijan Republic
<https://e-qanun.az/framework/49857>
8. Regulation (EC) No 178/2002
<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:32002R0178&from=EN>
9. “The impact of WTO SPS Laws on EU Food Law Regulation”. (2014). Chris Downes, Switzerland, 263 p.
10. “EU food law”, Edited by Kaarin Goodburn. (2001). Woodhead Publishing Limited, Cambridge, 244 p.
11. Regulating food law, Anan szajkowska. (2012). The Netherlands.
12. Treaty on the Functioning of the European Union
<https://lexpency.org/eu/TFEU>

Received: 29.12.2022

Accepted: 13.03.2023

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/89/259-263>

Babək Məmmədza
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
magistrant
bmammadzada2021@ada.edu.az

MOTİVASİYA ÜSULLARININ ƏMƏK KOLLEKTİVİNİN İDARƏDİLMƏSİNDƏ TƏTBİQİ

Xülasə

Motivasiya üsulları insan resurslarının idarə edilməsində əhəmiyyətli rol oynayır, çünki bu üsullar işçilərin performansını, məşğulluğunu və iş məmnunluğunu artırmaq üçün istifadə olunan əsas faktorlardır. Motivasiya fərdlərə məqsədlərinə çatmağa imkan verən hərəkətverici qüvvədir. Müəssisənin işçilərini müəssisədə qalmasını və effektivini təmin etmək üçün motivasiya üsullarını tətbiqi vacibdir. Bu məqalə insan resurslarının idarə edilməsində motivasiya metodlarının tətbiqini və onların işçilərin fəaliyyətinə və təşkilati nəticələrə təsirini araşdıracaq. Tədqiqat Maslounun ehtiyaclar iyerarxiyası, Herzberqin iki faktorlu nəzəriyyəsi və öz müqəddəratını təyinetmə nəzəriyyəsi kimi müxtəlif motivasiya nəzəriyyələrinə və onların effektiv motivasiya strategiyalarının hazırlanmasında necə istifadə olunacağına diqqət yetirəcək. Tədqiqat həmçinin insan resurslarının idarə edilməsində motivasiya metodlarının tətbiqi ilə bağlı çətinlikləri və bu problemlərin aradan qaldırılması üçün ən yaxşı təcrübələri araşdıracaq. Ümumilikdə, bu tədqiqat insan resurslarının idarə edilməsində motivasiya metodlarının tətbiqi və onların təşkilati nəticələrə təsiri haqqında hərtərəfli anlayışı təmin etmək məqsədi daşıyır.

Açar sözlər: motivasiya, insan resursları, Herzberqin iki faktorlu nəzəriyyəsi, Maslounun ehtiyaclar iyerarxiyası, öz müqəddəratını təyinetmə nəzəriyyəsi

Babək Məmmədza
Azerbaijan State Economic University
master student
bmammadzada2021@ada.edu.az

Application of motivational methods in human resources management

Abstract

Motivational techniques play an important role in human resource management because these techniques are the main factors used to increase employee performance, engagement and job satisfaction. Motivation is the driving force that enables individuals to achieve their goals. It is important to apply motivational methods in order to ensure the efficiency and effectiveness of the employees of the enterprise. This article will examine the application of motivational methods in human resource management and their impact on employee performance and organizational outcomes. The study will focus on various motivational theories, such as Maslow's hierarchy of needs, Herzberg's two-factor theory, and self-determination theory, and how to use them in developing effective motivational strategies. The study will also examine the challenges associated with applying motivational methods in human resource management and best practices for overcoming these challenges. Overall, this study aims to provide a comprehensive understanding of the application of motivational methods in human resource management and their impact on organizational outcomes.

Keywords: motivation, human resources, Herzberg's two-factor theory, Maslow's hierarchy of needs, self-determination theory

Giriş

Əmək kollektivinin idarə edilməsi iş yerində işçi qruplarını idarə etmək və onlara rəhbərlik etmək üçün istifadə olunan proseslərə və strategiyalara aiddir. Əmək kollektivinin idarə edilməsinin məqsədi işçilərin özlərini dəyərli hiss edərək, motivasiya olunaraq onların iş şəraitində məhsuldarlıqlarının və iş məmnunluğunun artmasına səbəb olan iş mühitini yaratmaqdır. Əmək kollektivinin idarə edilməsi təşkilatların məqsəd və məqsədlərinə çatması üçün çox vacibdir. Əmək kollektivinin səmərəli idarə edilməsi işçilərin motivasiyasının, məmnuniyyətinin və işdə saxlanma nisbətələrinin artmasına səbəb ola bilər. Bu, öz növbəsində məhsuldarlığı artırır, dövryyə xərcələrini azaldır və təşkilatın ümumi nüfuzunu və uğurunu artırır (1). Bundan əlavə, əmək kollektivinin idarə edilməsi rəhbərlik və işçilər arasında müsbət münasibətləri gücləndirməyə kömək edə bilər ki, bu da əməkdaşlıq və dəstəkləyici iş mühitinə gətirib çıxarır. Əmək kollektivinin idarə olunmasının bir neçə yanaşması və nəzəriyyəsi mövcuddur. Belə yanaşmalardan biri işçilərin qərar qəbul etmə proseslərinə cəlb edilməsini və rəhbərliklə işçilər arasında əməkdaşlığın və ünsiyyətin təşviq edilməsini nəzərdə tutan iştirakçı idarəetmə tərzidir (Braun, Kuljanin, Kaviar, 2019). Başqa bir yanaşma, ümumi baxış və ümumi məqsədlər vasitəsilə işçiləri ruhlandırmaq və həvəsləndirməyə yönəlmiş transformasiya liderlik tərzidir (Bass & Riggio, 2006).

Əmək kollektivinin idarə edilməsi təşkilatların hədəf və məqsədlərinə çatması üçün çox vacibdir. Əmək kollektivinin də effektiv və səmərəli şəkildə idarəedilməsi üçün də motivasiya faktoru xüsusi rol oynayır. Hər bir müəssisə də insan faktoru onun əsas resursu kimi qəbul edilməlidir. Onların şirkətin təşkilati məqsədləri anlamaları üçün şərait yaradılmalı, qərarların qəbul edilməsi prosesinə cəlb edilərək motivasiya olunmalıdırlar.

Motivasiya insan davranışının kritik bir nüansıdır, və bizim qərar qəbul etməyimizə, məqsəd qoymağımıza təsir göstərir. Motivasiya faktoru, “fərdin məqsədə çatmaq üçün səyinin intensivliyini, istiqamətini və davamlılığını hesablayan proses” kimi müəyyən edilir (Robbins & Judge, 2019: 186). Motivasiya müxtəlif amillərdən, o cümlədən fərdi, təşkilati və ətraf mühit amillərindən təsirlənir. Şəxsiyyət, dəyərlər və inanclar kimi fərdi amillər fərdlərin motivasiya stimullarını necə qavradıqlarına və onlara necə reaksiya verdiyinə təsir göstərir. Liderlik tərzini, təşkilat mədəniyyəti və iş dizaynı kimi təşkilati amillər motivasiya resurslarının və imkanlarının mövcudluğuna təsir göstərir. İqtisadi şərait, sosial normalar və texnoloji irəliləyişlər kimi ətraf mühit amilləri motivasiyaya təsir edən xarici stimullara və maneələrə təsir göstərir (Kanfer & Chen, 2016).

Motivasiyanın öyrənilməsi müxtəlif sahələr, o cümlədən biznes, təhsil, səhiyyə və idman üçün mühüm təsirlərə malikdir. İş dünyasında motivasiya nəzəriyyələri işçilərin performansını, iş məmnunluğunu və ümumi təşkilati nəticələri yaxşılaşdırmaq üçün tətbiq oluna bilər. Təhsildə motivasiya nəzəriyyələri pedaqoqlara şagirdlərin fəallığını, nailiyyətlərini və rifahını təşviq edən effektiv öyrənmə mühitlərini tərtib etməyə kömək edə bilər. Səhiyyədə motivasiya nəzəriyyələri praktikantlara xəstələrin muxtariyyətini və onlara qulluqda əməkdaşlığı, habelə tibbi rejimlərə riayət etməyi təşviq edə bilər. İdmanda motivasiya nəzəriyyələri məşqçilərə idmançıların öz müqəddəratını təyin etmə qərarını, səriştəsini və əlaqəsini inkişaf etdirməyə kömək edə bilər ki, bu da idmandan daha yaxşı performans və həzz almasına səbəb olur.

Motivasiya iki əsas kateqoriyaya bölünür: daxili və xarici motivasiya. Daxili motivasiya, fəaliyyətin özü naminə bir fəaliyyətlə məşğul olmaq üçün daxili həvəyə aiddir, xarici motivasiya isə bir tapşırığın yerinə yetirilməsi ilə bağlı xarici mükafatları və ya nəticələri ehtiva edir (Ryan, Deci, 2000). Daxili motivasiya fərdin hər hansı bir fəaliyyətlə məşğul olmaq istəyi ilə xarakterizə olunur, çünki onlar bunu mahiyyətə zövqlü və ya yerinə yetirirlər. Daxili həvəsləndirici fəaliyyətlərə misal olaraq hobbilə məşğul olmaq, yaradıcı axtarışlarla məşğul olmaq və yeni bacarıqlar öyrənmək daxildir. Daxili motivasiya təkmilləşdirilmiş performans, daha çox yaradıcılıq və artan iş məmnunluğu daxil olmaqla bir neçə müsbət nəticələrlə əlaqələndirilir (Deci, Koestner, Ryan, 1999). Fərdlər daxili motivasiyaya malik olduqda, onlar daha çox öz maraqları üçün fəaliyyətlərlə məşğul olurlar və şəxsi inkişaf üçün çətinliklər və imkanlar axtarırlar.

Digər tərəfdən isə, xarici motivasiya, digər tərəfdən, bir tapşırığın yerinə yetirilməsi ilə əlaqəli xarici mükafatlara və ya nəticələrə aiddir. Xarici mükafatlara misal olaraq pul, tanınma və ya tərif daxildir. Xarici motivasiya fərdləri başqa cür maraqlana bilməyəcəyi və ya etməyə həvəsləndirə bilməyəcəyi tapşırıqları yerinə yetirməyə həvəsləndirməkdə təsirli ola bilər. Bununla belə, xarici motivasiyanın mənfi nəticələri ola bilər, məsələn, xarici mükafatlar artıq mövcud olduğdan sonra tapşırığa marağın azalması və vəzifənin özündən çox mükafatlara diqqətin yönəldilməsi (Deci, Koestner, Ryan, 1999). Daxili motivasiya təkmilləşdirilmiş performans, daha çox yaradıcılıq və artan iş məmnuniyyəti də daxil olmaqla bir sıra müsbət nəticələrlə əlaqələndirilmişdir (Deci, Koestner, Ryan, 1999). Xarici motivasiya fərdləri tapşırıqları yerinə yetirməyə həvəsləndirməkdə də təsirli ola bilər, lakin bunun mənfi nəticələri ola bilər, məsələn, xarici mükafatlar artıq mövcud olduğdan sonra tapşırığa marağın azalması (Deci, Koestner, Ryan, 1999).

Müasir iqtisadi ədəbiyyatlarda motivasiya ilə bağlı bəzi nəzəriyyələr mövcuddur. Ümumilikdə, motivasiya nəzəriyyələri insan davranışına nəyin səbəb olduğunu və müxtəlif kontekstlərdə müsbət nəticələrin necə təşviq ediləcəyini anlamaq üçün zəmin yaradır. İnsan motivasiyasının mürəkkəbliyini və müxtəlifliyini dərk edərək, tədqiqatçılar və praktikantlar şəxsi inkişafı, rifahı və nailiyyətləri təşviq etmək üçün daha effektiv strategiyalar hazırlaya bilərlər. Bunlardan ən məşhuru Maslovun ehtiyaclar iyerarxiyası nəzəriyyəsidir. 1940 və 1950-ci illərdə Abraham Maslov tərəfindən hazırlanmış bu nəzəriyyə insan ehtiyaclarının ən əsas fizioloji ehtiyacların altında, özünü həyata keçirmə kimi daha yüksək səviyyəli ehtiyacların isə yuxarıda olmaqla, bir iyerarxiyaya düzülmesini təklif edir. Maslovun ehtiyaclar iyerarxiyası tez-tez beş səviyyəli bir piramida kimi təsvir edilir, hər səviyyə fərqli ehtiyac kateqoriyasını təmsil edir. Aşağıdan yuxarı səviyyələr fizioloji ehtiyaclar, təhlükəsizlik ehtiyacları, sevgi və aidiyyət ehtiyacları, hörmət ehtiyacları və özünü həyata keçirmə ehtiyaclarıdır (Maslow, 1943). Nəzəriyyənin əsas müddəası ondan ibarətdir ki, insanların daha yüksək səviyyəli ehtiyaclarla keçmədən əvvəl ödənilməli olan fitri ehtiyacları var. Nəzəriyyəyə əsasən, əsas beş ehtiyac aşağıdakılardır:

1. Sosial Ehtiyaclar
2. Status Ehtiyacları
3. Özünü İnkişaf Etdirmə Ehtiyacları
4. Təhlükəsizlik Ehtiyacları
5. Əsas Fizioloji Ehtiyaclar

Maslovun ehtiyaclar iyerarxiyası, fərdlərin müəyyən bir ardıcılıqla təmin edilməli olan fitri ehtiyaclarla sahib olduğunu təklif edən insan motivasiyasının geniş yayılmış nəzəriyyəsidir (Maslow, 1954). İyerarxiyasının beş səviyyəsi, əsas fizioloji ehtiyaclardan tutmuş özünü həyata keçirmə ehtiyaclarına qədər insan davranışı və motivasiyası haqqında məlumat verir. Maslovun ehtiyaclar iyerarxiyasını başa düşmək təşkilatlara və fərdlərə daha yüksək motivasiya, iş məmnunluğu və rifahı təşviq edən effektiv motivasiya strategiyaları hazırlamağa kömək edə bilər.

Maslovun ehtiyaclar iyerarxiyası insan davranışı və motivasiyası üçün bir neçə təsirə malikdir. Məsələn, o, fərdlərin daha yüksək səviyyəli ehtiyaclarla diqqət etməzdən əvvəl aşağı səviyyəli ehtiyaclarını təmin etmələrini təklif edir. Bu o deməkdir ki, təşkilatlar işçilərin daha yüksək səviyyəli məqsədlərə nail olmaq üçün motivasiya olmasını gözləməzdən əvvəl onların əsas ehtiyaclarının ödənilməsini təmin etməlidirlər. Bundan əlavə, nəzəriyyə fərdlərin həyatlarının müxtəlif dövrlərində müxtəlif səviyyələrdə ehtiyaclarla malik olduğunu və iyerarxiyanın fərdlər arasında dəyişə biləcəyini təklif edir. Məsələn, maliyyə cəhətdən çətinlik çəkən bir fərd öz fizioloji və təhlükəsizlik ehtiyaclarını ödəməyə, maliyyə sabitliyinə nail olmuş fərd isə özünü həyata keçirmə ehtiyaclarına diqqət yetirə bilər.

Motivasiyaya dair digər ən məşhur nəzəriyyə isə Herzberqin iki faktorlu nəzəriyyəsidir. Belə ki, Herzberqin iki faktorlu nəzəriyyəsi iş yerindəki bəzi amillərin iş məmnuniyyətinə, digərlərinin isə işdən narazılığa səbəb ola biləcəyini təklif edən məşhur motivasiya nəzəriyyəsidir. Bu nəzəriyyə 1950-ci illərdə Frederik Herzberq tərəfindən işlənilib hazırlanmışdır və iş yerində motivasiya anlayışımızın formalaşmasında təsirli olmuşdur.

Herzberqin iki faktorlu nəzəriyyəsi iş yerində işdən məmnunluq və motivasiyaya təsir edən iki növ faktorun olduğunu göstərir: gigiyena amilləri və motivatorlar. Gigiyena amilləri işdən narazılığın qarşısını almaq üçün iş yerində qarşılmalı olan əsas ehtiyaclara aiddir, məsələn, adekvat maaş, iş təhlükəsizliyi və təhlükəsiz iş şəraiti. Motivatorlar, əksinə, çətin iş, böyümə və inkişaf imkanları və yaxşı işin tanınması kimi işdən məmnunluq və motivasiyaya töhfə verən amillərə istinad edir (Herzberg, Mausner, Snyderman, 1959). Herzberqin nəzəriyyəsinə görə, gigiyena amilləri işdən məmnun olmaq üçün zəruridir, lakin kifayət deyil. Başqa sözlə desək, bu əsas ehtiyaclar ödənilməzsə, işçilər narazı və həvəssiz qalacaqlar. Bununla belə, bu ehtiyaclar ödənildikdən sonra motivatorlar iş məmnuniyyətini və motivasiyanı təmin etmək üçün daha vacib olur. Buna görə də, işçilərin həvəsləndirilməsinin açarı həm adekvat gigiyena amilləri, həm də mənalı motivatorlar təmin etməkdir.

Herzberqin iki faktorlu nəzəriyyəsinin idarəetmə üçün bir neçə təsiri var. Birincisi, menecerlər adekvat əmək haqqı, müavinətlər və təhlükəsiz iş şəraitinin təmin edilməsi kimi əsas gigiyena amillərinin yerinə yetirilməsini təmin etməlidirlər. İkincisi, menecerlər böyümə və inkişaf imkanları, yaxşı işin tanınması və çətin iş tapşırıqları kimi mənalı motivatorların təmin edilməsinə diqqət yetirməlidirlər. Üçüncüsü, menecerlər müxtəlif işçilərin müxtəlif amillər tərəfindən motivasiya oluna biləcəyini başa düşməlidirlər və öz motivasiya strategiyalarını buna uyğun şəkildə tərtib etməlidirlər.

Herzberqin iki faktorlu nəzəriyyəsinin güclü tərəfi onun motivasiya və iş məmnunluğunun artmasında həm gigiyena amillərinin, həm də motivatorların əhəmiyyətinə diqqət yetirməsidir. Bu nəzəriyyə bir sıra empirik tədqiqatlar tərəfindən də dəstəklənmişdir (Herzberg, Mausner, & Snyderman, 1959; Hackman & Oldham, 1976). Bununla belə, bəzi tənqidçilər nəzəriyyənin çox sadə olduğunu və iş yerindəki motivasiyanın mürəkkəb və dinamik xarakterini nəzərə almadığını iddia etdilər (Ryan & Deci, 2000). Bundan əlavə, bəzi tədqiqatçılar nəzəriyyəni empirik şəkildə sınaqdan keçirərkən qarışıq nəticələr tapdılar (Hakim, Bono, Thoresen və Patton, 2001). Bu nəzəriyyə iş yerində motivasiya və iş məmnunluğunu artırmaq üçün həm adekvat gigiyena amillərinin, həm də mənalı motivatorların təmin edilməsinin vacibliyini vurğulayır. Nəzəriyyənin güclü tərəfləri və məhdudiyyətləri olsa da, o, iş yerinin motivasiyası haqqında anlayışımızın formalaşmasında təsirli olmuşdur və işçilərini motivasiya etmək istəyən menecerlər üçün təlimat verə bilər.

Öz müqəddəratını təyin etmə nəzəriyyəsi insan motivasiyasını və davranışını anlamaq üçün geniş şəkildə tanınan bir nəzəriyyədir. Bu yanaşma fərdlərin muxtariyyət, səriştə və əlaqəlilik üçün fitri psixoloji ehtiyaclara malik olduğunu və bu ehtiyacların şəxsi inkişaf və rifah üçün çox vacib olduğunu təklif edir (Ryan & Deci, 2000). Öz müqəddəratını təyin etmə nəzəriyyəsi üç əsas komponentdən ibarətdir: muxtariyyət, səriştə və əlaqəlilik. Muxtariyyət fərdlərin öz həyatları üzərində nəzarət hissənə malik olması və öz dəyərlərinə və maraqlarına uyğun seçimlər edə bilmə ehtiyacına aiddir. Bacarıq, fərdlərin öz fəaliyyətlərində bacarıqlı və effektiv hiss etmələri və öz qabiliyyətlərində böyümə və inkişafı hiss etmələri ehtiyacını ifadə edir. Əlaqədarlıq fərdlərin başqaları ilə bağlılıq hiss etmələri, aidiyyət və sosial dəstək hiss etmələri ehtiyacını ifadə edir (Ryan, Deci, 2000). SDT insan davranışını və motivasiyasını anlamaq üçün müxtəlif kontekstlərdə tətbiq edilmişdir. Tədqiqatlar göstərmişdir ki, muxtariyyət, səriştə və əlaqəlilik kimi psixoloji ehtiyacların ödənilməsi daxili motivasiya, rifah və müsbət şəxsiyyətlərə münasibətlər kimi müsbət nəticələrlə əlaqələndirilir (Ryan & Deci, 2000).

Digər tərəfdən, bu ehtiyacların məyusluğu motivasiyanın azalması, narahatlıq və depressiya kimi mənfi nəticələrə səbəb ola bilər. Öz müqəddəratını təyin etmə nəzəriyyəsi insan davranışını və motivasiyasını başa düşmək üçün dəyərli çərçivə təmin edir. Onun muxtariyyət, səriştə və əlaqəliliyin psixoloji ehtiyaclarına yönəldilməsi şəxsi inkişafın və rifahın təşviq edilməsinin vacibliyini vurğulayır. Nəzəriyyə müsbət nəticələri təşviq etmək üçün müxtəlif kontekstlərdə tətbiq edilmişdir və onun aktualığı davam edən tədqiqat və tətbiqlər vasitəsilə nümayiş etdirilməkdə davam edir.

Nəticə

Nəticə etibarlı ilə, motivasiya nəzəriyyələri insan davranışını idarə edən və fərdi və təşkilati nəticələrə təsir edən amilləri başa düşmək üçün dəyərli çərçivələr təqdim edir. Maslounun ehtiyaclar iyerarxiyası, Herzberqin iki faktorlu nəzəriyyəsi və öz müqəddəratını təyinetmə kimi ilkin motivasiya nəzəriyyələrindən tutmuş öz müqəddəratını təyinetmə nəzəriyyəsi və məqsəd qoyma nəzəriyyəsi kimi daha müasir nəzəriyyələrə qədər hər bir nəzəriyyə fərdlərin nail olmaq üçün necə motivasiya olunduğuna dair unikal fikirlər təklif edir.

Ədəbiyyat

13. ADİU. İnsan Resurslarının İdarə Edilməsi. 19.04.2017:
<http://unec.edu.az/application/uploads/2015/07/Muhazire-Insan-resurslarinin-idaraedilmesi.pdf>
14. Braun, S., Kuljanin, G., & Kaviar, J. (2019). Participative management and employee motivation: An extension of the contingency perspective. *Journal of Business Research*, 98, 163-174.
15. Bass, B.M., & Riggio, R.E. (2006). *Transformational leadership*. Psychology Press.
16. Robbins, S.P., & Judge, T.A. (2019). *Organizational behavior* (18th ed.). Pearson.
17. Kanfer, R., & Chen, G. (2016). *Motivation in organizational behavior: History, advances and prospects*. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*.
18. Ryan, R.M., & Deci, E.L. (2000). Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development, and well-being. *American Psychologist*, 55(1), 68.
19. Deci, E.L., Koestner, R., & Ryan, R.M. (1999). A meta-analytic review of experiments examining the effects of extrinsic rewards on intrinsic motivation. *Psychological bulletin*, 125(6), 627.
20. Gagne, M., & Deci, E.L. (2005). Self-determination theory and work motivation. *Journal of Organizational Behavior*, 26(4).
21. Maslow, A.H. (1943). A theory of human motivation. *Psychological Review*, 50(4), 370-396.
22. Maslow, A.H. (1954). *Motivation and personality*. Harper.
23. Hackman, J.R., & Oldham, G.R. (1976). Motivation through the design of work: Test of a theory. *Organizational behavior and human performance*, 16(2), 250-279.
24. Herzberg, F., Mausner, B., & Snyderman, B.B. (1959). *The motivation to work* (Vol. 1). John Wiley & Sons.
25. Judge, T.A., Bono, J. E., Thoresen, C.J., & Patton, G.K. (2001). The job satisfaction-job performance relationship: A qualitative and quantitative review. *Psychological bulletin*.

Göndərildi: 17.11.2022

Qəbul edildi: 08.03.2023

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/89/264-268>

Təmkin Heydərov

Bakı, Azərbaycan
heyderov.temkin@mail.ru

İslah Quliyev

“Bank of Baku” ASC
islah.cengiz@gmail.com

BANKLARIN TƏCHİZAT ZƏNCİRİDƏ ROLU

Xülasə

Bu məqalədə bank sferasında logistika və təchizat zənciri prosesləri haqqında bəhs edilmişdir. Bank logistikası bankın axın proseslərinin, yəni bank resurslarının – pul vəsaitlərinin, əmtəələrin, məlumatların, əmək və s. hərəkətləri ilə bağlı proseslərin idarə edilməsində fəaliyyətidir. Bank logistikası bank məhsullarının istehsalını və istehlakçıya ən effektiv paylama kanallarından istifadə etməklə çatdırılmasını təmin etmək məqsədi daşıyır.

Bank logistikasının əsas məqsədi bank məhsulunun rəqabət qabiliyyətini artırmaqdır. Əsasən, bu məqsəd müştəri üçün cəlbedici olan bank məhsullarının paylanması üçün kanalların yaradılmasıdır.

Açar sözlər: logistika, təchizat zənciri, SCI, maliyyə, banklar

Tamkin Haydarov

Bakı, Azərbaycan
heyderov.temkin@mail.ru

İslah Guliyev

“Bank of Baku” OJSC
islah.cengiz@gmail.com

The role of banks in the supply chain

Abstract

This article talks about logistics and supply chain processes in the banking sphere. Bank logistics refers to the bank's flow processes, that is, bank resources - cash, goods, information, labor, etc. is an activity in the management of processes related to actions. Bank logistics aims to ensure the production and delivery of bank products to the consumer using the most effective distribution channels.

The main goal of bank logistics is to increase the competitiveness of the bank product. Basically, this goal is to create channels for the distribution of banking products that are attractive to the customer.

Keywords: logistics, supply chain, SCI, finance, banks

Giriş

Bank logistikasının müəyyən edilmiş məqsədinə bir neçə vəzifələrin həlli yolu ilə nail olunur. Bu cür vəzifələr kimi aşağıdakı fəaliyyət sahələri müəyyən edilə bilər:

- Bank məhsulları istehlakçılarının tələbatının ödənilməsi;
- Bank məhsullarının istehsalı;
- Bank kadrlarının və kredit təşkilatının maliyyə idarəçiliyinin formalaşdırılması və inkişafı;
- Bank işi sahəsində tədqiqat və təkmilləşdirmə işlərinin aparılması;
- Marketing strategiyalarının işlənilib hazırlanması və marketing metodlarından istifadə və s.

İqtisadi tənəzzül və qlobal təchizat zəncirlərinin artan mürəkkəbliyi şəraitində alıcılar və təchizatçılar maliyyə təchizatı zəncirində sıxışan pul vəsaitlərini açmaqla dövriyyə kapitalının

səmərəliliyini artırmaq üçün imkanlar axtarırlar. Bu, maliyyə təchizat zəncirlərinin fiziki mal və məlumat axını ilə inteqrasiyasının təkmilləşdirilməsindən asılıdır və buna görə də alıcılar və təchizatçılar fiziki/maliyyə təchizat zəncirinin (P/FSC) inteqrasiyasının təkmilləşdirilməsində daha fəal rol oynamaq üçün öz banklarını təzyiq altında qoyurlar.

Son iki onillikdə əməliyyatlar və təchizat zəncirinin idarə olunması ədəbiyyatı maliyyə təchizat zəncirlərindən çox, ilk növbədə fiziki malların və məlumatların axınlarına yönəlmişdir. Malların və məlumatların axınına paralel olan maliyyə təchizatı zənciri hamı üçün ümumdür. İqtisadi təchizat şəbəkələri və onun fiziki təchizat zənciri ilə inteqrasiyası buna görə də təchizat zənciri inteqrasiyasının (SCI) kritik və hər yerdə mövcud olan aspektidir. P/FSC inteqrasiyasını təkmilləşdirməyin zəruriliyini vurğulayan yeni ədəbiyyat axını olsa da, maliyyə xidmətləri SCI-yə töhfə verənlər kimi nadir hallarda qeyd olunur. Mübahisəmiz ondan ibarətdir ki, maliyyə xidmətləri, adətən banklar ödənişləri idarə etmək və təchizat zəncirinin maliyyələşdirilməsi həllərini təmin etmək qabiliyyətinə görə bütün təchizat şəbəkələrinin iqtisadi fəaliyyətlərində əsas oyunçu olduğundan, onların P/FSC-yə töhfə verməkdə rolu inteqrasiya əhəmiyyətlidir. Bu sənəd həm alıcıların, həm də təchizatçıların nöqteyi-nəzərindən təchizat zəncirinin proses görünüşünə əsaslanan P/FSC inteqrasiyası modelini inkişaf etdirməklə əməliyyatlar və təchizat zəncirinin idarə edilməsi ədəbiyyatındakı fərqli boşluğu aradan qaldırır. Model təchizat zənciri boyunca maliyyə və məlumat axınlarının idarə edilməsində və P/FSC inteqrasiyasının asanlaşdırılmasında bankların rolunu müəyyən edir.

Davamlılığa artan marağa görə, davamlı iqtisadiyyata keçidi dəqiq və effektiv şəkildə qiymətləndirə bilən möhkəm texnoloji infrastruktura, vahid, standartlaşdırılmış və ardıcıl göstəricilərə, eləcə də qiymətləndirmə metodologiyalarına ehtiyac var (Huovila et al., 2019).

Keçmişdə firmaların iqtisadi göstəriciləri üzərində yeganə diqqəti onun davamlılığı ilə bağlı narahatlıqları artırmaq, onları sosial və ekoloji mülahizələrə verilən əhəmiyyəti artırmağa həvəsləndirmək olmuşdur. Sosial, ekoloji və iqtisadi performans ölçülərinin vahid şəkildə tanınması adətən üçlü nəticə (TBL) adlanır (Elkington, 1994)

Əslində, Bechtel və Jayaram (2007) a görə təchizat zənciri fəaliyyətlərinin “saf məlumatlılıq” və “saf inteqrasiyası” arasında inteqrasiya-davamlılığı təqdim edir. Onlar SCM-ni bütün sistemdə hərəkətverici qüvvə kimi son istifadəçi ilə “kesintisiz tələbat boru kəməri” kimi görürlər.

Bu mürəkkəblilər davamlı təchizat zəncirinin idarə edilməsi kontekstində məhdud rasionallığı gücləndirən qeyri-müəyyənliyə kömək edir (Hall, Wagner, 2012). Bu kontekstdə əməkdaşlıq, koordinasiya və məlumat mübadiləsi bu qeyri-müəyyənliklərin bəzilərini yüngülləşdirə bilər ki, bu da əməkdaşlığın davamlı təchizat zənciri performansına nail olmaq üçün güclü strategiya kimi qəbul edilməsinə gətirib çıxarır (Chen, Kitsis, 2017). Nəzərə almaq vacibdir ki, əməkdaşlıq təkcə JPRS əsasında deyil, həm də inam, öhdəlik və sədaqətə əsaslanan uzunmüddətli əlaqələr və mədəniyyət qurmaq üzərində qurulub (Kumar et al., 2018). Bir təməl olaraq, əməkdaşlıq məhdud rasionallığı və fürsətçiliyi azalda bilər. Əməkdaşlıq mədəniyyəti olmadığı halda, bu tədqiqatda JPRS və əməkdaşlıq bir-birini əvəz edən mənada istifadə olunur.

Nəticələr göstərir ki, partnyor seçimi ilə bağlı çətinlik qəbul edilən qarşılıqlı asılılıq və həm əməkdaşlıq, həm də innovasiya arasında əlaqənin tənzimlənməsində əhəmiyyətli rol oynamışdır. Yenilik və əməkdaşlıqdan tutmuş üç davamlılıq ölçüsünə qədər münasibətlərdə moderator rolunu oynayan fürsətçi davranış və ziddiyyətli maraqların təsiri zəif idi, güc asimetriyası isə təsirli moderator kimi xidmət edə bilmədi (Purushottam, Meena, 2023).

Məqalə iki tədqiqat sualına səbəb olan SCI ədəbiyyatının nəzərdən keçirilməsi ilə başlayır:

- Maliyyə təchizatı zəncirlərinin fiziki malların və məlumatların axını ilə inteqrasiyasında bankların rolu nədir?
- Təchizat zəncirinin koordinasiyası, əməkdaşlıq, məlumat mübadiləsi və məlumatın görünməsi kimi SCI-nin dəstəkləyicilərinə töhfə verməkdə bankların rolu nədir?

Chandra və Grabis (2014) iddia edirlər ki, təchizat zənciri “koordinasiya olunmuş planlar və fəaliyyətlər vasitəsilə xammal hazır məhsul inventarına çevirərək məhsullar inkişaf etdirən

təchizatçılar, istehsalçılar, anbarlar, distribyutorlar və pərakəndə satıcılar şəbəkəsidir". Son iki onillikdə SCM ədəbiyyatının başqa bir xüsusiyyəti təchizat zəncirinin konseptuallaşdırılmasıdır.

Pagell (2004) iddia etdi ki, SCI ədəbiyyatına edilən töhfələrin əksəriyyəti SCI və performans arasındakı əlaqələrə, adətən bir mərkəz firmasının əlaqəsinə yönəldilmişdir; lakin son zamanlarda ortaya çıxan bir mövzu SCI təmin edənlərin anlayışının inkişafıdır. Biz üç yeni mövzu tapırıq: tədarük zənciri boyunca fəaliyyətlərin inteqrasiyasına ehtiyac, təşkilati inteqrasiya ehtiyacı və məlumat inteqrasiyasına ehtiyac. Bu konstruksiyalar SCI-nin dörd təminatçısı kimi konseptuallaşdırıla bilər. Korporativ dünyada - tərif nöqtəyi-nəzərindən - Təchizat Zəncirinin İdarə edilməsi mənsədən istehlak nöqtəsinə qədər xammalın, texnoloji inventarın və hazır məhsulların hərəkəti və saxlanması əhatə edən mal və xidmətlərin axınının idarə edilməsi kimi təsvir olunur. Əslində, TCI əməliyyatların idarə edilməsi, logistika, satınalma və informasiya texnologiyaları sahələrindən çox istifadə edir və inteqrasiya prosesinə çalışır.

Şirkətlər satınalma, anbar, materialların idarə edilməsi və paylanması kimi daxili biznes əməliyyatlarını yenidən qiymətləndirərək, ardıcıl olaraq öz biznes səmərəliliyini və effektivliyini artırmağa çalışmışlar. Təchizat zəncirinin idarə edilməsi (SCM) bu mülahizələrin inteqrasiyasından irəli gələn bir yanaşmadır. SCM məhsullar, xidmətlər və məlumat təqdim edən və bununla da müştərilər və digər maraqlı tərəflər üçün əlavə dəyər yaradan orijinal təchizatçılar vasitəsilə son istifadəçidən əsas biznes proseslərinin inteqrasiyası kimi müəyyən edilir (Lambert, 1998).

Artan sayda əməliyyat bankları təchizat zəncirində tərəfdaşlarına dəstək olmaq istəyən böyük kreditə layiq müştəriləri üçün təchizatçı maliyyə proqramları həyata keçirirlər. Əks faktoring ən populyar modeldir və banklara təchizatçıları adətən birbaşa kredit imkanları vasitəsilə əldə etdiklərindən daha aşağı qiymətə maliyyə təmin etməyə imkan verir. Kredit arbitrajı bankın alıcıdan (təchizatçılardan daha yüksək kredit reytinginə malik olan) bütün hesab-fakturaları ödəmə müddətində ödəmək öhdəliyini təmin etməklə əldə edilir. Alıcının təsdiq edilmiş kreditör borclarını maliyyələşdirməklə bank əməliyyat və fırıldaqçılıq riskini azaldır. Aşağı borclanma xərclərinə və bu debitor borclarının alışı proqramlarının balansdankənar qaydada aparılmasına əlavə olaraq, xarici valyutada hesab-faktura aparən təchizatçılar üçün daha bir cazibə ondan ibarətdir ki, onlar erkən ödəniş etməklə özlərini valyuta dəyişmələrindən qoruyurlar. Bunun müqabilində alıcı daha dayanıqlı və möhkəm təchizat zəncirini təmin edir, malların daha aşağı xərclərini müzakirə etməyi və dövriyyə kapitalını yaxşılaşdıraraq ödənilməmiş ödəmə günlərini (DPO) uzada bilər. Əks faktoringin cəlbədiçi faydalarını nəzərə alaraq, bazar problemi – bu yeni proqramları ümumi qəbula yönəltməkdir.

Biz müqavilənin spesifikliyinin rolunu araşdırırıq. Əgər alıcının təchizatçı ilə zəif əlaqəsi varsa (müqavilə xüsusiyyətlərinin aşağı olması), alıcı nisbətən tez və aşağı qiymətə təchizatçıyı dəyişə bilər. Bu halda, tədarükçü üçün bir şok alıcıya əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərə bilməz. Əksinə, əgər alıcı təchizatçı ilə özünəməxsus məhsullar üçün xüsusi müqavilələr imzalamışdırsa, o zaman tədarükçünün bankında tədarükçüyə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edən şok alıcıya da ötürülə bilər. Sənaye təsnifatından istifadə edərək bu fərziyyəni dəstəkləyən dəlillər tapa bilərik (Rauchun, 1999).

Son maliyyə böhranı çoxsaylı likvidlik mənbələrinin təmin edilməsinin və maliyyələşmə üçün hər hansı bir banka həddən artıq asılılığın qarşısının alınmasının vacibliyini sərt xatırlatdı. Bir çox iri bankların ilkin yanaşması onlara rəqabət üstünlüyü və müştəriləri bağlamaq üçün nəzərdə tutulmuş mülkiyyət platformaları hazırlamaq olmuşdur. Lakin mülkiyyət platformasından istifadə korporativ üçün bir qrup bankı koordinasiya etməyi və təchizatçının maliyyəsi üçün gözlənilən tələbi ödəməyi çətinləşdirir. Təchizat zəncirinin maliyyə proqramları yaratmaq istəyən korporasiyalar likvidlik təminatçısı banklar və institusional investordan ibarət panel tərəfindən təchizat zənciri maliyyə proqramlarının mərkəzləşdirilmiş koordinasiyası da daxil olmaqla, bir sıra avtomatlaşdırma imkanlarını təklif edən çoxbanklı platformaların dəyərini getdikcə daha çox dərk edirlər.

Təchizat zəncirinin maliyyəsinə maliyyələşdirmək üçün bank tərəfdaşlarını idarə etməklə yanaşı, çox banklı platformadan istifadə edən korporativlər erkən ödəniş endirimlərini əldə etmək üçün öz nağd pullarından istifadə edə bilərlər. Təchizatçıların təklif etdiyi ən çox yayılmış endirim

2/10 xalis 30-dur, yəni müştəri 30 günlük ödəmə müddətində deyil, 10 gün ərzində ödədiyi təqdirdə 2 % endirim deməkdir. Bu endirim kütləvi illik 36 % faiz dərəcəsinə (43 % effektiv faiz dərəcəsi) bərabərdir. Əlavə faydalar dinamik endirim proqramları vasitəsilə əldə edilə bilər, burada tədarükçülərə xüsusi endirimlər təklif olunur, bu da onlara endirimləri miqyasda qəbul etməklə daxil olan pul vəsaitlərinin hərəkətini daha yaxşı idarə etməyə imkan verir. Bu çeviklik etalon müstəqil ödəniş və faktura şəbəkələrində qurulub və təchizatçı bazası üçün maksimum likvidliyi təmin edir.

Böyük elektron ödəniş və faktura şəbəkəsi provayderləri hesab-faktura, ödənişlər və maliyyə arasında sinerji nəzərə alınmaqla yaranmaqda olan təchizat zəncirinin maliyyə məkanında dəyərli rola malikdir. Bu xidmət təminatçıları ödənişlər və hesab-fakturalar üzrə zəngin texnologiya təcrübəsi gətirir və artıq banklarla etibarlı tərəfdaşlıqdan istifadə edirlər. Daha kiçik platforma provayderləri yalnız ümumi sifarişdən-ödəniş dövrünün dar aspektinə diqqət yetirmək qabiliyyətinə malikdirlər (məsələn, təchizatçılara maliyyə təkliflərini qəbul etmək və ya e-qaimə-fakturaları formatlaşdırmaq imkanı vermək). Daha böyük, əməkdaşlıq platformaları bütün maliyyə təchizat zəncirini əhatə edir, məsələn, satınalma sifarişlərinin paylanması, fakturaların təqdim edilməsi, status yeniləmələri, sənədlərin uyğunlaşdırılması, təsdiqləmə prosesi, mübahisələrin idarə edilməsi, ödənişlər, pul köçürmələri üzrə məsləhətlər və təchizat zəncirinin maliyyələşdirilməsi. Vahid yanaşmanın dəyəri, fakturaların vaxtında və səmərəli şəkildə təsdiqlənməsinin uğurlu hesab-fakturaya əsaslanan təchizat zənciri maliyyə proqramından əldə edilir.

Getdikcə artan sayda banklar öz təchizat zəncirinin maliyyə platformalarını idarə etmək səyləri ilə bağlı yüksək xərc və risklə razılaşıdılar. Bugünkü iqtisadi reallıqlar o deməkdir ki, bir neçə bank kredit vermə və ödənişlər kimi əsas səlahiyyətlərdən kənar ərazilərdə bahalı yeni təşəbbüslərə başlaya bilər. Onlar yeni biznes mühitinə uyğunlaşır və ödənişlər və hesab-fakturaların avtomatlaşdırılması sahəsində sübut olunmuş təcrübələri olan xidmət kimi etibarlı tərəfdaşların proqram təminatı (SaaS) həllərinə öz platformalarının idarə edilməsini outsorsing edir. Bir sıra mövcud təchizat zəncirinin maliyyə platformaları bank tərəfdaşları ilə problemlə üzləşirlər. Hər iki tərəf dolanışıqlarını maliyyələşdirməyə görə hesablanan faiz marjası hesabına təmin etməlidir. Platforma provayderi tərəfindən alınan faiz skiminin cəmi və bankın tələb etdiyi risk marjası kifayət qədər yüksəkdir ki, təchizatçının maliyyəsinə tətbiq edilən ümumi marja bankı qeyri-adekvat gəlirlə tərk edir. Təchizat zəncirinin maliyyəsində yalnız faizdən asılı olmayan xidmət təminatçıları ilə əməkdaşlıq etmək banklar üçün daha cəlbədar ola bilər.

Yeni texnologiyalar bank firmalarının müxtəlif funksional aspektlərini optimallaşdırır və onların bank rentabelliğini dəstəkləyərkən yaşıl maliyyələşdirməni sürətləndirə biləcəyini qiymətləndirmək çox vacibdir. Məqalədə maliyyə texnologiyasının qəbulu və bank gəlirliliyi arasındakı əlaqəni öyrənmək üçün panel sabit effektiv reqressiya modelindən istifadə etməklə 2011 və 2021-ci illər arasında Avropa banklarının hərtərəfli nümunəsi istifadə olunur (Nawazish Mirza, 2023).

Tam potensialı həyata keçirmək üçün təchizat zəncirinin maliyyə təşəbbüslərini genişləndirmək üçün əsas maneələrdən biri təchizatçının qəbul edilməsidir. Buna görə də tədarükçüləri şəbəkəyə cəlb etmək üçün xüsusi komandaya və sübut olunmuş prosesə malik olmaq vacibdir. Ən sürətlə böyüyən ödəniş və faktura şəbəkəsi hazırda 100 000-dən çox təchizatçıdan ibarət mövcud icma ilə ayda 2,000-3,000 nisbətində təchizatçıları işə salmaqdadır. Böyük ödəniş və faktura şəbəkəsinin multiplikator effekti o deməkdir ki, yeni alıcı öz təchizatçılarının əhəmiyyətli bir hissəsinin artıq qeydiyyatdan keçdiyini görəcək. Beləliklə, alıcı erkən ödəniş endirimləri kimi dərhal qənaət edən üstünlüklərdən yararlanmağa bilər.

Nəticələrimiz göstərir ki, 2007-2008-ci illərdəki bank böhranından bankların defolt riskindəki artım tədarük zəncirləri vasitəsilə Böyük Britaniyanın qeyri-maliyyə firmalarına güclü şəkildə yayılıb (Spatareanu, 2023).

Bugünkü tədarük zəncirinin maliyyə həllərinin əksəriyyəti faktura təsdiqindən sonra maliyyələşdirməyə diqqət yetirsə də, maliyyə ehtiyacı əslində xammalın alınması lazım olduqda satınalma sifarişinin qəbulu nöqtəsində yaranır. Ənənəvi olaraq, bu maliyyə təchizatçıların yerli

bankları tərəfindən təqdim olunur. Lakin açıq hesaba keçidlə, yerli bankların tələb olunan mallar göndərildikdən sonra kompensasiyanı təmin etmək üçün artıq akkreditiv təhlükəsizliyi yoxdur. Bazar praktikasındakı bu dəyişiklik, açıq hesabın yaratdığı maliyyə boşluğunu ödəmək üçün yeni həll yollarına ehtiyac olduğunu vurğulayır. SWIFT-in Ticarət Xidməti Utility (TSU) üzərində sınaqdan keçirilən yeni Bank Ödəniş Öhdəliyi, çox güman ki, avtomatlaşdırılmış LC Lite formasında 21-ci əsr həllini təqdim edəcək və bununla da alıcının bankı məlumatların uyğunluğuna uyğun olaraq ixracatçının bankına ödəniş etməyi öhdəsinə götürür. alış sifarişləri, hesab-fakturalar və digər ticarət sənədləri ilə bağlı, şərti LC-lərdə tələb olunan əl yoxlamasını əvəz edir. Bu riskin azaldılması alıcılar və təchizatçıların artan şəbəkələri ilə böyük maliyyə təchizat zəncirinin avtomatlaşdırılması platformalarına səliqəli şəkildə uyğunlaşacaq.

Nəticə

Bank logistikası bank resurslarının (pul vəsaitləri, əmtəə, informasiya, əmək və s.) və onların hərəkətinin təşkili və idarə edilməsi prosesidir ki, bu da ən çox istifadə etməklə bank məhsullarının istehsalını və istehlakçıya çatdırılmasını təmin edir.

Bank logistikasının məqsədi onun kredit təşkilatının fəaliyyətindəki yeri ilə müəyyən edilir. Bununla əlaqədar olaraq, müəllif bank logistikasının məqsədini bank məhsulunun rəqabət qabiliyyətinin artırılması kimi başa düşməyi təklif edir.

Ədəbiyyat

1. Huovila, A. (2019). Comparative analysis of standardized indicators for Smart sustainable cities: What indicators and standards to use and when?
2. Elkington, J. (1994). Sustainability Atlas of Texas Ecoregions.
3. Bechtel, C., Jayaram, J. (1997). Supply Chain Risk Management: A Review of Thirteen Years of Research.
4. Jeremy Hall, Marcus Wagner. (2011). Integrating Sustainability into Firms' Processes: Performance Effects and the Moderating Role of Business Models and Innovation.
5. Injazz, J., Chen, Kitsis, A. (2017). A research framework of sustainable supply chain management: The role of relational capabilities in driving performance.
6. Purushottam, L. (2023). Meena, Supply chain sustainability in emerging economy: A negative relationship conditions' perspective.
7. Chandra, Grabis. (2014). Supply Chain Management Optimization within Information System Development.
8. Pagell, M. (2004). Level of Integration among Supply Chain Members in Moving towards the Adoption of Sustainable Supply Chain Management in Ethiopian Manufacturing Industries.
9. Douglas, M. (1998). Lambert, Supply Chain Management: Implementation Issues and Research Opportunities.
10. James Rauch. (1999). Networks versus markets in international trade.
11. Nawazish Mirza. (2023). The role of fintech in promoting green finance, and profitability: Evidence from the banking sector in the euro zone.
12. Spatareanu, M. (2023). Bank default risk propagation along supply chains: Evidence from the U.K.

Göndərildi: 07.01.2023

Qəbul edildi: 18.03.2023

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/89/269-273>

Mələhət Əsədova
Bakı, Azərbaycan
emalahat@gmail.com

MARKETİNQ ƏSASLARI VƏ STRATEGİYALAR

Xülasə

Məqalədə marketinqin əsasları və strategiyalarından bəhs edilir. Baxmayaraq ki, marketinq bütün fəaliyyət sahələrində tətbiq olunur, amma konkret qəbul edilən marketinq tərifləri və qaydaları yoxdur. Tədqiqatın məqsədi müxtəlif mənbələrdən toplanılan məlumatları analiz edərək marketinqin məzmununu, strategiyaları barədə məlumat verməkdir. Məqalədə həmçinin məhsul, xidmət və brend strategiyası əhəmiyyətindən də söz açılır. Strateji marketinq müəssisənin strateji planlaşdırması ilə tam şəkildə uyğunlaşdırılmalıdır. Bu iş müəssisənin missiya, baxış və dəyərlərini aydınlaşdırmaqla başlayır. Bu fundamental elementlər sonradan marketinq strategiyası haqqında qərar qəbul etmək üçün güclü əsas təmin edir.

Açar sözlər: *marketinq, marketinqin əsasları, marketinq strategiyaları, xidmət strategiyası, brend strategiyası*

Malahat Asadova
Baku, Azerbaijan
emalahat@gmail.com

Marketing fundamentals and strategies

Abstract

The article discusses the basics and strategies of marketing. Although marketing is applied in all fields of activity, there is no concrete accepted definition and rule of marketing. The aim of the research is to provide information about the content and strategies of marketing by analyzing the data collected from various sources. The article also discusses the importance of product, service and brand strategy. Strategic marketing must be fully aligned with the strategic planning of the enterprise. It begins by clarifying the mission, the vision and the values of the enterprise. These fundamentals then provide a solid basis for decisions about marketing strategy.

Keywords: *marketing, basics of marketing, marketing strategies, service strategy, brand strategy*

Giriş

Marketinq termini ilk dəfə Qərbdə ABŞ-ın iqtisadi ədəbiyyatında XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəlində təşəkkül tapmışdır. İrəli sürülən marketinq konsepsiyasının əsasını istehsalın ehtiyatlarının ödənilməsi təşkil etmişdir. Bu konsepsiyanın meydana çıxması satış fəaliyyətinin çətinləşməsi ilə əlaqədar olmuşdur. Əmtələrin geniş təkrar istehsalı prosesində yaranmış və davam edən böhran konyukturunun tədqiq edilməsini tələb edirdi.

XX əsrin əvvəllərində ənənəvi olaraq satış metodu kimi marketinq kommertiya konsepsiyasının əsasını istehsalın ehtiyatlarının ödənilməsi təşkil edir. Bu konsepsiyanın meydana çıxması satış fəaliyyətinin çətinləşməsi ilə əlaqədar olmuşdur. Əmtələrin geniş təkrar istehsalı prosesində yaranmış və davam edən böhran bazarın konyukturunun tədqiq edilməsini tələb edirdi. XX əsrin əvvəllərində ənənəvi olaraq satış metodu kimi marketinq kommertiya anlayışı yaranmağa və inkişaf etməyə başlamışdır. Marketinqin kommertiya anlayışı kimi formasında başlıca məqsəd istehsalçının buraxmış olduğu məhsul üçün alıcı tapmaqdan ibarət idi.

Bəzi insanlar “marketing” sözünü “satış” sözünün dəbdəbəli forması kimi istifadə edirlər. Satış marketing prosesinin bir hissəsidir, ancaq marketing bundan daha geniş bir anlayışdır. Yaxud da insanlar bu sözü bütün növ reklam fəaliyyətləri üçün istifadə edirlər.

Reklam fəaliyyətləri də marketing prosesinin bir hissəsidir, ancaq tam olaraq marketing demək deyil. Faktiki olaraq, marketing reklam və satışdan daha böyük və geniş anlayışdır. Müfəssəl mənada marketing müəssisənin bazardakı rəqibləri arasındakı mövqeyini, rəqabət üstünlüyünü və xidmət göstərəcəyi dayanıqlı bazar segmentlərini seçməsinə əhatə edən ümumi anlayışdır (1).

Marketing brendlərinin məhsul və xidmətlərini istehlakçılara tanıtmak üçün istifadə etdiyi strategiya və taktikalari əhatə edir. Bazar araşdırmasından tutmuş reklam nüsxəsinin yazılmasına qədər hər şey marketing sahəsinə aiddir (2).

Marketingin məqsədi dedikdə bu fəaliyyəti həyata keçirməklə müəssisənin nəyə nail olmaq istəməsi, bu fəaliyyət nəticəsində nə əldə etmək istəməsi başa düşülür və sahibkarlıq fəaliyyətinin məqsədləri ilə müəyyən edilir. Buna uyğun olaraq marketingin məqsədi (məqsədləri) a) strateji (başlıca) məqsədə (və ya məqsədlərə) və b) taktiki (lokal) məqsədə (və ya məqsədlərə) bölünür. Marketingin strateji (başlıca) məqsədi istehlakçıya yönümlülük, istehlakçının və cəmiyyətin tələbatının ödənilməsi şərti ilə mənfəət əldə etmək, daha effektiv marketing tədbirləri həyata keçirməklə müəssisənin başlıca məqsədinə nail olmaqdır. Ümumiyyətlə müəssisənin və marketingin uzunmüddətli strateji məqsədi istehlakçıların tələbatının ödənilməsi və digər bazar subyektlərinin maraqlarının nəzərə alınması şərti ilə mənfəət əldə edilməsidir. Lakin, müəyyən dövr üçün müəssisə və onun marketing fəaliyyəti qarşısında digər strateji məqsədlər, məsələn, mümkün qədər yüksək istehlaka nail olunması, yüksək istehlakçı razılığına nail olunması, geniş çeşiddə məhsul təklif edilməsi və ya həyat keyfiyyətini yüksək həddə çatdırmaq məqsədi qoyula bilər (Qrem Huley, Con Sonders, Naycel Pirsi, 2008: 12).

Müəssisələr özlərinin marketing fəaliyyətini həyata keçirərkən marketingin ətraf mühit amilləri adlandırılan amilləri nəzərə almalıdırlar. Marketingin ətraf mühiti dedikdə müəssisənin bazar fəaliyyətinə, istehsal-satış fəaliyyətinə təsir edən bütün subyektlərin və amillərin məcmusu başa düşülür. Marketingin ətraf mühit amilləri makromühit və mikromühit amillərinə, həmçinin nəzarət edilən və nəzarət edilməyən amillərə bölünür. Nəzarət edilən amillərə makromühit amilləri və müəssisədən kənar mikromühit amilləri aiddir. Marketingin makromühit amillərinə milli iqtisadiyyatın makro səviyyəsinə aid olan, yalnız müəssisənin bazar fəaliyyətinə deyil, bütün bazar subyektlərinin fəaliyyətinə təsir edən global amillər aiddir. Bura sosial-iqtisadi mühit, siyasi-hüquqi mühit, təbii mühit, mədəni mühit və elmi-texniki mühit amilləri aiddir. Bu amillərin hər biri öz növbəsində müxtəlif amillərdən və göstəricilərdən ibarətdir.

Yaxşı marketing şirkətin ağıllı görünməsinə səbəb olur. Mükəmməl marketing müştərinin özünü ağıllı hiss etməsinə səbəb olur. Marketing hamımıza tanış olan bir sözdür, lakin bu əsas biznes funksiyası haqqında nə qədər bilirik? Marketing brendin müştərisi ilə necə əlaqəlidir? Marketing dedikdə ağılımıza gələn ilk söz, yəqin ki, reklamdır. Əslində, bu sözlər tez-tez bir-birini əvəz edir. Amma marketing daha mürəkkəbdir və reklam marketingin sadəcə kiçik, lakin əhəmiyyətli bir hissəsidir.

Bir çox marketoloqlar satdıqları məhsulun xüsusiyyətlərini tanıtmak əvəzinə məhsul və ya xidmətinin üstünlüklərini vurğulayırlar. Məqsəd istehlakçıları məhsulunuzun həll etməyə kömək etdiyi ehtiyac və ya problem olduğuna inandırmaqdır. Bazarda etibarlı, münasib qiymətə, sağlam və ya yüksək səviyyəli olduğunuza dair bir imic yaratmaqla siz faydanızı axtaran istehlakçıları cəlb edir və müştəri yaxınlığı və sədaqəti yaradırsınız. Brend kampaniyaları bu mesajı göndərmək üçün kommunikasiyalardan istifadə edir və onlar qiymət və paylama kanalları vasitəsilə həmin brend imicini gücləndirirlər (4).

Bəzi müəssisələr rəqiblərin bazara daxil olmasını çətinləşdirmək üçün marketingdən istifadə edirlər. Bunu təşkilatlarla ittifaqlar qurmaq və aşağı qiymətlər təyin etməklə edə bilərsiniz. Məsələn, jurnalınız ticarət assosiasiyasının rəsmi nəşri ola bilər və ya siz assosiasiyanın üzvlük siyahısına eksklüziv giriş əldə edərək rəsmi məhsul statusu ilə bağlı danışıqlar apara bilərsiniz. Yeni müəssisələr ilk il və ya daha uzun müddət ərzində başlanğıc xərclərini ödəməli olurlar və adətən

bazara daxil olduqdan sonra satış həcmi daha aşağı olur. Məhsulunuzun və ya xidmətinizin qiymətini aşağı saxlamaqla siz yeni şirkətlərin sizin bazardakı hökmranlığınıza qarşı çıxma biləcək qədər sürətli qazanc əldə etmələrinin qarşısını ala bilərsiniz. Müvafiq marketinq məqsədlərinin siyahısı böyük marketinq planı üçün çox vacibdir. Marketinq məqsədləri marketinq komandasına aydın istiqamət verir. Məsələn, tətillə getməlisinizsə, gedəcəyiniz yeri bilməyənlər, çantanıza nə yığacağınızı bilməyəcəksiniz. Çimərliyə gedəcəksinizsə, çimərlik paltarları, günəşdən qoruyucu, papaqlar götürəcəksiniz. Əgər xizək səfərinə gedirsinizsə, yun paltarları, xizək paltarları və xizək avadanlıqları və s. götürə bilərsiniz. Beləliklə, hara getdiyinizi bilirsinizsə, nə yığacağınızı anlamaq asandır.

İnsanlar ümumiyyətlə layihənin əvvəlində məqsədlərini bilmək istəyirlər. Heç bir məqsəd olmadan, komanda layihə başlayanda hansı hədəfə diqqət yetirməli olduğuna dair heç bir aydınlığa malik olmayacaq. Aydın məqsədlər qoyan marketoloqlar qoymayanlara nisbətən daha uğurlu olurlar. Beləliklə, şirkətin ümumi uğuruna töhfə vermək üçün marketinq məqsədlərini prioritetləşdirmək vacibdir (5).

Marketinq, çox vaxt səhv başa düşüldüyü kimi, yalnız məhsulların reklamını əhatə etmir. Biznes funksiyası kimi marketinq daha çox şeyi əhatə edir. Reklamın marketinqin ən geniş yayılmış formaları olsa da - insanlar hər gün onlarla və ya yüzlərlə reklamla qarşılaşdıqları üçün televizorlarında, noutbuklarında, telefonlarında, maşın sürərkən və ya hərəkətdə olan nəqliyyat vasitələrində bannerdə rastlaşdıqları üçün marketinq bununla da bitmir. Bu gün marketinq müştərilərin və onların ehtiyaclarının cəlb edilməsini və məmnunluğunu ehtiva edir. Marketinq bir məhsulun faydalarını və dəyərlərini müştərilərə və cəmiyyətə çatdırmağı hədəfləyir. Marketinq təşkilatın öz dəyərlərini və faydalarını müştərilərə, tərəfdaşlara və digər iştirakçılara çatdırmaq səyləri kimi müəyyən edilə bilər.

Firmaların özləri üçün təyin edilə biləcəyi altı ümumi marketinq hədəfi bunlardır:

1. Satış həcminin artırılması: daha çox məhsul və ya xidmət satmaq məqsədi;
2. Satış dəyərinin artırılması: biznesin məqsədi gəlirləri artırmaqdır;
3. Satış artımı: burada biznesin məqsədi satış vasitəsilə biznesin ölçüsünü artırmaqdır;
4. Bazar payının artırılması: biznesin məqsədi hakim olduqları bazarın faizini artırmaqdır;
5. Sadıqlıq: burada biznes məqsədi müştərinin saxlanmasını artırmaqdır (müştəriləri geri qayıtmağa həvəsləndirmək);
6. Məlumatlılıq: brend haqqında bilən müştərilərin sayını artırmaq (6).

Marketinq kampaniyası yalnız aşağıdakılar baş verdikdə uğurlu hesab edilə bilər:

1. müştərinə effektiv şəkildə cəlb edir;
2. müştəri ehtiyaclarını başa düşür;
3. üstün müştəri dəyər yaradan məhsullar hazırlayır;
4. məhsulların qiymətlərinin uyğun olması;
5. məhsulları effektiv şəkildə paylayır;
6. məhsulları lazımi şəkildə təbliğ edir (7).

Marketinq biznesə müştəri dəyəri yaratmağa imkan verən beş addımlı bir prosesdir və aşağıdakılardır:

1. Bazar və müştərinin istək və ehtiyaclarını başa düşmək;
2. Müştəriyə uyğun marketinq strategiyasının hazırlanması;
3. Üstün müştəri dəyərini təmin edəcək marketinq proqramının hazırlanması;
4. Müştərilərlə sərfəli münasibətlərin qurulması;
5. Müştərilərdən dəyər əldə etməklə mənfəət və müştəri kapitalı yaratmaq.

Marketinq davamlı bir prosesdir. Heç kim onu tam şəkildə öhdəsinə götürə bilməz. Əgər siz kiçik biznes sahibsinizsə, onda marketinq prosesində özünüz iştirak etməyiniz vacibdir. Şirkətinizdəki digər hər kəs, hətta kiçik yollarla da olsa, markanı necə tanıta biləcəkləri barədə düşünməlidir. Bu, şirkətinizdə hər kəsin marketinqin əsaslarına sərmayə qoyduğu bir mədəniyyət yaratmağa kömək edir. Brend üzərində sahiblik hiss etsələr, onu açıq şəkildə dəstəkləmək üçün daha çox səbəbi olacaq. Bununla belə, hər bir şirkət ümumi marketinq planına cavabdeh olan şəxs

lazımdır. Bu şəxsə tez-tez baş marketinq direktoru və ya marketinq meneceri deyilir. İş rolu şirkətin ölçüsündən asılı olaraq dəyişir, lakin bu şəxs ilk növbədə marketinq strategiyalarının işlənilməsi və hazırlanması və marketinq komandasının digər üzvlərinin idarə olunması üçün məsuliyyət daşıyır (8).

Marketinqin birinci əsas vəzifəsi müştərilərin tələbatlarını təyin etməkdən və onu bütün təşkilata çatdırmaqdan ibarətdir. Bu vəzifəyə sifarişlə və ya özü tərəfindən müştərilərin təhlilini aparmaq və nəticədə, birincisi müştərilərin arzu və ehtiyaclarını müəyyən etmək və bütün təşkilata bu barədə məlumat vermək kampaniyanın imkanlarını müştərilərin tələbatına uyğunlaşdırmaqdan ötəri rəqabətli mövqeləşdirməni müəyyən etmək müştəriləri razı salmaqdan ötəri təşkilatın bütün resurslarını işə salmaq marketinq strategiyası və rəqabətli mövqeləşdirmə müştərilərin kim olduğunu müəyyən etmək, ikincisi, onların razı qalmasına səbəb ola biləcəkləri təyin etməyə nail olmaqdır. Müştərilərin kim olması həmişə məlum deyil. Bəzən müştərilər istifadəçilərdən və istehlakçılardan fərqli ola bilər; tələbləri müəyyənləşdirənlər və onlara təsir göstərənlər də həmişə üst-üstə düşmür. Məsələn, əgər, xidmətlər mərkəzi hakimiyyət tərəfindən maliyyələşdirilsə, təchizatçılarda (səhv olaraq) belə fikir yaranır ki, onların müştəriləri hakimiyyətdir. Müştərilər məhsulun və ya xidmətin istifadəsindən və ya əldə edilməsindən müəyyən faydalar güdə bilər. Əslində onlar daha çox şey istəyə bilərlər, lakin büdcələrindəki çatışmazlıqlardan və ya digər məhdudlaşdırıcı amillərdən asılı olaraq azla qane olmaq məcburiyyətində qalırlar. Təşkilatlar, müştərilərin gözləntilərinə yaxın olanı onlara təqdim etməklə nəinki təkcə müştərilərin razı qalmasına nail olur, hətta onlarda heyranlıq əmələ gətirir. Müştərilərin gözləntiləri, arzuları və tələbatlarını başa düşmək və onları məhsulların və ya xidmətlərin işlənməsi, hazırlanması və ya istehsalı və nəhayət çatdırılması ilə məşğul olan şəxslərə bildirmək lazımdır (Məmmədov, 2007: 206).

Marketinq, şirkətin məhsul və ya xidmətlərini istehlakçılara tanımaq və satmaq üçün gördüyü bütün fəaliyyətlərə aiddir.

Marketinq dördP – məhsul, qiymət, yer və tanıtım kimi tanınan “marketinq qarışıqı”ndan istifadə edir.

Marketinq əvvəllər televiziya, radio, poçt və ağızdan-ağıza strategiyalar da daxil olmaqla bütün ənənəvi marketinq üsullarını ətrafında cəmləşdirib.

Ənənəvi marketinq hələ də üstünlük təşkil etsə də, rəqəmsal marketinq indi şirkətlərə e-poçt, sosial media, filial və məzmun marketinq strategiyaları ilə məşğul olmağa imkan verir.

Bir işin yalnız marketinq strategiyası qədər uğurlu olacağına inanmaq olar. Biznes şəhərdə ən yaxşı xidməti göstərə bilər, lakin heç kim bundan xəbəri olmasa, şirkət heç vaxt qazanc əldə edə və özünü təmin edə bilməyəcək (10).

Marketinq özündə məhsul və ya xidməti götürməyə, onun ideal müştərilərini müəyyən etməyə və müştərilərin diqqətini mövcud məhsul və ya xidmətə yönəltməyə çalışır (11).

Marketinq strategiyası olmadan atılan bütün addımları, xərclənən bütün büdcələri əsaslandırmaq da mümkün deyil. Çünki atılan addımlar və xərclənən büdcələrin hansı məqsədlə edildiyi aşkar deyil. Əlavə olaraq əgər vahid marketinq strategiyası yoxdursa, atılan addımların bir-biri ilə əlaqəsi olmur və bu fəaliyyətlər şirkəti xaosla doğru aparır. Bunun üçün də mütləq vahid marketinq strategiyası yaradılmalı və hər növbəti il üçün bu vahid strategiyaya uyğun olaraq marketinq fəaliyyətləri öncədən plan formasında hazırlanıb təmin olmalıdır.

1. Şirkətin biznes vizyonunu tamamlamaq və atılan bütün marketinq addımlarını sistemləşdirmək;
2. Edilən bütün marketinq fəaliyyətlərinin vahid hədəf doğrultusunda olması;
3. Məhsul və marka dəyərlərini formalaşdırmaq;
4. Müştərilərlə əlaqələrin düzgün təşkili;
5. Araşdırma və analiz fəaliyyətlərinin düzgün təşkili;
6. Büdcəni daha məqsədli və ölçüləbilən istifadə etmək;
7. Qiymət siyasətinin düzgün təşkili;
8. Məhsulun paylanmasının, strateji satış nöqtələrinin seçimi və düzgün idarə olunması;

9. Öncədən qurulmuş satış kampaniyaları və imic kampaniyalarına hazırlıqlı olmaq;
10. Daxili kommunikasiyanın qurulması və idarə olunması və s. (12).

Marketing strategiyasının hazırlanması “məhsulunuzu necə satacaqsınız?” sualına cavab verməkdir. Marketing strategiyası yaratmadan əvvəl, siz əsaslara sahib olmalısınız və qısa və uzunmüddətli hədəflərinizi daraltmaq istəyirsiniz.

1. Məqsədi müəyyən edin;
2. Auditoriyanızı araşdırın;
3. Büdcəni müəyyənləşdirin;
4. Plan hazırlayın;
5. Planı icra edin.

Əsas marketing əsas marketing prinsiplərinə əməl edir. Müasir iqtisadiyyatda istehlakçı iş dünyasının mərkəzidir. Şirkətlər öz müştərilərini qane etmək üçün məhsullar dizayn edir, istehsal edir, reklam edir və təmin edir, belə ki, müştərilərin ehtiyaclarını və üstünlüklərini nəzərə alanların adətən marketing məqsədlərinə çatmaq şansı daha yüksək olur.

Marketoloqlar geniş istehlakçı təsirini qəbul etdikdə, əsas marketing prinsipləri onlara müştəriləri cəlb etməyə, çevirməyə və saxlamağa kömək edir. Bəzi marketing prinsipləri yüzlərlə və ya minlərlə ildir mövcud olub, digərləri isə dəyişən müştərilərin üstünlüklərini və dəyişən tələblərini ödəmək üçün daha yaxınlarda yaranıb və ya inkişaf etdirilib.

Nəticə

Son nəticə olaraq deyə bilərik ki, marketing fərdlərin və insan qruplarının digərləri ilə dəyər yaratmaq və bazarda mübadilə etmək vasitəsilə öz ehtiyac və tələbatını ödədikləri sosial və idarəetmə prosesinə deyilir. Biznes şəraitində istehlakçılarla faydalı (gəlirli) mübadilə əlaqələrinin yaradılması və idarə olunması da marketingə aiddir.

Ədəbiyyat

1. <https://www.culturepartnership.eu/az/publishing/marketing/marketing>
2. <https://www.brafton.com/blog/content-marketing/marketing-fundamentals-101/>
3. Qrem Huley, Con Sonders, Naycel Pirs. (2008). Marketing strategiyası və rəqabətli növbələşdirmə, Bakı: “İqtisad Universiteti” nəşriyyatı, 764 s.
4. <https://smallbusiness.chron.com/target-marketing-needs-distribution-channels-71841.html>
5. <https://study.com/academy/lesson/what-are-marketing-objectives-examples-lesson-quiz.html>
6. <https://www.studysmarter.co.uk/explanations/marketing/strategic-marketing-planning/marketing-objectives/>
7. <https://www.studysmarter.co.uk/explanations/marketing/introduction-to-marketing/>
8. <https://yorcmo.com/fundamentals-of-marketing>
9. Məmmədov, A. (2007). Marketing. Bakı: İqtisad Universiteti, 206 s.
10. <https://coschedule.com/marketing>
11. <https://www.investopedia.com/terms/m/marketing.asp>
12. <https://banker.az/marketing-strategiyasi-n%C9%99dir-v%C9%99-n%C9%99-ucun-sirk%C9%99tl%C9%99r%C9%99-vacibdir/>

Göndərildi: 28.01.2023

Qəbul edildi: 14.03.2023

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/89/274-279>

Nicat Həsənov
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
nijat.hasanov@isrholdingltd.com

ƏMLAK HÜQUQU KİMİ UZUFUKTLA BAĞLI QANUNVERİCİLİK NORMALARININ TƏHLİLİ VƏ MÖVCUD PROBLEMLƏR

Xülasə

Roma hüququna görə, məhdud əşya hüquqları fərdlərin əmlaka tam sahiblik etmədən müəyyən hüquq və fayda əldə etmələrinin ümumi yolu idi. Bu məhdud əşya hüquqları uzufrukt, servitutlar və s. kimi bir neçə müxtəlif növ qanuni maraqları əhatə edirdi. Uzufrukt başqasının əmlakından müəyyən müddət ərzində istifadə etmək və ondan fayda götürmək üçün məhdud əşya hüququdur. Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyində özgəsinə məxsus olan əşyadan istifadə edilməsi və ondan gəlir, bəhər götürülməsi, habelə bu hüquqlara xitam verilməsi qaydası konkret olaraq müəyyən edilmiş, lakin qanunvericilik normalarının bəzilərinə münasibətlərə tətbiq baxımından müəyyən çətinliklər yaranır. Hazırkı araşdırmanın mövzusunun məhdud əşya hüququnun növü olan uzufrukt hüququnun qanunvericilik, nəzəriyyə və təcrübənin qarşılıqlı təhlili əsasında mövcud olan problemlərin aradan qaldırılması üsullarının təsbit edilməsi təşkil edir.

Açar sözlər: əmlak hüquqları, məhdud əşya hüquqları, uzufrukt, servitut, istifadə hüququ, uzufruktla bağlı mövcud normalar

Nijat Hasanov
Baku State University
master student
nijat.hasanov@isrholdingltd.com

Analysis of legislative norms related to usufruct as a property right and existing problems

Abstract

Under Roman law, limited property rights were a common way for individuals to gain certain rights and benefits without full ownership of a property. These limited property rights included several different types of legal interests, such as usufruct, servitudes, and etc. In the Civil legislation of the Republic of Azerbaijan, the procedure for the use of property belonging to one's own and the taking away of income and property from it, as well as the procedure for terminating these rights, are specifically defined, but in some of the legislative norms, certain difficulties arise in terms of application to relations. The topic of the present study is the identification of the methods of overcoming the problems of the usufruct right, which is a type of limited property right, based on the mutual analysis of legislation, theory and practice.

Keywords: property rights, limited property rights, usufruct, servitude, right of use, existing norms related to usufruct

Giriş

Qədim Roma hüququnda mülkiyyət hüququ şəxsin öz əşyasından və onun bəhərindən istifadə etmək, yararlanmaq səlahiyyətinin olmasını, hətta əşya məhv olana kimi ondan istifadə etmək hüququnun olmasını nəzərdə tuturdu (*ius utendi fruendi et abutendi re sua*). Verilmiş olan bu ifadə ilə mülkiyyətçiyə üç əsas səlahiyyət verildi: aydın olur. Birincisi əşyadan istifadə etmək səlahiyyəti (*ius utendi*), əşyanın səmərələrindən, bəhərindən yararlanma, istifadə etmə (*ius fruendi*) və əşya barəsində sərəncam vermə (*ius abutendi*) daxildir. Göründüyü kimi, mülkiyyət hüququ ilə

mülkiyyətçiyə ona məxsus əşyadan istifadə etmək, onun barəsində sərəncam vermək və ona sahiblik etmək kimi tam səlahiyyətlər verilir. Lakin mülkiyyətçidən başqa digər subyektlərin əşya üzərində qeyd edilən şəkildə tam səlahiyyətləri yoxdur və buna görə də mülki qanunvericiliyimizdə həmin subyektlər mülkiyyətçi olmayan şəxslər adlanırlar. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 158-ci maddəsi “Mülkiyyətçi olmayan şəxslərin hüquqları” başlığı altında verilmişdir (1). Bəs başqasına məxsus olan əşya barəsində yuxarıda qeyd edilən səlahiyyətlərdən yalnız biri və ya bir neçəsi verilərsə bu zaman münasibət necə tənzimlənir? Qeyd etmək lazımdır ki, bu səlahiyyətləri verən hüquqlar isə əşya barəsində mövcud olan məhdud əşya hüquqlarıdır. Məhdud əşya hüquqları mülkiyyətçiyə məxsus olan səlahiyyətlərdən hamısının deyil yalnız birinin və ya bir neçəsinin verildiyi təqdirdə yaranırdı. Mülkiyyətçi olmayan şəxslərin məhdud əşya hüquqları dedikdə onların özgə əşyasına olan hüquqları başa düşülür. Mülki qanunvericiliyimizdə qeyd edilən “özgəsinin daşınmaz əşyasından məhdud istifadə” hüququnu nəzərdə tutan servitut və uzufrukt hüquqlarıdır. Servitut hüququna geniş mənada izah versək həmin hüquq başqasına məxsus olan əşyalar üzərində mövcud olan məhdud əşya hüquqları idi. Servitut hüququ ilə başqa şəxsin əşya üzərində mülkiyyət hüququ məhdudlaşdırılmaqla birlikdə, xeyrinə hüquq yüklü edilən şəxsə başqasına məxsus olan əşyadan məhdud olaraq “istifadə etmək” səlahiyyəti verildirdi. Roma hüququnda servitut hüququ mütləq servitut hüququ və şəxsi servitut hüquqlarına ayrılırdılar. Mütləq servitut hüquqları yalnız daşınmaz əmlaklar barəsində mövcud olan əşya hüququ idi. Şəxsi servitutlar isə həm daşınmaz, həm də daşınmaz əşyalar üzərində mövcud olmaqla yanaşı, birbaşa şəxslərin də xeyrinə yarana bilərdi. Uzufrukt (Ususfructus), yaşamaq hüququ (Habitatio), istifadə hüququ, əşyadan istifadə etmədən onun bəhərlərindən yararlanma hüququ, kəndlilərin və heyvanların xidmətlərindən (Operae servorum vel animalium) yararlanma hüququ şəxsi servitutlar idi (Gokalp, 2012: 176). Qədim Roma hüququna nəzər saldıqda görə bilərik ki, şəxsi servitutlar ümumi əşya servitutlarından sonra yaranmış və ən vacib şəxsi servitutun – uzufrukt (ususfructus) olduğu göstərilmişdir. Bəs uzufrukt dedikdə nə nəzərdə tutulurdu? Hazırkı məqalədə uzufruktla bağlı qanunvericilik normaları tədqiq edilmiş, nəzəriyyədə və təcrübədə yaranan problemlər araşdırılaraq sistemli şəkildə təhlil edilmiş və qanunvericilikdə olan boşluqların aradan qaldırılması üçün müvafiq təklif və tövsiyələr verilmişdir.

Roma hüququnda uzufruktla bağlı verilmiş olan anlayışa nəzər salmaq: Ususfructus est ius alienis rebus utendi fruendi salva rerum substantia – uzufrukt hüququ başqasına məxsus olan əşyadan onun xüsusiyyətlərini (təyinatını) saxlamaqla əşyadan istifadə etmək və bəhərlərindən, səmərələrindən yararlanmaq hüququdur. Digər hüquq ədəbiyyatlarında uzufruktla bağlı verilmiş anlayışlara nəzər saldıqda görə bilərik ki, qədim Roma hüququnda verilmiş olan bu anlayış hələ də öz qüvvəsini saxlamaqdadır. Belə ki, bir sıra ölkələrin hüquq sistemində uzufrukt hüququ başqasına məxsus olan əşyanı istifadə etmək və onun təyinatına zərər vermədən səmərəsinə (bəhərinə) malik olmaq hüququ kimi tanınmışdır (3). Bizim qanunvericiliyimizdə uzufruktla bağlı münasibətlər Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin (bundan sonra MM) 11-ci fəslində (MM-in 263-268-ci maddələri) tənzimlənmişdir. Qanunvericilikdə verilmiş anlayışa nəzər saldıqda görürük ki, uzufrukt əşyanın və ya hüquqların elə yüklüüyüdür ki, bu zaman xeyrinə yüklülük müəyyənləşdirilən şəxs (uzufruktuar) onlardan istifadə etmək və fayda götürmək hüququna malikdir, lakin mülkiyyətçidən fərqli olaraq bu əşyanı və hüquqları girov qoymaq, özgəninkiləşdirmək və ya vərəsəlik üzrə vermək hüququna malik deyildir. Uzufrukt ayrı-ayrı faydaların istisna edilməsi ilə məhdudlaşdırıla bilər (1).

Normanın məzmunundan görünür ki, əşya barəsində xeyrinə yüklülük müəyyən edilən şəxs-uzufruktuar adlanır. Bu zaman münasibətin digər iştirakçısı qismində əşyanın mülkiyyətçisi çıxış edir. Mülkiyyətçi dedikdə, uzufruktla yüklü edilən əşyanın sahibi, malikidir və bu şəxs əşya üzərində olan hüquqlarının bir hissəsini, yəni əşyadan istifadə və ya ondan bəhər götürmək hüququnu başqa şəxsə verir (Allahverdiyev, 2009: 258). Bəzi hüquq ədəbiyyatlarında uzufrukt münasibətlərinə daxil olan iştirakçılar, yəni tərəflər ilə münasibətdə iştirak edən şəxslər eyniləşdirilmişdir. Lakin hüquq münasibətinin “tərəfləri” ilə bu münasibətlərdə iştirak edən “şəxs” anlayışları fərqli anlayışlardır. Belə ki, uzufrukt münasibətləri üzrə bir tərəfdə bir şəxs olan əşyanın

mülkiyyətçisi, bir çox şəxs isə eyni zamanda bir tərəf kimi, yəni uzufruktuar kimi çıxış edə bilər. Bu səbəbdən də uzufrukt hüquq münasibətlərində yalnız iki tərəf – mülkiyyətçi və uzufruktuar, tərəflərdə iştirak edən şəxslər isə istənilən sayda ola bilərlər.

Uzufrukt hüquq münasibətləri zamanı mülkiyyətçi yalnız əşya barəsində sərəncam vermək səlahiyyətinə malik olur, o, əşyadan istifadə etmir və əşyaya faktiki sahibliyi həyata keçirir. Bu səbəbdən də hüquq ədəbiyyatlarında həmin münasibətlər üzrə sahibin mülkiyyətinə “Nuda Proprietas” – Çılpaq Mülkiyyət deyilirdi (Erdoghmush, Belgin, 2003: 37). Bu anlayışın əksi olan, yəni tam mülkiyyət, dolu mülkiyyət mənasına gələn “Solide Proprietas” və ya “Plena Proprietas” anlayışından istifadə edilirdi.

Azərbaycan Respublikasının Mülki qanunvericiliyində uzufrukt hüquq münasibətlərini tənzim edən normalarda boşluqlar olmaqla yanaşı, həmçinin qanunvericinin məqsədini düzgün olaraq ifadə etməyən hüquqi terminlərdən istifadə edilmişdir. Belə ki, mülki məcəllənin 263.2-ci maddəsində qeyd edilmişdir ki, uzufrukt pullu və pulsuz ola bilər (1). Fikrimizcə, istinad olunan normada qanunverici “pul” dedikdə, uzufruktun əvəzli olmasını və ya “pulsuz” dedikdə onun əvəzsiz olmasını nəzərdə tutmuşdur. Lakin “pul” və “əvəzli” anlayışı, “pulsuz” və “əvəzsiz” anlayışı fərqli-fərqli anlayışlar olmaqla müxtəlif mənalarda işlədilir. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində “pul” dedikdə “alğı-satqı vaxtı qiymət ölçüsü kimi işlədilən metal və ya kağız parçası, “pulsuz” dedikdə əvəzində pul almadan; havayı olan bir şey olması göstərilmişdir (6). Qanunvericinin verdiyi anlayışdan belə çıxır ki, tərəflər öz aralarında uzufrukt hüquq münasibətləri üzrə uzufrukta dair haqqın əvəzi kimi başqa bir işin görülməsi və ya xidmətin göstərilməsini nəzərdə tuta bilməzlər. Bu isə uzufruktun mahiyyətinə zidd olmaqla onun istifadəsini kəskin şəkildə məhdudlaşdırır. Konkret olaraq misallarla izah edək: Məsələn: A şəxsi mülkiyyət hüququ ona məxsus olan nəqliyyat vasitəsini B şəxsinin istifadəsinə verir. Lakin B şəxsinin nəqliyyat vasitəsi barəsində uzufruktun yaranması üçün şərt kimi hər gün onun övladını məktəbə aparıb-gətirməsini bildirir. Bu zaman əgər B şəxsi A şəxsi ilə razılaşaraq nəqliyyat vasitəsindən istifadə edərsə, yaranmış olan uzufrukt hüquq münasibətləri üzrə əşyanın mülkiyyətçisinə heç bir “pul” ödəmir, lakin bu münasibətin “pulsuz” (yəni qanunvericinin nəzərdə tutduğu əvəzsiz) olduğu anlamına gəlir. Belə ki, əgər B şəxsi nəqliyyat vasitəsindən uzufrukt münasibətləri üzrə istifadə edərsə, bu istifadə qarşılığında hər gün A şəxsinin övladını məktəbə aparıb gətirəcək və dolayısı ilə A şəxsinə xidmət göstərmiş olacaqdır. Buna görə də uzufrukt haqqının qarşılığı kimi “pul” deyil, xeyrinə hüquq yüklü edilən şəxsin, yəni uzufruktuarın göstərəcəyi xidmət çıxış edəcəkdir.

Digər bir misal: M mülkiyyət hüququ ona məxsus olan yaşayış sahəsindən N-in istifadə etməsinə razılıq verəcəyini bildirir və N-in qarşısında şərt kimi yaşayış sahəsinin həyatında olan ağaclara qulluq etməsini və hər həftə həyatın səliqəyə salmasını bildirir. Əgər N mülkiyyətçi M ilə razılığa gələrsə, bu zaman yenə də uzufruktun haqqı kimi heç bir “pul” ödəmir və yalnızca xidmət göstərmiş olur. Sadalanan misallardan görüldüyü kimi, uzufruktun haqqı kimi yalnızca pul deyil, “işlərin görülməsi və xidmətlərin göstərilməsi” də ola bilər. Bu səbəbdən də təklif edirik ki, Mülki Məcəllənin 263.2-ci maddəsi aşağıdakı şəkildə yeni redaksiyada verilsin:

Uzufrukt əvəzli və əvəzsiz ola bilər

Həmçinin MM-in 263.1-ci maddəsinin birinci cümləsində qeyd edilmişdir ki, “Uzufrukt əşyanın və ya hüquqların elə yüklülüdür ki, bu zaman xeyrinə yüklülük müəyyənləşdirilən şəxs (uzufruktuar) onlardan istifadə etmək və fayda götürmək hüququna malikdir” (1). Qanunverici tərəfindən verilmiş olan bu anlayışın məzmunundan belə aydın olur ki, şəxs uzufrukt hüququna malik olması üçün mütləq olaraq həm əşyadan istifadə etməli, həm də bilavasitə ondan fayda götürməlidir. Lakin “uzufrukt” anlayışı özündə “usus” əşyadan istifadə, “fructus” bəhər, səmərə götürməyi birləşdirir. Dolayısı ilə şəxs uzufrukt hüququ üzrə ya əşyadan istifadə edər və eyni zamanda ondan fayda götürər, ya əşyadan yalnızca istifadə edər, ya da əşyadan istifadə etmədən ondan fayda götürə bilər. Bu halı da konkret misallarla izah edək:

Məsələn: A şəxsinə məxsus olan meyvə bağından hər il ortalama 10 ton meyvə əldə edilir və A şəxsi qız övladı B-yə bağdan, bağda olan meyvə ağaclarından istifadə etməyə və fayda götürməyə (“ususfructus”), digər qız övladı C-yə yalnızca bağdan istifadə etməyə (“usus”), oğlan övladı D-yə

isə bağdan istifadə etmədən yalnızca hər il əldə olunan meyvələrin yarısını götürməyə (“fructus”) icazə verir. Digər bir misal, A ona məxsus bankdakı pullarını bu şərtlə oğlu M-ə bağışlayır ki, A vəfat edəndə qədər ona məxsus olan bankdakı pullara hesablanan faizləri qızı N-ə verilsin. Bu halda isə qız övladı N-nin əşyadan istifadə etmədən ondan yalnız gəlir götürmək hüququ mövcud olur. Göründüyü kimi, uzufrukt münasibətləri zəruri deyildir ki, istifadə edən şəxsə həm də fayda götürmək hüququ və yaxud əksinə, fayda götürən şəxsə məcburi olaraq istifadə hüququ da verilsin. Qanunverici tərəfindən verilmiş olan anlayışdan belə çıxır ki, mülkiyyətçi əgər şəxsə yalnız əşyadan istifadə etməyə icazə verirsə, gələcəkdə həmin şəxs qeyd edilən normaya istinadən əşyadan fayda, bəhər götürmək hüququnun həyata keçirilməsinə şərait yaradılmasını tələb edə bilər və bu da qanunsuz və əsassız olaraq mülkiyyətinin əşya üzərində iradəsinə zidd şəkildə hüquqlarını məhdudlaşdıracaqdır. Bu səbəbdən də MM-in 263.1-ci maddəsi yeni redaksiyada verilməlidir.

MM-in 266.2-ci maddəsi ilə həmin məcələnin 268.2-ci maddəsi arasında da bir sıra uyğunsuzluqlar vardır. Belə ki, MM-in 266.2-ci maddəsinə əsasən, “mülkiyyətçi əşyanın və ya hüquqlarının təhlükədə olduğunu sübuta yetirərsə, uzufruktuardan girov tələb edə bilər”. Əgər uzufruktun predmeti istehlak edilən əşyalardan və ya qiymətli kağızlardan ibarətdirsə, o, qarantıyanı sübut gətirmədən və əşya veriləndə tələb edə bilər. Qiymətli kağızlarla bağlı halda onların depozitə qoyulması yetərli qarantıyadır. Qarantıya alınması üçün iddia istifadə hüququnu saxlamaqla predmeti mülkiyyətçiyə bağışlamış şəxs barəsində irəli sürülə bilməz (1). Normanın məzmunundan aydın olur ki, mülki qanunvericilikdə uzufruktun predmeti kimi yalnız istehlak olunmayan əşyalar deyil, həmçinin istehlak olunan əşyalar da çıxış edir. Bununla bağlı qeyd etmək lazımdır ki, əşya hüquqları yalnız fərdən mövcud və müəyyən olan əşya üzərində təsis edilə bilər və ancaq bu cür əşyalar üzərində əşya hüquqları əldə edilə bilər (Süleymanlı: 85). Uzufrukt hüququ isə məhdud əşya hüquqları sırasında olduğu üçün onun obyektində yalnız fərdi-müəyyən əşyalar çıxış edir. MM-in 135.7-ci maddəsinə əsasən “başqa əşyalardan yalnız özlərinə xas əlamətlərə görə ayrılmış fərdi-müəyyən əşyalar əvəzəlməz əşyalar sayılır” (1). Növ əlamətlərinə görə fərqlənən, dövriyyədə adətən say, ölçü və ya çəki ilə müəyyənləşdirilən daşınar əşyalar əvəzəlməz əşyalar sayılır. Həmçinin Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsi Plenumunun müvafiq qərarında qeyd edilmişdir ki, “fərdi-müəyyən əşyalar (daşınmaz əşyalar, hüquqi statusuna görə daşınmaz əşyalara bərabər tutulan daşınar əşyalar – avtomobil, gəmi və s., habelə digər daşınar əşyalar – telefon, kompüter və s.) üzərində hüquqi əsas olmadan hər hansı bir hüquq əldə edilə bilməz və belə əşyalar yalnız onlara xas əlamətləri ilə digərlərindən fərqləndiyi üçün əldə edən əmlakına qarışmır və bu səbəbdən də hüquqi əsas olmadan əldə edən mülkiyyətinə keçmir” (8). Göründüyü kimi, geniş mənada əşya hüququnun və dar mənada uzufruktun obyektində olan fərdi-müəyyən olunan əşyalar istehlak edilmək xarakterinə malik olmayan əşyalardır. Belə əşyaların üzərində isə istisna hallardan başqa uzufrukt təsis edilə bilməz. Bununla bağlı olaraq fikrimizi dəqiqləşdirmək üçün Roma hüququna nəzər salaq. Qədim Roma hüququnda uzufruktla bağlı verilmiş olan anlayışda “Salva Rerum Substantia” ifadəsindən istifadə edilmişdir. Həmin ifadə ilə əşyanın özünə zərər vermədən, onun mahiyyətinə, təyinatına xələl yetirmədən ondan istifadə edilməsi nəzərdə tutulurdu (Korkmaz, Bunyami, 2014: 11). “Salva Rerum Substantia” ifadəsi ilə nəzərdə tutulan öhdəliyə görə uzufruktuar əşyanın özünə zərər verən istənilən hərəkətin edilməsindən çəkinməli və uzufrukta xitam verildikdə isə əşyanı mülkiyyətçiyə geri qaytarmalı idi. Uzufruktuar isə əşyanı ona zərər verəcək şəkildə istifadə etdikdə və uzufrukt üzrə hüquqa xitam verildikdə əşyanı mülkiyyətçiyə geri qaytarmadığı halda mülkiyyətinin hüququnun daha effektiv və sürətli olaraq qorunması üçün uzufruktuarın mülkiyyətçiyə “cautio usufructuaria” (təminat, qarantıya) adı verilən təminat verməli olması göstərilmişdir (Kuchukgungor, Erkan, 1998: 102). Mülki qanunvericiliyimizdə ümumi olaraq geniş mənada “girovun” adı çəkilsə də, istehlak olunan əşyalarla bağlı olaraq uzufruktuarın mülkiyyətçiyə təminat verməsi öhdəliyi qeyd edilməmişdir. Lakin yuxarıda qeyd edilən hallardan bəzi istisnalar mövcud ola bilər. Belə ki, uzufruktun predmeti olan əşyalardan yararlanmaq, istifadə etmək “istehlak” xarakterində olduğu zaman, istehlak olunan əşyalar üzərində uzufrukta bənzər hüquq mövcud ola bilər. Doktrinada istehlak olunan əşyalarla bağlı qeyd edilmişdir ki, “əşyadan təyinatına uyğun

olaraq istifadə edilməsi bilavasitə onun istehlak edilməsi ilə həyata keçirilirsə həmin daşınar əşyalar istehlak edilən əşyalardır” (Ertash, Sheref, 2006: 476). Bu mənada istehlak edilən əşyadan yararlanılması, istifadə edilməsi yalnız həmin əşyanın fiziki və maddi olaraq mövcudluğunu itirməsi və ya əşyanın dəyişməsi və ya özgəninkiləşdirilməsi ilə mümkün olacaqdır (Canarlan, Gokche, 2019: 4). İstehlak olunan əşyanın “çılpaq mülkiyyət” i mülkiyyətçidə qalaraq, əşyadan istifadə edilməsi səlahiyyətinin uzufruktuara verilməsi qeyri-mümkün olduğu üçün, doktrinada istehlak olunan əşya üzərində mövcud olan uzufruktun ümumi uzufruktan fərqli olduğu qəbul edilmişdir. Əgər uzufruktun obyektini istehlak edilən əşyalar (res quae usu consumuntur) təşkil edirsə bu zaman yaranan olan münasibətlər əsl uzufrukt münasibətləri deyil, kvazi uzufrukt (quasi ususfructus) münasibətləridir. Qeyd olunanlara əsasən istehlak olunan əşyalar üzərində adi uzufrukt yaranmasa da həmin əşyalar üzərində “qeyri-real uzufrukt” yarana bilər.

Həmçinin qeyd edilən bu hal doktrinada “uzufrukta bənzər hüquq”, “istisna uzufrukt” adlanır (13). Bir çox ölkə qanunvericiliklərində (məs. Türkiyə, İsveçrə) uzufruktun predmetini istehlak edilən əşyaların təşkil edə bilməsi qeyd edilmişdir. Həmçinin Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyində də qeyd edilən hal qəbul edilir (MM-in 266.2-ci maddəsi). Lakin uzufruktun predmetini istehlak edilə bilən əşyalar təşkil etdikdə münasibətlərin tənzimlənməsi ilə bağlı bizim qanunvericiliyimizdə bir sıra boşluqlar mövcuddur. Belə ki, əgər uzufruktun predmetini istehlak olunan əşyalar təşkil edirsə, bu zaman mülkiyyətçinin hansı hüquqlarının mövcud olması və ya mülkiyyətçinin uzufruktuara qarşı hansı tələblər irəli sürə bilməsi qeyd edilməmişdir. Məsələn: bu halla bağlı olaraq Türk Mədəni Qanununun 819-cu maddəsində qeyd edilmişdir ki, “istehlak olunan əşyaların mülkiyyəti, ayrı hal nəzərdə tutulmamışdırsa, uzufruktuara keçir, ancaq uzufruktuar əşyanın geri vermə anında bu əşyaların dəyərini ödəmək öhdəliyi daşıyır”. Həmin maddənin 2-ci hissəsində qeyd edilmişdir ki, “uzufruktuar, dəyəri müəyyən edilərək ona təhvil verilən digər daşınar əşyalar barəsində, ayrı hal nəzərdə tutulmamışdırsa, sərbəst olaraq sərəncam verə bilər, ancaq bu səlahiyyətini istifadə etdiyi halda bu əşyaların müəyyən edilən dəyərlərini geri qaytarma anında mülkiyyətçiyə ödəmək öhdəliyini daşıyır”. Bu ödəmə təsərrüfat avadanlıqları, heyvan sürüləri, ticarət malları və ya digər bənzər mallarda eyni cins və növdə olan əşya verilməsi ilə yerinə yetirilir (14). Qeyd edilənlərə əsasən mülki qanunvericilikdə həmin boşluqların aradan qaldırılması zəruridir.

Həmçinin MM-in 268.2-ci maddəsində isə qeyd edilmişdir ki, uzufrukt qurtardıqda uzufruktuar əşyanı mülkiyyətçiyə qaytarmağa borcludur. Qədim Roma hüquqununda da MM-in 268.2-ci maddəsində nəzərdə tutulan uzufruktuarın əşyanı mülkiyyətçiyə geri qaytarmaq vəzifəsi nəzərdə tutulmuşdur. “Salva Rerum Substantia” ifadəsi ilə nəzərdə tutulan öhdəliyə əsasən uzufruktuar həmçinin əşyanı mülkiyyətçiyə geri qaytarmalı idi. Lakin əgər əşya istehlak olunan əşyadırsa və əşyanın istehlakı nəticəsində əşya məhv olursa bu zaman qanunvericilikdə imperativ qaydada nəzərdə tutulan “uzufruktuarın əşyanın mülkiyyətçiyə qaytarmaq vəzifəsinin” həyata keçirilməsi qeyri-mümkündür. Buna görə də mülki məəcəllənin 268.2-ci maddəsində nəzərdə tutulan hal yalnız istehlak edilə bilməyən əşyalar barəsində mövcud ola bilər. İstehlak edilə bilən əşyalar barəsində isə uzufruktuarın əşyanı geri qaytarmaq vəzifəsi deyil, həmin əşyanın qabacaqdan razılaşdırılmış dəyərini ödəmək vəzifəsinin olduğu qeyd edilməlidir. Əgər bu əşya növ və cins əlamətlərinə görə digər əşyalardan fərqlənilirsə, uzufruktuar ödəməni eyni növ və cinsdə olan əşya ilə ödəməlidir.

Nəticə

Geniş mənada əmlak hüquqlarının, dar mənada isə məhdud əşya hüququnun növü olan uzufruktla bağlı olan Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyində olan normaların araşdırılması, roman-german hüquq sisteminin tətbiq edildiyi ölkələrin mülki hüququnun əsas mənbəyi kimi çıxış edən qədim Roma hüququnun və bir sıra digər ölkələrin mülki qanunvericiliklərinin, doktrinada və bir sıra hüquq ədəbiyyatlarında olan fikirlərin öyrənilməsi, kompleks şəkildə təhlil edilməsi, həmçinin nəzəriyədə və təcrübədə qarşılaşılan problemlərin tədqiq edilməsi aşağıdakı nəticələrə gəlməyə imkan vermişdir ki, bununla da mövcud

qanunvericiliyimizdə məhdud əşya hüququnun növü olan uzfruktla bağlı yaranmış olan bəzi problemlərin və normalar arasında olan uyğunsuzluqların aradan qaldırılacağını hesab edirik:

- MM-in 263.2-ci maddəsi – yeni redaksiyada “uzufrukt əvəzli və əvəzsiz ola bilər” şəklində verilməlidir;
- MM-in 263.1-ci maddəsi yaranacaq olan mübahisələrin aradan qaldırılması üçün yeni redaksiyada verilməlidir;
- MM-in 268.2-ci maddəsi aşağıdakı şəkildə yeni redaksiyada verilməlidir;
- Uzufruktun predmeti olan istehlak edilə bilən əşyalar istisna olmaqla, uzufrukt qurtardıqda uzufruktuar əşyanı mülkiyyətçiyə qaytarmağa borcludur;
- Əgər uzufruktun predmetini istehlak edilə bilən əşyalar təşkil edirsə, bu zaman uzufruktuar həmin əşyanın qabaqcadan razılaşdırılmış dəyərini ödəməlidir.

Ədəbiyyat

1. <https://www.e-qanun.az/framework/46944>
2. Gokalp, O.T. (2012). Right of Residence in Turkish Law. Electronic Journal of Vocational Colleges, 2 (2)., p.176-184.
3. Ankara Hacı Bayram Veli University Faculty of Law Journal, Vol. XXIV, (2020). 109 p.
4. Allahverdiyev, S. (2009). Azərbaycan Respublikasının mülki hüquq kursu: II cild. Dərslik. Bakı: Digesta, 736 s.
5. Erdoghmush, Belgin. (2003). Roman Property Law. Istanbul: “Der” Publishing, 144 p.
6. <https://obastan.com/azerbaycan-dilinin-izahli-lugeti/a/?l=az>
7. Süleymanlı, S.S. “Mülki Qanunvericiliyimizdəki əşya haqlarının növləri və əşya hüququnda rəhbər tutulan prinsiplər”, s.75-84.
8. <https://e-qanun.az/framework/47561>
9. Korkmaz, Bunyami. (2014). “Provisions of usufruct in Roman and Turkish Law, 138 p.
10. Kuchukgungor, Erkan. (1998). Right of Usufruct in Roman Law. Ankara (Redeemed Redemption), 151 p.
11. Ertash, Sheref. (2006). Property Law According to the New Turkish Civil Code. Ankara: “Sechkin” Publishing, 825 p.
12. Canarlan, Gokche. (2019). “The Usufruct Right Established on Consumable Goods”. ERUHFD, V. XIV, p.1, pp.1-29.
13. Akipek Jale/Akinturk Turgut/Atesh Derya: Property Law. (2018). Istanbul: Publishing, p.970.
14. <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.5.4721.pdf>

Göndərildi: 11.11.2022

Qəbul edildi: 15.03.2023

TƏBİƏT ELMLƏRİ
NATURAL SCIENCES

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/89/280-288>

Yeganə Mahmudova
Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi
Zoologiya İnstitutu
biologiya elmləri doktoru
yeganemahmudova@mail.ru
UOT 576.895.122

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ ARAZ ÇAYI BOYU ƏRAZİLƏRİNDƏ SU-
BATAQLIQ QUŞLARININ TREMATOD FAUNASININ TƏHLİLİ**

Xülasə

2021-2023-cü illərdə Azərbaycan Respublikası ərazisində Araz çayı boyunca yerləşən ərazilərdə 21 növdən ibarət 108 ədəd bataqlıq quşu nümunəsi tam helmintoloji disseksiya üsulu ilə tədqiq edilmiş, nəticədə müəllif ilk olaraq iki növünü göstərmiş 59 növ trematod aşkar etmişdir. Ayrı-ayrı quş növlərinin trematod faunası birdən 13 növə qədər idi. Əsasən balıqla qidalanan quşlarda 42 növ aşkar edilmişdir; əsasən onurğasızlarla qidalanan quşlarda – 8 növ; həm bitki, həm də heyvan qidası ilə qidalanan quşlarda – 19 növ trematod. Birinci trofik qrupda trematod növləri ilə quş növlərinin sayının nisbəti 3,5, ikinci qrupda 2,7, üçüncü qrupda 3,2 olmuşdur. Qeyd olunan trematodlardan bir növ insan və ev ətyeyən heyvanların bağırsaqlarında parazitlik edə bilər, 1 növ serkariya insanlarda serkarioz, 2 növ quş xəstəliklərinin, 5 növü balıq xəstəliklərinin patogenləridir.

Açar sözlər: *Araz çayı, su-bataqlıq quşları, fauna, helmintlər, trematodlar*

Yegana Mahmudova
Ministry of Science and Education of the Republic of Azerbaijan
Institute of Zoology
Doctor of Biological Sciences
yeganemahmudova@mail.ru
UOT 576.895.122

**Trematode fauna of water birds of the Araz river valley within the
Republic of Azerbaijan**

Abstract

In 2021-2023 in areas located along the Araz river within the Republic of Azerbaijan, 108 specimens of wetland birds of 21 species studied by the method of full helminthological dissections, as result 59 species of trematodes found, of which the author first indicated two species for the fauna of Azerbaijan. The trematode fauna of individual bird species ranged from one to 13 species. In birds feeding mainly on fish, 42 species found; in birds feeding mainly on invertebrates – 8 species; in birds feeding both plant and animal food – 19 species of trematodes. The ratio of the number of trematode species and bird species in the first trophic group was 3.5, in the second group – 2.7, in the third – 3.2. Of the noted trematodes, one species can parasitize in the intestines of humans and domestic carnivores, cercariae of 1 species cause cercariasis in humans, 2 species are pathogens of bird diseases, and 5 species are pathogens of fish diseases.

Keywords: *the Araz river, wetland birds, fauna, helminthes, trematodes*

Giriş

2017-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasının Araz çayı boyunda yerləşmiş ərazilərində 21 növə aid olan 108 ədəd su-bataqlıq quşu tədqiq olunmuş, 63 növ trematod aşkara çıxarılmışdır, bunlardan 2 növ Azərbaycan faunası üçün ilk dəfə olaraq müəllif tərəfindən göstərilmişdir. Ayrı-ayrı quş növlərində 1 növdən 13 növə qədər trematod qeyd olunmuşdur. Əsasən balıqla qidalanan quşlarda 42 növ; əsasən onurğasız heyvanlarla qidalanarlarda 8 növ; həm bitki və həm də heyvan mənşəli qidadan eyni dərəcədə istifadə edilənlərdə 19 növ trematod tapılmışdır. Quşların trematod faunasındakı növlərin sayının quş növlərinin sayına olan nisbəti əsasən balıqla qidalanan quşlarda 3,5, həm bitki və həm də heyvan mənşəli qidadan eyni dərəcədə istifadə edilənlərdə 3,2, əsasən onurğasızlarla qidalananlarda isə 2,7 olmuşdur. Öldə edilmiş trematodlardan 1 növ insanın və yırtıcı ev heyvanlarının bağırsağ parasitidir, 1 növün serkariləri suda insana hücum edib qeyri-spesifik serkarioza səbəb olur, 2 növ quşlarda, 5 növ isə balıqlarda xəstəlik törədir.

Araz çayının Azərbaycan Respublikası ərazisindən axan hissəsi boyu yerləşmiş ərazilərdə su-bataqlıq quşlarının helmintlərinin, o cümlədən trematodlarının öyrənilməsi mühüm nəzəri və praktiki əhəmiyyətə malikdir. Buna baxmayaraq, bizim apardığımız tədqiqatlara qədər onların haqqında yalnız bəzi epizodik məlumatlara S.M.Vahidovanın (Vahidova, 1978: 238) Azərbaycan quşlarının helmintlərinə həsr olunmuş və 40 il bundan əvvəl çapdan çıxmış kitabında təsadüf olunur. Bununla əlaqədar olaraq, bu məqalənin məqsədi Araz çayı boyu olan ərazilərdə su-bataqlıq quşlarının trematod faunasının ekoloji-faunistik təhlilini vermək olmuşdur.

Material və metodika

2021-2023-cü illərdə Azərbaycanın Saatlı, Sabirabad və İmişli rayonlarında aşağıda adı çəkilən 21 növə aid olan 108 ədəd su-bataqlıq quşu tam helmintoloji yarma (Dorovskikh, Stepanov, 2009; Dubinina, 1971; Pronina, Pronin, 2007) üsulu ilə tədqiq olunmuşdur: iri maygülü – *Podiceps cristatus* Pallas – 7 ədəd, kiçik maygülü – *P. ruficollis* Pallas – 8 ədəd, iri qarabattaq – *Phalacrocorax carbo* L. – 8 ədəd, kiçik qarabattaq – *Ph. pygmaeus* Pall. – 7 ədəd, qaranaz – *Plegadis falcinellus* L. – 3 ədəd, Misir vağı – *Bubulcus ibis* (L.) – 5 ədəd, iri ağ vağ – *Egretta alba* (L.) – 6 ədəd, kiçik ağ vağ – *E. garzetta* (L.) – 5 ədəd, boz vağ – *Ardea cinerea* L. – 5 ədəd, boz qaz – *Anser anser* (L.) – 4 ədəd, ağ qaz – *A. caerulescens* L. – 5 ədəd, yaşılbaş ördək – *Anas platyrhynchos* L. – 6 ədəd, enlidimdik ördək – *A. clypeata* L. – 4 ədəd, qırmızıbaş dalğic – *Aythya ferina* (L.) – 4 ədəd, qaşqaldaq – *Fulica atra* L. – 7 ədəd, caydaq cüllüt – *Himantopus himantopus* L. – 5 ədəd, çibis – *Vanellus vanellus* (L.) – 3 ədəd, gümüşü qağayı – *Larus argentatus* Pontopp – 5 ədəd, adi qağayı – *L. ridibundus* L. – 5 ədəd, kiçik sterna – *Sterna albifrons* Pall. – 2 ədəd, adi sterna – *S. hirundo* L. – 4 ədəd. Quş növlərinin təyinatı zamanı müvafiq monoqrafiyalardan (Mustafayev, 2004; Mustafayev, 2004; Tuayev, 1996; Maleyev, 2013; Mustafayev, 2005) istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatlar zamanı aşkar edilmiş trematodlar asetat turşulu karminlə boyanmış, etil spirtinin 70°-dən 100°-dək qatılıqda artan sırasından keçirildikdən sonra qərənfil yağında və ya dimetil-ftalatda şəffaflaşdırılmış, əşya şüşəsi üzərində bir damla Kanada balzamına qoyulub örtük şüşəsi ilə qapanmış və beləliklə daimi preparatlar hazırlanmışdır. Trematodların bütün preparatları laboratoriya şəraitində kameral tədqiq olunmuşdur. Trematod növlərinin identifikasiyası ümumi qəbul olunmuş təyinedicilər (Bykhovskaya-Pavlovskaya, 1962; Gayevskaya, Gusev, Delyamure, Donets, Iskova, 1975) əsasında həyata keçirilmişdir.

Tədqiqatın nəticələri və onların müzakirəsi

Bizim həyata keçirdiyimiz tədqiqat nəticəsində Araz çayı boyu olan ərazilərdə yaşayan su-bataqlıq quşlarında 3 dəstəyə, 18 fəsiləyə, 38 cinsə aid olan 59 növ trematod aşkara çıxarılmışdır (cədvəl 1).

Cədvəl 1.

Araz boyunda yerləşmiş ərazilərin su-bataqlıq quşlarında aşkara çıxarılmış trematodların təsnifat siyahısı

Trematodlar	Lokallaşması	Sahibləri
Fəsilə ECHINOSTOMATIDAE		
<i>Echinostoma revolutum</i> (Fröhlich, 1802)	bağırmaq	iri qarabattaq, kiçik qarabattaq, boz qaz, ağ qaz, yaşılbaş ördək, qırmızıbaş dalğıc, qaşqaldaq, adi sterna
<i>E. sudanense</i> (Odhner, 1911)	bağırmaq	iri qarabattaq, iri ağ vağ, boz vağ, yaşılbaş ördək
<i>Echinoparyphiumaconiatum</i> (Dietz, 1909)	bağırmaq	qaşqaldaq, kiçik sterna, adi sterna
<i>E. recurvatum</i> (Linstow, 1873)	bağırmaq	boz qaz, çibis, adi qağayı, kiçik sterna
<i>Patagifer bilobus</i> (Rudolphi, 1819)	bağırmaq	böyük maygülü, kiçik maygülü, iri qarabattaq, kiçik qarabattaq, qaranaz
<i>Petasigerexaeretus</i> (Dietz, 1909)	bağırmaq	iri qarabattaq, kiçik qarabattaq
<i>P. megacantha</i> (Kotlan, 1922)	bağırmaq	böyük maygülü, kiçik maygülü
<i>P. phalacrocoracis</i> (Yamaguti, 1939)	bağırmaq	iri qarabattaq, kiçik qarabattaq
Fəsilə ECHINOCHASMIDAE		
<i>Echinochasmus amphibolus</i> Kotlan, 1932	bağırmaq	böyük maygülü, boz vağ
<i>E. beleocephalus</i> (Linstow, 1873)	bağırmaq	iri ağ vağ, kiçik ağ vağ
<i>E. coaxatus</i> (Dietz, 1909)	bağırmaq	böyük maygülü, kiçik maygülü, iri qarabattaq, kiçik qarabattaq, boz qaz, enlidimdik ördək
<i>E. coronatus</i> (Mendheim, 1940)	bağırmaq	Misir vağı, iri ağ vağ, kiçik ağ vağ
<i>E. dietzevi</i> (Insaltschikov, 1927)	bağırmaq	böyük maygülü, kiçik maygülü
<i>E. intermedius</i> (Skrjabin 1919)	kloaka, bağırmaq	iri ağ vağ
<i>E. spinulosus</i> (Rudolphi, 1809)	bağırmaq	gümüşü qağayı, adi qağayı, kiçik sterna, adi sterna
<i>Mesorchisdenticulatus</i> (Rudolphi, 1802)	bağırmaq	gümüşü qağayı, adi sterna
<i>M. pseudoechinatus</i> (Olsson, 1876)	bağırmaq	böyük maygülü, kiçik maygülü, adi qağayı
<i>Pelmatostomum episemum</i> (Dietz, 1909)	bağırmaq	caydaq cüllüt
<i>Aporchismassiliensis</i> (Timon-David, 1955)	bağırmaq	gümüşü qağayı, kiçik sterna
<i>A. rugosus</i> (Linton, 1928)	bağırmaq	adi qağayı, adi sterna
Fəsilə CYCLOCOELIIDAE		
<i>Cyclocoelum obscurum</i> (Leydi, 1887)	hava kisələri, bədən boşluğu	caydaq cüllüt, çibis
<i>C. mutabile</i> (Zeder, 1800)	hava kisələri	qaşqaldaq
<i>Haematotrephus tringae</i> (Brandes, 1892)	hava kisələri, bədən boşluğu, traxeya	caydaq cüllüt, çibis
<i>Hyptiasmusoculeus</i> (Kossack, 1911)	hava kisələri	qaşqaldaq
Fəsilə NOTOCOTYLIDAE		

<i>Notocotylus attenuatus</i> (Rudolphi, 1809)	bağırsaq	ağ qaz, yaşılbaş ördək, qırmızıdimdik dalğıc
<i>Catantropis verrucosa</i> (Frönlich, 1789)	bağırsaq	boz qaz, enlidimdik ördək
<i>Paramonostomum alveatum</i> (Mehlis, 1846)	bağırsaq	yaşılbaş ördək, qırmızıbaş dalğıc
<i>P. elongatum</i> (Yamaguti, 1934)	bağırsaq	qırmızıbaş dalğıc
Fəsilə GALACTOSOMATIDAE		
<i>Galactosomum phalacrocoracis</i> (Yamaguti, 1939)	bağırsaq	iri qarabattaq, kiçik qarabattaq
<i>Cercarioides saharoni</i> (Witenberg, 1929)	bağırsaq	gümüşü qağayı, adi qağayı, kiçik sterna
Fəsilə OPISTHORCHIDAE		
<i>Opisthorchis geminus</i> (Looss, 1896)	qaraciyərin öd yolları	iri ağ vağ, kiçik ağ vağ
<i>O. simulans</i> (Looss, 1896)	qaraciyər	iri ağ vağ, kiçik ağ vağ, enlidimdik ördək
<i>Hepatiarius longissimus</i> (Linstow, 1833)	qaraciyərin öd yolları	Misir vağı, enlidimdik ördək
Fəsilə PACHYTREMATIDAE		
<i>Pachytremacalculus</i> (Looss, 1907)	qaraciyər	kiçik sterna
Fəsilə BRACHYLAEMIDAE		
<i>Leucochloridium holostomum</i> (Rudolphi, 1819)	bağırsaq	qaşqaldaq, çibis
Fəsilə CLINOSTOMATIDAE		
<i>Clinostomum foliiforme</i> (Braun, 1899)	udlaq	boz vağ
<i>C. complanatum</i> (Rudolphi, 1819)	ağız boşluğu, qida borusu, mədə	iri qarabattaq, kiçik qarabattaq, Misir vağı, iri ağ vağ, kiçik ağ vağ
<i>Euclinostomum heterostomum</i> (Rudolphi, 1809)	böyrəklər	iri ağ vağ, kiçik ağ vağ
Fəsilə EUCOTYLIDAE		
<i>Eucotyle cohnii</i> (Skrjabin, 1924)	böyrəklər	iri mayğülü, kiçik mayğülü
<i>Tanaisia fedtschenkoi</i> (Skryabin, 1924)	böyrəklər	qaşqaldaq, gümüşü qağayı, adi sterna, kiçik sterna
Fəsilə PHILOPHTHALMIDAE		
<i>Philophthalmus gralli</i> (Mathis et Leger, 1910)	gözün konyuktival kisəsi	qırmızıbaş dalğıc
Fəsilə PLAGIORCHIDAE		
<i>Plagiorchis brauni</i> (Massino, 1927)	bağırsaq	kiçik sterna
<i>P. cuneatus</i> (Rudolphi, 1899)	Fabrisi kisəsi	iri ağ vağ, boz vağ
Fəsilə PROSTHOGONIMIDAE		
<i>Prosthogonimus cuneatus</i> (Rudolphi, 1899)	Fabrisi kisəsi	qaşqaldaq, adi sterna
Fəsilə PSILOSTOMATIDAE		
<i>Psilochasmus longicirratu</i> (Skjabin, 1913)	bağırsaq	yaşılbaş ördək, enlidimdik ördək
Fəsilə STOMYLOTREMATIDAE		
<i>Stomylotrema rotundo</i> (Tubanguui, 1928)	bağırsaq	çibis
Fəsilə ORNITHOBILHARZIIDAE		

<i>Bilharziellapolonica</i> (Kowalewski, 1895)	bağırşağın, qaraciyərin, ürəyin, mədəaltı vəzinin, dalağın və böyrəklərin qan damarları	kiçik maygülü, bozqaz, yaşılbaş ördək, qaşqaldaq, adi qağayı, kiçiksterna
Fəsilə STRIGEIDAE		
<i>Strigeafalconis</i> (Szidat, 1928)	dərialtındakı piy toxuması və birləşdirici toxuma, qida borusunun və traxeyanın ətrafları, boyun, döş, ayaq və baş əzələlərinin fassiyalarının altı	irimaygülü, kiçik maygülü, iri qarabattaq, kiçik qarabattaq, iriağ vağ, ağ qaz, yaşılbaş ördək, enlidimdik ördək, qaşqaldaq, caydaq cüllüt, gümüşü qağayı, adi qağayı
<i>Apharyngostrigeacornu</i> (Zeder, 1800)	bağırsaq	Misir vağı, iri ağ vağ, kiçik ağ vağ
<i>Parastrigea robusta</i> (Szidat, 1928)	bağırsaq	boz qaz, yaşılbaş ördək
<i>Cotyluruscornutus</i> (Rudolphi, 1808)	bağırsaq	yaşılbaş ördək, qırmızıdimdik dalğıc
Fəsilə DIPLOSTOMATIDAE		
<i>Diplostomum mergi</i> (Dubois, 1932)	bağırsaq	boz qaz, yaşılbaş ördək, qırmızıbaş dalğıc
<i>D. chromatophorum</i> (Brown, 1931)	bağırsaq	gümüşü qağayı, adi qağayı, adi sterna
<i>D. commutatum</i> (Diesing, 1850)	bağırsaq	gümüşü qağayı
<i>D. rutili</i> (Razmashkin, 1969)	bağırsaq	gümüşü qağayı, adi qağayı, adi sterna
<i>D. spathaceum</i> (Rudolphi, 1819)	bağırsaq	gümüşü qağayı, adi qağayı
<i>Hysteromorphatriloba</i> (Rudolphi, 1819)	bağırsaq	iri maygülü, kiçik maygülü, iri qarabattaq, kiçik qarabattaq
<i>Posthodiplostomumcuticola</i> (Nordmann, 1932)	bağırsaq	Misir vağı, iri ağ vağ, kiçik ağ vağ
<i>Tylodelphysclavata</i> (Nordmann, 1832)	bağırsaq	iri ağ vağ, kiçik ağ vağ

Cədvəldə adı çəkilmiş trematod növlərindən *Philophthalmus gralli* və *Plagiorchis brauni* Azərbaycan faunası üçün ilk dəfə dəfə bizim tərəfimizdən göstərilmişdir, *Diplostomum chromatophorum* və *D. rutili* isə əvvəllər Azərbaycanda balıqlarda tapılsalar da, quşlarda ilk dəfə bizim tərəfimizdən qeyd olunmuşdur.

Qeydə alınmış trematod növləri tədqiq etdiyimiz quş növləri üzrə qeyri-bərabər paylanmışlar. Belə ki, *Strigea falconis* 12 növ quşda, *Echinostoma revolutum* 8 növ quşda, *Echinochasmus coaxatus* və *Bilharzia polonica* 6 növ quşda, *Patagifer bilobus* və *Clinosomum complanatum* 5 növ quşda, *Echinostoma sudanense*, *Echinoparyphium recurvatum*, *Echinochasmus spinulosus*, *Tanaisia fedtschenkoi* və *Hysteromorphatriloba* 4 növ quşda, *Echinoparyphium aconiatum*, *Echinochasmus coronatus*, *Notocotylus attenuatus*, *Cercarioides aharoni*, *Mesorchispseudoechinatus*, *Apharyngostrigea cornu*, *Opisthorchissimulans*, *Diplostomum mergi*, *D. chromatophorum*, *D. rutili* və *Posthodiplostomum cuticola* 3 növ quşda, *Petasiger exaeretus*, *P. megacantha*, *P. phalacrocoracis*, *Echinochasmus amphibolus*, *E. beleocephalus*, *E. dietzevi*,

Mesorchis denticulatus, *Pelmatostomum episemum*, *Aporchis massiliensis*, *A. rugosus*, *Cyclocoelum obscurum*, *Haematotrephus tringae*, *Catatropis verrucosa*, *Paramonostomum alveatum*, *Galactosomum phalacrocoracis*, *Opisthorchis geminus*, *Hepatiarius longissimus*, *Euclinostomum heterostomum*, *Eucoyle cohni*, *Plagiorchiscuneatus*, *Prosthogonimus cuneatus*, *Psilochasmus longicirratu*, *Parastrigea robusta*, *Cotylurus cornutus*, *Diplostomum spathaceum* və *Tylodelphys clavata* 2 növ quşda, *Echinochasmusintermedius*, *Cyclocoelummutabile*, *Hyptiasmus oculus*, *Paramonostomumelongatum*, *Pachytrema calculus*, *Leucochloridium holostomum*, *Philophthalmus gralli*, *Plagiorchis brauni*, *Stomylotrema rotundo* *Diplostomum commutatum* və *Clinostomum foliiforme* növlərinin isə hərəsi yalnız 1 növ quşda tapılmışdır.

Trematodların ən çox parazitlik etdiyi orqan bağırsağ olmuştur, bu orqanın boşluğunda 41 növ trematod qeydə alınmışdır. Bu onunla əlaqədardır ki, qeyd olunmuş növlərin böyük əksəriyyəti öz inkişafını quşlarda başa çatdırır. Qaracıyər və öd yollarında 5, hava kisələrində və böyrəklərdə 4, qalan orqanların isə 1-2 trematod növü tapılmışdır.

Tədqiq olunmuş quşlardan iri ağ vağda – 13, kiçik ağ vağda, gümüşü qağayıda, adi qağayıda və yaşılbaş ördəkdə – 10, qaşqaldaqda, adi sternada, kiçik sternada və iri qarabattaqda – 9, kiçik maygülüdə – 8, kiçik qarabattaqda və boz qazda – 7, böyük maygülü və enlidimdik ördəkdə – 6, qırmızıbaş dalgıçda, çibisdə və Misir vağında – 5, boz vağda və caydaq cüllütdə – 4, ağ qazda – 3, qaranazda – 1 növ trematod qeydə alınmışdır.

Trematodların böyük əksəriyyəti su-bataqlıq quşlarını metaserkarilərlə yoluxmuş ikinci aralıq sahibləri yeyərkən yoluxdurur. Trematodların kiçik bir qrupu olan *Ornithobilharziidae* və *Strigeidae* fəsilələrinin nümayəndələri olan 5 növ bu barədə istisna təşkil edirlər. Onlar serkari mərhələsində birinci aralıq sahibləri olan mollyuskların bədənindən çıxıb suya düşür və burada su-bataqlıq quşlarının dərisini deşərək, aktiv surətdə onların orqanizminə girirlər. Bununla belə bu parazitlərlə də yoluxma dolaylı yolla bu və ya digər dərəcədə quşların qidalanması ilə əlaqədardır, çünki su bitkiləri ilə qidalanaraq, mollyuskların çoxsaylı olduğu məkana çox daxil olan quşların bunlarla yoluxma ehtimalı adətən başqalarından daha yüksəkdir.

Su-bataqlıq quşlarını qidalanma xüsusiyyətlərinə görə üç trofik qrupa bölmək olar: 1) əsasən onurğalı heyvanlarla, xüsusən də balıqla, qidalananlar; 2) əsasən onurğasız heyvanlarla qidalananlar; 3) həm bitki və həm də heyvan mənşəli qidadan demək olar ki, eyni dərəcədə istifadə edənlər. Əlbəttə bu cür qruplara bölmə quşların qidasında başlıca yer tutan qida obyektlərinin xarakterinə əsaslanır, çünki hər üç qrupa daxil olan quşların demək olar ki, hamısı bu və ya digər dərəcədə həm balıqla, həm onurğasız heyvanlarla, həm də bitkilərlə qidalanır. Məsələn, bitkilər və onurğasızlarla qidalanan quşlar, imkan düşdükdə xırda balıqları da tutub yeyir, balıqla qidalanan quşların isə mədələrində həmişə onurğasız heyvanların və bitkilərin qalıqlarına rast gəlinir. Odur ki, bu trofik qruplar arasında kəskin sərhədlər yoxdur. Bununla belə, quş növünün bu və ya digər trofik qrupa aid edilməsi onun əsas qida obyektlərinin xarakterini əks etdirir. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, eyni bir növ trematod quşların yalnız bir deyil, iki və hətta üç qrupundan olan quşlarda parazitlik edə bilər. Aşağıda bu qrupların hər birinin trematod faunaları təhlil olunur.

Su bataqlıq quşlarının 1-ci trofik qrupuna 12 növ aiddir – böyük maygülü, kiçik maygülü, iri qarabattaq, kiçik qarabattaq, Misir vağı, iri ağ vağ, kiçik ağ vağ, boz vağ, gümüşü qağayı, adi qağayı, adi sterna, kiçik sterna. Bu trofik qrupa aid olan su-bataqlıq quşlarında bizim tərəfimizdən aşağıda adı çəkilən 42 növ trematod aşkar edilmişdir: *Echinostoma revolutum*, *E. sudanense*, *Echinoparyphium aconiatum*, *E. recurvatum*, *Patagifer bilobus*, *Petasiger exaeretus*, *P. megacantha*, *P. phalacrocoracis*, *Echinochasmus amphibolus*, *E. beleocephalus*, *E. coaxatus*, *E. coronatus*, *E. dietzevi*, *E. intermedius*, *E. spinulosus*, *Galactosomum phalacrocoracis*, *Mesorchis denticulatus*, *M. pseudoechinatus*, *Aporchismassiliensis*, *A. rugosus*, *Hepatiarius longissimus*, *Cercarioidesaharoni*, *Pachytremacalculus*, *Tanaisiafedtschenkoi*, *Plagiorchisbrauni*, *Prosthogonimus cuneatus*, *Opisthorchisgeminus*, *O. simulans*, *Clinostomum foliiforme*, *C. complanatum*, *Euclinostomumheterostomum*, *Plagiorchiscuneatus*, *Apharyngostrigeacornu*, *Bilharziellapolonica*, *Strigea falconis*, *Hysteromorpha triloba*, *Posthodiplostomumcuticola*, *Tylodelphysclavata*, *Diplostomum chromatophorum*, *D. commutatum*, *D. rutili*, *D. spathaceum*.

2-ci qrupa 3 növ – qaranaz, caydaq cüllüt və çibisaid edilir. Bu trofik qrupdan olan su-bataqlıq quşlarında 8 növ trematod aşkara çıxarmışıq: *Echinoparyphium recurvatum*, *Patagifer bilobus*, *Cyclocoelum obscurum*, *Pelmatostomum episeum*, *Haematotrephus tringae*, *Leucochloridium holostomum*, *Stomylotremarotundo*, *Strigeafalconis*.

3-cü qrupa 6 növ – boz qaz, ağ qaz, yaşılbaş ördək, enlidimdik ördək, qırmızıbaş dalğıc, qaşqaldaq daxildir. Bu trofik qrupa aid olan quşlarda biz 19 növ trematod tapmışıq: *Echinostoma revolutum*, *E. sudanense*, *Echinoparyphium aconiatum*, *E. recurvatum*, *Echinochasmus coaxatus*, *Cyclocoelum mutabile*, *Notocotylus attenuatus*, *Paramonostomum alveatum*, *P. elongatum*, *Opisthorchis simulans*, *Hepatiarius longissimus*, *Catantropis verrucosa*, *Psilochasmus longicirratu*, *Philophthalmus gralli*, *Bilharziella polonica*, *Strigeafalconis*, *Parastrigea robusta*, *Cotylurus cornutus*, *Diplostomum mergi*.

Göründüyü kimi, quşların hər bir trofik qrupunun nümayəndələrində aşkara çıxarılmış trematod növlərinin heç də hamısı yalnız həmin qrup üçün səciyyəvi deyildir. Belə ki, *Strigea falconis*, *Echinoparyphium recurvatum* və quşların üç trofik qrupunun, *Echinostoma revolutum*, *E. sudanense*, *Echinochasmus coaxatus*, *Echinoparyphium aconiatum*, *Patagifer bilobus*, *Prosthogonimus cuneatus*, *Psilochasmus longicirratu*, *Opisthorchis simulans*, *Hepatiarius longissimus* və *Bilharzia polonica* isə quşların iki trofik qrupunun nümayəndələrində tapılmışdır.

Yuxarıda təqdim olunmuş məlumatdan görünür ki, quşların üç trofik qrupundan əsasən balıqla qidalananlardan ibarət 1-ci qrupun trematod faunası ən zəngin, həm onurğasızlar, həm də bitki ilə qidalananlardan təşkil olunmuş 2-ci qrupun trematod faunası isə ən kasıbdır. Əlbətdə, nəzərə almaq lazımdır ki, bu üç trofik qrupun hər birində quş növlərinin sayı eyni deyildir. Yuxarıda göstəriləyi kimi, tədqiq olunmuş 21 növ quşdan 12 növü birinci, 3 növü ikinci, 6 növü isə üçüncü qrupa aiddir. Bu qrupların hər birində tapılmış trematod növlərinin sayını həmin qrupu təşkil edən quş növlərinin sayına böldükdə aşağıdakı rəqəmlər alınır:

1-ci trofik qrup – 42 növ trematod/12 növ quş = 3,5;

2-ci trofik qrup – 9 növ trematod /3 növ quş = 2,7;

3-cü trofik qrup – 19 növ trematod /6 növ quş = 3,2.

Bu rəqəmlərdən aydın olur ki, quşların hər trofik qrupunda tapılmış trematod növlərinin sayının həmin qrupdakı quş növlərinin sayına görə birinci qrup digərlərindən xeyli üstündür. Həmin nisbət həm bitki və həm də heyvan mənşəli qidadan eyni dərəcədə istifadə edən quşlarda nisbətən az, əsasən onurğasızlarla qidalananlarda isə daha da azdır.

Bizim həyata keçirdiyimiz tədqiqatlar nəticəsində Araz çayı boyunca yerləşmiş ərazilərdəki su-bataqlıq quşlarında qeyd olunmuş trematodlar arasında bir neçə patogen növlər vardır. Belə ki, *Echinostoma revolutum* insanın və yırtıcılar dəstəsinə aid olan ev heyvanlarının (pişik, it) bağırsağında da parazitlik edə bilir (Belizario, Geronilla, Anastacio, de Leon, Subaan, Sebastian, Bangs, 2007; Chai, Frie, Toledo, 2009; Woon-Mok Sohn, Jong-Yil Chai, Tai-Soon Yong, Keeseon, Eom, Cheong-Ha, Yoon, Muth Sinuon, Duong Socheat, Soon-Hyung Lee, 2011). Digər növlərdən *Bilharziella polonica* serkariləri suda insana da hücum edir və onun dərisində kiçik xoralar əmələ gətirərək, qeyri-spesifik serkarioza səbəb olur (Akramova, Shakarboyev, Azimov, 2007; Horak, 2011; Horak, Kolarova, Mikes, 2014; Horak, Mikes, Lichtenbergova, Skala, Soldanova, Brant, 2015), *Notocotylus attenuatus* vəhşi su-bataqlıq quşlarında və ev su quşlarında xəstəlik əmələ gətirir (Kodzokova, 2009). *Tanaisia fedtschenkoi* quşları intensiv yoluxdurduqda onların böyrəklərində yaxşı nəzərə çarpan patoloji dəyişikliklərə gətirir: böyrəklərin toxuması yumşalır və mozaik bənövşəyi-qırmızı rəng alır, sidik kanalları çox genişlənir və dənəvər kütlə ilə dolur. Bəzən bu helmint quşların bədən boşluğunda parazitlik edərək, iltihab prosesinə səbəb olur (Sinniah, 1980; Unwina, Chantreyb, Chattertona, Aldhounc, Timothy, Littlewood, 2013). *Diplostomum chromatophorum*, *D. commutatum*, *D. mergi*, *D. rutili* və *D. spathaceum* müxtəlif balıqlarda diplostomozların, *Posthodiplostomum cuticola* isə postdiplostomozun törədiciləridir (Baranova, 2012; Ndeda, Aketch, Onyango, 2013; Ondrackova, Davidova, Gelnar, 2008; Ondrackova, Jurajda, 2010; Sitko, Rząd, 2014).

Nəticə

2021-2023-cü illərdə Araz çayı boyunca yerləşmiş ərazilərdə 21 növə aid olan 108 ədəd sərbətlə qəbul edilən quşu tədqiq olunmuş, 59 növ trematod aşkara çıxarılmışdır. Bunlardan 2 növ Azərbaycan faunası üçün, 2 növ isə Azərbaycanda quşlar üçün ilk dəfə olaraq müəllif tərəfindən göstərilmişdir. Ayırı-ayrı quş növlərinin trematod faunası 1 növlə 13 növ arasında olmuşdur. Quşların trofik qruplarından əsasən balıqla qidalananlarda 42 növ; əsasən onurğasız heyvanlarla qidalanarlarda 8 növ; həm bitki və həm də heyvan mənşəli qidadan eyni dərəcədə istifadə edilənlərdə 19 növ trematod qeyd olunmuşdur. Quşların trematod faunasındakı növlərin sayının quş növlərinin sayına olan nisbəti əsasən balıqla qidalanan quşlarda 3,5, həm bitki və həm də heyvan mənşəli qidadan eyni dərəcədə istifadə edilənlərdə 3,2, əsasən onurğasızlarla qidalananlarda isə 2,7 olmuşdur. Əldə olunmuş trematodlardan 1 növ insanın və yırtıcı ev heyvanlarının bağırsağ parazidir, 1 növün serkariyə suda insana hücum edib qeyri-spesifik serkarioza səbəb olur, 2 növ quşlarda, 5 növ isə balıqlarda xəstəlik törədir.

Ədəbiyyat

1. Vahidova, S.M. (1978). Gel'minty ptits Azerbaydzhana. Baku: Elm, 238 s.
2. Dorovskikh, G.N., Stepanov, V.G. (2009). Metody sbora i obrabotki parazitologicheskikh materialov (uchebnoye posobiye). Syktyvkar: Izd-vo Syktyvkarskogo un-ta, 131 s.
3. Dubinina, M.N. (1971). Parazitologicheskoye issledovaniye ptits. L., 140 s.
4. Pronina, S.V., Pronin, N.M. (2007). Metodicheskoye posobiye po gidroparazitologii (Chast' tekhnika parazitologicheskikh issledovaniy). Ulan-Ude, 52 s.
5. Mustafayev, Q.T. (2004). Azərbaycanın ornitofaunasının taksonomik spektri. Bakı: BDU nəşriyyatı, 35 s.
6. Mustafayev, Q.T. (2004). Quşlar – Aves. Azərbaycanın heyvanlar aləmi. Onurğalılar, c. 3, Bakı: Elm, s.261-411.
7. Mustafayev, Q.T., Sadıqova, N.A. (2005). Azərbaycanın quşları. Bakı: Çarşıoğlu, 419 s.
8. Tuayev, D.Q. (1996). Azərbaycan quşlarının kataloqu. Bakı: Şur, 240 s.
9. Maleyev, V. (2013). Ptitsy Rossii. M.: Izd. Mann, Ivanov i Ferber, 204 s.
10. Mustafayev, G.T. (2005). Ptitsy Azerbaydzhana (taksonomiya i rasprostraneniye). Baku: BGU, 40 s.
11. Bykhovskaya-Pavlovskaya, I.Ye. (1962). Trematody ptits fauny SSSR (ekologo-geograficheskiy obzor). M.L.: Izd. AN SSSR, 407 s.
12. Gayevskaya, A.V., Gusev, A.V., Delyamure, S.L., Donets, Z.S., Iskova, V.V. i dr. (1975). Opredeletel' parazitov pozvonochnykh Chernogo i Azovskogo morey. Kiyev: Naukova dumka, 552 s.
13. Belizario, V.Y., Geronilla, G.G., Anastacio, M.B., de Leon, W.U., Subaan, A.U., Sebastian, A.C., Bangs, M.J. (2007). *Echinostoma* infection in the Philippines. Emerg. Infect. Dis., vol. 13, p.1130-1131.
14. Chai, J.Y., Fried, B., Toledo, R. (2009). Echinostomes in humans. The Biology of Echinostomes, New York, Springer, p.147-183.
15. Woon-Mok Sohn, Jong-Yil Chai, Tai-Soon Yong, Keeseon, S. Eom, Cheong-Ha, Yoon, Muth Sinuon, Duong Socheat, Soon-Hyung Lee. (2011). *Echinostoma revolutum* infection in Children, Pursat Province, Cambodia. Emerg Infect Dis. Jan; 17(1), p.117-119.
16. Akramova, F.D., Shakarboyev, E.B., Azimov, D.A. (2007). Sovremennoye sostoyaniye epizootologii i epidemiologii bil'gartsiozovzhivotnykh i cheloveka. Vestnik vracha, № 2, s.21-22.
17. Horak, P. (2011). Snails, waterfowl and cercarial dermatitis. Freshwater Biology, vol. 56, p.779-790.
18. Horak, P., Kolarova, L., Mikes, L. (2014). Schistosomatoidea and Diplostomoidea. Digenetic Trematodes. Advances in exper. Med. and biol., vol. 766, p.331-364.

19. Horak, P., Mikes, L., Lichtenbergova, L., Skala, V., Soldanova, M., Brant, S.V. (2015). Avian schistosomes and outbreaks of cercarial dermatitis. *Clinical Microbiology Reviews*, vol. 28, p.165-190.
20. Kodzokova, E.Kh. (2009). Ekologo-epizootologicheskaya otsenka notokotilidozov vodoplavayushchikh ptits v regione Tsentral'nogo Kavkaza i razrabotka metodov regulyatsii chislenosti trematod: Avtoref. diss. kand. biol. nauk. Makhachkala, 25 s.
21. Sinniah, B. (1980). *Tanaisia fedtschenkoi* from body cavity of *Gallus gallus*. *Southeast Asian J. Trop. Med. Public Health*, vol. 11(3), p.423-429.
22. Unwina, S., Chantreyb, J., Chattertona, J., Aldhounc, J.A., Timothy, D. Littlewood, J. (2013). Renal trematode infection due to *Tanaisia fedtschenkoi* in zoo housed Columbiformes and a red bird-of-paradise (*Paradisaea rubra*). *Intern. J. Parasitol.: Parasites and Wildlife*, vol. 2, p.32-41.
23. Baranova, N.V. (2012). Ekologo-biologicheskiye osobennosti *Posthodiplostomum cuticola* i postodiplostomoz ryb v usloviyakh Tsentral'no-Chernozemnoy zony (na primere Kurskoy oblasti): Avtoref. diss. ... kand. biol. nauk. Kursk, 24 s.
24. Ndeda, V.M., Aketch, B.O., Onyango, D.M. (2013). Effect of *Diplostomum* species on length–weight relationship of farmed nile tilapia in Kibos Area, Kisumu City, Kenya. *Fisheries and Aquaculture Journal*, vol. 60, p.1-7.
25. Ondrackova, M., Davidova, M., Gelnar, M. (2008). Susceptibility of Prussian carp infected by metacercariae of *Posthodiplostomum cuticola* (Nordmann, 1832) to fish predation. *Ecological Research, Japan: Springer Japan*, vol. 23, No. 4, p.526-529.
26. Ondrackova, M., Jurajda, P. (2010). Susceptibility of fish infected by metacercariae of *Posthodiplostomum cuticola* (Nordmann, 1832) to fish predation. *Ecological Research, Japan: Springer Japan*, vol. 25, No. 3, p.312-125.
27. Sitko, J., Rząd, I. (2014). *Diplostomum* and *Ornithodiplostomumscardinii* (Diplostomidae, Digenea) species from naturally infected birds (Anatinae) in the Czech Republic and in Poland: morphological, morphometric and ecological features. *Helminthologia*, vol. 51, No. 3, p.215-224.

Göndərildi: 19.12.2022

Qəbul edildi: 19.03.2023

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/89/289-293>

Ulviyya Sirajli

Azerbaijan Medical University
Doctor of Philosophy in Medicine
dr.ulya@mail.ru

Mahbuba Azizova

Azerbaijan Medical University
Doctor of Philosophy in Medicine
azizova@mail.ru

Farida Gurbanova

Azerbaijan Medical University
dr.qurbanova@mail.ru

Gubakhanim Hajizade

Azerbaijan Medical University
Doctor of Philosophy in Medicine
hacizade@mail.ru

Gulnar Babayeva

Azerbaijan Medical University
Doctor of Philosophy in Medicine
gulnar.dr@mail.ru

TOXICOSIS OF PREGNANT

Abstract

The author examines the current problem of modern medicine related to toxicosis in pregnancy. The fact is that this pathological process is still a mystery to doctors. Several theories have been proposed, but they cannot explain the cause of toxicosis in the early and late stages of pregnancy. According to WHO statistics, up to 90 per cent of all pregnant women suffer from toxicity in the first trimester of pregnancy and about 40 per cent in the third trimester. The author of the article has formed the opinion that in the development of gestosis (toxicosis in the third trimester) it is important to actively include in the metabolic process of the embryo's urinary system. His urine does not have time to suck from the bladder and on the urethra begins to periodically flow into the uterine cavity of the mother, causing poisoning of her body. This is the reason for the sharp deterioration of her condition. Vomiting urges increase up to 10-25 times a day, and they are not associated with eating. There is a weight loss of up to 10kg. There is weakness. The heart rate increases and blood pressure decreases. The temperature rises, there is bad breath, and the woman becomes inhibited. Some of them may have impaired kidney function, and an artificial termination of pregnancy is already required. All these symptoms immediately pass after childbirth, which only confirms the fairness of the proposed version of the cause of pathology and dictates the need to develop an adequate and effective treatment for this pathological process.

Keywords: pregnancy, toxicosis, nausea, vomiting, vertigo

Ülviyyə Siracı

Azərbaycan Tibb Universiteti
tibb üzrə fəlsəfə doktoru
dr.ulya@mail.ru

Məhbubə Əzizova

Azərbaycan Tibb Universiteti
tibb üzrə fəlsəfə doktoru
azizova@mail.ru

Fəridə Qurbanova

Azərbaycan Tibb Universiteti
dr.qurbanova@mail.ru

Qubaxanım Hacızadə

Azərbaycan Tibb Universiteti
tibb üzrə fəlsəfə doktoru
hacizade@mail.ru

Gülınar Babayeva

Azərbaycan Tibb Universiteti
tibb üzrə fəlsəfə doktoru
gulnar.dr@mail.ru

Hamiləlik toksikozu

Xülasə

Müəllif hamiləlik zamanı toksikozla bağlı müasir tibbin aktual problemini araşdırır. Fakt budur ki, bu patoloji proses hələ də həkimlər üçün sirr olaraq qalır. Bir neçə nəzəriyyə təklif edilmişdir, lakin onlar hamiləliyin erkən və gec mərhələlərində toksikozun səbəbini izah edə bilmirlər. ÜST-nin statistikasına görə, bütün hamilə qadınların 90 %-ə qədər hamiləliyin birinci trimestrində, təxminən 40 %-i isə üçüncü trimestrdə toksikozdan əziyyət çəkir. Qusma gündə 10-25 dəfəyə qədər artır və yeməklə əlaqəli deyildir. 10 kq-a qədər çəki itkisi mümkündür. Zəiflik şikayətlər arasında yer alır. Ürək döyüntüsü artır və qan təzyiqi azalır. Temperatur yüksəlir, ağızdan pis qoxu gəlir. Onların bəzilərində böyrək funksiyası pozulması ola bilər və artıq hamiləliyin süni şəkildə dayandırılması tələb olunur. Bütün bu simptomlar doğuşdan dərhal sonra keçir, bu, yalnız patologiyanın səbəbinin təklif olunan versiyasının ədalətliyini təsdiqləyir və bu patoloji proses üçün adekvat və effektiv müalicənin işlənilməsi hazırlanması ehtiyacını diktə edir.

Açar sözlər: hamiləlik, toksikoz, ürəkbulanma, qusma, başgicəllənmə

Introduction

The term "Toxicosis of pregnancy" was introduced by the German obstetrician-gynecologist Wilhelm Freund and dates back to the beginning of the last century.

The term is obviously not correct, since it does not reflect the full essence of pathological processes and does not correspond to modern ideas. Some authors considered toxic substances and "improper metabolism" in the body of the pregnant woman to be the cause. Others believed that in

In the placenta or in the chorion, toxic substances are formed, the elements of which, entering the mother's bloodstream, are broken down and cause a toxic effect (Radzinsky, 2019).

It is known that during pregnancy physiologically there is an increase in the load on the liver due to an increase in the production of sex hormones in the placenta, as well as the need to neutralize products fetal life and providing it with nutrients. Under adverse conditions, it is possible to disrupt the body's compensatory capabilities, which will lead to disruption of the functioning of excretory organs or exacerbation of existing diseases of the hepatobiliary system (Kravchenko, Markovskaya, 2012).

Early toxicosis (TP), the most common disease associated with pregnancy, is one of the most common complications of the 1st trimester, which significantly impairs the quality of life of pregnant women, often leading to a decrease or loss of ability to work. This pathology manifests itself in the first half of pregnancy and is characterized by dyspeptic disorders and disorders of all types of metabolism. Early TP occurs in 50-90% of pregnant women, the frequency of severe forms is from 0.1 up to 1.8%. The need for hospitalization occurs in 14-19% of cases (Palgova, Mozgovaya, Zhestkova, Vishnevskaya, Pazenko, 2018).

There are early and late toxicosis of pregnancy, with early may begin either from the first days after conception of a new life, or at 5-6 weeks of pregnancy, and ends by 13-14 weeks. It is

observed in almost all pregnant women (1,4). This complication is explained by the toxic effects of the embryo on the mother's homeostasis, when she has not yet formed the placenta - it is formed only by 12-14 weeks. Late toxicosis (hestosis) usually begins 30 weeks from the beginning of pregnancy - in the last (third) of her trimester, and sometimes even in the middle of the second, and then it proceeds heavier. It is observed in almost half of pregnant women. There are 4 forms of gestosis - water of pregnant women, nephropathy, preeclampsia, eclampsia. When waterside, water lingers in the body with the development of swelling. In nephropathy there is swelling, high blood pressure, protein in the urine. In pre-eclampsia there is a violation of the function of the nervous system. In eclampsia there are convulsions and loss of consciousness. The cause of gestosis has not yet been determined (Svirskaya, 2010). If early toxicosis, with a certain degree of doubt, the authors explained, or neuroreflex reactions from the effects of the embryo on the endometrial of the uterus, or poisoning by toxins coming from fetal tissue, or chorionic gonadotropic hormone, or they could not explain the late toxicosis.

It was not clear why the fetus suddenly began to pose a mortal danger to the mother in the last 2-3 months of life in her body. At this time, she had pronounced symptoms of inflammation in the abdominal cavity - constant abdominal pain, increased body temperature, tachycardia, drop in blood pressure, excruciating multiple vomiting, leukocytosis, increase in fertilized water, rotten breath (Yuan, Ren, 2013: 532013). Careful analysis of this clinical picture of the disease suggested that this is not an accidental negative phenomenon, but a certain pathological process associated with the impending birth of a child. At this time, his mother begins to feel his movements, which inevitably should have led to the strengthening of his metabolic processes. This is accompanied by increased kidney and rectal function. However, if the opening has a reliable locking mechanism - in the form of internal and external sphincters, the urethra is deprived of it. Not only has that, the preponderability in the inertia of the parasympathetic nervous system, over the sympathetic, made it unstable to stretch. As a result, the fetus does not have time to suck urine from the bladder cavity and begins to flow through the urethra into the uterine cavity. This was accompanied by the development of the inflammatory process. Determining the cause of gestosis allowed to revise the algorithm of treatment.

Working as a district homeowner for 16 years, I had to constantly do an examination of patients in the department of pathology of pregnant women. The main reason for their hospitalization was toxicosis. At a young age it was particularly difficult. Attempting to combat swelling only led to increased intoxication, although diuretics were part of the standard algorithm for treating these patients. This discomfort from treatment forced not only to reconsider the tactics of treatment of these pregnant women, but also to take a fresh look at the etiopathogeny of this pathological process. These observations formed the basis of the new theory of gestosis, as was reported above. To combat swelling, instead of diuretic began to limit the intake of fluid, and intoxication was reduced due to the normalization of the stool - making it daily and voluminous. This was achieved by taking bran, vegetables and fruits. Diet therapy was purely individual, but it was forbidden to take salty and irritating food. At the same time prescribed corrective infusion therapy, fat emulsion, vitamins and sedatives.

The increase in metabolic processes during pregnancy may have an excessive effect on the stimulation of the thyroid gland, leading to further hyperplasia of its tissues (Ma, Berger, Reau, 2019).

The immune system perceives the embryo as a foreign body and begins to attack it. As a result of such a struggle, the pregnancy is either preserved or a miscarriage occurs (Perkin, Peacock, 2002).

Swelling of the extremities, high blood pressure and its jumps are often noted in the II and III trimesters (usually at 28–30 weeks). These are signs of late toxicosis. It occurs against the background of various functional abnormalities in the body of a woman. The risk group includes pregnant women with diabetes (or a hereditary tendency), cardiovascular diseases, pathologies of the kidneys and liver, obesity or overweight. This also includes pregnant women over 35 years of

age. Late toxicosis can be extremely dangerous for the health of the mother and child. Hypoxia (lack of oxygen) of the fetus, swelling of the internal organs (as a result, an increased load on them), heart attack, stroke, hypertensive crisis - conditions that lead to such a violation as preeclampsia (the correct name for late toxicosis) (Uspenskaya, Kuznetsova, Sheptulin, Goncharenko, Gerasimov, Amiraslanova, 2018).

A good history and observation of the patient allows the doctor to accurately diagnose PT and assess the severity of the pathological process. In the diagnosis of this complication of pregnancy, indicators of urine and blood tests are important (10).

The most dangerous complications of preeclampsia are preeclampsia and eclampsia. At the first, the work of the central nervous system is disrupted, the second is characterized by convulsions, fainting. Even a lethal outcome or death of a child is possible. To exclude such complications, be sure to take tests in a timely manner. Even the slightest signs of preeclampsia will show a urine test. The increased content of protein in it is an alarming sign. Therefore, you should not refuse if the doctor offers to go under observation in a hospital (Morisco, 2013).

The specialist selects the tactics of treatment taking into account the form of toxicosis - early or late.

With early toxicosis, medications are not always used. But to tell the doctor even about a slight discomfort is worth it. Our experts will help you adjust your diet, advise simple methods for relieving symptoms at home. For nervousness, anxiety, insomnia, consult your doctor about relaxation techniques for pregnant women. It is necessary to exclude these factors, as they aggravate the course of toxicosis (Lao, 2020).

Conclusion

How to manage toxicosis and relief symptoms- need to eat in small portions, fractionally, every 2-3 hours. Food should be easily digestible, high-calorie and fortified whenever possible. In connection with a decrease in appetite, they recommend varied and pleasant food for the expectant mother, that is, products are selected taking into account the desires of the pregnant woman, with the exception of spicy dishes and smoked meats. It is important to remember that very hot or very cold food often induces vomiting, so the dishes should be warm. Reception of alkaline mineral waters in small volumes 5-6 times a day is shown.

If nausea and vomiting occur in the morning, immediately after waking up, it is recommended to have breakfast while lying in bed without getting up. For breakfast, you can eat dry crackers, crackers, drink tea or water with lemon, light yogurt is allowed. It is better to put all this next to the bed in advance or ask someone to bring breakfast.

Among non-drug remedies, physiotherapy exercises have a good effect. The complex of exercises includes walking, deep breathing with stretching of the muscles of the trunk and limbs. It is necessary to exclude inclinations, they can increase nausea. The complex includes dynamic exercises for training the muscles of the arms, legs, relaxation exercises. Remedial gymnastics also includes training in breathing techniques. As a result, the body is saturated with oxygen, the excitability of the vomiting center decreases - toxicosis is relieved.

The use of plant aromas has a positive effect on the expectant mother and baby. By inhaling pleasant aromas, you can achieve a good psychological effect, create a good mood, and reduce the effects of toxicosis. During pregnancy, aroma lamps, aroma medallions, pads - sachets are mainly used. To relieve nausea and vomiting, oils of noble laurel, lemon, lavender, cardamom present, dill, lemon balm, peppermint, anise, eucalyptus, ginger are suitable. To flavor the air, you can use the following mixture 0 3 drops of lavender oil, 1 drop of peppermint oil, 1 drop of eucalyptus oil.

If the symptoms of early toxicosis are severe, then medication can be prescribed. Be prepared to go to the hospital - here specialists will be able to monitor you and the baby. If necessary, medications are used to normalize the condition: vomiting, sedatives, vitamin-containing agents. Naturally, the selection of drugs is carried out taking into account the position of the woman, they are safe for mother and baby. With late toxicosis, pregnant women are taken under stationary

supervision in most cases. It is necessary to constantly monitor the pressure, weight (this is how internal edema is detected), the level of protein in the urine of a pregnant woman. Medical treatment is aimed at removing edema and restoring organ functions. Medicines are safe, many of them are on a natural basis (homeopathic). In some cases, an unscheduled cesarean is prescribed.

References

1. Radzinsky, V.E. (2019). *Obstetrics: textbook*, ed. 2nd ed. M.: GEOTAR-Media, 912 p. ISBN 978-5-9704-5156-4.
2. Kravchenko, E.N., Markovskaya, O.A. (2012). On the issue of cholestatic hepatitis in pregnant women. XII Russian Forum "Mother and Child". M., p.99–100.
3. Palgova, L.K., Mozgovaya, E.V., Zhestkova, N.V., Vishnevskaya, E.E., Pazenko, E.V. (2018). Liver disease and pregnancy. Analysis of current clinical recommendations and own experience. Part one. Liver diseases associated with pregnancy *Experimental and clinical gastroenterology*. 151(3): 105–114.
4. Svirskaya, E.S. (2010). *Pregnancy from conception to childbirth* (1st edn). Peter pp. 272s.
5. Yuan, Y., Ren, J., He, Y. (2013). Current status of the open abdomen treatment for intra-abdominal infection. *Gastroenterology Res Pract*: 532013.
6. Ma, K., Berger, D., Reau, N. (2019). Liver Diseases During Pregnancy. *ClinLiverDis*. May;23(2):345-361.
7. Gonyants, G.G. (2011). Complex assessment of the fetoplacental system in predicting the course and outcomes of pregnancy in women with early toxicosis: Dis. cand. med. nauk. p.175.
8. Perkin, M.R., Peacock, J.L., et al. (2002). The effect of anxiety and depression during pregnancy on obstetric complications. *BrJ Obstet Gynaecol*. Jul;100(7): 629-34. doi: 10.1111/j.1471-0528.1993.tb14228.x.
9. Uspenskaya, Yu.B., Kuznetsova, I.V., Sheptulin, A.A., Goncharenko, N.V., Gerasimov, A.N., Amiraslano, M.M. (2018). The use of sex hormone preparations as a risk factor for the development of pathology of the hepatobiliary system in pregnant women. *Russian Journal of Gastroenterology, Hepatology, and Coloproctology*. Vol. 28, No. 4. p.56-66.
10. https://www.researchgate.net/publication/357529005_EARLY_TOXICOSIS_IN_PREGNANCY
11. Morisco, F. (2013). The liver and pregnancy: hypertransaminasemia and beyond. 6-th AISF Post-meeting course "Problem Solving in Hepatology". Rome.
12. Lao, T.T. (2020). Drug-Induced Liver Injury in Pregnancy. *Best Practice & Research Clinical Obstetrics & Gynecology*. 68, 32–43. <https://doi.org/10.1016/j.bpobgyn.2020.03.005>.

Received: 12.11.2022

Accepted: 28.03.2023

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/89/294-299>

Adilə Vəliyeva

Azərbaycan Tibb Universiteti
doktorant
adile.velieva1992baku@gmail.com

Eldar Qarayev

Azərbaycan Tibb Universiteti
əczaçılıq üzrə elmlər doktoru
eldargar@mail.ru.

Nuranə Mollayeva

Azərbaycan Respublikası Qida Təhlükəsizliyi İnstitutu
Milli Referens Laboratoriyası
magistrant
nuranahmollayeva@gmail.com

Ramiz Axundov

Azərbaycan Tibb Universiteti
Elmi-Tədqiqat Mərkəzi
biologiya elmləri doktoru
akhundov42@gmail.com

Rəna Cəfərova

Azərbaycan Tibb Universiteti
Elmi-Tədqiqat Mərkəzi
biologiya elmləri doktoru
rjafarova@bk.ru

Günay Aliyeva

Azərbaycan Tibb Universiteti
magistrant
gunay.aliyeva02@gmail.com.

DATURA İNNOXIA BİTKİSİNİN KİMYƏVİ TƏRKİBİNİN, ANTİMİKROB VƏ ANTIOKSİDANT FƏALLIĞININ, TOKSİK TƏSİRİNİN TƏDQIQI

Xülasə

Badımcançiçəklilər (*Solanaceae*) fəsiləsindən olan *Datura innoxia* – hind dəlibəngli və ya ziyansız dəlibəng növünə Azərbaycan florasında təbii olaraq rast gəlinir (Zernov, 2021: 96). *Datura* növlərinin tərkibində olan tropan alkaloidləri yüksək bioloji fəallığa və toksik təsirə malik olduğundan, respublikamızda onların daxilə nəzarətsiz qəbulu nəticəsində zəhərlənmələrin monitorinqi aparılmışdır. Bitkinin tərkibində QX-MS, İÖP-MS, YEMX-MS, YEMX-UB və NMR-spektroskopiya üsullarının köməyiylə 34 tropan, 3 nortropan, 6 pirrolidin törəməli alkaloidləri identifikasiya edilmiş, həmçinin bitkinin aminturşu, triterpen turşuları, fenol və flavonoid, yağ turşuları, sterin, efir yağları, makro və mikroelement tərkibi tədqiq edilmişdir. *D. innoxia* bitkisinin antioksidant fəallığı DFPH üsulu ilə, antimikrob fəallığı disk diffuziya üsulu ilə öyrənilmişdir. Toxum alkaloidlərinin xroniki toksikliyi ağ laborator siçovullar üzərində, davramış-uyğunlaşma testləri isə ağ laborator siçanlar üzərində *in vivo* üsulla araşdırılmışdır (Vəliyeva, 2021: 11-14; Valiyeva, 2022: 442-446; Vəliyeva, 2020: 19-22; Vəliyeva, 2021: 107; Garaev, 2021: 164-170).

Açar sözlər: *Datura innoxia*, alkaloidlər, yağ turşuları, sterinlər, makro və mikroelementlər, toksik təsir

Adila Valiyeva

Azerbaijan Medical University
Ph.D student
adile.velieva1992baku@gmail.com

Eldar Garayev

Azerbaijan Medical University
Doctor of Pharmaceutical Sciences
eldargar@mail.ru

Nurana Mollayeva

Food Safety Institute of the Republic of Azerbaijan
National Reference Laboratory
master student
nuranahmollayeva@gmail.com

Ramiz Akhundov

Azerbaijan Medical University
Scientific Research Center
Doctor of Biological Sciences
akhundov42@gmail.com

Rana Jafarova

Azerbaijan Medical University
Scientific Research Center
Doctor of Biological Sciences
rjafarova@bk.ru

Gunay Aliyeva

Azerbaijan Medical University
master student
gunay.aliyeva02@gmail.com

**Investigation of chemical compounds, antimicrobial and antioxidant activity,
toxic effects of *Datura innoxia* plant**

Abstract

Datura innoxia Mill. – downy thorn-apple is belonging to the Nightshade family (*Solanaceae*) and naturally found in the flora of Azerbaijan (Zernov, 2021: 96). By reason of containing tropane alkaloids *Datura* species have high biological activity and toxic effects, poisonings as a result of their uncontrolled ingestion were monitored in our Republic. 34 tropane, 3 nortropane, 6 pyrrolidine-derived alkaloids were identified, as well as amino acids, triterpenoids, phenol and flavonoids, fatty acids, sterols, essential oils, macro- and microelements of plant samples were investigated by applying GC-MS, HPLC-MS, ICP-MS HPLC-UV and NMR-spectroscopy methods. DPPH method was used to identify antioxidant activity, disk diffusion method was selected to determine antimicrobial activity of *D. innoxia* samples. By using *in vivo* tests chronic toxicity of seed alkaloids was investigated on white laboratory rats, and behavioral adaptation tests was examined on white laboratory mice (Valiyeva, 2021: 11-14; Valiyeva, 2022: 442-446; Valiyeva, 2020: 19-22; Vəliyeva, 2021: 107; Garaev, 2021: 164-170).

Keywords: *Datura innoxia*, alkaloids, fatty acids, sterols, macro and microelements, toxic effect

Giriş

Badımcançiçəklilər (*Solanaceae*) fəsiləsindən olan *Datura* növləri otşəkilli, birillik, təx. 2 m-ə qədər hündürlüklü bitkilərdir. *Datura innoxia* – hind dəlibəngli və ya ziyansız dəlibəng növünə Azərbaycan florasında təbii olaraq rast gəlinir (Zernov, 2021: 96). Bitkinin tərkibində 50-dən çox tropan törəmli alkaloid aşkar edilmişdir ki, onların əsas hissəsini skopolamin və hiossiamin təşkil

edir. Müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən bitkinin tərkibində həmçinin saponinlər, flavonoidlər, fenol birləşmələri, yağ turşuları, sterinlər, triterpenoidlər və s. aşkar edilmişdir. Bitki xalq təbabətində astmanın, müxtəlif mənşəli ağrıların, MSS-i xəstəliklərinin müalicəsində və s. istifadə edilmişdir. *Datura* növlərinin tərkibində olan tropan alkaloidləri yüksək bioloji fəallığa malik olduğundan, onların daxilə qəbulu nəticəsində çoxsaylı zəhərlənmələr baş vermişdir. *Datura* növlərinin tərkibində olan tropan alkaloidləri yüksək bioloji fəallığa və toksik təsirə malik olduğundan bu bitkilərlə çoxsaylı zəhərlənmələr qeydə alınmışdır (Vəliyeva, 2020: 18-23).

Tədqiq edilən *D. innoxia* nümunələri Bakı ərtafindan avqust-sentyabr aylarında toplanılmışdır. Xammal qurudulmuş, xırdalanmış və müvafiq ekstraktlar alınaraq kimyəvi tərkibi, antimikrob və antioksidant fəallığı, xronik toksikliyi təyin edilmişdir.

Bitkinin kimyəvi tərkibinin tədqiqi

Alkaloid tərkibinin tədqiqi. Bitkinin alkaloid tərkibi mass-spektrometrik detektorla təchiz olunmuş qaz xromatoqrafiya (QX-MS) və yüksək effektiv maye xromatoqrafiya (YEMX-MS), ultrabənövşəyi spektrofotometrik detektorla təchiz olunmuş YEMX, həmçinin fərdi şəkildə alınan alkaloidlər nüvə-mağnit rezonansı spektrometri (NMR) cihazları vasitəsilə ilə tədqiq edilmişdir. Xammalda 34 tropan (hiossiamin, apotropin, skopolamin, aposkopolamin, anizodamin və s.), 3 nortropan (norhiossiamin, apotropoilsinortropan, 3-(hidroksi-pentanoiloksi)-nortropan), 6 pirrolidin törəməli (3-etil-4-metilpirrol-2,5-dion, hiqrolin, hiqrin törəmələri və s.) alkaloid aşkar edilmişdir. Maddələrin identifikasiyasına aid təyinatlar müxtəlif nümunələrdə onların kolonkada saxlanılma müddətlərinə (R_t), müvafiq molekulyar ionlarına (məs. m/z 289 – hiossiamin, R_t – 10,01 dəq.; m/z 303 – skopolamin, R_t – 10,55 dəq. və s.), molekulyar ionların fraqmentləşməsi nəticəsində yaranan digər ionlara əsasən aparılmışdır. Nəticələr həmçinin cihazın ədəbiyyatı – *NIST Database* və digər tədqiqatçıların işləri ilə müqayisəli şəkildə təhlil edilmişdir (Vəliyeva, 2021: 12-15; Vəliyeva, 2022: 32-39).

YEMX-MS üsulu ilə bitkinin yerüstü hissəsində metanolla alınan ekstraktının tərkibində əsas alkaloidlər – skopolamin, hiossiamin və norhiossiamin təyin edilmişdir. Maddələrin təyini molekulyar və xarakterik fraqment ionlarına əsasən, digər tədqiqatçıların işləri ilə müqayisəli şəkildə müəyyən edilmişdir (Vəliyeva, 2022: 32-39; Vəliyeva, 2022: 1-6).

Bitkinin qurudulmuş, xırdalanmış yerüstü hissəsindən və toxum xammalından alınan alkaloid məcmusunda atropin və skopolamin alkaloidlərinin miqdarı analizi YEMX-UB üsulu ilə, maddələrin standart nümunələri ilə müqayisəli şəkildə aparılmışdır. Analizlər 6 dəfə təkrarlanmış və orta göstəricilər əldə edilmişdir. Hər iki nümunədə skopolamin alkaloidi daha yüksək miqdarda (alkaloid məcmusunda, toxumda – 41%, otda – 62%) aşkar edilmişdir (Vəliyeva, 2022: 32-39).

Bitkinin toxumu heksanla yağsızlaşdırılmış və yağsız toxum cecəsindən yeni üsulla, fərdi şəkildə yağabənzer, sarı rəngli, maye şəkilli alkaloid alınmışdır. Maddənin təmizliyini nazik təbəqə üzərində xromatoqrafiya (NTX) üsulu ilə yoxlanılmışdır (silikagel lövhə, xloroform – metanol (85:15) mobil fazası, aşkarlayıcı reaktiv - Dragendorf reaktiv). NTX üsulu ilə təmizliyi təyin edilən maddənin kimyəvi quruluşu ^1H NMR spektroskopiyaya üsulunun köməyi ilə identifikasiya edilmiş və skopolamin olduğu aşkar edilmişdir.

Aminturşu tərkibinin tədqiqi. *D. innoxia*-nın yerüstü hissəsinin aminturşu tərkibinin təyini ilkin olaraq NTX üsulu ilə aparılmış, aminturşulara xas çəhray ləkələr aşkar edilmişdir. Bitkinin yerüstü hissəsinin aminturşu tərkibi daha dəqiqliklə ion-mübadilə stasionar fazalı, UB detektoru ilə təchiz edilmiş aminturşu analizatoru vasitəsi ilə analiz edilmişdir. 18 aminturşu standartı ilə müqayisəli şəkildə aparılan analizdə maddələrin eynilik və miqdarı təyini həyata keçirilmişdir. Analiz nəticəsində xammalda 8%-i əvəzolunmayan, 14%-i əvəzolunan olmaqla, 22% aminturşu aşkar edilmişdir. Nümunədə asparagin (4,6%) və qlütamin (2,6%) aminturşularının miqdarca üstünlük təşkil etdiyi müəyyən edilmişdir (Garaev, 2021: 168-169).

Triterpen turşularının təyini. Bitki toxumundan ursol və oleanol turşuları fərdi şəkildə alınmış və standart nümunələrlə müqayisəli şəkildə NTX üsulu ilə, Silufol lövhə üzərində, heksan – etilasetat – metanol (82:18:5 v/v) mobil fazası ilə işlənmişdir. Sadə NTX üsulları ilə ursol və oleanol turşusu izomerlərinin yaxşı bölünməsinə müşahidə etmək çətin olduğu üçün, tətbiq edilən

NTX üsulunda triterpen turşuları xromatoqrafiya lövhəsində əvvəlcədən yod ilə derivatlaşdırılmışdır. Bitki xammalından fərdi şəkildə alınan ursol turşusunun kimyəvi quruluşu ^1H və ^{13}C NMR spektroskopiyaya üsulu ilə identifikasiya edilmişdir (Garaev, 2021: 167).

Ümumi fenol və flavonoidlərin miqdarı təyini. Təyinat üçün ultrabənövşəyi-görünən sahə (UB-GS) spektrofotometrik üsul istifadə edilmişdir. Nümunələrdə ümumi fenol miqdarı 760 nm dalğa uzunluğunda, ümumi flavonoid miqdarı 510 nm dalğa uzunluğunda, həlledici blankına qarşı, standart nümunələrlə müqayisəli şəkildə ölçülmüşdür. Ümumi flavonoid miqdarının aşkar edilməsi üçün kversetin, ümumi fenol miqdarının aşkar edilməsi üçün qall turşusu standartları ekvivalent kimi istifadə edilmişdir. Bitkinin yerüstü hissəsinin qurudulmuş xammalında ümumi fenol miqdarı 0,05 mq/qr, ümumi flavonoid miqdarı 0,01 mq/qr olmuşdur (Mayda, 2020: 1797; Bhandari, 2015: 36-37).

Yağ turşularının təyini. Bitki toxumundan Sokslet qurğusunda, heksanla ekstraksiya edilən toxum yağının tərkibində olan yağ turşuları metil efirlərinə çevrilərək təyin edilmişdir. Bitkinin toxum yağında yağ turşularının analizi QX-AİD (alov ionlaşma detektorlu qaz xromatoqrafiyası) üsulu ilə, 37 yağ turşusunun metil efirindən ibarət standart nümunələrlə müqayisəli şəkildə aparılmış, bitkinin doymamış yağ turşularından linol (58%) və olein (26%) turşuları ilə zəngin olduğu müəyyən edilmişdir. Nümunədə 11% palmitin turşusu və 1,9% stearin turşusu, həmçinin cüzi miqdarda digər doymuş yağ turşuları (ümumilikdə 1%-dən az) aşkar edilmişdir. Bitki yağında ümumilikdə 25 müxtəlif yağ turşusu təyin edilmişdir (Valiyeva, 2022: 442-444; Garaev, 2021: 167).

Sterinlərin təyini. Bitkinin yağında sterinlər QX-AİD üsulu ilə, standart nümunələr ilə müqayisəli şəkildə analiz edilmiş, nümunədə kempesterin, stiqmasterin və β -sitosterin aşkar edilmişdir. Burada daxili standart kimi 5- α -xolestan istifadə olunmuşdur. Nümunədən sterinlərin ekstraksiyası üçün yağ nümunəsi sabunlaşdırılmış, sabunlaşmayan hissədən dietil efiri ilə ekstraksiya edilən qarışıqdan həlledici buxarlandırılaraq kənarlaşdırılmış, tərkibində sterinlər olan qalıq heksanla həll edilərək analiz üçün istifadə edilmişdir (Santos, 2014: 1-3).

Efir yağlarının təyini. Bitkinin yarpaq, çiçək və meyvə xammalından hidrodistillyasiya üsulu ilə alınan efir yağının tərkibi QX-MS üsulu ilə analiz edilmişdir. Sarımtıl-yaşıl rəngli, yağabənzər konsistensiyalı, kəskin qoxulu efir yağı kütləsi heksanda həll edilərək cihaza yeridilmişdir. Ümumilikdə yarpaq, çiçək və meyvənin efir yağında müxtəlif qrup uçucu təbiətli birləşmələr - mono-, di- və seskviterpenoidlər, üzvi spirtlər, üzvi turşu qalıqları, karbohidrogenlər, ketonlar, aldehidlər, fenol birləşmələri, yağ turşusu törəmələri, sterinlər və s. aşkar edilmişdir. Yarpaq və meyvənin efir yağı ilə müqayisədə çiçəkdə alınan nümunədə daha çox sayda uçucu birləşmə aşkar edilmişdir. Nəticələr cihazın ədəbiyyat bazası (*NIST Database*) və digər tədqiqatçıların işləri ilə müqayisəli şəkildə təyin edilmişdir (Garaev, 2021: 168).

Makro- və mikroelement tərkibinin tədqiqi. Bitkinin müxtəlif orqanlarının qurudulmuş xammalında 6 makroelementin (Na, K, Ca, Mg, P, Fe) və 13 mikroelementin (Al, V, Cr, Mn, Cu, Zn, As, Hg, Pb, Cd, B, Ba, Se) eynilik və miqdarı təyinatı induktiv əlaqəli plazmalı mass-spektrometriya üsulu (İƏP-MS) ilə aparılmışdır. Üsul bir çox elementlərə qarşı yüksək həssaslığa və dəqiqliyə malik olması ilə əlaqədar elementlərin bitki xammalında, bioloji materialda, süxur, su mənbələrində və s. obyektlərdə təyin edilməsində aparıcı üsul kimi geniş istifadə edilir. Analiz edilən *D. innoxia* nümunələrində Ca və K makroelementləri miqdarca üstünlük təşkil etmişdir. Nümunələrdə Al, Zn və Ba mikroelementlərinin digərlərindən daha yüksək miqdarda olması aşkar edilmişdir. Canlı orqanizm üçün zərərli hesab edilən ağır metallar və toksik təsirli digər elementlərin miqdarı Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının (ÜST) və ABŞ farmakopeyasının müəyyən etdiyi normalar daxilində olmuşdur (Qarayev, 2019: 169-171).

Antimikrob fəallığın tədqiqi

D. innoxia-nın kök, gövdə, yarpaq, çiçək, toxum, meyvə xammalından alınan etanollu ekstraktların antimikrob fəallığı disk diffuziya üsulu ilə *Staphylococcus aureus*, *Escherichia coli*, *Pseudomonas aeruginosa*, *Bacillus anthracoides*, *B. cereus*, *Klebsiella pneumoniae*, *Candida albicans*, *Listeria monocytogenes* orqanizmlərinə qarşı tədqiq edilmişdir. Ət-peptonlu aqar və

nutrient aqar bakteriya kulturalarının, Saburo-dekstroza aqarı *C. albicans* orqanizmlərinin yetişdirilməsi üçün istifadə edilmişdir. Bitki ekstraktları dimetilsulfoksiddə həll edilmiş, kontrol nümunə kimi dimetilsulfoksid istifadə edilmişdir. Ekstraktların bakteriyalara təsiri 24 saat, *C. albicans*-a təsiri isə 48 saat inkubasiyadan sonra yoxlanılmışdır. Eksperimentlər 3 dəfə təkrarlanmış və orta ədədi göstəricilər əldə edilmişdir. *B. anthracoides*-ə qarşı gövdə və yarpaq, *L. monocytogenes*-ə və *S. aureus*-a qarşı yarpaq, *C. albicans*-a qarşı meyvə və toxum ekstraktlarının nəzərəçarpan antimikrob fəallığı müşahidə edilmişdir (Garaev, 2021: 169).

Antioksidant fəallığın tədqiqi

D. innoxia-nın yerüstü hissəsinin etanollu ekstraktlarının antioksidant təsiri difenil pikril hidrazil (DFPH) fəallığı ilə, spektrofotometrik üsulla yoxlanılmışdır. Nəticələr Troloks ekvivalenti ilə, nümunənin hər qr-na müvafiq olaraq mq ilə hesablanmışdır. Nümunə və kontrol məhlullarının absorpsiyası həlledicidən ibarət blank məhluluna qarşı, 517 nm dalğa uzunluğunda UB-GS spektrofotometri vasitəsilə ölçülmüşdür. Nəticədə ekstraktın DFPH fəallığı 0,0041 mq/qr olmuşdur (Bhandari, 2015: 36-37).

Toksik təsirin tədqiqi

Toxum alkaloidlərinin xroniki toksikliyi. D. innoxia toxumundan alınan alkaloid məcmusunun xətti bəlli olmayan ağ laborator siçovullar üzərində xroniki toksikliyi öyrənilmişdir. *D. innoxia* toxumundan alınan alkaloid məcmusu etanolda (500 mq/1 ml) həll edilib, fizioloji məhlulla (0,9% NaCl) durulaşdırılmışdır (1 mq/ml). Sınaq 130-210 qr çəkili erkək siçovullar üzərində aparılmışdır. Tədqiqatın sonunda heyvanlar dekapitasiya olunmuş və qanları analiz üçün götürülmüşdür. İntoksikasiya fonunda gedən qaraciyər zədələnməsinin öyrənilməsi üçün qanda qaraciyər fermentlərindən ALT – alanin aminotransferaza, AST – aspartat aminotransferaza və ALP – qələvi fosfatazanın fəallığı, böyrəklərin fəaliyyətinə ekstraktın təsiri qan zərdabında sidik cövhəri və kreatinin miqdarı müəyyən edilərək qeyd edilmişdir. Bununla yanaşı, həmçinin 20 fərqli göstərici üzrə qanın ümumi analizi aparılmışdır. Əldə edilən laborator göstəricilərinə əsasən alkaloid məcmusunun qaraciyərə zəif toksik təsirinə olduğu müəyyən edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, ALP-nin fəallığı kontrol qrupla müqayisədə artmışdır. Kontrol qrupla müqayisədə sınaq qruplarında leykositlərin miqdarı (*WBC*), limfositlərin ümumi sayı (*LYM#*), monositlərin, eozinofillərin və bazofillərin ümumi miqdarı (*MID#*), qranulositlər (*GRA#*), trombosit: böyük hüceyrələr nisbəti (*P-LCR%*, I qrupda) kimi göstəricilərdə azalma müşahidə edilmişdir (Vəliyeva, 2020: 20; Vəliyeva, 2021: 104-106).

Davranış-uyğunlaşma testləri. D. innoxia toxumundan alınan alkaloid məcmusunun MSS-nə, davranış-uyğunlaşma reflekslərinə göstərdiyi təsiri öyrənmək üçün ağ laborator siçanlara fizioloji məhlul ilə hazırlanmış 1 mq/ml qatılıqlı alkaloid məcmusu, 20-22 qr bədən çəkisinə müvafiq olaraq 5, 15, 30 və 50 mq/kq dozalarda, peritondaxili yeridilmiş, 30-40 dəq. sonra heyvanların davranışına təsiri “açıq sahə” və “yuva refleksi” model testləri vasitəsi ilə yoxlanılmışdır. Aparılan tədqiqat *D. innoxia* ekstraktının siçanların uyğunlaşma və davranışına dozadan asılı təsiri olduğunu göstərmişdir, belə ki, aşağı dozalarda gəmiricilərin üfqi hərəkəti aktivliyində artma, bunun əksinə, yuxarı dozalarda azalma müşahidə edilmişdir. “Yuva refleksi” şəraitində heyvanların davranışında dozadan asılı olaraq nəzərəçarpan dəyişikliklər meydana çıxmışdır. Belə ki, ekstraktın dozası 5 mq/kq-dan 50 mq/kq-a artırılan zaman, heyvanların işıqlı sahədə qalmasında azalma, qaranlıq sahədə qalmasında isə artma müşahidə edilmişdir (Kenny, 2014: 3-4; Veloso, 2016: 92-95).

Nəticə

Aparılan tədqiqatlar nəticəsində Azərbaycan florasında təbii olaraq yayılan *D. innoxia* bitkisinin tərkibində alkaloidlər, yağ turşuları, sterinlər, aminturşular, efir yağı komponentləri, ümumi fenol və flavonoid miqdarı, makro- və mikroelementlər, həmçinin bitki ekstraktlarının antimikrob və antioksidant fəallığı, xronik toksikliyi və MSS-nə, davranış-uyğunlaşma reflekslərinə göstərdiyi təsir müəyyən edilmişdir. Tədqiqatın nəticələri Azərbaycan florasında yayılan bitkinin tibbi məqsədlə istifadəsi, kimyəvi tərkibinin tədqiqi, həmçinin zəhərlənmə hallarının fəsadlarının öyrənilməsi ilə məşğul olan araşdırılma qrupları üçün faydalı hesab edilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Zernov, A.S., Mirzəyeva, Ş.N. (2021). Abşeron florasının məlumat siyahısı. Bakı: CBS Polygraphic production, 204 s.
2. Vəliyeva, A.K. (2021). Azərbaycan florasından bəzi dəlibəng və batbat növlərində hiossiamin və skopolamin alkaloidlərinin miqdarının müqayisəli təyini. Azərbaycan Əczaçılıq və Farmakoterapiya Jurnalı, 21(2), s.11-15.
3. Valiyeva, A., Garaev, E., Karamli, A., Huseynova, N. (2022). Analysis of fatty acids of some *Hyoscyamus*, *Datura*, and *Atropa* species from Azerbaijan. Turkish Journal of Pharmaceutical Sciences, 19(4), p.442-446.
4. Vəliyeva, A.K. (2020). Azərbaycanda yayılan tropan alkaloidləri saxlayan toksik təsirli bitkilər. Azərbaycan təbabətinin müasir nailiyyətləri, №1, s.18-23.
5. Vəliyeva, A.K. (2021). Qara batbat otu ilə zəhərlənmənin və bitkinin alkaloid tərkibinin tədqiqi. Azərbaycan təbabətinin müasir nailiyyətləri, №4, s.103-108.
6. Garaev, E.A., Valiyeva, A.K., Karamli, A.N., Huseynova, N.M. (2021). Khimiya Rastitel'nogo Syr'ya, No 2, p.163-172. (in Russ.).
7. Vəliyeva, A.K., Qarayev, E.A., İsmayılova, Ş.Y., Bəylərova, A.H., Əhmədova, K.C., Musayeva, A.İ. (2022). Azərbaycan Florasından *Datura stramonium* L. növünün kimyəvi tərkibinin tədqiqi. Azərbaycan Əczaçılıq və Farmakoterapiya jurnalı, 22 (2), s.32-40.
8. Valiyeva, A., Felegyi-Toth, C.A., Varnai, B., Garaev, E., Beni, S., Kursinszki, L. (2022). Characterization of alkaloid profile of *Hyoscyamus reticulatus* L. and *Atropa belladonna* subsp. *caucasica* (Kreyer) Avet by LC-MS and NMR. Natural Product Research, p.1-6.
9. Mayda, N., Özkök, A., Bayram, N.E. (2020). Bee bread and bee pollen of diferent plant sources: determination of phenolic content, antioxidant activity, fatty acid and element profile. Journal of Food Measurement and Characterization, Vol. 14, p.1795-1809.
10. Bhandari, L., Rajbhandari, M. (2015). Isolation of quercetin from flower petals, estimation of total phenolic, total flavonoid and antioxidant activity of the different parts of *Rhododendron arboreum* Smith. Scientific World, Vol. 12(12), p.34-40.
11. Santos, M.A.Z., Roehrs, M., Pereira, C.M.P. (2014). Analysis of phytosterols in plants and derived products by Gas Chromatography – a short critical review. Austin Chromatography, Vol. 1(5), 1021, p.1-4.
12. Qarayev, E.A., Vəliyeva, A.K., Qafarova, D.S. (2019). Azərbaycan florasından dəlibəngin bəzi növlərinin mineral tərkibinin öyrənilməsi. Sağlamlıq, № 1, s.167-172.
13. Kenny, R., Dinan, T., Cai, G. (2014). Effects of mild calorie restriction on anxiety and hypothalamic–pituitary–adrenal axis responses to stress in the male rat, Physiological Reports, Vol. 2(3), 1-12.
14. Veloso, A., Filgueiras, G.B., Lorenzo, P., Estanislau, C. (2016). Modulation of grooming behavior in rats by different test situations, Psychology and Neuroscience, Vol. 9(1), 91-104.

Göndərildi: 12.01.2023

Qəbul edildi: 02.04.2023

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/89/300-304>

Şəhla Əsgərova

Azərbaycan Tibb Universiteti
tibb üzrə fəlsəfə doktoru
shahla.doctor@mail.ru

Fəridə Qurbanova

Azərbaycan Tibb Universiteti
dr.qurbanova@mail.ru

Qubaxanım Hacızadə

Azərbaycan Tibb Universiteti
tibb üzrə fəlsəfə doktoru
hacizade@mail.ru

Şəhla Yusubova

Azərbaycan Tibb Universiteti
tibb üzrə fəlsəfə doktoru
kombc@mail.ru

HAMILƏLİKDƏ DƏRMANLARIN FARMAKOKİNETİKASI

Xülasə

Hamiləlik inkişaf etməkdə olan dölün ehtiyaclarını ödəmək üçün bir çox proses tələb edir. Fizioloji və anatomik dəyişikliklərin baş verdiyi dövrdür. Bu dövrdə tənəffüs sistemində, ürək-damar sistemində, qan dövranı sistemində, ifrazat sistemində və mədə-bağırsağ sistemində (MBS) dəyişikliklər hamiləliklə bağlı pozğunluqlara səbəb ola bilər və qəbul edilən dərmanların farmakokinetik və farmakodinamik xüsusiyyətlərini dəyişə bilər; dərmanların sorulması, paylanması, metabolizması və xaric edilməsi prosesini əhatə edən farmakokinetik faza; Plazma albumin konsentrasiyasının azalması, ürək atışının artması, mədə pH-sının artması, bağırsağ hərəkətliliyinin azalması və glomerular filtrasiya sürətinin (GFS) artması kimi dəyişikliklərdən təsirlənir. Dərman-qida elementlərinin qarşılıqlı əlaqəsi dərman və qida maddəsi, daha geniş mənada dərman və çoxsaylı qida maddələri, qida maddələri və ya digər pəhriz komponentləri və qidalanma vəziyyəti arasında fiziki-kimyəvi, fizioloji və patofizioloji əlaqələr kimi müəyyən edilir. Nəticə olaraq, hamiləlik zamanı problemlərin və xəstəliklərin farmakoloji müalicəsində dərman və qida maddələri arasında qarşılıqlı təsir nəzərə alınmalıdır. Bu məqalədə hamiləlik zamanı müşahidə edilən fizioloji dəyişikliklərin farmakokinetik xüsusiyyətlərə və mümkün qida, qida və dərman qarşılıqlı təsirlərinə təsirini qiymətləndirmək məqsədi daşıyır.

Açar sözlər: hamiləlik, dərmanlar, fizioloji dəyişikliklər, farmakokinetika, patofizioloji əlaqələr

Shahla Asgarova

Azerbaijan Medical University
Doctor of Philosophy in Medicine
shahla.doctor@mail.ru

Farida Gurbanova

Azerbaijan Medical University
dr.qurbanova@mail.ru

Gubaxanım Hajizadə

Azerbaijan Medical University
Doctor of Philosophy in Medicine
hacizade@mail.ru

Shahla Yusubova

Azerbaijan Medical University
Doctor of Philosophy in Medicine
kombc@mail.ru

Pharmacokinetics of drugs in pregnancy

Abstract

During pregnancy, many physiological and metabolic alterations occur to support the requirements of the developing fetus. Alterations associated with the respiratory, cardiovascular, hematological, urinary, and gastrointestinal systems (GIS) may result in pregnancy-related disorders and may change the pharmacokinetic or pharmacodynamic characteristics of received drugs; the pharmacokinetic phase of drugs include their absorption, distribution, metabolism, and excretion. This involves reduced plasma albumin concentrations, increased cardiac output, increased gastric pH, reduced intestinal motility, and increased glomerular filtration rate (GFR). Drug-nutrient interactions are defined as physicochemical, physiological, and physio pathological interactions between a drug and a nutrient as well as between a drug and food, multiple nutrients, other dietary components, or nutritional status of the body. Understanding the impact of these changes on drug pharmacokinetic properties and food, drug-nutrient interactions are essential to ensure/optimize maternal health and fetal development. As a consequence, drug-nutrient interactions over the course of the pharmacological treatment of complications and disease during pregnancy should be considered. The purpose of this review is to summarize physiological changes during pregnancy and their effects on pharmacokinetic properties and to evaluate potential food, nutrient, and drug interactions

Keywords: pregnancy, drugs, physiological changes, pharmacokinetics, pathophysiological relationships

Giriş

Hamilə qadınların əksəriyyəti mayalanmadan və döl yumurtası uşaqlıq boşluğuna düşdükdən sonra orqanizmdə baş verən nəzərəçarpan dəyişiklikləri hiss etməyə başlayırlar.

Əsasən hamiləliyin baş verməsini ilk günlərdən başlayaraq qeyd olunan əlamətlərə əsasən bilmək olur. Bu əlamətlər ananın orqanizmində baş verən dəyişikliklərin təzahürüdür. Bəzi əlamətlər hamiləliyin sonuna qədər davam edir.

Mayalanmadan sonra ilk günlərdə gələcək anada ümumi zəiflik, yuxululuq qeyd olunur. Hamiləliyin başlanğıcı üçün bu əlamətlər normaldır. Hamilə qadına daha çox dincəlmək və sutka ərzində 9-10 saat yatmaq tövsiyə olunur.

Hamiləliyin başlanmasının daha bir səciyyəvi simptomu qusma ilə müşayiət olunan ürəkbulanmadır. Bu əlamətlər günün istənilən vaxtında qeyd oluna bilər, lakin əsasən səhər saatlarında olur. Bu simptomlar erkən toksikozun ilk əlamətləridir. Erkən toksikoz əlamətlərinin aradan qaldırılması vacibdir. Yataqdan qalxmazdan öncə kreker və ya suxarı yemək, sonra yataqdan qalxaraq bir stəkan su içmək tövsiyə olunur.

Qadın üçün xoşagəlməz olan kəskin qoxular, qadın uzun müddət havasız və insanların çox olduğu otaqda qaldıqda ürəkbulanma meydana çıxma bilər. Ürəkbulanma bayımlarla, başgicəllənmə ilə, zəifliklə və yuxululuqla müşayiət oluna bilər.

Bəzi hallarda hamiləlik iştahanın nəzərəçarpan dərəcədə artması ilə müşayiət olunur. Bundan başqa, qadında dad hissiyyəti də dəyişə bilər. Bəzi qadınlar hamiləliyin birinci trimestrində aclıq hissiyyətinin çox olmasını bildirirlər. Hamiləliyin əvvəlində aclıq hissiyyəti o qədər güclü olur ki, gələcək analar gecə nə isə yemək üçün yuxudan oyanırlar.

Bəzi hallarda hamilələr qida rasionuna tabaşır, kömür, gil kimi qida üçün nəzərdə tutulmayan maddələri daxil edirlər. Bu da orqanizmdə bu və ya digər elementlərin çatışmazlığı ilə izah olunur.

Hamiləlik, ana fiziologiyasındakı dəyişikliklərin plasentanın və dölün inkişafı və böyüməsi üçün inkişaf etdiyi mürəkkəb bir vəziyyətdir. Bu uyğunlaşmalar əvvəlcədən mövcud olan xəstəliyə təsir edə bilər və ya hamiləliyə xas pozğunluqlarla nəticələnə bilər. Eynilə, fiziologiyadakı dəyişikliklər dərmanın dozasını və təsirini təyin edən farmakokinetikani və ya farmakodinamikani dəyişə bilər. Buradan belə nəticə çıxır ki, hamiləlik dövründə terapevtik müalicə strategiyalarını tənzimləmək üçün ətraflı farmakoloji məlumat tələb olunur. Effektiv müalicəyə nail olmaq və ana

və döl riskini məhdudlaşdırmaq üçün həm hamiləlik fiziologiyasını, həm də müxtəlif dərmanların farmakologiyasını başa düşmək lazımdır.

Hamiləlik dövründə bədənin çox hissəsi hamiləliyin erkən mərhələlərində başlayan fizioloji və anatomik dəyişikliklərdən təsirlənir. Bu dəyişikliklərin çoxu müxtəlif dərmanların farmakokinetik (udma, paylanma, metabolizm və ifrazat) və farmakodinamik xüsusiyyətlərinə böyük təsir göstərir (Pacheco, Costantine, Hankins, 2013; Waldum, Straume, Lundgren, 2002; Tan, Tan, 2013). Müalicə zamanı yalnız bəzi təsiredici maddələrdən ibarət dərmanların istifadəsi hamiləlik dövründə ana və dölün təhlükəsizliyinin təmin edilməsi baxımından vacibdir (Feghali, Venkataramanan, Caritis, Schaefer, Peters, Miller, 2014; Boullata, Hudson, 2012). Dərman-qida elementlərinin qarşılıqlı təsiri dərman və qida maddəsi, daha geniş mənada dərman və bir çox qida, qida və ya komponentlər və qidalanma vəziyyəti arasında fiziki-kimyəvi, fizioloji və patofizioloji əlaqələr kimi müəyyən edilir (Chan, Jpen, 2013; Bushra, Aslam, Khan, 2011). Dərman-qida elementlərinin qarşılıqlı təsiri dörd mərhələdə baş verə bilər: hüceyrədənkənar bioinaktivasiya, udulmanın azalması/artırılması, təsirin azalması/artırılması və ifrazatın azalması/artırılması (eliminasiya) (Emmanuel, Thorne, 2015). Müvafiq olaraq, tibb işçiləri hamiləlik dövründə baş verən fizioloji dəyişiklikləri və dərmanın orqanizmdə paylanmasına təsir edən amilləri nəzərə almalıdırlar.

Farmakoterapiyanın effektivliyini təmin etmək vacibdir. Bu icmal məqaləsində hamiləlik zamanı müşahidə olunan fizioloji dəyişikliklərin dərmanın və dərmanın farmakokinetik xüsusiyyətlərinə, qida və qida maddələrinin qarşılıqlı təsirinə təsirini araşdırmaq məqsədi daşıyır. Hamiləlik zamanı fizioloji dəyişikliklər və dərman maddələr mübadiləsi – hamiləlik ürək-damar, tənəffüs, ifrazat, mədə-bağırsağ və qan dövranı sistemlərində qida, qida maddələri və dərman mübadiləsinin qarşılıqlı təsirinə dəyişdirən bir çox fizioloji fərqlərin baş verdiyi bir prosesdir. Xülasə, ürək döyüntüsü və həcmi artır, ağciyər tutumu azalır, glomerül filtrasiya sürəti (GFS) artır, qanın həcmi artır və qan dövranı azalır, xüsusilə mədə-bağırsağ sistemi (MBS) hərəkətiliyi azalır, qidalanmaya təsir edən ürəkbulanma və qusma kimi dəyişikliklər baş verir (Mehta, Chen, Hardy, Powrie, 2015).

Damardaxili tətbiq olunan dərmanlar birbaşa qan dövranına daxil olduqları üçün 100 % biomövcüddürlər. Bununla belə, əksər dərmanlar damardan ekstravaskulyar şəkildə tətbiq edilir və sistemli təsir göstərməsi gözlənilir. Bu səbəbdən, absorbsiya və biomövcud dərmanın farmakoloji təsiri üçün ilkin şərtədir. Dərmanın udulması zamanı gecikmələr və ya itkilər dərmana reaksiya və yan təsirlərin dəyişməsinə kömək edə bilər və müalicənin uğursuzluğuna səbəb ola bilər. Dərmanın əzələdaxili və ya dərialtı yeridilməsindən sonra yerli qan axınının artması və vazodilatasiyanın dərmanın sorulmasını asanlaşdırdığı güman edilir, baxmayaraq ki, spesifik dərman məlumatları yoxdur. Dərmanın udulmasında ən böyük dəyişkənlik dərmanın ağızdan qəbulu zamanı müşahidə olunur. Şifahi olaraq qəbul edilən dərmanlar üçün biomövcud bağırsağ epitelisində udulmuş miqdardan, həmçinin dərmanın bağırsaqdan və qaraciyərdən sistemli dövriyyəyə keçməsi zamanı ilk keçid metabolizmindən təsirlənir. Mədə pH, qida, bağırsağ tranzit müddəti, bağırsağ metabolizmi, qəbulu və axıntı nəqli prosesləri ağızdan dərmanın biomövcudluğuna təsir göstərə bilər.

Farmakokinetik qarşılıqlı təsirlərə dərman və ya qida maddəsinin sorulması, paylanması, metabolizması və ifrazat prosesləri daxildir. Farmakodinamik qarşılıqlı təsirlərə dərman və ya qida maddəsinin fizioloji təsir mexanizmində dəyişikliklər daxildir (Boullata, Hudson, 2012).

Bir çox dərman iki qatlı lipid quruluşa malik olan plasentanı keçərək asanlıqla dölə çatır. Ümumiyyətlə, böyük molekulyar quruluşa malik dərmanlar plasentadan passiv diffuziya ilə keçir.

Onun plasentadan faqositoz və pinositoz yolu ilə keçə biləcəyi düşünülür. Bu mexanizmlər qida maddələrinin plasenta vasitəsilə daşınmasında da mühüm rol oynayır (Zanger, Schwab, 2013).

Hamiləlik dövründə allergiya əlamətlərini müalicə etmək üçün ürəkbulanma, qusma, başgicəllənmə, yuxusuzluq zamanı antihistaminiklərə üstünlük vermək olar.

Allergiyanın müalicəsində burundaxili steroidlərin (flutikazon, mometazon, budesonid, flunisolid, triamsinolon aktiv maddəsi) və oral olaraq qəbul edilən ikinci nəsil antihistaminiklərin

(setirizin, loratadin) hamiləlik dövründə istifadəsinin təhlükəsiz olduğunu bildirən tədqiqatlar var (Khojasteh, Wong, 2011; Chikhani, Hardman, 2016).

Penisilin və sefalosporin aktiv maddələri olan preparatlar ana və dölün sağlamlığına mənfi təsir göstərə bilən bakterial infeksiyaların müalicəsində istifadə edilə bilər. Hamiləlik dövründə *Helicobacter pylori* infeksiyası inkişaf edərsə, amoksisillin və klaritromisin aktiv maddələrini ehtiva edən antibiotik müalicəsi üsulu tətbiq edilə bilər (Lusley, Kilby, Tower, 2016).

Hamiləlik dövründə diabetin farmakoloji müalicəsində insulin, uzun təsirli analog detemir, qısa təsirli qlargin istifadə edilə bilər. Bu müalicəyə alternativ olaraq, qısa müddətli istifadə üçün təhlükəsiz olduğu düşünülmən metformin və qliburid bəzi klinisyenlər tərəfindən seçilə bilər (Chambers, Polifka, Friedman, 2008). Pəhriz zülalının yeməkdən sonrakı qan qlükozasına təsirini araşdıran bir araşdırmada, intensiv insulin terapiyası alan 1-ci tip şəkərli diabet xəstələrində yalnız zülalın postprandial qan qlükozasını artırdığı nəşr olundu.

Hamiləlikdə farmakologiyaya dair son tədqiqatlar, hamiləliyin dinamik prosesinin işığında dərmanların paylanması və reaksiyasının mürəkkəbliyini vurğulayır. Dərmanın dozasını və hamilə olmayan populyasiyalardan gözlənilən cavabları ekstrapolyasiya etmək yersizdir və hamilə qadınlar üçün zərərli ola bilər. Əksinə, hamiləlikdə istifadə edilən dərmanların farmakokinetik və farmakodinamik xüsusiyyətlərini öyrənmək üçün strukturlaşdırılmış yanaşmaya riayət edilməlidir. Dərmana xas məlumat olmadıqda, xəstənin yaxından monitorinqi hamilə xəstələrdə dərman müalicəsini optimallaşdırmaq üçün ən məntiqli addımdır.

Nəticə

Hamiləlik dövründə ananın orqanizmində əhəmiyyətli fizioloji və metabolik dəyişikliklər baş verir. Bu dəyişikliklər nəticəsində hamilə qadınların istifadə etdiyi müxtəlif dərman vasitələrinin farmakokinetik və farmakodinamik xüsusiyyətləri fərqli ola bilər. Sağlamlığın qorunması və xəstəliklərin müalicəsi üçün iki vacib amil olmaqla yanaşı, qida maddələri və dərmanlar mənfi sağlamlıq nəticələrinə səbəb ola bilər. Bu səbəbdən optimal dərman müalicəsinin təmin edilməsi və düzgün müalicə protokollarının qurulması üçün qarşıya çıxacaq dərman-qida elementi qarşılıqlı təsirlərinin müəyyən edilməsi həm hamilə qadının, həm də dölün sağlamlığı üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Dərmanın xüsusiyyətlərini və mədə-bağırsaq simptomlarını nəzərə alaraq, qida və dərman qarşılıqlı təsirini minimuma endirmək üçün onu müxtəlif vaxtlarda yeməklə birlikdə qəbul etmək tövsiyə oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. Pacheco, L.D., Costantine, M.M., Hankins, G.D. (2013). Physiologic changes during pregnancy. In: Mattison D, editor. Clinical pharmacology during pregnancy. USA: Elsevier: 5-16.
2. Waldum, H.L., Straume, B.K., Lundgren, R. (2002). Serum group I pepsinogens during pregnancy. Scand J Gastroenterol. 15(1): 61–63.
3. Tan, E.K., Tan, E.L. (2013). Alterations in physiology and anatomy during pregnancy. Best Pract Res Clin Obstet Gynaecol. 27: 791-802.
4. Feghali, M., Venkataramanan, R., Caritis, S. (2015). Pharmacokinetics of drugs in pregnancy. Semin Perinatol. 39: 512-9.
5. Schaefer, C., Peters, P.W., Miller, R.K. (2014). Drugs during pregnancy and lactation: treatment options and risk assessment. USA: Academic Press: 251-91.
6. Boullata, J.I., Hudson, L.M. (2012). Drug-nutrient interactions: a broad view with implications for practice. J Acad Nutr Diet. 112: 506-17.
7. Chan, L. (2013). Drug-nutrient interactions. JPEN J Parenter Enteral Nutr 2013; 37: 450-8.
8. Bushra, R., Aslam, N., Khan, A.Y. (2011). Food-drug interactions. Oman Med J; 26: 77-83.
9. Emmanuel, Y., Thorne, S. (2015). Heart disease in pregnancy. Best Pract Res Clin Obstet Gynaecol; 29: 579-97.
10. Mehta, N., Chen, K., Hardy, E., Powrie, R. (2015). Respiratory disease in pregnancy. Best Pract Res Clin Obstet Gynaecol; 29: 598-611.
11. Zanger, U.M, Schwab, M. (2013). Cytochrome P450 enzymes in drug metabolism: regulation of gene expression, enzyme activities, and impact of genetic variation. Pharmacol Ther; 138: 103-41.
12. Khojasteh, S.C., Wong, H., Hop, C.E., editors. (2011). Drug metabolism and pharmacokinetics quick guide. London: Springer Science & Business Media.
13. Chikhani, M., Hardman, J.G. (2016). Pharmacokinetic variation. Anaesth Intensive Care Med.17: 163-5.
14. Lusley, M.D., Kilby, D.M., Kilby, M., Tower, L.C. (2016). Medication in pregnancy. Obstetrics & Gynaecology: An Evidence-based Text for MRCOG. UK: CRC Press Taylor and Francis Group; 2016; p.206-13.
15. Chambers, C.D., Polifka, J.E., Friedman, J.M. (2008). Drug safety in pregnant women and their babies: ignorance not bliss. Clin Pharmacol Ther. 83(1):181–183.

Göndərildi: 11.01.2022

Qəbul edildi: 11.03.2023

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/89/305-309>

Aytən Ağamaliyeva
Azərbaycan Tibb Universiteti
tibb üzrə fəlsəfə doktoru
ayten.agamaliyeva@gmail.com

Lalə Ağabəyli
Azərbaycan Tibb Universiteti
tibb üzrə fəlsəfə doktoru
lala.aghabayli@yahoo.com

Hicran Əsgərova
Azərbaycan Tibb Universiteti
tibb üzrə fəlsəfə doktoru
Dr_jijiko@mail.ru

Zərqələm Öməröva
Azərbaycan Tibb Universiteti
tibb üzrə fəlsəfə doktoru
a-ayten@yandex.ru

Fatma İsmayılova
Azərbaycan Tibb Universiteti
ismayilova_fatma@mail.ru

NAZİK BAĞIRSAQ DİVERTİKULYUZUNUN RADIODİAQNOSTİKASI

Xülasə

Nazik bağırsağın divertikulyozu nadir və diaqnozu çətin qoyulan patologiya olub, bağırsaq divarı boyu birdən artıq kisəşəkilli qabarmalar – divertikullar ilə xarakterizə olunur. Adətən bu patologiya simptomuz keçir, ilk klinik təzahürlər isə artıq ağırlaşmaların inkişafını göstərir. Nazik bağırsağın divertikulyozunun diaqnozunda aparıcı yeri radioloji müayinə metodları tutur: ultrasəs müayinə, barium ilə kontrastlı enteroqrafiya, kompyuter tomoqrafiya və ya maqnit rezonans tomoqrafiya. Təqdim olunan məqalədə adı keçən metodların nazik bağırsaq divertikulyozunun və ağırlaşmalarının diaqnostikasında rolu, ayrı-ayrı müayinələrdə izlənən radioloji əlamətlər qeyd olunmuşdur. Həmçinin bir xəstə üzərində aparılmış kliniki müşahidənin nəticələri yuxarıda adı keçən metodların diaqnostik dəyərini göstərmək məqsədi ilə təqdim edilmişdir.

***Açar sözlər:** nazik bağırsaq divertikulozu, barium passajlı enteroqrafiya, maqnit rezonans tomoqrafiya, ultrasəs müayinəsi, kompyuter tomoqrafiya*

Aytan Aghamaliyeva
Azerbaijan Medical University
Doctor of Philosophy in Medicine
ayten.agamaliyeva@gmail.com

Lala Aghabayli
Azerbaijan Medical University
Doctor of Philosophy in Medicine
lala.aghabayli@yahoo.com

Hijran Asgarova
Azerbaijan Medical University
Doctor of Philosophy in Medicine
dr_jijiko@mail.ru

Zargalam Omarova

Azerbaijan Medical University
Doctor of Philosophy in Medicine
a-ayten@yandex.ru

Fatma İsmayilova

Azerbaijan Medical University
ismayilova_fatma@mail.ru

Radiology of small intestine diverticulosis

Abstract

Diverticulosis of the small intestine is a rare and difficult to diagnose pathology, characterized by multiple small swellings – diverticula along the intestinal wall. Usually, this pathology passes without symptoms, and the first clinical manifestations already indicate the development of complications. The diagnosis of diverticulosis of the small intestine are radiological examination methods: ultrasound examination, barium contrast enterography, computed tomography or magnetic resonance tomography. In the presented article, the role of the mentioned methods in the diagnosis of small intestinal diverticulosis and its complications, as well as the radiological signs are mentioned. Also, the results of a clinical case study are presented in order to show the diagnostic value of the mentioned methods.

Keywords: *small intestinal diverticulosis; barium contrast enterography; magnetic resonance imaging; ultrasound examination; computed tomography*

Giriş

Nazik bağırsağ divertikulyozu-bağırsağ divarında çoxsaylı, ölçüsünə görə bir-birinə yaxın divertikulların izlənməsi olub, kişilər arasında daha çox yayılmışdır (Bayramov, 2016: 171). Quruluşuna görə divertikullar həqiqi və yalançı olur. Əgər boşluqlu orqanın divarının bütün qatları prosesə cəlb olunubsa həqiqi divertikul, əzələ və selikaltı qat prosesə qoşulmayıbsa yalançı divertikuldur. Mənşəyinə görə divertikullar anadangəlmə və qazanılma olaraq iki yerə bölünür. Həqiqi divertikullar çox vaxt anadangəlmə, yalançı divertikullar isə qazanılma olur (Parfenov, 2009: 880). Bundan başqa divertikulların pulsion və traksion formaları ayırd edilir. Pulsion divertikullar bağırsağ daxilində təzyiqin artması, traksion formaları isə bağırsağ divarının fiksasiyası nəticəsində əmələ gəlir (Parfenov, Krums, Pavlov, 2019: 4-8).

Nazik bağırsağ divertikulyozu yoğun bağırsağa nisbətən daha az izlənilir və əsasən onikibarmaq bağırsağda rast gəlinir. Acı və qalça bağırsağda isə bu patologiya çox nadir hallarda tapılır (Longo, Vernava, 1992: 381-8). Enteroklizis müayinəsində 2% hallarda, autopsiyada 0,1-1,5% müşahidə edilir (Mantas, Kykalos, Patsouras, Kouraklis, 2011: 49-53). Qalça bağırsağ divertikulyozu 26% hallarda onikibarmaq bağırsağ, 35% hallarda isə yoğun bağırsağ divertikulyozu ilə birgə izlənməmişdir (Akhrass, Yaffe, Fischer, 1997: 383-8).

Acı və ya qalça bağırsağ divertikulları qazanılmış psevdodivertikullardır. İstisna Mekkelin anadangəlmə divertikuludur (Timerbulatov, 2017). Onların ölçüsü bir neçə millimetrdən bir neçə santimetrə qədər ola bilər. Nazik bağırsağın divertikulyozunun etiopatogenezi az öyrənilmişdir. Bu patologiya əsasən nazik bağırsağın hərəkətliliyinin pozulması və orqanın mənfəzində yüksək təzyiqlə özünü göstərir (Lequet, Menahem, Alves, Fohlen, Mulliri, 2017: 253-259). Risk faktorları az lifli, çox yağlı qidalar, yaşlılar, sistemli skleroz, visseral mio və neyropatiyadır. Mekkel divertikulu ileosekal klapandan 45-90 sm məsafədə yerləşmiş olub, diametri 1-50 sm arasında dəyişə bilər. Embrional inkişafda yumurta sarısı (yolk sac) sapının natamam reduksiyası nəticəsində meydana çıxan patologiya, embrional mənşəyinə görə strukturunda müəyyən faiz hallarda mədə selikli qişası və ya mədəaltı vəzi elementləri daşıya bilər ki, sonunculara xas xora qanaxması, bədxassəli şişlər və keçməməzlik kimi ağırlaşmalar müşahidə oluna bilər (Sagar, Kumar, Shah, 2006: 501-5). Mekkel divertikulu ağırlaşmaların baş verdiyi ana qədər simptomuz davam edən patologiyadır. Əsas ağırlaşmalar pediatrik yaş qrupunda izlənilir. Qeyd etmək istərdik ki, 2 yaşına

qədər mədə-bağırsaq qanaxmalarının 50%-ə qədəri Mekkel divertikulusunun peptik xoralarının hesabına baş verir (Lin, Huang, Bao, Zheng, Xia, & Chen, 2017).

Onikibarmaq bağırsaq divertikulyozu 50 yaşdan yuxarı şəxslərdə müşahidə olunaraq, əsasən qazanılma olur. Klinik simptomlara malik olmayan patologiya ağırlaşan zaman, divertikulit, sağ qabırğaaltı nahiyədə olub, sol kürəyə verən ağrı və ağızda pis qoxu ilə xarakterizə olunur. Çox vaxt bu əlamətlər yeməkdən bir neçə saat sonra baş verir (Longo, Vernava, 1992: 381-8). Nazik bağırsağın divertikulyozunun ağırlaşmaları divertikulit, açıq və ya gizli nazik bağırsaq qanaxması, bağırsaq obstruksiyası, nazik bağırsağın perforasiyası və malabsorbsiyadır. Sonuncu halda ishal, steatoreya, dəmir və vitamin çatışmazlığı baş verir. Malabsorbsiyanın inkişafı nazik bağırsağın hərəkiliyinin pozulması, bağırsaq möhtəviyyatının durğunluğu və nazik bağırsaqda bakterial artım ilə əlaqələndirilir.

Bu patologiyanın həm ağırlaşmamış, həm də ağırlaşmış formalarının diaqnostikası çətinidir, bu da klinik şəklin qeyri-spesifik gedişatı ilə bağlıdır. Seçim müayinə metodu rentgenoloji müayinələrdir (Transue, Hanna, Shekhani, Rohatgi, Khosa, & Johnson, 2017: 195-205). Mekkel divertikulu kontrastlı rentgen müayinəsində nazik bağırsağın selikli qişasında uzanmış üçbucaq formasında görünür. İcmal rentgenoqrafiya, ezofaqoqastroduodenoskopiya və kolonoskopiya dəqiq diaqnoz qoymağa imkan vermir, lakin oxşar simptomları olan mədə-bağırsaq traktının digər xəstəliklərini istisna etməyə kömək edir. Barium kontrastlı enteroqrafiya, kompyuter tomoqrafiya və ya maqnit rezonans tomoqrafiya müayinələri bu patologiya üçün daha informativdir. Ancaq bu üsullar həmişə ilkin mərhələdə tətbiq edilmir. Son illərdə tətbiq olunan videokapsul endoskopiya xəstəliyin diaqnostikasını müəyyən qədər asanlaşdırmışdır. Bu metod digər şüa diaqnostik üsullar effektiv olmadığından istifadə edilir.

Ultrasəs müayinəsində ağırlaşmış formalarda bağırsağın lokal qalınlaşması, bağırsaqla əlaqəsi olan hiperexogen mərkəzə malik hiporxogen struktur (divertikula məxsus sahə), divertikul ətrafında piy toxumasının exogenliyinin artması, sərbəst maye, bəzi hallarda qaz qabarcıqları izlənilir (Jeong, Hong, Hwang, Kim, Chang, 2015: 74-77). Divertikulitin kompyuter tomoqrafiyada izlənen əlamətlərinə nazik bağırsaq divar qalınlaşması, hiperdens divar, ekstraluminal hava qabarcıqları və hava-maye səviyyəsi olan divertikul aiddir (Korneva, Rostovtsev, Nudnov, Rostovtseva, Pronkina, 2019: 54-65).

Nazik bağırsağın asimptomatik divertikulyozu cərrahi müdaxilə də daxil olmaqla müalicə tələb etmir. Xəstəyə yüksək lifli pəhriz tövsiyə oluna bilər. Həddindən artıq bakterial artım ilə əlaqəli malabsorbsiya sindromu olarsa, antibakterial və polienzimatik dərmanlar təyin olunmalıdır. Fəsadlar müşahidə olunan xəstələr isə cərrahi müdaxilə üçün xəstəxanaya yerləşdirilməlidirlər (Ferreira-Aparicio, Gutierrez-Vega, Galvez-Molina, Ontiveros-Neves, Athie-Gutierrez, Montalvo-Jave, 2012: 668-676).

Klinik nümunə

1957-ci il təvəllüdü, kişi xəstə yeməkdən 2 saat sonra epigastral nahiyədə və göbək nahiyəsində küt ağrı, şişkinlikdən, iştahının azalması, gündə 4 dəfəyə qədər ishal şikayətləri ilə klinikaya müraciət etmişdir. 2 ildir davam edən bu şikayətlər əsasında xəstənin bədən çəkisi 6 kq azalmışdır. Anamnezdə xroniki qastrit, onikibarmaq bağırsaq xorası qeyd olunur. Bu şikayətlərlə bağlı son 4 ayda xərçəng şübhəsi ilə bir sıra müayinələr aparılıb. Endoskopiya, qarın boşluğu orqanlarının ultrasəs müayinəsi, ağciyərlərin rentgenoqrafiyası, ümumi və biokimyəvi qan testləri, onkomarkerlər yoxlanılıb, amma əhəmiyyətli diaqnostik məlumat alınmayıb. Sigmoid bağırsaqda kolonoskopiya zamanı kiçik ölçülü divertikullar aşkar edilmişdir.

Müayinə zamanı xəstənin vəziyyəti qənaətbəxş idi. Dəri solğun çəhrayıdır. Boyu 171 sm, çəkisi 57 kq. Periferik limfa düyünləri palpasiya edilmir. Sümük-oynaq sistemi patologiyasızdır. Ağciyərlərdə vezikulyar tənəffüs eşidilir, xırıltı yoxdur. Ürək vurğusu ritmik, aydın, qan təzyiqi 130/80 mm.c.s.. Nəbz dəqiqədə 75-dir. Qarın böyüməyib, tənəffüs aktında iştirak edir. Palpasiya zamanı qarın yumşaq və ağrısızdır. Göbək bölgəsində qurultu qeyd olunur. Qaraciyər palpasiya edilmir. Ortner əlaməti mənfidir. Gündə 3-4 dəfə formalaşmamış nəcis qeyd olunur, nəcis açıq qəhvəyi rəngdədir, qan və selik yoxdur.

Beləliklə, əvvəlki tədqiqatlar xroniki ishal və çəki itkisinin səbəblərini müəyyən etməmişdir. Diaqnozu aydınlaşdırmaq üçün xəstəyə əlavə müayinə, o cümlədən nəcisdə kalprotektin miqdarının təyini, qarın boşluğu orqanlarının ultrasəs müayinəsi tövsiyyə olunmuşdur.

Ultrasəs müayinəsi zamanı 12 barmaq bağırsağ ilə ilaqəsi olan, diametri bəzi yerlərdə 1,2 sm-ə çatan, mədəyə söykənmiş, uzunluğu 5 sm, uzunluğu 5,0 sm-ə qədər olan anexogen sahə-divertikul izlənilir. Peristaltik dalğa keçdikdə, onikibarmaq bağırsağın mənfəzi tam yığılır, anoexogen sahənin (divertikulun) mənfəzi dəyişmir, xaotik hərəkəti izlənilir. Yoğun bağırsağın divarının qalınlığı 2-3 mm-ə qədər olub, ölçüsü 7 mm-ə qədər olan tək-tək divertikullar izlənilir. Ətraf toxumaların exogenliyi və strukturu pozulmayıb. Həmçinin xəstədə, II dərəcəli hepatosteatoz və sol böyrəkdə sadə kist qeyd olunmuşdur.

Ultrasəs müayinəsindən məlumatlarını nəzərə alaraq, bariyum passajlı enteroqrafiya aparıldı.

Enteroqrafiya zamanı onikibarmaq bağırsağın enən hissəsində qeyri-bərabər konturlu, 6×4 sm ölçüdə yuvarlaq formalı divertikul müəyyən edilir. Acı bağırsağın başlanğıcında ölçüsü 4 sm-ə qədər düzgün konturlu divertikul izlənilir. Bariyum passajından 1 saat sonra bütün acı bağırsağ boyu 2-3 sm-dən 5 sm-ə qədər bariyum qaz səviyyəsini göstərən hava-maye təbəqələnməsi olan aydın konturlu çox sayda divertikullar aşkar edilir.

2 saat 30 dəqiqədən sonra bariyum kontrast maddəsi onikibarmaq bağırsağın divertikulunda qalmaqdadır, digər nazik bağırsağ strukturlarında maye səviyyələri qeyd edilir. 3 saat 30 dəqiqədən sonra bariyum suspenziyası acı və qalça bağırsaqda saxlanılmaqdadır, kontrast artıq kor bağırsağa keçib. 6 saat 30 dəqiqədən sonra bariyum suspenziyası qarın boşluğunun sol yarısında bütün nazik bağırsağ boyu müxtəlif maye səviyyələri ilə vizuallaşır. Kontrast maddə kor bağırsağı dolduraraq qalxan çənbər bağırsağa keçib.

1 sutka (24 saat) sonra çəkilən rentgenoqramda kontrast maddə böyük duodenal divertikulda qalmaqdadır, nazik bağırsağ boyu bariyum qalıqları qeyd edilir. Yoğun bağırsağ divertikullarında da bariyum qalıqları vizuallaşır.

Nəticə: Nazik və yoğun bağırsaqların çoxsaylı divertikulları. 24 saatdan sonra çəkilən rentgenoqramda divertikulları tam dolduran kontrast maddə, bağırsaqların müxtəlif nahiyələrində hava-maye təbəqələnməsinin müşahidə olunması.

Klinik və laborator məlumatların təkrar yoxlanılması zamanı bağırsağ keçməməzliyi təsdiq edilməmiş və xəstəyə qarın boşluğu orqanlarının MRT müayinəsi məsləhət görülmüşdür.

MR-tomoqramlarda içərisində kontrast maddə və bağırsağ möhtəviyyəti olan onikibarmaq bağırsaqda bir divertikul, acı bağırsaqda ölçüsü 2-4 sm aralığında olan çoxsaylı divertikullar, qalça bağırsaqda ölçüsü 1,5-2,5 sm olan 2 divertikul aşkar edildi. T2-WI rejimində (T2 FS) divertikul ətrafında heç bir iltihab əlaməti müşahidə olunmadı. T2 rejimində su yükü zamanı divertikullar su ilə doldu. Böyük divertikullarda, xüsusilə onikibarmaq bağırsağ və acı bağırsağın girişində olan divertikullarda maye fonunda bağırsağ möhtəviyyəti aşkarlandı. Nəticə: İltihab əlamətləri olmayan onikibarmaq, acı və qalça bağırsaqda çoxsaylı divertikulların MR-əlamətləri.

Beləliklə, kliniki diaqnoz olaraq xəstəyə nazik və yoğun bağırsaqların divertikulyozu, malabsorbsiya sindromu müəyyən edilidi. Cərrahi müdaxilə tələb edən ağırlaşmaların olmamasını nəzərə alaraq konservativ müalicə üsulu seçildi. Nazik bağırsağ boyu çoxsaylı divertikulların olması bağırsağın rezeksiyası ehtimalını inkar edir. Malabsorbsiya sindromunu korreksiya etmək üçün sağlam qida pəhrizi, 6 gün ərzində gündə 2 dəfə 200 mq dozada faksimmin (rifaksiminin) qəbulu kursu və daimi olaraq gündə 3 dəfə Kreon 10.000 qəbulu tövsiyyə olundu.

1 ay sonra aparılan təkrari müayinədə xəstənin vəziyyəti qənaətbəxşdir. Müalicə fonunda müsbət tendensiya qeyd edilir. Nəcis gündə 1 dəfə, periodik olaraq formalaşmamış olur. Bədəndə çəkisi sabit saxlanılır. Qarında ağrı yoxdur.

Bu klinik nümunə, malabsorbsiya sindromunun inkişafına səbəb olan acı və qalça bağırsağın divertikulları fonunda nazik və yoğun bağırsaqların qarışıq divertikulyozunu göstərir. Xəstədə xroniki ishalın inkişafını və səbəbsiz çəki itirməsini nəzərə alaraq, ilkin diaqnostik proses bədxassəli törəmə aşkar olunmasına yönəldilib. Bununla belə, anamnezin təhlili, klinik mənzərə, qarın boşluğu orqanlarının ultrasəs məlumatları, nazik və yoğun bağırsaqların bariyum kontrastlı

rentgenoloji müayinəsi son diaqnozu qoymağa imkan verdi və bu da, MRT müayinəsinin nəticələri ilə təsdiqləndi. Təqdim olunan klinik nümunə nazik bağırsağın divertikulyar xəstəliyinin ilkin və dəqiq diaqnostikasında müxtəlif radioloji müayinə üsullarının imkanlarını göstərdi. Barium passajı ilə aparılan rentgenoloji müayinənin aparıcı rolu nümayiş etdirildi.

Nəticə

Nazik bağırsaq divertikulozu nadir patologiyadır, lakin qeyri-spesifik kəskin və xroniki abdominal simptomları olan xəstələrdə diferensial diaqnostika zamanı bu patologiya da nəzərə alınmalıdır. Radioloji diaqnostika üsullarının doğru və vaxtında istifadə edilməsi diaqnozun düzgün qoyulmasına, müalicə taktikasının adekvat seçilməsinə kömək edir.

Ədəbiyyat

1. Bayramov, N.Y., Rüstəm, Ə.M., Zeynalov, B.M. (2016). Nazik bağırsağın cərrahi xəstəlikləri. Bakı: "Təbib", 171 s.
2. Parfenov, A.I. (2009). Enterology. Mia Publishing, 880 p.
3. Parfenov, A.I., Krums, L.M., Pavlov, M.V. (2019). Diverticula of the small intestine. Therapeutic Archives, vol. 91, No. 2, p.4-8.
4. Longo, W.E., Vernava, A.M. (1992). Clinical implications of jejunoileal diverticular disease. Dis. Colon. Rectum. 1992; 35: 381-8.
5. Mantas, D., Kykalos, S., Patsouras, D., Kouraklis, G. (2011). Small intestine diverticula: Is there anything new? World J Gastrointest Surg. 3(4): 49-53.
6. Akhrass, R., Yaffe, M.B., Fischer, C. et al. (1997). Small-bowel diverticulosis perceptions and reality. J. Am. Coll. Surg. 184 (4): 383-8.
7. Lequet, J., Menahem, B., Alves, A., Fohlen, A., Mulliri, A. (2017). Meckel's diverticulum in the adult. J Visc Surg. Sep;154(4): 253-259. doi: 10.1016/j.jvisc Surg.2017.06.006. Epub 2017 Jul 9. PMID: 28698005.
8. Sagar, J., Kumar, V., Shah, D.K. (2006). Meckel's diverticulum: a systematic review. J R Soc Med. Oct;99(10): 501-5. doi: 10.1177/014107680609901011. Erratum in: J R Soc Med. 2007 Feb;100(2):69. PMID: 17021300; PMCID: PMC1592061.
9. Lin, X.K., Huang, X.Z., Bao, X.Z., Zheng, N., Xia, Q.Z., & Chen, C.D. (2017). Clinical characteristics of Meckel diverticulum in children: A retrospective review of a 15-year single-center experience. Medicine, 96(32), e7760.
10. Transue, D.L., Hanna, T.N., Shekhani, H., Rohatgi, S., Khosa, F., & Johnson, J.O. (2017). Small bowel diverticulitis: an imaging review of an uncommon entity. Emergency radiology, 24(2): 195-205.
11. Jeong, J., Hong, S.S., Hwang, J., Kim, H.J., Chang, Y.W. (2015). Acute diverticulitis of the terminal ileum: ultrasonography and CT findings. Ultrasonography. 34(1): 74-77.
12. Korneva, Ye.P., Rostovtsev, M.V., Nudnov, N.V., Rostovtseva, T.M., Pron'kina, Ye.V. (2019). Vozmozhnosti KT v diagnostike oslozhneniy divertikuleza kishechnika (klinicheskiye nablyudeniya). Meditsinskaya vizualizatsiya. (3): 54-65.
13. Ferreira-Aparicio, F.E., Gutierrez-Vega, R., Galvez-Molina, Y., Ontiveros-Nevaras, P., Athie-Gutierrez, C., & Montalvo-Jave, E.E. (2012). Diverticular disease of the small bowel. Case reports in gastroenterology, 6(3): 668-676.

Göndərildi: 18.01.2023

Qəbul edildi: 11.03.2023

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/89/310-314>

Farida Gurbanova

Azerbaijan Medical University
dr.qurbanova@mail.ru

Ulviyya Sirajli

Azerbaijan Medical University
Doctor of Philosophy in Medicine
dr.ulya@mail.ru

Mahbuba Azizova

Azerbaijan Medical University
Doctor of Philosophy in Medicine
azizova@mail.ru

Gunay Mammadli

Azerbaijan Medical University
Doctor of Philosophy in Medicine
mammadli.doctor@mail.ru

Gubakhanim Hajizade

Azerbaijan Medical University
Doctor of Philosophy in Medicine
hacizade@mail.ru

INSULIN RESISTANCE IN POLYCYSTIC OVARY SYNDROME

Abstract

PCOS has a leading place in women's infertility. Based on the data of recent researches, Anti-Mullerian hormone (AMH) has been considered as one of the diagnostic criteria for PCOS. The aim of study was to determine the interrelation of Anti-Mullerian hormone with hormonal and ovarian morphological characteristics in patients with PCOS, with and without insulin resistance. 110 women with diagnosis of PCOS were involved in the study. Patients were divided into two groups: PCOS patients with insulin resistance (60 women) and PCOS patients without insulin resistance (50 women).

All patients underwent hormonal investigation (AMH, FSH, LH, T, FT, HOMA- IR, FAI and SHBG). The volume of ovaries and the number of antral follicles (AFC) were determined by ultrasound imaging. Correlation between AMH and the ovarian hormonal and morphological characteristics has been shown. In particular, a significant positive interrelation between AMH and the volume of the ovaries in both groups was demonstrated. In the group of patients with PCOS and insulin resistance a positive interrelation between AMH and the volume of ovary, AFC was shown, as well as a negative interrelation between AMH and SHBG. In the same group a tendency of the positive interrelation between AMH and TT, HOMA-IR and IRI was seen. In the group of patients with PCOS without insulin resistance a positive interrelation between AMH and the volume of ovary was observed, as well as the tendency of positive interrelation between AMH and AFC, TT, HOMAIR, IRI. Additionally, a negative interrelation between AMH and SHBG was seen in the later patient group. Increased levels of AMH in all PCOS patients in our study, in comparison with the accepted norm, indicates on possibility of using this data in the diagnosis of PCOS. AMH levels in PCOS patients with and without insulin resistance do not differ significantly. The interrelation between AMH and the morphological characteristics of ovaries has been established.

Keywords: *hormone, insulin, polycystic ovary syndrome, endocrine, women, relationships*

Fəridə Qurbanova

Azərbaycan Tibb Universiteti
dr.qurbanova@mail.ru

Ülviyyə Sirach

Azərbaycan Tibb Universiteti
tibb üzrə fəlsəfə doktoru
dr.ulya@mail.ru

Məhbubə Əzizova

Azərbaycan Tibb Universiteti
tibb üzrə fəlsəfə doktoru
azizova@mail.ru

Günay Məmmədli

Azərbaycan Tibb Universiteti
tibb üzrə fəlsəfə doktoru
mammadli.doctor@mail.ru

Qubaxanım Hacızadə

Azərbaycan Tibb Universiteti
tibb üzrə fəlsəfə doktoru
hacizade@mail.ru

Polikistoz yumurtalıq sindromunda insulin rezistentliyi

Xülasə

Qadın sonsuzluğunun strukturunda polikistoz yumurtalıq sindromu (PYS) aparıcı mövqe tutur. Son illərdə anti-Müller hormonu PYS üçün diaqnostik meyarlardan biri hesab olunur. Tədqiqatın məqsədi insulin müqaviməti olan və olmayan polikistik yumurtalıq sindromu olan xəstələrdə anti-Müller hormon parametrləri ilə yumurtalıqların hormonal və morfoloji xüsusiyyətləri arasında korrelyasiya yaratmaq idi.

Tədqiqatda PYS diaqnozu olan 30 yaşdan kiçik 110 qadın iştirak etdi. Xəstələr iki qrupa bölündü: insulin müqaviməti olan (60 qadın) və insulin müqaviməti olmayan (50 qadın). Bütün xəstələrdə aşağıdakılar müəyyən edilmişdir: anti-Müller hormonu (AMH), luteinləşdirici hormon (LH), follikul stimullaşdırıcı hormon (FSH), ümumi testosteron (TT), sərbəst testosteron (FT), sərbəst androgen indeksi (FAI), cinsi hormonu bağlayan qlobulin (SHBG), immunoreaktiv insulin (IRI), insulin müqavimət indeksi (HOMA-IR). Yumurtalıqların həcmi və antral follikulların (AFC) sayı ultrasəs ilə müəyyən edilmişdir.

***Açar sözlər:** hormon, insulin, polikistik yumurtalıq sindromu, endokrin, qadınlar, qarşılıqlı əlaqə*

Introduction

Polycystic ovary syndrome (PCOS) occurs in 5-10% of women of reproductive age, although, according to the latest data, based on the criteria of the Rotterdam Consensus, this figure was 15% [The Rotterdam ESHRE/ASRM2004;19:41–7.]. PCOS is both a medical and a significant social problem, since seeing a doctor is associated with significant financial costs and affects both a woman's health in the present and is fraught with negative medical consequences and the emergence of psycho-emotional problems in the foreseeable future. All of the above significantly impairs the quality of life of a woman. Establishing the mechanisms of the pathogenesis of PCOS, improving the methods of its diagnosis and treatment are very important, since in Georgia, as well as throughout the world, PCOS occupies a significant place in the structure of female infertility and the first place among the causes of anovulatory infertility (Azziz, Carmina, Dewailly, 2006: 91: 4237-45), and in adolescents is the main cause of menstrual dysfunction and hyperandrogenism (The Rotterdam ESHRE/ASRM2004;19:41-7). Thus, PCOS is an actual problem of gynecology and reproductive medicine. Improving the reproductive health of the population of Azerbaijan has not

only medical, but also social and, possibly, political significance, given the difficult demographic situation in the country.

PCOS has a leading place in women's infertility. Based on the data of recent researches, Anti-Müllerian hormone (AMH) has been considered as one of the diagnostic criteria for PCOS. The aim of study was to determine the interrelation of Anti-Müllerian hormone with hormonal and ovarian morphological characteristics in patients with PCOS, with and without insulin resistance.

Comparison of serum anti-Müllerian hormone (AMH) in women with polycystic ovary syndrome (PCOS) and healthy women (control group). As too study of interrelation between serum Anti-Müllerian hormone (AMH) and other hormonal parameters.

Anti-Müllerian hormone is a dimeric glycoprotein that belongs to the beta-transforming growth factor (TGF-beta). AMH is generally known for its role in male sexual differentiation at the stage of embryonic development. Later it was found that AMH performs an important function in the body of women, namely in folliculogenesis. Isolation of AMH in female embryos begins at the 25th week of pregnancy and continues until menopause (Blank, 1125:76-84). In women of reproductive age, AMH is produced in the granulosa cells of the preantral and antral follicles. The highest level of its release is found in granulosa cells of preantral and antral follicles with a diameter of 4–6 mm (Dewailly, Robin, Peigne, Decanter, Pigny, Catteau-Jonard, 2016: 22(6):709-724).

The role of AMH in folliculogenesis:

- AMH inhibits the inclusion of primordial follicles in the growth process, which protects the ovarian follicular reserve from premature depletion (Dewailly, Andersen, Balen, Broekmans, Dilaver, Fanchin, Anderson, 2014: 20(3): 370-385).
- Reduces the sensitivity of follicles to follicle-stimulating hormone (FSH) by inhibiting aromatase (Blank, 2008: 1125: 76-84; Dewailly, Robin, Peigne, Decanter, Pigny, Catteau-Jonard, 2016: 22(6): 709-724) and inhibits FSH-dependent growth of preantral follicles (Dumont, 2013: 137).
- Reduces the number of luteinizing hormone (LH) receptors in granulosa cells.

Recent studies have considered a positive interrelation between AMH and the number of antral follicles (AFC), ovarian volume and total testosterone (Homburg, Ray, Bhide, Gudi, Shah, Timms, Grayson, 2013: 28:1077-83). PCOS, characterized by multiple antral follicles in the ovaries and increased ovarian volume, should be accompanied by elevated AMH values. However, some studies have not revealed a relationship between AMH and morphological, hormonal characteristics of the ovaries in patients with PCOS, for example, between AMH and LH; estradiol (Lam, Raine-Fenning, 2006: 21:2209-15).

Noteworthy are the studies, as a result of which AMH is considered as a predictor of ovarian hyperstimulation syndrome for gonadotropins in patients with PCOS (Garg, 2016: 33(1): 15-28), as well as an indicator of the biological age of the ovaries and its reserve (Nardo, Yates, Roberts, Pemberton, Laing, 2009: 24(11): 2917-23). Establishing a relationship between AMH and hormonal and morphological characteristics in patients with PCOS and insulin resistance and without it will clarify the mechanisms of PCOS pathogenesis, which is a prerequisite for its timely and effective treatment. There are conflicting data on the effectiveness of determining and analyzing AMN parameters in patients with PCOS for diagnostic and prognostic purposes (Sir-Petermann, Maliqueo, Angel, Lara, Perez-Bravo, Recabarren, 2002: 17:2573-9). However, these data are based on a study of scarce material. Research in this direction began to be carried out only in recent years, and therefore their small number. This issue requires further study and analysis. Thus, further research and accumulation of material in this direction seems appropriate and relevant.

There is increasing evidence suggesting that PCOS affects the whole life of a woman, can begin in utero in genetically predisposed subjects, it manifests clinically at puberty, continues during the reproductive years. It can also expose patients to increased risk of cardiovascular disease, hypertension, diabetes and other metabolic complications, especially after menopause (Jones, Boon, McInnes, Maffei, Carani, Simpson, 2007: 3:414-21). During the fertile period it may cause anovulatory infertility and could be associated with increased prevalence of gestational

complications, such as miscarriage, gestational diabetes and preeclampsia (Hertig, Liere, Chabbert-Buffet, Fort, Pianos, Eychenne, et al. 2010: 203:477-9). Early diagnosis is therefore crucial by enabling close follow-up and in an attempt to reduce the risk of such complications.

It is now widely recognised that insulin resistance, manifesting above all in obese or overweight women, but often also in lean PCOS women, is one of the key to this complex disorder. It determines hyperandrogenism by acting synergically with luteinising hormone (LH) on ovarian steroidogenic enzymes and on sex hormone-binding globulin (SHBG) production by the liver (Jobe, Tyler, Magness, 2013: 61:480-7).

Etiopathogenesis and pathophysiology. Genetic and endocrine factors, together with environmental influences. In the research of etiopathogenesis of the syndrome and in the subsequent pathophysiological expression play a role genetic and endocrine as well as environmental factors.

This hypothesis is persistent by the finding of polycystic ovaries in pre-pubertal girls (Pellatt, et al.; Fertil Steril, 2011: 96(5):1246-51; Rosenfield, 2001: 45:95-104). Studies in rhesus monkeys have demonstrated that exposure of foetuses to high levels of androgens during intrauterine life determines the onset of clinical manifestations of PCOS during adolescence. Studies in sheep have shown that an excessive androgen exposure during foetal life influences early ovarian follicular activity and it may explain the typical altered folliculogenesis shown in PCOS (19).

The aforementioned observations may suggest that exposure of the foetal hypothalamus-pituitary-ovarian axis to androgen excess may trigger a series of events that could determine PCOS onset of at puberty.

The source of intra-uterine androgens excess is unlikely to be maternal, since the foetus is protected by placental aromatase activity and by high maternal SHBG concentrations.

The expression of aromatase in the placenta of PCOS women may be diminished and this could potentially be unable to prevent foetal testosterone (T) excess in PCOS pregnancies. It has been seen that the prevalence of decreased aromatase required to carry out T excess in female fetuses was reported to be extremely rare. On the other hand, recent studies on hypertensive preeclamptic pregnancies have demonstrated a significant reduction in placental ability to synthesize oestrogens, indicating a gestational impairment of T aromatization that is more common than was previously considered.

Conclusion

Elevated levels of anti-Müllerian hormone compared with the accepted norm among patients with PCOS in this study indicate the possibility of using AMH for the diagnosis of PCOS.

- AMH values in PCOS patients with and without insulin resistance do not differ significantly from each other.
- In the group of patients with PCOS and insulin resistance, by applying logistic regression, there was a tendency for an increase in LH, TT, FT, FAI and a decrease in SHBG compared to the group of patients with PCOS and normal insulin sensitivity.
- A interrelation of AMH with the morphological characteristics of the ovaries was established using the methods of linear, logistic regression and interrelation analysis, in particular, there was a significant positive interrelation between AMH and ovarian volume in both study groups.
- In the group of PCOS patients with insulin resistance, there was a significant positive interrelation of AMH with AFC and a significant negative interrelation of AMH with SHBG. In the group of patients without insulin resistance, there is only a trend of positive interrelation of AMH with AFC and a trend of negative interrelation of AMH with SHBG.
- In both groups, a positive interrelation trend was found between AMH and total testosterone (T), as well as HOMA-IR and IRI.

References

1. Azziz, R., Carmina, E., Dewailly, D., et al. (2006). Criteria for defining polycystic ovary syndrome as a predominantly hyperandrogenic syndrome: An Androgen Excess guideline. *J Clin Endocrinol Metab.* 91: 4237-45.

2. The Rotterdam ESHRE/ASRM-sponsored PCOS consensus workshop group. (2004). Revised 2003 consensus on diagnostic criteria and long-term health risks related to polycystic ovary syndrome (PCOS). *Hum Reprod.* 19: 41-7.
3. Blank, S et al. (2008). Polycystic ovary syndrome in adolescence *Ann NY Acad Sci.* 1125:76-84.
4. Dewailly, D., Robin, G., Peigne, M., Decanter, C., Pigny, P., Catteau-Jonard, S. (2016). Interactions between androgens, FSH, anti-Müllerian hormone and estradiol during folliculogenesis in the human normal and polycystic ovary. *Hum Reprod.* 22(6):709-724.
5. Dewailly, D., Andersen, C., Balen, A., Broekmans, F., Dilaver, N., Fanchin, R., Anderson, R. (2014). The physiology and clinical utility of anti-Müllerian hormone in women. *Human Reproduction.* 20(3): 370-385.
6. Dumont, et al. (2013). Role of Anti-Mulerian Hormone in pathophysiology, diagnosis and treatment of Policistic Ovary Syndrome. *Reproductive Biology and Endocrinology*, p.137.
7. Homburg, R., Ray, A., Bhide, P., Gudi, A., Shah, A., Timms, P., Grayson, K. (2013). The relationship of serum anti-Mullerian hormone with polycystic ovarian morphology and polycystic ovary syndrome: a prospective cohort study. *Hum Reprod.* 28:1077-83.
8. Lam, P.M., Raine-Fenning, N. (2006). The role of three-dimensional ultrasonography in polycystic ovary syndrome. *Hum Reprod.* 21:2209-15.
9. Fleming, R., Deshpande, N., Traynor, I., Yates, R.W. (2006). Dynamics of FSH-induced follicular growth in subfertile women: relationship with age, insulin resistance, oocyte yield and anti-Mullerian hormone. *Hum Reprod.* 21(6): 1436-1441.
10. Garg, D. et al. (2016). The role of AMH in the pathophysiology of polycystic ovarian syndrome *Reproductive BioMedicine Online.* 33(1): 15-28.
11. Nardo, L.G., Yates, A.P., Roberts, S.A., Pemberton, P., Laing, I. (2009). "The relationships between AMH, androgens, insulin resistance and basal ovarian follicular status in non-obese subfertile women with and without polycystic ovary syndrome." *Human reproduction.* Oxford, England. 24(11): 2917-23.
12. Sir-Petermann, T., Maliqueo, M., Angel, B., Lara, H.E., Perez-Bravo, F., Recabarren, S.E. (2002). Maternal serum androgens in pregnant women with polycystic ovarian syndrome: possible implications in prenatal androgenization. *Hum Reprod.* 17:2573-9.
13. Jones, M.E., Boon, W.C., McInnes, K., Maffei, L., Carani, C., Simpson, E.R. (2007). Recognizing rare disorders: aromatase deficiency. *Nat Clin Pract Endocrinol Metab.* 3:414-21.
14. Hertig, A., Liere, P., Chabbert-Buffet, N., Fort, J., Pianos, A., Eychenne, B., et al. (2010). Steroid profiling in preeclamptic women: evidence for aromatase deficiency. *Am J Obstet Gynecol.* 203:477-9.
15. Jobe, S.O., Tyler, C.T., Magness, R.R. (2013). Aberrant synthesis, metabolism, and plasma accumulation of circulating estrogens and estrogen metabolites in preeclampsia implications for vascular dysfunction. *Hypertension.* 61:480-7.
16. Pellatt, L. et al. (2011). Anti-Mullerian hormone reduces follicle sensitivity to follicle-stimulating hormone in human granulosa cells. *Fertil Steril.* 2011: 96(5):1246-51.
17. *Fertil Steril.* (2010). 93(7): 2299-302.
18. Rosenfield, R.L. (2001). Polycystic ovary syndrome and insulin-resistant hyperinsulinemia. *J Am Acad Dermatol.* 45:95-104.
19. Mashiach, R., Amit, A., Hasson, J., Amzalzg, S., et al. Follicular fluid levels of anti-Mullerian hormone as a predictor of oocyte maturation, fertilization rate, and embryonic development in patients with polycystic ovary syndrome.

Received: 21.11.2022

Accepted: 01.04.2023

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/89/315-319>

Fəridə Qurbanova

Azərbaycan Tibb Universiteti
dr.qurbanova@mail.ru

Rumiyyə Abbasova

Azərbaycan Tibb Universiteti
tibb üzrə fəlsəfə doktoru
ruma@mail.ru

Gülnarə Əliyeva

Azərbaycan Tibb Universiteti
Tibb üzrə fəlsəfə doktoru
dr.gulya@mail.ru

Qubaxanım Hacızadə

Azərbaycan Tibb Universiteti
tibb üzrə fəlsəfə doktoru
hacizade@mail.ru

HAMİLƏ QADININ STOMATOLOJİ İDARƏ EDİLMƏSİ

Xülasə

Hamiləlik dövründə diş əti xəstəliklərinin böyüməkdə olan döl üçün minerallarla təmin etmək üçün ananın dişlərinin kalsifikasiyasının xüsusi hormonal balansdan qaynaqlandığına dair inancın heç bir elmi dəstəyi yoxdur. Yaxşı ağız gigiyenasına riayət etmək diş əti xəstəliklərinin və çürüklərin inkişafına qarşı ən yaxşı profilaktikadır. Həmçinin hamilə qadınlar hamiləliyin başlanğıcından tez-tez diş həkimindən müayinədən keçməlidirlər.

Açar sözlər: hamiləlik dövrü, qadın, diş əti xəstəlikləri, profilaktika, stomatoloji idarə edilmə

Farida Gurbanova

Azerbaijan Medical University
dr.qurbanova@mail.ru

Rumiya Abbasova

Azerbaijan Medical University
Doctor of Philosophy in Medicine
ruma@mail.ru

Gulnara Aliyeva

Azerbaijan Medical University
Doctor of Philosophy in Medicine
dr.gulya@mail.ru

Gubakhanım Hajizade

Azerbaijan Medical University
Doctor of Philosophy in Medicine
hacizade@mail.ru

Dental management of the pregnant patient

Abstract

The belief that during pregnancy gingival diseases are caused by special hormonal balance decalcification of the mother's teeth to supply minerals for the growing fetus has no scientific support. Maintenance of good oral hygiene is the best preventive against the development of gingival diseases and caries. Also the pregnant women must go for frequent check - ups to a dentist from the onset of pregnancy.

Keywords: pregnancy period, woman, gum diseases, prevention, dental management

Giriş

Hamiləlik qadınlarda təbii olaraq baş verən və insan övladının davamı üçün zəruri olan hadisədir. Fizioloji bir hadisə olsa da, hamiləlik dövründə stomatologiya baxımından nəzərə alınmalı olan bəzi xüsusi məsələlər var. Hamiləliyin başlaması ilə qadınlarda bir çox hormonal, fiziki və psixoloji dəyişikliklər baş verir. Hamiləlik hormonlarından gonadotropinlər hamiləliyin 2-ci və 3-cü ayı arasında çox artır və maksimuma çatır, sonra azalır və eyni səviyyədə qalır, halbuki estrogen və pregnandiol tədricən artaraq, maksimum 3-cü trimestr və doğumdan dərhal əvvəl düşür. Cinsi hormonlardakı bu dəyişikliklərdən asılı olaraq normal hormon balansında bəzi dəyişikliklər müşahidə edilir (Turner, Aziz, 2002; Suresh, Radfar, 2004).

Uşaqlığın böyüməsi ilə əlaqədar olaraq qarın boşluğu orqanlarında da yerdəyişmə olur. Bəzi orqanlara təzyiq artır, xüsusən də sidik kisəsi və mədədə bu təzyiq daha çox hiss olunur, ona görə də tez-tez sidiyə getmə və tez-tez, lakin daha az yemək vərdişləri başlayır. Bundan əlavə, uşaqlığın qarın damarlarına təzyiqi nəticəsində tənəffüsün bərpası məhdudlaşdırıla bilər, nəticədə ayaq biləyinin şişməsi baş verir. Bu insanların oksigen istehlakı artır, buna görə də tənəffüs qabiliyyəti artır (Mabie, Di Sessa, Crocker, 1994). Hamilə qadınlarda yoluxucu xəstəliklərə qarşı müqavimət azalır, ancaq bu dövrdə keçəcək bir yoluxucu xəstəlik xüsusilə birinci trimestrdə dölə geri dönməz zərər verə bilər (Lee, 2004).

Bu dövrdə qadınlarda bir dəyişiklik də psixolojiyə aiddir. Bu vəziyyətdə olan qadınlar öz bədənlərinə və inkişaf etməkdə olan körpəsinə aid olan hər şeylə çox maraqlanırlar və bu dövrdə ediləcək hər hansı bir prosedurun körpələrinə zərər verə biləcəyindən narahatdırlar, buna görə də normal insanlardan daha əsəbi olurlar və daha çox uzaq durmağa üstünlük verirlər.

Hamilə qadınlarda ağız boşluğunda dəyişikliklər

Hamiləliklə bağlı bir çox araşdırmada hormon balansının dəyişməsi ilə diş ətində iltihabın meydana gəldiyi və doğuma qədər tədricən artdığı, doğuşdan sonra isə spontan korreksiyanın olduğu bildirilmişdir. Bu dövrdə görülən diş əti iltihabı belə xüsusi olaraq hamiləlik gingiviti olaraq adlandırılır (Hunter, Robson, 2006; Chu, Beilin, 2004; IM, Parer, 1994).

Ancaq hamiləlikdən əvvəl gingivit və ya periodontit varsa və bu dövrdə gigiyena zəifdirsə, artan reaksiyaya görə onların şiddəti artır, buna görə də hamiləlik dövründə diş əti problemləri ilə hər addımda qarşılaşıla bilər (Duvekot, Peeters, 2005). Bunlar çox kiçik diş əti qanamalarından çox ağırlı diş əti iltihabına qədər dəyişə bilər. Bu dövrdə görülən bəzi lokallaşdırılmış diş əti böyümələri hamiləlik şişləri olaraq adlandırılır (Duvekot, Peeters, 2005; Weiss, 2000). Bu böyümələr yerli faktorlara iltihab reaksiyası kimi baş verir (Thornburg, Jacobson, Giraud, Morton, 2000).

Hamiləlikdə diş müalicəsi: Müalicə üçün uyğun vaxt: Birinci trimestrdə qadınlar daha çox ürəkbulanma, qusma və asanlıqla qoxu və görünüş kimi xarici faktorlardan təsirlənirlər. Həmçinin bu mərhələ orqanogenez dövrüdür və bu dövrdə spontan abortlara daha çox rast gəlinir. Diş müalicəsinin inkişaf deformasiyalarına və ya spontan abortlara səbəb olduğuna dair heç bir elmi sübut olmasa da, diş həkimləri bu hadisəyə görə məsuliyyət daşıya bilər. İkinci trimestr rutin diş müalicəsi üçün ən yaxşı vaxtdır, çünki bu dövrdə orqanogenez mərhələsi tamamlanır. Bundan əlavə, bu dövrdə fiziki genişlənmə daha az olduğu üçün qadınların nəfəs alması daha asan olur, bu dövrdə uşaqlıq çox böyümədiyini üçün postural hipotenzia yoxdur.

Xüsusilə üçüncü trimestrin son mərhələlərində çəki artımı ilə hərəkət azalır, sidiyə getmə tez-tez olur, postural hipotenzia və ayaqların ödemə başlayır, xəstə horizontal vəziyyətdə çox narahat olur. Lakin müasir müəlliflərin fikrincə, xəstənin həkimi əksini bildirmədiyini təqdirdə, hamiləliyin istənilən mərhələsində fəvqəladə hallarda ekstraksiya və cərrahi əməliyyatlar aparıla bilər (Clark, Cotton, Lee, Bishop, Hill, 2012; Duvekot, Peeters, 2013).

Psixoloji vəziyyət: Həkim hamiləliyin emosionallığının xarakterik dalğalanmalarını çox yaxşı bilməlidir. Əksər hallarda hamilə qadınlar xoşbəxt və sakitdirlər, ən azı vəziyyəti qəbul edirlər. Ancaq evliliyi xoşbəxt olmasa və ya doğulacaq uşaq istənilmirsə gələcək ana ilk aylarda emosional qeyri-sabitliyə düşəcək, hissləri çox tez dəyişəcək və xoşbəxtlik və depressiya arasında gedəcək. Həkim xəstəni təsəlli vermək üçün həmişə danışib müalicə haqqında məlumat verməlidir. Bu vəziyyəti zarafat etmək və ya müzakirə etmək tövsiyə edilmir, çünki hamilə qadınlar xarici

görünüşünə görə son dərəcə həssasdırlar. Bundan əlavə, otaqda temperaturu tənzimləmək, artıq səsküyü azaltmaq və lazımsız pozuntuları aradan qaldırmaq lazımdır.

Seanslara uyğunluq: Seanslar mümkün qədər qısa müddətdə hamilələrə tətbiq edilməlidir. Bu qadınların müalicənin ortasında bir müddət dincəlmələri məqsədəuyğun olardı, çünki uzun müddət eyni mövqedə oturmaq narahatlığa səbəb ola bilər və ya tez-tez sidiyə getmə tələbləri ola bilər. Ürəkbulanma, qusma və bayılma daha çox hamilə qadınlarda müşahidə olunduğu üçün həkim bu hadisələrə hazır olmalı və lazımı alətləri yanlarında saxlamalıdır. Bundan əlavə, təmizliyə lazımı diqqət yetirilməli və pis qoxular dərhal aradan qaldırılmalıdır. Hamiləlik dövründə, xüsusən ikinci və üçüncü trimestrlərdə böyümüş uşaqlıq qarın damarlarına basaraq venoz qanın ürəyə qayıtmasını azaldır və nəticədə ürək çıxışı azalır və xəstədə bayılma baş verə bilər, nəticədə skebral anoksiya. Bayılmada normal müalicənin əksinə olaraq hamilə qadınlar sol tərəfə çevrilməli və damarlardakı təzyiq azalana qədər bu vəziyyətdə istirahət edilməlidir. Bu hallarda xəstənin Trendelenburg mövqeyinə qoyulması hadisəni daha da artırır (Thornburg, Jacobson, Giraud, Morton, 2000).

Rentgen: Dış rentgenoqrafiyası tam diaqnoz üçün əsas təşkil edir. Stomatoloji rentgen cihazlarında müvafiq qorunma təmin edilirsə və şüa yaxşı yönləndirilsə, müvafiq bölgə bir apikal plyonka üçün 0,05 milli rentgen şüası alır və bu miqdar bütün ağız rentgenoqrafiyası üçün 1 milli rentgen şüasıdır. Məlumdur ki, üzə vurulan radiasiya miqdarının yalnız 1:50.000-i yumurtalıqlara keçir və lazımı tədbirlər görülməklə bu miqdarı azaltmaq olar. Bunlara uzun konus texnikası, uyğun filtr (alüminium), sürətli filmlərin istifadəsi və xəstənin qarına qurğuşun jiletinin örtülməsi daxildir (Thornburg, Jacobson, Giraud, Morton, 2000). Hamilə qadınlarda ilk trimestrdə yalnız təcili dişlər üçün rentgenoqrafiya aparmaq, tam müayinə üçün isə 3 ay gözləmək tövsiyə olunur (Contreras, Gutierrez, Beroiza, Fantin, Oddo, Villarroel, 2013).

Anesteziya: Hər üç trimestrdə bütün anestetiklərin istifadəsi üçün heç bir əks göstəriş yoxdur, lakin tələb olunmadığı təqdirdə əlavə dərman qəbul etməmək üçün vazokonstriktorsuz istifadəyə üstünlük verilir. Əhəmiyyətli olan, lazım olduğundan daha çox anestetik məhlullardan istifadə etməkdir, çünki onlar az miqdarda olsa belə, plasentanı keçirlər. Ümumi anesteziya tələb olunarsa ikinci trimestrə üstünlük verilməlidir. Təcili hallarda xəstənin həkimi ilə məsləhətləşərək hər trimestrdə ümumi anesteziya verilə bilər (Koch, Frizzera, 2003).

Dərman qəbulu: Placenta ananın qanından bəzi maddələrin dölə keçməsinin qarşısını almaq üçün maneə rolunu oynayır. Ancaq bir çox dərmanlar hamiləlik dövründə, xüsusən də ilk trimestrdə dölə zərərli təsir göstərə bilər. Məsələn, steroidlərin istifadəsi ilə dodaq və damaq yarığı kimi anadangəlmə qüsurların olduğu və ya tetrasiklin, xloromiya ilə mina rənginin dəyişməsi məlumdur.

Bundan əlavə, bu dövrdə streptomisin, sulfanomid qrupu və qlükokortikoidlərin istifadəsi tövsiyə edilmir. Ən zərərsiz antibakteriallar penisilinlər və eritromisindir (Camann, Ostheimer, 2016). Analjeziklər arasında parasetamol aspirindən daha çox üstünlük təşkil edir (Branch, 2015). Məlum olduğu kimi, narkotiklər, əsasən, dölə qalıcı zərər vermir, lakin çox qəbul edildikdə, böyük dərəcədə olduğu kimi döldə depressiyaya səbəb ola bilər (Baron, Ramirez, Richter, 2014).

Flüor: Flüoridlərin plasentadan keçib daimi dişləri kariyəyə qarşı davamlı olub-olmaması hələ də mübahisəlidir. Bu gün də hamilə qadınlarda profilaktik olaraq flüorid verilsə də, bunun gərəksiz olduğu və uşaqlıqda verilməsinin daha məqsədəuyğun olduğu bildirilir. İçməli suda flüorun miqdarının qeyri-kafi olduğu hallarda 4-cü aydan başlayaraq gündə 1 mq. flüor da tövsiyə olunur (Baron, Ramirez, Richter, 2012). Yoluxucu xəstəliklər və xüsusilə uşaq xəstəlikləri kimi tanınan bəzi virus xəstəlikləri dölün bəzi qüsurlarına səbəb olur, buna görə də hamilə qadınlar uşaqlarla yaxın iclaslara dəvət edilməməlidir. Eyni şəkildə, əgər həkimin yoluxucu xəstəliyi varsa, hamilə xəstələri qəbul etməmək düzgün olardı. Hamiləlik dövründə bütün yaş qruplarında olan şəxslər üçün olduğu kimi profilaktik tibb çox vacibdir. Xüsusilə ilk trimestrdə ürək bulanması və qusmağın qarşısını almaq üçün çox kiçik başlı fırçalar istifadə edilməli, lazım olduqda fırçalama pastasız edilməli, bunun yanında ağızlarda interfeys təmizləmə və fırçalama üsulları izah edilərək gigiyena təhsili verilməlidir.

Nəticə

Doğuşdan sonra da ananın və körpənin sağlamlığı ananın diş-çənə sisteminin vəziyyəti ilə sıx əlaqədardır. Ananın ağız boşluğunun sanasiyası onun körpəsinin sağlamlığının rəhnidir. Hələ qədimdən insan sağlam olmaq üçün ağız boşluğu gigiyenasının böyük əhəmiyyət kəsb etməsini bildirdilər. Onlar dişləri müxtəlif alətlərlə təmizləyir, ağız boşluğunu cürbəcür otların cövhəri və mineral sularla yaxalayırdılar.

Məsələn, qədim yunanlar ağız boşluğunu yaxalamaq üçün dəniz suyundan istifadə etməyi məsləhət görürdülər. Uşaq əmizdirən ananın keyfiyyətli qidalanması onun dişlərində dəyişikliklərin əmələ gəlməsinə səbəb olur. Stomatoloq müşahidəsində olmayan südəmər uşaqlı qadınlar ağız boşluğunun profilaktiki müayinəsi üçün yaşadığı ərazi üzrə stomatoloji poliklinikaya müraciət etməlidirlər.

Hamiləlik zamanı hormonlar səbəbiylə diş ətinin iltihabının meydana gəldiyi və ya dölün dişlərdən kalsiumu çəkərək diş çürüməsinə səbəb olduğu düşüncələrinin bu gün heç bir elmi dəyəri yoxdur. Hamiləlik dövrü sağlam bir ağızla yaxşı gigiyena təmin edilərək və müəyyən vaxtlarda nəzarət üçün diş həkiminə gedərək tamamlana bilər.

Ədəbiyyat

1. Turner, M., Aziz, S.R. (2020). Management of the pregnant oral and maxillofacial surgery patient. *J Oral Maxillofac Surg.* 60:1479–1488.
2. Suresh, R., Radfar, L. (2004). Pregnancy and lactation. *Oral Surg Oral Med Oral Pathol. Oral Radiol Endod.* 97(6): 672–682.
3. Mabie, W.C., Di Sessa, T.G., Crocker, L.G. (1994). A longitudinal study of cardiac output in normal human pregnancy. *Am J Obstet Gynecol.* 170:849–856.
4. Lee, W. (2004). Cardiorespiratory alterations during normal pregnancy. *Crit Care Clin.* 7:763–775.
5. Hunter, S., Robson, S.C. (2006). Adaptation of the maternal heart in pregnancy. *Br Heart J.* 99(Supp 1):540–543.
6. Chu, Z.M., Beilin, L.J. (2004). Mechanisms of vasodilation in pregnancy: studies of the role of prostaglandins and nitric oxide in changes of vascular reactivity in the in situ blood perfused mesentery of pregnant rats. *Br J Pharmacol.* 109:322–329.
7. I.M, Parer, J.T. (1994). Fluid and electrolytes in pregnancy. *Clin Obstet Gynecol.* 37:3–15.
8. Duvekot, J.J., Peeters, L.L. (2005). Maternal cardiovascular hemodynamic adaptation to pregnancy. *Obstet Gynecol Surv.* 49((Suppl)):1–14.
9. Weiss, G. (2000). Endocrinology of parturition. *J Clin Endocrinol Metab.* 85:4421–4425.
10. Thornburg, K.L., Jacobson, S.L., Giraud, G.D., Morton, M.J. (2000). Hemodynamic changes in pregnancy. *Semin Perinatol.* 24:11–14.
11. Clark, S.L., Cotton, D.B., Lee, W., Bishop, C., Hill, T., Southwick, J. (2012). Central hemodynamic assessment of normal term pregnancy. *Am J Obstet Gynecol.* 161:1439–1442.

12. Duvekot, J.J., Peeters, L.H. (2013). Renal hemodynamics and volume homeostasis in pregnancy. *Obstet Gynecol Surv.* 49:830–839.
13. Clapp, J.F., Capeless, E. (2013). Cardiovascular function before, during, and after the first and subsequent pregnancies. *Am J Cardiol.* 80:1469–1473.
14. Contreras, G., Gutierrez, M., Beroiza, T., Fantin, A., Oddo, H., Villarroel, L. (2013). Ventilatory drive and respiratory muscle function in pregnancy. *Am Rev Respir Dis.* 144:837–841.
15. Koch, K.L., Frissora, C.L. (2003). Nausea and vomiting during pregnancy. *Gastroenterol Clin N Am.* 32:201–234.
16. Camann, W.R., Ostheimer, G.W. (2016). Physiological adaptations during pregnancy. *Int Anesthesiol Clin.* 28:2.
17. Branch, D.W. (2015). Physiologic adaptations of pregnancy. *Am J Reprod Immunol.* 28:120–122.
18. Hamaoui, E., Hamaoui, M. (2003). Nutritional assessment and support during pregnancy. *Gastroenterol Clin North Am.* 32:59–121.
19. Baron, T.H., Ramirez, B., Richter, J.E. (2014). Gastrointestinal motility disorders during pregnancy. *Ann Intern Med.* 118:366–375.

Göndərildi: 21.11.2022

Qəbul edildi: 17.03.2023

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/89/320-328>

Zarkhanim Aghayeva
Baku State University
zarxanim.agayeva@gmail.com

RAPID DIAGNOSTICS FOR HUMAN RHINOVIRUS C

Abstract

Human Rhinovirus C infection is associated with severe exacerbations in asthmatics and has also been linked to the development of asthma particularly in young children. To date, clinical diagnosis only informs us that Rhinovirus is the cause of infection but doesn't provide any information on the species type or etiological agent behind HRV C infections. Our research study aims to fill this research gap by developing a HRV C species specific rapid diagnostic test. To date, there is no rapid diagnostic method for HRV C identification owing to the high genetic variability within HRV C. In this project, we aimed at filling this gap by developing a novel diagnostic protocol targeting HRV C. For research, we used both conventional & Multiplex qPCR for detection of HRV C using different primer-probe combinations and optimizing reaction conditions like PCR annealing temperature and primer probe concentration. Our novel diagnostic RVC PCR was more specific for HRV C compared to the Gern PCR, as we obtained a 130 bp band specific for RVC in PCR gel electrophoresis. We also performed Real time PCR by optimizing the reaction conditions of our experiment.

Keywords: *human Rhinoviruses, rapid diagnostic method, PCR, respiratory diseases, Real time PCR*

Zərxaım Ağayeva
Bakı Dövlət Universiteti
zarxanim.agayeva@gmail.com

İnsanlarda Rinovirus C-in ekspress diaqnostikası

Xülasə

İnsanın Rinovirus C infeksiyası astmatiklərdə şiddətli kəskinləşmələrə və xüsusilə körpə uşaqlarda astmanın inkişaf etməsinə səbəb olur. Bu günə qədər kliniki diaqnostika yalnız rinovirusun infeksiyanın səbəbi olduğunu bildirir, lakin HRV C infeksiyalarına səbəb olan növ və ya etioloji agent haqqında heç bir məlumat vermir. Tədqiqat işimiz HRV C növünə xas sürətli diaqnostik test hazırlamaqla bu tədqiqat sahəsində boşluğu doldurmaq məqsədi daşıyır. Bu günə qədər HRV C yüksək genetik dəyişkənliyə malik olduğuna görə HRV C identifikasiyası üçün sürətli diaqnostik metod yoxdur. Tədqiqatlar zamanı biz HRV C-ni hədəfləyən yeni diaqnostik protokolu hazırlamaqla bu boşluğu doldurmağa çalışdıq. Tədqiqat üçün biz müxtəlif primer-zond kombinasiyalarından istifadə edərək HRV C-nin aşkarlanması üçün həm ənənəvi, həm də Multipleks qPCR-dən istifadə etdik və reaksiyanın şəraitini (PCR yumşalma temperaturu və primer zondun qatılığı) optimallaşdırdıq. Bizim yeni diaqnostik RVC PCR, Gern PCR ilə müqayisədə HRV C üçün daha spesifikdir, çünki biz PCR gel elektroforezində RVC üçün spesifik 130 bp diapazonu əldə edə bildik. Təcrübəmizin reaksiya şərtlərini optimallaşdırmaqla real vaxt rejimində PCR həyata keçirdik.

Açar sözlər: *insan Rinovirusu, ekspress diaqnostik üsul, PCR, tənəffüs xəstəlikləri, Real time PCR*

Introduction

Human Rhinoviruses (HRVs) are members of the family picornaviruses and genus enterovirus. HRVs are non-encompassed positive sense RNA virus. HRVs are the most predominant human respiratory pathogens which are liable for upper respiratory diseases known as the normal cold

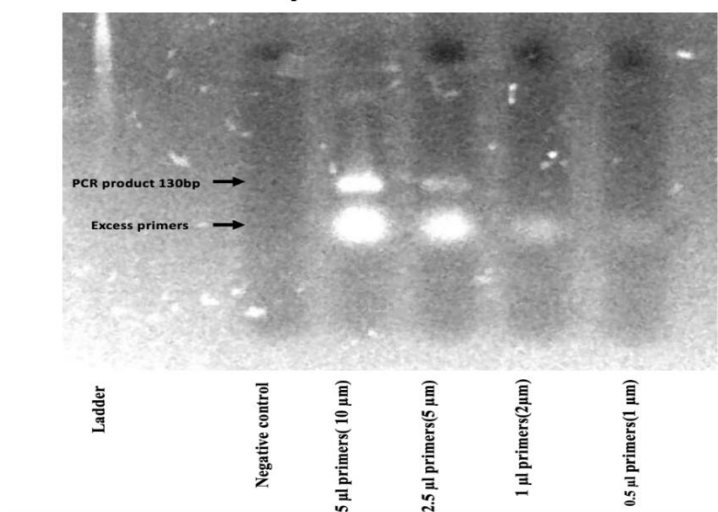
(Jacobs et al., 2013). They thrive in similarly low temperature (33°C) and this quality empowers them to colonize in the human nasopharynx. HRVs are significantly connected with serious lower respiratory ailments like pneumonia, bronchiolitis that frequently causes intensifications of asthma and chronic obstructive pulmonary diseases (COPD) (Lau et al., 2007; Winther, 2011). HRVs are the second most normal reasons for bronchiolitis in children after Respiratory Syncytial infection (RSV) and according to past investigations, early life diseases are regularly connected to the advancement of wheezing/asthma in new-born children (Miller et al., 2016; Liu et al., 2017; Vandini et al., 2019).

However, due to the high genetic variability within the HRVC strain and its genetic similarity to HRVA or B, it hinders the design of rapid HRVC diagnosis (Bochkov et al., 2012). If the diagnosis is available, antiviral drugs can be provided to people at increased risk of serious illness (those with HRVC infection) (Fuchs & Blaas, 2010; Costa, et al., 2014; Hammond et al., 2015; Erkkola, et al., 2020).

Materials and Methods

As RVC is genetically variable and there are over 50 types of RVC strains, it is time intensive to design primer for each. So, our primer mix targeted all the 50 strain types. 35 Primers were used in our study compared to 4 primers used in the Gern PCR (Bochkov et al., 2014) & 2 primers used in standard PCR. We performed a primer concentration optimization PCR to get the maximum output. Gradient used was (1-10µm concentration). We only got bands for primer concentration 10µm and 5 µm (Figure 1). 10 µm is the standard concentration for a normal PCR, with two primers this is doubled, where as in our assay we used 35 primes so it was 17.5x more primers used in our assay.

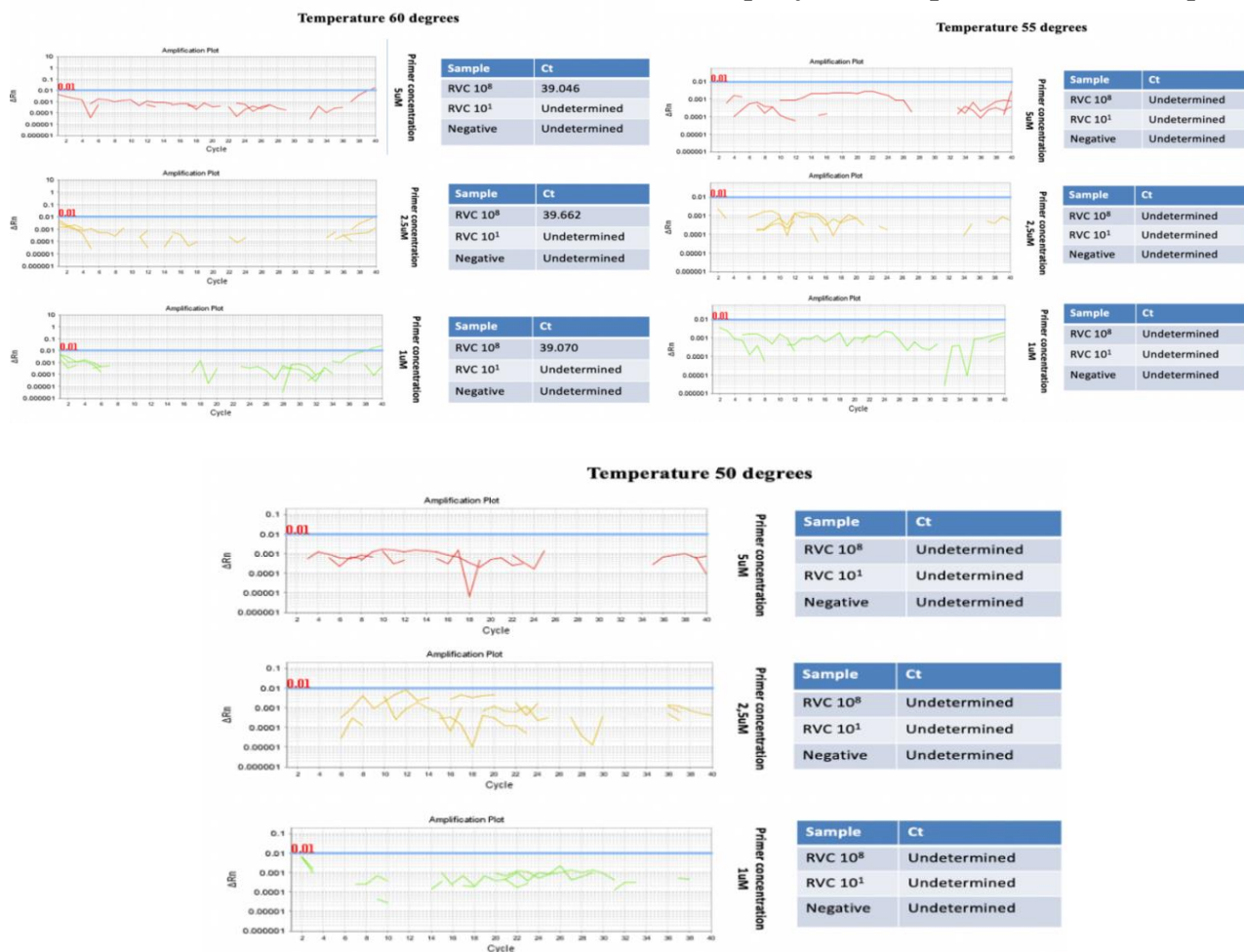
Primers optimization HRV-C

Figure 1. Picture representative of gel doc image of amplified PCR products (Using different primer concentrations). From left Lane: Lane 1-100 bp DNA hyper ladder, followed by Lane 3 to Lane 6 with PCR products obtained at different primer concentration in decreasing order i.e., 10 µm 5µm, 2µm & 1µm respectively. Lane 2 refers to negative control where no band was seen.

Real time PCR trial with HRVC specific TaqMan FAM probe

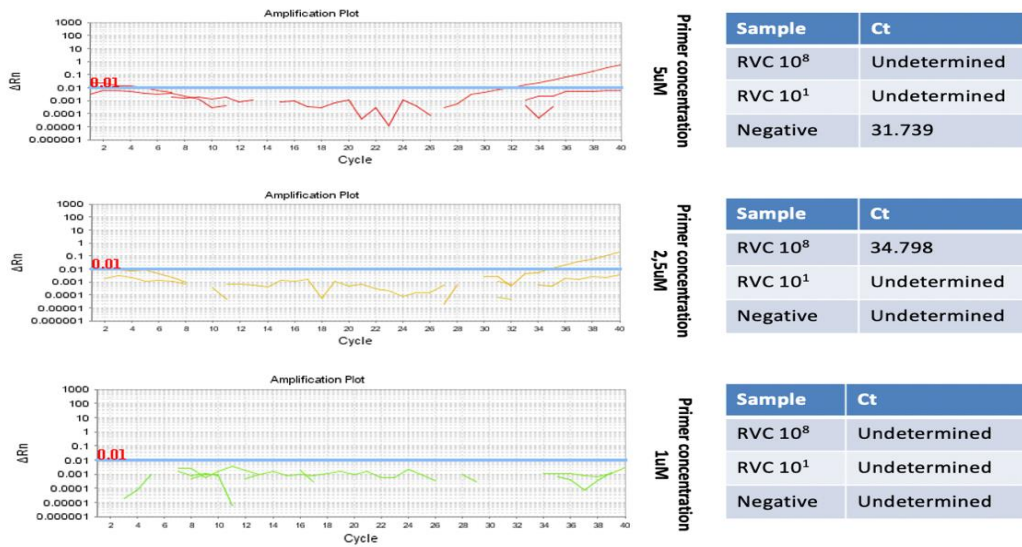
Figure 2. Real time PCR was performed testing the novel HRVC specific primers and probe. PCR was performed using a high and low concentration of DNA template (HRVC plasmid high 10⁸ and low concentration 10¹). PCR was performed at varying temperatures (60, 55 & 50°C) and with varying primer concentrations (5ul (10um), 2.5ul (5um), 1ul (2um)). Graphs show the amplification curves of RT-PCR with threshold values set at 0.01. Tables show the corresponding Cycle threshold (CT) values for each PCR condition. PCR analysis was performed in. Step One Plus™ v2.3.

In our experiment, FAM refers to the fluorescent dye on the probe which binds to our target DNA to give us amplified product after each cycle. This PCR helps to monitor the progress of our reaction in real time unlike conventional gel PCR where the amplified product is detected at the very end of PCR reaction using a DNA gel. At the end of the 60-degree PCR showed amplification of 39 which can be attributed to low viral load as we know that a higher Ct value refers to low viral load and Ct values are inversely proportional to the viral load in the sample (Figure 2). We initially tested the PCR using the recommended conditions that came with the gene expression master mix. This type of PCR is generally more sensitive than standard PCR, more specific and is routinely used in diagnostic labs for detection of infectious agents. Currently used to detect if RV is infectious agent.

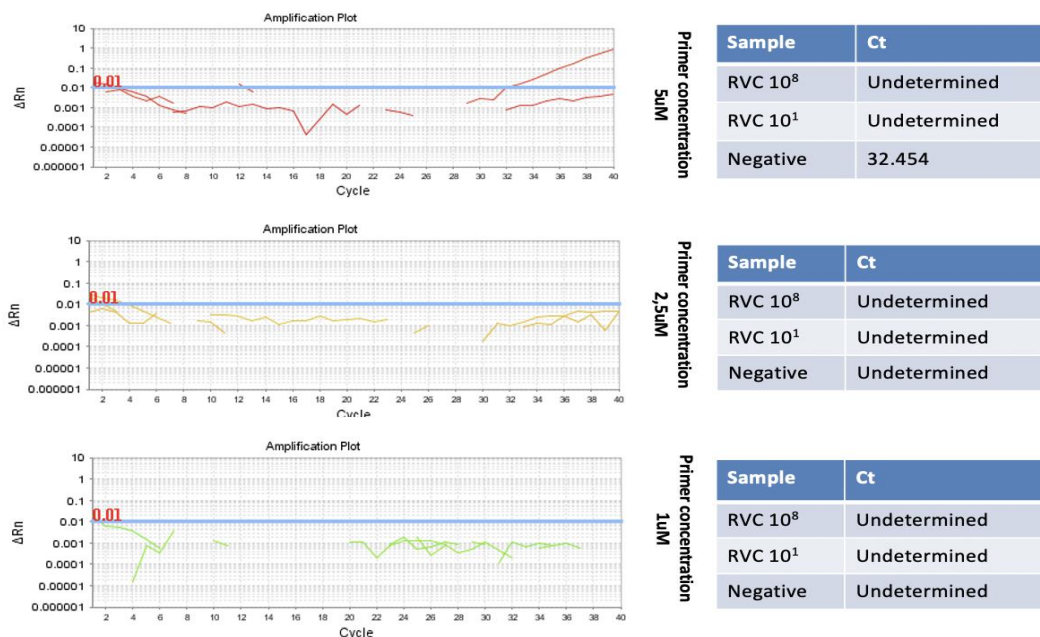
We used a mixture of probes as well 12 probes to perform a TaqMan PCR. But no copies of viral RVC was detected. Ct value gives us information about the total amount of viral genetic material present in the clinical sample. Here we couldn't infer anything as none of the lines except the PCR at 60 degrees crossed the threshold 0.01 set.

SYBR Green PCR

Temperature 60 degrees

Temperature 55 degrees

Figure 3. Real time PCR was performed testing the novel HRVC specific primers PCR was performed using a high and low concentration of DNA template (HRVC plasmid high 10⁸ and low concentration 10¹). PCR was performed at varying temperatures (60 & 55) and with varying primer concentrations (5ul (10um), 2.5ul (5um), 1ul (2um)). Graphs show the amplification curves of RT-PCR with threshold values set at 0.01. Tables show the corresponding Cycle threshold (CT) values for each PCR condition. PCR analysis was performed in. Step One Plus™ v2.3.

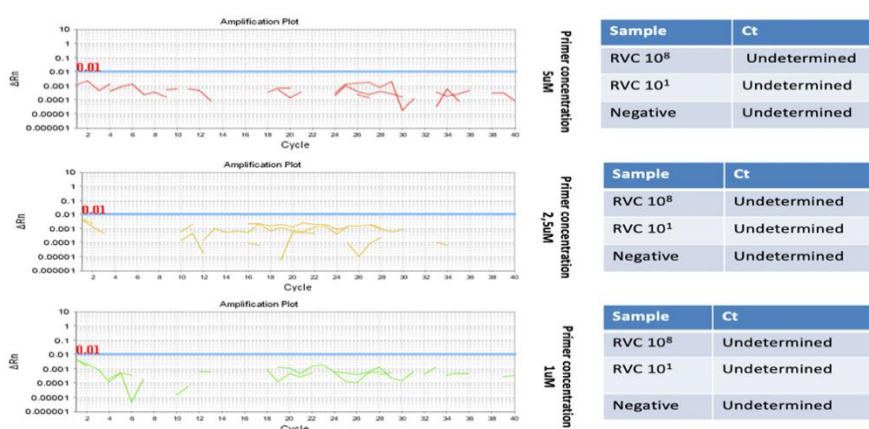
As the previous experiments with the probe didn't work, we were assuming that there was a problem with the probe used. So, we conducted a SYBR Green PCR using 35 primers instead along with the fluorescent dye SYBR green (Figure 3). SYBR Green is a dsDNA binding dye intercalating nonspecifically into dsDNA. This allows measurement of the amount of PCR product produced during PCR (DNA). SYBR green fluorescence increases as the amplification proceeds & the amount of DNA product increases. The fluorescence intensity is directly proportional to the

amount of product accumulated or the number of SYBR green molecules incorporated into dsDNA. In qPCR the number of cycles required to reach the threshold level is calculated with the help of a C_t or C_q value. SYBR green is a fluorescent dye that is sensitive to dsDNA as it encounters more dsDNA in the sample it binds and produces more fluorescence. If this experiment worked it would mean that there was a problem with the probe used in previous experimental designs. A C_t value was only observed for the 60-degree FAM trial PCR as seen from the amplification curve, but the C_t value was very high i.e., 39 which meant that the viral load was too low or negligible. Whereas the other melting curves of the remaining experiment SYBR Green PCR and TaqMan PCR did not produce any amplification and the C_t values were undetermined (Figure 4).

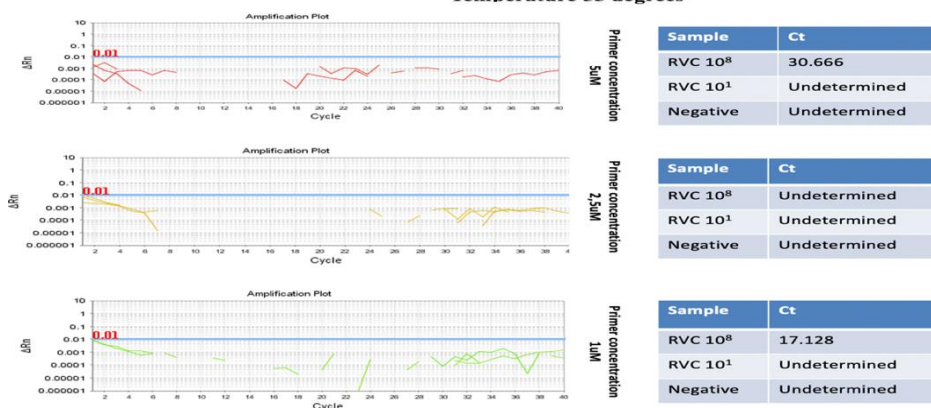
Also, for the SYBR green & TaqMan PCR experiments we did not use the 50° C temperature for the PCR, as it did not seem to work in the initial experiment, so we decided to opt it out and hence did not check the primer efficiency at this low temperature for this and further experiment.

Primer- FAM TaqMan PCR

Temperature 60 degrees

Temperature 55 degrees

Figure 4: Real time PCR was performed testing the novel HRVC specific primers and probe. PCR was performed using a high and low concentration of DNA template (HRVC plasmid high 10⁸ and low concentration 10¹). PCR was performed at varying temperatures (60 & 55) and with varying primer concentrations (5ul (10um), 2.5ul (5um), 1ul (2um)). Graphs show the amplification curves of RT-PCR with threshold values set at 0.01. Tables show the corresponding Cycle threshold (CT) values for each PCR condition. PCR analysis was performed in. Step One Plus™ v2.3.

Results and Discussion

The emergence of molecular virus diagnosis has broadened our understanding of the epidemiology of respiratory diseases by increasing the detection rate for known viruses. These new diagnostic techniques are particularly useful for understanding the role of HRV, which is particularly difficult to cultivate in tissue culture, (Iwane et al., 2011). The development of

comparable tests for HRV has been affected by its greater genetic variability and paucity of substantial published HRV data sequences (Sikazwe et al., 2011). To date, there is no rapid diagnostic method for HRV C identification owing to the high genetic variability within HRV. In this context, we used both conventional & Multiplex qPCR in our study for detection of HRV C with the eventual intention of developing a novel diagnostic assay targeting HRV C.

Multiplex qPCR assays have made important contributions to the rapid identification of viruses linked with acute respiratory infections in recent years, enabling for the rapid implementation of interventions and preventive strategies to limit the spread of diseases with high transmissibility.

Dotsch et al. (2001) developed a multiplex qPCR assay that could simultaneously measure 16 different types of Human Adenovirus (HAdV) serotypes that cause respiratory tract infections. The multiplex qPCR used in his work could not only detect the three HAdV species (HAdV B, C, and E) simultaneously and precisely, but it also had a high sensitivity (100 percent). The multiplex qPCR proved highly specific for the target gene (Dotsch et al., 2001).

The multiplex qPCR was also highly specific for three different viral species, with no mutual cross-reactivity. This study revealed that multiplex qPCR had a higher sensitivity than the immunofluorescence techniques. In comparison to typical cell culture, the entire experiment took only 1.5 hours from nucleic acid extraction to qPCR results.

This could not only help to make an accurate diagnosis based on the qPCR result in a timely manner, but it could also help to increase its efficiency.

During qPCR, each amplicon amplifies at the same time and is detected using separate fluorescence spectra.

TaqMan detection is very sensitive and can detect very low levels of genes (as low as 10 to 100 copies), so compared to traditional RNA detection, a very small amount of mRNA is required (nanogram level) (Gangisetty and Reddy, 2009).

Fluorescent based PCR is a "closed tube" system that avoids time-consuming and hazardous post-PCR processing and reduces potential contamination risks. These PCRs enables accurate and reproducible quantification because it is based on Ct values rather than endpoint detection, where the PCR component limits the rate (Gangisetty and Reddy, 2009).

In real-time PCR analysis, at any number of cycles, there is a quantitative relationship between the number of input target templates and the amount of PCR products. In Real time PCR, purified PCR products generated using specific primers for each target are used as templates to generate a standard curve. In this study, we have used plasmids as template DNA and although we had a standard curve, we only used the 10^1 to 10^8 samples to optimize the PCR so, a standard curve of HRV C DNA (10^1 - 10^8 copies of template cDNA) was constructed (Sikazwe et al., 2016).

Although the use of PCR for viral quantification is common, a number of limitations may result in inaccurate quantification, especially in two step PCRs. The one-step real-time RT-PCR is a welcome simplification of the two-step RT-PCR, saving time, and resulting in a lower risk of technical errors. In the Two- step PCR cDNA synthesis followed by RT PCR is performed using patient's samples. Where as in one step PCR normally cDNA synthesis and PCR reaction is performed in one tube. In this project, we performed the two step PCR that bypasses Reverse transcription step and uses plasmids specific for HRV C as template DNA instead.

According to reports, the reproducibility of the one-step assay is higher, implying that the quantification reliability is better in this format (Schibler et al., 2012).

However, there are only a few published PCR tests that combine reverse transcription and PCR in the same real-time reaction (i.e., one-step test). e. (Liu et al., 2017; Roussy et al., 2014; Schibler et al., 2012). Advantages of the one-step method used in our study over the two-step method include improved workflow, reduced test set-up time, and elimination of cross-contamination during the cDNA transfer process from the reverse transcription reaction to PCR reaction. One-step analysis methods have been developed for a limited number of PCR amplification platforms and chemicals, and may not necessarily work optimally with other platforms.

The high PCR efficiency of this platform generally requires the use of TaqMan primers and probes (Applied Biosystems). The high PCR efficiency of this platform generally requires the use of TaqMan primers and probes (Applied Biosystems). The melting temperature is 58°C to 60°C and 68°C to 70°C, and the size of the amplicon is 50°C to 150. bp. The five noncoding regions of the rhinovirus genome are the most common targets for PCR detection (Kieninger et al., 2013), consisting of 6 subregions (designated A to F) of approximately 20 bases, these subregions are highly conserved in Picornavirus and separated by longer intermediate variable sequences (Sikazwe et al., 2016). These features complicate the design of an efficient one-step real-time analysis. In this step, real-time PCR detection, reverse transcription, and PCR amplification are performed in the same reaction tube. In this project we have performed a real time analysis utilizing multiple primers and probes in a single reaction tube.

If the amplification curve of the repeated reaction (i.e. the change in the standardized report signal [ΔR_n] and the number of PCR cycles) shows an exponential increase in the fluorescence signal, the sample is considered positive. In addition, most of the real-time analysis for rhinovirus detection is a two-step method that requires manual transfer of cDNA in the PCR reaction. Therefore, it is more troublesome than single-stage PCR detection and more susceptible to contamination.

We also performed quantitative Real time TaqMan PCR, for testing the probe (FAM) but the qPCR Ct values suggested that the results were negative as no HRV C Viral DNA was detected. So here we couldn't infer anything as none of the lines except the one at 60 degrees crossed the threshold 0.01 set. Although the Ct value could be assigned for certain samples, it was a very late Ct which wouldn't be promising to be utilized in a rapid diagnostic and also wasn't sensitive as this was with high copy number samples 10^8 plasmid copies which is a very high density. Therefore, we switched to SYBR Green PCR and used a mixture of 35 primers designed by Dr Jenny Herbert, University of Manchester, to see if there was underlying problem with the probe used. If this experiment worked it would mean that our probe was not efficient. But it was otherwise, the result of this experiment was negative as well which meant that the primers were inefficient. This could be attributed to the multiplex nature of our experiment, where a mixture of 35 primers used in one tube, was very likely to inhibit the progress of our PCR reaction. So, in the next experiment we again opted for the TaqMan PCR using probe and fewer primers i.e., TaqMan PCR to see whether the probe would amplify when fewer primer pairs were used in the reaction instead.

We had to use primer 1 for the R and F primers as these covered the RVC strain 15 genomes which was present in the plasmid. So, although still high with 20 primers in the mix, this was still significantly reduced from the 35 primers used in the original PCR. Still no viral HRV C DNA was detected. So, our experiment failed yet again. Our experiments clearly reveals that our primers and probes were simply not efficient for developing a novel rapid diagnostic test. This could be attributed to a number of reasons such as Single Nucleotide Polymorphisms in Primer/ probe target region. According to a recent study by (Randhawa et al., 2011) it was stated that Multiple mismatches in the probe target region may have a higher influence on accuracy than a single mismatch, for accurate diagnosis of virus in the sample. Primers and probes must be constructed to match the target sequence in order to accurately quantify viral load in clinical samples, to yield the highest fluorescence signal possible

The experiments could have been repeated with 1 primer pair and probe but owing to time constraint in this thesis we couldn't perform that experiment however our approach is novel and can be exploited for future research work.

Conclusion

To achieve the goal of our project, we used a mixture of probes and primers, and optimized reaction conditions, such as changes in primers, probe concentration, and hybridization temperature, to develop a new diagnostic test for the detection of RVC. Our research was novel as a multiplex PCR was performed utilizing 35 primers in one single tube targeting all 50 strains of HRVC, an

approach that has largely remained unexplored so far as no research publications has been found pertaining to this. Our study would be useful for updating of diagnostic assays for accurate comprehensive detection of circulating RV's. Changing the primer sequences may help and further optimization needs to be performed. Expanding routine testing for these viruses will help to better define the epidemiology of HRV infection and the extent and burden of HRV disease.

References

1. Jacobs, S. E., Lamson, D. M., St George, K. & Walsh, T. J. (2013). 'Human rhinoviruses' *Clin Microbiol Rev*, 26 (1), pp.135-62.
2. Lau, S.K., Yip, C.C., Woo, P.C. & Yuen, K.Y. (2010). 'Human rhinovirus c: A newly discovered human rhinovirus species' *Emerg Health Threats J*, 3 p.e2.
3. Winther, B. (2011). 'Rhinovirus infections in the upper airway' *Proc Am Thorac Soc*, 8 (1), pp.79-89.
4. Miller, E.K., et al. (2016). 'Hospitalizations and outpatient visits for rhinovirus-associated acute respiratory illness in adults' *J Allergy Clin Immunol*, 137 (3), pp.734-43 e1.
5. Liu, L., et al. (2017). 'Association between rhinovirus wheezing illness and the development of childhood asthma: A meta-analysis' *BMJ Open*, 7 (4), p.e013034.
6. Vandini, S., Biagi, C., Fischer, M. & Lanari, M. (2019). 'Impact of rhinovirus infections in children' 11 (6), p.521.
7. Bochkov, Y.A. et al. (2012). 'Clinical and molecular features of human rhinovirus c' *Microbes Infect*, 14 (6), pp.485-94.
8. Fuchs, R. & Blaas, D. (2010). 'Uncoating of human rhinoviruses' *Rev Med Virol*, 20 (5), pp.281-97.
9. Costa, L.F., et al. (2014). 'Human rhinovirus and disease severity in children' *Pediatrics*, 133 (2), pp.e312-21.
10. Hammond, C., Kurten, M. & Kennedy, J.L. (2015). 'Rhinovirus and asthma: A storied history of incompatibility' *Curr Allergy Asthma Rep*, 15 (2), p.502.
11. Erkkola, R., et al. (2020). 'Rhinovirus c is associated with severe wheezing and febrile respiratory illness in young children' *Pediatr Infect Dis J*, 39 (4), pp.283-286.
12. Bochkov, Y.A., et al. (2014). 'Improved molecular typing assay for rhinovirus species a, b, and c' *J Clin Microbiol*, 52 (7), pp.2461-71.
13. Iwane, M.K., Prill, M.M., Lu, X., Miller, E.K., Edwards, K.M., Hall, C.B., Griffin, M.R., Staat, M.A., Anderson, L.J., Williams, J.V. and Weinberg, G.A., 2011. Human rhinovirus species associated with hospitalizations for acute respiratory illness in young US children. *Journal of Infectious Diseases*, 204(11), pp.1702-1710.
14. Sikazwe, C.T., Chidlow, G.R., Imrie, A. and Smith, D.W., 2016. Reliable quantification of rhinovirus species C using real-time PCR. *Journal of virological methods*, 235, pp.65-72.
15. Dotsch, J., Repp, R., Rascher, W. & Christiansen, H. (2001). 'Diagnostic and scientific applications of taqman real-time PCR in neuroblastomas' *Expert Rev Mol Diagn*, 1 (2), pp.233-8.
16. Gangisetty, O. and Reddy, D.S., 2009. The optimization of TaqMan real-time RT-PCR assay for transcriptional profiling of GABA-A receptor subunit plasticity. *Journal of neuroscience methods*, 181(1), pp.58-66.
17. Schibler, M., Yerly, S., Vieille, G., Docquier, M., Turin, L., Kaiser, L., Tapparel, C., 2012. Critical analysis of rhinovirus RNA load quantification by real-time reverse transcription-PCR. *J. Clin. Microbiol.* 50, pp.2868–2872
18. Lee, W.M., et al. (2007). 'A diverse group of previously unrecognized human rhinoviruses are common causes of respiratory illnesses in infants' *PLoS One*, 2 (10), p.e966.
19. Roussy, J.-F., Carbonneau, J., Ouakki, M., Papenburg, J., -È. Hamelin, M., De Serres, G., Boivin, G., 2014. Human metapneumovirus viral load is an important risk factor for disease severity in young children. *J. Clin. Virol.* 60 (2), pp.133–140.

20. Kieninger, E., et al. (2013). 'Rhinovirus infections in infancy and early childhood' Eur Respir J, 41 (2), pp.443-52.
21. Randhawa, P., Kant, J., Shapiro, R., Tan, H., Basu, A. and Luo, C., 2011. Impact of genomic sequence variability on quantitative PCR assays for diagnosis of polyomavirus BK infection. Journal of clinical microbiology, 49(12), pp.4072-4076.

Received: 26.01.2023

Accepted: 10.03.2023

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/89/329-339>

Dünya Abasova

V.Y.Axundov adına Elmi-Tədqiqat Tibbi Profilaktika İnstitutu
dunyaabasova1@gmail.com

Leyla Əmirova

V.Y.Axundov adına Elmi-Tədqiqat Tibbi Profilaktika İnstitutu
leyla.amirova120@gmail.com

Sevda Kazımova

V.Y.Axundov adına Elmi-Tədqiqat Tibbi Profilaktika İnstitutu
sevdakazimova94@gmail.com

Mətanət Qədimli

V.Y.Axundov adına Elmi-Tədqiqat Tibbi Profilaktika İnstitutu
metanetqedimli1984@gmail.com

Günay Qurbanova

V.Y.Axundov adına Elmi-Tədqiqat Tibbi Profilaktika İnstitutu
gunayqrbnva81@gmail.com

PSEUDOMONAS AERUGINOSA PEYVƏNDLƏRİNİN HAZIRLANMASININ İMMUNOLOJİ ASPEKTLƏRİ

Xülasə

Pseudomonas aeruginosa geniş spektrli potensial həyatı təhlükəli infeksiyalara səbəb ola bilən oportunist patogenidir. Dərmanlara davamlı *P. aeruginosa* infeksiyalarının artması bu patogenə qarşı rəşional peyvəndin hazırlanmasını zəruri etmişdir. Bir sıra peyvənd platformaları klinikadan əvvəlki tədqiqatlarda ümidverici nəticələr göstərdi, lakin heç bir peyvənd lisenziyalaşdırma üçün uğurla inkişaf etmədi. Aparılan tədqiqatlar effektiv *P. aeruginosa* peyvəndi infeksiyanın qarşısını almaq üçün Th17 tipli CD4+T hüceyrələrinin əhəmiyyətli olduğunu göstərdi. Bu araşdırmada Th17 tipli hüceyrə immunitetini induksiya edən *P. aeruginosa* vaksinləri tədqiq edilmişdir. Yoluxmuş toxumalara peyvəndin yaratdığı toxunulmazlığı hədəfləmək üçün peyvəndin dizaynında köməkçi seçimin və immunizasiya marşrutunun seçilməsi vacibdir. Hüceyrə immunologiyası və köməkçi biologiyadakı son nailiyyətlər insan populyasiyalarım qoruya bilən effektiv *P. aeruginosa* vaksin platformalarının tapılmasına təsir göstərə bilər.

Açar sözlər: *Pseudomonas aeruginosa*, peyvəndlər, hüceyrə toxunulmazlığı, adyuvant, Th17

Dunya Abasova

Scientific Research Institute of Medical Prophylaxis
named after V.Y.Akhundov
dunyaabasova1@gmail.com

Leyla Amirova

Scientific Research Institute of Medical Prophylaxis
named after V.Y.Akhundov
leyla.amirova120@gmail.com

Sevda Kazımova

Scientific Research Institute of Medical Prophylaxis
named after V.Y.Akhundov
sevdakazimova94@gmail.com

Matanat Gadimli

Scientific Research Institute of Medical Prophylaxis
named after V.Y.Akhundov
metanetqedimli1984@gmail.com

Gunay Gurbanova

Scientific Research Institute of Medical Prophylaxis
named after V.Y.Akhundov
gunayqrbnva81@gmail.com

Preparation of *Pseudomonas aeruginosa* vaccines immunological aspects

Abstract

Pseudomonas aeruginosa is an opportunistic pathogen that can cause a wide range of potentially life-threatening infections. The increase in drug-resistant *P. aeruginosa* infections has necessitated the development of a rational vaccine against this pathogen. A number of vaccine platforms have shown promising results in preclinical studies, but no vaccine has been successfully developed for licensure. Studies have shown that Th17-type CD4+ T cells are important for effective *P. aeruginosa* vaccine to prevent infection. In this study, *P. aeruginosa* vaccines inducing Th 17 type cell immunity were studied. Selection of adjuvant selection and immunization route is important in vaccine design to target vaccine-induced immunity to infected tissues. Recent advances in cellular immunology and adjuvant biology may influence the discovery of effective *P. aeruginosa* vaccine platforms that can protect human populations.

Keywords: *Pseudomonas aeruginosa*, vaccines, cellular immunity, adjuvant, Th17

Giriş

***P. aeruginosa*nın xüsusiyyətləri**

Pseudomonas aeruginosa ətraf mühitdə geniş yayılmış qram-mənfi, hərəkətli, çubuqşəkilli bakteriyadır. *P. aeruginosa* süni tənəffüslə bağlı pnevmoniya, kistik fibroz (KF) xəstələrində xroniki ağciyər infeksiyası, yanıq və yumşaq toxuma infeksiyaları da daxil olmaqla, həyat üçün təhlükə yaradan bir sıra potensial infeksiyaların etioloji agenti və tipik şərti patogendir. Dərmana davamlı *P. aeruginosa* infeksiyalarının artması Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı *P. aeruginosa* – bakteriyasına qarşı yeni metodların işlənilib hazırlanmasını mühüm problemlər siyahısına salmışdır (World Health Organization).

P. aeruginosa yüksək dərəcədə qorunmuş əsas genoma və geniş çeşidli daşıyıcılara, transkripsiya tənzimləyicilərinə və iki komponentli tənzimləyici sistemləri kodlayan yüksək dəyişkən əlavə genoma malikdir (Klockgether, Jens, 2011: 150). *P. aeruginosa*-nın genetik müxtəlifliyi ona torpaqda, suda, ventilyasiya avadanlıqlarında əmələ gələn biofilmlərə qədər müxtəlif mühitlərdə sağ qalmağa şərait yaradır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu genetik elastiklik *P. aeruginosa*-nın bir çox dərmanlara qarşı müqavimətini artırır (Centers for Disease Control and Prevention).

P. aeruginosa ev sahibi daxilində sahib hüceyrələrinə bağlanmağa kömək edən səthi hüceyrə molekullarına, ev sahibinin immun reaksiyasından yayınmaq və ya modulyasiya etmək üçün toksinlər və effektor zülalları istehsal edən bakterial ifrazat sistemlərinə (tip 3 sekresiya sistemləri) malikdir. *P. aeruginosa* immuniteti zəif olan insanlarda, flagella və hüceyrə səthlərinə yapışmağa vasitəçilik edən çoxsaylı piliyərdən istifadə edir. *P. aeruginosa*nın səthi komponentləri olan lipopolisaxarid (LPS), ekzopolisaxarid və alginat bakteriyasının sahib hüceyrələrə yapışmasına kömək edir. Alginat bakteriyayı sərt mühitlərdən, oksidləşdirici stressdən və immunoloji hücumdan qoruyur, məsələn, KF ağciyərində rast gəlinir (Hentzer, Morten, 2001). Alginat *P. aeruginosa*nın KF olan şəxslərin ağciyərlərində qalmasına imkan verir ki, bu da xroniki infeksiyaya, xəstələnmənin artması və bu xəstələr üçün proqnozun pisləşməsinə səbəb olur. *P. aeruginosa*nın xarici membranında bakteriyayı sabitləşdirmək və qorumaq funksiyasını yerinə yetirən, o cümlədən membran maneəsi vasitəsilə molekulyar nəqli idarə edən və ya asanlaşdırıcı zülalları vardır. Bu zülalları *P. aeruginosa* seroqrupları arasında yüksək dərəcədə qorunur və biofilmin formalaşması zamanı fenotipik olaraq sabit qalır (Doring, Gerd, and Gerald, Pier, 2008). Bu səth və ifraz olunan komponentlər birlikdə ev sahibinin immun sistemini modulyasiya edərək, toxumalarına zərər verər və

bakterial virulentliyi təyin edə bilər. Bu komponentlərin çoxu adaptiv immun cavabların təbii hədəfidir və peyvənd komponenti kimi tədqiq edilmişdir (Moradali, Ghods, Rehm, 2017).

P. aeruginosa infeksiyaları

P. aeruginosanın malik olduğu çoxlu virulentlik faktorları P. aeruginosa infeksiyaları ilə əlaqəli xəstəliyin müxtəlif təzahürlərinə kömək edir. P. aeruginosa mühüm insan patogeni olub, tənəffüs, sidik yollarında, dəri və yumşaq toxumalarda, gözlərdə və qulaqlarda infeksiya yaradır. Bu infeksiyalar, əsasən müdafiə mexanizmlərində fiziki, faqositik və ya immunoloji qüsurları olan xəstələrdə baş verir. Nazokomial patogen kimi P. aeruginosa infeksiyaları səhiyyə sistemi üçün ağır yük yaradır və ventilyasiya ilə əlaqəli pnevmoniyaların 17%-ni, kateterlə əlaqəli sidik yolları infeksiyalarının 10%, qan axını infeksiyalarının 4% və cərrahi sahə infeksiyalarının 6%-ni (Sievert, Dawn, 2013: 1-14) təşkil edir. P. aeruginosa KF xəstələrinin ağciyərlərini yoluxdurur, bu şəxslərdə ağır xəstəliyə və ölüm səbəblərində üstünlük təşkil edən bakteriyalardır (Weber, David, 2007; Weiner, Michael, 2015). Kimyaterapiyadan qaynaqlanan neytropeniya əziyyət çəkən xəstələrə P. aeruginosa infeksiyaları üçün yüksək risk altında olan klinik qrupdur (Ioannis, Chatzinikolaou, 2000; Carratala, Roson, Fernandez-Sevilla, Alcaide, Gudiol, 1998; Thirumala, Raghukumar, Madhusudanan Ramaswamy, and Sanjay Chawla, 2010). Klinik infeksiyanın müxtəlifliyi və artan dərman müqaviməti P. aeruginosaya qarşı rəşional şəkildə hazırlanmış peyvəndin olmasını zəruri etmişdir. P. aeruginosa peyvəndi üçün hədəf əhali genişdir- yaşlılar, əsas xroniki ağciyər xəstəlikləri olanlar və hərbi personal.

P. aeruginosa vaksın tədqiqatları

P. aeruginosa ilə əlaqəli yoluxma və ölüm hallanna baxmayaraq, infeksiyanın qarşısının alınması üçün heç bir vaksın lisenziyalaşdırılmamışdır. 1970-ci ildə Alexander və Fisher P. aeruginosa LPS əsaslı peyvəndin yanıt xəstələrində ölümün qarşısını aldığına istinad edən məktub dərc etdilər (Alexander, Wesley, Myron, Fisher, 1970). Həmin nəşrdən sonra P. aeruginosa peyvəndinin hazırlanması və lisenziyalaşması üçün çoxsaylı tədqiqatlar aparılmışdır. P. aeruginosa üçün peyvənd hazırlanarkən antigenlərin identifikasiyasına və müxtəlif peyvənd platformalarının, o cümlədən canlı zəiflədilmiş və ya tam hüceyrə təsirsizləşdirilmiş ştamların, konjugat və DNT vaksınlarının istifadəsinə diqqət yetirilmişdir. Bu namizəd peyvəndlərdən bəziləri heyvan modellərində, qoruyucu antikorlara əsaslanan çox ümidverici nəticələr verdi və klinik sınaqlara qədər irəlilədi. Bu cəhdlərə baxmayaraq, hazırda bazarda heç bir peyvənd yoxdur. Əvvəlki P. aeruginosa vaksinin uğursuzluğu çox faktorludur, bu da keçmiş namizədlərin qiymətləndirmə və təkmilləşdirilmə meyarlarına yenidən baxılmasını tələb edir. Bu icmalda biz son illərdəki namizəd P. aeruginosa vaksinlərini araşdıracağıq (Cədvəl 1) və peyvənd vasitəçiliyi ilə qorunmada spesifik hüceyrə immun cavabları araşdırılmışdır. P. aeruginosa infeksiyası kontekstində humoral (antikor) və hüceyrə immun reaksiyalarının rolunu nəzərdən keçirmək vacibdir.

Cədvəl 1.

Th17 hüceyrə toxunulmazlığını yoxlayan preklinik P. aeruginosa peyvəndi tədqiqatları

Öyrənmək	Antigen/adjuvan	Marşrut	Model	Hüceyrə immun cavabı
Priebe və başqaları. 2008	PA14AaroA	İntranazal	İntranazal yolla səbəb olan kəskin pnevmoniyaya nisqan modeli	QorumaT hüceyrəsi tərəfindən ifraz olunan IL-17-dən asılı idi

Wu və başqaları. 2012	PopB və PcrH/curdan	İntranazal	İntranazal yolla səbəb olan kəskin pnevmoniyanın siçan modeli	Qoruma antikordan müstəqil idi və gücləndirilmiş selikli qışa IL-17 və İh17 cavabları ilə əlaqələndirilir
Kamei və başqaları. 2012	PA01AaroA	İntranazal	İntranazal yolla səbəb olan kəskin pnevmoniyanın neytropenik siçan modeli	Peyvəndin effektivliyi CD4+ T hüceyrəsindən asılı idi və ağciyər GM-CSF kritik idi və İL 17-nin artması ilə əlaqələndirildi.
Krause və başqaları. 2013	RGD kapsid modifikasiyası ilə OprF ifadə edən adenoviral vektor	Traxeyadaxili	P.aeruginosa ilə siçanın intratrakeal problemi agar muncuqları ilə əhatə olunmuşdur	Peyvənd nəticəsində ağciyər bakteriya yükünün azalması stimullaşdırılan ağciyər CD4 +T hüceyrələri tərəfindən İL-17, IL-4 və IL-5 istehsalının artması ilə əlaqələndirildi.
Banadkoki və başqaları. 2016	PilA/alum + nalokson	Subkutan	İntranazal yolla səbəb olan kəskin pnevmoniyanın siçan modeli	Peyvəndin səbəb olduğu qorunma stimullaşdırılmış splenositlər tərəfindən IL-17, IFN-γ və IL-4 istehsalının artması ilə əlaqələndirildi.
Korpi və başqaları. 2016	PilA və B tipi flagellin	Subkutan	Siçan yanması sepsisi modeli	Peyvəndin səbəb olduğu qorunma stimullaşdırılmış splenositlər tərəfindən IL-17, qorunma stimullaşdırılmış splenositlər tərəfindən IL-17, IFN-γ və IL-4 istehsalının artması ilə əlaqələndirildi.
Behrouz və b. 2016 31	B tipi flagellin/alum	Subkutan	Siçan yanması sepsisi modeli	Peyvənddən qaynaqlanan müdafiəsi ilə bağlı idi artan istehsalı ilə IL-17, IFN-γ və IL-4 stimullaşdırılmış splenositlər tərəfindən.

Li və başqaları. 2016 32	X-ray şüalanmış P. aeruginosa	İntranazal	intranazal yolla səbəb olan kəskin pnevmoniyanın siçan modeli	Peyvəndin səbəb olduğu qorunma CD4 + T hüceyrələrindən və IL-17 istehsalından asılı idi
Gao və başqaları. 2017 33	Rekombinant OprL/curdan	Intranazal	intranazal yolla səbəb olan kəskin pnevmoniyanın siçan modeli	Peyvənddən qaynaqlanan müdafiəsi ilə bağlı idi CD4 + IL 17 + T hüceyrələrinin artması ilə P-dən sonra siçanların ağciyərləri. aeruginosa infeksiyası
Behrouz et al 2017 34	Bivalent flagellin	İntranazal	Siçan modeli intranazal induksiya kəskin sətəlcəm	Peyvənddən qaynaqlanan qorunmasından asılı idi IL-17-də
Schaefers et al 2018 35	PopB və PCrH kapsullaşdırılmış PLGA-ya* nanohissəciklər	İntranazal	Siçan modeli intranazal induksiya kəskin sətəlcəm	Peyvənddən qaynaqlanan müdafiəsi ilə bağlı idi artması ilə CD4 + IL17 + T hüceyrələri ağciyərlər və artmış IL-17 istehsal stimullaşdırılıb splenositlər
Bakht Azad et al. 2018 36	PilQ və Növ	Subkutan	Yanmış siçan	Peyvənddən qaynaqlanan müdafiəsi ilə bağlı idi artan istehsalı ilə IL-17 və IL-4 tərəfindən stimullaşdırılmış splenositlər.
Meynet və b. 2018 37	Öldürdü Amma Metabolik olaraq Aktiv (KBMA) P. aeruginosa	Subkutan	Siçan modeli intranazal yolla induksiya kəskin sətəlcəm	Peyvənddən qaynaqlanan müdafiəsi ilə bağlı idi qarışıq Th1/Th17- ilə CD4 + T hüceyrəsini yazın cavab.
Baker və başqaları. 2019 38	Xarici membran zülalları/dmLT	İçəridə dəri	Orofaringeal aspirasiyası siçan səbəb olur kəskin	Peyvənddən qaynaqlanan müdafiəsi ilə bağlı idi qarışıq Th1/Th17- ilə

			pnevmoniya	CD4 + T hüceyrəsini yazın cavab verdi və artdı IFN- γ və IL-17 ağciyərlərdə istehsal P. aeruginosa-dan sonra infeksiya.
--	--	--	------------	--

P. aeruginosa üçün immun cavablar

P. aeruginosaya qarşı immunitet geniş şəkildə KF xəstələrində tədqiq edilmişdir. P. aeruginosa ilə kolonizasiya edildikdən sonra, KF xəstələri bir çox P. aeruginosa antigenlərinə antcisim reaksiyaları yaradır. P. aeruginosa ilə xroniki olaraq kolonizasiya olunmayan KF xəstələri alginata qarşı anticisimlərə malikdirlər, opsonofaqositoza vasitəçilik edir (Krauss, Celeste, 1987). Bununla belə, əksər hallarda, anticisimlər infeksiyanın yayılmasının qarşısını ala bilmirlər və bu, infeksiyanın yaratdığı anticisimlərin P.aeruginosaya qarşı kifayət qədər qorunma təmin etmədiyini göstərir. Ağciyər infeksiyalı xəstələrdə əsasən Th2 tipində immun reaksiyası inkişaf edir. IFN-y səviyyəsi(Th1 sitokini) yüksək olan xəstələrdə ağciyərlərin normal funksiyası Th1 T hüceyrələrinin qorunmanın əsas mediatorlarından ola biləcəyini göstərir (Moser, Kjaergaard, Pressler, Kharazmi, Koch, Hoiby, 2000). İFN-qamma səviyyəsi yüksək olan sağlam şəxslərlə P. aeruginosa ilə yoluxmuş KF xəstələri müqayisəli tədqiq edilmişdir. Başqa bir araşdırma bronxoalveolyar yuyulma zamanı ağciyər Th2 hüceyrələrinin, Th2 sitokinlərinin IL-4, IL-13, timusun, aktivasiya ilə tənzimlənən hemokinin (TARC, həmçinin CCL17 kimi tanınır) əhəmiyyətli dərəcədə yüksək səviyyələrini aşkar etdi (Krauss, Celeste, 1987). Th2 sitokinlərinin bronxoalveolyar lavaj maye səviyyələri ağciyər funksiyası ilə tərs korrelyasiya etmişdir. KF olan uşaqlar üzərində aparılan perspektiv tədqiqatda 2 illik tədqiqat zamanıP.aeruginosa inkişaf etdirən xəstələrdə TARC əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır (Tiringer, Kerstin, 2013). KF xəstələrinin selikli qişasının bronxial biopsiyalarında sitokin ekspresiyası kəskin və xroniki infeksiyası olan xəstələrlə müqayisədə yüngül xəstəliyi və təsadüfi kəskinləşmə anamnezi olan KF xəstələrində TGF-P və IFN- ynin səviyyəsi daha yüksək olmuşdur (Wojnarowski, Frischer, Hofbauer, Grabner, Mosgoeller, Eichler, Ziesche, 1999). Yuxarıda təsvir edilən kümülatif tapıntılara baxmayaraq, qeyd etmək lazımdır ki, KF xəstələri immun reaksiyalarında aeruginosa böyük heterogenlik nümayiş etdirə bilirlər. Bundan əlavə, anti-bakterial mexanizmlərin anadangəlmə qüsurları KF ağciyərində adaptiv immunitetin effektivliyini azalda bilər (Moser, 2002). Beləliklə, digər bioloji sistemlərdə və qeyri-KF modellərində də P. aeruginosaya qarşı qoruyucu immuniteti araşdırmaq vacibdir.

Ağciyər infeksiyasının heyvan modelləri də Th1 hüceyrələrinin müdafiə rolunu əks etdirir. Siçanlarda P. aeruginosa ilə təkrar infeksiyaya qarşı müqavimət daha yüksək IFN-y/IL-4 nisbətini əks etdirən Th1 reaksiyası ilə əlaqələndirilmişdir. Canlı zəiflədilmiş P. aeruginosa ştamından istifadə edilən peyvənd tədqiqatında təmizlənmiş IgG-nin passiv ötürülməsi siçanları heteroloji ştam problemindən qoruya bilmədi, aktiv immunizasiya isə daha qoruyucu olmuşdur. Th1 meyli olan siçanlar açıq Th2 meyli olan siçanlarla müqayisədə daha yaxşı qorunur. Bu nəticələr göstərir ki, hüceyrə toxunulmazlığı və xüsusilə Th1 T hüceyrə toxunulmazlığı P. aeruginosa -ya qarşı müdafiədə əsas rol oynaya bilər.

Th17 hüceyrələri kəşf edildikdən sonra, xüsusən də ağciyər patogenlərinə qarşı selikli qişanın immun reaksiyasındakı roluna görə əhəmiyyətli tədqiqatlar aparılmışdır (Ye, Peng, 2001). IL-17-nin çoxsaylı aşağı axın təsirləri göstərir ki, Th17 cavabı selikli qişanın səthlərini qorumaq və dağıdıcı toxuma iltihabını asanlaşdırmaq arasında qeyri-müəyyən bir tarazlıq yaradır. IL-17 G-CSF istehsalını tənzimləməklə qranulopoezi tənzimləyir və həmçinin iltihab ocaqlarında CXC sitokinlərinin induksiyası vasitəsilə neytrofilləri aktiv şəkildə infeksiya yerlərinə cəlb edir. IL-17 də mukoid P. aeruginosa -ya cavab olaraq ağciyərdə induksiya olunur. Kəskin ağciyər ağırlaşmalarından sonra KF xəstələrinin bronxial sekresiyalarında əhəmiyyətli dərəcədə yüksək

səviyyədə IL-17 aşkar edilmiş (17) və IL-17-nin siçan modellərində xroniki *P. aeruginosa* ağciyər xəstəliyinə nəzarət üçün tələb olunduğu göstərilmişdir (Dubin, McAllister, Kolls, 2007). Müəyyən olunmuşdur ki, IL-17A-nın CD4 +T hüceyrələri tərəfindən ifraz olunması neytrofillərin ağciyərlərə sürətlə daxil olması üçün vacibdir (Kamei, Akinobu, 2011). Neytrofillər kəskin ağciyər infeksiyası zamanı *P. aeruginosa* -nın effektiv şəkildə öldürülməsinə səbəb olur ki, bu da Th1 hüceyrələri kimi Th17 hüceyrələrinin *P. aeruginosa* -nın tam nəzarəti üçün vacibliyini göstərir.

Peyvəndin səbəb olduğu hüceyrə immunitetinin yeni rolu

İmmunitet sisteminin hər iki qolu *P. aeruginosa* infeksiyasından qorunmaq üçün birgə işləyə bilər. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, uğurlu *P. aeruginosa* peyvəndi infeksiyaya qarşı tam müdafiə təmin etmək üçün həm opsonizasiya anticisimlərini (Drake, Montie, 1987) , həm də CD4 + T hüceyrələrini meydana çıxarır (Kamei, Akinobu, 2013). *P. aeruginosa*-ya qarşı ev sahibinin immun cavabında hüceyrə immunitetinin roluna baxmayaraq , vaksinasıya nəticəsində yaranan T-köməkçi alt qrupları tam araşdırılmamışdır (Cədvəl 1)

Canlı və zəiflədilmiş peyvəndlərin tədqiqi göstərdi ki, siçanlarda *P. aeruginosa* intranasal infeksiyasına qarşı peyvəndlə induksiya olunmuş müdafiə Th17 hüceyrələrindən asılıdır, belə ki IL-17-nin antitel vasitəsi ilə tükənməsi yoluxmadan əvvəl və ya IL-17 reseptorunun olmaması peyvəndin səbəb olduğu bakterial mübarizəyə qarşı müdafiəni ləğv edir. Sonrakı tədqiqatlar göstərdi ki *P. aeruginosa*-nın ağciyər infeksiyasına qarşı yaratdığı müdafiə neytropenik siçanlarda Th17 T hüceyrələrindən asılıdır və ağciyər GM-CSF-i IL- 17 istehsalı ilə bağlı olub həlledici rol oynayır. [27] İmmunonokompetent siçan modelində vaksinlə immunizasiyadan sonra IL-17 CD4+ T hüceyrələri neytrofillərin ağciyərlərə sürətlə yığılması ilə nəticələnir ki, buda *P. aeruginosa* -dan müdafiə yaradır (Li, Yanyan, 2016). Th17-yə əsaslanan əks vaksin strategiyası *P. aeruginosa*-nın xarici membranı və sekresiya olunan bir neçə zülalları o cümlədən daxili membran zülalları L (OprL), PopB, PcrH və PilQ daxil olmaqla qoruyucu yaddaş, müdafiə reaksiyalarını induksiya edir. Beləki, PopB və PcrH adjuvant curdlan ilə birlikdə kəskin pnevmoniya modelində *P. aeruginosa* -dan IL-17-dən asılı və anticisimdən asılı olmayan müdafiəni təmin edir (Wu, Weihui, 2012). Aparılan tədqiqatlar göstərdi ki PopB, PcrH, OprL və PilQ-nun və digər peyvənd formulalarında peyvəndin yaratdığı müdafiə ağciyər CD4 + T hüceyrələri (Gao, Chen, 2017) və IL-17 artımı ilə əlaqəlidir (Nikokar, Iraj, 2018).

Son illərdə zülal əsaslı və çoxkomponentli peyvəndlər tədqiq edilmişdir. Pili, flagellin, xarici membran zülalları və tam hüceyrə peyvəndləri sistemli ya da ağciyər daxilində Th1 və Th17 tipli immun cavab reaksiyalarını induksiya edir (Tyurin, Yury, 2017; Krause, 2013; Baker, Sarah, 2019). Bu peyvəndlərin hüceyrə immunitetini induksiya etmək qabiliyyəti antigendən az asılı olan Th-17 tipli və Th-17-ni stimula edən adjuvantlarının işə düşməsindən ya da peyvənd yollarından aşıdır.

Hüceyrə immunitetinə qarşı peyvənd strategiyaları. Adjuvantın seçilməsi

Antigenin kəşfi və seçimi rəşional peyvənd dizaynında vacib olduğu qədər, adjuvantın seçimində də həlledici əhəmiyyətə malikdir. Adjuvantlar anadangəlmə immun cavabı işə salmaqla, antigen təqdim edən hüceyrələri aktivləşdirən və sonradan əlaqədar peyvənd antigenlərinə qarşı adaptiv immun cavablarını başlatmağa şərait yaradan molekulyar nümunələrdir (PAMPs) (Reed, Steven, Mark, Orr, Christopher, 2013). Adjuvantlar immun çatışmazlığı olan insanlarda və vaksinlərə reaksiyaların zəif olan populyasiyalarda peyvəndin effektivliyini artırma bilər (Manni, Michela, 2011). Belə ki, *P. aeruginosa*-nın preklinik və klinik peyvənd tədqiqatları zamanı köməkçi vasitə kimi alüminium\kvas\ duzlarından və ya adjuvantdan istifadə edilmişdir. Kvas adjuvantlığının mexanizmi dəqiq öyrənilməsə də, kvas ilk növbədə anticisim istehsalını artırır. Bu anticisimlər tərəfindən seçilən patogenləri hədəfə alan vaksinlər üçün əla variantdır. CD4 + T hüceyrələri *P. aeruginosa*-dan qorunmada əhəmiyyətli rol oynayır, kvas bu patogen peyvəndlər üçün optimal köməkçi \adjuvant\ olmaya bilər.

Təsir mexanizmindən asılı olaraq, adjuvantlar hüceyrə immunitetini Th1, Th2 və ya Th17 reaksiyasına və ya onların bəzi birləşmələrinə yönəldə bilər. Bəzi adjuvantlar-muramil dipeptid bakterial ADP-ribozilləşdirici entroksin köməkçisi və s. peyvənd zamanı Th17 reaksiyalarını gücləndirmək qabiliyyətini nümayiş etdirmişdir. Muramil dipeptid bakterial ADP-ribozilləşdirici

enterotoksin köməkçisi (BARE) , OMP əsaslı P. aeruginosa peyvəndinə dmLT əlavə edilməsi qorunan siçanların ağciyərlərində CD4 +T hüceyrələri tərəfindən IL-17 istehsalını əhəmiyyətli dərəcədə artırdı (Gao, Chen, 2017) . Rekombinant əsaslı vaksinə curdlan OprL adyuvantın əlavə edilməsi ilə analogi nəticələr əldə edilmişdir (Williams, Christopher, 2011).

Th17 əsaslı peyvənd reaksiyasının stimulyasının üstünlüyü, yaşlılar kimi yüksək risk qrupu da daxil olmaqla adekvat anticisim reaksiyalarını inkişaf etdirməyən immun çatışmazlığı olan şəxslərin də yaddaş Th17 hüceyrələrinin təşviqindən faydalana bilmələridir (Muranski, Pawel, 2011; Ouyang, Xinshou, 2011). IL-17 istehsal edən CD4 + T hüceyrələri yaşlı insanlarda da arta bilər ki, bu hüceyrələrin qorunmaq üçün təkamülləşdiyini, yaratdığı yaddaş CD4 + T hüceyrələrinin ağciyər infeksiyasından sonra 24 saat ərzində sürətlə IL-17 istehsal etdiyini göstərir (Liu, Jialin, 2011). Bu, IL-17-nin erkən istehsalının kəskin P.aeruginosa ağciyər infeksiyası zamanı qoruyucu olduğunu göstərən digər tədqiqatlara uyğundur (Chen, Kong, 2011).

Th17 reaksiyalarına əsaslanan peyvənd B hüceyrəsi vasitəsi ilə müdafiədən fərqli olaraq patogen serotipindən asılı deyildir (Tozuka, Miyuki, 2016). Efficient antigen delivery to the draining lymph nodes is a key component in the immunogenic). Bu P. aeruginosa klinik təzahürlərində müşahidə olunan çoxlu serotipik və fenotipik dəyişikliklərdə həlledici rol oynayır.

Peyvənd tətbiqi

Selikli qışa patogenlərinə qarşı uğurlu peyvəndlər işlənib hazırlanmışdır və bəzi tədqiqatlar göstərir ki, peyvəndlərin sistemli çatdırılmasından sonra tənəffüs toxuması da daxil olmaqla, selikli qişalarda immun reaksiyalar aşkar edilə bilər. Bu tədqiqatlar sistemli immunizasiyanın bəzi selikli qişə patogenlərinə, xüsusən qrip virusu və insan papilloma virusuna qarşı qorunmaq üçün adekvat olduğunu göstərir. Digər selikli qişə patogenlərinə, o cümlədən P. aeruginosaya qarşı peyvəndlər tam işlənib hazırlanmamışdır, bu sistemli immunizasiyanın anadangəlmə və adaptiv immun hədəf ala bilməməsi ilə əlaqədardır. P. aeruginosa peyvəndi tədqiqatı sahəsi bu problemə intranazal və intradermal immunizasiya kimi mukozal immun cavabları yaratmaq üçün göstərilən yeni peyvənd marşrutlarından istifadə etməklə cavab verdi (Cədvəl 1) . Əzələdaxili və ya dərialtı immunizasiya kimi sistemli peyvənddən sonra selikli qişə immunitetinin yaranması eyni antigen/adjuvant formulası ilə intradermal və ya internazal peyvənddən sonra yaranan immun reaksiyaları təkrarlama bilməz .

Nəticə

Selikli qişanın patogenlərinə, xüsusən də P. aeruginosa kimi bakterial patogenlərə qarşı peyvəndlərin azlığı selikli qişanın yerli və hüceyrə immunitetini yaratmaq üçün yeni strategiyalara ehtiyac olduğunu göstərir. Peyvəndin yaratdığı immun reaksiyaların ağciyərlərə və digər həssas toxumalara yönəldilməsi çətinlik yaradır, bu səbəbdən tənəffüs yolu infeksiyaları beş yaşdan kiçik uşaqlarda ölüm hallarının əsas səbəbi olaraq qalır. Çoxsaylı son tədqiqatlar göstərdi ki, Th17 CD4+R aeruginosa, Mycobacterium tuberculosis, Bordetella boğmaca, Streptococcus pneumoniae və Klebsiella pneumoniae daxil olmaqla ağciyər patogenlərinə qarşı peyvənd vasitəsilə toxunulmazlıq üçün vacibdir (40). P.aeruginosa peyvəndinin inkişafı sahəsində həm humoral, həm də hüceyrə immuniteti, xüsusilə Th17 tipli CD4+T hüceyrə cavabları daxil olmaqla, çoxtərəfli immunitetin induksiyasına doğru dəyişiklik nəzərə çarpır. Güclü immunoloji reaksiyaya nail olmaq üçün peyvənd infeksiyaya qarşı həssas olan toxumalarda həm anticisim, həm də T hüceyrə yaddaş reaksiyalarını induksiya etməlidir. P. aeruginosa peyvənd tədqiqatlarında peyvənd marşrutu və Th17 artıran adyuvantlar seçilməlidir. İmmun korrelyatları müəyyən etmək üçün aparılan tədqiqatlar sistemli olub, effektor və yaddaş hüceyrə immunitetini qiymətləndirməsini təmin etməlidir.

Ədəbiyyat

1. World Health Organization. *Global priority list of antibiotic-resistant bacteria to guide research, discovery, and development of new antibiotics*. Geneva (Switzerland): WHO; 2017. [Google Scholar]
2. Klockgether, Jens, et al. (2011). *Pseudomonas aeruginosa* genomic structure and diversity. *Frontiers in microbiology* 2: 150.
3. Centers for Disease Control and Prevention. (2013). *Antibiotic resistance threats in the United States*.
4. Hentzer, Morten, et al. (2001). Alginate overproduction affects *Pseudomonas aeruginosa* biofilm structure and function. *Journal of bacteriology* 183.18: 5395-5401.
5. Doring, Gerd, and Gerald, Pier, B. (2008). Vaccines and immunotherapy against *Pseudomonas aeruginosa*. *Vaccine* 26.8: 1011-1024.
6. Moradali, M.F., Ghods, S., Rehm, B.H.A. (2017). *Pseudomonas aeruginosa* lifestyle: a paradigm for adaptation, survival, and persistence. *Front Cell Infect Microbiol.* 7:39 [PMC free article] [PubMed] [Google Scholar]
7. Sievert, Dawn, M., et al. (2013). National Healthcare Safety Network (NHSN) Team and Participating NHSN Facilities. Antimicrobial-resistant pathogens associated with healthcare-associated infections: summary of data reported to the National Healthcare Safety Network at the Centers for Disease Control and Prevention, 2009-2010. *Infect Control Hosp Epidemiol* 34.1: 1-14.
8. Weber, David, J., et al. (2007). Microbiology of ventilator-associated pneumonia compared with that of hospital-acquired pneumonia. *Infection Control & Hospital Epidemiology* 28.7: 825-831.
9. Weiner, Michael, W., et al. (2015). Impact of the Alzheimer's disease neuroimaging initiative, 2004 to 2014. *Alzheimer's & Dementia* 11.7: 865-884.
10. Ioannis, Chatzinikolaou, et al. (2000). Recent Experience With *Pseudomonas aeruginosa* Bacteremia in Patients With Cancer. *Archives of Internal Medicine* 160.4: 501.
11. Carratala, J., Roson, B., Fernández-Sevilla, A., Alcaide, F., Gudiol, F. (1998). Bacteremic pneumonia in neutropenic patients with cancer: causes, empirical antibiotic therapy, and outcome. *Arch Intern Med.*;158:868-72. [PubMed] [Google Scholar]
12. Thirumala, Raghukumar, Madhusudanan Ramaswamy, and Sanjay Chawla. (2010). Diagnosis and management of infectious complications in critically ill patients with cancer. *Critical care clinics* 26.1: 59-91.
13. Alexander, J. Wesley, and Myron, W. Fisher. (1970). Vaccination for *Pseudomonas aeruginosa*. *American journal of surgery* 120.4: 512.
14. Krauss, Celeste, M., et al. (1987). Familial premature ovarian failure due to an interstitial deletion of the long arm of the X chromosome. *New England Journal of Medicine* 317.3: 125-131.
15. Moser, C., Kjaergaard, S., Pressler, T., Kharazmi, A., Koch, C., Hoiby, N. (2000). The immune response to chronic *Pseudomonas aeruginosa* lung infection in cystic fibrosis patients is predominantly of the Th2 type. *APMIS.* 108:329-35. [PubMed] [Google Scholar]
16. Krauss, Celeste, M., et al. (1987). Familial premature ovarian failure due to an interstitial deletion of the long arm of the X chromosome. *New England Journal of Medicine* 317.3: 125-131.
17. Tiringier, Kerstin, et al. (2013). A Th17-and Th2-skewed cytokine profile in cystic fibrosis lungs represents a potential risk factor for *Pseudomonas aeruginosa* infection. *American journal of respiratory and critical care medicine* 187.6: 621-629.
18. Wojnarowski, C., Frischer, T., Hofbauer, E., Grabner, C., Mosgoeller, W., Eichler, I., Ziesche, R. (1999). Cytokine expression in bronchial biopsies of cystic fibrosis patients with and without acute exacerbation. *Eur Resp J.* 14:1136-44. [PubMed] [Google Scholar]

19. Moser, C., et al. (2002). Improved outcome of chronic *Pseudomonas aeruginosa* lung infection is associated with induction of a Th1-dominated cytokine response. *Clinical & Experimental Immunology* 127.2: 206-213.
20. Ye, Peng, et al. (2001). Interleukin-17 and lung host defense against *Klebsiella pneumoniae* infection. *American journal of respiratory cell and molecular biology* 25.3: 335-340.
21. Dubin, P.J., McAllister, F. and Kolls, J.K. (2007). Is cystic fibrosis a Th 17 disease? *Inflammation Research* 56: 221-227.
22. Kamei, Akinobu, et al. (2011). Mucosal vaccination with a multivalent, live-attenuated vaccine induces multifactorial immunity against *Pseudomonas aeruginosa* acute lung infection. *Infection and immunity* 79.3: 1289-1299.
23. Drake, D., Montie, T.C. (1987). Protection against *Pseudomonas aeruginosa* infection by passive transfer of anti-flagellar serum. *Canadian Journal of Microbiology*. 33:755-63. [PubMed] [Google Scholar]
24. Kamei, Akinobu, et al. (2013). Collaboration between macrophages and vaccine-induced CD4+ T cells confers protection against lethal *Pseudomonas aeruginosa* pneumonia during neutropenia. *The Journal of infectious diseases* 207.1: 39-49.
25. Li, Yanyan, et al. (2016). X-ray irradiated vaccine confers protection against pneumonia caused by *Pseudomonas aeruginosa*. *Scientific Reports* 6.1: 18823.
26. Wu, Weihui, et al. (2012). Th17-stimulating protein vaccines confer protection against *Pseudomonas aeruginosa* pneumonia. *American journal of respiratory and critical care medicine* 186.5: 420-427.
27. Gao, Chen, et al. (2017). Vaccination with a recombinant OprL fragment induces a Th17 response and confers serotype-independent protection against *Pseudomonas aeruginosa* infection in mice. *Clinical Immunology* 183: 354-363.
28. Nikokar, Iraj, et al. (2018). Evaluation of the immune responses following co-administration of PilQ and type b-flagellin from *Pseudomonas aeruginosa* in the burn mouse model. *Microbial pathogenesis* 123: 426-432.
29. Tyurin, Yury, A., et al. (2017). Association of Toll-like cell receptors TLR2 (p. Arg753GLN) and TLR4 (p. Asp299GLY) polymorphisms with indicators of general and local immunity in patients with atopic dermatitis. *Journal of immunology research*.
30. Krause, A., et al. (2013). RGD capsid modification enhances mucosal protective immunity of a non-human primate adenovirus vector expressing *Pseudomonas aeruginosa* OprF. *Clinical & Experimental Immunology* 173.2: 230-241.
31. Baker, Sarah, M., et al. (2019). Intradermal vaccination with a *Pseudomonas aeruginosa* vaccine adjuvanted with a mutant bacterial ADP-ribosylating enterotoxin protects against acute pneumonia. *Vaccine* 37.6: 808-816.
32. Reed, Steven, G., Mark, T., Orr, and Christopher, B. (2013). Key roles of adjuvants in modern vaccines. *Nature medicine* 19.12: 1597-1608.58.
33. Manni, Michela, et al. (2011). Muramyl dipeptide induces Th17 polarization through activation of endothelial cells. *The Journal of Immunology* 186.6: 3356-3363.
34. Gao, Chen, et al. (2017). Vaccination with a recombinant OprL fragment induces a Th17 response and confers serotype-independent protection against *Pseudomonas aeruginosa* infection in mice. *Clinical Immunology* 183: 354-363.
35. Williams, Christopher, S., et al. (2011). BVES regulates EMT in human corneal and colon cancer cells and is silenced via promoter methylation in human colorectal carcinoma. *The Journal of clinical investigation* 121.10: 4056-4069.
36. Muranski, Pawel, et al. (2011). Th17 cells are long lived and retain a stem cell-like molecular signature. *Immunity* 35.6: 972-985.
37. Ouyang, Xinshou, et al. (2011). Potentiation of Th17 cytokines in aging process contributes to the development of colitis. *Cellular immunology* 266.2: 208-217.

38. Liu, Jialin, et al. (2011). Early production of IL-17 protects against acute pulmonary *Pseudomonas aeruginosa* infection in mice. *FEMS Immunology & Medical Microbiology* 61.2: 179-188.
39. Chen, Kong, et al. (2011). Th17 cells mediate clade-specific, serotype-independent mucosal immunity. *Immunity* 35.6: 997-1009.
40. Tozuka, Miyuki, et al. (2016). Efficient antigen delivery to the draining lymph nodes is a key component in the immunogenic pathway of the intradermal vaccine. *Journal of Dermatological Science* 82.1: 38-45.

Göndərildi: 10.01.2023

Qəbul edildi: 03.04.2023

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/89/340-344>

Billurə Yusifova

Səhiyyə Nazirliyinin İctimai Səhiyyə və İslahatlar Mərkəzi
byusifova76@mail.ru

TÜTÜNÇƏKMƏ YOXS SAĞLAMLIQ?

Xülasə

Məqalədə uşaqlar və onların ailələrində, böyüklərdə tütünçəkmənin yayılmasını göstərən xarici tədqiqatların və Azərbaycanda aparılan araşdırmaların nəticələri müzakirə olunur, tütünçəkmənin sağlamlığın əsas risk faktoru olduğu sübut edilir. Aktiv tütünçəkmə ilə yanaşı, insanın sağlamlığına passiv və üçüncülü tütünçəkmənin göstərdiyi zərər haqqında məlumat verilir. Xüsusilə də uşaqlara və hamilə qadınlara təsirlər təsvir olunur. Yeniyetmələrin tütünçəkməsinə səbəb olan amillər? Tütün məlumatlarının alternativ növləri və onların insan sağlamlığına təsiri necədir? Tütünçəkməni azaltmaq üçün bir sıra tədbirlər təklif olunur.

Açar sözlər: *aktiv tütünçəkmə, passiv (ikincili) tütünçəkmə, üçüncülü tütünçəkmə, nikotindən asılılıq sindromu, tütünçəkmə status: tütünçəkməyən, gündəlik tütünçəkən, təsadüfi tütünçəkən, keçmişdə tütünçəkən*

Billura Yusifova

Public Health and Reforms Center
Ministry of Health of Azerbaijan Republic
byusifova76@mail.ru

Smoking or health?

Abstract

The article discusses the results of foreign studies showing the prevalence of smoking in children and their families, and in Azerbaijan. Smoking has been proven to be a major health risk factor. In addition to active smoking, information is provided on the harm caused by passive and third-party smoking to human health. Especially the effects on children and pregnant women are described. Factors that cause teenagers to smoke? What are the alternative types of tobacco products and their impact on human health? A number of measures are proposed to reduce smoking.

Keywords: *active smoking, passive (secondary) smoking, third-party smoking, nicotine dependence syndrome, definitions of smoking: non-smoker, daily smoker, occasional smoker, former smoker*

Giriş

Əhalinin sağlamlığının qorunması təkcə səhiyyə sisteminin deyil, bütövlükdə dövlətin də aktual vəzifəsidir, çünki sağlamlıq insan potensialının formalaşmasının fundamental əsasıdır.

İnsan sağlamlığı bir çox amillərdən asılıdır: sosial-iqtisadi şəraitdən, genetik meyillikdən, ətraf mühitin şəraitindən, səhiyyə sistemindən. Ancaq ilk növbədə, bu, həyat tərzindən asılıdır. ÜST-ün hesablamalarına görə, bu amilin sağlamlığa töhfəsi təxminən 50 % təşkil edir.

Həyat tərzinin ən vacib aspektlərindən olan tütünçəkmə kimi zərərli vərdişlərin olub-olmamasıdır. Tütünçəkmənin yayılması ÜST tərəfindən tanınan sağlamlığı ilə bağlı qlobal sosial problemlərindən biridir. Tibbi-sosial və iqtisadi baxımdan tütünçəkmə fərdin sağlamlığına və bütövlükdə xalqın iqtisadi tərəqqisinə böyük ziyan vurur. Tədqiqatlar göstərir ki, dünyada tütünlə əlaqəli birbaşa və dolaylı səhiyyə və məhsuldarlığın azalması ilə bağlı xərclər hər il 1.4 trilyon ABŞ dolları həcmində qlobal iqtisadi itkilərə gətirib çıxarır.

Tütünçəkmə – dünyada qarşısı alınmayan əsas ölüm səbəblərindən biridir (ÜST, 2008 il). Böyüklər arasında o, hər on nəfərdən birinin ölümünün səbəbidir. XX əsrdə tütün 100

milyon insanın ölümünə səbəb olmuşdur. Tütün, ondan mütəmadi şəkildə istifadə edənlərin, demək olar ki, yarısının ölümünə səbəb olur. Orta hesabla dünya əhalisinin 29 %-i siqaret çəkənlərdir. Siqaretçəkmə qadınlara nisbətən (10,3 %) kişilər arasında (47,5 %) daha çox yayılmışdır. Azərbaycanda kişilərin 33 %-i siqaret çəkir.

ÜST hesablarına görə, tütündən istifadə (tüstülü və tüstüsüz) hazırda hər il dünyada təxminən səkkiz milyon insanın ölümünə səbəb olur və bu ölümlərin çoxu vaxtından əvvəl baş verir. Bu rəqəmə passiv tütünün təsirindən dünyasını dəyişən təxminən 1 000.000 insan daxildir.

Tütün tüstüsünün tərkibində nikotin və 7000-dən çox kimyəvi maddə var. Bu kimyəvi maddələrin yüzləri zərərli və ən azı 69-u kanserogen olduğu bilinir (Michael, Mackay, 2012). Bu maddələr (qətran, mürəkkəb kimyəvi maddələr, aromatizatorlar və s.) insanın orqanizminə zərərli təsir göstərir. Nikotin tütün *aludəçiliyə səbəb olur*.

Tütünçəkmə, tütün asılılığı – vərdiş, nöqsan, həzz, azadlıq və ya həyat tərzinin seçimi deyil, xroniki residivləşən xəstəlikdir (Chassin, 1990). Bu xəstəlik böyüklər arasında tütün istehlakın əsas stimuludur. Tütün asılılığı tütün məmulatlarının (siqaret, trubka, siqar, bidi, qəlyan, çeynəmə tütün və s.) uzunmüddətli, gündəlik istehlakı ilə əlaqədardır. Ondan imtina etmək üçün təkrar müdaxilələrin və cəhdlərin göstərilməsi tələb olunur.

Sağlamlığa mənfi təsir təkcə birbaşa tütünçəkmə deyil, həm də tüstülü mühitdə olmaq və ya “passiv siqaret çəkmə” də özünü göstərir. Araşdırmalar isə göstərir ki, Azərbaycanda siqaret çəkməyən kişilərin 77 %-i ictimai məkanlarda və iş yerlərində, qadınların 41 %-i evdə, yeniyetmələrin 41 %-i qapalı ictimai yerlərdə tütün tüstüsünün təsirinə məruz qalırlar (3). Passiv tütünçəkmə böyüklərdə bir çox ürək-damar və nəfəs yolları xəstəliklərinin yaranmasına səbəb olur və bu da sonda ölümə gətirib çıxara bilər.

Beynəlxalq Əmək Təşkilatının məlumatlarına əsasən işləyən insanların hər il ən azı 200 000-i iş yerlərində məruz qaldıqları tütün tüstüsünün (ikincili) təsiri nəticəsində dünyasını dəyişir.

Uşaq orqanizmə tütün tüstüsünün təsir qüvvəsi böyüklərin orqanizmi ilə müqayisədə bir neçə dəfə artır. “Siqaret çəkən” ailələrdə yaşayan uşaqların sağlamlıq potensialı qohumları tütün çəkməyən həmyaşıdlarına nisbətən daha tez azalır. Hesablamalara əsasən dünyada 700 milyon uşaq (dünyada bütün uşaqların demək olar ki, yarısı) havada olan ikincili tütün tüstüsü ilə nəfəs alır. Azərbaycanda yeniyetmələr arasında ətrafa yayılan ikincili tütün tüstüsünün təsirinə məruz qalanların sayı son illərdə 50 % artıb.

İkincili tütün tüstüsü ayrı-ayrı insanların, müəssisələrin və ümumilikdə cəmiyyətin iqtisadi xərclərinə təsir etməklə, səhiyyənin birbaşa və dolaylı xərcləri şəklində məhsuldarlıq itkilərinə gətirib çıxarır.

İkincili tütün tüstüsünün təsirinin təhlükəsiz səviyyəsi mövcud deyil. Qapalı şəraitdə, hətta ventilyasiya, havanın təmizlənməsi olduqda belə, tütün tüstüsünün təsirini təhlükəsiz səviyyəyə endirmək qeyri-mümkündür.

Məhdud bir müddət ərzində davam edən passiv tütünçəkmədən fərqli olaraq insanlar davamlı olaraq üçüncülü tütünçəkmənin təsirinə məruz qala bilərlər.

Siqaret çəkəndən sonra tütün tüstüsündən səthlərdə qalan tüstü və hissəciklərin təsirinə məruz qalan körpələr və uşaqlarda bronxit, pnevmoniya və orta otitin inkişaf riski yüksəkdir. Bu uşaqlarda artıq mövcud olan xəstəliklərin (məsələn, astmanın) ağırlaşması baş verir.

Uşaqları, ailə üzvlərini və digərləri üçüncülü tütünçəkmədən qorumaq üçün tütünçəkən şəxslərə evdə və ya maşında siqaret çəkməməyi, eləcə də evlərində tütün məmulatlarının olmaması deyilməlidir.

Müxtəlif hesablamalara görə, hamilə qadınların 10 %-ə qədər tütün məmulatlarından istifadə edir. Qadınlarda tütündən istifadəsi xərçəng, ürək xəstəliyi, insult və xroniki obstruktiv ağciyər xəstəliyinin yüksək inkişaf riski ilə əlaqələndirilir.

Böyük Britaniyada, ABŞ-da müxtəlif illərdə aparılan tədqiqatın nəticələrini ümumiləşdirərək E.H.Sidle hamiləliyin gedişində siqaretin kompleks qeyri-qənaətbəxş təsirini əsaslandırır

(Bainbridge, 2005). Tütünçəkmənin yeni doğulmuş körpənin bədən çəkisinə mənfi təsiri sübut edilmişdir. Tütünçəkmə hamilə qadınlarda preeklampsiyaya, perinatal ölümə, dölün vaxtından əvvəl doğulmasına, fiziki qüsurlara, düşüklərə və anadangəlmə pozulmalara səbəb olur.

Uşağın sağlamlığına ananın tütünçəkməsinin təsiri ilə bağlı oxşar məlumatlar Böyük Britaniyada 50 il ərzində aparılan UİMT (Uşaqların İnkişafı üzrə Milli Tədqiqat) çərçivəsində əldə edilmişdir. Məlum olub ki, sosial mənsubiyyətindən, ananın yaşından, ailə tərkibindən və digər sosial amillərdən asılı olmayaraq, ananın tütünçəkməsi çox aşağı çəkiyə ilə uşaqların doğulmasına və körpə ölümünün artmasına səbəb olmuşdur (Butler, 1963). Hamiləlik dövründə tütünçəkmə analarda perinatal ölüm riski 30 % yüksək olmuşdur (Butler, 1969). Tütünçəkmə qadınlarda çox sayda düşüklər müşahidə olmuşdu. 7 yaşında hamiləlik dövründə tütünçəkmə anaların uşaqları boyda həmyaşıdlarından daha qısa idi (Goldstein, 1971), müvafiq olaraq 16 yaşında tənəffüs sistemi xəstəliklərinə daha çox meyilli və yetkin həyatın əvvəlində daha kök (Power, 2002), onların intellekt səviyyəsi isə aşağı idi (Fogelman, 1988). Bu məlumatlara əsasən, hamiləlik dövründə analar və atalar üçün tütünçəkməyin qadağan edilməsi ilə bağlı rəsmi təklif hazırlanmışdır.

Siqaret çəkmək vərdişi əksər insanlarda 19 yaşadək formalaşır. Bu səbəbdən yeniyetmələrin tütün çəkməsinin qarşısının alınması məsələsi olduqca zəruridir. Buna isə indiki şəraitdə nail olmaq çətin, çünki uşaqlar baxıb görürlər ki, onların inandıqları, hörmət saxladıkları böyüklər siqaret çəkirlər. Yeniyetmələrin tütün çəkməsinin başlanmasına və saxlanmasına kömək edən əsas səbəb ailələdə tütünçəkmə şəxslərin, dostların və həmyaşıdlarının olmasıdır. Uşaqlar üçün təkcə böyüklərin deyil, yaxın və nüfuzlu insanların nümunəsi çox vacibdir. Ona görə də valideynlərin tütün çəkiç-çəkməməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Kanadada aparılmış "Tütünçəkmə və gənclər" milli araşdırmanın nəticələrinə görə, tütünçəkmə ailələrdə siqaret çəkmə uşaqların sayı valideynləri tütünçəkməyən ailələrdə siqaret çəkmə uşaqların sayından 2 dəfə çoxdur (10).

Uşaq və yeniyetmə dövründə tütün çəkmə sağlamlığa düzəlməz zərər vurur. Buna baxmayaraq, uşaqlar və yeniyetmələr arasında tütünçəkmənin yayılması getdikcə artır və bu tendensiya global xarakterli olub.

Tütün tüstüsü yeniyetmələrin sağlamlığına birbaşa təhlükəli təsir göstərməklə yanaşı, ictimai yerlərdə tütün məmulatlarının çəkilməsi gənc insanlarda tütünçəkmənin adi və gündəlik, hətta dəbli və nüfuzlu bir hal olması barədə yanlış düşüncə və güclü stereotip formalaşdırır.

Dünya Səhiyyə Təşkilatının ekspertlərinin verdiyi məlumata əsasən, satış məntəqələrində tütün məmulatlarının göstərilməsi özlüyündə reklam və satışın stimullaşdırılması deməkdir. Mağazalardakı siqaret vitrinlərin olması öz növbəsində öz reklam cazibədarlığı ilə diqqəti cəlb edir. Tütün məmulatlarının təsvirinin belə stimullaşdırıcı təsirinə xüsusilə gənclər daha çox həssasdırlar. Azərbaycanda aparılan tədqiqatlar göstərir ki, 13-15 yaşlı yeniyetmələrin 30 % mağaza və köşklərdə olan tütün vitrinlərinin siqaret çəkməyə həvəsləndirdiyini bildirir (11). Bu səbəbdən Dünya Səhiyyə Təşkilatı satış məntəqələrində tütün məmulatlarının görünüşünə, onların istənilən təsvirinə tam qadağanın tətbiqini tövsiyə edir. İrlandiya, Norveç, Birləşmiş Krallıq, Finlandiya və Rusiya Federasiyasında satış yerlərində tütün vitrinlərinə qadağa artıq tətbiq olunur. Azərbaycanda da bu qadağanın tətbiq edilməsi məqsədəuyğundur.

Qadınlar dünyanın 1 milyarddan çox siqaret çəkənlərinin təxminən 20 %-ni təşkil edir. 151 ölkədən alınan məlumatlara görə, gənc qızların təxminən 7 %-i, gənc oğlanların isə 12 %-i siqaret çəkir. Bəzi ölkələrdə demək olar ki, qızların əksər hissəsi oğlanlar qədər siqaret çəkir.

Tütünçəkmə, əsasən qeyri-infeksiyon xroniki xəstəliklərdən sağlamlığın pisləşməsinə, əlilliyə və ölümə səbəb olsa da, həm də yoluxucu xəstəliklərdən ölüm riskinin artması ilə əlaqələndirilir (12).

Artan problemin aspektlərindən biri alternativ məhsulların geniş çeşiddə olmasıdır. Məsələn, elektron siqaretlərin istifadəsi mübahisəli və birmənalı deyil, çünki tütünün zərərini azaltmaq üçün onların təhlükəsizliyini və effektivliyini təsdiqləyən kifayət qədər sübut yoxdur. Təhlükəsizliyi ilə bağlı yanlış təsəvvürləri olan qəlyanın (su borusu) istifadəsi də artıb. Bundan əlavə, tütün istehlakının daha ucuz və aksizsiz bir növü olduğu üçün bütün dünyada siqarillərin və "eşmə

papiros” üçün tütünün istifadəsi artmışdır. İlk baxışdan zərərsiz görünən elektron siqaretlər və nikotinsiz qəlyanlar da tütünçəkmə vərdişinin yaranmasına çox pis təsir göstərir. Əslində, elektron siqaretlər və nikotinsiz qəlyanlar yalnız bir məqsədə xidmət edir: bu vərdişə hələ düşər olmayan “əylənmək” həvəskarlarını tütünçəkmələr sırasına cəlb etmək.

Tütünçəkmənin güclü vərdiş və hətta asılılığın formalarından biri olmasına baxmayaraq milyonlarla insan bu təhlükədən qurtula bilir.

Tütündən istifadəsinin cari göstəricilərinə əsasən, XXI əsrdə tütündən ümumilikdə 1 milyard insanın dünyasını dəyişməsi gözlənilir (Korqasbekova, Kasimova, Zaynulina, 2020).

Problemin həll etməsi üzrə təklif olunan tədbirlər:

1. Yetkinlik yaşına çatmayanlara tütün məmulatlarının satışına görə məsuliyyətin artırılması üçün Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətalər Məcəlləsində dəyişikliklərin edilməsi. Bəzi ölkələrdəki kimi, tütün məmulatlarının alınmasına icazə verən yaş həddinin 18-dən 21-dək qaldırılması ola bilər;

2. Tütün məmulatlarının satışında addımlı əlçatanlığın azalması (yalnız mağazaların ixtisaslaşdırılmış şöbələrində satılması);

3. Tütün məmulatlarının küçə reklamının qanunvericilik səviyyəsində qadağa edilməsi. Yeniyetmə və gəncləri tütün vitrinlərinin həvəsləndirici təsirindən qorumaq üçün pərakəndə satış məntəqələrində tütün məmulatlarının görünüşü tam qadağan edilə bilər;

4. İctimai yerlərdə siqaret çəkməyin tam qadağan edilməsi və onun pozulmasına görə məsuliyyətin sərtləşdirilməsi;

5. Tütün tütüdən yüz faizlik azad zonaların təşkili (təşkilatlar, ictimai nəqliyyat,ictimai dayanacaqlar, parklar və s.);

6. Bütün mövcud kommunikasiya vasitələrindən istifadə edərək əhəlinin məlumatlandırılması. Maarifləndirmə tütünlə mübarizədə müsbət dəyişikliklərin əldə olunmasında əsas vasitədir.

7. Qadın məsləhətxanalarda hamilə qadınların tütün çəkməsinin zərərləri haqqında izahlı məlumatların genişləndirilməsi;

8. Uşaq və yeniyetmələrdə sağlam həyat tərzinə və tütünə mənfi münasibətin formalaşmasına dair profilaktik məşğələlər kursunun məktəb tədris proqramına daxil edilməsi;

9. Müasir tibb praktikada tütünçəkmə şəxslərin müəyyən etməsi;

Hər bir tibbi təmasda tibb işçisi mütləq şəkildə xəstənin konsultasiyaya tütünlə əlaqəli xəstəliklərə və ya digər səbəbə görə gəlməsindən asılı olmayaraq bütün tütünçəkmə şəxsləri sistemativ olaraq müəyyən etməli, tütünçəkmənin statusunu təyin edərək tütünün istifadəsinin kliniki qiymətləndirilməsini aparmalıdır (Gratziou, 2008). Bu qiymətləndirilmə ümumi tədbir kimi qəbul edilməlidir. Bütün səhiyyə işçiləri (ümumi həkim-praktik, ailə həkimləri, profpatoloqlar, həkim-mütəxəssislər, cərrahlar, tibb bacıları, mama-ginekoloq, stomatoloqlar və digər texnikləri və s.) bütün tütün istifadəçilərinə tütün məmulatlarının qəbulunun dayandırılmasını tövsiyə etməlidirlər.

10. Uşaq, yeniyetmə və gəncləri müalicə edən tibb işçiləri ictimai profilaktika mesajlarını gücləndirməlidirlər;

11. Tütünü tərgitməyə kömək edən həkim-narkoloq xidmətinin inkişafı;

12. Ölkədə tütünlə bağlı vəziyyətin davamlı monitorinqi aparılmalıdır.

Nəticə

Yuxarıda qeyd olunanlar tütünçəkmənin zərərini təsdiqləyir və onunla mübarizə üçün ən mühüm tədbirlərin qəbul edilməsinin zəruriliyini göstərir.

Ədəbiyyat

1. Michael, E., Mackay, J. and R.R. (2012). Tobacco Atlas 4th ed. Atlanta, Georgia 30303 USA: American Cancer Society, Inc., Vol. 4th ed. 132 C. Available at: <https://www.afro.who.int/sites/default/files/2017-09/Front%20Matter.pdf>
2. Chassin, L et al. (1990). The natural history of cigarette smoking: predicting young-adult smoking outcomes from adolescent smoking patterns. Health Psychology, 9:701–716.

3. İctimai Səhiyyə və İslahatlar Mərkəzi. İctimai Səhiyyə və İslahatlar Mərkəzinin direktoru: Qapalı şəraitdə tütün tüstüsünün təsirini təhlükəsiz səviyyəyə endirmək qeyri-mümkündür [Elektron resurs]. 11.04.2023. Available at: <https://isim.az/ru/press-view/49>
4. Bainbridge, S.A. (2005). Direct placental effects of cigarette smoke protect women from pre-eclampsia the specific roles of carbon monoxide and antioxidant systems in the placenta. S.A. Bainbridge, E.H. Sidle, G.N. Smith. Med. Hypotheses. Vol. 64, 1., pp17-27. Available at: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/15533604/>
5. Butler, N.R. (1963). Perinatal mortality.. N.R. Butler, D.G. Bonham. Churchill. Available at: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/1467-9566.ep10487978>
6. Butler, N.R. (1969). Perinatal problems: the second report of the British perinatal mortality survey. N.R. Butler, E. Alberman. Churchill.
7. Goldstein, H. (1971). Factors influencing the height of seven year old children: results from the National child development study. Human biology.
8. Power, C. (2002). Fetal environment and subsequent obesity: a study of maternal smoking. C.Power, B.J.Jefferis. International journal of epidemiology. Available at: <https://academic.oup.com/ije/article/31/2/413/617714>
9. Fogelman, K. (1988). Smoking in pregnancy and development into early adulthood. K.Fogelman, O.Manor. British medical journal. Available at: <https://www.bmj.com/content/bmj/297/6658/1233.full.pdf>
10. Young people's health in context. (2004). Health behaviour in school-aged children (HBSC) study:international report from the 2001/2002 survey. World health organization. Available at: <https://apps.who.int/iris/handle/10665/107560>
11. Gənclər arasında tütündən istifadənin qlobal tətqiqatı (GYTS). (2016). Ölkə hesabatı Azərbaycan, pp.10-50. Available at: <https://www.isim.az/upload/File/docs/rreport.pdf>
12. WHO | WHO global report on trends in tobacco smoking 2000-2025. First edition. (2018). WHO. Available at: <https://escholarship.org/uc/item/4dc4t5d9>
13. Korqasbekova, J.P., Kasimova, P.H., Zaynulina, D.A. (2020). Primenenie vmeshatelstv protiv tabakokureniya v povsednevnoy praktike medicinskoy sestri adaptirovannoe kliniceskoe sestriinskoe rukovodstvo. Nur-Sultan, pp.10-41. Available at: <https://ru.readkong.com/page/primenenie-vmeshatelstv-protiv-tabakokureniya-v-povsednevnoy-1974996>
14. Gratzou, C. (2008). Review of current smoking cessation guidelines, Eur.Respir.Mon., 42: 35-43.

Göndərildi: 10.11.2022

Qəbul edildi: 23.03.2023

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/89/345-350>

Aytac Rəşidova
Odlar Yurdu Universiteti
magistrant
aytac.residova99@gmail.com

DƏNİZ SUYUNDA FİTOPLANKTONDA “XLOROFİL A” TƏYİNİ

Xülasə

Təqdim olunan məqalənin əsas məqsədi dəniz suyundan götürülmüş nümunədə “Xlorofil a”-nın sayını müəyyən etməkdir. Bu proses Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin “AzeLab” laboratoriyasında aparılmışdır. Təcrübə üçün 2-4 saatlıq dəniz suyu nümunələrindən istifadə olunmuşdur. Proses zamanı Flurometrik üsulla “Xlorofil a” təyin edilmişdir. Tədqiqat zamanı Bilgəh qəsəbəsindən sahiləni zonadan 3 müxtəlif nöqtədən 500 ml qədərində nümunə götürülmüşdür. Nümunələr yaz (aprel), yay (avqust) və payız (noyabr) aylarında götürülmüşdür. Alınan nəticələrə əsasən “Xlorofil a”-nın dəniz suyunda yayılması müqayisəli şəkildə öyrənilmişdir.

Açar sözlər: *Xlorofil a, şüşə boru, batman kağızı, konsentrasiya, biokütlə*

Aytaj Rashidova
Odlar Yurdu University
master student
aytac.residova99@gmail.com

Measurement of "Chlorophyll a" in phytoplankton in seawater

Abstract

The main purpose of the presented article is to determine the amount of "Chlorophyll a" in a sample taken from seawater. This process was carried out at the "AzeLab" laboratory of the Ministry of Ecology and Natural Resources of the Republic of Azerbaijan. 2-4 hour seawater samples were used for the experiment. Chlorophyll a was determined by Fluorometric method during the process. During the research, samples of up to 500 ml were taken from 3 different points in the coastal zone near the Bilgeh village. The samples were taken in spring (April), summer (August), and autumn (November). Based on the results obtained, the distribution of "Chlorophyll a" in seawater was studied comparatively.

Keywords: *Chlorophyll a, glass tube, filter paper, concentration, biomass*

Giriş

Planktonlar ən kiçik dəniz canlısı olub, qida zəncirinin əsas halqasını təşkil edirlər. Plankton ya suda passiv şəkildə üzən, ya da cərəyanlar tərəfindən bir yerdən digər yerə daşınan məhdud üzgüçülük qabiliyyətinə malik heyvan və bitkilərdən ibarətdir. Elm adamları planktonları ölçüsünə, növünə və sürüşmə müddətinə görə bir neçə yolla təsnif edirlər. Lakin ən əsas kateqoriyalar planktonu iki qrupa ayırır: fitoplankton (bitkilər) və zooplankton (heyvanlar) (Redfield, 1958: 64).

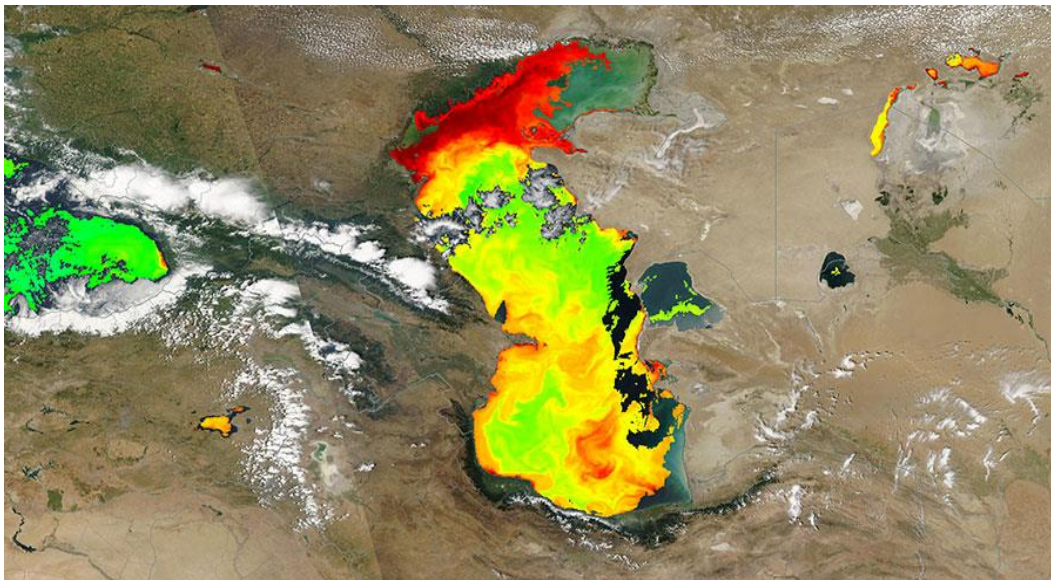
Fitoplanktonlar əsasən suda asılı vəziyyətdə yaşayan mikroskopik, təkhüceyrəli fotosintetik orqanizmlərdir. Quru bitkiləri kimi onlar da karbon qazını qəbul edir, işıq enerjisindən istifadə edərək karbohidratlar əmələ gətirir və oksigeni buraxırlar. Onlar okeanın əsas istehsalçıları kimi tanınırlar. Qida zəncirinin əsasını təşkil edən orqanizmlərdir.

Balanslaşdırılmış ekosistemdə fitoplankton karides, ilbizlər və meduza da daxil olmaqla geniş dəniz canlılarını qida ilə təmin edir. Həddindən artıq qida maddələri mövcud olduqda, fitoplankton nəzarətdən kənarında böyüyə və zərərli yosun çiçəkləri əmələ gətirə bilər. Bu çiçəklər balıqlara,

məməlilərə, quşlara və hətta insanlara zərərli təsir göstərən son dərəcə zəhərli birləşmələr yarada bilər (Glibert, 2019).

Milli Sahil Okeanı Elmi Mərkəzləri zərərli yosun çiçəkləri ilə bağlı geniş araşdırma aparır. Alimlər yosun çiçəklərinin harada, nə vaxt əmələ gəlməsi ehtimalını və onların baş verdikləri ərazilərə necə təsir edəcəyini proqnozlaşdırmaq üçün bir sıra texnologiyalardan istifadə edirlər.

Şəkil 1. 26 iyul 2015-ci il tarixində Xəzər dənizində xlorofil-a konsentrasiyası

Bu şəkil Aqua peykinin göyertəsində Orta Rezolyusiyaya malik Təsvir Spektrometri (MODIS) cihazı ilə çəkilmişdir. Xlorofil-a, bütün fotosintetik bitkilərdə olan yüngül yığıcı pigmentdir. Xlorofil-a konsentrasiyası fitoplankton biokütləsinin indeksi kimi istifadə olunur. Fitoplankton fotosintez yolu ilə karbonu fiksasiya edir, dəniz suyunda həll olunmuş karbon dioksidi qəbul edir və oksigen istehsal edir və bu da fitoplanktonun böyüməsini təmin edir. Fitoplanktonun miqdarının dəyişməsi okeanın məhsuldarlığının dəyişməsinə göstərir. Fitoplanktonun olması çox vaxt yaxşı əlamət olmasına baxmayaraq, lakin həddindən artıq çox olması zərərli yosun çiçəklərinə kimi gətirib çıxara bilər. Deməli, dəniz həyatı üçün zəhərli olan fitoplankton var.

Xlorofil bitkilərə (o cümlədən yosunlara) fotosintez etməyə imkan verir, yəni sadə molekulları üzvi birləşmələrə çevirmək üçün günəş işığından istifadə edir. Xlorofil a, yaşıl bitkilərdə və yosunlarda olan üstünlük təşkil edən xlorofil növüdür. Fotosintezin əsas pigmenti xlorofil A-dır. Xlorofil B köməkçi pigmentdir, çünki fotosintezin baş verməsi üçün bu lazım deyil. Fotosintez edən bütün orqanizmlərdə xlorofil A var, lakin bütün orqanizmlərdə xlorofil B yoxdur. Xlorofil C növü qəhvəyi yosunlarda, diatomlarda və dinoflagellatlarda olur. Nəhayət, xlorofil d bəzi protist orqanizmlərdə və həmçinin bəzi siyanobakteriyalarda olur (Anatolievich, 2014; Jackson, 1976: 5).

Xlorofil a su hövzəsində böyüyən yosunların miqdarının ölçüsüdür. Fotosintezin əlavə məhsulu kimi oksigen qazı istehsal edən digər mikroorqanizmlər isə siyanobakteriyalardır.

Sianobakteriya fotosintetik bakteriyalardır. Rənglərindən ötürü göy-yaşıl yosunlar olaraq da adlandırılırlar. Onlar yer kürəsinin ən qədim fotoavtotrof orqanizmlərindən olub həyatın ilk orqanizmləri-canlıları hesab olunur. Bu yosunlar adətən yayda sürətlə inkişaf edərək onun bozuntul-göy rəngdə görünməsinə səbəb olur və müəyyən müddətdən sonra spollar əmələ gətirib tələf olurlar. Sianobakteriya bioloji müxtəlifliyi stimullaşdırmaqla və anaerob orqanizmləri məhv etmək təhlükəsi ilə üz-üzə qoyur. Sianobakteriyanın yer üzündə ən uğurlu mikroorqanizmlər olduğunu söyləmək olar. Bu bakteriya genetik cəhətdən müxtəlifdir (5). Onlar həmçinin şirin su,

dəniz və yerüstü ekosistemlər arasında yayılmışdır. Xəzərdə 203 növü var və onun 136 növünə dənizin qərb sahilində rast gəlinir. Şimali Xəzərin Volqa çayı tökülən hissəsində göy-yaşıl yosunların növ tərkibi çoxdur. Bu da onların Volqa çayının suyu ilə gətirilməsi ilə izah olunur. Göy-yaşıl yosunların bəzi növləri suyun içindəki daşların, qayaların və hidrotexniki qurğuların üzərində yaşayırlar. Orta və Cənubi Xəzərdə onlara çox az rast gəlinir ki, ümumiyyətlə, Xəzər dənizində şirin və şor təhər sulara yaşayan növlər üstünlük təşkil edirlər (Whitton, 2000).

Endosimbiotik nəzəriyyəyə görə, xloroplastlar eukariot bitkilərdə və yosunlarda olur. Endosimbioz vasitəsilə əcdad sianobakteriyanın təkamülüdür. Suyun keyfiyyətinin pisləşməsinin əlamətlərindən biri də xlorofil konsentrasiyası ilə ölçülən yosun və mikroorqanizm biokütləsinin artmasıdır.

Xlorofil tərkibli orqanizmlər əksər qida zəncirlərində istehsalın ilk pilləsidir və bu ilkin istehsalçıların sağlamlığı və bolluğu Xəzər dənizinin digər trofik səviyyələrinin bütövlüyünə təsir göstərir. Xəzər dənizinin orta və cənub hissələrində şimal bölgəsi (dayaz su) və dərin sulu zonası fərqlidir (Kosarev, 2005: 5-31).

Şəkil 2. Sianobakteriyanın intensiv çoxalması nəticəsində suyun çiçəklənməsi (Abşeron)

Xəzər dənizinin müxtəlif hissələrində xlorofil-a konsentrasiyasına hava və dəniz suyunun temperaturu, dənizin müxtəlif ərazilərində külək gərginliyi anomaliyaları, Volqa və Ural çaylarının axıdılması kimi mühüm amillər təsir edir. Məişət tullantılarının axıdılması, qida maddələri, pestisidlər və dezinfeksiyaedici maddələrdən ibarət sənaye və kənd təsərrüfatı tullantı sularının axıdılması kimi böyük həcmdə antropogen çirkləndiricilərin geniş şəkildə istismarı və axıdılması səbəbindən Xəzər ətrafı yüksək gərginlik altındadır (8).

Bundan əlavə, xlorofil-a konsentrasiyasının (yəni fitoplankton biokütləsinin) maksimum səviyyələri 2001-ci ilin yayında Xəzər dənizinin orta və cənub hissələrində müşahidə edilmişdir (Kideys, Roohi, Eker-Develi, Melin, Beare, 2008; Nezlin, 2005). Çox aşağı və yüksək səviyyələrdə xlorofil-a dəniz üçün zərərli ola bilər.

Xlorofil konsentrasiyası istənilən təbii dəniz ekosisteminin sağlamlıq vəziyyətinin öyrənilməsində əsas göstəricilərdən biridir. Buna görə də xlorofil-a variasiyalarının tədqiqi Xəzər dənizində suyun keyfiyyətinin və dənizin çirklənməsinin öyrənilməsi üçün çox vacibdir. Xlorofil-a konsentrasiyalarının dəyişkənliyi dəniz sistemlərinin ekoloji şəraitini, məsələn, ətraf mühitin fiziki və kimyəvi xüsusiyyətlərinin dəyişməsinə müəyyən edir. Okeanoqrafların əsas maraqlarından biri dəniz suyunun ekoloji xüsusiyyətlərinin tədqiqidir (Kasymov and Rogers, 1996: 83-93).

Tədqiqatın məqsədi Xəzər dənizinin Abşeron yarımadasının sahil sularında xlorofil-a-nın konsentrasiyası və strukturunun tədqiqidir. Bu məqsədlə tədqiqat zamanı Bilgəh qəsəbəsindən sahilə 3 müxtəlif nöqtədən 500 ml qədərində nümunə götürülmüşdür. Götürülmüş nümunəni Azərbaycan Respublika Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi "AzeLab" MMC-də tədqiq edilib.

Tədqiqat: Bu işdə aparılan təhlil Xəzər dənizinin Abşeron yarımadasının sahil sularında eksperimental müşahidələr əsasında aparılmışdır. Məlumatların toplanması yaz (apreldə), yay (avqust) və payız (noyabr) aylarında Xəzər dənizinin sahil sularında kiçik tədqiqat qayığından istifadə etməklə aparılmışdır. Tədqiqat sahəsi 2022-ci ildə yerləşirdi (Şəkil 3).

Şəkil 3. Tədqiqat sahəsi və sahə tədqiqat stansiyalarının mövqeləri

Tədqiqat üçün sahil sularından ilin üç fəslində nümunə götürülmüşdür. Nümunələr yaz (apreldə), yay (avqust), payız (noyabr) uyğun olaraq Bilgəh 1 (B1), Bilgəh 2 (B2), Bilgəh (B3) adlandırılmışdır. Xəzərin orta temperaturun təxminən 16°C olduğu bildirilir, bu da qışda (fevralda) 4,5°C-dən yayın ortasında (avqustda) 27.5°C arasında dəyişir. Külək, Xəzər və onun ətrafı üçün ən səciyyəvi hidrometeoroloji amildir. Əsasən küləklər şimal istiqamətli müşahidə olunur, onlar bəzən qasırğa dərəcəli olur və sürətləri 35-40 km/san-yə çatır.

Tədqiqatın metodikası: Tədqiqat prosesində Flurometrik üsulla xlorofil a-nı təyin edilmişdir.

Xlorofil a-nın flurometrik təyini götürülən dəniz nümunəsi üzərində aparılan tədqiqatlara əsaslanır. Dərinliklərindən götürülən 500 ml dəniz suyu nümunəsini batman kağızı (GF/F filtrlərini) (0,7 µm) ilə dəniz suyu nümunələrini süzölmüşdür. Metodikaya əsasən 2 cür yanaşma mövcuddur. Birincisi, cari anda və ikincisi dərin dondurucuda bir ay saxlamaqla. Yəni nümunənin metodikasına əsasən filtrləri filtr kağızı ilə qurutduqdan sonra dərhal təhlil edər və ya alminium falqaya büküb dondurucuda -4 dərəcədə 1 ay müddətində saxlanıla bilər. Tədqiqatdan tez nəticə əldə etmək üçün cari anda işlənilir.

Daha sonra həcmi 15 ml-lik şüşə boruya batman kağızı pinsetlə yerləşdirmiş və 6 ml aseton (90%-li+xlorofil a) əlavə edilmişdir. Homogenləşdirici ilə batman kağızını əzilmişdir. Homogenləşdiricinin ucluğu asetonla iki dəfə ümumi həcmi 12 ml-i olanadək qədər yuyulmuşdur. Sonra asetonla əzilmiş batman kağızını həmin şüşə boruda qararıqda 2 saat saxlanıldı.

Sonra şüşə borunu 5 dəq ərzində 2000 r/deq sürətlə sentrifüqasiya edilmiş və sentrifüqə edilmiş 1 ml aseton məhlulunu Flurometrik hüceyrəyə tökdükdən sonra cihaz işə salındı (fluometr kalibrle edilibsə). Sonra, 1 damla durulaşdırılmış HCI əlavə edildi və yenidən xlorofilin konsentrasiyası ölçüldü.

Nəticə

Xlorofil-a konsentrasiyaları sahil sularında fitoplankton bolluğunun və biokütlənin göstəricisi kimi çıxış edə bilər. Fərqli fəsilərdə xlorofil-a səviyyəsinin dəyişməsi təbii bir prosesdir. Bu yazıda Xəzər dənizinin sahil sularının yuxarı qatlarında xlorofil-a konsentrasiyaları təqdim olunur.

Cədvəl 1.
Nümunələrin nəticəsi

Nümunələr (µg/l)		B1	B2	B3	Evtotrofik sular üçün norma (µg/l)
Bioloji göstəricilər	Chlorophyll - a	0.09	0.05	0.08	8
	Pheophytin - a	0.05	0.02	0.04	

Cədvəl 1-dən göründüyü kimi Bilgəhdən toplanmış su nümunələrində xlorofil-a'nın konsentrasiyası ABŞ Ətraf mühitin mühafizə Agentliyinin (2000) evtotrofik sular üçün təyin etdiyi normadan çox aşağıdır.

Cari anda götürdüyümüz monitorinq və laboratoriya analizinin nəticələrinə əsasən xlorofil-a ilə çirklənməsi az qeydə alınmışdır. Lakin dəqiq qiymətləndirmə üçün monitorinqin davamlılığı vacib şərtədir.

Müzakirə: Xəzər dənizində xlorofil a-nın miqdarının qiymətləndirilməsi üçün müxtəlif illərdə fərqli tədqiqatlar aparılmışdır. Misal üçün 2008-ci ildə iranlı mütəxəssislər tərəfindən Xəzərin cənub sahil sularında xlorofil-a konsentrasiyalarının paylanması ilə bağlı araşdırma aparılmış və müəyyən edilmişdir ki, xlorofil-a-nın miqdarı yaz aylarında 2,2 µg/l qədər, payız-qış aylarında isə 1,6 µg/l qədər təşkil edir.

Temperatur dəyişimi xlorofil-a-nın miqdarının dəyişməsində əsas faktor kimi qiymətləndirilmişdir (Jamshidi, Abu Bakar, and Yousefi, 2010: 132-138).

Ədəbiyyat

1. Redfield, A.C. (1958). Am. Sci. 64, 205-221.
2. Glibert, P.M. (2019). Why were the water and beaches in west Florida so gross in summer 2018? Red tides! Front. Young Minds. doi: 10.3389/frym.2019.00010
3. Anatolievich, KR. (2014). "Chlorophyll a".
4. Jackson, A.H. (1976). Structure, Properties, and Distribution of Chlorophyll, in Chemistry and Biochemistry of Plant Pigments, Vol.1, T. W. Goodwin (Ed.), Academic Press, London, 1-63.
5. <https://sciencing.com/what-are-the-roles-of-chlorophyll-a-b-12526386.html>
6. Whitton, B.A. (2000). Soils and rice - fields. In Whitton BA, Potts M. (eds), The Ecology of Cyanobacteria, Kluwer Academic, Dordrecht.
7. Kosarev, A.N. (2005). Physico-Geographical Conditions of the Caspian Sea, in: The Caspian Sea Environment, edited by: Kostianoy, A. G. and Kosarev, A. N., 5-31, Springer, Germany.
8. <https://biodiversity.az/index.php?mod=biodiversity&id=6539&lang=az>
9. Kideys, A.E., Roohi, A., Eker-Develi, E., Melin, F., and Beare, D. (2008). Increased chlorophyll levels in the Southern Caspian Sea following an invasion of jellyfish, Research Letters in Ecology, 4 pages, Hindawi Publishing Corporation.
10. Nezlin, N.P. (2005). Pattern of seasonal and interannual variability of remote sensed chlorophyll, in: The Caspian Sea Environment, edited by: Kostianoy, A. G. and Kosarev, A. N., 143-157, Springer, Germany.

11. Kasymov, A. and Rogers, L. (1996). Ecological description of the Southern Caspian Sea in the oil-field region of Guneshly, Political and Ecological Studies, 22, 83-93.
12. Jamshidi, S., Abu Bakar, N.B., and Yousefi, M. (2010). Concentration of chlorophyll-a in the coastal waters of Rudsar, Research Journal Environmental Sciences, 10, 132-138.

Göndərildi: 26.12.2022

Qəbul edildi: 23.03.2023

DƏQİQ ELMLƏR
EXACT SCIENCES

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/89/351-356>

Faiq Paşayev

Bakı Dövlət Universiteti
fizika-riyaziyyat elmləri namizədi
faig.pasha55@gmail.com

Arzuman Həsənov

Bakı Dövlət Universiteti
fizika-riyaziyyat elmləri namizədi
gasanovarzuman@mail.ru

İlahə Qasımova

Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
ilaheqasimova00@gmail.com

**SİLİSIUM DİOKSİD (SiO₂)₁₀ NANOHISSƏCİYİNİN
SAO BAZISINDƏ XASSƏLƏRİ**

Xülasə

(SiO₂)₁₀ nanohissəciyinin elektron quruluşu molekulyar orbitallar metodunun variantlarından biri olan Volfberq-Helmhols metodu ilə tədqiq olunmuşdur. Nanohissəciyin energetik parametrləri əsasında mexaniki xassələri tədqiq olunmuş Yunq modulunu, Elastiki modulunu və s. qiymətləri hesablanmışdır. Hesablamalar nəticəsində (SiO₂)₁₀ nanohissəciyinin orbital enerjiləri, ionlaşma potensialı, tam elektron enerjisinin qiymətləri hesablanmışdır. Hesablamaların nəticələri göstərir ki, (SiO₂)₁₀ nanohissəciyi yarımkeçirici, yumşaq, elektrofil, stabil materiallardır.

***Açar sözlər:** kompüter modelləşdirmə, nanohissəcik, kvantmexaniki hesablama, Yunq modulu, elastiklik modulu, molekulyar orbitallar metodu, Volfberq-Helmhols metodu*

Faiq Paşayev

Baku State University
Candidate of Physical and Mathematical Sciences
faig.pasha55@gmail.com

Arzuman Hasanov

Baku State University
Candidate of Physical and Mathematical Sciences
gasanovarzuman@mail.ru

İlahə Qasımova

Baku State University
master student
ilaheqasimova00@gmail.com

**Properties of Silicon Dioxide (SiO₂)₁₀ nanoparticles
based on SAO**

Abstract

The electronic structure of (SiO₂)₁₀ nanoparticle was studied by the Wolfsberg-Helmholz method, which is one of the variants of the molecular orbitals method. Based on the energy parameters of the nanoparticle, mechanical properties were studied, Young's modulus, Elastic

modulus, etc. prices have been calculated. As a result of the calculations, orbital energies, ionization potential, and total electron energy values of $(\text{SiO}_2)_{10}$ nanoparticle were calculated. The results of calculations show that nanoparticles are semiconducting, soft, electrophilic, stable materials.

Keywords: computer modeling, nanoparticle, quantum mechanical calculation, Young's modulus, modulus of elasticity, molecular orbitals method, Wolfsberg-Helmholz method

Giriş

Silisium dioksid nanohissəcikləri öz xassələrinə görə geniş tətbiq sahələrinə malikdir. Məsələn, silisium dioksid nanohissəcikləri elektron sənayesində müxtəlif elektron sxemlərin düzəldilməsində, möhkəm örtüklərin hazırlanmasında və s. geniş istifadə oluna bilər (Burunkova, Denisyuk, Semina, 2012: 67-71); (Nomoev, 2012: 35-42); (Dhakal, 2015: 76); (Wang, Gu., Wei, Wu, 2002: 152-159).

İşdə Wolfsberg – Helmhols metodu ilə $(\text{SiO}_2)_{10}$ nanohissəciklərin elektron quruluşunu tədqiq edilmişdir. Molekulyar orbitallar nanohissəciklərin valent atom orbitallarının xətti kombinasiya kimi təqdim olunmuşdur. Nanohissəciyin orbitalların enerjiləri, ionlaşma potensialları, tam elektron enerjisi hesablanmışdır. Energetik parametrlərdən istifadə edərək $(\text{SiO}_2)_{10}$ nanohissəciyini mexaniki parametrləri – Yunq modulu, elastiklik modulu və s. nəzəri hesablanmışdır.

Nəzəri metodologiya

Məlumdur ki, nanohissəciklərin quruluşu və xassələri nanohissəcikdəki atomların sayı və ölçüsü ilə müəyyən olunur. Atomların sayını müəyyən etmək üçün isə müxtəlif üsullar mövcuddur. Si və O atomlarının kovalent radiuslarının qiymətlərini bilərək ($r_{\text{Si}}=0,111\text{nm}$, $r_{\text{O}}=0,073\text{nm}$) bir Si və iki O atomlarınının təqribi olaraq yerləşdiyi kürənin radiusunu təyin etmək olar. Bunun üçün şəkil 1-də SiO_2 hissəciyi və $(\text{SiO}_2)_n$ nanohissəciyinin nəzəri modellərinin istifadə edək:

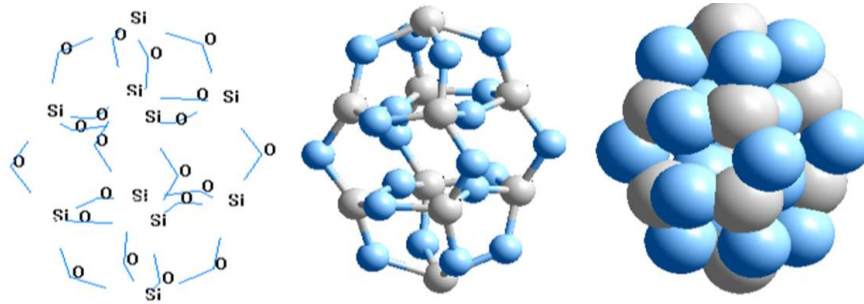

O_2 molekulun və $(\text{SiO}_2)_n$ nanohissəciyinin nəzəri modelləri

ΔACD üçbucaqdan kürə formalı hesab olunan SiO_2 molekulun radiusunu r_h tapırıq: $r_h = AC/2$ (və ya $r_h = AB/2$). Bu düzbucaqlı üçbucaqda $AC = \sqrt{AD^2 + CD^2}$ və $AD = 4r_{\text{O}}$ və $CD \approx 2(r_{\text{Si}} + r_{\text{O}})$ götürmək olar. Beləliklə, $r_h \approx 0,235\text{ nm}$ alırıq.

Nanohissəcikdəki molekulların sayı təqribi olaraq $n = \left(\frac{R}{r_h}\right)^3$ düsturu ilə hesablanı bilər. Burada,

r – nanohissəciyin daxili boşluğu radiusu, R kürə formalı hesab olan $(\text{SiO}_2)_n$ nanohissəciyinin radiusudur. $R=0.51\text{ nm}$ olduqda $n = 10$ alınır. Onda $(\text{SiO}_2)_{10}$ nanohissəciyinin nəzəri modelini müxtəlif formalarda qurmaq olar.

Şəkil 2. (SiO₂)₁₀ nanohisəciyiinin nəzəri modeli

İşdə MO yarımempirik variantlarından biri olan Volsberq-Helmhols metodundan istifadə olunmuşdur. Bu metoda görə molekulda elektron halı molekulyar orbital adlanan bielektronlu dalğa funksiyası ilə təsvir olunur (Paşayev, Həsənov, 2013: 146-156); (Ramazanov, Pashayev, Gasanov, Maharramov, Mahmood, 2014: 359-364); (Pashayev, Gasanov, and Mahmood, 2014: 35-41); (Maharramov, Ramazanov, Gasanov, Pashayev, 2016: 1-6).

Molekulyar orbitalların axtarılmasının müxtəlif variantları mövcuddur. Onlardan biri də U_i molekulyar orbitallarını molekula daxil olan atomların atom orbitallarının xətti kombinasiyası şəklində axtarılması metodudur (MO LCAO metodu) (Minkin, Simkin, Minyaev, 2010); (Magerramov, Aliyeva, Pashayev, Gasanov, 2010: 1-6); (Aliyeva, Pashayev, Gasanov, Mahmudov, 2009: 1407-1411); (Fedorov, Sorokin, 2006).

$$U_i = \sum_{q=1}^m c_{qi} \chi_q \quad (1)$$

burada c_{qi} – naməlum əmsallar, χ_q – isə bazis funksiyaları kimi seçilən atom orbitallarıdır (1). düsturunda χ_q – Bazis funksiyaları kimi həqiqi Sleyter atom orbitallarından (SAO) istifadə olunmuşdur (Minkin, Simkin, Minyaev, 2010).

Molekulların elektron quruluşunun kvantmexaniki hesablamalarında adətən valent elektronların atom orbitallarını nəzərə almaqla kifayətlənirlər (Fedorov, Sorokin, 2006). Hesablamalarda oksigen atomunun $2s, -2p_x, -2p_y, -2p_z$ və Si atomunun $3s, -3p_x, -3p_y, -3p_z$ valent atom orbitallarından istifadə olunmuşdur. Sleyter funksiyaları kimi seçilmiş bu orbitalların analitik ifadələri məlum qaydalar əsasında tapılmışdır. c_{qi} – əmsalları MO metodunun tənlikləri həll olunaraq tapılır (Fedorov, Sorokin, 2006). Bu tənliklərə daxil olan örtmə inteqrallarını hesablamaq üçün uyğun elmi ədəbiyyatdan məlum olan analitik ifadələrindən istifadə olunmuşdur (Pashayev, 2009: 884-890); (Pashayev, Ahmadov, Gasanov, Bayramova, Rahimzade, Aghayeva, 2019: 747-755).

MO metodunun tənliklərini həll edərək nanohisəciyin ε_i – orbital enerjiləri tapılır. ε_i -lərin qiymətlərindən istifadə edərək (SiO₂)₁₀ – nanohisəciklərinin tam elektron enerjisini, ionlaşma potensialının qiymətlərini hesablamaq, mexaniki, elektrik, maqnit xassələrini və s. tədqiq etmək olar.

(SiO₂)₁₀ nanohisəciyi üçün hesablamalar və nəticələrin analizi

Təqdim olunan işdə (SiO₂)₁₀ nanohisəciyin orbital enerjiləri, ionlaşma potensialı, tam elektron enerjisinin qiymətləri hesablanmışdır. (SiO₂)₁₀ nanohisəciyiinin elektronları ən aşağı enerji səviyyəsindən başlayaraq iki-iki səviyyələrdə yerləşdirilir. Elektronlar tərəfindən tutulmuş ən yuxarı molekulyar orbitalın enerjisi $\varepsilon_{HOMO} = \varepsilon_{80} = -0.267485$ a.v. və ən aşağı boş molekulyar orbitalın enerjisi $\varepsilon_{LUMO} = \varepsilon_{81} = -0.251584$ a.v. müəyyən edilmişdir. Nanohisəciyin ionlaşma potensialı: $I_p = -$

$\varepsilon_{HOMO} = -0.267485$ a.v. qadağan olunmuş zonanın qiyməti $E_g = \varepsilon_{LUMO} - \varepsilon_{HOMO} = -0.251584 - (-0.267485) = 0.015901$ a.v. hesablanmışdır. Qadağan olunmuş zonanın qiyməti $E_g = 0.015901$ a.v. = 0.43266483 eV alınmışdır. Bu isə (SiO₂)₁₀ nanohisəciyiinin yarımkeçirici

material olduğunu göstərir. Möhkəmlik $\eta = \frac{1}{2} E_g$ və nanohissəciyin şüalandıra biləcəyi fotonun dalğa uzunluğu

$$\lambda = \frac{c \cdot h}{1,6 \cdot E_g} \cdot 10^{28} \text{ nm} \quad (2)$$

düsturu ilə hesablanır (5-8). Burada h – Plank sabiti, c – işığın vakumda sürətidir. λ -nı hesablayarkən E_g -nin eV ilə qiymətlərindən istifadə olunur. $\eta < 1\text{eV}$ olduqda yumşaq, $\eta > 1\text{eV}$ isə mökəm material hesab olunur. $\eta < 1\text{eV}$ olduğundan $(\text{SiO}_2)_{10}$ – nanohissəciyi yumşaq yarımkeçirici material hesab olunur. Ən aşağı boş molekulyar orbitalın enerjisi mənfi işarəli olduğuna görə $(\text{SiO}_2)_{10}$ – nanohissəciy elektrofildir. $(\text{SiO}_2)_{10}$ – nanohissəciyinin stabillik

$$\Delta E((\text{SiO}_2)_{10}) = E_{(\text{SiO}_2)_{10}} - n \cdot (E_{\text{Si}} + 2E_{\text{O}})$$

düsturu ilə hesablanır (Paşayev, Həsənov, 2013: 146-156); (Ramazanov, Pashayev, Gasanov, Maharramov, Mahmood, 2014: 359-364); (Pashayev, Gasanov and Mahmood, 2014: 35-41); Maharramov, Ramazanov, Gasanov, Pashayev, 2016: 1-6).

$n=10$ Nanohissəciyin tam elektron enerjisi $E = E_{(\text{SiO}_2)_{10}} = \sum_i \varepsilon_i$ kimi hesablanır. i üzrə cəm elektron olan orbitallar üzrə aparılır. $\Delta E((\text{SiO}_2)_{10}) > 0$ olduqda material qeyri-stabil, $\Delta E((\text{SiO}_2)_{10}) < 0$ olduğuna görə material stabil hesab olunur. Nəticələr cədvəl 2-də verilmişdir.

Cədvəl 1.
 $(\text{SiO}_2)_{10}$ nanohissəciyinin energetik parametrlərinin hesablanmış qiymətlər

ε_{HOMO}	ε_{LUMO}	E (a.v)	ΔE (a.v)	$\dot{I}_p$	E_g	$\eta(\text{ev})$	$\lambda(\text{mk m})$
7.278	6.846	72.421	12.983	7.278	0.4326	0.21633	2.873

Nanohissəciyinin mexaniki parametrlərinin hesablanması

Nanohissəciyin energetik parametrləri əsasında onun mexaniki xassələri hesablanır. Yunq modulunun qiymətini

$$Y = \frac{F}{S} = \frac{E_{rab}}{r \cdot S}, \quad F \approx \frac{E_{rab}}{r} E_{rab} = [\Delta E] \quad (3)$$

düsturu vasitəsilə hesablanır. Burada Y – Yunq modulu, F – nanohissəciyi parçalamaq üçün qüvvənin qiyməti, $E_{rab}=12.983942\text{a.v.}$ – nanohissəciyin rabitə enerjisi, S – nanohissəciyin diametral en kəsiyinin sahəsi, $r=0.180728$ nm Si və O atomları arasındakı rabitənin uzunluğudur. Nanohissəciyin k – sərtlik əmsalının, σ – deformasiya, G – sürüşmə, K – həcmi elastiki və HN – möhkəmlik modullarının qiymətlərinin hesablanması üçün isə

$$k = \frac{Y \cdot S}{D}, \sigma = Y \cdot \frac{r}{D}, G = \frac{Y}{2 \cdot (1+\nu)}, K = \frac{Y}{3 \cdot (1-2\nu)}, HN = G \cdot A \cdot e^{-B \cdot T} \quad (4)$$

düsturlarından istifadə etmək olar. Burada $\nu=0.26$ Puasson əmsalı, $A = 0.0807$, B – eksponensial parametrlərinin qiyməti bütün nanohissəciklər üçün $B = 2.204 \cdot 10^{-3} 1/K$, $T = 300^0K$. (Viktor, 2006: 137).

(SiO₂)₁₀ nanohissəciyin rabitə enerjisinin $E_{rab} = 12.983942$ a.v $= 5.653021378035201 \cdot 10^{-17}$ C atomlar arası rabitə uzunluğunun $r = 0.180728$ nm və nanohissəciyin ölçüsünü $D = 0,992$ nm, diametral en kəsiyinin sahəsini

$$S = \pi \cdot \left(\frac{D}{2}\right)^2 = \pi r^2 = 3.141592 \cdot (0.506 \cdot 10^{-9})^2 = 8.043608166545162 \cdot 10^{-19} m^2 \text{ və}$$

$$F = \frac{E_{rab}}{r} = 3.1279167467328 \cdot 10^{-7} N$$

nanohissəciyin parçalama qüvvəsinin qiymətlərindən istifadə edərək Y, k, σ, G, K, HN hesablamaq olar:

$$Y = \frac{F}{S} = 388,9 \cdot 10^9 Pa$$

$$k = Y \cdot \frac{S}{D} = 309.083 \frac{N}{m}$$

$$\sigma = Y \cdot \frac{r}{D} = 1478.343 \cdot 10^9 \cdot \frac{0.495515 \cdot 10^{-9}}{0.99103 \cdot 10^{-9}} = 69,45 \cdot 10^9 Pa$$

$$G = \frac{Y}{2 \cdot (1+\nu)} = 154,3 \cdot 10^9 Pa$$

$$K = \frac{Y}{3 \cdot (1-2\nu)} = \frac{1478.343 \cdot 10^9}{3 \cdot (1-0.52)} = 270 \cdot 10^9 Pa$$

$$HN = G \cdot A \cdot e^{-B \cdot T} = 6.43 \cdot 10^9 Pa$$

Nəticələr cədvəl 2-də verilmişdir.

Cədvəl 2.
(SiO₂)₁₀-nin mexaniki parametrlərinin hesablanmış qiymətləri

Sıra nömrəsi	Sərtlilik əmsalı N/m	Deformasiya modulu (GPa)	Sürüşmə modulu (GPa)	Həcmi elastiki modul (GPa)	Yunq modulu (GPa)	Möhkəmlik modulu (GPa)
1	309.083	69,45	154,3	270	388,9	6.43

Nəticə

Beləliklə, (SiO₂)₁₀ nanohissəciyi elektron quruluşu Volsberq Helmhols metod ilə öyrənilmişdir. Qadağan olunmuş zonanın qiyməti $E_g = 0.43266483$ eV, yəni ($0,025 \leq E_g < 3,5$ eV olarsa) yarımkeçirici nanomaterial, möhkəmlik parametri $\eta < 1eV$ odluqda isə yumşaq material, ϵ_{LUMO} mənfi işarəlidir nanohissəcik elektrofil hesab olunur. Hesablamaların nəticələri göstərir ki, (SiO₂)₁₀ nanohissəciyi yumşaq, elektrofil, stabil, yarımkeçirici nanomaterialdir.

Ədəbiyyat

- Burunkova, Yu.E., Denisyuk, I.Yu., Semina S.A. (2012). Issledovaniye vliyaniya nanochastits SiO₂ na samoorganizatsiyu akrilatnykh kompozitov, otverzhdayemykh ul'trafiioletovym izlucheniym. "Opticheskiy zhurnal", 79, 2, 67-71 s.
- Nomoyev, A.V. (2012). Sintez i svoystva polykh nanochastits dioksida kremniya. Pis'ma v ZHTF, tom 38, v. 10, 35-42 s.

3. Chandra Dhakal. (2015). Computational modeling of amorphous SiO₂ nanoparticles and their electronic structure calculation. A master thesis in Physics. Kansas City, Missouri 76 p.
4. Wang Yao, Gu Guangsheng, Wei Fei, Wu Jun. (2002). Fluidization and agglomerate structure of SiO₂ nanoparticles. Powder Technology. 152-159 pp.
5. Paşayev, F.H., Həsənov, A.Q. (2013). Gümüş nanohissəciyi və onun nanokompozisiyalarının kvantmexaniki tədqiqi. Bakı Universitetinin Xəbərləri. Fizika-riyaziyyat elmləri seriyası, №1, 146-156 s.
6. Ramazanov, M.A., Pashayev, F.G., Gasanov, A.G., Maharramov, A.M., Mahmood, A.T. (2014). The quantum mechanical study of cadmium sulfur nanoparticles in basis of sto's. Chalcogenide Letters, V11(7), 359-364 pp.
7. Pashayev, F.G., Gasanov, A.G. and Mahmood, A.T. (2014). The Study of Gold Nanoparticles in basis of Slater Functions. J. Nano. Adv. Mat., V 2(1), 35-41 pp.
8. Maharramov, A.M., Ramazanov, M.A., Gasanov, A.G., Pashayev, F.G. (2016). The Study of Silver Nanoparticles in Basis of Slater Functions. Physical Science International Journal. 10(3): 1-6 pp.
9. Minkin, V.I., Simkin, B.Y., Minyaev, R.M. (2010). Theory of structure of molecule. Rostov at Don, Feniks.
10. Magerramov, A.M., Aliyeva, R.A., Pashayev, F.G., Gasanov, A.G. etc. (2010). Quantum-chemical calculations, tautomeric, thermodynamic, spectroscopic and X-ray studies of 3-(4-fluorophenylhydrazono) pentane-2,4-dione. Journal of Dyes and Pigments, V. 85, Issues 1-2, pp.1-6.
11. Aliyeva, R.A., Pashayev, F.G., Gasanov, A.G., Mahmudov, K.T. (2009). Thermodynamic Characteristic of Complex Formation of Some Metals with 3-4-Chlorophenylazo pentane - 2,4-dione in Aqueous Ethanol. Russian Journal of Inorganic Chemistry. Vol. 54, No. 9, pp. 1407-1411.
12. Fedorov, A.S., Sorokin, P.B. etc. (2006). Modeling of the properties of the electronic structure of some carbon and non-carbon nanoclusters and their interaction with light elements. Novosibirsk.
13. Viktor, G.Z. (2006). Komp'yuternoye modelirovaniye nanochastits i nanosistem. Institut materialovedeniya KHNTS DVO RAN, 137 s.
14. Pashayev, F.G. (2009). Use of Filter-Steinborn B and Guseinov auxiliary functions in evaluation of two-center overlap integrals over Slater type orbitals. J.math. Chem, 45, 884-890 pp.
15. Pashayev, F.G., Ahmadov, A.I., Gasanov, A.G., Bayramova, D.B., Rahimzade, S., Aghayeva, T. (2019). Calculation of spectroscopic parameters of diatomic molecules with open electronic shell. Russ.Phys.J, 62(5), 747-755 pp.

Göndərildi: 10.01.2023

Qəbul edildi: 19.03.2023

TEXNİKA ELMLƏRİ TECHNICAL SCIENCES

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/89/357-362>

Sərxan Məmmədaliyev
Azərbaycan Texniki Universiteti
magistrant
serxan.memmedeliyev2000@gmail.com

ÖLKƏDƏ BİOENERJİ ÜÇÜN XAMMAL EHTİYATLARININ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Xülasə

Bioenerji canlı və ya yaxınlarda yaşayan orqanizmlərdən, məsələn, bitki və heyvanlardan gələn üzvi maddə olan biokütlədən əldə edilən enerjidir. Biokütlə yanma, qazlaşdırma, fermentasiya və anaerob həzm kimi müxtəlif proseslər vasitəsilə bioenerji istehsalı üçün istifadə edilə bilər. Bioenerjinin bir sıra faydaları var, o cümlədən qalıq yanacaqlardan asılılığı azaltmaq, enerji təhlükəsizliyinə töhfə vermək və istixana qazı emissiyalarını azaltmaq. Biokütlə həm də fermerlər və kənd icmaları üçün gəlir mənbəyi olmaqla yanaşı, iş yerlərinin yaradılması və iqtisadi inkişaf üçün imkanlar yarada bilər. Bununla belə, bioenerji istehsalı üçün biokütlədən istifadə meşələrin qırılması, torpaqdan istifadənin dəyişməsi və su ehtiyatları uğrunda rəqabət kimi mənfi ekoloji və sosial təsirlərə də səbəb ola bilər. Buna görə də bioenerji üçün biokütlənin istehsalının və istifadəsinin davamlı olmasını və mənfi ekoloji və sosial nəticələrə gətirib çıxarmamasını təmin etmək vacibdir. Davamlı bioenerji istehsalını və istifadəsini təşviq etmək üçün biokütlənin qaynaqlanmasını və məsuliyyətlə istifadə olunmasını təmin etmək üçün müvafiq siyasət və qaydalar tətbiq edilməlidir.

Açar sözlər: Azərbaycan, bionerji, alternativ enerji, yaşıl iqtisadiyyat, davamlı inkişaf

Sarkhan Mammadaliyev
Azerbaijan Technical University
master student
serxan.memmedeliyev2000@gmail.com

Assessment of raw materials resources for bioenergy in the country

Abstract

Bioenergy is energy derived from biomass, which is organic matter that comes from living or recently living organisms, such as plants and animals. Biomass can be used for bioenergy production through various processes, such as combustion, gasification, fermentation, and anaerobic digestion. Bioenergy has several benefits, including reducing dependence on fossil fuels, contributing to energy security, and reducing greenhouse gas emissions. Biomass can also be a source of income for farmers and rural communities, as well as providing opportunities for job creation and economic development. However, the use of biomass for bioenergy production can also have negative environmental and social impacts, such as deforestation, land-use change, and competition for water resources. Therefore, it is important to ensure that the production and use of biomass for bioenergy is sustainable and does not lead to negative environmental or social consequences. To promote sustainable bioenergy production and use, appropriate policies and regulations need to be put in place to ensure that biomass is sourced and used responsibly.

Keywords: Azerbaijan, bioenergy, alternative energy, green economy, sustainable development

Giriş

Azərbaycanda kənd təsərrüfatı qalıqları, meşə qalıqları və bərk məişət tullantıları da daxil olmaqla bioenerji istehsalı üçün müxtəlif xammal ehtiyatları mövcuddur.

Kənd təsərrüfatı qalıqları – Azərbaycanda məhsul qalıqları, saman və heyvan tullantıları kimi böyük miqdarda kənd təsərrüfatı qalıqları əmələ gələn əhəmiyyətli kənd təsərrüfatı məhsulları var (Valiyev, 2020: 129). Bu qalıqlar bioenerji istehsalı, o cümlədən bioqaz, bioetanol və biodizel istehsalı üçün istifadə oluna bilər (Smith, 2019: 59). Kənd təsərrüfatı qalıqları kənd təsərrüfatı istehsalının əlavə məhsullarıdır, o cümlədən budaqlar, yarpaqlar və qabıqlar kimi məhsul qalıqları və peyin və quş zibil kimi heyvan tullantılarıdır. Azərbaycanda kənd təsərrüfatı qalıqları bioenerji istehsalı üçün mühüm biokütlə mənbəyidir. Kənd təsərrüfatı qalıqları yanma, qazlaşdırma və anaerob həzm kimi müxtəlif proseslər vasitəsilə bioenerjiyə çevrilə bilər. Yanma biokütlənin istilik yaratmaq üçün yandırılmasını, qazlaşdırma isə biokütlənin elektrik enerjisi istehsalı və ya digər tətbiqlər üçün istifadə edilə bilən qaza çevrilməsini nəzərdə tutur. Anaerob həzm istilik və ya elektrik enerjisi istehsalı üçün istifadə edilə bilən bioqaz hasil etmək üçün oksigen olmadıqda biokütlənin parçalanmasını əhatə edir. Azərbaycanda kənd təsərrüfatı qalıqları adətən kənd yerlərində isitmə və yemək bişirmək üçün istifadə olunur, lakin onlar həmçinin daha geniş miqyasda bioenerji istehsalı üçün istifadə olunmaq potensialına malikdir. Kənd təsərrüfatı qalıqlarından bioenerji istehsalı bərpa olunan enerji mənbəyini təmin edə, qalıq yanacaqlardan asılılığı azalda, kənd yerlərinin inkişafına və iş yerlərinin yaradılmasına töhfə verə bilər. Bioenerji istehsalı üçün kənd təsərrüfatı qalıqlarının istifadəsi ilə bağlı bəzi problemlərə biokütlənin toplanması və daşınması logistikası, biokütlənin keyfiyyət və kəmiyyət dəyişkənliyi, biokütlənin emalı və istifadəsi üçün müvafiq texnologiya və infrastruktur ehtiyac daxildir (Pearce, 2017: 42). Bununla belə, müvafiq siyasət və investisiya qoyuluşları ilə kənd təsərrüfatı qalıqlarından bioenerji istehsalı Azərbaycanda davamlı inkişafa töhfə vermək potensialına malikdir.

Meşə qalıqları – Azərbaycanın əhəmiyyətli meşə ehtiyatları vardır ki, bu da ağac qırıntıları, yonqar və qabıq kimi meşə qalıqlarının potensial mənbəyidir. Bu qalıqlar bioenerji istehsalı, o cümlədən istilik, elektrik və bioyanacaq istehsalı üçün istifadə edilə bilər. Meşə qalıqları ağacların kəsilməsi və ağac emalı da daxil olmaqla, budaqlar, qabıqlar, yonqar və ağac yonqarları kimi meşə təsərrüfatı əməliyyatlarının əlavə məhsullarıdır. Azərbaycanda meşə qalıqları bioenerji istehsalı üçün mühüm biokütlə mənbəyidir. Meşə qalıqları yanma, qazlaşdırma və piroliz kimi müxtəlif proseslər vasitəsilə bioenerjiyə çevrilə bilər (Pearce, 2015: 6). Yanma biokütlənin istilik yaratmaq üçün yandırılmasını, qazlaşdırma isə biokütlənin elektrik enerjisi istehsalı və ya digər tətbiqlər üçün istifadə edilə bilən qaza çevrilməsini nəzərdə tutur. Piroliz, istilik və ya elektrik enerjisi istehsalı üçün istifadə edilə bilən bio-yağ kimi maye bioyanacaq istehsal etmək üçün oksigen olmadıqda biokütlənin qızdırılmasını nəzərdə tutur. Azərbaycanda meşə qalıqları adətən kənd yerlərində isitmə və yemək bişirmək üçün istifadə olunur, lakin onlar həmçinin daha geniş miqyasda bioenerji istehsalı üçün istifadə olunmaq potensialına malikdir. Meşə təsərrüfatı qalıqlarından bioenerji istehsalı bərpa olunan enerji mənbəyini təmin edə, qalıq yanacaqlardan asılılığı azalda, kənd yerlərinin inkişafına və iş yerlərinin yaradılmasına töhfə verə bilər. Bioenerji istehsalı üçün meşə qalıqlarının istifadəsi ilə bağlı bəzi problemlərə biokütlənin toplanması və daşınması logistikası, biokütlənin keyfiyyət və kəmiyyət dəyişkənliyi, biokütlənin emalı və istifadəsi üçün müvafiq texnologiya və infrastruktur ehtiyac daxildir. Bununla belə, müvafiq siyasətlər və sərmayələr mövcud olduqda, meşə qalıqlarından bioenerji istehsalı Azərbaycanda davamlı inkişafa töhfə vermək potensialına malikdir.

Bərk məişət tullantıları – Azərbaycanda bioenerji istehsalı üçün istifadə oluna bilən əhəmiyyətli miqdarda bərk məişət tullantıları əmələ gəlir. Bərk məişət tullantılarının üzvi hissəsi anaerob həzm yolu ilə bioqaza çevrilə bilər və daha sonra elektrik enerjisi istehsalı üçün istifadə edilə bilər. Bərk məişət tullantıları qida tullantıları, kağız, plastik və digər materiallar da daxil olmaqla ev təsərrüfatları, müəssisələr və qurumlar tərəfindən əmələ gələn tullantılara aiddir. Azərbaycanda bərk məişət tullantıları bioenerji istehsalı üçün mühüm biokütlə mənbəyidir (Selchuk, 2022: 239). Qida tullantıları və həyət tullantıları kimi bərk məişət tullantılarının üzvi hissəsi kompostlama və anaerob

həzm kimi müxtəlif proseslər vasitəsilə bioenerjiyə çevrilə bilər. Kompostlama qida maddələri ilə zəngin torpaq düzəlişi yaratmaq üçün bərk məişət tullantılarının üzvi hissəsinin təbii parçalanmasını əhatə edir. Anaerob həzm istilik və ya elektrik enerjisi istehsalı üçün istifadə edilə bilən bioqaz hasil etmək üçün oksigen olmadıqda bərk məişət tullantılarının üzvi hissəsinin parçalanmasını əhatə edir. Azərbaycanda bərk məişət tullantıları adətən zibilliklərə atılır ki, bu da ətraf mühitə mənfi təsir göstərə və güclü istixana qazı olan metan emissiyalarını yarada bilər. Bərk məişət tullantılarının üzvi hissəsi üçün anaerob həzmdən istifadə təkcə metan emissiyalarını azaltmaqla yanaşı, həm də bərpa olunan enerji mənbəyini təmin edə bilər. Bioenerji istehsalı üçün bərk məişət tullantılarının istifadəsi ilə bağlı bəzi problemlərə müvafiq tullantıların idarə edilməsi infrastrukturuna ehtiyac və biokütlənin çirklənmə potensialı daxildir. Bununla belə, müvafiq siyasət və investisiya qoyuluşları ilə bərk məişət tullantılarından bioenerji istehsalı Azərbaycanda davamlı inkişafa töhfə vermək potensialına malikdir.

Digər biokütlə resursları – Azərbaycanda həmçinin su biokütləsi və yosunlar da daxil olmaqla bioenerji istehsalı üçün istifadə oluna bilən digər biokütlə resursları var. Su sümblü və duckweed kimi su biokütləsindən bioqaz istehsalı üçün, yosunlardan isə bioyanacaq və digər məhsulların istehsalı üçün istifadə edilə bilər. Kənd təsərrüfatı və meşə təsərrüfatı qalıqları və bərk məişət tullantıları ilə yanaşı, Azərbaycanda bioenerji istehsalı üçün istifadə oluna bilən bir sıra digər biokütlə resursları da mövcuddur. Bunlara daxildir: Enerji bitkiləri – qarğıdalı, sorqo və çəmən kimi bitkilər xüsusi olaraq enerji istehsalı üçün yetişdirilə bilər. Bu məhsullar etanol və biodizel kimi bioyanacaqlara çevrilə və ya yanma və ya qazlaşdırma yolu ilə istilik və elektrik enerjisi istehsalı üçün istifadə edilə bilər. Heyvan tullantıları – peyin və quş zibil kimi heyvan tullantıları istilik və ya elektrik enerjisi istehsalı üçün istifadə oluna bilən anaerob həzm yolu ilə bioqaza çevrilə bilər (Aydın, 2017: 359). Sənaye tullantıları – mişar və kağız dəyirmanlarının ağac tullantıları kimi sənaye proseslərindən yaranan tullantı axınları yanma və ya qazlaşdırma yolu ilə bioenerji istehsalı üçün istifadə edilə bilər. Su biokütləsi – dəniz yosunları və yosunlar kimi su biokütlələri fermentasiya və piroliz kimi proseslər vasitəsilə bioyanacaqlara çevrilə bilər. Bioloji parçalana bilən tullantılar -qida tullantıları və kağız kimi bioloji parçalana bilən tullantılar anaerob həzm yolu ilə bioqaza və ya fermentasiya və piroliz kimi proseslər vasitəsilə bioyanacaqlara çevrilə bilər. Bu biokütlə resurslarının bioenerji istehsalı üçün istifadəsi bərpa olunan enerji mənbəyini təmin edə, qalıq yanacaqlardan asılılığı azalda və Azərbaycanda davamlı inkişafa töhfə verə bilər. Bununla belə, bu biokütlə resurslarının toplanması, daşınması və emalı ilə bağlı problemlər onların bioenerji istehsalı üçün səmərəli istifadəsini təmin etmək üçün həll edilməlidir.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan bir sıra biokütlə resurslarından bioenerji istehsalı üçün əhəmiyyətli potensiala malikdir. Azərbaycanda bioenerji sektorunun inkişafı davamlı iqtisadi artıma, enerji təhlükəsizliyinə və ətraf mühitin mühafizəsinə töhfə verə bilər.

Azərbaycan zəngin biokütlə ehtiyatlarına və əlverişli iqlim şəraitinə görə bioenergetikanın inkişafı üçün əhəmiyyətli potensiala malikdir. Azərbaycanda bioenerjinin inkişaf potensialına töhfə verən bəzi amilləri təqdim edirik:

Əlverişli iqlim şəraiti – Azərbaycan enerji bitkilərinin becərilməsi üçün əlverişli iqlimə malikdir, bol günəş işığı və kifayət qədər yağıntı var. Azərbaycan enerji bitkilərinin becərilməsi və biokütlə istehsalı üçün əlverişli iqlimə malikdir. Ölkənin iqlimi bölgədən asılı olaraq geniş temperatur və yağış sxemləri ilə xarakterizə olunur. Azərbaycanda bioenerji üçün əlverişli iqlim şəraitinə kömək edən bəzi əsas amilləri təqdim edirik: Bol günəş işığı – Azərbaycan il boyu əhəmiyyətli miqdarda günəş işığı alır ki, bu da enerji bitkilərinin böyüməsi və biokütlə istehsalı üçün vacibdir. Kifayət qədər yağıntı – Azərbaycan regionundan asılı olaraq müxtəlif yağıntı növlərini alır (Shen, Karabayır, Emek, 2019: 119). Bəzi bölgələr kifayət qədər yağış alır, digərləri isə daha quraqdır. Bununla belə, ümumilikdə ölkədə enerji bitkilərinin böyüməsini dəstəkləmək üçün kifayət qədər yağıntı var. Mülayim qışlar - Azərbaycanın qışları ümumiyyətlə mülayim keçir, bu o deməkdir ki, enerji məhsulları il boyu yetişdirilə bilər. Uyğun torpaq – Azərbaycanda kənd təsərrüfatı və enerji bitkilərinin becərilməsi üçün əlverişli münbit torpaqlar da daxil olmaqla bir sıra torpaqlar var. Müxtəlif topoqrafiya – dağları, düzənlikləri və dərələri əhatə edən Azərbaycanın

müxtəlif topoqrafiyası müxtəlif növ enerji bitkilərinin becərilməsi üçün imkanlar yaradır. Bütövlükdə bu əlverişli iqlim şəraiti Azərbaycanı bioenergetikanın inkişafı üçün perspektivli məkana çevirir. Enerji bitkiləri il boyu yetişdirilə bilər və bioenergetika sektorunun böyüməsini dəstəkləmək üçün ölkənin zəngin biokütlə resursları davamlı şəkildə istehsal oluna bilər (Moffat, 2018: 79).

Hökumət dəstəyi – Azərbaycan hökuməti bioenerjinin inkişafının təşviqində maraqlıdır və onun artımını dəstəkləmək üçün siyasət və qaydalar müəyyən etmişdir. Azərbaycan hökuməti ölkədə bioenergetika sektorunun inkişafına maraq və dəstək göstərib. Azərbaycanda bioenergetikaya dövlət dəstəyinin bəzi nümunələri: Siyasət çərçivəsi – 2011-ci ildə Azərbaycanda bərpa olunan enerjinin, o cümlədən bioenerjinin inkişafı üçün siyasət çərçivəsini əks etdirən Bərpa Olunan Enerji üzrə Milli Fəaliyyət Planı qəbul edilmişdir. Plan ölkənin enerji kompleksində bərpa olunan enerjinin payına dair hədəfləri müəyyən edir və bərpa olunan enerji layihələrinin inkişafı üçün stimullar verir. Təşviqlər – hökumət bərpa olunan enerji layihələrinin inkişafını təşviq etmək üçün müxtəlif stimullar verir, o cümlədən vergidən azadolmalar, investisiya qrantları və güzəştli kreditlər. Tədqiqat və inkişaf – hökumət maliyyələşdirmə və universitetlər və tədqiqat institutları ilə tərəfdaşlıq yolu ilə bioenerji ilə bağlı tədqiqat və təkmilləşdirmə fəaliyyətlərini dəstəkləyir. Beynəlxalq əməkdaşlıq – Azərbaycan bioenerji bazarlarının inkişafına və dayanıqlı bioenerji istehsalının təşviqinə yönəlmiş Beynəlxalq Enerji Agentliyinin (IEA) Bioenerji Tapşırığı 40-ın üzvüdür. Nümayiş layihələri - hökumət bioenerji üçün nümunəvi layihələrin həyata keçirilməsini, o cümlədən bioqaz qurğularının tikintisini və mərkəzi istilik üçün biokütlədən istifadəni dəstəkləmişdir. Bütövlükdə Azərbaycanda bioenerjinin inkişafına hökumətin dəstəyi bu sektorun inkişafı üçün əlverişli şərait yaradır. Siyasət çərçivəsi, təşviqlər və tədqiqat və inkişaf fəaliyyətləri ölkənin enerji təhlükəsizliyinə, iqtisadi inkişafına və ekoloji dayanıqlılığa töhfə verə bilər (Oghan, 2022: 241).

Enerji təhlükəsizliyi – bioenerji bərpa olunan enerji mənbəyini təmin edə və ölkənin qalıq yanacaqlardan asılılığını azalda bilər, enerji təhlükəsizliyinə töhfə verə bilər. Enerji təhlükəsizliyi Azərbaycan üçün kritik məsələdir, çünki ölkə enerji ehtiyacları üçün qalıq yanacaqlardan çox asılıdır. Bioenerji sektorunun inkişafı enerji təhlükəsizliyinin artırılmasına bir neçə yolla töhfə verə bilər: Enerji mənbələrinin şaxələndirilməsi – bərpa olunan biokütlə mənbələrindən bioenerji istehsalı Azərbaycanın enerji kompleksini şaxələndirməyə və onun qalıq yanacaqlardan asılılığını azaltmağa kömək edə bilər (Sancak, 2019: 78). Yerli enerji istehsalı - bioenerji yerli istehsal oluna bilər ki, bu da ölkənin idxal olunan enerjiden asılılığını azalda və enerjinin özünü təmin etməsini gücləndirə bilər. Azaldılmış istixana qazı emissiyaları: Bioenerji istehsalı qalıq yanacaqlarla müqayisədə daha az miqdarda istixana qazları buraxır ki, bu da ölkənin karbon izini azaltmağa və iqlim dəyişikliyinə təsirlərini yumşaltmağa kömək edə bilər. Davamlı resursların idarə edilməsi – bioenerji üçün biokütlə istehsalı enerji istehsalı üçün biokütlə resurslarının uzunmüddətli mövcudluğunu təmin etməklə davamlı şəkildə idarə oluna bilər. Ümumilikdə, Azərbaycanda bioenerji sektorunun inkişafı ölkənin enerji təhlükəsizliyinin artırılmasına, onun karbon izinin azaldılmasına və davamlı resursların idarə olunmasının təşviqinə töhfə verə bilər (Zengin, 2019: 116).

İqtisadi faydalar – bioenerjinin inkişafı xüsusilə çoxlu biokütlə resurslarının istehsal olunduğu kənd yerlərində iş imkanları yarada bilər. Bu, həm də fermerlər üçün gəlir mənbəyi ola bilər və yerli iqtisadiyyatın inkişafına töhfə verə bilər. Azərbaycanda bioenerji sektorunun inkişafı bir sıra iqtisadi faydalar gətirə bilər, o cümlədən: İş yerlərinin yaradılması: Bioenerji layihələrinin inkişafı və istismarı müxtəlif sektorlarda, o cümlədən kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və enerji sahələrində iş imkanları yarada bilər. Yerli iqtisadi inkişaf - bioenerji layihələri kənd təsərrüfatı və meşə təsərrüfatı məhsullarına tələbatı artırmaqla, əlavə dəyər məhsulları yaratmaqla və yerli icmalar üçün gəlir əldə etməklə yerli iqtisadiyyatların inkişafına töhfə verə bilər. Enerji xərclərinin azaldılması – enerji istehsalı üçün biokütlədən istifadə enerji xərclərini azalda və sabit enerji mənbəyini təmin edə bilər ki, bu da Azərbaycanın sənaye sahələrinin rəqabət qabiliyyətini artırmağa kömək edə bilər. İxrac potensialı – Azərbaycanın biokütlə və bioenerji məhsullarını qonşu ölkələrə ixrac etmək potensialı

var ki, bu da ölkənin ixrac sektorunun artımına və gəlirlərinin artmasına töhfə verir. Texnologiya transferi – bioenerji sektorunun inkişafı texnologiya və təcrübənin Azərbaycana transferini asanlaşdırır, ölkənin texnologiya və innovasiya potensialının inkişafına töhfə verə bilər. Bütövlükdə, Azərbaycanda bioenerji sektorunun inkişafı ölkənin davamlı iqtisadi inkişafına töhfə verməklə, iş yerlərinin yaradılması və ixracın şaxələndirilməsi üçün yeni imkanlar yaradaraq bir sıra iqtisadi səmərə verə bilər.

Bununla belə, Azərbaycanda bioenerjinin inkişafı ilə bağlı problemlər, o cümlədən müvafiq texnologiyalara, infrastruktura və maliyyələşdirməyə, həmçinin biokütlə istehsalının və istifadəsinin davamlılığının təmin edilməsinə ehtiyac var. Hökumətin və maraqlı tərəflərin bu problemləri həll etmək və Azərbaycanda bioenerjinin davamlı inkişafını təşviq etmək üçün birgə işləməsi vacib olacaqdır.

Azərbaycanda bioenerjinin inkişaf strategiyalarına aşağıdakılar daxildir: Davamlı biokütlə istehsalının təşviqi – enerji istehsalı üçün kifayət qədər biokütlə resurslarının mövcudluğunu təmin etmək üçün hökumət aqromezçilik sistemləri və əkin dövriyyəsi üsulları kimi davamlı biokütlə istehsalı təcrübələrini təşviq edə bilər.

Bioenerji infrastrukturuna investisiya – bioenerji sektorunun inkişafını dəstəkləmək üçün hökumət biokütlənin emalı müəssisələri, biokütlə ilə işləyən elektrik stansiyaları və paylayıcı şəbəkələr kimi zəruri infrastruktura investisiya yatırma bilər (Daghdemi, 2019: 266). Tədqiqat və inkişaf – hökumət innovasiyaları təşviq etmək və bioenerji istehsalının səmərəliliyini artırmaq üçün biokütlənin çevrilməsi texnologiyaları və biokütlə istehsalı sistemləri kimi bioenerji sektoru ilə bağlı tədqiqat və təkmilləşdirmə fəaliyyətlərini dəstəkləyə bilər. Tənzimləyici baza – hökumət bioenerji sektorunun inkişafını dəstəkləmək üçün tənzimləyici baza yarada bilər, o cümlədən biokütlənin istehsalı, emalı və paylanması ilə bağlı siyasət və qaydalar, həmçinin sektora investisiya üçün stimullar. Bacarıqların artırılması – bioenerji sektorunun inkişafı ixtisaslı işçi qüvvəsi və texniki təcrübə tələb edir (Ceylan, 2018: 327). Hökumət işçi qüvvəsi arasında lazımı bacarıq və təcrübəni inkişaf etdirmək üçün təlim və təhsil təşəbbüsləri kimi bacarıqların artırılması proqramlarını dəstəkləyə bilər. Beynəlxalq əməkdaşlıq – Azərbaycan bioenerji sektorunun inkişafında beynəlxalq əməkdaşlıqdan, məsələn, xarici şirkət və qurumlardan texnologiya transferi və investisiya, eləcə də bioenerji məhsullarının istehsalı və yayılması üçün qonşu ölkələrlə tərəfdaşlıqdan faydalana bilər. Bütövlükdə, Azərbaycanda bioenerji sektorunun inkişafı davamlı biokütlə istehsalına, infrastruktura sərmayə, tədqiqat və inkişafa, tənzimləyici bazalara, potensialın yaradılmasına və beynəlxalq əməkdaşlığı dəstəkləmək üçün siyasət və tədbirləri əhatə edən kompleks yanaşma tələb edir.

Nəticə

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnkişaf Proqramının hesabatına əsasən, Azərbaycan müxtəlif biokütlə mənbələrindən bioenerji istehsalı üçün əhəmiyyətli potensiala malikdir. Azərbaycanda bioenerji ehtiyatları ilə bağlı bəzi təxminlər bunlardır: Kənd təsərrüfatı qalıqları – Azərbaycan hər il təxminən 4,5 milyon ton kənd təsərrüfatı qalığı istehsal edir ki, bu da potensial olaraq bioenerji istehsalı üçün istifadə oluna bilər. Meşə qalıqları – Azərbaycanda təqribən 1,5 milyon hektar meşə sahəsi var ki, bu da bioenerji istehsalı üçün potensial meşə qalıqlarını təmin edə bilər. Bərk məişət tullantıları – Bakı şəhəri gündə təxminən 2000 ton məişət tullantıları istehsal edir ki, bu da yanma və ya qazlaşdırma yolu ilə enerji istehsalı üçün istifadə edilə bilər. Enerji bitkiləri – Azərbaycanda enerji bitkiləri istehsalı üçün potensial mövcuddur, qarğıdalı, sorqo və çəmən kimi bitkilər bioenerji istehsalı üçün potensial biokütlə mənbələri hesab edilir. Heyvan tullantıları – Azərbaycanda təqribən 5 milyon iribuynuzlu mal-qara, qoyun və keçi olan əhəmiyyətli heyvandarlıq sektoru var. Heyvan tullantıları potensial olaraq anaerob həzm yolu ilə bioqaz istehsalı üçün istifadə edilə bilər.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan bir sıra biokütlə mənbələrindən bioenerji istehsalı üçün əhəmiyyətli potensiala malikdir. Bununla belə, bioenerjinin davamlı istehsalı və istifadəsi ekoloji və sosial cəhətdən məsuliyyətli təcrübələri təşviq etmək üçün müvafiq siyasət və qaydaların hazırlanmasından asılı olacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Valiyev, J. (2016). Economic development policies implemented in Azerbaijan; examples of the agricultural sector. Istanbul: Istanbul University, 293 p.
2. Smith, J. (2010). Green Economy Developing Countries Success Stories. Geneva: UNEP, 301p.
3. Pearce, D. (2017). Blueprint for a Green Economy. London: Earthscan, 433 p.
4. Pearce, D. (2018). Green Economics. Environmental Values, 4(2), p.3-13.
5. Selcuk, H. (2022). Socio-Economic Structure of Azerbaijan in the New Century. Istanbul: Tasam Publications, 401 p.
6. Aydın, N. (2017). Green Production Practices. International Conference on Eurasian Economies, 8(3), p.356-360.
7. Shen, E., Karabayır, C., Emek, A. (2019). Azerbaijan Onsite Market Research. Ankara: Timash Publications, 288 p.
8. Moffat, I. (2018). Sustainable Development: Principles, Analysis and Policies. New York: Parthenon Group, 400 p.
9. Ogan, S. (2022). Azerbaijan. Istanbul: Turkish World Research Foundation Publication, 345 p.
10. Sancak, E. (2019). Azerbaijan Economy. Istanbul: Alfa Publication, 332 p.
11. Zengin, E. (2010). Azerbaijan in Transition to Market Economy. Istanbul: Istanbul Chamber of Commerce Publications, 423 p.
12. Daghdemi, O. (2019). Economic Approaches to Environmental Problems and Search for Optimal Policy. Ankara: Gazi Bookstore, 366 p.
13. Ceylan, T. (2018). Sustainable Development, Development Economics. Istanbul: Beta Publishing and Distribution Inc., 296 p.

Göndərildi: 20.11.2022

Qəbul edildi: 02.04.2023

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/89/363-368>

Afaq Həsənova

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
magistrant
afaqhesenova7@gmail.com

Nazilə Rəhimova

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
texnika elmlər namizədi
ragimova.n.a@gmail.com

BİG DATA – TƏTBİQ SAHƏLƏRİ VƏ TEXNOLOGİYALARI

Xülasə

Məqalədə Big Data anlayışı haqqında ətraflı araşdırmalar aparılmış, müasir cəmiyyətdə ən çox rast gəlinən Big Data növləri qeyd olunmuşdur. Eyni zamanda Big Datanın texnoloji, tibbi, siyasi və digər sahələrdə necə tətbiq edildiyi və hansı nəticələrin əldə olunduğu müəyyənləşdirilmişdir. Tədqiqatçılar və peşəkarlar Big Data dəstlərini araşdırarkən və bu cür məlumat mədənlərindən dəyər və bilik əldə edərkən bir sıra çətinliklərlə üzləşirlər. Çətinliklər müxtəlif səviyyələrdə özünü göstərir: məlumatların toplanması, saxlanması, axtarışı, paylaşılması, təhlili, idarə edilməsi və vizuallaşdırılması. Qeyd olunan çətinliklərlə bağlı araşdırmalar aparılmış və onların aradan qaldırılması ilə bağlı tədbirlər təhlil olunmuşdur. Əlavə olaraq Big Data ilə işləmək üçün nəzərdə tutulmuş Apache Hadoop texnologiyası araşdırılmışdır. Həmçinin onun hansı alt komponentlərdən ibarət olması və üstünlükləri əks olunmuşdur.

Açar sözlər: *Big Data, data növləri, tətbiq sahələri, problemlər, Hadoop, MapReduce, YARN*

Afaq Hasanova

Azerbaijan State Oil and Industry University
master student
afaqhesenova7@gmail.com

Nazila Rahimova

Azerbaijan State Oil and Industry University
Candidate of Technical Sciences
ragimova.n.a@gmail.com

Applied areas and technologies of Big Data

Abstract

In the article, detailed research was conducted on the concept of Big Data, and the most common types of Big Data in modern society were mentioned. At the same time, it was determined how big data is applied in technological, medical, political and other fields and what results are obtained. Researchers and professionals face several challenges when exploring Big Data sets and extracting value and knowledge from such data mining. Challenges manifest themselves at different levels: collecting, storing, searching, sharing, analyzing, managing and visualizing data. Investigations were conducted on the mentioned difficulties and measures related to their elimination were analyzed. In addition, Apache Hadoop technology designed for working with Big Data was investigated. Also, what sub-components it consists of and its advantages are reflected.

Keywords: *Big Data, data types, application areas, problems, Hadoop, MapReduce, YARN*

Giriş

Big Data inqilabından əvvəl demək olar ki, əksər şirkətlər nəhəng məlumat dəstlərini səmərəli idarəetmək üsullarını bilmədiyindən və ya ümumiyyətlə onların mövcud olmaması səbəbindən öz arxivlərini uzun müddət saxlamaq iqtidarında deyildilər. Həqiqətən də, ənənəvi texnologiyalar məhdud saxlama qabiliyyətinə, sərt idarəetmə vasitələrinə malik idi və eyni zamanda çox bahalı idi. Onlarda Big Data kontekstində tələb olunan miqyaslanma, çeviklik və performans kimi üstünlüklər yoxdur. Əslində, Big Datanın idarə edilməsi əhəmiyyətli resurslar, yeni metodlar və güclü texnologiyalar tələb edir. Daha dəqiq yanaşmada, Big Data təmizləmək, emal etmək, təhlil etmək, mühafizə etmək və kütləvi inkişaf edən məlumat dəstlərinə qranul girişi təmin etməyi tələb edir. Zaman keçdikcə müxtəlif şirkətlər və eləcə də sənaye müəssisələri dərk edirlər ki, məlumatların təhlili getdikcə rəqabət qabiliyyətli olmaq, yeni anlayışlar kəşf etmək və xidmətləri fərdiləşdirmək üçün mühüm amilə çevrilir. Ənənəvi məlumatlardan fərqli olaraq, Big Data termini heterogen formatları ehtiva edən geniş böyüyən məlumat dəstlərinə aiddir: strukturlaşdırılmış, strukturlaşdırılmamış və yarı strukturlaşdırılmış məlumatlar. Beləliklə, ənənəvi statistik “Business Intelligence” alətləri Big Data tətbiqləri vəziyyətində artıq effektiv hesab oluna bilməz (Rajkumar Buyya, Rodrigo, 2016).

Günümüz şəraitində mövcud olan araşdırmalar göstərir ki, 2000-ci ildən bu günə qədər toplanmış data hal-hazırda sadəcə 2 gün ərzində toplanan dataya bərabərdir. Bu gün internetdən gün ərzində beş dəqiqə belə istifadə edən bir şəxs hər addımında “data istehsal edir”. 2003-cü ilin sonlarına doğru dünyada cəmi 5 ekzabayt həcmində rəqəmsal verilənlər mövcud idisə, 2015-ci ildə bu göstərici 8,1 ekzabayt olmuşdur. Bu nəticələr həndəsi silsilə ilə artmaqda davam edir və hər ötən ildə dünyada mövcud olan informasiya həcminin 40% artması nəticəsində 2024-cü ildə 50 zetabaytı keçəcəyi proqnozlaşdırılır. Bütün bu araşdırmalar nəhayətində məlumatların əldə olunması, saxlanması, emal olunması və müxtəlif məqsədlər üçün istifadə olunmasında yeni bir dövrü əks etdirən “big data” fenomeni meydana gəlmişdir ki, sadə izahı ilə o, analiz olunması, emalı və hətta vizuallaşdırılması çətinliklə ərsəyə gələn və bəzi hallarda mümkünsüz olan böyük verilənlər toplusunu nəzərdə tutur. O, özlüyündə sahəsindən, əhəmiyyətindən, istifadə metodlarından asılı olmayaraq bir çox alt kateqoriya datalarını toplayır:

Şəxsi data: Şəxsi data dünyada mövcud olan hər bir kəsin spesifik məlumatlarından tutmuş, hətta özünün belə aşkar olmadığı məlumatlarını əhatə edə bilər. Bu gün hər bir internet istifadəçisi haqqında onun özünün paylaşdığı şəxsi məlumatları asanlıqla əldə etmək və həmin şəxs haqqında müəyyən fikirlərin formalaşmasına nail olmaq mümkündür. Lakin bununla bərabər elə məlumatlar mövcuddur ki, istifadəçinin şəxsi iradəsindən asılı olmadan əlçatan olması mümkündür. Belə məlumatları daha çox sosial media platformaları öz istifadəçiləri haqqında bilikli olmaq məqsədilə toplayır, onların gün ərzində axtarış etdiyi məlumatlar, hansı səhifələrdə daha çox vaxt keçirdikləri, nələrə bəyəndikləri və s. kimi kiçik detallar bizə nə qədər əhəmiyyətsiz görünsə belə şirkətlər üçün böyük əhəmiyyət kəsb edə bilər. Məhz bu səbəbdəndir ki, çox zaman qarşımıza çıxan reklamlar belə bizim maraq dairəmizə uyğun olur.

Əməliyyat dataları: Günümüzdə bir çox insanlar müxtəlif tətbiqlər və veb səhifələr vasitəsilə alış-veriş əməliyyatları icra edir. Siz adi bir ayaqqabı sifariş edərkən özünüzü elmi kəşf etmiş kimi hiss etməzsiniz. Lakin böyük şirkətlər üçün kiçik datalar onların gələcək strateji hədəflərinə çatmasında aparıcı rola malikdir. Bir həftə ərzində sifariş olunan geyimlərin, ayaqqabıların və ya aksesuarların sifariş saylarının, bəyənilmə saylarının və eyni zamanda müsbət geridönüşlərin siyahısını bilməklə şirkətlər insanların bu seçimləri icra edərkən nələrə daha çox diqqət etdiyini müəyyənləşdirə, öz veb saytlarında və tətbiqlərində həmin məhsulları daha ön sırada və nəzərəcarpacaq dərəcədə vizuallaşdırı, eyni zamanda ona uyğun reklamların təklif olunmasına nail ola bilər. Bu isə təbii olaraq həmin ay mövcud satışların və gəlirlərin artmasına hətta 2 qatına çıxmasına səbəb ola bilər.

Veb datalar: Bu gün müəssisələr üçün təkəcə müştəri cəlb etmək və ya daha çox satış etmək onun dünyanın mövcud iqtisadi bazarında hər zaman mövcud ola biləcəyi mənasına gəlmir. Fəaliyyət sahəsindən, məhsul istehsalından və ya xidmət sahəsindən asılı olmayaraq hər bir

müəssisə rəqabət anlıyışı ilə yaxından tanışdır. Bu rəqabət daxilində mövcudluğunu qorumaq və irəliyə gedə bilmək üçün rəqib haqqında da kifayət qədər biliyə malik olmaq əhəmiyyət daşıyır. Məhz veb datalar vasitəsilə şirkətlər bir-birləri haqqında kifayət qədər məlumat əldə edə biləcək gücə malik olur.

İnformasiya, məlumat, verilənlər, datalar – bu anlayışların hər biri Big Datanın bir parçasıdır. Buradan nəticəyə gələrək qeyd etmək lazımdır ki, Big Data özündə əhəmiyyətli və ya mənasız, ehtiyac duyulan və ya işə yaramayan, aktual istifadə edilən və ya illərlə “toz basmış” hər bir sözü, cümləni, fikri, əməliyyatı, seçimi, like-ları və daha bir çox məlumat yığımını özündə əks etdirir. Anlaşılan olması üçün bəzən Big Datanı neftə, informasiyanı isə benzinə bənzədirlər. Yəni Big data o zaman əhəmiyyət daşıyır ki, onu emal edib lazımi informasiyalara çatmaq mümkün olsun. Bu problemin qarşıya qoyulması və həlli bərsində araşdırmalar data elmi ilə bərabər “data analitikası”-nın formalaşmasına təkan verdi.

Big Data-nın müxtəlif tətbiq sahələri

Elektron sağlamlıq: Big Data müxtəlif heterogen mənbələrdən əldə olunaraq sistemləşdirilir (məsələn, laboratoriya və klinik məlumatlar, uzaq sensorlardan yüklənmiş xəstələrin simptomları, xəstəxana əməliyyatları, əczaçılıq məlumatları, xəstələrin fərdi məlumatlar, cihazları fərqləndirən xüsusiyyətlər və s.). Tibbi məlumat dəstlərinin təkmil təhlili bir çox faydalı tətbiqlərə malikdir. O, səhiyyə xidmətlərini fərdiləşdirməyə imkan verir (məsələn, həkimlər resepti tənzimləmək üçün xəstələrin simptomlarına onlayn nəzarət edə bilirlər) və eyni zamanda ictimai səhiyyə planlarını əhalinin simptomlarına, xəstəliyin təkamülünə və digər parametrlərə uyğunlaşdırmağa şərait yaradır. Bununla bərabər xəstəxana əməliyyatlarını optimallaşdırmaq və səhiyyə xərclərini azaltmaq üçün də faydalı hesab oluna bilər (2).

Əşyaların İnterneti (İoT-İnternet of Things): İoT böyük verilənlər proqramlarının əsas bazarlarından birini təmsil edir. Obyektlərin yüksək müxtəlifliyi səbəbindən İoT tətbiqləri davamlı olaraq inkişaf edir. Hal-hazırda logistika müəssisələrini dəstəkləyən müxtəlif Big Data proqramları mövcuddur. Əslində, sensorlar, simsiz adapterlər və GPS ilə nəqliyyat vasitələrinin mövqelərini izləmək mümkündür. Beləliklə, bu cür məlumatlara əsaslanan proqramlar şirkətlərə təkcə işçilərə nəzarət etmək və idarə etmək deyil, həm də çatdırılma marşrutlarını optimallaşdırmaq imkanı verir. Həmçinin “Ağıllı şəhər” konsepsiyası da İoT məlumatlarının tətbiqinə əsaslanan yeni tədqiqat sahəsidir (2).

Kommunal xidmətlər: Su təchizatı təşkilatları kimi kommunal xidmətlər mürəkkəb su təchizatı şəbəkələrində suyun axınına nəzarət etmək üçün boru kəmərlərinə sensorlar qoyur. Mətbuatda bildirilir ki, bəzi şəhərlərdə su təchizatı və kanalizasiya idarələri şəhərin müxtəlif ərazilərinə ədalətli su təchizatını təmin etmək üçün sızmaları, qeyri-qanuni birləşmələri və uzaqdan idarə olunan klapanları aşkar etmək üçün real vaxt rejimində monitoring sistemi tətbiq edir. Bu, klapan operatorlarına ehtiyacı azaltmağa və sızan su borularını vaxtında müəyyən etməyə və təmir etməyə kömək edir (2).

Nəqliyyat və logistika: Bir çox ictimai avtomobil nəqliyyatı şirkətləri avtobusları izləmək üçün RFID (Radiofrequency Identification) və GPS-dən istifadə edir və oradakı xidmətləri yaxşılaşdırmaq üçün maraqlı məlumatları araşdırırlar. Məsələn, avtobuslardan istifadə edən sərnişinlərin sayı haqqında toplanmış məlumatlar müxtəlif marşrutlarda avtobus marşrutlarını və səfərlərin tezliyini optimallaşdırmaq üçün istifadə olunur. Sərnişinlərə nəinki tövsiyələr vermək, həm də onu istədiyi yerə aparacaq növbəti avtobusun nə vaxt gözləncəyi barədə qiymətli məlumat vermək üçün müxtəlif real vaxt sistemi tətbiq edilmişdir. Məsələn, dünyanın ən böyük dəmir yolu şəbəkələrindən birinə sahib olan Hindistanda hər gün verilən rezervasiya edilmiş oturmaqların ümumi sayı təxminən 250.000-dir və rezervasiya 60 gün əvvəldən edilə bilər. Bu cür məlumatlardan proqnozlar vermək mürəkkəb məsələdir, çünki bu, həftə sonları, festivallar, gecə qatarı, başlanğıc və ya aralıq stansiya kimi bir neçə amildən asılıdır (2); (Humam Al-Chalabi, Hiba, 2018: 7).

Siyasi xidmətlər və hökumətin monitorinqi: Hindistan və ABŞ kimi bir çox hökumətlər siyasi tendensiyaları izləmək və əhalinin əhval-ruhiyyəsini təhlil etmək üçün müxtəlif mənbələrdən

spesifik məlumatlar əldə edirlər. Bir çox məlumat mənbələrini birləşdirən çoxlu proqramlar var: sosial şəbəkə kommunikasiyaları, şəxsi müsahibələr, xüsusi məqsədli sorğular və s. Belə sistemlər milli məsələlərlə yanaşı, yerli problemləri də aşkarlamağa imkan verir. Bundan əlavə, hökumətlər qiymətli resurslardan və kommunal xidmətlərdən istifadəni optimallaşdırmaq üçün də Big Data sistemlərindən istifadə edirlər.

Big Data problemləri

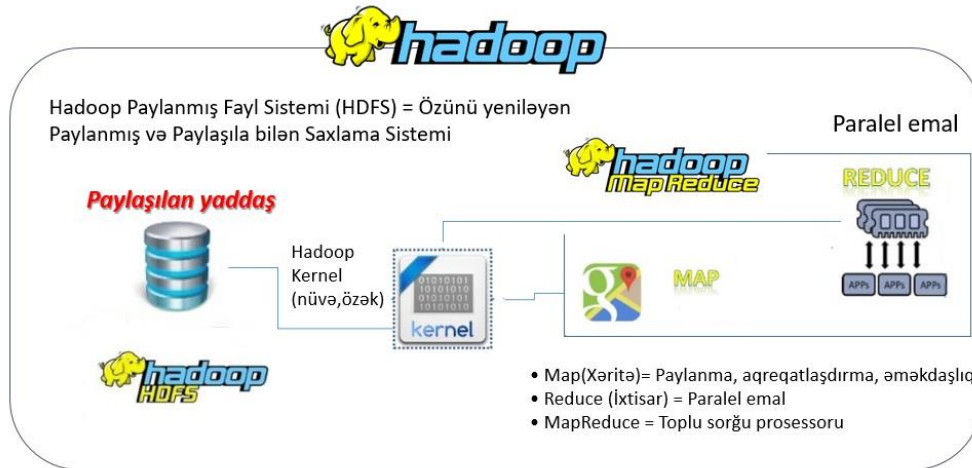
Böyük verilənlərin çıxarılması bir çox cəlbəedici imkanlar təqdim edir. Bununla belə, tədqiqatçılar və peşəkarlar Big Data dəstlərini araşdırarkən və bu cür məlumat mədənlərindən dəyər və bilik əldə edərkən bir sıra çətinliklərlə üzləşirlər. Çətinliklər müxtəlif səviyyələrdə özünü göstərir: məlumatların toplanması, saxlanması, axtarışı, paylaşılması, təhlili, idarə edilməsi və vizuallaşdırılması. Bundan əlavə, xüsusilə paylanmış məlumatlara əsaslanan tətbiqlərdə təhlükəsizlik və məxfilik problemləri var. Çox vaxt məlumat tufanı və paylanmış axınlar bizim istifadə etmək imkanlarımızı üstələyir. Əslində, Big Datanın ölçüsü eksponent olaraq artmaqda davam edərkən, Big Data dəstlərini idarə etmək və araşdırmaq üçün mövcud texnoloji imkan yalnız petabayt, ekzabayt və zettabayt məlumatların nisbətən aşağı səviyyələrindədir (Rajkumar Buyya, Rodrigo, 2016).

Belə problemlərdən bir digəri daha az aparat və proqram təminatı tələbləri ilə paylanmış mənbələrdən yaradılan nəhəng məlumat dəstlərinin necə toplanması, inteqrasiyası, saxlanması və idarə edilməsidir. Etibarlı məlumatların çıxarılmasını asanlaşdırmaq və xərcləri optimallaşdırmaq üçün Big Data-nı səmərəli idarə etmək çox vacibdir. Böyük verilənlərin idarə edilməsi məlumatların etibarlılığı üçün təmizlənməsi, müxtəlif mənbələrdən gələn məlumatların birləşdirilməsi və təhlükəsizlik və məxfilik üçün məlumatların kodlaşdırılması deməkdir. Başqa sözlə, Big Datanın idarə edilməsi məqsədi asanlıqla əldə edilə bilən, idarə oluna bilən, düzgün saxlanılan və qorunan etibarlı məlumatların təmin edilməsidir (2); (Jake Luo, Min Wu, Deepika Gopukumar and Yiqing Zhao, 2016: 10).

Big Data texnologiyaları

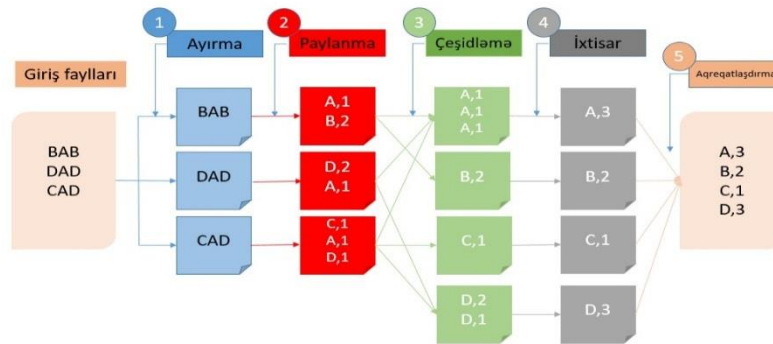
Hadoop: Apache Hadoop, tanınmış Big Data texnologiyasıdır. O, ənənəvi texnologiyalardan istifadə edərək Big Datanın işlənməsi və təhlili zamanı yaranan aşağı performans və mürəkkəbliyin qarşısını almaq üçün nəzərdə tutulmuşdur. Hadoop-un əsas üstünlüyü onun paralel klasterləri və paylanmış fayl sistemi sayəsində böyük verilənlər dəstlərini sürətlə emal etmək qabiliyyətidir. Əslində, ənənəvi texnologiyalardan fərqli olaraq, Hadoop hesablamaları yerinə yetirmək üçün bütün uzaq məlumatları yaddaşa köçürmür. Bunun əvəzinə, Hadoop məlumatların saxlandığı tapşırıqları yerinə yetirir. Beləliklə, Hadoop şəbəkə və serverləri əhəmiyyətli rəbitə yükündən azad edir. Məsələn, Hadoop-da klassik SIEM-də 20 dəqiqə və ya daha çox məlumat əvəzinə terabaytlarla məlumat sorğulamaq bir neçə saniyə çəkir. Hadoop-un başqa bir üstünlüyü, adətən paylanmış mühitdə rast gəlinən xətalara dözümlülüyü təmin etməklə proqramları işlətmək qabiliyyətidir (Humam Al-Chalabi, Hiba, 2018: 7). Bunu təmin etmək üçün serverlərdəki məlumatları təkrarlamaqla məlumat itkisinin qarşısını alır. Hadoop platformasının gücü iki əsas alt komponentə əsaslanır: Hadoop Paylanmış Fayl Sistemi (HDFS) və MapReduce çərçivəsi. Bundan əlavə, istifadəçilər məqsədlərinə və tətbiq tələblərinə (məsələn, tutum, performans, etibarlılıq, genişlənmə, təhlükəsizlik) uyğun olaraq Hadoop-un üzərinə modullar əlavə edə bilərlər.

Hadoop Paylanmış Fayl Sistemi (HDFS): HDFS (White, 2012) məlumat saxlama sistemidir. O, bir klasterdə yüzlərlə qovşağı dəstəkləyir və qənaətcil və etibarlı saxlama qabiliyyətini təmin edir. O, həm strukturlaşdırılmış, həm də strukturlaşdırılmamış məlumatları idarə edə və böyük həcmli saxlaya bilər (yəni, saxlanılan fayllar terabaytdan daha böyük ola bilər). Bununla belə, istifadəçilər HDFS-nin ümumi məqsədli fayl sistemi olmadığını bilməlidirlər. Bunun səbəbi, HDFS-nin yüksək gecikmə əməliyyatlarının toplu işlənməsi üçün nəzərdə tutulmasıdır. Bundan əlavə, o, fayllarda sürətli qeyd axtarışını təmin etmir. HDFS-in əsas üstünlüyü onun heterojen aparat və proqram platformalarında daşınmasıdır. Bundan əlavə, HDFS hesablamaları məlumat yaddaşına yaxınlaşdırmaqla şəbəkə sıxlığını azaltmağa və sistemin performansını artırmağa kömək edir (5).

Hbase: HBase paylanmış əlaqəsiz verilənlər bazasıdır. Bu HDFS üzərində qurulmuş açıq mənbəli bir layihədir. O, aşağı gecikmə əməliyyatları üçün nəzərdə tutulmuşdur. O, yüksək cədvəl yeniləmə sürətlərini dəstəkləmək və paylanmış klasterlərdə üfüqi şəkildə genişləndirmək potensialına malikdir. HBase BigTable formatında çox böyük cədvəllər üçün çevik strukturlaşdırılmış hostinq təqdim edir (6).

MapReduce proqramlaşdırma modeli: MapReduce proqramlaşdırma modeli və onun həyata keçirilməsindən ibarət çərçivədir. Bu, böyük verilənlər idarə edilməsi və analitika vasitələrinin yeni nəsli üçün ilk vacib addımlardan biridir. MapReduce Big Data proqramları üçün maraqlı bir faydaya malikdir. Əslində, o, səmərəli və sərfəli mexanizmlər vasitəsilə böyük həcmli məlumatların işlənməsini asanlaşdırır. Paralel emalları dəstəkləyə bilən proqramlar yazmağa imkan verir (6).

Beş addımlı MapReduce proqramlaşdırma modeli: Addım 1. Ayırma, Addım 2. Paylanma, Addım 3. Çeşidləmə, Addım 4. İxtisar (reduce), Addım 5. Aqreqatlaşdırma

Adətən, bir Hadoop klasteri müştəri serverindən, çoxlu DataNodlardan və iki növ NameNodedan (əsas və ikincil) ibarətdir. Müştəri serverinin rolu əvvəlcə məlumatları yükləmək və sonra MapReduce işlərini NameNode-a təqdim etməkdir. Əsas Master NameNode saxlama və hesablamaları əlaqələndirmək və idarə etmək üçün ayrılmışdır. Digər tərəfdən, ikinci dərəcəli master NameNode məlumatların təkrarlanması və mövcudluğunu idarə edir. Unikal fiziki server kiçik klasterlərdə (40 qovşaqdan az) üç rolu (klient, master və slave) idarə edə bilər. Bununla belə, orta və böyük klasterlərdə hər bir rol bir server maşınına təyin edilməlidir (7); (8).

YARN: YARN MapReduce-dan daha ümumdür. MapReduce ilə müqayisədə daha yaxşı miqyas qabiliyyəti, təkmilləşdirilmiş paralellik və qabaqcıl resurs idarəetməsi təmin edir. Big Data analitik tətbiqləri üçün əməliyyat sistemi funksiyalarını təklif edir. Hadoop arxitekturası YARN Resurs Menecerini birləşdirmək üçün dəyişdirildi (9). Ümumiyyətlə, YARN HDFS-in üstündə işləyir. Bu mövqə çoxlu proqramların paralel icrasına imkan verir. O, həm də toplu emal və real vaxt interaktiv emalını idarə etməyə imkan verir. YARN MapReduce-un Tətbiq Proqramlaşdırma

İnterfeysi (API) ilə uyğun gəlir. Əslində, istifadəçilər sadəcə MapReduce işlərini YARN-da işə salmaq üçün onları yenidən tərtib etməlidirlər. MapReduce-dən fərqli olaraq, YARN JobTracker-in iki əsas funksiyasını iki ayrı demona bölməklə səmərəliliyi artırır: 1) klaster üzrə resursları bölüşdürən və idarə edən ResourceManager (RM); 2) Kitabxana ilə Tətbiq Master (AM) çərçivəsi. O, tapşırıqları planlaşdırmaq, onları TaskTrackers ilə uyğunlaşdırmaq və onların gedişatını izləmək üçün nəzərdə tutulmuşdur (10, 11, 12).

Big Data ilə ayrı-ayrı sistemlərin bu şəkildə istifadəsi məlumat dəstlərinin böyük ölçüsünü nəzərə alaraq olduqca baha başa gəlir. Xərc təkcə sistemlərin öz qiymətləri ilə deyil, həm də məlumatların çoxsaylı sistemlərə yüklənməsi vaxtı ilə bağlıdır. Nəticədə, Big Data bütün bu iş yüklərini idarə etmək üçün kifayət qədər çevik olan tək bir infrastrukturda heterogen iş yüklərinin idarə edilməsini zəruri etdi. Burada problem bütün emal tapşırıqları üçün ideal şəkildə uyğun gələn bir sistem qurmaq deyil. Bunun əvəzinə, əsas sistem arxitekturasının kifayət qədər çevik olması lazımdır ki, onun üzərində müxtəlif növ emal tapşırıqlarını ifadə etmək üçün qurulmuş komponentlər bu müxtəlif iş yüklərini səmərəli şəkildə idarə etmək üçün onu sazlaya bilsin (13).

Nəticə

Mövcud Big Data platformaları müxtəlif emal, analitik alətlər və dinamik vizuallaşdırma ilə dəstəklənir. Bu cür platformalar mürəkkəb dinamik mühitdən bilik və dəyər çıxarmağa imkan verir. Onlar həmçinin tövsiyələr və anomaliyaların, anormal davranışların və ya yeni tendensiyaların avtomatik aşkarlanması vasitəsilə qərar qəbul edilməsini dəstəkləyirlər. Big Data sahəsində mühüm inkişaflara baxmayaraq, biz müxtəlif texnologiyaların müqayisəsi vasitəsilə bir çox çatışmazlıqların olduğunu görə bilirik. Çox vaxt onlar qəbul edilmiş struktur və texnika ilə bağlıdır. Beləliklə, gələcək nəsillər Big Data infrastrukturlarının yaradılması üçün məlumatların təşkili, domenə aid xüsusi alətlər və platforma alətləri kimi bir neçə sahədə əlavə işlər aparmalıdır. Beləliklə, bir çox Big Data sahələrində texnoloji məsələlər daha da öyrənilə və mühüm tədqiqat mövzusunun təşkil edən bilər.

Ədəbiyyat

1. Rajkumar Buyya, Rodrigo, N. (2016). Calheiros, Amir Vahid Dastjerdi - "Big Data Principles and Paradigms", 496 p.
2. Journal of King Saud University – Computer and Information Sciences. (2017). 18 p.
3. Humam Al-Chalabi, Hiba, A. (2018). Abu-Alsaad - "Big Data Analysis Using Social Networks", 7 p.
4. Jake Luo, Min Wu, Deepika Gopukumar and Yiqing Zhao. (2016). "Big Data Application in Biomedical Research and Health Care: A Literature Review", 10 p.
5. <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S01681699173012>
6. <https://publications.aaahq.org/jeta/article-abstract/15/1/183/9259/Application-of-Time-Series-Analyses-in-Big-Data>
7. http://dphoto.lecturer.pens.ac.id/lecture_notes/internet_of_things/Big%20Data%20Principles%20and%20Paradigms.pdf
8. https://ict.az/uploads/konfrans/biq_data/121_Gunay_Nifteliyeva__E_dovlt_sistemnin_analizind_data_mining_tehnologiyalarnn_ttbiq_imkanlar.pdf
9. <https://www.gtech.com.tr/hadoop-nedir/>
10. <https://www.databricks.com/glossary/hadoop>
11. <https://datasciencedegree.wisconsin.edu/data-science/what-is-big-data/>
12. <https://datasciencedegree.wisconsin.edu/data-science/what-is-big-data/>
13. <https://searchdatamanagement.techtarget.com/definition/big-data>

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/89/369-374>

Sərxan Məmmədəliyev
Azərbaycan Texniki Universiteti
magistrant
serxan.memmedeliyev2000@gmail.com

SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ LOGİSTİK FƏALİYYƏTİN İDARƏ EDİLMƏSİ

Xülasə

Sənaye müəssisələrində logistika fəaliyyətinin idarə edilməsi bütün təchizat zəncirində məhsul və materialların hərəkəti və saxlanması ilə bağlı bütün fəaliyyətlərin planlaşdırılmasını, əlaqələndirilməsini və icrasını nəzərdə tutur. Buraya tələbin planlaşdırılması, satınalma, inventarın idarə edilməsi, anbar, daşıma, sifarişlərin yerinə yetirilməsi və əks logistika kimi fəaliyyətlər daxildir. Sənaye müəssisələrində logistika fəaliyyətinin səmərəli idarə edilməsi diqqətin səmərəliliyə, qənaətcilliyə və müştəri məmnuniyyətinə yönəldilməsini tələb edir. Bu, ən yaxşı təcrübələrin tətbiqini, texnologiyadan istifadəni və təchizat zənciri vasitəsilə məhsul və materialların axınıni optimallaşdırmaq üçün prosesləri davamlı olaraq təkmilləşdirməyi əhatə edir. Sənaye müəssisələrində logistika fəaliyyətinin səmərəli idarə edilməsi məhsul və materialların tədarük zəncirində səmərəli və sərfəli şəkildə daşınmasını təmin etmək üçün vacibdir. Logistika proseslərini optimallaşdırmaq, texnologiyadan istifadə etmək və əməliyyatları davamlı olaraq təkmilləşdirməklə şirkətlər logistika əməliyyatlarında daha çox səmərəliliyə, xərclərə qənaətə və müştəri məmnuniyyətinə nail ola bilərlər.

Açar sözlər: sənaye müəssisələri, logistik fəaliyyət, təchizat zənciri, logistika menecmeneti, logistik strategiya

Sarkhan Mammadaliyev
Azerbaijan Technical University
master student
serxan.memmedeliyev2000@gmail.com

Management of logistics activities in industrial enterprises

Abstract

The management of logistics activities in industrial enterprises involves the planning, coordination, and execution of all activities related to the movement and storage of products and materials throughout the supply chain. This includes activities such as demand planning, procurement, inventory management, warehousing, transportation, order fulfillment, and reverse logistics. Effective management of logistics activities in industrial enterprises requires a focus on efficiency, cost-effectiveness, and customer satisfaction. This involves implementing best practices, leveraging technology, and continuously improving processes to optimize the flow of products and materials through the supply chain. Effective management of logistics activities in industrial enterprises is essential for ensuring that products and materials are moved efficiently and cost-effectively throughout the supply chain. By optimizing logistics processes, leveraging technology, and continuously improving operations, companies can achieve greater efficiency, cost savings, and customer satisfaction in their logistics operations.

Keywords: industrial enterprises, logistics activity, supply chain, logistics management, logistics strategy

Giriş

Logistika menecmenti sənaye müəssisələrində mühüm rol oynayır, çünki o, lazımı malların lazımı yerə lazımı vaxtda, ən aşağı qiymətə çatdırılmasını təmin edir. Sənaye müəssisələrində logistikanın idarə edilməsinin bəzi əsas aspektləri bunlardır:

Planlaşdırma – effektiv logistik idarəetmə planlaşdırmadan başlayır. Bu, tələbin proqnozlaşdırılmasını, potensial təchizatçıların və nəqliyyat təminatçılarının müəyyən edilməsini və inventarların idarə edilməsi strategiyasının işlənilib hazırlanmasını əhatə edir. Planlaşdırma sənaye müəssisələrində logistika idarəetməsinin mühüm aspektidir, çünki o, bütün digər logistik fəaliyyətlərin istiqamətini müəyyən edir. Planlaşdırma prosesi bir neçə əsas addımı əhatə edir, o cümlədən: Tələbin proqnozlaşdırılması - müştərilər ehtiyac duyduqda düzgün inventarın mövcud olmasını təmin etmək üçün tələbin dəqiq proqnozlaşdırılması vacibdir (Pomfret, 2016: 73). Sənaye müəssisələri adətən gələcək tələbi proqnozlaşdırmaq üçün tarixi satış məlumatları, bazar araşdırması və müştəri rəylərinin birləşməsindən istifadə edirlər. Təchizatçıların və nəqliyyat təminatçılarının müəyyən edilməsi – tələb proqnozlaşdırıldıqdan sonra, lazımı materialları və məhsulları vaxtında və münasib qiymətə çatdırma bilən potensial təchizatçıları və nəqliyyat təminatçıları müəyyən etmək vacibdir. Bu, potensial satıcıları araşdırmaq, qiymətləri və keyfiyyəti müqayisə etmək və müqavilələr üzrə danışıqlar aparmaqdan ibarətdir. Logistik strategiyanın hazırlanması – tələb proqnozlarına və təchizatçıların mövcudluğuna əsaslanaraq, sənaye müəssisələri malların necə alınacağını, saxlanacağını, daşınacağını və çatdırılacağını təsvir edən logistik strategiya hazırlamalılardır. Bu strategiya nəqliyyat xərcləri, istehsal müddətləri, inventarların daşınması xərcləri və müştəri gözləntiləri kimi amilləri nəzərə almalıdır. Performans göstəricilərinin yaradılması – logistika planının effektivliyini izləmək üçün sənaye müəssisələri vaxtında çatdırılma, inventarların dəqiqliyi və nəqliyyat xərcləri kimi əsas göstəriciləri ölçən performans göstəricilərini yaratmalıdırlar (Robert, Alan, 2021: 132). Bu ölçülər zamanla logistika əməliyyatlarını təkmilləşdirmək və optimallaşdırmaq üçün sahələri müəyyən etmək üçün istifadə edilə bilər. Ümumiyyətlə, səmərəli planlaşdırma sənaye müəssisələrində logistikanın uğurlu idarə edilməsi üçün vacibdir. Tələbin proqnozlaşdırılması, tədarükçülərin və daşınma təminatçılarının müəyyən edilməsi, logistika strategiyasının işlənilib hazırlanması və performans göstəricilərinin yaradılması ilə şirkətlər, xərcləri minimuma endirməklə və səmərəliliyi maksimuma çatdırmaqla yanaşı, doğru məhsulları doğru müştərilərə doğru zamanda çatdırdıqlarını təmin edə bilirlər.

Satınalma - logistika planı hazır olduqdan sonra lazımı materialların və xidmətlərin satın alınması vaxtıdır. Bu, mümkün olan ən yaxşı qiymət və keyfiyyəti əldə etmək, eyni zamanda vaxtında çatdırılmanı təmin etmək üçün təchizatçılarla danışıqları əhatə edir. Satınalma, şirkətin məhsullarının istehsalı və paylanmasını dəstəkləmək üçün xarici təchizatçılardan mal və xidmətlərin əldə edilməsi prosesidir. Sənaye müəssisələrində satınalma logistika idarəetməsinin mühüm aspektidir, çünki o, lazımı materialların və xidmətlərin lazımı vaxtda və qiymətdə mövcud olmasını təmin edir. Satınalma prosesində bəzi əsas addımlar bunlardır: Tələbləri müəyyən etmək – satınalmada ilk addım şirkətin istehsal və paylama fəaliyyətlərini dəstəkləmək üçün tələb olunan materialları və xidmətləri müəyyən etməkdir. Bu, nəyin lazım olduğunu müəyyən etmək üçün şirkət daxilində əməliyyatlar və maliyyə kimi müxtəlif departamentlərlə işləməyi əhatə edir. Potensial təchizatçıları araşdırmaq – tələblər müəyyən edildikdən sonra növbəti addım lazımı materialları və ya xidmətləri təmin edə biləcək potensial təchizatçıları araşdırmaqdır. Bu, sənaye kataloqlarını nəzərdən keçirməyi, ticarət sərgilərində iştirak etməyi və ya onlayn kataloqları axtarmağı əhatə edə bilər. Qiymətləri və keyfiyyəti müqayisə etmək – potensial təchizatçıların siyahısı tərtib edildikdən sonra növbəti addım qiymətləri və keyfiyyəti müqayisə etməkdir. Bu, bir çox təchizatçıdan təkliflərin toplanması və onların qiymət, keyfiyyət və çatdırılma vaxtı kimi amillər əsasında qiymətləndirilməsini əhatə edir. Müqavilələri müzakirə etmək – təchizatçı seçildikdən sonra növbəti addım qiymət, çatdırılma vaxtı və ödəniş şərtləri daxil olmaqla, müqavilənin şərtlərini əks etdirən müqaviləni müzakirə etməkdir. Satınalma qrupu müqavilənin hüquqi qüvvəyə malik olmasını və mübahisələrin həlli və xitam verilməsi üçün müvafiq müddələri ehtiva etməsini təmin etmək üçün hüquq şöbəsi ilə işləyə bilər. Təchizatçı ilə əlaqələri idarə etmək – təchizatçı ilə müqavilə

bağlandıqdan sonra, təchizatçının keyfiyyət, çatdırılma vaxtı və qiymət baxımından gözləntilərə cavab verməsini təmin etmək üçün əlaqələri idarə etmək vacibdir (Aktepe, 2014: 176). Bu, performans göstəricilərinin monitorinqini, dövrü təchizatçıların nəzərdən keçirilməsini və ortaya çıxan hər hansı bir problemin vaxtında həllini əhatə edə bilər. Effektiv satınalma sənaye müəssisələrinin uğuru üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir, çünki o, lazımi materialların və xidmətlərin lazımi vaxtda və qiymətdə olmasını təmin edir. Tələbləri müəyyən etməklə, potensial tədarükçüləri tədqiq etməklə, qiymətləri və keyfiyyəti müqayisə etməklə, müqavilələr üzrə danışıqlar apararaq və təchizatçılarla əlaqələri idarə etməklə şirkətlər satınalma proseslərini optimallaşdırırlar və daha yüksək effektivliyə və gəlirliliyə nail ola bilərlər.

Ehtiyatların idarə edilməsi – sənaye müəssisələri müştərilərin tələbatını ödəmək üçün çoxlu dövriyyə kapitalı bağlamadan lazımi səviyyədə inventar saxlamalıdırlar. Effektiv inventar idarəetmə tələbin proqnozlaşdırılması, satınalma müddətləri və saxlama qabiliyyəti arasında balans tələb edir. Ehtiyatların idarə edilməsi sənaye müəssisəsi daxilində mal və materialların tədarükçülərdən qəbul edildiyi andan müştərilərə çatdırıldığı vaxta qədər hərəkətinə nəzarət və nəzarət prosesidir. Effektiv inventar idarəetməsi müştərilərin ehtiyac duyduqları zaman düzgün məhsulların mövcud olmasını təmin etmək, eyni zamanda inventar daşıma xərclərini minimuma endirmək üçün vacibdir (Balchik, 2015: 79). Sənaye müəssisələrində inventarların idarə edilməsinin bəzi əsas aspektləri bunlardır: Tələbin proqnozlaşdırılması – ehtiyatların səmərəli idarə edilməsi üçün tələbin dəqiq proqnozlaşdırılması vacibdir. Tarixi satış məlumatlarını, bazar tendensiyalarını və müştəri rəylərini təhlil edərək, sənaye müəssisələri gələcək tələbi təxmin edə və inventar səviyyələrini buna uyğun planlaşdırırlar. Təhlükəsizlik ehtiyatı – gözlənilməz tələbi və ya tədarük zəncirinin pozulmasını qarşılamaq üçün əllərində kifayət qədər inventar olmasını təmin etmək üçün sənaye müəssisələri adətən ehtiyat ehtiyatını saxlayırlar. Təhlükəsizlik ehtiyatının ölçüsü istehsal müddətləri, təchizatçının etibarlılığı və müştəri tələbinin dəyişkənliyi kimi amillərdən asılı olacaq. Yenidən sifariş nöqtəsi - yenidən sifariş nöqtəsi ehtiyatların tükənməsinin qarşısını almaq üçün yeni inventar üçün sifarişin yerləşdirilməli olduğu inventar səviyyəsidir. Yenidən sifariş nöqtəsi istehsal müddətləri, tələb dəyişkənliyi və təhlükəsizlik ehtiyatı səviyyələri kimi amillər əsasında hesablanır (Coshkun, 2011: 267). Tam vaxtında inventar – tam vaxtında inventar, inventar səviyyələrinin mümkün qədər aşağı səviyyədə saxlanıldığı və yeni inventarların müştəri tələbini ödəmək üçün vaxtında çatdığı inventar idarəetmə üsuludur. Tam vaxtında inventar materialların və məhsulların vaxtında çatdırılmasını təmin etmək üçün təchizatçılar və nəqliyyat təminatçıları ilə sıx koordinasiya tələb edir. Ehtiyatların izlənməsi və nəzarəti - inventar səviyyələrinin dəqiq və müasir olmasını təmin etmək üçün sənaye müəssisələri müxtəlif inventar izləmə və nəzarət üsullarından istifadə edirlər. Bura ştrix kodlaşdırma, radiotezlik identifikasiyası və ya əl ilə inventar sayma daxil ola bilər. İntinventarın optimallaşdırılması – sənaye müəssisələri qabaqcıl analitika və optimallaşdırma vasitələrindən istifadə etməklə inventar səviyyələrini optimallaşdırırlar. Bu, inventar səviyyələrini azaltmaq və təchizat zəncirinin səmərəliliyini artırmaq imkanlarını müəyyən etmək üçün tələb dəyişkənliyi, istehsal müddətləri və nəqliyyat xərcləri kimi amillərlə bağlı məlumatların təhlilini əhatə edə bilər. Effektiv inventar idarə edilməsi sənaye müəssisələri üçün inventarın daşınması xərclərini minimuma endirməklə yanaşı, müştəri tələbatını ödəmək üçün vacibdir. Tələbin proqnozlaşdırılması, təhlükəsizlik ehtiyatının saxlanması, yenidən sifariş nöqtələrinin hesablanması, tam vaxtında inventar inventarından istifadə, inventar səviyyələrinin izlənməsi və inventarın optimallaşdırılması ilə şirkətlər təchizat zəncirinin əməliyyatlarında daha çox səmərəlilik və gəlir əldə edə bilərlər.

Daşınma – malların fabrikdən müştəriyə çatdırılması diqqətli nəqliyyat planlaşdırılmasını tələb edir. Bu, düzgün nəqliyyat növünün (məsələn, yük maşını, dəmir yolu, hava və ya dəniz) seçilməsi, çatdırılma marşrutlarının optimallaşdırılması və nəqliyyat təminatçıları ilə əlaqələndirilməsini əhatə edir. Nəqliyyat sənaye müəssisələrində logistika idarəetməsinin mühüm aspektidir, çünki o, məhsul və materialların təchizatçıları, anbarlar və müştərilər arasında səmərəli və sərfəli şəkildə daşınmasını təmin edir. Logistikanın idarə edilməsində daşınmanın bəzi əsas aspektləri bunlardır: Rejim seçimi – seçilən daşıma üsulu daşınan məhsulların növü, onların getməli olduğu məsafə və tələb

olunan çatdırılma müddəti kimi amillərdən asılı olacaq (Karalar, 2017: 124). Ümumi nəqliyyat növlərinə yük, dəmir yolu, hava və dəniz daxildir. Daşıyıcı seçimi – daşıma növü seçildikdən sonra növbəti addım lazımi daşıma xidmətlərini təmin edə biləcək daşıyıcı seçməkdir. Bu, daşıyıcıların qiymət, etibarlılıq və təhlükəsizlik qeydi kimi amillər əsasında qiymətləndirilməsini əhatə edə bilər. Marşrutun optimallaşdırılması – daşıma xərclərini və çatdırılma vaxtlarını minimuma endirmək üçün sənaye müəssisələri hər bir göndəriş üçün ən səmərəli marşrutu müəyyən etmək üçün marşrutun optimallaşdırılması proqramından istifadə edə bilərlər. Bu, tıxac, rüsumlar və hava şəraiti kimi amilləri nəzərə ala bilər. Göndərmənin izlənməsi – daşınmaların vaxtında və saz vəziyyətdə çatdırılmasını təmin etmək üçün sənaye müəssisələri hər bir göndərişin yeri və vəziyyətini real vaxt rejimində izləmək üçün yüklərin izlənməsi texnologiyasından istifadə edə bilərlər. Əks logistika – irəli logistikaya əlavə olaraq, sənaye müəssisələri məhsulun geri qaytarılması və ya təmiri kimi əks axınını da idarə etməlidirlər. Bu, məhsulların təchizatçıya və ya təmir obyektinə geri daşınmasının əlaqələndirilməsini, eləcə də hər hansı zəruri təmir və ya dəyişdirmə işlərinin idarə edilməsini əhatə edir. Sənaye müəssisələrinin məhsul və materialları səmərəli və sərfəli şəkildə çatdırmaları üçün nəqliyyatın səmərəli idarə edilməsi vacibdir. Doğru nəqliyyat növünü seçmək, etibarlı daşıyıcıları seçmək, marşrutları optimallaşdırmaq, daşınmaları izləmək və əks logistikanı idarə etməklə şirkətlər logistik əməliyyatlarında daha çox səmərəlilik və gəlir əldə edə bilərlər (Abbasov, 2011: 204).

Anbar və paylama – bir çox sənaye müəssisələrinin inventar saxlamaq və idarə etmək üçün öz anbarları və paylama mərkəzləri var. Anbarın effektiv idarə edilməsi planın və saxlama sahəsinin optimallaşdırılmasını, inventarların dəqiq uçotunun aparılmasını və sifarişlərin vaxtında yerinə yetirilməsini təmin edir. Anbar və paylama sənaye müəssisələrində logistika idarəetməsinin əsas komponentləridir (Mucuk, 2013: 139). Anbar məhsulların və materialların saxlanması və idarə olunmasını, paylanması isə bu məhsulların və materialların son təyinat yerlərinə daşınmasını nəzərdə tutur. Logistikanın idarə edilməsində anbarın saxlanması və paylanması bəzi əsas aspektləri bunlardır: Anbarın dizaynı – anbarın dizaynı saxlanılan məhsulların növləri, məhsulların həcmi və tələb olunan emal prosesləri kimi amillərdən asılı olacaq. Anbarın planı məhsulların səmərəli hərəkəti üçün optimallaşdırılmalı və yükləmə dokları, rəf sistemləri və avtomatlaşdırılmış materialların daşınması avadanlığı kimi xüsusiyyətləri özündə birləşdirməlidir. İntinventarın idarə edilməsi – effektiv inventar idarəetməsi anbar əməliyyatlarının səmərəli aparılması üçün vacibdir. Bu, inventar səviyyələrini izləmək, ehtiyatların hərəkətini idarə etmək və məhsulların anbar daxilində müvafiq yerlərdə saxlanması təmin etməkdən ibarətdir. Sifarişlərin yerinə yetirilməsi – sənaye müəssisələri öz anbarlarından müştərilərin sifarişlərini tez və dəqiq yerinə yetirməyi bacarmalıdırlar. Bu, sifarişlərin götürülməsi və qablaşdırılması və göndərmə üçün sifarişlərin hazırlanması kimi prosesləri əhatə edə bilər. Nəqliyyatın idarə edilməsi – məhsullar seçildikdən və qablaşdırıldıqdan sonra son təyinat yerlərinə daşınmalıdır. Bu, məhsulların hərəkətinin nəqliyyat təminatçıları ilə əlaqələndirilməsini, daşınma marşrutlarının optimallaşdırılmasını və real vaxt rejimində daşınmaların izlənməsini əhatə edir. Əks logistika – irəli logistikaya əlavə olaraq, sənaye müəssisələri məhsulların əks axınını da idarə etməlidirlər. Bu, məhsulların anbara qaytarılmasının əlaqələndirilməsini, təmir və ya dəyişdirmə işlərinin idarə edilməsini və geri qaytarılan məhsulların düzgün şəkildə utilizasiyasını və ya təkrar emal edilməsini təmin etməyi əhatə edir (Omer, 2018: 266). Effektiv anbar və paylama idarəçiliyi sənaye müəssisələrinin məhsul və materialları tədarük zənciri ilə səmərəli şəkildə saxlanması və daşınması üçün vacibdir. Məhsulun səmərəli hərəkəti üçün anbarların layihələndirilməsi, inventar idarəçiliyinin optimallaşdırılması, müştəri sifarişlərinin səmərəli şəkildə yerinə yetirilməsi, daşınmaların idarə edilməsi və əks logistikanı koordinasiya etməklə şirkətlər öz logistik əməliyyatlarında daha çox səmərəlilik və gəlirliliyə nail ola bilərlər.

Texnologiya – müasir logistika idarəetməsi inventarları izləmək, daşınmaları idarə etmək və əməliyyatları optimallaşdırmaq üçün böyük ölçüdə texnologiyaya əsaslanır. Sənaye müəssisələri logistik əməliyyatları sadələşdirmək və səmərəliliyi artırmaq üçün tez-tez müəssisə resurslarının planlaşdırılması sistemləri, anbar idarəetmə sistemləri və nəqliyyatın idarə edilməsi sistemləri kimi proqram vasitələrindən istifadə edirlər (Omer, 2019: 154). Sənaye müəssisələrində logistikanın

idarə edilməsində texnologiya mühüm rol oynayır. Tez-tez istifadə olunan bəzi əsas texnologiyalar bunlardır: Anbar idarəetmə sistemləri – bu proqramı inventar izləmə, sifarişlərin yerinə yetirilməsi və göndərmə daxil olmaqla anbar əməliyyatlarını idarə etmək və optimallaşdırmaq üçün istifadə olunur. Bu proqram şirkətlərə anbar əməliyyatlarını sadələşdirməyə və səmərəliliyi artırmağa kömək edə bilər. Nəqliyyatın idarə edilməsi sistemləri – bu proqram təminatı daşıyıcı seçimi, marşrutun optimallaşdırılması və yüklərin izlənməsi daxil olmaqla, daşıma əməliyyatlarını idarə etmək üçün istifadə olunur. Bu proqram şirkətlərə nəqliyyat xərclərini azaltmağa və çatdırılma müddətlərini yaxşılaşdırmağa kömək edə bilər. Müəssisə resurslarının planlaşdırılması – bu proqramı logistika, inventar idarəçiliyi, satınalma və mühasibat da daxil olmaqla şirkətin əməliyyatlarının bütün aspektlərini birləşdirir. Bu proqram şirkətlərə öz əməliyyatları üzərində daha çox görünürlük və nəzarət əldə etməyə kömək edə bilər. Radiotezlik identifikasiyası – bu texnologiyası obyektləri müəyyən etmək və izləmək üçün radio dalğalarından istifadə edir (Kochhel, 2014: 177). Bu texnologiya inventar və daşınmaların real vaxt rejimində izlənməsi, görmə qabiliyyətini və dəqiqliyini artırmaq üçün istifadə oluna bilər. Avtonom nəqliyyat vasitələri – dronlar və özü idarə olunan yük maşınları kimi avtonom nəqliyyat vasitələri insan müdaxiləsi olmadan malların daşınması üçün istifadə edilə bilər. Bu texnologiya şirkətlərə əmək xərclərini azaltmağa və çatdırılma müddətlərini yaxşılaşdırmağa kömək edə bilər. Robototexnika və avtomatlaşdırma: Robot texnikası və avtomatlaşdırma, toplama, qablaşdırma və paletləşdirmə daxil olmaqla, anbar əməliyyatlarını avtomatlaşdırmaq üçün istifadə edilə bilər. Bu texnologiya şirkətlərə səmərəliliyi artırmağa və əmək xərclərini azaltmağa kömək edə bilər. Texnologiyadan istifadə etməklə sənaye müəssisələri öz logistik əməliyyatlarında daha çox səmərəlilik, dəqiqlik və görünürlük əldə edə bilərlər (Mucuk, 2013: 135). Anbar idarəetmə sistemlərinin, nəqliyyatın idarə edilməsi sistemlərinin, müəssisə resurslarının planlaşdırılması proqram təminatının, radiotezlik identifikasiyası texnologiyasının, avtonom nəqliyyat vasitələrinin, robototexnika və avtomatlaşdırmanın istifadəsi şirkətlərə logistik əməliyyatlarını optimallaşdırmağa və nəticə etibarını yaxşılaşdırmağa kömək edə bilər.

Bütövlükdə, səmərəli logistika idarəçiliyi sənaye müəssisələrinin bugünkü sürətli biznes mühitində rəqabət aparması üçün vacibdir. Bu şirkətlər öz logistik fəaliyyətlərini diqqətlə planlaşdıraraq və idarə etməklə xərcləri azalda, müştəri məmnuniyyətini artırır və daha yüksək əməliyyat səmərəliliyinə nail ola bilərlər.

Nəticə

Xülasə, sənaye müəssisələrində logistika fəaliyyətinin idarə edilməsi bütün təchizat zəncirində məhsul və materialların hərəkəti və saxlanması ilə bağlı bütün fəaliyyətlərin planlaşdırılmasını, icrasını və nəzarətini əhatə edən mühüm funksiyadır. Effektiv logistika idarəçiliyi səmərəlilik, qənaətlilik və müştəri məmnuniyyətinə diqqət yetirməyi tələb edir və tələbin planlaşdırılması, satınalma, inventarın idarə edilməsi, anbar, daşıma, sifarişlərin yerinə yetirilməsi və əks logistika kimi fəaliyyətləri əhatə edir. Sənaye müəssisələrində logistik fəaliyyətləri uğurla idarə etmək üçün şirkətlər ümumi biznes məqsədlərinə uyğun gələn logistik strategiya hazırlamalı, logistika performansını izləmək və təhlil etmək üçün proseslər və sistemləri tətbiq etməli, təchizatçılar, müştərilər və nəqliyyat təminatçıları ilə sıx əməkdaşlıq etməli, səmərəliliyi artırmaq üçün texnologiyaya investisiya qoymalıdırlar (Karalar, 2017: 101). Logistika fəaliyyətlərini effektiv şəkildə idarə etməklə sənaye müəssisələri logistika əməliyyatlarında daha çox səmərəliliyə, xərclərə qənaətə və müştəri məmnuniyyətinə nail ola bilər, nəticədə bazarda gəlirliliyin və rəqabət üstünlüyünün artmasına səbəb olur.

Ədəbiyyat

1. Pamflet, R. (2016). International Trade: Theory, Evidence and Policy. Singapore: World Scientific, 320 p.
2. Robert, F., Alan, M.T. (2021). International Trade. Broadway: Worth Publishers Inc, 396 p.
3. Aktepe, E. (2014). General business. Istanbul: Nobel Yayın Distribution, 397 p.

4. Balchik, B. (2015). Business Administration. Konya: Nobel Publications, 451 p.
5. Coshkun, R. (2011). Introduction to Business. Istanbul: Sakarya Bookstore, 408 p.
6. Karalar, R. (2017). General business. Istanbul: Anadolu University Press, 364 p.
7. Abbasov, A. B. (2011). The organization and administration of the business. Baku: Publication of İqtisad University, 464 p.
8. Mucuk, I. (2013). Modern Business, Istanbul: Turkmen Bookstore, 367 p.
9. Omer, B. (2018). Marketing: Principles And Practices. İzmir: Inkare Computer System Graphics, 413 p.
10. Omer, B. (2019). Logistics, Istanbul: Nobel publications, 413 p.
11. Kochel, T. (2014). Business Administration. Istanbul: Beta Publications, 427 p.
12. Mucuk, I. (2013). Marketing principles. Istanbul: Turkmen Bookstore, 250 p.
13. Karalar, R. (2017). General business. Istanbul: Anadolu University Press, 364 p.

Göndərildi: 27.11.2022

Qəbul edildi: 16.03.2023

İÇİNDƏKİLƏR

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Rafail Əhmədli, Lalə Əhmədova Mirzə Kazımbəyin dilçilik haqqında düşüncələri və fəaliyyəti	8
Lalə Allahverdiyeva Magistratura səviyyəsində gələcək pedaqoqlarda təşkilati-inzibatçılıq sahəsi üzrə formalaşması zəruri olan kompetensiyalar	14
Abdussamed Yeshildagh Drama method application in language education: example of arabic pronouns	21
Seyfəddin Səməndərov, Nətavan Vahidova Heydər Əliyev müasir Azərbaycan Respublikasının qurucusu və böyük memarı	27
Aynurə Qurbanova Dil materialının eksperimental-fonetik təhlili	34
Elzanə Musayeva Reklam mətnlərinin dil və üslub xüsusiyyətləri haqqında	40
Salbina Hatamli Understanding assessment and feedback in higher education	45
Fəridə Dadaşzadə Azərbaycan Respublikasının mülki prosessual qanunvericiliyində proses iştirakçılarının hüquq və vəzifələri	49
Babək Məmmədzadə Əmək kollektivində motivasiyaya mənfi təsir edən amillər	54
Shabnam Mahmudlu Basic concepts of taxation	58
Khanim Rahimova Bretton Wood accords and formation of IMF and WB	65
Aydan Nəghiyeva Why should TNCS have human rights obligations? The events in BHOPAL and RANA PLAZA – characteristics of human rights violations involving TNCS	70
Ali Mahabbatli Analysis of methods and legal bases used by internet intermediaries for copyright protection	75
Osman Suleymanli Basic terms for conclusion and entry into force of contracts	81
Elman Abdullayev Müharibə cinayətlərinə görə məsuliyyət müəyyən edən normaların xüsusiyyətləri	88
Elnur Abasov Zeytun yağında keyfiyyət	95
Aziza Abdullayeva Merger control in European Union	101
Gülərə Əliyeva Sosial şəbəkələrin istehlakçı davranışına təsiri istiqamətləri	106

Gunel Najafzade	
Importance of alternative dispute resolution mechanisms in international intellectual property disputes	112
Bahar Mehdiyeva	
Hakimiyyət bölgüsü prinsipi	117
Nəsrin Bağırılı	
Daşınmaz əşyanın ipotekaya qoyulması ilə bağlı sistemlərin müqayisəli təhlili	122
Shola Nuri	
Current problems in the protection of human rights in the context of corporate social responsibility	129
Aysu Nəbizadə	
Mirasın qəbulu zamanı yaranan problemlərin və mübahisələrin təhlili	135
Hüseyn Paşazadə	
Əlavə dəyər vergisinin Azərbaycan Respublikasında tətbiqi tarixi və bu sahədə aparılmış islahatlara dair	141
Kanan Adilxanov	
Intellectual property provisions in international investment agreements	146
Leyla Mammadova	
Obligations of international courts to implement equality in criminal law	151
Nurlan Abbasov	
Gülnarə İsmayılova	
IT innovasiyalarının logistika və təchizat zəncirinin idarə edilməsinin effektivliyinə təsirinin tədqiqi	157
Xəzər Musayev	
Xarici ticarət əməliyyatlarının maliyyələşdirilməsi: problemlər və həll yolları	163
Zahra Avdiyeva	
National legal mechanisms in combating domestic violence against the women and their efficiency	170
Suzana Allahverdiyeva	
Kərə yağının çeşid və keyfiyyətinin formalaşdırılması	175
Təmkin Heydərov	
Yaşıl təchizat zəncirinin idarə olunması	184
Fəridə Dadaşzadə	
Azərbaycan Respublikasının mülki prosesual qanunvericiliyində proses iştirakçılarının hüquqi vəziyyəti	189
Shabnam Mahmudlu	
Elimination of double taxation	194
Ali Mahabbatli	
Analysis of liability of internet intermediaries for copyright infringement and penalty procedure	200
Latifa Masimova	
The role of agricultural sector in the development of the Netherlands	206
Nigar Məmmədova	
Azərbaycan hüquq sistemində məhkəmə aktlarının təsnifatında əsas meyarlar	212
Aytan Gasimova	
Right to life and right to health as components of right to peace	218
Sabina Ahmadzade	
The relationship between arbitral tribunals and national courts	224

Əntiqə Şükürova Narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsinə qarşı mübarizənin aktual problemləri	230
Mahammad Safarlı Analysis of the implementation of obligations with cryptocurrency from the perspective of Azerbaijani law	236
Emin Əhmədov Bərpa olunan enerji profili və 2023 hədəfləri: Türkiyə təmsalında	241
Qəhrəman Rüstəmov Kolin Kaepernick nümunəsində idmanda irqi ayri-seçkiliyə qarşı hüquqi mübarizənin analizi	246
Mirjavid Miriyev Identification of general normative requirements for the safety of food products in the legislation of the Azerbaijan Republic	253
Babək Məmmədzadə Motivasiya üsullarının əmək kollektivinin idarəedilməsində tətbiqi	259
Təmkın Heydərov İslah Quliyev Bankların təchizat zəncirində rolu	264
Mələhət Əsədova Marketinq əsasları və strategiyalar	269
Nicat Həsənov Əmlak hüququ kimi uzufuktla bağlı qanunvericilik normalarının təhlili və mövcud problemlər	274

TƏBİƏT ELMLƏRİ

NATURAL SCIENCES

Yeganə Mahmudova Azərbaycan Respublikasının Araz çayı boyu ərazilərində su-bataqlıq quşlarının trematod faunasının təhlili	280
Ulviyyə Sirajlı, Mahbuba Azizova, Farida Gurbanova Gubakhanım Hajizade, Gulnar Babayeva Toxicosis of pregnant	289
Adilə Vəliyeva, Eldar Qarayev, Nuranə Mollayeva Ramiz Axundov, Rəna Cəfərova, Günay Alyeva Datura innoxia bitkisinin kimyəvi tərkibinin, antimikrob və antioksidant fəallığının, toksik təsirinin tədqiqi	294
Şəhla Əsgərova, Fəridə Qurbanova Qubaxanım Hacızadə, Şəhla Yusubova Hamiləlikdə dərmanların farmakokinetikası	300
Aytən Ağamaliyeva, Lalə Ağabəyli, Hicran Əsgərova Zərqələm Öməröva, Fatma İsmayilova Nazik bağırsağ divertikulyozunun radiodiyagnostikası	305
Farida Gurbanova, Ulviyyə Sirajlı, Mahbuba Azizova Gunay Mammadli, Gubakhanım Hajizade Insulin resistance in polycystic ovary syndrome	310
Fəridə Qurbanova, Rumiyyə Abbasova Gülənər Əliyeva, Qubaxanım Hacızadə Hamilə qadının stomatoloji idarə edilməsi	315

Zarkhanim Aghayeva Rapid diagnostics for human rhinovirus C	320
Dünya Abasova, Leyla Əmirova, Sevda Kazımova Mətanət Qədimli, Günay Qurbanova Pseudomonas aeruginosa peyvəndlərinin hazırlanmasının immunoloji aspektləri	329
Billurə Yusifova Tütünçəkmə, yoxsa sağlamlıq?	340
Aytac Rəşidova Dəniz suyunda fitoplanktonda “xlorofil a” təyini	345

DƏQİQ ELMLƏR

EXACT SCIENCES

Faiq Paşayev, Arzuman Həsənov, İlahə Qasımova Silisium Dioksid (SiO_2) ₁₀ nanohissəciyinin SAO bazisində xassələri	351
--	-----

TEXNİKA ELMLƏRİ

TECHNICAL SCIENCES

Sərxan Məmmədəliyev Ölkədə bioenerji üçün xammal ehtiyatlarının qiymətləndirilməsi	357
Afaq Həsənova, Nazilə Rəhimova Big Data – tətbiq sahələri və texnologiyaları	363
Sərxan Məmmədəliyev Sənaye müəssisələrində logistik fəaliyyətin idarə edilməsi	369

İmzalandı: 17.04.2023
Kağız formatı: 60x84 1/8
H/n həcmi: 47,5 ç.v.
Sifariş: 631

“ZƏNGƏZURDA” çap evində çap olunub.
Ünvan: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529-cu məh.,
“Azərbaycan” nəşriyyatı, 6-cı mərtəbə.
Tel.: + 994 50 209 59 68
+ 994 55 209 59 68
+ 994 12 510 63 99
e-mail: zengezurda1868@mail.ru

